ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТВОРИ
В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ СЬОМИЙ

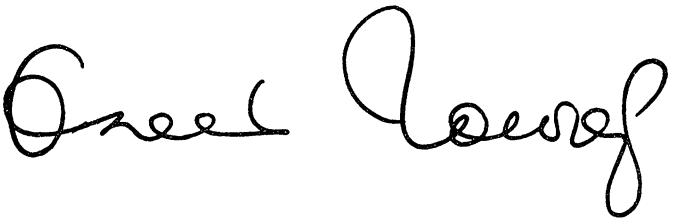

ТВОРИ
В СЕМИ
ТОМАХ

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТОМ СЬОМИЙ

Собор
Роман
Твоя зоря
Роман

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1988

84Ук7
Г65

В седьмой том вошли романы «Собор»,
в котором поднимаются
важные проблемы морали,
этики, духовного наследия,
культурных ценностей, и «Твоя заря»,
удостоенный Государственной премии СССР.
В центре произведения
образ нашего современника,
патриота и интернационалиста,
человека с глубоко развитым чувством
достоинства и чести,
способного жизнью пожертвовать
во имя высоких гуманистических идеалов.

Примітки
Віталія Коваля

Г $\frac{4702590200—071}{M205(04)—88}$ передплатне.

ISBN 5-308-00057-3
ISBN 5-308-00266-5

© Склад, примітки, художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1988 р.

Собор

Роман

1

У жодній енциклопедії світу не знайти нам цієї Зачіплянки. А вона є, існує в реальності. Без звички навіть трохи дивно звучить: Зачіплянка. Хтось колись тут за щось зачепився. І так пішло. В давні, в дозаводські часи було, кажуть, на цьому місці велике седо, що робило списи запорожцям. І коли мандрували козаки на Січ, то завертали сюди, щоб запастися списами. Отоді, може, котрийсь козак і зачепився тут за якусь молодицю, поклавши початок династії.

Живуть на Зачіплянці здебільшого праведні люди, або, як Микола-студент сказав би, правильні. Роботяги. Металурги. Ті, чиє життя розбите на зміни, денні і нічні. З одного краю селища сага блищить, з другого — облуплений собор біліє. Старовинний, козацький. А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятриво домен, вулканиться червоно. Там народжується метал. Небо тремтить і глибшим стає щоразу, коли металургійний випліскує заграви, бурхаючи з крутого берега лавою розпечених шлаків.

Буре небо над містом, бурі дими.

Опівночі, коли промчить, прошурхоче велосипедами нічна зміна у бік заводів, і, зморена денними клопотами, Зачіплянка нарешті поринає в сон, і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий, собор стоїть над селищами в задумі один серед тиші, серед світлої акацієвої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказати б, антиніч. Вона тут незвичайна, ця антиніч, вона мовби зачаклована видивом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній. Для неї, зачаєної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...

Заводи дають плавку, і, мов над вулканами під час виверження, заграви бурхають у небо, і вся глибінь його, враз ожившн, починає дихати, пульсувати; відблиски неба грають ночами на стінах собору, на його верхах. Якщо в такий час повертається з інституту Микола Баглай, студент металургійного, то він, ясна річ, зупиниться на майдані і за звичкою послухає собор, його мовчання, послухає оту не кожному доступну «музику сфер». Зачувши людину, замушкотить на соборі плавнева лелека, що вимостила собі гніздо в риштованні, обкинутому довкола однієї з бокових бань. Тільки став, задер голову — уже занепокоїлась, заворушилась, чи загравою розбуркана, чи за лелечат тривожиться, щоб не повипадали з гнізда. Підвелася над гніздом, і між плавкими обрисами куполів вималювався ще один обрис — граціозний, на високій нозі силует.

Стоїть птаха, поглядає з соборної висоти на улюблену свою з жабенятами сагу, що віддалік поблискує при місяці плесом, озирає сріблясті шатра акацій, що окутали Зачіплянку густим медвянистим духом.

Материзна все тут, предківщина студентова. Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаною в місячнім сяйві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійна ясність собору. Вночі собор ніби ще величавіший, ніж удень. І ніколи не набридає студентові на нього дивитись. Один із тих велетів тисячолітніх, що розкидані по всій планеті,— то мов похмурі цитаделі стоять з щілинами вікон-бійниць, то стрілчастими шпилями десь черкаються хмар, то в розлогих опуклостях бань відтворюють образ неба... Серед людських поколінь, серед текучих віків височать незрушно, оклечавши себе символами-оздобами, кам'яними химерами, вкарбувавши в собі пристрасті епох. І коли ті, далекі, прийдущі, виринувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори! І вони, інозоряні, теж стануть дошукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули вічної краси!

Так буде, студент певен цього.

Безвітряно, і коксохімівського диму сьогодні не чути. Медом акацій пахне зачіплянська вуличка Весела.

Шпоришем затяглась під парканами, а посередині пухкий килим пилюки, і по ньому легко пахкають студентські, розбиті на тренуваннях, кеди. Хоч ніде ще хлопець і не літав, а йде по зачіплянському килиму, мов космонавт...

Для нього, для Баглая-молодшого, тут епіцентр життя. Тут чутніше, ніж будь-де, промовляє до тебе навколишній світ своєю мудрою нічною тишею, химерною рослинною в'яззю на відбілених місяцем шлакових стінах. Вночі при місяці більше, ніж удень, вражає тебе оце розкошисте зачіплянське барокко кетяжистих акацій та виноградного буйнолистя. Все змінилося, розрослось, переплелось, і в усьому, в єдності всього — гармонія. І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці й поезію людських взаємин? І щоб навчитися цим дорожити, відчути потребу все це берегти... Спочиває Весела, натрудившись, нагаласувавшись за день, розметавши натовпи своїх сірих, канючливих клопотів. Міцно спить під наркозом акацій, що аж до відчинених вікон звисають своїм рясним сріблястим суцвіттям. Не видно ні веранд, ні парканів, ні нужників — все повите нічними фантазіями акацій, химер'ям тіней. Тиша, сон і цвіт. Щось є чаклунське в таємничості нічного цвітіння, в місячнім мареві й тиші цих світлих акацієвих ночей. Все у спочинку, тільки дихають повно легені неба та височить над селищем собор, чатує зачіплянські сни й сновидіння.

Повагом чвалає Баглай-студент у своєму трикотажному спортивному костюмі, щось намугикує йдучи. Запізнілий гук чути десь на Клинчику, йому відгукнулося на Циганівці чи на Колонії, хочеться й студентові гогокнути на всю горлянку, та, проте, совісно, люди ж сплять, тому й далі тільки впівголоса мугиче щось незрозуміле Зачіплянці, як і його інтеграли.

Крім Баглая-молодшого, є ще Баглай-старший, що за свій темперамент та задерикуватість раніше був знаний на селищах як Іван-дикий, Іван-рудий, а з певного часу відомий більше як «отой Баглай, що в Індії», або просто Віруньчин Іван. Зійшлися характерами Іван та Вірунька. Живуть душа в душу, біля їхнього двору, як знак ідилічної згоди в сімействі, під навислим цвітом акацій — лавиця чепурненька, зручна, з бильцем. Лавка, можна сказати, історична. Невдовзі після одруження

Іван власноручно змайстрував її, щоб можна було вийти увечері й посидіти при тихих зорях з молодою дружиною в парі. Вгадав, видно, Іван вибрати місце: якраз там, може, лавку спорудив, де пращури колись сиділи на колодках. Бо як вечір, так і збіговисько біля лавки, з усієї вулиці — сюди, наче їм тут каша закопана. Цілий вечір товчуться під вікном, на гітарах бренькають. Доки Іван був дома, не раз вулицю розганяв, в самих трусах вискакував, сухоребрий, закудляний зі сну, витрішкуватий, злий:

— Ану, киш мені звідси, гайдуряки, варакути! Як ви мені вбринькались! Після зміни й відпочити не дають.

Сьогодні розжене тих брунькачів, а завтра вони знов тут, знов бренькають, регочуть під вікнами, ніби навмисне випробовуючи Іванів терпець та оту його «дикість», коли від найменшого доторку чоловік уже завівся, уже спалахнув, як порох.

Здавна відомо, що заборонений плід — найсолодший. Живе за Баглаями, у бік саги, Ягор Катратий, запеклий садолюб. Одного літа, коли в садку його виноград наливався гронами, намислив старий поставити над кущами електропастуха. Тільки шарпне яке-небудь шпаченя за кущ — уже і «есть контакт!», уже деренчить дзвінок у дідовій хаті,— вискакує розкошланий господар по тривозі. Звичайно, після цього навіть ті, кого раніше й не приманював Ягорів садок, тепер не минали нагоди потрясти кущі — цілу ніч дзвінок у хаті не змовкав. Довелося відмовитись старому від своєї раціоналізації. Те ж саме і з Івановою лавкою.

Зараз лавка вільна,— чи не тому й вільна, що господаря в хаті нема, що нікому вискакувати та полохати? Сама наче запрошує: сядь, студенте, відпочинь після трудів праведних! Навіть можна прилягти на лавці горілиць та ще й тут помугикати до нічних світил.

Тільки-но студент розлігся, відчувши себе в блаженстві супокою, як у відчиненім вікні з'явилася заспана Віронька. Кругловида, повноплеча, злягла на підвіконня, білою пазухою до місяця світить.

Дивацтва контрактованого студента Віруньці добре знайомі, це ж тільки Микола має звичку о такій порі, не добрівши додому, розлягтися горичерева на чужій лавці й виспівувати до зірок...

— Ловко ж ти вмостився,— подає Вірунька голос із вікна.— І співаєш гарно, тільки якби замовк, було б ще краще... Дітей мені побудиш.

— Мовчу. Співати заборонено. А думати?

— Нагнала якась уже думок?

— Ні, думки мої іншого характеру.

— Якого ж саме, коли не секрет?

— Обмислюю, Вірунько: чи не записатися мені в секцію класової боротьби?

— Це щось нове.

— Об'яву таку в нас біля деканату вивішено: «Записуйтесь у секцію класової боротьби»... в розумінні к л а с и ч н о ї тобто.

— Грамотії...

Вірунька тихо сміється. Білі яблука щік поблискують, і плечі біліють, купаючись в місячнім молоці, і здається — пахне від неї молочно. Давно не доярка, а й досі від Віруньки молоком наче пахне, як тоді, коли Іван уперше привів її на Веселу. Водив та все показував їй, вихваляючись, викрикував гордовито: «На нашій вуличці анонімок не пишуть!..» Розкохалась, розповніла в щасливім заміжжі, в ідилії шлюбу, хоча на роботі їй доводиться нелегко, в тій гуркотняві шихтового двору, де Вірунька не перший рік висиджує зміну за зміною в кабіні свого крана. В цеху її називають ас машиніст. Тільки там обличчя її завжди в респіраторній масці, яку вона не скидає протягом усієї зміни, щоб не отруюватись їдкою пилюкою агломерату. Мов королева, возсідає Вірунька десь аж у піднебессі цеху, десь там торкає пальчиками залізну гриву свого велетня крана, і він, покірний найменшому її порухові, пересувається куди треба, з гуркотом загрібає тонни іржавого брухту, переносить в повітрі і з ще більшим гуркотом — у мульди, в мульди! На вічних протягах, в ядучій пилюці, у скреготах заліза — таке її життя в чорній, літаючій над пеклом шихтового двору кабіні... А тут біленька кабіна її хати пливе у пахощах акацій, і сюркотливий коник десь із бур'янів тче і тче передовій кранівниці свою нічну поему... І так цілу ніч. І зорі галактик із глибин всесвіту цілу ніч прислухаються, як зачіплянські коники цвірчать...

— Чула, Вірунько, що нібито одержано сигнали якоїсь далекої зірки... Астрономи зафіксували: кожних сто днів регулярно повторюється, блимає із всесвіту таєм-

ничий радіомаяк... З якоїсь, може, позаземної цивілізації... Озиваються, стукають у двері...

— Ще їх нам не вистачало... Хоча це ти, мабуть, вигадав.

— Вірунько, а що тобі собор наш говорить?

— Отой облуплений? Не чула, щоб він говорив.

— А ти вслухайся. Не так вухами, як душею...

— Моїй душі є до кого дослухатися: Івана оце знову вві сні бачила... Наче дно ковша прогоріло! Тільки підняли його, а дно — хрясь, метал розлився по цеху, вже й кран мій горить, залізо горить, а Іван стоїть, ні з місця!.. Я йому гукаю, щоб тікав, а догукнути не можу, наче горло мені забили доломіти та магнезити... Згориш, Іване, кричу, рятуйся ж! Від скрику свого й прокинулась... До чого б цей сон?

— Факіром Іван повернеться, йогом. Босий по розпеченім шлаку ходитиме.

— І нащо я його туди пустила? Ніколи більше самого не відпущу. На край світу посилатимуть, і я з ним... Бо так і життя зійде...

Смуток розлуки в голосі її, спрага чекання. Весь світ для неї повитий Іваном. Витворила собі його культ, та так, що нікому й розвінчати не вдасться. В інших чвари бувають та бійки, по судах та комітетах бігають, а в них злагода, доброжиток, неохололе кохання. Вже й діти школярчата, а вона все викрасовується перед своїм Іваном, як дівчина. Щоразу біжить у заводський парк, коли він там чергує з дружинниками. Можна подумати, що з ревнощів бігає за Іваном назирці, а вона себе ревнивою не вважає: просто очам любо дивитись, як Іван у парку із червоною пов'язкою на рукаві, суворий, безстрашний, веде свій заводський патруль! Хміль миттю проходить у п'янюг, коли забачать Івана Баглая, різні вишкребки в кущі сахаються, бо сьогодні чергують мартенівці, то ж он рудий Іван із своїми дружинниками йде!.. Дарма що рудим називають, а серце в нього ніжне, справедливе, за те й покохала. Іноді і вночі кинеться, наче таксі біля двору загуло, фари сяйнули... Приїхав! Аж ні, то просто плавку дають. Для кого рудий та дикий, а Вірунька ніяк не шкодує, що обрала такого, щораз проймається гордістю, коли не заводі мова заходить про Івана: такий майстер сталеваріння! Віртуоз своєї справи... І ніяких тріщин у душі: який у житті, такий і на роботі — гарячий, нестримний, звідси і вміння,

сталеварський талант... Я, каже, тільки до печі підходжу і вже грудьми чую, що там і як! Для Віруньки він перший серед усіх чародійник печей, недаремно саме на ньому зупинилися, коли заводських відбирали в Індію. І хоч не дивина тепер на селищах почути: той на Асуані, той в Афганістані, однак Віруньці здається, що тільки її Іванові випала така честь — українських металургів десь аж у Бхілаї представляти, в тому жаркому штаті Мадх'я-Прадеш...

— Буде ж сюрприз: приїде братуха, а собору нема...

— Як це нема? — здивувалась Вірунька.

— Зносити збираються.

— Вперше чую. Мені до нього, правда, байдуже, але дивно, щоб отак, людей не спитавшись... Та це вигадки, мабуть.

— Не вигадки. Якщо вже він став на заваді чиїйсь кар'єрі...

— Носишся ти, Миколо, з своїм собором, як із писаною торбою... Скажи краще, коли ти матері невістку приведеш? Уже ж, мабуть, є якась, що на шпильках?

— Ні, Вірунько, поки що без цього.

— Так трудно вибрати до душі?

— А думаєш — легко?

Наче щоб розсмішити Віру, Микола розповів, як вони пішли з хлопцями в суботу на танці, на оті самі твісти, що їх Вірунька не визнає. Під кінець вечора один якийсь тип, дегенерат кривоногий, відкликає їхню компанію вбік, пропонує пошепки: «Дєвочек треба? Можу влаштувати...»

— Та не подонок? — Ще й зараз обурюється Микола.— Хотілося йому по тикві дати, та передумали: навіщо руки бруднити?

— Треба було його відвести в штаб дружини,— строго зауважила Вірунька.— Там для таких добра мітла приготована.

Віруньку час від часу теж можна бачити в парку в дружинницькому патрулі — записалася після того, як провела на Бхілаї свого Івана, грозу паркової хуліганви. Студент, правда, іронізував з цього приводу: вдома город неполений, діти на бабиній шиї, а вона, підтримуючи Іванів престиж, з порушниками громадського порядку бореться.

— Кажуть, Вірунько, всі патрулі перед тобою на витяжку?

— Смійся, смійся. А мені не до сміху, коли йдеш, а воно, пацаня яке-небудь, з першої получки причастилося і чіпляється до людей. Воно там і випило, як горобець, а скільки йому треба після цеху... Чи ще десь — бліде, дохле, валяється під кущем, хіба ж не заболить душа? Та не я тобі мати! Вчора одне з ремісничат забралося, жовтороте, на танцмайданчик і давай до дівчат в'язнути. Ми з Ганною-мотористкою саме нагодились: ану, лишень, голубчику, сюди! Одна за одне вухо, друга за друге і — в штаб. А воно ще й дибки стає, лихословить, правда, в штабі заскиглило: оця, каже, тьотя вухо мені так скрутила, дивіться, аж розпухло... занесіть це в акт!

— Справді, Вірунько: хіба ти маєш право вільного громадянина — за вухо?

— А хуліганити воно має право? Теж мені захисник! Сам ти чого досі не в патрулях? Спортсмен, статура яка... Для чого ж ото м'язи нарощуєш?

— Спортом захоплюватись і п'яниць по парках підбирати — речі різні, Вірунько.

— А хто підбиратиме? Усе ми, жінки? А де ж ви, самбісти?

— Я не майстер руковивертання. Може, мені млостить від цього? Може, в мене відраза? Чи не єдиний з культів, який чогось вартий у наш час сумнівів і невизначеності, культ здорового античного тіла. На човна та по Дніпру — оце дотепно, оце по-моєму. Зрештою, що на цій грішній землі ще залишається людині, крім усмішки неба та ласки сонця?

— Усмішка неба — це гарно. Ти таки в нас поет...

— «Днів моїх золоті бергамоти обшугали, оббили вітри». Чула?

— Це теж твоє?

— Костя-сліпий склав: і слова, і музика його... Під баян виконує.

— Анонімок не пишуть, а хтось і на нього, на Костю, капнув у райраду! Нібито підпільно постачає Зачіплянці нашої марки «сам жене»... Було мені за нього клопоту... Та як вам, кажу, не соромно незрячу людину вистежувати? Може, коли був такий гріх, вигнав до свята, а зараз чесну роботу від артілі інвалідів додому бере... Кошики з верболозу робить, ними живе...

— Вірунько, людина живе не самими кошиками... «Днів моїх золоті бергамоти» — оце дає смак життю.—

Микола захоплено стріпує чубом.— Мистецтво в наш час притягує найшляхетніших. Мистецтво, Вірунько,— це, можливо, останнє пристанище свободи...

— А, всі ви скептики,— відмахнулась Вірунька Івановою примовкою, яку вона часто повторює влад і невлад.— Багато ти мудракуєш, Миколо... Глянь, яка ніч. Дівчата мліють від кохання в такі ночі! Десь за ним, може, сохне яка, а він усе язика тренує... Ми з Іваном, коли познайомились, то — повіриш — наче найшло на нас, все життя мені засвітилось. І люди всі стали гарніші, і ферма... Пораєм корів, а я ні ясел, ні силосу не бачу, все поглядаю на шлях, коли вже ті шефи приїдуть, а з ними той рудий-кучерявий, що в нього щось шалене в очах...

Дуже, видно, заскучала Вірунька за Іваном, коли аж про таке заговорила, про інтими свої, що їх Микола раніше ніколи б, мабуть, не почув. Захмелена спогадами, затихає, злігши на лутку, зголодніло якось всміхається своїм гріхам, своїм любощам...

Садки стоять безшелесні, крізь них Микола час від часу дослухається до подвір'я Ягора Катратого. Гуси там загелготіли. Мабуть, Ягор з Дніпра повернувсь, потривожив своїх підлеглих. Відтоді, як провели заводчани Катратого на пенсію, як з оркестром привезли ветерана-горнового аж на Веселу, інший промисел дід собі знайшов, не міг склавши руки сидіти. Спершу ходив по «халтурах», парове опалення забудовникам ставив, дахи вкривав трудно добутим шифером, хоч у самого хата ще й досі по-старосвітському одна-однісінька на все селище соломою вшита. І так, аж поки сягнув до давно жаданої посади — влаштувався бакенщиком на Дніпрі. Завелися в діда снасті риболовецькі, завелися знайомства з рибінспекторами, які часом навідуються до старого аж із міста змивати з себе гріхи.

А нещодавно на дідовім подвір'ї з'явилася нова таємнича особа. Хіба ж Віруньці з її чисто жіночою проникливістю важко догадатись, чого Микола раз у раз нашорошує вухо в той бік...

— Бачив, яка там у Ягора племінниця город поливає? Красуня ж! А ви спите! Хоч би коли на танці дівчину запросили, скептики нещасні...

Для скептиків, звісно, не зосталась непоміченою з'ява за Ягоровим парканом тієї загадкової особи, що Єлькою зветься. Однак нікому поки що не вдалося позна-

йомитися з нею. Не раз найцікавіші з хлопців прошмигували велосипедами біля дідового двору, пригальмовуючи та шиї витягаючи через паркан, але виманити на вулицю жоден не спромігся. Ані усмішки на смаглявому личку. Сама суворість, неприступність. Тільки деколи незнайомка зиркне покрадьки через паркан, зсупить брови на задивлених велосипедистів і знову погляд у землю, до шланга, що булькає водою; підніме його сердито, так і жди, що струменем межи очі тобі пужне! Найчастіше бачать її спиною до вулиці, бачив не раз і Микола ту постать стрункy та ноги міцні, до мідного загорілі, зарошені по коліна в дідових полуницях, що від щедрого її поливання повиростають, мабуть, як гарбузи! Хто вона, та порушниця зачіплянського спокою, баламутка юнацьких ночей?

Нічого Миколі про неї не відомо. І в діда не вивудиш, мовчить, як скеля. Тільки й знає Баглай, що звідти вона, де степи, де будяки по балках, де смага сарматська на обвітрених лицях горить!

— Може, вона теж поетка? — каже навздогад Вірунька.— Бо як біжить до ларка за хлібом, то, мов намахана, людей жахається... Тільки тоді й вискакує, коли вуличка безлюдна, щоб ні з ким не зустрітись. Пробіжить, промайне, та все з озирками, наче за нею женуться...

Микола підводиться з лавки, робить для розминки кілька вільних помахів руками, потім каже задумливо:

— На добраніч тобі, Вірунько. Вітаю твоє класичне чекання. Вітаю в тобі Ярославну, що сумувала колись на валу.

— Тобі все жарти.

— Ніяких жартів. Жінки, по-моєму, перевершують чоловіків відвагою почуття і його красою... Коли я бачу жінку в любові, у святості чекання, мені хочеться вклонитися їй!

І Микола справді вклонився. І здалося Віруньці, що зробив це він без тіні жарту.

Цієї ночі Баглая водило щось по Зачіплянці, мов сновиду. Дома побував, води качнув, напився, потім біля Ягорового паркана маячила його постать, і гуси на нього сердито гелготали,— купами снігу біліють вони проти місяця в загорожі під сараєм. Коло саги потім постояв, коло тієї рідної саги, де наче ще вчора лящало, барложилось, вихлюпувалось та скракогонів ганяло його смагляве дитинство. Студент-металург уже, а й зараз

ще має звичку бовтатись у сазі, полохати в осоці карасів, і щоразу асистентами при ньому всі оті баглайчата, ткаченята, шпаченята, вся ота замурзана зачіплянська гвардія, що віддана студентові безоглядно... Біля кладовища потім опинився, з другого боку Ягорового садка, серед забур'янених горбиків землі, над якими колись темними ночами нібито вставали фосфоричні силуети предків. Зараз не встають, а колись нібито вставали, лякали людей. Хто вони були, ті, вставші? Запорожці з списами? Перші металурги? І чого вставати їм — тісно лежати в землі? Чи підводило їх бажання подивитись на реальну свою прийдешність? Характерники нібито між ними були, ворожбити, дивовижні люди. Візьме дрібку рідної землі під шапку — і в похід, і земля ця дає йому такі чари, що, коли зійдеться з ворогом віч-на-віч, то ворог його не бачить. Чує басурманин, як козак сміється, чує, як кінь його ірже, а самого козака не видно. Невидимий, мов дух, а сміється!

Занедбано цвинтар, лише великодніми святами сходяться сюди якісь бабусі на поминки... Для них ті, що лежать у землі, не тлін, не розкладена матерія, а мовби якийсь підземельний шпиталь живих, відчуваючих... Цілі династії тут поховано металургів, тих, що списи постачали на Січ та гаківниці. Ще й зараз дещо знаходять. Якось викопали на городі в Кінебаса ковшик крем'яний, міркували гуртом, що воно таке, для чого. А потім дотямили: та це ж ковшик метал розливати! Десь тут, видно, козацькі ливарні були!..

Баглаї — вихідці з такого роду. Слідом за старшим братом Микола ще підлітком пішов на завод, уперше крізь синь окулярів, крізь вічко братової печі побачив вируючий, як у надрах сонця, вогонь! Раз побачиш і ніколи, ніде того не забудеш... А коли вийдеш після зміни із брами, перше, що постає перед тобою над заводським парком,— чорний Титан Праці з розірваними ланцюгами в руках, відлитий з першого металу революції. Батько твій з товаришами його відливав. Глянеш — і щоразу тенькне тобі щось у душі...

Потім на велосипед — і гайда Широкою додому. Нагнувшись до керма, натискуєш на педалі, чешеш по бруківці, авоська з хлібиною теліпається, десь на передмісті котиться в пилюку сонця червоний гарбуз. Грузовик попереду тебе мчить з блідолицими заводськими мадоннами. Сидять під накриттям у робочому одязі,

напрацьовані, неговіркі. Байдуже з будки на тебе поглядають. Котрась потім смішне, видно, в тобі щось помітить, кивне подругам на тебе, капловухого фабзайця, і всі діви починають хихикати, і ти їм зуби поскалиш, хіба шкода? Біля собору звернеш через майдан на свою заповітну Веселу, і вже ти досяг мети. Від закуреної брами заводської до материного порога — оце і вся путь ранньої юності твоєї.

У ремісничі та в ФЗУ Зачіплянка тепер інших послала, тих, у кого ще й вус не пробився, а ти зрілим студентом стоїш ось перед нічним, незникаючим видивом собору. Під тінню його минало життя поколінь. Були, перейшли, тепер ти з'явився. І після тебе прийдуть, житимуть на цій Зачіплянці люди іншого складу, інших професій, кібернетики які-небудь, астронавти... Ким ти будеш для них? З яким почуттям тебе спом'януть? Кажуть, що інстинкт смерті є нібито визначальним у житті людини. Нібито все диктує страх перед невідомістю, перед тайною зникнення... Та чи так насправді це? Чи не більше мусить лякати живущого те, що проіснувати він може безцільно, пройти дорогу життя людиною-авоською, відцвісти свої весни пустоцвітом? Так у чому все-таки він, «конечний зміст всієї мудрості земної»? Як бути справжнім? Як досконалитись? Як маєш повестись, щоб відчути себе перед лицем всесвіту справді вінцем природи? Ось перед тобою шедевр, поема степового козацького зодчества. Є ритми свої в споруді собору, є вільний політ натхнення, любов висока... Чи створиш ти щось рівне цьому, щось краще за це? В чому твоя душа увічнить себе, де вони, поеми твої? Каже Вірунька, що дівчата божеволіють в такі ночі від кохання... А де ж та, ради якої ти збожеволів би, зустрівши її на своєму життєвім шляху, де та, яку оспівав би? Відомо, що кохання виникло на пізній стадії розвитку людства, торгом потім стало, ну, а далі? Розвиватиметься, напевно ж, у бік прекрасного, а не потворного... Чисте, святе це почуття завжди зостанеться найвищою піснею і життя, й мистецтва... Але де ж вона, твоя ще не виспівана пісня?

Мовчить собор. Щоразу перед ним Баглай почуває якийсь дивний смуток і щось навіть тривожне. Собор ніби має в собі щось від стихії, навіває щось таке ж велике, як навівають на людину степ, або ескадри хмар, або окутані вічними імлами чорні індустріяльні

бастіони заводів... Німотна музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів — вона для тебе реально існує, ти здатен її чути, хоча інші, здається, до неї глухі. Не злопам'ятна Зачіплянка, та все ж, мабуть, важко забути, чим був колись цей собор, найбільший, найпишніший в єпархії. Скільком голови дурманив чадом лампад, облудністю проповідей, наркотичними пахощами ладану розмашистих попівських кадил... Пузаті попи ставали тут ще пузатішими, церковні старости, стрижені під горщик, намащені оливою, бряжчали горами мідяків на таріллі, злодіювали, наживалися на свічках, шахраї підрядчики одним махом відкуповувались тут від гріхів, старці та старчихи вмирали на папертях, а нещасні каліки, що звідусіль тяглися сюди, щоб зцілитися, добутися чуда, так і зоставались каліками, чуда не добувшись... Горіли свічки, сяяли в рушниках ікони, півча — аж розлягався собор — переливалася райськими голосами, виспівуючи людям небесне, вічне блаженство, а після відправ знову їх викидало із небес у реальний жорстокий світ хижацтва, здирства, нестатків, світ бельгійських заводчиків і «рідних» мордатих стражників, получок і забастовок, пиятик і бійок до крові... Але це відійшло, розтануло разом із ладанними димами, зостався для студента тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики. Невже знесуть? Вірунька заспокоює, нема ніби-то причин зносити... Та якщо вже взялись за нього, якщо став він комусь на заваді, то причину знайдуть... Ох, важко буде встояти йому!.. А нащадки ж прийдуть, спитають колись: ану, якими ви були? Що збудували? Що зруйнували? Чим ваш дух трепетав?

II

Шаленіють зенітки, в небі свист і виття, блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-сліпе, як вибух. Сили війни зчепилися на переправах, Дніпро кипить, береги здригаються від бомбових ударів.

Тужно, кінецьсвітньо горять заводи.

У садках робітничих передмість звалища боєприпасів, кучугури снарядних ящиків, вони теж горять, снаряди вибухають, самі себе вистрілюють, свистять урізнобіч.

Спека бою важко плаває по садках обчухраних; падає сажа.

Чадіє все.

І серед цього пекла, в учаділому, розчахнутому світі, в окопчику серед соняшників золоточолих раптом запищало.

Солдат саме пробігав мимо окопчика — лице заюшене кров'ю, і рука його перебита бовтається, теж уся у свіжій крові... Все ж він, оглушений боєм, палаючий кров'ю, почув той писк і зупинився над окопом, над породіллею. І дитя її новонароджене, тільки оченята розкліпивши, в подиві безтямності вперше побачило цей світ, побачило його в суцільнім кривавищі: заюшене солдатське лице, нависнувши над окопом, горіло кров'ю й розпливалося на все небо, все в небі кипіло червоним, курилось у димах, і сонце було в ореолі крові. Це було перше враження новонародженого, перші карби, що ляжуть десь у надрах його підсвідомості.

— Скажіть там, гукніть кого-небудь... — долинуло з окопу змучене, материнське.

Боєць стояв ошелешений, забувши, що й сам він стікає кров'ю, не бралося, видно, йому голови, що серед усього цього хаосу нищення можна народитись, здавалося, що тут можна було тільки вмерти. Було неймовірністю, що наперекір цьому несамовитому шалові смерті раптом з'являється із надр небуття, вдирається в ці вибухи, гуркоти й чади маленький пагінчик життя. Дивом див було, що те пискляве, рожеве, безпомічне — то і є людина. Мале закричало ще дужче, мовби вражене грізним палаючим вибухом всесвіту, мовби тим криком немовляти з окопу сама земля бунтувалася проти цього кінецьсвітнього хаосу з сліпим, моторошним, на скалки розбризганим сонцем. Димилися вирви, вириті смердючими бомбами. Валялося свіже гілля, обсічене з листям, з плодами. Підпалені снаряди самі вистрілювались край садка, і чути було, як із шелестом падають гільзи по городах, кладовищу.

— Гукніть же, гукніть кого-небудь!

Схаменувшись, солдат позадкував від окопчика, шурхнув у соняшники,— услід йому вони якусь хвилю ще похитували золотими лобами.

Кривавий, жевріючий день був, сліпучий полудень.

Про що думала мати? Може, плакала? Може, почуття винуватості душило її: нащо народила? Нащо в таке

пускає життя? Хотіла б, у світ квітів щоб він явився, у світ запахущий, трояндовий, а світ, куди воно вдерлося, її мале, зустрічає його смородом, вибухами, шаленінням смерті... Мабуть, це недобра прикмета, що воно в окопі народжене? І що перша людина, яку побачило немовля, постала у крові (ніщо, ніщо так не паленіє, як ополудні людська кров!).

А боєць все ж не забув там, видно, погукати. Бо Шпачиха,— це була вона, найгаласлівіша на всю Зачіплянку особа, яка в ці дні тільки й торочила всім про свою полохливість, ойкала та зойкала при кожному гуркоті,— тепер, накульгуючи, пригинцем бігла через городи серед снарядного свисту, розчавлені помідори чвіркали їй із-під босих ніг, чорні бабині підошви були попечені на розкиданих всюди ще гарячих гільзах (розказуватиме пізніше, що, наступаючи на них, вона аж підскакувала...).

Прибігла і заходилась коло породіллі.

— Парубок! — вигукнула, радуючись.— Готуй крижмо та з тонесенького полотна! Колись, як виросте, може, він цій Шпачисі, хоч чарку піднесе. За те, що бабувала. Що пуп зав'язала серед такого страхіття!..

Так з'явився на світ ще один Баглай, нащадок металургів.

Оцей самий, що тепер на баглаївському родинному ліжку не вміщається. Під мікроскопом недавно показував матері пилюжинку, невидиму простим оком пилюжинку заводських димів. Глянула мати: ой леле! Каменюка, брила!

— В ній менше двох мікронів,— посміхнувся син.— Але пилинок безліч, і разом вони — хмара... Отаким дихаємо, мамо, таке вдихаємо... Жити серед розкішної природи, на березі однієї з найкрасивіших річок планети і все життя дихати рудним пилом та газом... це нормально, мамо? Легенями фільтрувати — нормально?

— Нормально буде, як повітря очистите, щоб стало таке, як було.

— От-от, саме цього, мамо, й прагнуть кращі уми Зачіплянки...

Здружився Микола з Олексою-механіком, захоплюють на цілий день материн стіл, розкладають креслення та все щось метикують...

— Будуть, мамо, уловлювачі. Такі фільтри поставимо, що й молекула не проскочить.

— Бо знаєте, як тепер наше місто називають? — докидає Олекса, що хоч і не набагато старший за Миколу, а геть облисів, череп, мов коліно.— Вчора в автобусі почув: місто молодості й сміху... Молодості, тому що до старості дожити в таких димах — це проблема...

— А сміху?

— Бо всі горожани сміються, коли вітер від заводів на Зачіплянку подме. А коли, навпаки, димами на місто війне, тоді черга Зачіплянці сміятись...

Спить студент, довгов'язий смаглявець з чорними бровами, усмішка блукає на вишнево-пришерхлих губах. Сниться, може, йому котрась із тих, що на спартакіадах із стрічками та з обручами вигинаються,— він і сам готується до спартакіади. Чи, може, уві сні бачить місто своє без сажі, без хмаровища рудих заводських димів, що ними, певне, й сьогодні окутає Зачіплянку, бо «лисячі хвости» азотнотукового повернулися, розпушилися в цей бік...

А крізь виноградне листя веранди сонце сходить росяно, червоно. Мати, готуючи сніданок, мимоволі задивилась на ранкове світило: нічого кращого на світі за схід-сонця! Даровано людині, щоб дивилась, а, мабуть, не надивишся й до останнього подиху... Шкода, що син проспить таку красу, пізно ліг, і будити мати не зважується, одначе будильник виявився рішучішим за матір, загаркотів зненацька так, що Микола схопився спрожогу, як опечений. «Доброго ранку, мамо!» — гукнув матері весело, вскочив мерщій у свій спортивний темно-синій трикотаж і гайнув із хати: перед тим як засісти за ватмани та рейсфедери, він мусить ще пробігтися для зарядки, обкружляти кілька разів довкола озеречка, як робить це за будь-якої погоди.

Бігти Миколі до саги мимо Ягорової хати, мимо солом'яного дідового палацу. Чудом збереглася тут ця старосвітчина між шиферами, між шлаковими будинками зачіплянців. Як залишок іншої епохи сприймається цей осілий, з призьбою, ніби ще запорозьких часів зимівник. Невідомо, коли хата востаннє і вкривалася, солома вляглася, спресована часом у монолітну масу, позеленену де-не-де мохом, увінчану по гребеню міцними гузирями очеретяних снопів. Хата стара, пригорбилась, а віконниці на ній новісінькі, голубі, так само

й паркан від вулиці голубий, з червоними вкраплинами-візерунками. Після смерті Ягорихи ніхто цієї хати не чепурив, стояла, дощами оббита, бо хоч Катратий ніякого діла не цурався, а вважав, що братися самому білити хату незручно, жіноча це, мовляв, робота. І ось за скільки часу вперше цими днями повеселішала хата — свіжопобілена стоїть; і хлівчик до половини побілений, відро з глиною і щітку залишено біля «козлів», а самої білильниці не видно. Ні діда, ні білильниці, лише моторчик «Кама» біля колодязя туркоче, вода з шланга булькає — сама собі поливає полуниці. Де ж та, що вчора поливала? Кінець садиби в Ягора ще збереглась левада, там сіна копичка, очерету кущ і жита смужка, про яке він каже: «Житечко».

Нікого одначе й там, ніде не майне дівоча постать. А може, й зовсім уже попрощалася з Катратим його молода родичка? Погостювала, побілила хату та й знову туди, звідки з'явилась, і може бути, що ніколи ти більше її не зустрінеш, не віднайдеш ніде оту дивну сумовиту задуму зеленавих очей.

Відчув, як одразу падає настрій. Не загледів смаглявки в дворі, і вже смуток тебе облягає,— ні, так не годиться, юначе-бурлаче. Згадай, скільки сам радив друзям — не піддаватися настроям. Та й взагалі — які в тебе підстави для претензій? Побачення вона тобі призначила, чи що? Може, дівчина в іншого до нестями закохана, в якого-небудь тракториста або серцеїда завклубу, а ти для неї величина безконечно мала... Так, але чому ж тоді в душі застряла? Оця тайна першого зацікавлення, першого збурення почуттів — як вона зароджується? Чому не якийсь інший, а саме цей тип людини привабив, запав тобі в душу?

На сазі між осокою наче пеньок здоровенний темніє: то Ягор Катратий сидить у човні, терпляче вичікує своїх окунців та карасів. Навесні під час розливу, коли дніпровська вода поміж кучугурами добиралася до самої саги, Катратий рівчачки струмочкам прокопував, травичку зелену прогортав, заманюючи весняну воду та рибу в сагу. «Ідіть, ідіть, щучки й коропи»,— примовляв. А воно як пішло — в одну ніч вода аж під вікнами стала в Ягора. Сміялася тоді Зачіплянка: «Ну, наклікали, дядьку Ягоре, коропів? У самі вікна заглядають?»

Відмовчувався. І зараз мовчки ловить те, що не ловиться. На плечах жилетка якась зашмульгана, латку

видно на спині, голова старого геть сховалась під повстяним розтовченим капелюхом з отих бувальців-капелюхів, що їх доношують, вийшовши на пенсію, заводські горнові. Заломи на такому капелюсі крило бравіше, ввіткни зверху пір'їну, і міг би ним вимахувати який-небудь середньовічний кабальєро, церемонно вітаючи десь на вулицях Верони або Сарагоси своїх середньовічних дам... Не видно обличчя з-під капелюха, звисає з-під нього тільки великий, картоплиною, Яґорів ніс, червоний, аж синій. Старий сердиться, коли натякають, від чого те посиніння: не від чарки посинів, а від полум'я печі! Хто ж має сумнів — стань на горно, вік постій, тоді переконаєшся, від чого носи в горнових синіють... Коли не клює, діда краще не чіпай, пробігай мимо нього мовчки, ніби й не помічаєш. Для балачок із Катратим вибирай зручніший час, коли він не буде поглинутий оцим своїм ловецьким заняттям, котре великих, правда, втіх йому не віщує, бо карасі тут грамотні, знають, як їм повестись. А щоб розворушити Ягора на розмову, на дискусію, треба особливої атмосфери, буває це найчастіше після чарки, отоді вам, теперішнім, старий розповість, що означало бути металургом в його часи, яку треба було міць мати в хребті, щоб з-поміж тих, які сотнями валяються на біржі праці, саме тебе відібрали на завод у гвардію каталів. Бути каталем не кожному випадало, тільки перші кремезняки туди потрапляли... Кілька років ганяєш вагонетку, і аж після того візьмуть тебе н а г о р н о, тобто до печі, до святої святих. Зараз ви йдете на завод, наче в кіно, іди собі навіть у краватці, бо кожному з вас там шухлядки до послуг (одна для чистого, друга для брудного), після роботи стаєш під душ, освіжився, перевдягнувся. А ми тоді вмивались як? Із канави під домною! Як ужаришся, під фурми голову підставиш, обіллєшся і, мокрий весь, знов до роботи... Людно було тоді на домнах, бо все вручну, по-дідівському. Льотка якщо зачавунитьсяся, то біда! Шість чоловік беремось і «бараном» таранимо, б'ємо, довбем, аж іскри з очей сиплються, доки лом стальний заганяємо, щоб льотку проломити. Бо ж лабораторіями нас не балували... Це тепер голос лаборантки на робочому місці в себе почуєш, вона тобі по селектору з лабораторії передасть, що ти там зварив... Декотрі пробують ще й улещувати лаборанток, дай, мовляв, той аналіз, що треба, а вона йому: ні! Одержуй, що є!

Душею кривити не стану... Тепер ти, поки останній ківш набереш, з першого вже аналіз маєш, а тоді все на око, на око. Зате ж очі були! Тільки гляну — по скалках, по відтінках, по чомусь невловимому скажу тобі з точністю до тисячних доль! Майстри були, секрети свої знали. Ізот Лобода було сокиру як зробить — нічим її не пощербиш, бритву треба — він тобі й бритву утне, кращу ніж золлінгенівська... Спитаєш його — як, а він тільки усмішкою вус торкне: гартував її, каже, в кислому молоці, а наводив цибулею... А ви? — пошле Ягор на молодих свою примружену зневагу.— Де ваша мудрість? Наші печі хай куріли, але ж по-божому, а після вашого кисневого дуття вдвічі більше кушпелити стали. Дим отой, червоний, залізний,— то ж ваш? І коксохімівський смердючий... І азотнотуковий, що й листя на деревах від нього жовтіє... Ваші це все, ваші вдосконалення, так само як і води з кислотами, що від них риба в Дніпрі одразу пузом догори... По двадцять та по тридцять тисяч відвалюють, а що з того? Кому той штраф дошкуляє? З одної державної кишені вийняв, у другу поклав... Димів більшає, Дніпро брудните, від гуркоту машин глухнете!.. Правда, дбаючи про людину, заводські гудки відмінили. А я вас питаю: навіщо? Може, мені без гудка сумно? Гудок — то була пісня заводська...

Оббігши тричі круг саги, круг непорушного Ягорового капелюха в осоці, повертається додому студент; Ягорове подвір'я порожнє, щітка в глині, як і раніш, лежить, ніким не торкана, і душу хлопцеві опікає сум якоїсь гіркої непоправної втрати.

Ранок вітряний, буйний, від заводів західний вітер жене розпатлані дими, небо южить, сонце над садками не такої ясності, як учора. Іван, їдучи в Індію, жартував: «Микола наш недарма ото пилюжинку впіймав у мікроскоп... Вернусь — мабуть, не впізнаю Зачіплянки, ніякого диму нізвідкіль, скрізь Миколині фільтроустановки побачу з мідною табличкою: «Зроблено в Зачіплянці...»

Поки що ж дими димлять у реальності, а фільтри існують у мріях ентузіастів. Микола вважає, що легше винайти, аніж впровадити. Скільки пропонували різних способів фільтрування, скільки тих проектів, навіть схвалених, лежать по шухлядах, канцелярську пилюку вловлюють... Директорові ці фільтри в печінках, простіше

йому потрібне, дешевше, а поки що він давитиме вас димом, сотні тонн залізної пилюки викидатиме на місто, і сам нею дихатиме також... І все тільки тому, що газовловлювачі нібито не дають видимої вигоди виробництву... Якби хоч якоюсь часткою процента позначались на плані — давно б він їх увів! А так труйтесь! І сам труїтимусь, рудим пилом та сажею засиплю ваші акації, смородом «Коксохіму» переб'ю аромати їхні, бо мені не до лірики, мені б тільки швидше! Догнати запорожців, перегнати «Азовсталь», доповісти, відрапортувати — в цьому смисл мого буття!..

Вдома, на веранді над склянкою чаю сидить Олекса-механік, скаржиться старій Баглаїсі:

— Ніколи не думав, що стільки в нас крутіїв. Та ще крутіїв такої високої кваліфікації... Свободу дав мені наш директор, на два тижні, товаришу механік, увільняю тебе: бери машину, ганяй, скільки треба, тільки доведи до кінця ту справу з відстійником, бо ще одної комісії ждемо. Зубами взявся я за це діло. Кинувся по установах, у всіх кабінетах пороги пообтрібував, усі дозволи одержав, зосталося ніби найпростіше: поїхати в приміський радгосп, щоб конкретно вказали місце, де нам дозволяється збудувати свій заводський відстійник. Отже, до директора радгоспу, до шанованого на всю область Героя Соціалістичної Праці товариша Бублика. І оце три дні до нього їжджу, три дні ганяюсь за ним по всіх полях і не можу вп'ймати. Невловимий, як дим!

— Він просто ховається від тебе,— каже Микола, присідаючи до сніданку.— В того Бублика свої міркування: про що йому з тобою, варваром, говорити? Навіщо йому твоїм смердючим відстійником поганити квітучі поля?

— А в нього вони справді квітучі,— згоджується механік.— Самого маку плантація... Невже навмисне водить мене за носа?

— І дає зрозуміти в такий спосіб: робіть, товариші, замкнутий цикл! Смокчете прозорої з Дніпра дедалі більше, а що повертаєте природі? Отруту!.. Потоки мертвих агресивних вод!

— Ні, Бублика неодмінно мушу зловити,— каже Миколин друг.— Завтра поїду до нього о четвертій ранку. Чатуватиму біля двору ще до схід сонця. Будь-що видобуду з того Бублика його вирішальний підпис!..

— Паперів усяких розвелося — людей топлять,—

каже Баглаїха.— Чинуші. Нашу Ткаченчиху скільки ось мордують за папірець, мабуть, до суду дійде... І тільки через те, що миші їй три роки трудового стажу з'їли!

— Мамо, досить критики,— зводить брови Микола.— Краще звільняйте нам стіл для цілком позитивної діяльності...

Засядуть вони за столом на цілі години. Не раз, упершись поглядом у розгорнуте креслення, механік пошкребе свій голий загорілий череп, не раз і студент у задумі погладить потилицю, шукаючи виходу з якогось глухого кута. А садки блищатимуть мускулясто гіллям, вітер ганятиме їх, і сонце неповним блиском, наче пригашене, блищатиме у вировищі заюженого неба. Перерву зроблять собі зачіплянські Едісони, коли загаласує вуличка веселими дитячими голосами:

— Гляньте! Он вони!

Обидва — і Олекса-механік, і Баглаєнко молодий — повискакують з хати на дитяче алалакання і теж стануть дивитись у бік собору, в небо, де високо вгорі, в буро-оранжевій хмарі коксохімівських димів, сліпучо зблискують чиїсь, мабуть, Прапірного-прокатника, голуби. Хтось їх там ганяє, хлопці чи сам господар, підіймає обережно їх над собором, над валування важких димів, щоб там, у понадхмар'ї, на чистих висотах, добули розумні птахи собі свіжого повітря ковток. Звідусіль усім селищам видно, як вони то згаснуть, то знову виринуть у тій буро-оранжевій повені і, мов рибки, трепещуть у ній, ледь помітно набираючи висоту. Вже ось їх нема, розтанули, зникли, а по якійсь хвилі знов засріблятся, схожі на біленьке листячко, розвіяне вітром у тій буро-червоній хмарі. Задер голову Баглай, стежить, як поволі, але вперто підіймаються голуби над собором, як наче і собор витягують за собою, круг за кругом тягнуть у небо разом з його банями та шпилями, виводячи над цим видимим ще свій, якийсь вищий, невидимий собор.

Не байдужа Зачіплянка до такого видовища: навіть хто в нічній був, і той, розбуджений алалаканням голуб'ятників, вичвалає на подвір'я і ще заспано стане дивитися на ту неприродно оранжеву коксохімівську хмару, крізь яку поволі пробиваються вгору білосніжні голуби Прапірного. Все глибше у височінь, щоб хоч там чистого, без ангідридів, повітря ковтнути...

Стоїть на подвір'ї серед збудженої малечі Баглай-

студент, погляд невідривно там, де птахи то згаснуть у хмарі над собором, то знову сріблясто затріпочуться, зблиснуть, мов білі іскринки... І весь час хлопець почуває ніби чийсь погляд на собі. Задивлений у небо, не помічає, як двоє по-дівочому бачучих зеленавих очей потайки стежать за ним з гущавини Ягорових джунглів.

III

Цей старовинний, ще козацьких часів, собор, був він од Єльки в дитинстві захований обрієм Вовчугів, хоч навшпиньки стань, ніколи не видно його повністю. Бачила зі степу лише вершечки, голубі його маківки.

Пасе, бувало, дівча телят біля своєї драної ферми, блукає з ними по рудих, спалених сонцем балках, де тільки будяки, мов кактуси дикі десь у мексіканській пустелі, а зійдеш на пагорб — і перед тобою в далечі, за маревом сонця, блакитніє оте високе, вершечок мрії дитячої. Блакитні планети твого дитинства.

Мати розповідала, як ще дівчиною ходила до собору на богомілля, босими йшли, берегли взувачку і лише там взувалися, перед порогом, перш ніж ступити до того храму святої краси...

Єлька при фермі й виростала. Батька не знала зовсім: як фронт переходив, нібито прижито було її від солдата безіменного. Росла, не знаючи, що то воно таке батьківська ласка. Та й чи багато хто її знав із Єльчиних ровесниць? Мати працювала на постійній, свинаркою. Літо й зиму, будень чи свято, із світку й до ночі тільки приплоди, опороси, запарки, комбікорм... І Єлька-Оленка весь час біля неї, у колі цих інтересів. Навіть як до школи пішла, то й тоді весь позашкільний її час на фермі минав, тут були її Еллади та Вавілони.

Бо треба ж було якось жити! Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а як уже тій безмужній матері-одиначці, що не вміла з правління вимагати, вміла тільки працювати чорно! Інша хоч викричить своє право, вибанітує бригадира, а голос Єльчиної матері звичний був тільки просити. І то ще добре, як пообіцяє бригадир гарбу соломи на зиму, але навіть обіцяного не завжди діждешся, бо він по-своєму перекрутить, бо влада його тут більша, ніж у римського цезаря. Що хо-

че, те й зробить. Не поставиш могорича — не буде й соломи, хай хоч і вода в хаті замерзає. Бери тоді, як стемніє, мотузок та з матір'ю покрадьки в поле, до скирти. Отак мимоволі ще й злодійкою станеш, самі тебе такою зроблять. Смичеш похапцем, озираєшся, серце з грудей вискакує. Нав'ючені в'язанками, йдуть потім, спотикаючись, від скирти, аж до землі їх та солома гне. Нема людини — сама купа соломи по засніженім полю сунеться!

Задичавленою, відлюдкуватою росла. А коли підросла, то й бригадири стали помічати:

— Гарне ж дівча росте!

Після високого синього літа небо осені обвалюється на степи важкою мрякою, туманами, і нема більше вдалині твого ясного собору, нема й далини, маленьким стає світ. Вечори довгі, темрява навкруги непроглядна, в корівнику «летючими мишами» світять, дарма що металеві щогли високовольтної над самою фермою гудуть.

Одного дня з'явився на фермі приїжджий агітатор з портфелем, блідолиций, в кепчині, в червонім картатім кашне.

— Як тут у вас, дівчата? Кіно буває? — бадьоро опитував.

— Та була.

— Оплати досить?

— Та досить.

— То чого ж вам ще не вистачає? — допитувався з щирим подивом.

А Галька-переросток, що майже й надію втратила на заміжжя, тихо йому, зніяковіло:

— Хлопців...

Пирснули разом усі, посміялись, а воно ж і не до сміху, бо хлопців і справді в селі мало позоставалось — той у ремісниче пішов, той в армію, той на новобудови подався.

Спитав потім ще, чи річка в них є, щоб улітку можна було приїхати, загоріти, як вони. І хоч річки в них не було, одна з старших свинарок відповіла:

— Приїздіть, загорите... Ми вік тут загоряємо.

Гість не образився, лагідно сказав їм:

— Приходьте, дівчата, увечері до клубу, лекцію читатиму,— і довше, ніж на інших, затримав свій погляд на Єльці. Здалося їй, що насамперед її це запрошення

стосувалось, саме її він кликав до клубу. Очі мав якісь водянисті, а так нічого: молодий, непоганий собою, симпатичний в отім яскравім кашне.

— Про що ж лекція? — шаріючись, запитала Єлька.

— О, в мене тема особлива: кохання. «Любовь — не вздохи на скамейке...» Чули? Ну, і так далі. Приходьте, не пошкодуєте.

Увечері дівчата були в клубі. Всі фермівські гуртом так і посідали попереду, щоб нічого не пропустити. Незабаром і він вийшов на фанерну трибуну з своїм пузатим портфелем. Помітивши Єльку, всміхнувся їй, став розкладати папери. Сама не знає, чого вона так хвилювалась. Ждала ніби якогось відкриття, сподівалась почути слова, до того не чуті, особливі, і все не зводила очей з його білого чола, з його яскравого кашне. Мусив він сказати ті слова, призначувані, може, найперше їй, такі, що сколихнули б душу! І він почав. Клуб у Вовчугах маленький, тісний, з глиняною поколупаною долівкою, з низькою стелею... Тут говори хоч і пошепки, тебе почують, а він з тієї трибуни раптом почав кричати. Наче зовсім глухі люди перед ним сидять або й зовсім людей нема, сама пустеча. Розмахував руками, упивався своїм голосом, який то спадав завчено, то верескливо ліз кудись угору,— ось-ось пустить півня! Єлька і слів його не чула, їй аж мурашки бігали по тілу від його фальшивих нот, все боялась, що він таки на півня зірветься, і жарко ставало від пекучого сорому за той верескучий крик, соромно перед дівчатами, перед людьми. «Ну навіщо ти так кричиш? — аж благала його в душі.— Хіба можна так... про кохання?» Хотілося затулити вуха, втекти, та все ж пересилила себе, досиділа, поки він докричав свою лекцію до кінця. Нічогісінько не запам'яталось, всі слова просковзнули десь мимо розуму й серця.

Коли розходились, він наздогнав її надворі, пішов поруч, ждав від неї, мабуть, похвали, потім сам запитав:

— Ну як?

А вона йшла мовчки, похнюплена. Молодий лектор по-своєму витлумачив її мовчанку, він, видно, був певен, що зажив сьогодні успіху, почувався збуджено, став розповідати Єльці, скільки праці доклав він, готуючи свою лекцію, гори літератури перекидав, самих лише цитат навибирав більше двохсот! Але й не шкодує, користь наявна, адже з-поміж лекцій на інші теми

ця збирає щоразу найбільшу аудиторію. Тут не скажеш, що матеріал сухий, нудний, нікому не цікавий. Тема кохання кожного розворушить!

«Бідолашний,— думала Єлька в присмутку,— стільки трудитись, і все намарне. Старається, вчить людей кохати, а сам... чи ти кохав коли-небудь? І чи тебе кохали?»

Лектор провів її до двору, ще й тут балакучо розповідав про неспокійне своє кочове життя, про степові розбагнючені дороги і як його десь у «глибинці» трактором витягали, бо люди скрізь хочуть послухати про любов, про дружбу й кохання...

«І це ти по всіх клубах так репетуєш?» — невідступно муляло Єльці, яка ще й досі не позбулася почуття сорому за нього.

Мжичило того вечора, лектор підняв комір мерзлякувато, проте розставатися не спішив. Сам признався, що нікого в житті ще не кохав, вона таки вгадала.

— Горять, палають, на стіни деруться від переживань... ви вірите в це? — весело запитував Єльку.

І, не діждавшись відповіді, почав щось про людей атомного віку, про їхню потребу знайти якусь бодай тимчасову втіху, забуття, про бажання сучасних жити під наркозом краси.

Дізнавшись, що перед ним ще школярка, хоча й старшокласниця, він сказав їй комплімент:

— Але ж ви зовсім сформована! Дівчина такої яскравої вроди... Я вас там на фермі одразу запримітив.— І без усякого вагання перейшов на «ти»: — В тебе краса. Дай напитися твоєї краси!

Наблизившись, спробував її обійняти. Грубо, негарно якось вийшло, як і в отих розбалуваних дівчачою увагою механізаторів, що сп'яну лізуть до кожної з обіймами. Вона його відштовхнула, сердито, різко, обома руками:

— Гетьте! Спершу самі навчіться кохати, а тоді вчіть інших!

Відтоді й не бачила більше ні його, ні його північного кашне.

Їй хотілося кохання, але ж хіба це було воно, оте повите таїною, всемогутнє почуття? Почувала жагу зустріти когось, хто на дівочий твій поклик відповів би співом серця, пристрастю на пристрасть, хто відкрив би поезію зоряних ночей степових, з ким зазнала б щасли-

вого шаленства близькості... Певне, з таким і ці тумани не були б сліпі, і невилазні шляхи не були б болотом, і не здавалась би тобі затяжкою твоя завжденна праця.

Хто ж він міг бути, її суджений? Отой шалапутний шофер радгоспівський, що машиною ганявся за нею по степу та фарами світив? А як занесло його в яругу, він і звідти став угору світити, дівчата сміялись на фермі:

— Глянь, Єлько, він уже тебе на небі шукає. В космосі!

Знала, що подобалась ще одному дженджуристому хлопцеві, з механізаторів, чи не найвродливішому з отих розбалуваних дівчатами,— восени його забрали в армію. Якось одержала від нього листа: «Січас служить какось непривично, трудно звикать, що тобою командують, та все привикнецця, пайка хватає, наїдаюся полностью, так що на здоров'я не скаржусь, плюс до цього ще й рижим, і фіззарядка теж здоров'я дасть...» І це він писав їй, яка перечитала всіх поетів у бібліотеці, захлинаючись читала листи пушкінської ніжності і потім ночами не могла заснути від хвилювання, від різних своїх фантазій... А він «какось» там наїдається! Проводжала — красень був, танцював як! А зараз тільки й пише, що гладшає. Уявила гладким, розмордатілим, і цей уявний — гладкий, самовдоволений — вже не торкав душу, був Єльці майже чужий. Відштовхувала Єльку навіть його жахлива граматика, отой його «рижим», що заслуговував двійки, а надто ж оте «какось»: якщо можна в людині розчаруватись за одне лише «какось», то це був саме той випадок! Вона йому й словом не відповіла.

Незабаром змінили їхнього завфермою, що зовсім пропився та ще сп'яну розпатякував на фермі вечорами про стирання різниці між містом і селом і який він спосіб пропонує для цього... «Хочете знати який? Затемнити міста!» А що він теревенив це в той час, коли їхню ферму взялися нарешті електрифікувати, то провина його тільки побільшилась, і ніхто за нього не заступився: не стало — і все. Дівчата теж не шкодували: байдужісінький був до них. На людей крізь коров'ячі роги дивився...

Замість затемнювача-пропияки прислали на ферму молодшого, завзятого, з іншої далекої бригади. Поставили завідувати фермою, а що раніше був бригадиром, то так серед дівчат і зосталось йому ім'я: бригадир. Цей

виявився куди дбайливішим за свого попередника, домігся перед правлінням для дівчат нових куфайок та чобіт гумових, щоб у грязюці не тонули, радіо з'явилося, і надої збільшилися, бо встановив нові раціони і макухи десь трохи роздобув. Дівчат забезпечив брошурками по тваринництву — сам він у технікумі вчився заочно, або, як він казав жартома, «позаглазно». На відміну від свого попередника думкою доярок не нехтував, радився з ними, як збільшити надої молока. Разом обдумували це, вишукували способів, і одна із старших віком доярок навіть запропонувала вдатись до... зоряної води! Тобто такої, що ніч простояла в дійниці при зорях. Є ж бо, мовляв, таке народне повір'я: коли корова «присушує», дає мало молока, то набирають води в дійницю, ставлять ясної ночі під зорями, хай простоїть так цілу ніч, а тоді корову напувай тією зоряною водою...

— До зоряної води ще й макухи треба,— злегка висміяв пропозицію бригадир.— І я вам гарантую: макуха буде!

Пообіцяв, що й комбікорму виб'є. Показував на далекі маківки собору:

— Бачите? Отам повен собор комбікорму! Якби наше керівництво не спало, давно б уже мали наряд...

До Єльки бригадир ставився з явною доброзичливістю: зовсім юна доярка, треба ж підтримати! Коли одна з доярок захворіла і довелось розподілити її групу корів, бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню, що було неабиякою честю, ще й пояснив свої наміри:

— На виставку Княгиню готуватимем! Як добуду кормів, окремо її поставимо, умови створимо, в Москву Княгиня твоя поїде! І ти з нею, Єльцю!..

Веселішим стало Єльчине життя на фермі. І ходила тепер легко, якось з підлетом, в усмішці, у рухах з'явилося щось ластів'яче, і нерідко можна було почути, як Єлька на самоті наспівує десь у тамбурі, набираючи січку коровам.

Владою своєю новий бригадир не зловживав, з ним можна було сперечатись, жартувати, дівчата при ньому відчули себе вільніше. Дуже боявся, правда, своєї ревнивої Варки і признавався одверто:

— Три зла не можу терпіти в житті: лютого бугая, стограмового трудодня і ревнивої жінки.

Вона в нього була таки ревнюща, не раз прибігала на

ферму, тіпаючись від підозр, шпигувала, вистежувала, особливо коли йому доводилось зоставатись на ніч чергувати під час отелення. А він, маючи вдачу веселу, був і справді охочий пожирувати, пощипати дівчат, покачати їх у тамбурі на соломі. І найчастіше в соломі чомусь опинялася Єлька, і що ж такого в цих жартах? Їй, розсмішеній, палаючій, це навіть подобалось. На іншого, може, образилась би, а тут тільки лящала та звивалася, коли цупкорукий бригадир з купи дівчат саме її вихапував лоскітно:

— Ану, що це тут у пазусі за кавунцята!

Навесні Єльку спіткало тяжке горе: матір у глинищі привалило. Відкопали, та пізно. Одразу зосталась дочка круглою сиротою. На порохон приїздив дядько Ягор, материн брат, заводчанин, про якого мати, якщо бувало й заговорювала іноді, то майже пошепки, бо тільки так годилося згадувати дядькову молодість, що губилася десь у Гуляйполі. Від'їжджаючи, цей малознайомий родич запитав Єльку, чи не має наміру вона з часом перекочувати до міста, і хоч вона ще не думала над цим, дядько Ягор зауважив, про всяк випадок, що хата його для неї завжди відкрита.

В дні, коли вона була в горі, вперше Єлька по-справжньому оцінила і вірність подруг, що приходили до неї ночувати, ділили її самотність, і ставлення бригадирове оцінила, який був тепер ще уважніший до осиротілої дівчини. Сам привіз соломи, хоч вона й не просила. Повернулась увечері, а солома вже серед двору: бери, топи...

Школу Єльці довелося кинути, бо якщо досі була тільки помічницею матері, то відтепер мусила про все дбати сама.

— Переб'єшся, перебудеш, а далі в технікум, на заочний влаштуємо,— заспокоював бригадир.— Всі ходи й виходи мені там відомі, допоможу.

Якось цілим гуртом поїхали до міста одержувати комбікорм. День був вітряний, небо де-не-де проглядало серед хмар блакитними березневими вікнами. Відчутно повертало на весну. Земля відтанула, голі посадки серед чорних полів буйнились, гнули-ламали їх пружисті степові вітри. Гнало вітрами з півдня, проте ще холодно було, дівчата в чоботях та куфайках щулились, затиснувши між собою бригадира, закривались од вітру цупким брезентом. Везли ще й картоплю на базар,

насипом насипану в кузові, на ній і сиділи. Машина перевальки йшла по розбитих коліях, ледве повзла, і лише коли вибрались з чорноземлі на бруківку, дорога аж засвистіла. І ті березневі вікна одразу ніби побільшали, блакитніли в небі веселіше. Задумливо дивились дівчата, як попереду їхньої тритонки помчав щодуху інший якийсь грузовик, повен людей, що сиділи у відкритому кузові щільно, плечем до плеча, мов солдати.

— Дівчата, польова пошта попереду!

Коли ж наблизились, виявилось, що зовсім не хлопці то з польової пошти, а сірі газові балони вишикувались у кузові тісно, один біля одного!

— Оце, мабуть, наші женихи,— гіркувато пожартувала тоді Галька-перерослок.

Де-не-де вишки було видно по степу — закладались перші шахти Західного Донбасу, що вже аж сюди насувався. Бригадир зауважив, що хлопці після армії тепер більше на шахти йдуть, і Катря Степанишина, в якої щоки завжди горять, сказала, що з осені теж гайне на шахти, годі з неї, мовляв, цього вашого колгоспу, та ще й відсталого — найзанехаяніший, мабуть, в області! Бригадир був ніби аж стурбований Катриними нахвалками, став відговорювати Катрю від її наміру, запевняв, що він кров з носа, а ферму на той рік повністю механізує, буде, мовляв, ще й у них кореспондентів та різних делегацій, що їх тепер возять тільки туди, де Герої. Говорив про переваги хліборобської праці, про цілі дні на свіжім повітрі, нагадав, що й Лев Толстой колись за плугом ходив.

— Толстой хай собі як хоче,— відрізала Катря,— а я буду на шахтах!

І, закутавшись хусткою по самі очі, замовкла.

Склад комбікорму був якраз у тому козацькому соборі, що його ще здалеку видно, коли під'їздиш до заводських селищ. Спершу побували на центральнім ринку, з картоплею спродались без загаяння, а проте, коли під'їхали до собору одержувати комбікорм, то на дверях висів замок, хоч до кінця робочого дня було ще далеко. Кладовщика не знали де й шукати. З'явився він надвечір, будучи добре під чаркою, сповістив мимохідь, що тільки завтра вранці почне видавати комбікорм, бо зараз у нього, мовляв, ще не все оформлено.

Бригадир, наздогнавши кладовщика, став про щось шепотітися з ним, але наслідків це ніяких не дало,- довелося біля собору й заночувати.

Всього один раз Єлька, ще дитиною, була коло цього собору, тоді тут збирався базар,— мати якось взяла її, коли їхала сюди із своїми односельцями продавати соняшникову олію. Ще картки були не відмінені, людям жилося сутужно, Єльці пригадується, як жінка якась ходила по базару і від кожної з тих, що підторговували, збирала «комірне» — по ложці олії.

— На міліціонера,— пояснювала тихо.

Тобто щоб не ганяв, бо олію тоді було заборонено продавати. І жінки не скупилися, давали кожна по повній ложці на того худющого безолійного міліціонера, і був то навіть не хабар, скоріше то була премія за його неформальність і розуміння трудної для всіх пори. Собор тоді вразив Єльку тільки своєю суворістю, холодним і якимось величавим неприв'іттям. А зараз викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства.

Грузовик їхній став на ночівлю під акаціями неподалік собору, щоб завтра, коли утвориться черга за комбікормом, бути до дверей найближче. Згодом стали прибувати ще машини з нарядами на комбікорм, з накушканими базарянами; приїжджі розбирали свої корзини та клунки, розходились по заводських родичах ночувати. Єльчині подруги теж цілим гуртом зібралися йти до землячки Вірки із сусідніх Погребищ, степовичка, вона вгадала вийти заміж сюди,— рудий та витрішкуватий її Іван, а став знатним сталеваром, і Вірунька тепер ох і живе ж! Кликали і Єльку з собою, але вона сказала, що їй є до кого, дядько ж Ягор Катратий десь тут мешкав неподалік: солом'яна хата під сімнадцятим номером. Хоч смеркалося, знайшла в кінці вулички той 17-й... Хвіртка зачинена наглухо, нема господаря вдома, може, й на цілу ніч поїхав куди... Позаглядала Єлька та з тим і повернулася на майдан, до машини.

Бригадир, зрадівши, сказав, що зоставляє Єльку стерегти машину, а сам з водієм, в компанії з іншими шоферами, серед яких терся й кладовщик, одразу подався кудись шукати забігайлівки.

Невдовзі в одній із хат селища зринули співи, Єлька впізнала відчайдушний Катрин голос, що вирізнявся

дзвінкістю з-поміж інших, і улюблену Катрину пісню впізнала: «Терен, мати, коло хати...» Співали якраз, видно, у хаті тієї щасливої Вірки з Погребищ, що кілька років тому загнуздала тутешнього сталевара Івана Баглая та тепер «ох і живе ж!..». В нову хату восени ввійшла, а мазальниць запрошувала все-таки з рідного свого села, цілий тиждень білили їй хороми, рівняли ізсередини стіни та наводили мальовки, бо тут, мовляв, і рівняють не так, і мальовок з півнями не вміють... До жіночих голосів прилучився й чоловічий, загудів улад, добре смикнувши, мабуть, того первака, що дівчата везли землячці нову хату кропити... Закортіло і Єльці бути там, у гурті з усіма, в теплій хаті з мальовками, але стримала себе з якоюсь навіть злістю: дуже тебе ждуть там, у тієї погребищанки, що ні подруга тобі ні родичка, дуже приємно було б дивитись, як вона тут купається в благополуччі!

Єлька сьогодні чомусь на всіх була зла.

Собор похмуро плив у хмарах вечірніх. Тужливим чимось, навіть тривожним віяло від нього. Ким він вибудуваний? І яким чудом уцілів? І яку душу хтось у нього вклав, що й через віки вона Єльку торкає?..

Двоє якихось проходили поблизу, шарпнули за брезент, думаючи, певне, що в кузові нікого нема, посміялись, постояли біля стовпа, на місці колишньої дзвіниці, де тепер тільки уламок рейки висить. Один чимось ударив по рейці, сказав:

— Який звук нікчемний... Звук сірих буднів...

Посвистіли, ще посміялись і почвалали далі.

Зовсім споночіло, став накрапати дощ. Єлька глибше забилась під брезент, зібгалась калачиком, щоб швидше зігрітись.

Бригадир та водій грузовика вернулися пізно, принесли оселедців у газеті, пляшку й чорну хлібину.

— Маємо комбікорм,— весело озвався бригадир і запросив Єльку: — Ану, хазяєчко, зволь сюди, зараз погріємось... Тримай хліб, тримай посудину!..

Не забули і про неї все-таки.

Грілися в темряві. Розламували хліб руками на шматки, роздирали оселедці, напій у склянки гранчасті наливали, був то ніби якийсь ром, вони його і в темряві точно поділили. Єльку теж умовили випити, ковтнула кілька разів — обпекло, як вогонь. Потім пізніше стала вона догадуватись, що не випадкове, а заздалегідь на-

мислене ними було це вгощання, і про себе думала, що теж не випадково зосталася тут під брезентом... Щось її ніби спонукало зостатися, хоч і намірів ніяких не мала, ніякої думки не складала наперед, і все ж ніби й передчувалось, як воно буде.

А було так: шофера десь не стало, бригадир, зіщулившись, курив біля машини, собор виступав із темряви неба якось моторошно. Було вже, мабуть, за північ, вітер розгулявся, гуркотів шматом зірваної бляхи десь на соборних верхах. Через якийсь час бригадир теж забрався в кузов, опинився під халабудою брезенту.

— Дозволь до тебе в курінь... Чуєш, який вітрюга... Не замерзати ж мені там...

І заспокоїв, присунувшись:

— Не бійся, не чіпатиму.

І хоч мала б одразу відігнати його, але чомусь не відігнала. І навіть коли почула слова ласки, то теж не обірвала, хотілося їх слухати, було щось довірливе в його скаргах на свою долю, щирість чулася у його співчутті до Єльки, розуміє, мовляв, як їй оце зостатись на світі без матері, самій... Здається, зараз для неї навіть бажаною була його близькість і його довіра, він, видно, вловив Єльчин настрій і ще ближче присунувся, вона відчула міцне тепло його тіла. Гарячі шепоти-благання хвилювали, ласки, ніколи не знані, пробуджували чуттєвість. Вітер шарпав їхню халабуду, брезент лопотів, а вона чула біля себе жагливе, палке:

— Єлько, раз живемо! Двічі нікому не вдавалось! Стільки он, мовляв, дівчат-перестарків у селі, ніхто й не гляне! Порозлітались хлопці, дівчатами по селах хоч греблю гати... Про шахти ще чула, куди вони удвох махнуть... Про щастя, яке треба ловити...

І знову:

— Раз! Двічі жити ще не вдавалось нікому! Тож не будь така горда! Не бійся! Ти ж сама тепер!.. Вільна! Ніхто тобі не указ!

І таки почувала, що вільна вчинити, як хоче. Може, й справді своє треба ловити, хапати, не відкладаючи на потім? Інші самі ладні йому на шию кинутись, а вона ось таку владу над ним добула, доводить свого бригадира до безтями... Розпалена, вже не відпручувалась, а коли міцний смак поцілунку відчула, здалось, що оце й є воно, оцей хміль і є кохання...

Ніч горіла темрявою. Була вона найтемніша з усіх ночей, ця ніч її падіння. Не стала вона святом Єльчиного життя. Не принесла ні радості, ні насолоди. Нічого, крім болю.

Вранці пусте було небо, хмари убогі пливли над собором, а вітер улігся, на сході краєчок неба холодно, кривавo червонів. Двері собору були відчинені: починали видавати комбікорм. Дівчата перегукувалися в соборі, треба було і Єльці бути там, але її чомусь не кликали, не чіпали. І вона не спішила вибиратися з-під брезенту. Голуб темно-сизий, брудний сидів на карнизі собору, викрасовувавсь, водив грудьми. Пташки цівкали в голих деревах. Гілки дерев мокро блищали, зволожені по-весняному. Життя було, воно брало своє, але ця бадьорість ранку, пробудження весни, ясна смужка світання, і пташиний цівкіт, і веселі голоси в глибині собору — все існувало якось поза нею, все сприймала Єлька тепер ніби зоддалеки, із свого знеможеного, дотла спустошеного світу. Наче повинен був би палити її сором за те, що сталося, вогонь ганьби, гріха, пороку, але й цього якось не відчувала, був тільки тупий біль, відчуття спустошеності та безмежний розлив туги.

Нарешті встала. Треба ж було таки йти, помагати дівчатам набирати того комбікорму. Шофер, що длубався в моторі, обернувся до Єльки, якось негарно осміхаючись оголеністю своєї вивернутої, підсмикнутої вгору заячої губи.

— Як спочивалося, Олено батьківно? — і підморгнув з гидкою інтимністю.— Чи не замерзали під брезентом? Бо я в кабіні замерзав...

Він, виявляється, був у кабіні! Наче ж зникав кудись, а виявляється, був тут... І видно по ньому, по цій нахабній, змовницькій посмішці, що знає геть усе... Ну, тепер знатимуть і всі Вовчуги!

На мить це ошпарило її, потім знов накотилась байдужість. Побрела до собору і, похнюпившись, по очі закутана хусткою, зупинилась біля порога, навпроти навстіж відчинених у соборну сутінь дверей. Не зважувалась переступити поріг. Здавалось, тільки переступить, і станеться щось страшне, земля під нею тріснe, все соборне склепіння обвалиться на неї, падшу, осквернену!

А там, усередині, було гомінко, перелунювались веселі голоси. Видно, як Галька-перестарок стоїть біля

кучугури комбікорму, тримаючи лантух розкритим, їй хтось насипає, а потім вона раптом задерла голову й ні сіло ні впало дико галаснула догори:

— Ге-е-ей, на високій полонині... — І, засміявшись, сказала: — Оце резонанс!

Ніхто на Єльку наче й уваги не звернув, коли вона, силуючи себе, таки переступила поріг собору, ніхто не запитав, чого запізнилась, чого заспала, її появу в соборі всі сприйняли нібито навіть байдуже, але в цій байдужості почувалася якась умисність. В соборі було ще холодніше, ніж надворі, пусткою, мишами смерділо. Вікна, де ще позоставались шибки, в павутинні, запорошені дертю. Одразу після війни нібито збирались відкрити в цьому соборі антирелігійний музей із куточком місцевої фауни і флори, але чомусь не вийшло, і лише як спомин про ті наміри опудало плавневого шуліки припадало тепер пилюкою над вівтарем та де-не-де зі стін, з-поміж облинялих мадонн, шкірились іклами вовчі та вепрячі морди. Уже й вепрів у плавнях нема, а тут шкіряться... Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас з різьбленими гронами та виноградним листям. Колись, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце й тут зосталась... Все кинуто звалищем, стіни в патьоках, крізь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака-святого в ясно-червоній одежі... Там не видно було ні пилюки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густо-блакитне небо й по ньому золоті зірки! Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору й дивилась туди, в глибінь найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибінь мовби втягувала, всю душу Єльчину втягувала, як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, куди тебе невідступно штовхає... «Я опоганена, мене опоганили, я не смію, не маю тут права стояти!» — волало в ній каяття. І все ж у якомусь зацінпенілому напівзабутті стояла серед цього захламлено-

го храму, втопивши погляд у той небесно-блакитний вир підкупольної висоти. Ясним, не загидженим тільки й зоставсь отой острівець собору вгорі, чистотою та високістю навіював і на неї чистоту спокути, відчуття провини і подмух якихось непевних надій... Ота краса, що вгорі,— чому вона їй раніш не відкрилась?

— Не думай, що ти в планетарій попала, Єлько! — нарешті окликнули її.— Годі вистоювати, давай сюди, помагай.

Всі закурені були комбікормом, дівчат важко і впізнати, де яка, і коли Єлька теж взялася нагортати в лантух, то крізь куряву бачила тепер тільки запилюжені чоботи чиїсь, що тупо тупцювали в дерті біля лантуха.

Потім і його побачила, бригадира. Вперше після ночі з'явився з кладовщиком із якогось закамарка, підійшов ближче, розстебнув піджак, сказав бадьоро:

— Набивайте, набивайте, дівчата, тугіше. Не завжди попадається такий янголячий харч!..

І помітно було, як очі відводить, уникає, щоб не зустрітися з Єлькою поглядом. Коли сміявся, зовсім очі його зникали. Усмішка була, але без очей. Сміється, а вони геть зникають під заборошненими повіками, сліпне людина у своєму сміхові. «І оцей безокий чоловік, з головою, круто вгрузлою межи плечі, з усміхом блудливим, оце той самий, кому ти вночі в сльозах віддалась? Той, що так тебе улещував, що палким своїм белькотанням та співчуттям душу тобі розколов?» Саму себе Єлька зараз ненавиділа за хвилинне оте потьмарення, за те, що дала себе ошукати. Обранець? В'язистий, круглопикий, а росту був просто мізерного, особливо зараз, коли сутулився у своєму якомусь горбатому, з овечим коміром піджаку.

Коли треба було братися за кількапудові лантухи, виносити комбікорм із собору, Єлька з ненавистю кинула бригадирові:

— Самі носіть.

— А ти?

— Я вихідна.

І він, винувато покліпавши віями, нічого й не сказав, заціпило йому. Дівчата теж вирішили, що не жіноче діло тягати лантухи, відійшли до грузовика і стали чепуритись. Єлька, зупинившись осторонь, спідлоба спостерігала, як вони вдвох — бригадир та його брат горілчаний, клишоногий кладовщик — тягнуть комбі-

корм із собору, зіткнулись лантухами в дверях і, обидва маленькі, миршаві, вовтузяться з тими лантухами перед собором, мов жуки, мов шашелі, перед величчю його! Жити для цього? Жити для комбікорму?.. «Не хочу! Не буду! Якщо не втоплюся десь на Вовчій, зійду геть із села. Не пропишуть — без прописки житиму. Це ж моя земля, мій світ!» Єдиним рятунком для неї уявлялося тепер оте безвісне життя без прописки...

Коли йшла, похнюплена, до свого грузовика, шоферня з інших машин зачіпала її негарними жартами, але Єлька нічим не відповідала, загравання не викликало в неї нічого, крім огиди. Всі вони були заґаз їй ненависні, всі були для неї бригадирами! Брутальні, липкі, з брехливими словами, з тваринно-цупкими обіймами...

Перед від'їздом ще раз навідалась до дядька Ягора і знов не застала. Повертались додому. Всі були чогось не в настрої, наче пересварилися між собою. В дорозі бригадир вдаштувався між лантухами від Єльки подалі, боявся, мабуть, що вона тепер нав'язуватиметься йому, відбиватиме від жінки. «Можеш не боятись,— посилала вона в думці йому своє презирство.— Плювала я на тебе. Ніколи ти мені і в сні не приснишся».

Першої ж ночі вдома собор їй приснився. Наче стоїть вона сама у соборі, дивиться в глибину його купола, а там замість струмування світла, замість блакитного неба з золотими зірками чомусь присмерк сіріє, майже темрява, і хтось ніби метушиться в тій високій наскрізній темряві. Навколо неї стіни якось загадково шарудять і, Єлька помічає, що з сутіні, зі стін собору, звідусіль вилазять щетинясті вепрячі голови, і не опудала, а всі ще живі, ікласті, ворушаться.

Прокинувшись, не могла до ранку заснути. Все знов передумувала, як воно складалось: надої... макуха... зоряна вода... І майже злорадно таврувала себе: «Оце ж тобі зоряна вода!:. Калюжа твоя!»

Скрутне настало для Єльки життя. Бригадирова проходу не давала. До клубу не показуйсь — викляне, обкидає багном привселюдно:

— Байстрючка! Викурвок воєнний! Оце вас такого в школі вчили? Як чоловіків чужих відбивати?

І так випоганить, не знаєш, куди діватись. Хіба поясниш, хіба повірить, що бригадир її для Єльки вмер, не існує й не існуватиме більше!.. А навіть якби й

закохалась? Права не має, чи що? Скажіть ви, мудрі, як все-таки повестися дівчині, коли б раптом закохалась у жонатого чоловіка? Ну хай з нею цього не сталось, але з іншою могло б?

Бригадир пробував, правда, через якийсь час знов підкотитись, ляща вхопив, та на тому й кінчилася їхня любов. Хоча й біля своєї крикухи жити не став. Замордований її ревнощами, змушений був чкурнути десь із села. Спершу прилаштувався в сусіднім радгоспі, а звідти ще далі кудись зринув, зник з горизонту. Згодом чутка пройшла, що бачили його на шахтах західного Донбасу.

Бригадирова зовсім після того знесамовитіла. Таку ославу пустила на Єльку по селу, що й інші жінки стали поглядати на неї з підозрою. Не того картали, який дівчину звів, увесь гріх чомусь падав на Єльку.

— Дивіться, он вона йде, та, що жонатих переманює!

— Може, й мого вже приманюєш? А в нього діти! А в нього я!

Так і вистежують Єльку ті очі насторожено-злі, руки крючкуваті, ладні при найменшій, хай навіть вигаданій, підозрі в патли їй учепитись.

Декотрі з чоловіків уявили собі, що вона справді кожному тепер доступна, який-небудь гультяй аліментний і той вважав, що має право докучати їй, домагатися взаємності.

— Ловка, ловка пішла Магдалина,— не раз чула вона вслід.

Знало б чоловіче поголів'я, яке воно все нестерпне було тепер їй, нічим не краще за того спокусника, що знівечив Єльчину юність. Зганьблено її, і за це ж мусить ще сама й розплачуватись, стільки довелось зазнати принижень, випити кривд...

Навіть дід-сторож якось уночі прикрався під вікно, став шкребтись, як собака:

— Єлько, Єлько, пусти перегрітись...

Відчинила двері навстіж, розлючена, крикнула межи очі:

— Діду, щоб ви здохли!

Матері своїх синів тепер від неї стерегли. Один спробував залицятись, син бухгалтерів, так мати його на все село розрепетувалась:

— Оту Чечільку-байстрючку мені невісткою? Інші росу збили, а ти в хату приведеш?

І все до ниточки виклала, як ця хвойда з бригадиром базарювала, який вони там із собору набирали комбікорм... А втеклому бригадирові таки, видно, зосталася в серці скалка якась від тієї соборної ночі. Через півроку листа прислав, кликав і Єльку на шахти. Приїзди. Розвід візьму. Почнемо життя спочатку...

Подрузі найближчій, Ганнусі з птахоферми, тільки й довірилася з листом.

— Якби мене кликав, я б поїхала,— сказала Ганнуся.

— А я скоріше вмру, ніж до нього поїду. Бридкий він мені. Осоружний. І всі вони такі. Немає, Ганнусю, чистих людей! То в книжках тільки...

І справді так думала. Нема чистих, нема правди, пропили всю, на самогон перегнали! Брехня кругом, слова пусті, кожен тільки для себе живе. Всі, як той бригадир з руками залізними, що таки домігся свого, зірвав вінок, брутально потоптав барвінок весняний...

Подруга не згоджувалась, наводила Єльці різні приклади, та Єльку це тільки дужче розпалювало: ні і ні! Спротивився світ. Знову й знову верталась до думки податись, як інші, геть із села, на завод чи на якусь новобудову.

— На носилки піду, цеглу таскатиму, найтяжча робота мені не страшна.

Та в конторі ставились до цього інакше. Голова, чоловік лагідний, розважливий, що й до Єльки ставився доброзичливо, щоразу стримував її запал, коли приходила в контору вимагати довідки на від'їзд.

— Ми ж тебе цінуємо, Єлько... Ти роботяща в нас, принципова. Чим тобі на фермі погано? За скількись літ, може, тебе там орден жде... А що баби плещуть язиками, то на те вони й баби, щоб плескати. Дівчина красива, ти ще свою долю знайдеш.

Раз урезонив і вдруге, і так тяглось до весни. Можливо б, і зосталась, пригоїлись би рани поступово, якби не той випадок, коли малахольна зоотехнічка, чоловік якої вдома не ночував, прибігла на ферму й накинулася біля силосної ями на ошелешену Єльку з прокльонами, хоч ця сном і духом нічого не знала. Шпурнувши вила в яму, подалася Єлька в контору з твердим наміром більше не відступати.

Ні голови, ні парторга не було, сам бухгалтер за всіх святих. Сивий, голова довга, як диня, одне око справжнє, друге скляне.

— Паспорт — це, Єлько, сключається,— категорично сказав, вислухавши вимогу.— Дуже розумні всі поставали. Все кудись та кудись, а хто ж тут матеріальні блага творитиме?

Розлютили Єльку ті «блага»!

— Я вам що, припнута до цього місця? Чи до сивих кіс на цьому вашому смердючому силосі? Підписки на невиїзд нікому не давала!

— Ну-ну! — сторопіло вирячився на таку пісню бухгалтер.— Оце заспівала... З яких книжок ти такого нахапалася, товаришко Чечіль? Чим тобі змодилось наше виробництво? Молоко, вершки набридли — смачнішого хочеш?

— Свободи хочу!

— Он воно що! В нас тобі мало свободи?

— Іншої пошукаю.

— Пошукай, може, знайдеш... Звідтіль не одна вже разом із свободою в пелені й гвардійця матері приносила... Чи, може, з сигареткою в зубах вернешся до нас, шукачко свободи?

— Не вернусь. Ніколи. Ухрюкалась мені ваша ферма!

Бухгалтер іронічно прискалив живе око.

— Куди ж помандруєте, коли не секрет? Чи не слідом за дідом, на шахти?

— А там що, не моя країна? Тільки й дива, що оця ваша задрипана ферма? Думаєте, плакатиму за нею, за вашими «благами»?

— Адресок пришли хоч, де ти будеш...

— Буду там, де ніхто мене не падлючитиме! Не обливатимуть брудом такі, як ваша ротата супружниця!

— Тихіше, тихіше,— мимоволі прищулився бухгалтер, зиркнувши на вікна, і перейшов одразу на серйозний тон.— Коли б на мене, Олено, то я б тебе й не тримав... Їхала б собі десь, щоб голови нашим хлопцям не баламутила, не вносила в сім'ї розлад... А то й у мене вдома хаос, колотнеча, переживаєм за сина, хоч я й не знаю, чи є для того підстави...

Ждав, видно, що Єлька щось скаже на це, але вона відмовчалась.

— Отже, як батько сім'ї, особисто я був би навіть зацікавлений, щоб дати тобі вічну командировку... Але ж порядок є порядок. Сама бачиш: не вистачає робочих рук. Добувати блага не просто. Нам твої руки сьогодні он як потрібні...

Єльку наче батогом цвьохнули.

— Вам тільки руки мої потрібні? Ось вони, потріскались від ваших благ! — І аж перед носом в бухгалтера змигнули Єльчині тугі долоні.

— Тільки без цього,— відхилився він, оберігаючи своє скляне око.

— А в мене не тільки руки! — розчервонівшись, нічого не чуючи, вистрілювала Єлька.— В мене ще й душа є! Не всю випекли. Не дасте довідки — так піду!

— Безпачпортною, дівчино, недалеко зайдеш... Там швидко підберуть. А документа... вибачай. Аніяк. Хоч кричи, хоч проси, хоч землю отут їж.

І не видав.

Увечері на бухгалтеровім подвір'ї знову була сварка, знову звідти на все село розліталося бухгалтершине дике, шмагаюче:

— Потоптанку оту? Хто росу збив, а ти в хату приведеш?

Цей викрик став Єльці замість паспорта. З каменем цих слів на душі — «потоптанка... росу збив!» — вдосвіта подалася до міста, щоб зникнути в ньому, щоб у вирі іншого життя назавжди загубитись для односельців.

IV

Так опинилась вона в дядька свого по матері, в Ягора Катратого на Зачіплянці.

Чим могла пояснити йому своє прибуття? Відпустили, мовляв, має намір в технікум який-небудь вступати або на курси. Дядько наче й повірив. Раменистий, кремезний, з обличчям грубим, що його життя на глибоку оранку поорало, уважно глянув на неї з-під дашка накошланих брів:

— А документи ж як... у порядку?

— Не всі ще зібрала,— зам'ялась племінниця.— Але будуть.

Може, він навіть і догадався. А може, ще й раніше щось про неї перечув, бо не став далі допитуватись.

— Поживи, оговтайся. Та й мені чимось допоможеш. А то як овдовів, у хаті ладу нікому дати. До того ж садок, огородець... Без баби все плаче.

І, повівши її в садок, став показувати грядки полуниць, старезні абрикоси та грушу, яка, видно, була його улюбленицею:

— Сам оце на ній нащепив... Дика була, а тепер, бачиш, начіплялись, як рукавиці, висять.

Груші справді висіли на гілках здоровезні, шкарубкі, як у дядьковій хаті доменницькі його рукавиці. І кишку-шланг показав, і колодязь з «Камою», маленьким моторчиком, що воду жене.

Сподобалось тут Єльці.

Селище тихе, в садках, а за садками, за Дніпром день і ніч димлять заводи. Вранці, коли робітники поїдуть на зміну, помітно безлюдніє Зачіплянка, тільки дітлашня, заїдена шовковицею, галасає на вулиці та біля саги. Деколи сусідка, баба Шпачиха, випроставшись, докине із свого городу до Єльки словом, дитиною називає. Та ще сліпий танкіст насвистує у себе в дворі, без кінця щось там лагодячи, майструючи. Очі випалило на фронті, а коли йде вулицею, ступає упевнено, ніби зрячий. Стрічних усіх безпомильно впізнає. Якось Єлька, біжучи по хліб, хотіла прошмигнути мимо нього тихцем, він зупинив, аж розсердився:

— Ти чия, що не здоровкаєшся?

І вона, присоромлена, сказала тихо.

— Здрастуйте.

І зважилась глянути в темні незрячі його окуляри. Танкіст, дітвора, зігнута полільниця на вгороді... Та ще у баглаївських садках цілоденно валяється в гамаку студент-металург, той, що вранці бігає довкола саги, зарядку робить. Набігається і тоді або в хату з тим голомозим механіком на цілий день, або під шовковицею в гамак, затулившись книжками та конспектами від усього світу.

Зачіплянка хоч і живе від заводу, але й землі не цурається, не відірвалась од неї. Катратий радіє, дивлячись, як уродило, як рясно понаростало всього: «Дари природи, Єлько... Не поскупилось літечко красне: влітку тільки жуй, аби рот не лінувався...» Щойно полуниця відходить, а вже буріють вишні-петриківочки, шовковиця сиплеться, а там зажовтіють абрикоси; буває, так наспіє полуниці, що жінкам невправка з нею, тоді оголошується загальна мобілізація, вже й металурги лазять поруч з дітьми, по садках, аж смішно Єльці дивитись, як ці люди, що на заводі боги, що вміють вида-

вати найміцніші сплави, може, й для міжпланетних ракет, покірно повзають навкарачки по грішній піскуватій землі, по чавких полуницях, змагаючись з дітьми, слухняно визбируючи дари шедрої зачіплянської природи. Перегукуються, висміюють своє полуничне рабство:

— Як там Кашубенкова бригада, норму дає? — долинає десь крізь садки, а йому відгукуються:

— Штурмівщина і тут, хай би їй грець!

— А ще й кумі он треба подати соцдопомогу...

Всі тут куми, свати, брати. Ні злодіїв, ні літунів. Батьки тут жили, і синів, поженивши, оселяють біля себе, розбудовуються: на одній садибі по дві-три хати втискується, поруч із старими виростають нові будинки, міцні, биті із шлаку. Раніш, кажуть, жилось тут просторо, зараз тіснішає, проте Зачіплянка не горює, весело живе. Життя в цих людей відкрите, живуть по-окремо, а якось ніби й спільно, на видноті. Жінки знають одна про одну, що яка пекла, що варила, чий не всю получку додому приніс, а хто на лотерею виграв.

Дітей тут густо насіяно, і чомусь дітвора все липне до того студента Баглая. Всяких жучків носять йому під шовковицю, трав'яних коників, кудись кличуть, і він часом хоч і супиться невдоволено, але, відклавши конспекти, йде з малечею на сагу або на кладовище...

Молодь на Зачіплянці здебільшого вишнева, південного типу — живуть тут хлопці-смаглюки й дівчата-смаглявки. Десь працюють, десь вчаться, зникають на цілий день і лише надвечір повертаються на свою Веселу. О такій порі гомінкішою стає Зачіплянка, радіоли чути, моторчики джмелять, люди перегукуються... Після поливання збираються гуртами, то коло того подвір'я, то коло іншого, найчастіше в доміно грати, а що вуличка не проїжджа, в сагу впирається, то виносять столики просто на вулицю, ставлять під ліхтарним стовпом, і там цілий вечір клацають, спокійно себе почуваючи: ніхто не проїде, не потривожить. Біля гравців довкола столика і жабенята стрибають, кмітливі створіння знайшли дотепний спосіб полювання на комашню: помітили, що, обпікшись об електричну лампочку ліхтаря, комашня звідти сама сиплеться, тільки лови її, вже підсмажену...

Новий, не знайомий для Єльки зачіплянський світ. Іноді прокравшись до паркана, непомічена, подовгу

дивиться вона з темряви палісадника на людей Зачіплянки, на цих упертих крутолобих гравців у доміно. Для дядька Ягора доміно не існує, він вважає цю гру «пустим заняттям, від якого людина тупіє», а Єльці чомусь до вподоби гравецький азарт, отой міцний перестук кісточок під ліхтарним стовпом. Серед металургів чимало вродливих облич, гарних не стільки рисами, скільки гідністю своєю, спокоєм, незаляканістю, певністю в собі. Коли один дужче другого стукає по столу, б'є з усього розмаху, то гуртом вони наче ворога якого лупцюють, аж зуби зціплюють, і видно тоді руки їхні, в декого до самих ліктів чимось попечені, у травмах трудових, в рубцях якихось, що давно вже позарубцьовувались,— позаживавши після травм, завузлуватівши, руки ті стали ще ніби міцніші. В обличчях часом блідизна проступає, перевтома, але є в них твердість, зосередженість, думою в кожного повите чоло, хоч і думають металурги в такий час, певне ж, не про Хіросіму та бюрократів, а про те, як зробити «кришу» таку, щоб болільники ревнули від захвату.

А молодь частіше юртується біля Баглаєвого або ще далі, біля Орлянченкового двору. Хлопці такі — мимоволі задивишся. Вдень вони десь по цехах заводських, на водокачках, на кранах та самоскидах, а як вечір, уже нафранчені, причесані, в модних чорних черевиках з'являються на Веселій, ступаючи більше по шпоришу, а не по пилюці, щоб не закушпелити свої гостроносі. Часом і той Баглай-студент з'являється в цьому товаристві, і уже не в вилинялому спортивному, що його цілими днями не скидає, а причепурений по-вечірньому, в білій напрасованій безрукавці або в новому сірому светрі, що так йому до лиця... Довгобразий, високий, ставний... І теж у гостроносих черевиках, до блиску начищених перед танцями — десь він з котроюсь танцюватиме сьогодні... Коли дітлахи тягнуть його поганяти з ними м'яча, студент відмагається, показує їм на черевики, на светр — не для гри, мовляв, виряджався,— але ж хіба їх переконаєш, не відстануть, поки він таки злегка підсмикне рукава свого светра (якимось таким делікатним красивим жестом підсмикне!) і наставить руки під м'яч... Ув'язавшись у гру, й про пилюку забуде, вона аж димить із-під ніг, коли він кидається сюди й туди, випружинюється в стрибках, полюючи за м'ячем, доки друзі кликнуть, і студент схаменеться: по-

править одяг, приставить ногу до лавки, пилюку з черевика обмахне, візерунчасті шкарпетки — на лівій, потім на правій — підсмикне акуратно. Тоді знов до товаришів, і вже веселий їхній гурт поплив у бік собору, мабуть, у парк шлакобетонного заводу на танці...

Дядько Катратий не любить, коли Єлька задивляється в той бік.

— Доки не прописана, Єлько, побережись... Живи так, наче тебе й нема.

Так поставив, і так воно йде. За двір ані ногою. Живе, як і не живе. Люди не докучають своєю цікавістю, ніби вичікують, що нова людина сама їм об'явиться. Вранці-раненько часом степ озивається до Єльки міцним перепілчиним покликом: десь за садками, на кладовищі, прижилася перепілочка степова. Щоранку так життєрадісно підпадьомкає! Єлька ходила туди, шукала в кладовищенських бур'янах степову свою землячку, хотіла підгледіти, але та не далася на очі.

Єдина дорога, відкрита Єльці,— це до Дніпра, до бакена, що його обслуговує Катратий. Через кладовище з духмяними, аж чадними, чебрецями, через дюни-кучугури з колючками та чаполоччю, де всупереч антикозячому законові робітничі кози безтурботно пасуться, крізь продерту дірку в колючому дроті, що ним обплутано територію водокачки,— і вже ти на березі, коло бакенської будки, коло човна. Яка тут воля, яка широчінь для душі! Моторки деркочуть по Дніпру, прослизають байдарки, білі крила вітрил пливуть, як уві сні... Протилежний берег — бастіони заводів, чорні, в димах, та сірі шлакові гори над самим Дніпром, ті, що цілу ніч текучою лавою палахкотять, а зараз темніють, мов пригаслі вулкани. Трохи вище по берегу, серед темної зелені парку, водна станція металургів, граціозна, візерунчата, блакитно-біла вся, мов казковий якийсь палац. Стоянки човнів, кафе з музикою, на островах різні заводські турбази, профілакторії... І цим усім користається заводський люд, звичайні смертні, такі, як і Єлька. Тут не тільки витворюють блага, а самі й пожинають їх! Відробив зміну і гуляй, ще білий день, а вони в кіно, в парки, на Дніпро та на весла... Десь тільки згодом Єльчині очі побачать інше, коли робітників грузовиками розвозять на далекі слободи після зміни, побачить тоді Єлька людей, до виснаги зморених, спалих з лиця, ніби вичавлених. Заводські дівчата,

їдучи зі зміни, пісень не співають, як там, у степу, коли повертаються з поля... Там, де тільки мчить з вечорових полів грузовик, всюди розпластує на вітрі шмаття пісень... Заводська людина значно довше входить у норму після цехової виснаги, Єлька це згодом помітить. Поки що ж перед нею саме тільки дозвілля заводчан, святковість літа, тиха краса дніпровських вод; сюди й туди мчать цілими родинами, з дітьми, а де промайне моторним човником тільки пара — дівчина і юнак, засмаглявлені сонцем, безжурні обоє, летять, тримаючи курс на ледь мріючі дніпровські острови, на призахідно-розпалахкотіле сонце, на нічні багаття з комарами, з пригодами, із справжнім коханням...

Буйнує сила життя, димлять заводи, таємничі гуркоти долинають з протилежного берега, з цитаделі металургів, сонце сідає за повиті млою пагорби, за далекі димарі, дніпрова гладінь бузковіє, рожевим береться, хвиля, вигинаючись, колишеться під гаснучим промінням важкими переливами-оксамитами. Поступово густішають, малиновіють оксамити Дніпра. Мов плавучий острів, пройде біленький екскурсійний пароплав із заводським людом, із розливом музики, далеко чутної над водою, пройде, і тільки по якомусь часі, не скоро докотиться зрушена ним хвиля до берега, лоскітно плесне на пісок, на Єльчині ноги.

«Велич!» — так би назвала Єлька оті вежі домен, оті чорні індустріальні собори. Все повито димами, все в якихось глибинних двиготах, загадкових, ніби підземних гулах.

— Жінки теж там працюють? — запитала якось дядька Ягора.

— Тисячі їх там.

— І я б хотіла туди.

Ні, дядько цього їй не бажав би. Не мед їм там у куряві аглофабрики, ще побачиш, на жаль, жінок і з ломами на ремонті колій заводських, і на кранах, коли вони над самим полум'ям ковшів пропливають... Хіба ж то жіноча робота? Хіба вона після того дітей родитиме? Настане час, що зовсім жінок у цехах металургійного не буде, хіба що вітамінний квас подаватимуть металургам. Найперше повинна б жінок повивільняти від шкідливих робіт уся ота механізація та автоматика, що йде людині на зміну. За його, Ягорової, молодості біля домни людей ще, як мурашні, було. Щоб отаку

домну нагодувати рудою, самих каталів треба було б тисячу чоловік, а зараз її завантажують двоє.

При заході сонця сядуть у човна із дядьком, попливуть засвічувати бакени, погойдають Єльку бузково-малинові оксамити дніпровські. Деколи опиняться аж поблизу тих шлакових гір; в дядька Ягора вони викликають задуму.

— Мабуть, такі вулкани,— задивившись, тихо каже Єлька.

— Оті гори, дочко, то все наша праця перекипіла. Димом тут вічно чадить, сажа падає чорна, лапата.

— Хто живе там під боком у заводу, той білого снігу не бачить,— гомонить дядько Ягор.— Випрану білизну не вивішуй, одразу чорна стане. Колись і я там жив. Наковтався. Вранці, коли йдеш на роботу, по сажі тій сліди, як по снігу, відпечатуєш. На лавках, на листях дерев, на всьому сажа. Тонни і тонни її випадає на місто щодоби. Давно балакають про те, щоб уловлювачі поставити, фільтри, та поки що більше язиками фільтрують.

Ні, не для жіночих рук робота на металургійному, знов перестерігає племінницю дядько Ягор, там і чоловік не кожен витримає. Це ж не випадково, мовляв, серед горнових миршавого не побачиш, усе здоров'яки, там потрібні люди при силі.

— Нас, коли брали з біржі, найперше по здоров'ю перевіряли, найперше, було, мусиш лікарів пройти, здоров'я своє показати, а тоді вже розмовляй...

Єлька ще від матері чула, що дядько Ягор після того, як розламалась під ним махновська тачанка, як розкотились з-під неї колеса на чотири сторони світу, пішов на завод, на роботу найважчу, каталем. Тепер і професії такої нема, в минулому вся. Дивлячись на зношене тіло старече, важко Єльці навіть уявити його молодим, а був же колись...

— Дядьку Ягоре, а на заводі, після степу... трудно було вам звикати?

— Не питай. Першу домну тоді відбудовували, тижнями з заводу не виходили, там і ночували. А одного дня якось-таки вигайнув у степ. Як побачив його після розлуки, впав лицем на зелену траву, повіриш, качаюсь і плачу... Сміюся і плачу... З літами, правда, обвикся за муром, полюбив завод, діла підладились...

— Втомило життя?

— Та не прогуляв його. Наробились оці руки, Єлько, ох, наробилися на віку. Все життя лицем до вогню... Самого шлаку ото гори... Метал наш і по морях ходить, і в небесах літа...

Дими зблизька аж душать Єльку, важко стеляться від заводу, тепер їй хочеться швидше звідси; старий, проте, не спішить, вовтузиться біля бакена спокійно, а тоді ще стане давати димам оцінку: білий — то ще нічого, та й чорний, що клуб'ям валить, теж не найгірший; найстрашніший жовто-бурий отой, аж червоний. Буває, розтягнеться по обрію на кілометри і довго стоїть стягою над селищами, робить небо іржавим... Ото від такого й зелені дерева жовкнуть...

На одній із труб газ горить, немов гігантський світильник, голубе полум'я тріпоче, бігає квіткою пелюсткатою.

— Що то горить над трубою?

— То, Єлько, все наші грошики горять. Не встигаємо газу використовувати... А над парком, бачиш? На високій колоні... То ж Титан. Розірвав кайдани, що ними був прикутий до скелі, і топче орла, який його терзав... Титан Праці розкутий, Прометей труда... Самі заводські наші з першого чавуну революції відлили його, самі й поставили. А при німцях довелось йому зійти з п'єдесталу, на відвалах перебув, у підпіллі... Тепер, бач, знову підвівсь над заводами... О, багато він бачив!

Загадковістю покрите для Єльки дядькове минуле. Ще змалку чула про двох материних братів — один пішов до червоних, і його десь на Перекопі вбито, а другий, зовсім підліток, у Махна опинився, степова ота вольниця затягла, розгульне тачанкове життя. І якщо перший навіть по смерті через багато літ був для матері ніби якоюсь підтримкою, захистком, то про другого, живого, мати лише зрідка зважувалась розповідати Єльці. І цим другим був дядько Ягор. І хоч те минуле його давно відійшло у далекість, жило, як пригасла гріховна легенда, і давно дядько Ягор, трудяга-металург, був від того всього мовби реабілітований, але й далі згадувалось про те впівголоса, стишено, щоб ніхто не чув. Та й сам Катратий теж не любить, коли гуляйпільську юність йому нагадують.

Якось, коли бакени були засвічені і вони, повернувшись, сиділи на березі біля човна, Єлька таки набралася духу і запитала, кортіло їй знати, що ж то було за Гу-

ляйполе, що тінь від нього через усе дядькове життя простяглась.

Катратий цього разу не розсердився. Покурив, подумав, потім мовив глухо:

— Криваве юрмище то було.

— А свобода?

— Клаптями кривавими летіла вона з-під тачанок. Сльозами та кров'ю тая свобода вмивалася, Єлько... Ківш чавуну дорожчий за всі оті руїнницькі рейди...

Не було зараз ні ляку, ні бентеги в дядьковім голосі, був тільки смуток і жаль за чимось. Сидів згорбившись, тужно дивлячись на темні потойбережні свої заводи, на домни та сплески багрових спалахів, від яких все небо час від часу дихало, мов велетенські легені.

— Ті, що Україну воздвигли, вони у віках, Єлько... Не мати анархія її воздвигла. Батько Прометей...

Засиділись довго того вечора біля човна. В бузковій далечі, край міста, де ніби не було нічого, замерехтіли вогні, чисті, незвичайного алмазного блиску, якого їм, певне, надавала ота синя туманиста мла, що з неї вони, мов із попелу, народились.

Зібралися були вже додому, коли до них підчалила одна із запізнілих дніпровських моторок. Двоє вийшли на берег, неквапно стали оглядати біля будки Ягорове рибальське начиння.

— А рибка ж де, Ягоре Захаровичу? — запитав один із прибулих.

— Риба в Дніпрі,— буркнув Катратий.— Рибу щодня їсти, може надоїсти.

Прибульці, сприйнявши спокійно цей жарт, присіли біля старого, загомоніли.

Єлька сиділа осторонь і чула їхню розмову про якісь нові правила риболовлі, про те, як учора браконьєрів з капроновими сітками застукано вночі біля щогли... Заодно і Ягорові було підкинуто жарт, що є, мовляв, і на нього анонімка від дніпровської рибки...

Запалили вогнище із ошмаття газет, що, палахнувши, скоро й погасло. При сплеску полум'я Єлька встигла загледіти, що один із прибульців був моложавий кирпань, вирлоокий, вдачі, видно, веселої — усмішка грала на круглих щоках; поруч нього скромно смоктав сигарету сам, певне, власник моторки — неголений, худорбастий, в майці, зашмарованій мазутою... Стишеними голосами стали дядька Ягора про Єльку розпитувати,

чия вона, звідки. І коли почули у відповідь, що приїхала дівчина з наміром поступати, то кирпань, одразу ожвавівши, підгукнув Єльку і, хвацько якось випроставшись у своїм розстебнутім піджаці з парусини, приязно запитав, куди ж саме вона має намір. Єлька була в сум'ятті, їхня цікавість застала її зненацька. Нічого певного не могла відповісти, проте вони самі стали жваво радити, куди краще, де буде менший наплив, виявилось, що є в них знайомі і в театральнім училищі, і в медичному... Ще можна б на курси модельєрок... Єлька потім залишила їх, а вони з дядьком Ягором вели розмову далі, перекидалися жартами, йшлося здебільшого про юшку з свіжого улову.

— Не ловиться? Та ми й своєї привезем, аби тільки зварили,— казав той молодший, кирпоніс веселоокий.— Бо ніхто ж так не вміє варити, як ви. Якщо не тут, то ми й додому до вас нагрянем, ми не горді...

Були, видно, і раніше знайомі з Катратим, знали біографію, бо в розмові котрийсь кинув ніби ненароком, ніби жартома:

— Ну, з вашим минулим, Ягоре Захаровичу...

І хоч кінець фрази Єлька не розчула, їй чомусь не сподобалось, що вони не до речі нагадують дядькові про минуле, наче не розуміють, що так мимохіть можна ранити людину. А яке ваше діло торкатись того, що людина давно, може, перепалила в собі, сама, без вас, реабілітувала своє життя отими шлаковими горами...

Ще потім про занепад нравів говорили, осуджували міських дівчат, в яких тільки й думки, мовляв, що про танці та про ресторани.

— Труднощів не знають,— долинало з сутіні до Єльки,— на життя, як на розвагу, дивляться... Дев'ятикласниці, а вже аборти роблять!

Говорилось про інших, городських, однак Єльку неприємно кольнуло, відчула, що зашарілася в темряві.

А все ж до Єльчиної долі, видно, зостались вони не байдужі, бо, прощаючись, молодший кинув Катратому:

— І їй допоможемо, коли що. Треба сміливіше давати дорогу отаким трудівницям з народу.

«Знали б ви, крім дядькової, ще й мою біографію, якої б тоді заспівали»,— подумалось Єльці гірко.

Повертались додому мовчки. Спотикались по кучугурах — дядько Ягор попереду поважки, Єлька за ним. Дроти високої напруги весь час над ними гули. Зоряно

над селищами було, а там десь у степах хмара заходила і безгрімно ламалися стебла блискавок. Єлька почувала, як щемить її душа, сама не знає чому, звідки той щем. Крякають качки в очеретах на сазі,— чи їх туча тривожить? Повітря з присмаком чебрецю, по-степовому легке; то лише коли вітер обернеться від заводів, одразу потягне чадним аж сюди, окутає всю Зачіплянку тим хмаровищем ядучим, рудим, ніби атомним. Все небо тоді смердить. Та це ненадовго. Дмухне вітерець зі степу, з Єльчиних країв, і повітря знову стає чистим, на все передмістя війне запашним духом літа. Тоді Єлька й тут, на новім своїм пристанищі, чує тихий дзвін колосся, гарячий, сухий дух пшениць засмаглявлених.

Щоб не спотикатись уночі по кладовищу, вони йдуть в обхід, виходять на Широку — головну вулицю Зачіплянки. Пізно вже, не клацають ніде в доміно, не шелестить вода по садках. Спить трудове передмістя, повите снами-серпанками теплої літньої ночі.

Та враз ось Широка оживає. З невидимих завулків, стежок, дворів вилітають на соборний майдан велосипедисти, котять у бік заводів — тільки шини шелестять. Понасувавши кепки, пригинаючись кожен аж до керма, мчать по бруку Широкої, мчать і по стежині попід шатрами дерев, близько прослизаючи мимо Єльки, всі в темному, робочому, легкі, мовчазні, мов безтілесні нічні духи цих заводських передмість.

— Нічна зміна йде,— якось ваговито, з сумовитою гордістю каже Катратий їм услід.

А вони й далі хвиля за хвилею, з шурхотом шин, з пружним вітерцем стрімкого лету — все на заводські багровища, під своє буре могутнє небо, що ніколи над ними не гасне.

V

Виходило так, що собору вже ніби й нема. На одному важливому засіданні, де обмірковувалось майбутнє Зачіплянки і розглядались проекти її забудови, згідно з генеральним планом, все якось не могли втулити місце цьому соборові; то він комусь застував, то його мусили затиснути якісь ще не існуючі споруди нового мікрорайону. Оскільки засідання було вузьке і тут дозволялося бути відвертим, господар кабінету —

похмурий чоловік з світлими, прозорими очима і землистим кольором обличчя, запитав, зіжмакавши лоба:

— А чого йому, власне, стояти?

Не було в цій репліці категоричності. Її можна було вважати просто роздумом. Внутрішнім сумнівом. Могла вона бути цілком випадковою і не мати ніякого підтексту. Але ж могло бути й інакше? Могло тлумачитись це, скажімо, й так: якого сторіччя цей собор? Вісімнадцятого? А хіба мало в республіці архітектурних пам'яток з вісімнадцятого сторіччя? І чи така це буде велика втрата для трудящих, якщо одним об'єктом минувшини буде менше? Здається, він потребує ремонту? Асигнувань? Та доки ми тягтимемо на такі речі з бюджету? Чи не доцільніше буде передбачити на його місці будівництво чогось такого, що справді необхідне для населення трудової нашої Зачіплянки? Отже, ця репліка могла бути вільним експромтом, який ні до чого не зобов'язував, але могла вона таїти в собі і силу вказівки.

Зачіплянку на цьому засіданні представляв її висуванець Лобода Володимир Ізотович, син славетного колись на весь край обер-майстра Ізота Лободи, заслуженого металурга республіки. Лобода-син був Володимиром Ізотовичем для цього кабінету, а для Зачіплянки він і досі Володька, може, тому, що товариський, простий, до людей не гордий. Вилиняв, геть полисів на комсомольській роботі, тільки ріденький кущик на голові зостався. При нагоді Володька ще сам і кепкує з того кущика: рештки, мовляв, що від запорозького оселедця лишились... Зараз цей молодий, тугощокий, квітучого здоров'я Лобода відає культурою всього заводського району. Якраз на соборі висунувсь. Коли відзначалось 300-річчя Переяславської Ради і треба було чепурити пам'ятники старовини, а коштів для ремонту собору вишукати не вдалося, то Володька ідею подав:

— Нічого й не треба. Є вихід: взяти в риштування.

— А потім?

— А потім — хай стоїть. Головне — одягти до свята.

Йому сказали:

— Ти геній.

Собор взяли в риштування, а «геній» невдовзі на культуру перейшов. І хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорському риштованні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його ніскільки не зашкодило: скоріше навпаки. Обгнила декорація, осу-

нулась, знову оголивши всі бані, вкриті іржею, і Зачіплянка звиклася з таким станом речей; хіба що лелека надто розклацається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в той бік:

— Вона ще нам не таких геніїв висидить...

І тепер от, коли на засіданні знову зайшлося про собор і було кинуто кудись у жужмо паперів ту ваговиту репліку («А чого йому, власне, стояти?»), зачіплянський висуванець одразу вловив, як йому здалося, її справжню суть і, розвинувши думку, зауважив із скромністю підлеглого, що на тому місці дуже, мовляв, доречно ув'язалось би будівництво зразкового критого ринку для трудящих, відчувається в цьому гостра потреба. В старі часи на тому майдані влаштовувались ярмарки, був і базарчик пізніше, який потім занепав, отже, варто б відновити давню народну традицію.

Вважався Лобода-висуванець знавцем Зачіплянки, її потреб та настроїв, і тому міркування його вислухали з увагою. І хоч рішення остаточного поки що й не було прийнято, але з засідання Володимир Ізотович вийшов з почуттям, що він переміг. Мине якийсь час, і ніхто не штрикатиме йому очі тим собором, не нарікатимуть, що історичну споруду загиджено, запущено, перетворено в склад комбікорму (хоч там і комбікорму тепер нема). Виросте новий комплекс, можна буде відкрити навіть шашличну, і все завдяки ініціативі Лободи-молодшого, знавця психології Зачіплянки.

Коли після засідання син знатного металурга йшов вулицею, розстебнувши свій парусиновий піджак і помолодецьки підставивши широкі груди вітерцеві, його хтось зовсім демократично окликнув:

— Володько, стривай!

Відділившись од гурту відвідувачів, які чогось чекали біля будинку райсуду-райміліції, переймала Володьку баба Шпачиха, зачіплянська квартальна. Вона, як завжди, трохи накульгує, те накульгування в неї — наслідок виробничої травми, пам'ять про будівництво знаменитої ще в тридцяті роки четвертої домни. Володимиру Ізотовичу зараз не до Шпачихи, але вона сміливо бере його за лікоть, озирається:

— Маю тобі щось сказати, Володько. Сядьмо он на тій лавці.

І вони сідають на лавці під розімлілими акаціями, якраз навпроти будинку правосуддя, з вікна якого

подеколи вигляне то кашкет міліціонера, то промайне обличчя знайомого Лободі прокурора, то прозирне ще хтось стривожений, можливо, який-небудь затриманий порушник.

Справа в Шпачихи серйозна: йдеться про долю зачіплянських кіз. Як вийшла на тих кіз заборона, постанова така, що треба їх, нещасних, негайно порізати, бо з'їдають, мовляв, увесь білий хліб міста, тільки горохвяники залишаються, з того моменту немає Шпачисі-квартальній спокою. Комісії ходять з райради, з фінвідділу, заглядають у двори, записують, в кого ще ті кози зостались, кому ще за них штрафу припекти. З неї, з квартальної, раз у раз питають: чи вже покінчено на Зачіплянці з козами, чи застосовує вона надану їй владу? Адже її обов'язок не тільки розносити податкові листки по дворах та нагадувати Катратому, щоб прапор у свята вивішував... А як вона буде чіплятися до людей, коли в самої коза нелегально в собачій будці живе! Квартальна мусила б наче приклад показувати, а вона сама ж і попереджає ввірене їй населення:

— Готуйтеся, людоньки, завтра комісія буде! Виганяйте кіз на весь день якнайдалі в кучугури... Аж на Радуту женіть!

А до Володьки вона з таким проханням: чи не міг би він, як свій-таки зачіплянець, зайти з нею до найстаршого тут начальства, щоб видали амністію козам: вони ж дітям металургів молоко дають!.. Кажуть, нібито паляницями всі почали кіз годувати, людську норму згодовують, тому й перебої з білим хлібом... Неправда це! Зачіплянка своїх кіз у кучугурах пасе, можна піти й перевірити...

— Кози — вони наші корівки, робітнича худібка, за що ж на неї така напасть? Вступися, Володько, хоч ти!

Біле, повнощоке Володьчине лице обволікається похмурістю, туманом відповідальності, ніс стає ніби ще кирпатішим. Холодно зупиняються на Шпачисі його випукло-риб'ячі очі.

— На жаль, Оврамівно, нічого тут зробити не можу. Закон для всіх закон. Сват чи брат — винятків ні для кого нема, і ви мене, Оврамівно, на приятелізм не підбивайте,— і аж тут ворухнувся на соковитих Володьчиних губах черв'ячок усмішки.— Зате я вас іншим порадую,— сказав він, дивлячись у Шпачишине сухе, загострене увагою обличчя.— Через невеликий період

часу за молоком не треба буде далеко бігати. Не будете з корзинами давитись по автобусах, теліпатись до міста, щоб спродати всяку петрушку, матиме Зачіплянка свій власний базар... Не ви до міста, а до вас горожани приїжджатимуть на торг.

— Їзда нас не лякає. Як добре вродять абрикоси, нам і Архангельск не далеч.

— Нащо вам тоді той Архангельск? За два кроки від вас буде першокласний критий ринок під склом, під кольоровим синтетичним дахом...

— Де ж це він буде?

— А на майдані... На місці собору...

Лице Шпачишине витяглось у подиві:

— А собор?

Відомо було молодому Лободі, що Шпачиха ніколи не належала до прихильниць собору. В той час, коли закривали собор, вона була в авангарді, особливе завзяття виявила при вигнанні з Зачіплянки приблудного розстриги-попа, одного з тих швидкісних окупаційних попів, що, як голодні вовки, кружляли навколо собору та потайки хрестили на селищах дітей, серед яких часом виявлялися й діти відповідальних товаришів... І хоч робилося це без відома відповідальних, але були в декого серйозні неприємності, зокрема і в Петра Петровича, учнем і висуванцем якого Лобода себе вважає. Після одного такого скандалу вирішено було створити в соборі музей, і Петро Петрович власноручно взявся був тоді набивати опудала з шулік та диких кабанів, він на це мастак... Наступник його, правда, цю краєзнавчу ідею відкинув, а жаль, бо відтоді собор так і стоїть як безхозний — ні вепрам, ні попам... Шпачиха в тих подіях була прогресивною, до розстриги попа в неї не було пощади. «Та який з нього піп, коли в нього під рясою галіфе? — кричала вона тоді на всю Зачіплянку.— Ніякої в того приблуди віри нема, безвірко він!» І привселюдно присягалась, що онуків своїх нізащо до нього не понесе, хай краще нехрещені ростуть, ніж нести їх до пройдисвіта... Така була, а зараз Лобода її просто не впізнавав.

— Виходить, я помилявся? Думав, що ви, Оврамівно, як передова квартальна, як героїня перших п'ятирічок, могли б навіть ініціативу виявити... Соборної общини нема, але ж можна б комусь зібрати підписи і від імені самих селищ звернутися до райради з листом...

Шпачиху так і стрельнула догадка! Очиці її враз ожили, зблиснули смішком:

— Щоб «ідучи назустріч побажанням трудящих»? Щоб потім іще на нас і перекласти? Так не буде ж цього, Володимире,— сказала урочисто, ніби присягнула.— Нізащо не буде. Як на мою волю, то хай стоїть. Він їсти не просить.

— Так асигнувань просить,— дражливо відреагував Лобода.— Навіть вимагає. А з чого? З податку вашого? Чи з пенсії? Люди в комунальних душаться, з підвалів ще не всіх переселено, а ми на ремонт церков будемо кошти з бюджету вгачувати? — І перейшов на спокійніший тон: — Звичайно, собор ще не валиться, можна б якось використати його, якби наш ледачий м'ясокомбінат був повороткіший... Чому б, скажімо, при певних затратах не зробити з цього собору справжній, модернізований, на тисячі тонн продукції холодильник? Холодильник-гігант...

Шпачиха підвелася:

— Звиняй мене, Володимире, але не в той бік ти думаєш. Ти б краще за гудок подбав.

Який це ще бабі гудок? Лобода насупився. Потім згадав. І батько його, і Катратий, і ще дехто після того, як були відмінені гудки, збирались писати кудись заяву, щоб — хоч як виняток — було повернуто їхньому заводові-ветеранові право давати вранішні гудки. Так тоді й не зібралися написати, забулося ніби, а тепер ось Шпачиха знову порушує питання.

— На цю тему ми ще поговоримо,— підвівшись і вже рушаючи, сказав їй Володька.— Я скоро буду на Веселій, не думайте, що відцурався... Хоч і клопотів невпрогорт, але на рідну Веселу загляну!

І ще того ж вечора заглянув.

Удвох із кимось на скромному «Москвичі». Наче щоб не розполохати тишу зачіплянську, «Москвич» проїжджав вуличкою нешвидко, біля двору Баглаєвої Віруньки пригальмував. Відхиливши дверцята, Володька привітався з машини до куми, що саме порала квіти коло парканчика, запитав, коли ж нарешті Івана чекати. Дізнавшись, що відрядженець, можливо, вже зараз десь над Гімалаями летить, Лобода виказав радість:

— О, приємно! Як приїде, гукайте ж... Відзначимо! Кокосового молока, напевне, привезе, знімемо пробу...

Все він тут знає, цей Лобода, знає, що в кого робиться, хто чим заклопотаний, що кому болить. Олекса-механік саме проходить мимо них, сумно похиливши свою сократівську голову, Володька і його обдарував увагою:

— Ну, Олексо, впіймав ти свого невловимого бублика? Вибив з нього землю під відстійник?

Олекса ще сумнішим стає. Піймав він таки того Бублика, дав той землі, та тільки, виявилось... не свою дав, сусідську виділив!

Володька розреготався.

— Дав, та не своє... Будуй багнище, тільки на сусідових полях! Ну й Бублик! Безсмертний Бублик! Отак повернути,— каже він у захваті.— Отак відкрутитись! Блиск!

— Відкрутитись від нас йому буде не просто,— мовив механік,— хоча родючу землю втрачати — хто б це хотів?

І пішов далі понурий, а Лобода, пересміявшись, знов пожартував до куми, що не дуже, здається, вона сохне за чоловіком, розкохалась, нівроку, наче після курорту...

— Два роки, Вірунько, це треба мати витримку... Може, й забувати стала?

Таке запитати повернувся йому язик! Холодом мовчання відповіла на його безтактність. Висуванцеві й невтямки, скільки вона передумала за цей час, скільки тривог за свого Івана через душу її перейшло... Десь там, в Азії, епідемія спалахне, а їй уже Іван перед очима, бо хоч і щеплення поробив, але ж все-таки в тропіках, де здавна то чума, то холера... Написав якось, що в Індійському океані з товаришем купались, а Віруньці й від цього тривожно — акули ж в океані! Внуки колись, може,у відпустку на той океан вільно літатимуть, а поки що далеч то яка, крайсвіт, безвість!.. Зовсім в недосяжності для неї Іван. Десь аж за Гімалаями, за найвищими горами, наче на небі десь!

Стоїть Вірунька, злігши грудьми на паркан; задумою повивається налите, персиково-туге обличчя... Та не такі це думки, щоб ділитися ними з кожним мимойдучим.

— Коли ти, Володько, оте своє потьомкінське риштування обновиш? — кивнула на собор.

Володька вловив критику, але не образився.

— Скоро, скоро,— каже він.— Ітимуть танки переходом, може, завернуть... Їм кивни лише — наскрізь протаранять! Всіх кажанів соборних розполохають!..

На мить Вірунька бачить зовсім зримо, як руйнують танками собор, горища падають і з них кажани вилітають завбільшки, мов лелеки.

А Лобода, весело помахавши Віруньці рукою, дав водієві знак рушати. Мимо вчителевого двору «Москвич» прошмигнув швидше, біля танкістового мав би, здається, зупинитись, але й танкіста минув, і Федора-прокатчика, зупинився аж біля Ягора Катратого. Зупинився надовго. Пізніше, коли Вірунька, повкладавши дітей, сіла посидіти біля вікна у звичній своїй позі чекання, «Москвич» все ще стирчав у кінці вулички. Останнім часом почав Володька чогось до Ягора наїздити. Кортіло Віруньці знати: чого б то? На юшку? Раніше до старого тільки рибінспектор зрідка навідувавсь, а це й «генія» туди потягло. Та чи тільки на юшку? Чи не вирішив ще раз спробувати, як він каже, вийти із парубоцького цейтноту? Таких красунь, як дідова ота племінниця, і на проспекті не часто зустрінеш...

Годилось би, правда, кучерявішим бути женихові, а то геть облисів по засіданнях. Однолітки вони з Іваном, товаришували раніш, гуляв Володька в них на весіллі, а коли перше дитя народилось, сам напросився до Віруньки й кумувати. Самому ж йому з женінням невдало вийшло. Вибрав був, та таку, що й року разом не пожили, як вона віддала перевагу іншій кандидатурі — майнула світ за очі з естрадним співаком заїжджим...

Важливо однак, що встиг Володька одразу після одруження отримати квартиру в місті на проспекті, туди ж незабаром і батька переманив, хоч як упирався старий. А коли невістки не стало, то й батько невдовзі опинився аж на Скарбному в Будинку старих металургів, бо що ж із ним робити синові-холостякові? Там, у Будинку ветеранів батькові догляд, в колективі почуває себе, живе, мов на вічнім курорті.

Зачіплянки молодий Лобода й тепер не цурається. Загляне при нагоді провідати свого двоюрідного брата, сліпого Костю-танкіста, іноді й заночує в нього, як припізниться. Почуває себе тут у колі своїх, з кожним запанібрата. В розмовах любить натякнути, що знає наба-

гато більше, ніж знають вони, прості смертні, йому доступне, мовляв, те, про що вони лише згодом почують по радіо чи з газет і матимуть нагоду переконатись, наскільки точно їхній Володька був заздалегідь поінформований про яку-небудь із чергових реорганізацій. І хоч угору йде зачіплянець, а не зазнався, дбає, щоб не відірватись від мас. Без церемоній сяде з роботягами при нагоді в «козла» кілька партій забити, ще й свіжим анекдотом їх почастує з «вірменського радіо», про кукурудзу на Місяці абощо. «Не думайте,— каже,— що я відірвався, чорним був, чорним і зостанусь»,— себто металургом. Бо сам таки справді ж із заводу життя починав, із цеху, і є в нього підстави похвалитися навіть на службі своїй теперішній: «Ми, металурги, народ прямий: у нас анонімок не пишуть».

Цінять його на службі, це правда. Побільше б нам, кажуть, таких працівників. Чує нове, в старому не закис. Та й те сказати, завзяття у висуванця ще комсомольське, енергія з нього б'є, ідеями на ходу так і сипле. Всі оті «кімнати щастя», вікторини, карнавали на воді і навіть святкові кольоретки для цукеркових коробок (і слово ж яке вигадав: «кольоретки»!) — все то винаходи їхнього зачіплянського «генія». І хоч Весела незлобиво підсміюється з таких винаходів, але мешканцям її приємно, що Володька не цурається своїх, не гордує ніким, навіть бабою Шпачихою, яка раніше ночами, мов алхімічка, добувала у хлівчику міцнющі перваки, за що й погостювала в міліції, а після того порубала апарат, виправилась, і навіть висунули її квартальною. Володька ніколи не минає нагоди перекинутися з бабою словом бодай через хвіртку, почерпнути, як він каже, народної мудрості. Одного разу він аж із міста, від базару підвіз Шпачиху з її корзинами, підкинув легковою до самого двору, що зовсім розчулило стару, три дні після того тільки й чути було її панегірики на честь Лободи-висуванця.

От лише Микола-студент ніяк не дійде миру з таким удатним висуванцем, просто терпіти його не може. В Миколи для нього одне тільки слово: «Батькопродавець!» Хоч як на Віруньчин погляд, то це, може, й занадто. Адже не відкинувся Володька від батька, думав, певне, зробити на краще, коли, одержавши в місті квартиру, забрав старого до себе. Батько дуже не хотів кидати Зачіплянку, але син таки наполіг: «Біля мене будете,

тату, а то скажуть, наче у вас і сина нема! А ви ж заслуженний металург, з вашою славою і мені легше...» Засумував на проспекті старий, особливо коли невістка втекла і самотність прописалась на їхній холостяцькій квартирі. Старий почав був подумувати, щоб знову на Веселу повернутись, де так добре під грушею із другом Ягором у свята сиділось, але Володька такої ганьби, звичайно, допустити не міг, до того ж треба було назад у циган відторговувати подвір'я. А сам хоч би й рад батька розважити, турботою оточити, так усе по засіданнях, по нарадах, то ти дзвониш, то тобі дзвонять,— посадили ж на культуру, гаряче місце! Отоді і вдарила Лободі-синові ідея: відправити старого в Будинок металургів! Є такий на Скарбному Будинок ветеранів, у лісі над річкою, серед плавнів вікових. «Рибку, тату, ловитимете, повітря свіже, годують добре, санітарки, офіціантки, кіно, газети, санаторний режим! Чого вам ще треба? За Зачіплянку тягне? А може, ми її переросли з вами, тату? Хто там вас жде? Могила мамина... Її впорядковано. Тільки журитись там більше будете. І мені можуть зауважити, що ви ледь не кожного свята чаркуєтесь з отим махновцем, розмови невідомо на які теми ведете... Раз уже колись голову за нього підставляли — хіба вам мало того?

І доживає тепер віку старий Лобода в Будинку металургів у товаристві інших заслужених ветеранів. Дехто осуджує Володьку за такий крок. Зачіплянка довго про це гомоніла, для Миколи відтоді Лобода-син взагалі тільки «батькопродавець», а Вірунька, хоч сама, звичайно, ніколи б так не зробила, але Володьку намагається якщо не виправдати, то бодай пояснити собі його вчинок. Однак не знаходить пояснення. Якби хоч квартира тісна чи жінка сварлива, а то ж зараз по-холостяцькому живе, по їдальнях та буфетах бігає, там чаю, там кефіру, бо на роботі коли й до ночі,— час у таких людей не нормований...

Стоїть «Москвич», лобом у Ягорів паркан уперся, фари погасив і жде, майже непомітний у затінку сарая. Довго ж, одначе, вони там бесідують, чи юшка ніяк не звариться? Зачіплянка з першого приїзду чомусь відчула антипатію до тих нічних юшкоїдів. Такі речі тут навіть дітям передаються, ніби з повітрям: була вже скарга на малечу, яка минулого разу пальцями розмалювала «Москвича», понаписувала на ньому шовкови-

цею різні неподобні слова... Ні звуку звідти, мовчки сьорбають гості дідову юшку.

А на подвір'ї старої Баглаїхи чути веселощі, і солов'ї тьохкають по-весняному, сезонові наперекір. Ще навесні записав їх Микола в лісі на Скарбному, зібралось тепер у нього товариство, і зачіплянські, і якісь аж із Колонії та з Кодаків прийшли, здається, інститутські його однокурсники, запустили магнітофонну плівку з живими солов'ями, і на всю Зачіплянку витьохкують вони повноголосо! Вигадає ж отаке — солов'їв записати! Ніде вже їх не почуєш, відспівали, на гніздах сидять, а в студента вечір солов'їний — щебечуть, вилясковують з притьохком, аж переляски йдуть, ніби при сході сонця розщебетались десь на плавневих дубах... За сагою на Солончаковій радіолу хтось запустив, солов'ям наперекір, на змагання з ними, але вони не здаються, молодь розгулялася, серед щебету лісового чийсь радісно-бешкетний голос чути:

— Свобода й кохання — два несучі крила поезії! Все інше тільки оздоба!

І знову дають волю солов'ям, вдруге їх крутять, ще дужче підсиливши звук, щоб, мабуть, дошкулити отим юшкоїдам, що за Ягоровим парканом нишком свою браконьєрську юшку їдять! Може, вона, правда, й не зовсім браконьєрська, одначе невесела якась: унадились до старого, певне, засікши його на якомусь грішку, і тепер юшкою вичавлюють з нього спокуту... Спитай потім Володьку, чого в Катратого був, неодмінно викрутиться, знайде пояснення, ще з якою-небудь і підкладкою: їздив, мовляв, як до живого експоната, про життя каталів розпитувати абощо. Заодно вивідував про той невідомо ким вчинений на заводі подвиг під час окупації, коли хтось чавунного заводського Титана з-під носа у німців викрав, і серед брухту, на відвалах, було йому знайдено сховок... Зберегли, а хто зберіг,— досі ж бо тих сміливців не виявлено, герої зосталися невідомими... Володьку зачепи — на ходу вигадає сто пояснень, такого в ступі не влучиш... Але й Весела — це ж така, що правди від неї не втаїш, тут і мале знає, чого до діда Ягора час від часу рибінспектор заникує то з одним, то з другим приятелем... І ніколи вдень — тільки вночі, мов кажани. Тайною все там покрите, без пісень, без примовок сьорбають, але по Веселій мов сорока на хвості розносить щоразу, яка цього вечора там юшка зава-

рювалась, яку рибу Ягор требушив і які клалось приправи. І якби знали ті юшкоїди, що про них передумає Зачіплянка, доки вони потай працюють ложками, якби дочули, яким перцем приправляє Весела цю їхню тайну вечерю, то, мабуть, і ложки їм у роті позастрявали б, кістками подавились би їдці! Одного рибінспектора нібито замінено, була дідові передишка, а тепер і новий дорогу взнав чи Лобода його навів. Вододька виявився не геть-то вередливим: батька свого, бач, з Ягором розлучив, щоб не чаркувався з махновцем, а собі дозволяє, внадився, хоч і непроханий... І спробуй ти йому завтра зауважити, зустрівши десь у завкомі, він таке тобі крутне, що ти ж і винувата зостанешся, пліткаркою зробить... Всі знають, який вертун: справді, його і в ступі не влучиш...

Одначе спати пора. Вставши, Віруньку наблизилась до дітей, що порозкидались на тахті, аж додолу позвішували загорілі ноженята. Обережно поправила ті ноженята: спіть, набігались за день. Стала й сама роздягатись. Електрики не вмикала, щоб не приманювати мошкару.

VI

Вночі собор молодіє. Зморщок часу на ньому не видно, він мовби повертається до тієї козацької молодості, коли з комишини постав юним виквітом краси і вперше сяйнув у цих степах небесними півкулями своїх бань.

Під час війни на майдані перед собором розводили вогнища італійці, охлялі, обшарпані після Сталінграда, щулячись, варили в казанках настріляних зачіплянських горобців. Іншого разу зупинився тут ночувати німецький обоз, і вночі на нього був учинений напад селищанською молоддю — членами підпільної антифашистської організації, що діяла на слободах лівого берега. Багато було тоді забрано хлопців та дівчат і з Зачіплянки, і з інших селищ передмістя; в числі забраних опинився і син Шпачихи, славний, співучий юнак, якого відтоді й слід загубився — чи в підвалах замордували гестапівці, чи згорів, може, десь у печах Освенціма... Саму Шпачиху теж тягали в поліцію, ще й досі розповідають на Зачіплянці, як шмагав там бабу нагаєм один

бандюга з Підгородньої, що доводився Шпачисі якимось ще й родичем далеким. Караючи дядину, поліцай затулявся рукавом, а вона йому і з-під нагая кричала: «Не затуляйся, не затуляйся, песиголовцю! Я ж тебе однаково впізнала! Я ж тебе запам'ятала! Залізом тобі запишеться, як ти свою рідну дядину катував!..»

Страшні то були часи, жорстоко знекровлювали вони Зачіплянку, вигублювали її цвіт. Однак стали для неї вони й випробуванням на живучість, на душевну міць, на відданість тому, що є для людини святим. Були тут явки підпільного обкому партії, сюди приходили з паролями зв'язкові й звідси ж вирушали шукати шляхів через фронт. Одна з вулиць на Колонії названа іменем легендарної такої зв'язкової — студентки Майї Прапірної, яку ще й досі багато хто пам'ятає.

З імли дитинства Баглай-молодший увібрав у душу страшні зачіплянські розповіді про лихоліття окупації з хвилями арештів, розправ, екзекуцій, з набором до Німеччини, коли вся Широка ставала вулицею ридань і проклять. Микола й сам часом почувався ніби учасником боротьби народу, того повсякденного опору, що його чинила Зачіплянка окупантам. Сама Зачіплянка і всі довколишні робітничі селища поставали в тім трагічнім освітленні ніби якимись іншими, суворішими, грізними, з душею героїчною. Життю тому справді властива була легендарність, герої тих літ викликали в Баглая почуття пошани і пробуджували в ньому часом гостру критичність до себе. На цьому майдані, біля старезних акацій, де колись землякам твоїм, юним підпільникам, викручували руки поліцаї, де коло розставлених столів сортували, як худобу, нахапаних по селищах дівчат-полонянок,— тут Баглаєві щоразу схмурюється чоло, тут примовкає навіть балакучий друг Баглаїв Ромця Орлянченко, коли вони, буває, пізно повертаються удвох із заводського парку.

Цього вечора вони теж проходили майданом, провівши до останнього автобуса своїх друзів, що приїздили до Баглая послухати його солов'їний концерт. Обидва, Микола й Ромця, простували через майдан безмовні, в задумі. Постояли на тому місці, де колись нібито була дзвіниця, стояла окремо від собору, але вони вже її не застали, ще до війни дзвіниця зникла, дзвони познімано, язики повиривано, іржава рейка — бездарна замінниця дзвонів — вульгарним уламком висить на

стовпі як герб догматиків і юшкоїдів... Так її атестує Ромця, першим порушуючи мовчанку.

— Чи, може, так і треба? — вголос роздумує він.— Може, в наш час тільки такий і потрібен до всього підхід, грубо утилітарний? — Його сухе, з гострим підборіддям обличчя біліє якось трикутно під начесаним на лоба чубом; цього разу воно серйозне, без усмішки.— Скільки поколінь тут, як осіннє листя, перегнало вітром часу... Були, перейшли. Отак і нас віджене, одвіє у безвість... Були такі, проіснували — і в небуття, безслідно...

— Ти гадаєш — вони безслідно? — поклав йому руку на плече Баглай.— Гадаєш, що в нас із тобою нічого й не зосталося від них?

Звернули на Веселу, сіли на Віруньчиній лавці.

— Ті, що піднімали дзвони на дзвіниці, оті наші Бетховени степові, вони знали, що робили,— знову почав Орлянченко.— Я вже не кажу про таких, як та Майя Прапірна, що свідомо пішла на смерть... А зараз? — І, здивувавши Баглая, раптом випалив без зв'язку з попереднім, що переходить на інший завод. На той, де в цех заходять у білих халатах, де спецхарчування одержують... Годі, не бажає він більше газами отруюватись на металургійному.

— На крутий ідеш поворот,— зауважив Микола.

— Тобі це дивно чути? — нахилився до нього Орлянченко.— Ти певне, сподівався і в мені найти іскринку героя? Гай-гай, її нема. Все менше таких, у кому вона є. Риба шукає, де глибше, а наш брат, де ліпше... Я ж із тих, кого тільки помани куди-небудь у режимний цех на соліднішу зарплату та на спецхарчування...

— Можна подумати, що ти голодний...

— Ні, ситий. Але хочу ще ситішим бути... І хіба один я такий? Людина — звучить гордо? Це наш чинодер Лобода звучить гордо? Ха-ха! Скажи йому — «Ти звучиш гордо» — він перший розрегочеться, вважатиме, що його розігрують...

— А от на заводі він, кажуть, добре починав.

— Отож, починав! Але є така штука — наркотик владолюбства, героїн кар'єризму... Його тільки раз вхопи — і пропав... Жадобою влади — тільки цим його очі й блищать. Рідного батька за кар'єру проміняє, собор отой розвалить, аби тільки на щабель вище піднятись. Ідеали? Чхати йому на твої ідеали! Влади йому, побіль-

ше влади! А спитай, для чого? Та щоб іще вище стрибнути! І скільки їх таких... Сьогодні він начальник цеху, завтра директор, а там уже цілиться сісти на главк. Нащо тобі, чоловіче, той главк? Більше клопотів, швидше інфаркт — і вся пісня!.. Але ж як воюють! Отам битви — не на життя, а на смерть. Невидимі, кабінетні, а втім такі, де пощади нікому нема: або ти переможець, або ти розчавлена жертва...

— Невтішна картина,— усміхнувся Баглай.— Тільки я не так похмуро дивлюся на речі. Є, звичайно, й це. Отрута кар'єризму, самозасліплення, бажання будь-що керувати собі подібними...

— Наввипередки вгору, як мавпи за кокосовим горіхом...

— Та не самими ж мавпами населений світ! Який він там не є, але згодься: він таки непоганий, цей світ, і здорово було б у ньому, не старіючи, весен триста провеснувати...

— Згоден, світ прекрасний. Одначе ким населений? Якось ти казав про союз людей, про спільноту людей. Що треба доброту плекати, а не роздмухувати ненависть. А як я до Батькопродавця можу бути добрим? Який гуманізм мене з ним помирить?

— Не Батькопродавця я мав на увазі.

— Але ж він — сила! Не Архімед, не Галілей — чиновник іде по світу, він тон задає... Так, так, великий чиновник двадцятого віку. Ейнштейн ніщо в порівнянні з ним. Той відкриває, а цей вирішує. Кнопки натискує. Кладе резолюцію на твоїй долі, стипендію тобі дає. Для нього ми піддослідні. Він вважає своїм правом і навіть обов'язком будь-що обстругати нас, підігнати під свою подобу... Добре ще, коли має щось у черепку, а то ж часом сидить чмур чмуром, тупий, дрімучий, одначе теж хоче, щоб ти його слухав, думав, як він, хоче бачити довкола себе легіони однаково мислячих... На мене й на тебе він дивиться лише як на сировину, як на руду, з якої треба болванку виплавити!

— А в тобі, видно, якраз «антиболванка» ворушиться?

— Не те що ворушиться, а пре з мене! Бо ми хоч бідні, але горді. Живемо в тіні, але сонце бачимо. Бачимо, де будівник справжній, а де псевдобудівник. Комфорт і порядність — це, по-моєму, могло б стати девізом часу. Між силами добра і зла зберігай рівновагу, крайно-

щів уникай... Одне слово, як той казав: не будь солодким, бо розлижуть, не будь гірким, бо розплюють...

Дивний цей Ромця. Теж із родини металургів, батько інженер, шанована в цеху людина, а Ромця... «Якийсь ти не в ту форму відлитий»,— часом говорить йому Вірунька. З освітою хлопець, був у Москві на курсах по електронних машинах, завод посилав, але оскільки тих машин поки що не одержано, Ромця при головному енергетикові зачепився. Живе легко, сприймає життя іронічно, підсміюється з Миколиних пошуків вічних категорій. «Ми з тобою живемо в цинічну епоху,— деколи можна від нього почути.— Народили нас матері під кривавим знаком Зодіака... І, думаєш, це не впливає на наше світовідчування?»

Сидять на лавці, спостерігають, як заграва саме виплеснулась в небо над заводами... Миколі пригадались рядки улюбленого поета, продекламував задумливо:

— «І знову дні руді та бурі, такі щасливі та сумні...»

— Що ж, непогано,— схвалює Ромця.— Треба б запам'ятати, процитую при нагоді нашій лікарці — новенька з'явилась у заводській амбулаторії. Сьогодні заходжу до неї. «Жучок,— кажу,— у вухо заліз. Можете витягти?» — «Я не отоларинголог».— «А хто ж ви?» — «Читайте, там написано на дверях... З того боку!» Отака! Витягніть, кажу, або бюлетень дайте. Буду бюлетенити, поки жучок сам із вуха вилізе... Гадаєш, пішла назустріч, повірила в жучка? Дзуськи!

До таких Ромчиних історій Микола звик так само, як і до нав'язливої Ромчиної ідеї про моторного човна. Останнім часом тільки цим і заклопотаний — човном та колекціонуванням платівок.

— В житті треба бути реалістом,— повчає він Миколу.— Візьми будь-кого з наших роботяг. Дай йому телевізор, моторку та ще путівку на Чорне море в санаторій «Червоний металург», і він тобі по боку все оте, що ти називаєш духовним. Ти ось за собор переживаєш. Думаєш, усім він болить, як тобі? Он Шпачиха весь вік ходить біля нього, а дуже їй куполи ті потрібні? Та вона на них ніколи й не гляне! Корзини гнуть її до землі, їй монету давай! Запропонуй їй на вибір: собор чи критий ринок? — обома руками буде за ринок. Що той собор для неї в житті? Або для Федора-прокатника? Самим духом, брате, ситий не будеш. Матерія — первинна.

— Так, певне, міркують і оті юшкоїди. Оті ходячі шлунки.

— Зрештою, люди довго затягували ремінці, на картках перебивалися, і якщо вони витворюють зараз собі новий культ... ну, назови його... культом підсмаженого поросяти з хроном... То невже ти їх станеш осуджувати за це?

— Шлунки мають усі земні створіння. Людина в цьому не оригінальна. Але глянути на оте сферичне гроно бань, що виринуло до нас десь із мороку віків... глянути, а тим більше вибудувати їх у небо як образ і доповнення неба... це здатна лише людина.

— Ах, я забув, що тут поет! — іронізує Ромця.— Одначе не заздрю тобі, о великий, нікому не відомий поете Зачіплянки! Не заздрю, бо передчуваю: не тільки лаври ждуть тебе на твоєму шляху. Історія вчить, що попереду лаврів частенько іде добрячий бук, щпіцрутен іде!..

— «І знову дні, руді та бурі»,— задумливо відгукнувся Микола на це.

А Ромця почав розповідати нову історію про якусь гарненьку із шлакоблокового, з якою він минулої суботи танцював. Притиснув її ненароком, а вона, наївнячка, образилась. Слабке створіння, але вредне... «Ну, будемо танцювати по-піонерському»,— сказав їй і після того водив партнерку свою тільки по-піонерському, на відстані витягнутої руки...

— Щось схоже я від тебе вже чув,— зауважив Микола.

— Тоді перепрошую,— з удаваним жалем мовив Орлянченко.— Я забув, що для тебе наші Марусі — то краща половина людства. Мадонни, недоторканки!.. А, помоєму, вони самі не люблять, щоб їх ідеалізували, їх більше влаштовує, коли ми дивимось на них по-земному... Ідеали Ідеаловичі зараз не в моді.

— У цьому за модою не женусь,— спокійно заперечив Баглай.— А ось чи думав ти, чому найбільші поети всіх часів саме її оспівували, жінку? З неї, звичайної, земної, творили своїх небесних мадонн...

— Ще одну і тобі он залишили: в Катратого город поливає.

— На цю тему краще помовч.

— Чому?

— Та тому.

— О, невже? — Орлянченко, здогадавшись, у подиві аж свиснув. І одразу ж з вікна з'явилась непричесана спросоння Вірунька.

— Ще свистунів не вистачало тут серед ночі,— кинула вона сердито.

— Віро Пилипівно, маю ж я право хоч на вулиці свистіти? Чи тільки з дозволу?

— Прав у тебе аж надто!

— Право тільки тоді право, коли його можна здійснити. Інакше це буде лише фікція, тінь права! — І Ромця застрочив скоромовкою про нестерпність обмежень, яких йому доводиться зазнавати, про те, як надокучають людині різні вказівки, що їх чуєш на кожному кроці, а закінчив афоризмом із польських «незачесаних думок»: — Завжди знайдеться ескімос, котрий дасть вказівку жителям тропіків, як їм поводитись під час спеки...

— Що ти мелеш, скептику ти нещасний? — спросоння, видно, мало що второпавши, накинулась Вірунька на Орлянченка.— Хто це — ескімос? До чого ці тропіки?

— А Іван ваш де? Він же зараз у тропіках...

В самій згадці про Івана о такій порі, та ще з Ромчиних уст, Віруньці вчулося щось образливе, блюзнірське.

— Як твою лепетню зрозуміти? — висунулась вона всією розпатланістю з вікна.— Хто про мене Іванові хоч слово накриво скаже? Честі не заплямувала, це вся Зачіплянка знає! А ти звільни лавку, вітрогоне, і гуляй звідси, поки по плечах качалкою не дістала!

— За що, Віро Пилипівно? — жваво схопився на ноги Ромця при згадці про качалку.

— А за те! Всіх по собі не рівняй. Сьогодні з одною, завтра з другою...

— А що ж, коли вони нудні та порожні, як осінні пляжі.

— Сам ти порожній. Під носом засіялось, а на розум ще й не орано... Попався б ти нам у бригаду, ми б тебе швидко перевиховали.

— Знаєте, скільки часу треба, щоб перевиховати нас? Тисячу літ! Смішні мені ті, що вірять, нібито через двадцять років усі стануть раптом зразково-показовими, зникнуть егоїсти, бюрократи... Ні, тисячу літ, і не менше!

— Чого ти з ним водишся, Миколо? — вже спокійніше звернулась Вірунька до Баглая.— Ти ж серйозний хлопець, в голові думок повно, а він, оцей перекошений... що між вами спільного?

Ромця ніскільки не був цим дошкулений.

— А як Миколі без мене? З ким він тоді дискутував би на теми вічного кохання?

— Ще тобі базікати про кохання,— аж ніби з жалем вимовила Вірунька.— Що ти знаєш про нього?

— Якщо не гравцем на полі, то хоч суддею ж міг би бути?

— Справжнє кохання саме собі суддя.

Орлянченко, вражений відповіддю, обернувся до Миколи:

— Чуєш, які афоризми видає наша Віра Пилипівна? От що значить два роки без Івана!

— Вона має право на такі афоризми,— сказав Микола серйозно.

Вірунька ж, перемовчавши, знову взялась виховувати Ромцю:

— Добрим наждаком треба тебе терти, хлопче... Чуба на лоба начесав, перстень носиш, а що з тебе в житті? Мало ще ти нашого квасу випив...

Це вона має на увазі вітамінізований квас металургів, яким вони в цеху спрагу тамують... Орлянченко і на це хихикає:

— Знаю той квас! Такий міцний, що й око одному пробкою вибило!

— Якщо такому ледащові...

Отут Микола вступився за товариша:

— Вірунько, не забудь, що перед тобою робітник найвищого розряду. Можна сказати, еліта!

— Отож. Зміну відробив та й пішов вітер вулицями ганяти. Тільки й на умі танці та комфорт...

— Потрібні й такі,— не образився Ромця.— Без таких, як я, життя було б прісним... Прісним, як дистильована вода.

Вірунька не захотіла більше слухати:

— Годі, йдіть собі, не товчіться під вікнами, в мене діти сплять.— І, прихиливши вікно, вона розтанула в сутіні кімнати.

Після цього хлопцям тільки й лишалося — розійтися. Орлянченко завернув до себе, кинувши Миколі на прощання: «Салям!», а Микола далі попрямував вулич-

кою, яка повела його до саги. Почував якусь правду в отих Ромчиних словах про прісноту життя, почував, що і течиво його зачіплянських днів без Ромчиних ужалень та приперчувань щось би втратило, стало б, мабуть, і справді, як він каже, прісним... І хоч душа не сприймала Ромчин цинізм, невибагливість, але якось і не уявляв себе Микола без цього приятелювання, без орлянченкових дотепів, скепсису та в'їдливих парадоксів. Була в ньому ніби потреба організму, що вимагала якоїсь протиотрути від одноманіття буднів, від стандартних уявлень тих, кому хотілось би з тебе зробити людину-цеглу, бачити в тобі лише податливий, злиденний духом будівельний матеріал... Ромця вважає, що він має право на певну розхристаність душі, декого це коробить, а чому він справді у своєму поводженні мусить бути підігнаний під стандарт? І якщо він зараз трохи й перекошений, то що такого? Адже чув колись від матері: навіть дерево себе в рості випрямляє!

Де б не опинився, блукаючи цієї ночі, Баглай: чи біля саги, в якій місяць плавав розплавлений, чи на соборнім майдані,— всюди невидимо була з ним і його юна мадонна з загорілими міцними руками, з сумовитим лицем задуманим, на якому ота смага сарматська горить! Один раз тільки і вдалося Миколі побачити її зблизька — біля самого паркана грядки поливала. Стояла зарошена, із шлангом у руці, а спідлоба погляд на Баглая — глибокий, важкуватий якийсь, недовірливий... Густа смаглявість лиця різко відтіняла зеленаву голубизну очей, сумовито-сторожких, зачаєних. Недовіра і смуток глибокий — вони найбільше вразили. Уста затиснуті, а в погляді і в усій поставі було щось затяте, сміливе, вгадувалась внутрішня сила натури, пристрасність, надійність душі. Волосся темно-русяве блищало вільно розкинуте на плечах, кільчасті кінчики його золотились на сонці, ніби злегка пригорілі, припалені іншим, степовим сонцем. Сумовита глибінь очей була аж з прозеленню якоюсь, з отією, що її колись, мабуть, можна було тільки в очах у мавок підгледіти десь на Вовчих Водах. Зовсім ненадовго зустрілися над парканом їхні погляди, Микола привітався, і незнайомка відповіла йому неголосно: «Здрастуйте». То і вся була розмова. А неспокій і хвилювання від того її погляду Баглай і зараз почуває в собі, блукаючи, мов тінь, нічною

Зачіплянкою. Хотів би ще і ще бачити її. Чомусь саме їй, отій ще не знаній людині, хотів би він виповісти своє життя, все своє заповітне...

Коли людині скоро сповнюється двадцять два, а дими течуть, а слава поета ще тільки в мареві мариться, є над чим замислитись. Двадцять і два, а ще нічого не зроблено для безсмертя! Щось подібне нібито вигукнув колись Юлій Цезар у дні своєї молодості. І хоч було то в суворому Римі, а не на цій лагідній, поетичній Зачіплянці, та виникають, певне, в людей і через тисячоліття такі настрої, які вже колись були і когось непокоїли. Справді, що встиг зробити? Що встиг збагнути у своєму двадцятидвохрічному світі? Де поема твого життя? «Рятівники Титана» — може, так вона буде зватися? Про металургів, про тих, що серед розгулу смерті врятували свій чорний міф — чавунного, з розірваними ланцюгами Трударя, в якому так молодо-неповторно відлився невмирущий дух революції. Поема про таких, як легендарна ота Майя Прапірна з Колонії, як батько твій Никодим Баглай, що добровольцем пішов у сорок першому, в перші ж дні, і безповоротно зник у задніпровських бурих вітрах... Поема трагізму, поема нездоланності духу, але якими словами-карбами її накарбувати? Щоб так, як собор оцей, вікам донесла дух твого задимленого звитяжного часу... Тільки чи потрібне буде їм, прийдущим, твоє творіння? Нова ота ера загірна, чи не збайдужіє вона до слова поетів? Якими вони будуть — поеми майбутнього? Поеми абстракцій? Алгоритми замінять музику слова? Математичні фантазії, може, стануть там надихати співців? Як шалено, із швидкістю сновидінь, пролітає час! Не такий уже й довгий вік мистецтва, витвореного людиною. Тридцять чи сорок тисяч років тому невідомий митець при відблисках вогнища зробив у своїй печері перші контури мамонтів, на яких він удень полював... Після того була Нефертіті, був Парфенон, була Мона Ліза... І тепер ось бачиш сучасний модерний витвір, де безладною купою перемішалися людські вуха, очі, носи, а на зміну гармонії виступив хаос, на зміну фарбам Рафаеля приходить консервна бляшанка і мавпа з квачем... Виродження? Самозаперечення? Дух людський вичерпав себе? Чи це тільки криза минуща, після якої ще буде в мистецтві і юність, і весна, і сонячна гармонія нових ліній, нових барв?

Кажуть, що поезії передує подвиг. Інших життя кидало на великі випроби, а що тебе жде серед цієї буденності, серед плину сірих днів, що деколи справді здаються «мов осінні пляжі...»? І яка вона є, сама природа подвигу? Чи здатен його вчинити той, хто заздалегідь готує себе до цього, чи, може, ближчий до істини той, для кого подвиг — це акт миттєвий, блискавичний, майже рефлекторний? Він, певне, як спалах, його вічність вкладається в мить, він там, де йдуть безоглядно на смертельний риск, без вагань кидаються на двобій із злом...

Чуєш у собі поклик поезії, але хто навчить тебе її чародійницьких тайн? Собор оцей? Горда поема степового козацького зодчества, вона щоразу хвилює тебе, щось навіває, відлунням далеких подій входить у твою молодість. І не треба тут руїни, чуєте ви, генії руйнацтва? Невже не доходить до вас оцей дух обжитості планети, певності, злагоди, який живе у таких витворах, в їхній гармонійності,— дух, що єднає людство?

Життя проклало свої русла повз цей собор, будні ідуть повз нього нескінченними чередами, нові покоління на цих селищах освідчуються в коханні, проносять Широкою старих металургів на вічний спочинок, а півкулі бань все пливуть над Зачіплянкою, як образ нескінченності, все височить на майдані ця сива скеля віків. Собор завжди несе в собі певний настрій, але найбільше любить Баглай його уночі, в розшумілі вітряні ночі, коли налетілий східняк рве листя з по-нічному грізних дерев, і навкруги місячно й вітряно, і собор стоїть серед такої видної ночі увесь якийсь наповнений, біліє фантастично, мов вітром напнутий парус... Є в ньому своя пластика, є ритми свої, тільки йому властиві... Але ж є щось таке і в твоєму теперішньому житті? Хай інакше, нове, але є! І ти шукатимеш ці ритми. Може, Зачіплянка для того тебе й народила, щоб відкрив ти свою, Баглаєву, музику барв, що її, може, таять у собі оці спалахи вічно живого заводського неба, оці соборно-білі зачіплянські ночі...

Місяць підбився високо; садки блищать, не шелехнуть; віддавшись в обійми своїм серпанковим снам.

А «Москвич» усе під парканом стирчить. Допізна блукаючи по Веселій, студент доблукався-таки, доки один з юшкоїдів, похитуючись, вичалапав з Ягорово-

го двору, став у затінку біля «Москвича» справити малу нужду. Миршавий, маленький, в розчавленім капелюсі. Добре, видно, наюшкувався — місяця не впізнав. Задерши в небо мишаче своє обличчя, спромігся на жарт:

— Не розберу: що зараз у нас — день чи ніч?

Маячила осторонь постать юнака у білій сорочці. І ніби не чула жарту.

— Ей!

Мовчало.

— Ей! — повторив юшкоїд вимогливим тоном.

І тоді почулось у відповідь стримане, спокійне:

— Якою це мовою: «Ей»?

— Що то вгорі: місяць чи сонце?

— Не можу знати: я не тутешній.

Юшкоїд підступив до студента ближче, розглядав з підозрою.

— Чого ж тут стовбичиш? До машини приглядаєшся?

— До всього.

— Іч який!... Нетутешній... Звідки ж ти?

— З двадцять першого.

— Це що... завод номерний? Поштова скринька?

— Ні, не скринька.

— А що ж?

— Вік.

Допитувач довго солопів, потім таки дотямив, прохрипів смішком:

— Ти диви! Іч потомок... нащадок, виходить... З двадцять першого віку... У гості до нас? На юшку? Ну, як же воно там... у двадцять першому? Цілуються ще? Рибку ловлять?

— Рибку ловлять, а дармоїдів поменшало,— інформував Баглай з підкресленою серйозністю.— З хапуг та бюрократів, уявіть собі... чучела поробили.

— Хм! Чучела.— Цікавець посопів.— Це ми теж уміємо... Так звідти, кажеш? Гармонійна особа? А паспорт у тебе є?

— Навіть не знаю, що це таке. І чути не чув.

— Ну хоч будлі-які документи, що свідчать твою особу?

Баглай ступив крок уперед, сказав з таємничим притиском:

— А у вас є?

Капелюх насупився:

— Ми вам... не підзвітні.

— Ви рибінспектор? Охоронець дніпровських щук та сомів?

— А хоча б... Тільки чого доскіпуєшся?

— Цікавить мене ваша особа.

— Чи не анонімку хочеш написати? Признайся — для анонімки?

І тут йому було видано — з насолодою, з веселим знущанням — знаменитий зачіплянський афоризм:

— На нашій вулиці анонімок не пишуть!

Скапелюшений був у подиві.

— Скрізь пишуть, а у вас що... усім задоволені?

— Ні, фальшаків не люблять.

— Це про кого ти?

— Про тих, що вдень нас моралі вчать, а вночі відучують.

На це саме й нагодився, хряпнувши хвірткою, ще один юшкоїд, рослий, у розстебнутім кітелі парусиновім, з одутлуватим обличчям, що неприродно біліло від місяця, наче припорошене цементом. Голова велика, блищить залисинами, кущик із трьох волосин — далекий правнук козацького «оселедця» — розкошлався ріденько...

— Чую, чую голос Баглаєнка,— бадьоро заговорив Лобода-висуванець, бо це ж таки був власною персоною він.— Правильно, розтлумач цьому темному, що таке Зачіплянка... Вона вище анонімок. В ній гордість є!.. Давненько я не бачив тебе, Миколо. Ти все такий же? З догматиками воюєш? Я теж їм спуску не даю. Ну, а твої димовловлювачі? Де вони?

— Під сукном.

— У кого?

— У вашого брата.

— Бач, ти їжаком усе. А я ж тебе ще на шиї катав навперемінки з Іваном. Вугілля бігали з ним до переїзду красти, на ходу із платформи вихапували, щоб ти тут, пуцьверінок, не замерз... А ти у віддяку тепер всяке на мене горнеш, прізвиська даєш... Хіба це чесно? Нам, металургам, не личить чвари розводити. Нам треба купи триматись, ось що я тобі скажу. В мене й без тебе ворогів хоч греблю гати — отих, потайних, що по кабінетах...

— Колись ти і дядька Ягора до ворогів причисляв, а зараз нібито в дружбі з ним? Все тече, все міняється?

— Це точно філософ підмітив: міняється, та ще як! Тепер на відпрацьованих догмах далеко не поїдеш. Треба мозком ворушити, нове шукати.

— Як оте потьомкінське риштування на соборі?

— Ну от, знову ти за своє. І хлопець ти хороший, Миколо, з сім'ї чесної, батько ж твій із моїм — нерозлийвода були... Обом їм товариш Серго руки тис! А сам ти, вибач, за прямоту, на старовині звихнувся... Ну що тобі, юнакові з робітничого передмістя, шукати в тому струхлявілому Яворницькому? Собори... шаблі козацькі... курені! Та то ж усе реквізит історії, мотлох минулих віків, як ти цього не розумієш? В епоху ракет хіба таким нам займатись? Головний конструктор та ще ми з тобою тільки й знаємо, до яких речей Зачіплянка рук докладає... Так пора ж і їй справити обнову! Ви, молодь, підтримайте мене, і я завтра вам на місці цього собору он яке молодіжне кафе відгрохаю! З повним комплексом! Кафе-лялечку, в області тільки ахнули б! Шашлична! Чебуречна! А поряд раковина для естради, атракціон, чортове колесо над усією Зачіплянкою... Гуляй — не хочу! Невже не запалює?

— Ні.

— Отакі ви, теперішня комсомолія. Нема у вас вогника. Треба, щоб навколо тебе гриміло, співало все! Більше вигадки! Де ваші культпоходи, нові обряди? Ти можеш, звичайно, спитати: ну, а своє, наше, спадщина національна? Та хіба я проти традицій? Хіба я безбатченко який-небудь, волоцюга безпачпортний? В козацькому стилі можна ж усе оформити, на фасаді кафе запорожець стоятиме із списом або козак Мамай сидітиме з бандурою, в шароварах! Навіть і кафе можна б назвати: «Козак Мамай», або «У козака Мамая», хіба ж не здорово було б? Але цур! Моя ідея! Беру патент! Отак-то. Треба вміти розкинути мислію по древу. А ти думав, даром я на культурі сиджу?

І, вдоволено, засміявшись, він рушив був до машини, потім ще вернувсь, сказав упівголоса, довірливо:

— Ти тут над цим Ягором попрацюй. Бо приїздять, питають про ту історію з Титаном, а Ягор тоді ж був на заводі... Тільки не хоче на цю тему, може, має якийсь грішок на душі... А який подвиг! Тільки стало відомо, що німці збираються заводський витвір у переплавку пустити, і тієї ж ночі, під носом у окупантів, зникає Титан! Невідомі якісь повантажили його на платформу,

загнали з брухтом у заводський тупик, десь там на відвалах між брухтом аж до приходу наших пролежав. Зумів його хтось уберегти! Хіба це не героїзм?

— Героїзм,— згодився Микола.

— Ну от ми й порозумілися нарешті. Привіт матері передай. Вона в тебе старушка хоч і сувора, але справедлива. Медаль би їй за те, що без батька вас вигляділа... — І, взявши миршавого свого приятеля за плече, Лобода повернув його лицем до Баглая: — Підніми капелюх, глянь, яких орлів дає робітничому класові Зачіплянка: хоч на фестиваль! Краса і сила, статура, мускулатура!.. Одчаюги хлопці. Тутешніх ти краще не чіпай, краще тихенько обмини. Бо в нас такі: піймають, голову очима назад поставлять, а скажуть, що зроду так була!

Зареготав, і регіт його серед притихлості вулички пролунав дужо, упевнено. Ні, перед таким навряд чи вистоїть собор, той «мотлох історії»... І Баглаєві навіть захотілося записати в який-небудь зачіплянський літопис: «Нема ненависті чорнішої, послідовнішої за ненависть відступника, ренегата...»

Сіли в машину, лімузинчик фуркнув, зняв куряву на всю вуличку. Стало чути у повітрі сухий присмак бензину, пилюки. Майнули фари аж біля собору, ковзнули по ньому, і видно було, як там «Москвич» чогось зупинився і ті двоє вилізли з машини. Лободин кітель знову при місяці забілів. Що там їх зупинило? Наче ж і шин їм не проколювали, хоча зачіплянська дітвора й нахваляється зробити це, якщо не перестануть з діда Ягора юшку цідити...

А двоє стояли перед собором, розглядали при місяці споруду.

— В печінках мені цей ваш холодильник,— кинув раптом Лобода різким, озлілим голосом.— Риштування потьомкінське... Лелека геніїв висиджує... Ненавиджу всіма фібрами! — І підняв стиснуті кулаки.

Рибінспектор ніколи раніш не бачив свого приятеля в приступі такої злості.

— Ар... ар... архітектурний пам'ятник,— нагадав йому, щоб заспокоїти.

— Пам'ятник... Який це в біса пам'ятник? — аж сичало презирливо поблизу.— Що в ньому архітектурного? Мотлох історії — і все! То ще треба докопатись, що хотіли сказати ним ті ваші допотопні січовики! Якомусь

Скрипникові вдарило в голову, оголосив памятку, вніс у реєстр... А ми й підступитися боїмось, раби папірця!

Витер спітніле чоло і ніби тільки зараз помітив рибінспектора.

— Скільки мені цей безхозний собор нервів коштує... Кожне глузує, розігрує, ти ж чув! Вигадав, каже, потьомкінську штучку! А з другого флангу недоїдені міллю богомільні старушки пишуть і пишуть в різні інстанції. Незаконно закрили, мовляв, відкрийте, уважте старість, бо наші ж сини погинули на фронтах... З області невдоволені дзвінки: що там у тебе з цим собором, чого ти йому ладу не даси?

— Сниши.

— Як це спиши?

— Ти ж влада,— солопів рибінспектор.— Тобі й карти в руки... Чи не знаєш, звідки зайти?

— Знаю. Нас не вчити, як це робиться. Із реєстру тільки б його... А там саперів попросив би — за одну ніч порохня б із нього була. Пил віків!

— Так чого ж... роби порохню...

— А паспорт?

— Який паспорт? — сп'яну не міг второпати приятель і навіть мацнув себе за кишеню.

— Он паспорт на ньому чавунний,— Лобода зміряв поглядом темну чавунну таблицю, що ледь помітна була на затіненому боці собору. Приятель вище підсунув свого розчавленого капелюха, витягнув шию, але навіть зблизька не розібрати було, що там, на скрижалі тій, накарбовано, що там охороняється законом...

Злодіїв на Зачіплянці поки що не водилось, ні в сторожах, ні в дружинницьких патрулях потреби досі не було. Тому ніхто й не бачив, як двоє п'яних юшкоїдів, двоє пігмеїв нічних неквапом зайшли в тінь собору, наблизились до його охоронної грамоти...

— Міцно прилаштовано... Не піддається.

— Ану, дай ще я... ось викруткою.

Собор слухав, мовчав. Пізній місяць з неба дивився, із своєї космічної вахти. Селища, натомлено поринулі в сон, спочивали в теплих обіймах ночі.

VII

Несподівано провідав Зачіплянку голова Єльчиного колгоспу. П'ятитонку свою залишив на майдані, бо якби у вуличку в'їхав, то, мабуть, усі палісадники затріщали б. Пішки йшов, статечний, неквапливий. Кого загледжував у дворах, до всіх здоровкався, про якусь Олену Чечіль перепитував. Доки дійшов до Катратого, зачіплянський телеграф Єльці вже передав, що її особою цікавляться. Мигцем вимайнула з двору через садки, заховалась у бур'янах на кладовищі.

Голова, наблизившись до подвір'я Катратого, привітався до господаря й запитав, чи можна бачити Олену Чечіль.

Ягор відповів насуплено, що така в домовій книзі не значиться. На цьому хотів і урвати розмову, але розпитувач, хоч із виду був лагідний, вдачі виявився непоступливої, вертати назад не поспішав. Хто та як направив його на Єльчині сліди — про це теж умовчано. Витримку й делікатність на Веселій шанують. Може, саме завдяки своїй делікатності голова й домігся того, що Ягор пом'якшав, дав себе потроху втягти в розмову. З попередніми головами Катратий був у знайомстві, знав їм ціну, тим пропийдушам. А цей спокійний, з уже сивуватим вусом чоловік, дарма що був родом не з Вовчугів, чимось привертав довіру. Схилившись обережно на паркан, похвалив дідову хату, віконниці, помітив і щеплені оті груші-рукавиці, окрасу Ягорового садка. Це торкнуло авторське честолюбство господаря, і Ягор уже лагідніше пояснив, що груша в нього чиста, трує-вом не оббризкана, а плоди на ній зовсім без насіння всередині:

— Так і зветься сорт: груша-безнасінниця.

Приїжджий повів потім мову про колгосп, про те, що пшениця в них цього року дала б урожай рекордний, якби не пригоріла під час суховію. Перед самими жнивами подув східняк, і найбільший лан пшениці «попав під запал», геть запеклося зерно. Скаржився, що з запчастинами трудно та що робочих рук не вистачає, дякував заводським шефам, причислюючи, здається, й Катратого до них. Допомогли, мовляв, трубами, допомогли й дощувалки встановити, тепер хоч яка спека, а в городній бригаді дощ іде! Після цього й до Єльки дійшло. Золота, мовляв, була робітниця, перспектив-

на дівчина, та, на жаль, сталося так, що знеславили там її, та ще й бухгалтер необачно повівсь. А воно ж і її можна зрозуміти, не одну з дівчат сьогодні тягне до міста, особливо коли в селі клуб поганенький, хлопців мало, а до жонатих ревнують... Останнім часом, щоправда, в них зрушення помітні, поповнено бібліотеку, є думка будувати новий клуб... Саме оце приїздив до міста вибирати проект, хочуть у латишів перейняти взірець, там у них гарні клуби будують. Отже, не такі вже й безперспективні Єльчині Вовчуги. Погомонів голова, подивувався ще раз Ягоровій груші-безнасінниці, з тим і відбув.

Натремтілася Єлька в кладовищенських полинах, поки вони бесідували. Чогось утовкмачилося їй, що голова заявиться по неї не інакше, як із міліціонером, на мотузочку поведуть втікачку нещасну з Ягорового двору...

Після того як пронеслось, як уже покушпелила п'ятитонка на Вовчуги, відчула себе Єлька ніби аж полещеною цими провідинами: що не кажіть, а все ж не забуто її, не викреслено в небуття. Провідав Макар Мусійович, поцікавився-таки її долею, і хоч не довідку відпускну, так зате ж ім'я їй приніс. Була тут немов приблуда безіменна, а тепер і Весела знатиме, що проживає у них на селищі дівчина така, по імені Єлька-Олена Чечіль і що хтось за неї згадав, комусь вона потрібна. Що ж до дядька Ягора, то ця огласка Єльки, досі мовби не існуючої, не дуже, видно, сподобалась йому. Про домову книгу знов було кинуте слово. Це на Зачіплянці, де всі свої, то поки що не чіпляються, а он у тих квартирах, що на проспекті, спробував би хто переночувати без паспорта — одразу ж і виглядай дільничного з двірником, прийдуть, поцікавляться...

Дівчині збаламутились почуття. Цього разу пронесло. Ну а далі? Як надалі повестись? Не бути ж довіку Єльці у дядька Ягора в гостях! Він, звичайно, не виганяє, живеш, то й живи, хоч і не прописана, ніби навіть задоволений її роботящістю, але жити отак, на пташиних правах, неспокійно якось, гнітливо. А Катратий — від старості це, чи що — помітно скупішає, коли за хлібом іти, довго свої п'ятаки мне, а раніше, розповідають, гульбища любив, хіба ж такі концерти тут влаштовував! Ще мати Єльці розповідала про один гучний випадок, коли Ягор, спродавши якось у місті багатющий

урожай полуниць і добре будучи під джмелем, на весь виторг найняв духовий оркестр,— до самої Зачіплянки грали цьому махновцеві, теж захмелені, трубачі-оркестранти. Ягориха до гультяя з криком, де ж гроші з полуниць, а він сміється, на оркестр їй показує:

— Гроші, бабо, в срібні труби перейшли... Музикою стали!

Якось дядько, роздобрившись, дав-таки Єльці на забавки дещицю й відпустив до міста в кіно. Побігла, ніг під собою не чуючи. Через селище, поміж закуреними мурами заводів, де все було чорне від сажі, де безупинний гуркіт стояв, двигіт та грякіт, а сонце згори пекло так, як ніколи в степу не пече. Тільки зійшовши на міст, відчула на душі полегкість, ніби знов розвиднялось життя! Ніколи раніше по цьому високому мосту не ходила — залізний увесь, гарячий, довжелезний, найбільший, мабуть, у світі. А внизу сяє Дніпро, так сяє, що аж очі ріже, острови зеленіють, яхти пливуть, немов лебеді повногруді. Далеко на пляжах — тисячі людей, золотяться тіла червоно, з відстані наче суцільні пшениці рум'яніють, не одразу Єлька і второпала, що то таке. Заводи, причали, каскади будинків по підгір'ю правого берега — все було повите димами, млою полудневої спеки, телевізійна вежа на горі ледве маревіла з тієї мли. Місто здавалося Єльці чимось єдиним, нерозгаданим, живим, таким, що має душу, здавалось, що з правіку було воно тут, із цих кряжів само виросло, як усе на світі росте.

Тротуари центрального проспекту порозм'якали від сонця, безліч каблучків повдавлювалось на них, і Єльку тішило, що й вона тут залишає сліди від своїх притоптаних босоніжок. Дівчата-горожанки, особливо ті, що з фіолетовими віями, стрижені під лобуря, позиркували на Єльчині босоніжки критично, принаймні, так їй здавалося, але помічала вона й інше, оті зблискітки жіночої заздрості в очах, коли горожанки окидали Єльчину тонкостанну постать, гордовиту шию, смагле, самим сонцем мальоване лице!.. Декотрі аж не могли втриматися, щоб не озирнутися їй услід, і це веселило Єльку, лоскотало її оживаюче самолюбство. Де тільки траплялися оголошення про набір студентів, Єлька зупинялася і перечитувала від рядка до рядка. Так було біля університетського корпусу, коло театрального училища, найдовше стояла біля мукомельного техніку-

му, але й тут оголошення кінчалося суворим нагадуванням, які саме документи необхідно подати для вступу... Приймальні комісії почали працювати, всюди юрмиться молодь, в кожного якісь перспективи, і тільки, здається, одну її, Єльку, життя відтерло, кудись жене без керма і без вітрил...

Опинилася в парку. Біля каси кінотеатру було вільно, Єлька взяла квиток, побувала на денному, малолюдному сеансі. Небагато втратили ті, хто не пішов на такий фільм, можна було б і Єльці часу не марнувати. Сигарети без кінця смалять, нудять на екрані один одного, все киснуть чогось, а коли навіть і поцілуються на кінець фільму, то й то якось знехотя, сонно — ледачі, не здатні по-людському й поцілуватись!.. І це любов? Як на Єльчину вдачу, то коли вже любов, так щоб із вогнем, без оглядок, без стриму, а тоді що буде... Хотіла б жити палахким до нестями життям, коли люди згоряють від щастя, коли з любові поезія родиться... І хоч опеклася, так і не зазнавши кохання, але певна була, що воно є, сама про таке колись мріяла у ті весняні свої ночі, брунькуючі ночі-квітнівки... Що ж, не вийшло. «Невже ніколи й не вийде?» — думала Єлька, сидячи у павільйоні з морозивом, у затінку під ажурним накриттям, звідки відкривався їй широкий краєвид на Дніпро, на острови, на далекі пагорби самарські. Любов — це як отой Дніпро, де вітер і сонце, щоб і на душі в тебе ставало сонячно. Якби ж то могла всім дівчатам сказати про це, передати гірку, запізнілу свою науку! Та чи так уже й запізнілу, чи так уже безнадійну? Ось цей же їздить, засипає компліментами, робить натяки... Очі великі, по-телячому ясні, віддані. Дуже, правда, кирпатий, на голові три волосинки і замість брів самий пух, але хоч і безбровко, одначе веселий, бойковитий, в ідеях весь, як у реп'яхах. За інших умов тільки хвицьнула б на його компліменти, а зараз у своїй безвиході терпить, вислуховує, якось ніби звикає до нього, до його товариства. А він, здається, таки щось має на думці, не легковажить, тому й дядько Ягор в його дудку підіграє:

— Бачиш, Єлько: їздить. Не маленька, догадуєшся чого. І з усього видно — наміри в нього серйозні. Так що не дуже б тобі й козиритись... Бо куди прихилишся, як мене не стане? Хто тобі оборона? А там ти б і горя не знала...

Іноді такий настрій найде, що аж сумніви облягають: а що? Кого тобі іншого ждати? Нікого на всьому світі, хто за тобою зітхнув би...

В павільйоні о цій порі мало людей. У другім кінці його сидять над вазочками з морозивом дві молоді сумні циганки: одна дитину груддю годує, друга жадібно курить цигарку — щойно взяла коробку «Казбека». Звідки вони, з якого життя? Туга віків промовляє з їхніх очей бездонних, сумовитих... Дві жінки прадавнього індійського племені, як донесли вони сюди цю смагу предків, і чорнобрів'я, і жести, і спів? Два живі людські перекотиполя, що заплутались серед вихрів XX віку... Поворожити б, чи що? Ні — як буде, так і буде!..

Після морозива Єлька відвідала в цьому ж парку музей козацький. Надивилася тієї козаччини, вийшла з таким відчуттям, ніби в чомусь багатшою стала. Були люди на твоїй Вовчій, в тих паланках степових,— всі як гіганти! Не зовсім зотліли їхні малинові хоругви, блищать шаблі під склом, жевріють оксамити, навіть козацький човен уцілів, величезний, із суцільного дуба, тільки почорнів наскрізь, став як антрацитовий,— у плавнях, із замуленого дна річки Підпільної рибалки видобули його. Мов живих, уявляла Єлька тих лицарів запорозьких, бачила їхні дозори на степових могилах, зблиски шабель, коли вони б'ються в куряві, серед криків, гвалту, кінського іржання, зрошені потом та кров'ю, до знемоги рубаються, відбиваючи сестер-полонянок у якого-небудь смердючого хана... Ото були люди, оті відборонили твій край, передали тобі, як вічний посаг, і це небо, і шир степів, і сяйво Дніпра!

У сучасному відділі музею було виставлено багато всяких металевих виробів, труб різного калібру, були навіщось виставлені під склом навіть жіночі черевики місцевої взуттєвої фабрики, але мимо цих експонатів відвідувачі проходили швиденько, кожний мав свої черевики на ногах. Єлька теж тут не затрималась, а ось біля важезної залізної вагонетки, однієї з тих, що їх колись ганяли на домнах каталі, вона таки пристояла, опинившись в юрмиську піонерів, які перед тим зацікавлено розглядали колекцію іржавих металевих якірців, що їх колись кидано під копита кінноті в козацьких війнах. Тепер юні екскурсанти обступили вагонетку невідомого каталя. В білих сорочечках, з краватками червоного шовку, діти жваво щебетали, обстежуючи вагонет-

ку, якесь смішне піонерча, найменше з усіх, з гордістю вигукнуло:

— Це, мабуть, мого дідуся вагонетка! Він був катальом!

«А може, це мого дядька Ягора? — подумалось Єльці.— Може, його праця стільки важить у житті, що й знаряддя її зберігаються для нащадків?»

Після відвідин музею якось збадьорилася: чи піонери навіяли своїм щебетом добрий настрій, своєю дитячою безхмарністю, чи ота малинова козаччина вольовита, безстрашна, що від неї такі яскраві яблука вражень зостались?

Спускалась з гори проспектом, що весь був у палахкотінні високих червоних квітів: щедро политі, вони всюди яскравіли низом, а над ними панувало горою могуття припилюжених величезних акацій, що, відцвівши, тепер знову ждали нового цвіту. Якісь жінки сміялися на балконі, від радості життя сміялися, а не з Єльки. Пригадалося їй, як той Лобода квартирою вихвалявся, що він її має на цьому проспекті. «Окрема,— казав,— з балконом, з ванною... В холостяцькій запущеності, правда, але жіночі руки лялечку з неї зробили б». Яке ж вікно, який балкон? Може, отой, де чиїсь вудки стирчать? І це вона могла б тут жити? Щодня дивитися вранці на оті скупані в росі квітники, на палаючі в сонці троянди... Одначе він, мабуть, досі не знає, чого вона пішла з дому і що навіть довідки в неї ніякої нема. А то, може б, і відсахнувся, хоча навряд, він бо ж такий, що все влаштувати вміє. Коли якось жартома закинув слово про загс, Єлька спаленіла, адже й там найперше спитали б, звідки ти, красуне, де твої вірчі грамоти, а вона тільки й має від своїх Вовчугів вовчий білет, та й той неписаний, усний... І школи не кінчила, і навіть нікчемної довідки бухгалтер не дав! «Сключається!» Незаконна. Як трудно ще людині без тих папірців! А навіщо вони? Хіба в них людську душу впишеш?

Катратий велів з міста йти просто до бакена, та ще й не баритися,— робота там у нього яка, чи що?

Дніпро і в заводях неспокійний: вітер воду вівсюжить. Біля бакенської будки грає листям гінкий осокір, його здалеку видно. У найпекучішу спеку біля осокора можна заховатись у затінку, а зараз під ним отаборилась ціла компанія, що, видно, моторкою прибула,— моторка з написом на борту «Мрія» причалена неподалік.

Дядько Ягор був уже помітно повеселілий, обличчя його, що й завжди червоне, навічно обпалене полум'ям доменних печей, зараз було ще більш палахкотюче, а ніс, як синя цибулина, блищав краплинками поту.

— Лий, лий повну, не бійся! — примовляв дядько Ягор, а Лобода саме щось йому в чарку підливав із пляшки.— Отак, по марусин поясок... по вінця!.. Не бійсь, не розхлюпаю.

Рука, мовляв, ще не тремтить.

Ящик пива стоїть на піску, а осторонь зняте з вогнища парує, червоніючи, повнісіньке відро щойно відварених раків. Єльку товариство зустріло з неприхованим захватом, тут її, видно, ждали; щось підстелили мерщій, посадили, стали пригощати наввипередки. Пива не захотіла, а від раків не відмовилась, і Лобода поставив відро з раками просто перед нею, і, лише коли вона взяла, всі інші теж потяглися до цих ласощів, затрі щали в умілих руках клешні та ракові шийки. Лобода показав Єльці, що можна їсти, а що ні, а потім відрекомендував їй своїх друзів — молодого інженера, чорненького, як жучок, що був, виявляється, власником моторки, і другого, патлатого, з широкою, добродушною усмішкою товстуна-блондина, який, видно, був для компанії розважальником, його по-дитячому витрішкуваті голубі очі до всіх сяяли привітом, великі товсті губи смішно плямкали, він сам себе поляпував по ранньому черевцю і примовляв:

— Ми, мартини, соцнакопичення не боїмось, черевце додає солідності... Бочка вітамінного квасу сюди ввійде...

А інженер, повертаючись, видно, до розмови, перерваної Єльчиним приходом, звернувся з запитанням до Лободи:

— Чим же закінчилась історія з тим дружинником?

Лобода, старанно розколупуючи ракову шийку, пояснив Єльці:

— Недавно викрили в нас одного. Студент із медичного. Просто геніальний виявився тип. Знавець психології, Кафка! Помітив, з якими папками контролери по гастрономах ходять, добув і собі точнісінько таку, солідну жовту папку, і в рейд по торгових точках. Зайде в магазин, скромно стане в кутку із своєю папкою і стоїть нічого не вимагає, не запитує, тільки ніби по-

тайки краєм ока придивляється, як відважують. А там же народець! Рильце не в одного в пушку, вони між собою одразу шу-шу-шу: «Контролер! Дружинник!» Та того дружинника мерщій за лаштунки, в підсобку, посадять, і вже перед ним на бочці пляшка, краби, зерниста ікра... Поснідає хлопець, чемно подякує і пішов собі. А десь у другій торговій точці підобідає, а в зразковому гастрономі ще й повечеряє в такий спосіб. Причепись ти до нього. Коли виявили, він ніскільки не розгубився: я ж, каже, не вимагач, хіба я когось обманював чи шантажував? Вгощають люди, припрошують, то чи мені з моїм студентським апетитом відмовлятись? Таких треба судити, кричать йому, ти лжедружинник! А він ще й осміхається. Були, каже, на Русі Лжедмитрії і лжевожді, то ж чому і лжедружинникові не бути? І що за провина моя, порівнюючи з тим, що вони, мої лжепопередники, накоїли?

— Здібний тип,— зауважив молодий черевань, лежачи боком на піску.— Такий зробить кар'єру, будь здоров!

Подлубавшись у відрі, Лобода вибрав найбільшого рака, подав Єльці, а тоді знов заговорив:

— Тепер стало модно кар'єризмом лаятись. Коли що, одразу кар'єрист! А вдумаймось. Що поганого, коли працівник прагне здорової кар'єри? Хіба це не стимул, особливо для нашого брата низовика? Чому тільки з трибун та в звірячих байках викривати зло? Треба брати владу і карати його! Силою влади, закону! Зрештою, кому в нашім житті відкритий шлях до кар'єри? Тому, хто краще працює, хто вміліший, ініціативніший, хто більше зробив для суспільства... Працюй краще, підеш вище... Такий закон життя.

— За здорову кар'єру! — вигукнув черевань, що, як виявилось, обіймав керівну посаду в заводському Палаці культури.— Важлива думка, Володимире Ізотовичу! То не солдат, що не мріє стати генералом. Кар'єра тільки для того закрита, хто ні до чого не здатен. А якщо в тебе й виробничі показники, і анкета добряча та плюс до того ще й художня жилка, розуміння співів і танців... Та ви знаєте, який у нас ансамбль? — з живим вогником звернувся він до Єльки.— Перед вами творець ансамблю, перший його фундатор... Недавно ще й сам з кастаньєтами виходив на публіку, це зараз набув солідності — маю сто десять кіло живої ваги...

Було, було, гула піді мною сцена, не дивіться, що штани широкі...

— Штани твої таки відстали від моди, товаришу фундатор,— пожартував Лобода.— Смішно, коли холошами вулицю метеш.

— А я не боюсь широких штанів! — збунтувався приятель.— Запорожці носили ще ширші, а вміли вдарити гопака!.. І взагалі, що таке мода? Що значить — закрити лоб і підняти спідницю? Ось нова мода пішла серед дівчат: носити окуляри. Начепить, хай навіть із звичайного скла, аби тільки видаватись інтелектуалкою... Очі, мовляв, загубила, сидячи над книжками... Я в ансамбль таких не беру... Ансамбль наш гримить, восени, може, навіть у Польщу поїдемо. А ви танцюєте? — запитав Єльку і, не ждучи відповіді, вигукнув захоплено: — Та ви в нас примою були б! Така фігура, такі ноги. Тут по селищах дівчата рано тлусті стають, правда, це теж ознака достатку і доброго клімату. Глянеш — ще молода, а вже в плаття не влазить, і це при тому, що димом дихаємо, всякими там ангідридами... А у вас, бач, і талія, і бюст... На пуантах підете, навчитесь, це не складно... Нам зайця дай, і того навчимо сірники запалювати!.. Отже, подумайте, ми охоче взяли б вас до себе, в наш ансамбль «Дніпрова хвиля»...

Катратий при цьому чогось насупився, а потім, перебивши балакуна, став раптом з іншого боку вихваляти Єльку, сказав, що племінниця в нього не яка-небудь пустовійка, вона дівчина роботяща, моторна, чепурна! І мати недбахою не була, і дочка теж змалку в труді... Слухати від дядька такі щедрі характеристики Єльці було зовсім незвично, вона зашарілася.

— А хіба це не труд — все життя танцювати? — буркато блискаючи своїми голубими, пожартував товстун.

Одначе Катратий жарту не прийняв і нитки розмови не випустив, далі вів своєї, бо хіба ж винна, мовляв, дівчина, що попала в таке безправство? Кругом усі ходять під законом, спокійно можуть спати, а ця в постійній тривозі, беззахисна, беззаступна...

— Заступимось,— твердо сказав Лобода і глянув на Єльку значливо, ніби для неї в цьому слові мусив бути якийсь особливий зміст, не такий, як для інших.— Безправства в нашім суспільстві нема і не буде.

— Батько твій, Володимире, за людей умів заступатись,— мовив Катратий у задумі.

А засновник ансамблю, підхопивши тему, став розповідати, як здорово потурбувався Володимир Ізотович про свого батька, як старий розкошує там у Будинку ветеранів-металургів, ловить рибу «на скок». Є такий спосіб, геніально простий. Пливеш собі місячної ночі по озеру в плавнях, по Скарбному чи по Вовчій, тиша кругом, ніщо не шешерхне, правиш човна понад самим берегом, а вони (щуки), як відомо, сплять хвостом до берега, мордою до глибини, і ти лише злегенька плесь веслом по воді, риба сонна злякається сплеску та стриб із води, сама вискакує — та в човен, та в човен! Іноді, буває, за ніч стільки її навискакує, дівати нікуди, повен човен щук править Лобода-старий додому, завдає куховаркам роботи!

— Та щуки ж які! — аж захлинається керівник ансамблю.— На весь розгін руки! Оце вам і зветься ловити «на скок»...

Катратий буркнув, що брехня це, мовляв, а Лобода підтримав свого друга, бо там заводські ветерани справді розкошують, живуть, як у бога за пазухою...

— Та, власне, хіба й не повинно так бути? — казав він примирливо.— Завоювали, то й мають. Все їм, як піонерам, рідна влада дає. Все від неї само іде їм «на скок»... — І додав майже зажурено, майже філософічно: — Колись, мабуть, і ми там опинимось... в Палаці ветеранів. Темп такий, що збіжить життя, й не оглянешся.— І, ласкаво глянувши на Єльку, підбадьорив її жартом: — Дорога ясна: комсомолом починаєм, соцбезом кінчаєм!..

Коли раків у відрі не зосталось і пивні пляшки порожні валялися на піску, дядько Ягор взявся стругати весло, яке не перший день струже, як тільки вибереться вільна часина. А приїждже товариство запросило Єльку по Дніпру прогулятися з вітерцем.

Катратий застережливо кинув, що он з-під сонця хмара заходить, але товариство на це не зважило, весело підхопило Єльку, і не встигла вона й схаменутись, як була вже в човні, і моторка помчала її — вперше в житті! — просторами Дніпра. Лобода, сидячи навпроти, дивився на неї розчулено і вдячно і мовби втлумачував поглядом: бачиш, Єлю, все тут робиться тільки ради тебе, ради того, щоб принести тобі вдоволення й радість.

— Куди? — коротко спитав інженер, що правував моторкою, однак Лобода, якому запитання адресува-

лось, нічого не відповів і знову німопромовистим, упокореним поглядом перепитав Єльку: вислов, мовляв, своє бажання, ти тут владарка! Моторка, і напрям її, і швидкість, і наше товариство — все в твоєму розпорядженні! На острови оті? Чи під мости? Чи до водної станції? Все твоє тут, все тобі відкрито, бажай, командуй, вели!

Рівномірне стукотіння мотора, струмування легкого повітря в лице, зустрічні човни,— з деяких чути вітальні вигуки, звернені до Лободи та його супутників,— і знову простір надвечірнього Дніпра з повнотою вод і розливом світла. Отак би помчати аж до своїх Вовчугів, хай би побачила бригадирова крикуха Єльку в такім товаристві, оніміла б зі злості!

В одному місці довелося розминатися з легкокрилим табуном гостроносих, схожих на ракети човнів; в кожному сиділо по восьмеро гребців, вони то згиналась, то розгиналась в єдиному ритмі, в єдиному помаху весел, тільки чулося дружне плесь-плесь. І серед тих смаглюватих, з мокрими спинами, з мокрими чубами атлетів Єльці ніби завважилася одна знайома постать... Так і тьохнуло враз усе солов'ями, що їх чула вночі на Зачіплянці з магнітофонної стрічки!

Промчали човни, віддалялися з ритмічним помахом весел, а життєлюб із ансамблю басовито вигукував, повен завзяття й ентузіазму:

— Оце життя! Оце життя, а не фікція! Своєму майбутньому чоловікові, Єльочко, умовою поставте: щоб катав вас щодня... Щоб яхту вам персональну... Ви для цього створені. Вам усе літо на пляжі викрасовуватись! — І, мовби жартуючи, і ніби й не зовсім жартуючи, вигукував далі, що якби йому така красуня виявила честь, то він би їй створив комфорт, будь здоров! Двічі на рік на курорти їздила б, не став би ревністю замучувати, звіту не питав би, не дріб'язковий...

— Все для жінки можна віддати,— Лобода знов багатозначно глянув на Єльку,— якби тільки виявилась достойною, здатною створити з тобою міцну, сучасну, зразкову сім'ю. Повну їй волю за це. Хочеш учитись — учись. В музеї, в кіно ходи, на концерти. Хочеш у туристську — одержуй, будь ласка, путівку й довкола Європи: Парфенон, піраміди, Везувій... Я на це так дивлюсь: цілковиту суверенність дай жінці, усі права дай за те, що вона рятує тебе від самотності й хоч коли-не-

коли приголубить,— голос його налився щирістю.— Хай вона будує життя на свій смак, все їй повинно бути дозволено при одній умові: не бігати із заявами в комітет на свого рідного чоловіка,— пожартував він трохи сумовито.— А то в мене є знайомі: як тільки найменший конфлікт, не так глянув на неї чоловік абощо, вже вона й біжить із заявою в комітет, де з тебе стружку зніматимуть...

Єлька розуміла всю підводну течію цієї розмови, і хоч почувала, як нуртує в ній якась не до кінця усвідомлена відпорна сила, але було щось і приємне, спокусливе в цих натяках, в мальованих картинах, в неприхованій увазі до неї. Над усіма тут вона ніби старша, всі перед нею так і стеляться. Почувала, що зараз ніби виростає у своїй цінності, помічено її вроду, комусь вона таки потрібна... Не зоставались в її душі без відгуку слова про оту незалежність, вільність, про пляжі дніпровські, де можна було б цілі дні проводити безтурботно, наодинці з сонцем, із волею, із блакиттю!..

Буря знялася несподівано. Так вони щоразу зненацька зриваються, ці надвечірні бурі на Дніпрі. Із заходу, з-під хмари, погнало враз курявою, на півнеба закушпелило рудим, і одразу й заводи, і Дніпро, й мости, окутало якоюсь тривогою, сутінню вітряною... Небо, що вдень було повне блакиті, тепер скаламутилось рудою завією тьми, і вітру, й тривоги. Човни, як тріски, погнало на воді, білокорі осокори на берегах закудлатились листям, потемніли, страшно віддалені, і в Лободиних очах Єлька помітила, як майнуло щось сполохане. А туча розросталась, навкруги посутеніло, Дніпро збурунився, моторка йшла важко, орала хвилі, воду зривало вітром, кидало бризками в обличчя. Бурею пригнало їх знов до Катратого. Єлька вистрибнула просто у воду. Підібравши плаття вище колін, мерщій подалася до берега, а моторка одразу ж погнала далі десь до свого причалу.

Опинившись на березі, Єлька відчула дивне полегшення. Їй здавалось, що саме ця раптова буря від чогось її зарятувала.

А для Катратого наче й не існувало цієї бурі на Дніпрі, сидів собі під розшумілим осокором і спокійно стругав своє весло. Обвіяна вітром, що плаття на ній туго обліпив, Єлька з радісно-лоскітним почуттям стояла на березі, не серед хвиль уже була, а на твердій землі,

і буря її не лякала, осокор співав їй своїм шумом, і було щось навіть буйно веселе в тому, як розбігаються, втікають увсібіч човни з Дніпра, більші й маленькі, а одна шлюпка з заводським номером перекинулась неподалік берега догори дном, і двоє хлопців-голяків, видершись на ту ковзку посудину, стали в бешкетнім ошалінні вибивати на ній чечітку. От їх би в ансамбль!..

Катратий ніби й цього бешкетництва не помічав, похмурістю було повите його обличчя. Чимось, видно, було старому зіпсовано настрій. При товаристві цього не виказував, а зараз — як туча. Помовчавши, виповів Єльці причину: квартальна сьогодні приходила. Чи головин приїзд її розколошкав, чи інший хто підказав, тільки раптом згадала й квартальна про свої обов'язки. Домовою книгою цікавилась і, хоч по-сусідському, проте попередила Ягора: або прописуйте свою квартирантку, або... Треба буде шукати десь руку в міліції, щоб прописатись, щоб узаконитись у житті.

VIII

Вкрадено таблицю з собору!

Там, де висіла, зоставсь прямокутник необлинялий та дірки від гвинтів. Мабуть, і сам Лобода-висуванець, який вважав себе знавцем робітничої душі, всіх її закамарків, не сподівався, що такий незначний факт, як пропажа таблиці, шматка чавуну, наробить на Зачіплянці стільки шелесту. І перший, хто виявив,— двоюрідний брат Володьчин, Костя, сліпий танкіст, точніше його кокетуха Наталка, котру він проводжав до раннього автобуса, не ховаючи ніжності, як буває в них щоразу, коли помиряться після сварки. А подружжя це нерідко потрапляє у шторми та бурі, незадовго перед цим у їхніх широтах просто тайфун лютував... Обоє були запрошені на іменини до Наталчиної приятельки на селище Коксохіму, ішли туди під ручку, в мирі та злагоді, а звідти вночі Костю аж біля цього собору Наталка догнала з покаліченим баяном, за руки хапала, просила: «Пробач! Дітьми благаю, прости! Хочеш, на коліна перед тобою впаду, бий, топчи, тільки зніми гріх, пробач, востаннє пробач!..» Ніхто ніби й не був свідком цієї нічної сцени, а проте вся Зачіплянка вже знала, як Наталка після іменин каялася та навколішки повзала

перед Костею на майдані, бо знов, видно, підпивши, «давала дрозда», як сама вона висловлюється про себе... Бурхлива, загуляща, Наталка і з Костею теж познайомилася на одному з весіль, куди його були запросили грати: сама до нього підсіла, розпалена, стала руку гладити. Сказала, що він їй подобається, він гарно так грає, з настроєм, а що невидющий, то... «Я зараз теж невидюща!» — засміялась вона тоді і, підхопивши його, відбиваючись від усіх жартами, сама безсоромно потягла його в кучугури, в ту пустелю пристрастей, де чебрецями гарячими дух забивало, де від млосних чебрецевих пахощів можна було вчадіти навіки!.. І ось тепер, на іменинах у приятельки, вона як безмужня, про Костю забувши, весь вечір вигоцує з заводським енергетиком, тим старим донжуаном, притьохкує сороміцькими приспівками до нього, а тоді раптом відлучились кудись удвох,— Костя одразу відчув їхню відсутність. Зникли і не вертались, повів легковажницю старий гультяй, мабуть, до тих самих чебреців... Не став більше грати Костя: брязнув баяном об землю, аж заскавчали рештками музики міхи... Потім, коли біля собору наздогнала його Наталка, були знову виправдання, пояснення, іменем дітей благалося, а він хоч і кипів люттю образи, ревнощів, проте знав, що, як не вперше вже, зрештою прийме її каятьбу, і сльози, і пестощі, і вже й сам ніжитиме її, ніколи не бачену, жагливо-палку, загулящу... Буває, що любити — це лише радість, а буває, що це майже повсякчасні муки і біль. Як у нього. Ніколи не бачив Наталчиної усмішки, не знає, яка на вроду, який у неї вираз очей, тільки плоть її знає, тіла пругкий вогонь, ласку рук... І ще солоний смак сліз її, сліз каяття...

Простив, помирились, проводжає знов її, матір своїх дітей, до автобуса вранці. Коло собору Наталка стривожено вхопила чоловіка за руку:

— Косте, що за знак? Таблиці на соборі нема! Як це розуміти?

Костя, наблизившись до стіни, мовчки обмацав дірки, де таблиця була пригвинчена, постояв, хмуро процідив крізь зуби:

— Сволоцюги.

Повертаючись додому, він зупинив коло хвіртки Вірку Баглаєву, яка саме вийшла з двору, поспішаючи на роботу.

— Ти ж начальство,— сказав роздратовано.— Член парткому! Чи, може, й ти потураєш свавільникам?

— Що скоїлось, Косте? — Вона була здивована його тоном.

— Таблицю хтось відгвинтив від собору. Була на це постанова? Людей питали?

Наче йому неоднаково, незрячому, є та дошка чи нема. А може, й неоднаково? Може, і він по-своєму дорожив цим собором, що єдиний тільки й зостався йому з довоєнного життя? З дитинства, з юності, коли ще невипалені Костині очі мали змогу вбирати в душу цей дивний зачіплянський світ...

Вірунька, хоч і поспішала до автобуса, все ж завернула на місце події. Так, нема. Позбавлено паспорта. І хоч раніше за цехом, за графіками, за безліччю квартирних та побутових справ їй не до собору було, він наче й не існував для неї, одначе зараз це неподобство обурило й Віруньку, собор і для неї враз якось ожив. Не було ж на парткомі й мови про те, щоб собор роздягати! Ніякі збори не приймали ухвали, щоб зносити його! Без таблиці тієї, кимось давно прибитої, став одразу він якийсь беззахисний, безборонний, списаний із життя, приречений на злам. Майнуло в гадці, як ще, коли малою була, зносили в їхньому селі церковцю дерев'яну. Невідомо ким і коли була поставлена, хоча ставили її, видно, справжні майстри: збудована була без єдиного цвяха. Сокирами та ломами розбивали старезне, але ще міцне, не поточене шашелями дерево. Без єдиного цвяха, на самих шипах! Тільки й гомоніли тоді про це. Ті, що похмуро трощили, розшивали ту старизну, з мовчазною люттю виконували руйнацьке завдання. Спершу здавалось, що все там одразу мусило б розсипатися вщент, а проте ветха споруда чинила опір, вражала всіх міцністю. Аж наступного дня, пригнавши трактори, таки розтрощили її, розламали, розтягли. Найстрашнішим було для Віруньки, коли падало горище і з хмари куряви так і пужнули врізнобіч великі сірі кажани, закружляли над людьми, над толокою сліпо, беззвучно. За життєвими клопотами притьмарились, забулися, а зараз, немов розбуркані чимось, знову зринули з глибин споминів ті кажани, ті неспівучі птахи її дитинства. Огидні духи руїни, шорсткі, наче запилюжені, і на все життя — сліпі. Згадалась ще купа розкиданої, припалої порохнею церковної утварі, школярчата, ко-

пирсаючись на руйновищі, знаходили з-поміж сміття та мотлоху висушені уламки березової кори з химерними на ній письменами. Темну парусину якусь довго розглядали з намальованим пеклом, з грішниками, з ледь розбірливим написом — червоним по чорному: «Зима необігренна» (пізніше холод окупації постане їй в образі такої чорної необігренної зими)... Підібрала й Віруня тоді ощепок старої кори з письменами, на якій потім комсомолець-учитель намагався розшифрувати бознаколишню слов'янську в'язь із титлами, і якимись закарлючками... Так і зосталось нерозшифрованим, що там було написано давніми писарями чи самими майстрами, тими, котрі вміли будувати без єдиного цвяха...

Тепер, видно, хтось вирішив перетворити в руйновище і цей собор. Повернеться Іван з Індії — порожньо на майдані! Пустеча! Де ж собор? Вірунько, де ж собор наш, біля якого ми з тобою так любили блукати в молоді наші ночі кохання?.. Мовчазний зачіплянський гігант-старожил, що на роботу нас літо й зиму проводжає і щодня зустрічав із роботи, де ж він?.. Чому на його місці пустир?

Підійшло ще кілька селищанських, оглядали пляму — слід від зниклої охоронної таблиці. Семко Дейнека подав думку, що треба міліціонера б викликати, щоб вівчарку привів та пустив її по сліду. Там у них собаки-шукачі здорово намуштровані, будь-який слід візьмуть.

— Цього сліду ніяка собака не візьме,— кинула Вірунька сердито і поспішила до автобуса, що саме підійшов.

Ніби не що й сталось, а навіть і на роботі чомусь Віруньці було марудно. Одразу після зміни вирішила зайти до Лободи: собор у його ж підпорядкуванні, над ним Володька начальство...

Начальство було в бадьорому робочому настрої. Синя блуза-спецівка просто поверх майки, бо жарко. Хто не знав би в лице господаря кабінету, міг подумати, що перед ним заводський інженер-металург, один із відвідувачів, що забіг просто з цеху в кабінет і, чекаючи свого керівного друга, вільно сів посидіти за його столом. Вікно відчинено, і за ним видно закурену сажею акаційку, хирлявий газончик, а трохи далі чорно-сіру, столітньою курявою вкриту браму заводську. Пилюки в кабінеті явно не бояться — порохня шаром лежить на поскручуваних у труби якихось плакатах чи діаграмах,

що валяються на масивному сейфі, помітно пилюку й на чавунній статуетці Титана, прилащтованій на письмовому столі. Заводський гуркіт у вікно долинає, але на нього в кабінеті не зважають, до цього звичні. «Ви сподівалися зустріти за цим столом заскорузлого чинушу,— мовби повинно було казати все тут відвідувачеві,— жовчного бюрократа, що відгородився від роботяг і за паперами світу божого не бачить. А я ось який. Висунули, то й сиджу. З цеху прийшов, а скажуть, то й знов у цех вернусь. Мене цим не залякаєш, за канцелярський стілець не тримаюсь». Нічого зайвого на столі: календар, пластмасове письмове приладдя та чорна, заводського литва статуетка — точнісінька копія того Титана, що в парку на високому п'єдесталі десь аж під небом стоїть, простерши руку над заводами. Тут, на столі, присутність Титана не випадкова, серед купи паперів цей карликово-інтимний, змалілий Титан — як знак того, що в кабінеті повсякчас пам'ятають про нього.

— Кажи, Віро Пилипівно, з чим прийшла? — Лобода сидить збоку стола звично, невимушено, нога на ногу.

— Цієї ночі,— почала вона і осіклася, бо очі його, завжди трохи шельмуваті, змигнули розсіяним сміхом, стрельнувши вбік, і їй на мить здалося, що Володьці вже все відомо.

— Слухаю, слухаю тебе.

— Таблицю вночі знято з собору...

— Ах, Вірунько, я думав, у тебе щось виробниче, невідкладне,— мовив з розчарованістю в голосі, хоча шельмуватість з очей не зникла.— А ти знайшла з чим... Повір, не один собор у мене на плечах... Дозволь спершу ось із товаришем з області докінчити.

Але товариш, що скромно сидів під стіною, сухорлявий чоловік у темній сорочці з краваткою, стримано зауважив, що він почекає. Що йому буде навіть цікаво.

Булькаті, стереоскопічні очі Володьчині знову змигнули, невловно змигнули, але він і на знаки не дався, що хотів би уникнути розмови на цю тему, навпаки, по-дружньому мовив до Віруньки:

— Ну, кажи, що там.

Вона коротко переповіла, закінчивши знервовано:

— Самоправство якесь. Нікого не питаючись. Наче і влади нема!

Лобода глянув на товариша з області усміхнено, ніби вибачаючись за Віруньчину неоковирність: що з неї, мовляв, візьмеш, рядова виробничниця, січе навпростець...

— Влада, Віро Пилипівно, є,— сказав їй наставницьки.— До того ж дуже конкретна. Ось ми з тобою якраз і маємо честь її представляти.

«Ти мені баки не забивай! — хотілося крикнути Баглайці.— Я краще тебе знаю, що влада є. І що мене не для пустомолотства в міськраду селищами послано. А ось ти чогось крутиш? Хіба не бачу тебе, крутія? Та я ж тебе наскрізь бачу!»

— Не для того я прийшла, щоб ти мені лекції читав,— сказала з серцем.— А як по суті... То беззаконня ж, інакше не назовеш!..

— Ша, не кипи, Вірунько. Ми з тобою люди свої, завжди дійдемо згоди. Гріх на кума так нападати...

— Якби знала, нізащо кумом би не взяла.

— Не гарячкуй, будь ласка. Краще скажи, чи добрі готуєш своєму Іванові зустрічини?

І це було сказано знов з усмішкою до товариша під стіною, щоб виказати перед ним свою обізнаність навіть у родинних справах заводчан. Помітивши зацікавлення присутнього, Лобода пояснив йому, що чоловік цієї ось Віри Пилипівни якраз і є той відомий сталевар Іван Баглай, що зараз у Бхілаї плавки дає. Скоро вибуде строк, має от-от повернутись. Віруньчиного погляду не уникло, як, пояснюючи це товаришеві, Лобода водночас і вивчав його: кортіло, видно, «генієві» наперед вгадати, як той поведеться в питанні про собор, щоб і собі відповідно підкорегувати паруси. Але товариш, слухаючи Лободу, був непроникний. Тільки коли цей перебалакав, сказав йому стримано:

— А з тією таблицею вам таки слід розібратись. Факт справді дивний.

— Просковзнуло повз нашу увагу, винуваті, Павле Антоновичу,— поспішив покаятись Лобода, і була в голосі непідробна щирість за цей свій промах у роботі.

А Вірунька тим часом зірким своїм оком примітила в кабінеті ще одну річ: у кутку із-за сейфа ріжечком виглядало щось далеко засунуте і якимось плакатом прикрите... щось дуже схоже на таблицю чавунну!

— А що то? — запитала вона і, одним махом зірвавши з таблиці плакат, вилетіла з кабінету, зі злістю вдаривши дверима.

Невдовзі після цього вона вже сиділа в приймальні секретаря обкому.

IX

Зачіплянку цього дня ніби гедзі покусали: багато було злих.

— Наче в душу тобі наплювали,— сказав Федір-прокатник.— Ну, зловив би я тих злодіюк...

Як на те, в нього ще й «Кама» того дня зіпсувалась. І з жінкою за ніщо посварився. Інші теж ходили дражливі, прихнюплені. Мабуть, якби заявився сьогодні Лобода-висуванець на Веселій із своїм нержавіючим оптимізмом та свіженькими анекдотами, то навряд чи став би хто слухати його «вірменське радіо». І вже напевне, що ніхто зараз не сів би з ним забивати «козла»: маєш охоту — сідай і сам із собою грай!

Несподівано з'явилась на обрії кочівна бригада реставраторів, що ставила свого часу сміховинне оце риштування, яким так ніхто, крім лелеки, й не скористався. Тижнів два тоді товклися тут, з собору зробили собі нічліжку, горілку пили та дівок водили — така це була бригада, що її роботу Зачіплянка інакше й не називала, як халтурою. І ось знову з'явились, зачули поживу. Адже разом з таблицею тепер із собору було ніби знято якийсь покров охронності, недоторканості, віднині собор став об'єктом ненадійним, і це, певне, якраз і пригнало мерщій сюди халтурників (відомо, що й на руйнуванні часом можна добре урвати)... До того ж згадала ця братія про колись уже виконані тут роботи (хоч і було їх на копійку), спом'янула якийсь свій договір, що його, мабуть, уже й миші з'їли. Бригадир реставраторів, щуплявий підтоптанець у береті, умовляв селищан підписати йому якогось акта, виправдальним тоном пояснював на майдані, чого роботи було тоді заморожено:

— Ви ж знаєте, як це в нас: то кошторис не затверджено, то оліфи нема...

— Душі в тебе нема,— презирливо скривився на це Федір-прокатник.

— Бригада не бий лежачого,— підкинув Шурко, водій далекорейсових автобусів.

Ще один з реставраторів скаржився, що за висоту не платять; бігаючи верткими очицями, шукав у роботяг співчуття.

— По закону верхолазам мається за висоту платити, а хіба ж то не висота? — І, закликаючи присутніх у свідки, вказував на центральне шатро, іржаве, з облізлою фарбою.

Металурги спохмура поглядали вгору. То таки була висота. Молодиця вагітна, невістка горнового Ткаченка, теж задивилася вгору, кривилася, наче хотіла спитати: «А дитя моє вже й не побачить отих бань та шпилів?»

Небо над собором сьогодні було наче блакитніше, ніж завжди. Ні юги, ні заводських димів. Ластівки вгорі змигували весь час; чимось їм тут подобається, ціле літо вони так змигують над опуклостями собору.

Розмова в гурті раз у раз поверталася до таблиці, зайшлося про походження її, старші пробували пригадати, коли й ким було її відлито, і виходило так, що ледве чи не за декретом Леніна відлита була вона, ота чавунна зачіплянська таблиця...

Учитель Хома Романович, у якого до війни сиділа за партою легендарна Майя Прапірна, неремстиво стояв позад гурту сухенький, сивий, у розмовах участі не брав, тільки очі його, задивлені на собор, пойнялися сльозою. Йому більше, може, ніж будь-кому, було чого переживати. За цей собор він свого часу на Магадані побував, власне, більше за свій темперамент, за те, що мав звичай аж надто запально історію храму переповідати учням. Багато хто з металургів, людей різних поколінь, теж колись сиділи за партою у Хоми Романовича, і дещо знали про історію виникнення собору. Виник, мов із легенди. Після зруйнування Січі, в потьомкінські часи, повержені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях, що належали раніше одній із окраїнних запорозьких паланок. Отам у плавнях постригались у ченці, брали до рук, замість шабель, книги святого письма. Перевдягалися, як оточенці, в буденну сіру одежу гречкосіїв. Чорною жалобою ряс прикривали буйно-червоні шаровари лицарів Запорожжя. І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді: збудуємо собор. Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плав-

нями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломлений наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сяятиме в небі блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси! Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки, окрасою Великого Лугу вгору сягне... Але хто ж збудує? Хто сотворити зуміє? Підліток місцевий викликався, тямковитий хлоп'як з очима великими, як натхнення. «Благословіть!» І зник у плавнях. Три доби його не було, потім повернувся до товариства й на долоні тримав собор готовісінький, весь зроблений із стеблин комишу. Розповідав, нібито зморений, приліг у плавнях, задрімав, і собор сам уві сні йому наснився. Дано знак, ударили в тулумбаси, скликаючи раду козацьку (відомо, що на раду навіть у Січі козаки йшли без зброї, покладаючись лише на силу розуму). Рада козацька, оглянувши пробу комишеву, схвалила: воздвигнем!

І засяяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями, над цим білим світом дніпровським...

Щось подібне переповідав колись своїм школярикам схильний до велемовності Хома Романович, а зараз уже ні, не переповідає. Мовчить. Мовчить про ті легендарні плавневі очеретини, з яких цей собор колись виник. Вчить дітей арифметики. Чистої арифметики, без будь-яких домішок. Хіба що з Баглаєм-молодшим коли-неколи душу відведе. Микола належить до його найулюбленіших вихованців, учитель вірить у нього та в ненаписані його поеми. А хто має сумнів, тим каже тоном майже урочистим:

— Юнак — чистий думками і непорочний діями. Колись він ще прославить нашу Запліянку, згадаєте моє слово...

Під час громадянської, коли різні влади тут часто мінялись, не раз налітала на собор ще й «безвладна влада», гуляйпільська анархія, без попа причащаючись вином із золотих церковних чаш. Уподобали гуляйпільці великого дзвона й вирішили були забрати його до себе в Махноград, у степову свою столицю. На спеціальних пристроях волами тягли через скарбнянські плавні стопудову козацьку мідь, але на греблі десь вози уломились під непосильною вагою, шубовснув дзвін у ковбаню, в глибочезне плавневе озеро і, кажуть, сім днів гув, доки дна дістав! Досі показують старожителі те місце,

що тепер уже не страшне, щоліта купаються там діти із заводських піонерських таборів.

І діла ніби не було, а люди знічев'я все юрмились на майдані соборному. Ромця точив язика на дотепах, що ідея шашличної таки явно ж перемагає ідею собору. То чому б не кинутись швидше геть розламувати його, цей пережиток минувшини! Величезну шашличну натомість воздвигнемо! Шашлики по півбарана, чебуреки, як підошва, джаз із стриптизом...

— Припни язика хоч ти,— суплячись, кидав йому чорний, як циган, Кашубенко-прокатник.— Тобі лише б зубоскалити.

Десь аж із Гупалівщини придибуляли старелезні бабусі у темних хустках, не розчули той дзвін із таблицею, та по-своєму чутку перетлумачили, по-їхньому виходило, нібито з міністерства мають сьогодні приїхати собор відкривати... Спасибі, зважили-таки там на їхні безконечні прошення!

Незабаром над шамранням гупалівських бабусь уже горував голос Шпачихи, яка, відбазарювавши в місті й повертаючись у свої володіння, застала їх у явному негаразді. Збагнувши, в чому суть, Шпачиха розшаленілася, кинула клич негайно ж братися й писати анонімку за підписами всього селища. Сама, мовляв, бігатиме по дворах, сама підписи збиратиме під цю анонімку. Не станемо докладно цитувати Шпачиху, не всі її вислови піддаються цензурі, але в анналах зачіплянської історії крилаті Шпачишині вислови, безперечно, залишаться; не раз буде згадано, як бурхливо тут реагувала вона, як погрожувала лягти на порозі собору і — «тільки через мій труп!..». Певне, забула Шпачиха, коли востаннє й свічку цьому соборові ставила, нав'ючена клунками, ніколи й не гляне вгору, на його верхи, а тут раптом збаламутилась — не впізнати було її.

— При всіх же властях стояв! — галасувала зразкова квартальна.— Чого ж тепер розвалювати? Кому він поперек горла став?

І, забачивши Олексу-механіка, що саме з'явився на майдані, присікалася й до нього:

— Ти все із своїм Бубликом не розв'яжешся? А це свавілля тобі не пече? Ти ж народний засідатель, нащо ми за тебе голоси віддавали?

— А що я можу? — виправдувався механік.— Хто мене слухає?

— Справу в суді на руйнителів заведи!

— Судити! Прилюдно судити треба за таке,— сердито підтримав Шпачиху танкіст, що стояв у вишитій гуцулці, як завжди виструнчений, з ціпочком у руці. Ціпочок незрушний, лице підняте, і таке було враження, мовби танкіст крізь незрячі свої окуляри теж дивиться на собор і бачить його.

— Та при всіх же властях стояв! — знов завела своєї обурена до краю Шпачиха.— А тепер на руїну? Пам'ять козацьку на канцур'я рознести?

Микола Баглай не втручався в розмови. Не сподівався він, що доля собору так зачепить його Зачіплянку, собору, який перед цим був ніби в безнадійному забутті і, здавалось, нікого вже не цікавив. Дотепер, мабуть, ні в кого й питання не виникало, стояти йому чи ні, можна жити без нього чи не можна, так само, як не виникають у металурга сумніви: йти чи не йти йому сьогодні на зміну, ставати чи не ставати до печі мартена. Виходить, ти помилявся? Гадав, що тільки тобі доступна краса цього архітектурного шедевра, а інші таких речей уже не сприймають? Чи, може, й справді були глухі? Може, тільки зараз нарешті слух у людей на красу повертається? І не одного тебе обурює, що рука невігласа зважується посягти на труд людський, на це дивовижне творіння козацького барокко... Сучасний вандалізм — звідки він, звідки ця психологія браконьєрства? Коли у вирі революції доводилось руйнувати, у битвах із старим світом, тоді ще можна було якось зрозуміти,— битви мають свої закони... Стихія, вибух вікової ненависті... Та й тоді не зруйнували, хтось уберіг, може, здорова інтуїція народу вберегла та Ленін своїми декретами? І ось нині, серед устояного мирного життя, коли мистецтво покликане облагороджувати душі людські, пробуджувати потяг до духовного навіть у тих, хто встиг змізеритись,— в цей час приходить зачіплянський сірий-сірий герострат, пігмей із бульдозером чи вибухівкою... «Ні, товаришу браконьєр, не так це просто зараз»,— думав Микола. Потреба собору, потреба краси, так само як і огида до руйнування, видно, завжди жевріла в цих людях, будівничих за покликанням, тільки жевріла вона досі непомітно, жила в надрах душ десь глибоко й пригамовано, її навряд чи й помічали в собі, як не особливо помічає Зачіплянка тишу своїх літніх ночей, доки вона ніким не порушена, і квіття до-

менних заграв, доки вони палають. Звикаєш, не надаєш значення, доки це є, вважаєш, що це завжди й повинно бути, як вічний плин часу, як неминуща краса світу. Коли ж набігає тінь, нависає загроза, приходить розуміння, що є речі, без яких душа озлидніла б. Сьогодні люди помітили свій собор. Для них він не підлягає знесенню, бо він прийнятий ними у цінності життя так само, як від народження прийнята синява Дніпра, і багряна велич нічного неба над заводами, і постать чавунного революційного Титана, що для юних поколінь прийшов десь уже ніби з вічності.

X

Володька Лобода не дуже був наполоханий Віруньчиним наскоком на нього в кабінеті. Щоправда, коли вона виявила оту кляту таблицю за сейфом, стало трохи незручно господареві кабінету, тим паче що сцена відбувалася в присутності товариша згори, хай і не надто високого чину. Та, зрештою, все перемелеться, кума переказиться, і знову твоє буде зверху... Не такий наївний він діяч, щоб, починаючи вести облогу собору, не забезпечити собі надійно тили. Має певність, бо має опору. Той, кого Володька вважав батьком хрещеним, хто висунув його на керівну посаду, слухати спокійно не міг, коли заходила мова про собор. Відповідальний товариш той, можна сказати, саме на соборі погорів: жінка дітей таємно похрестила. Перед тим вона, як виявилось згодом, і паски щороку святила, але паски — то ще півлиха, а тут власних відповідальних дітей... Скандал! І хоч хрестини відбувалися зовсім не в соборі, а десь на селищі, підпільно, в кочівного приблудного попа, проте відповідальний товариш гнів свій чомусь саме на соборі зосередив, до нього лютою налився. У соборі вбачав головного винуватця усіх прикростей, пов'язаних із хрестинами, собор був винуватий, що й суворе стягнення вхопив і що намічувана кар'єра заломилась. Ледве зовсім не полетів униз, та, на щастя, вдалося зачепитись на досить-таки відповідальному щаблі. Одне слово, доки цей товариш там є, доки має вплив, Володька Лобода може ще й не таких ударів завдавати по тій обдупленій кумирні, і заповзятливість його не буде осуджена, навпаки, знайде підтримку.

Наступного дня був вихідний, і Лобода ще зранку вирішив: на Скарбне. Поїде в ті райські місця, накупається досхочу, спочине душею, підгартується,— бо ж у здоровому тілі здоровий дух! — і заодно старого свого провідає в його ветеранській обителі. Треба ж виявити старому увагу, та й справу має до нього суто інтимну. Коли зважуєшся на вирішальний крок у житті, тут без батьківської поради не обійтись... Здавна так у народі заведено, що перед тим як брати шлюб, мусить син у батька-матері благословення просити, без цього, мовляв, щастя не буде. А він хоче щастя — щастя і тільки, чорт візьми!

Ранок — хоч напийся, небо чисте, прогнози на ясність, тож мерщій у дорогу! Поїде цього разу без компанії, корисно ж людині й усамітнитись коли-небудь, побути віч-на-віч з природою, з лірикою душі, зібратися з думками. І не треба йому сьогодні ніякого персонального транспорту, вирушить отак, як є, по-простецькому, персональним трамваєм, як той казав. Ну, трамвай, правда, ще не скоро до плавнів ходитиме, а ось автобусом — будь ласка. Не біда, що й черга на зупинці, товкотнеча при посадці, тільки не зівай, стань вдало, і маса тебе сама внесе. Культурно захоплюєш місце біля вікна, де вітерцем продуває, і скромно сидиш собі, мов звичайний безіменний пасажир. Частіше б керівним працівникам отак їздити разом з народом, спілкуватися з ним у тісняві, в жароті, де ніхто тебе не знає, а ти ніби знаєш усіх,— сів невидимкою і вивчаєш їхні настрої, їхні потреби. Їздити отак разом з трудящими в напхом напханім автобусі, піддавати свої ребра випробам, маючи іншу можливість,— на це не кожен здатен. Розчулившись від власної великодушності, Лобода давав собі слово, що навіть коли вже працюватиме і в тому головному, високому будинку, де кроки твої гаснуть у килимах, а на столі ціла батарея телефонів, то й тоді не викликатиме вранці машину, а ходитиме на роботу пішки, щоб не сказали, що загордився Володька Лобода після того, як взяли в апарат...

Автобус іде через старий дерев'яний міст, залишений населенню на згадку ще фронтовими саперами; рух величезний, дощаний настил щодня латають, і хоч з боку пасажирів нарікань зараз не чути, Лобода в думці все ж заспокоює їх, що не сьогодні-завтра цей ветхий міст буде знесено, замінено іншим, може, схожим

на отой новий, що його добре видно з вікна автобуса: блищить ажурними арками вище по Дніпру, єднає береги, єднає заводи.

Відгуркотів розбитими дошками міст, автобус вилітає на широку асфальтовану дорогу, що йде якраз побіля плавнів і далі ще кудись, щоб десь там влитися в магістральні траси. Обіч асфальтівки все нові мікрорайони, по-сучасному сплановані селища, вони не рівня тій стихійній, хаотично розкиданій Зачіплянці. Будинки світлі, багатоповерхові, хоча всі мов близнюки, на один копил, і стелі в квартирах низькі, як у печерах, на карликів розраховані,— але ж скільки треба житлоплощі! Із суцільних блоків будують, женуть і женуть угору швидкісним методом — тиждень не побудеш і вже не впізнаєш масиву: виросли на пісках нові об'єкти. Дешево і сердито. Кажуть, стандарт. А що ж би ви хотіли? Як інакше при такій скупченості населення? Наплодилося нас! Статистика запевняє, що на кінець століття сім мільярдів гавриків буде на планеті, волі-неволі полізеш угору, виростуть, може, хмарочоси й там, де зараз розкошують у садках зачіплянські вілли, особливо ота, Ягорова, під соломою... Звичайно ж, якби будувати не для цифри, а з вигадкою, з вогником, то можна б і ці одноманітні коробки чимось оживити, а то вночі, як добре під мухою чоловік, то й додому навряд чи втрапить, заблудиться в цьому царстві стандарту. А чому б не оздобити один корпус у стилі козацькому, другий — у карпатському, клумби зробити — там із с и л у е т о м, там із трав'яним годинником... «Лінощі думки, оце нас заїдає,— ніби полемізував із кимось Лободависуванець.— Скільки б'ємось, скажімо, над тими сучасними обрядами, скількох залучали, а вони, як змовились, пропонують тексти — за голову візьмешся: один фальшивий, а другий ще фальшивіший. Тоді ще й дивуємось, чому деякі відсталі трудівниці, і навіть жінки керівних товаришів, паски святять або беруть кумів та потайки дітей хрестити несуть... Хочеться матері, щоб дитину її таки було в купелі скупано, кропилом покроплено.

Зостались позаду корпуси нового житлового масиву, і попросторішало одразу. В усі краї видно далеко. Повінь сонця розлилась, а десь аж на обрії знову з'явився собор. Зуміли ж отак поставити! Скільки не їхатимеш тепер, аж до самих плавнів, все він буде тобі перед

очима. З будь-якої точки видно собор, звідусіль! З боку заводів там він хоч не так виступає, із-за інших будівель та садків тільки вершечками бань проблискує, а звідси — мов на долоні. Їдеш, їдеш, а він усе є. Відсунути б його куди-небудь з горизонту, щоб очі не муляв... На якійсь нараді нібито було сказано: навіщо нам десятки пам'яток із вісімнадцятого сторіччя? Чому не залишити по одній від сторіччя, а решту... Може, й справді там настрій такий? Проїжджатиме трасою той, хто спитати владен, гляне: невже він і досі стоїть, собор отой химерний? А як у вас з атеїстичною пропагандою? А з сектами як? Секти, мабуть, порозплоджували... Доводь тоді, що собор не має нічого спільного з сектами і що відправи в ньому хіба що горобці справляють, пурхаючи у вікна...

Але ж красень, стервець!

З комишини отаке вибуяло. Відстань все поглинула, ні риштовань твоїх, ні бляхи проіржавілої не видно, зосталась сама поезія! Панує над усією місцевістю, весь обрій ніби тільки для того й існує, щоб відтінити його. Перед ним просто мізерією себе почуваєш. Наче сміється з тебе, наче питає: ану, ти щось краще за це збудуєш? Для віків? Чи тільки на кольоретки й здатен? А що, коли це й справді... шедевр? Коли хтось саме таку оцінку йому дасть? Тоді знову ж спитають, а з кого — з найменшого, з тебе! Добре, що звідси, з траси-асфальтівки, хоч не дістає око розгледіти, в якім він занедбанім стані, ні іржі, ні облупленості, ні повидираних вікон не видно, самий силует, самий дух творця, як Баглаєнко сказав би...

І десь там Єлька неподалік. Мабуть, книжку читає. Занїс їй днями роман про Сагайдачного. І вчора читала. Заскочив на хвилинку, а вона й говорити неспроможна — повні очі сліз. Чого ти? Виявляється, дочитала до того місця, де Настю турецькому паші продають... Єлька ця просто скарб, дикий, рідкісний витвір природи. Не стільки, правда, витвір, скільки матеріал, але ж який! Хай і дикувата, хай і неотесана трохи, так, може, це й краще? Сам формуватимеш, ще не пізно. Хоча, видно, й нелегкою буде формовка, тут треба добре вивчити опір матеріалу. Думати про Єльку, уявляти її всіляко,— йому сама насолода. Від землі, від природи вся, горить, аж степом та сонцем від неї пахне. А та її неприступність... Одначе найдемо й до неприступних ключа! Ти

ось їдеш, а Катратий там своє робить, готує грунт. Прогресивний виявився дід, дарма що з махновцями плутався колись, в доісторичну еру...

Собор ненадовго зник за деревами смуги-вітроламки, потім знову виринув. По трасі рух, все мчить сюди й туди, а він на місці, ніби вісь, ніби шпиль-наконечник над життям цілого краю. Батько твій Ізот Лобода, ще парубком у тому соборі співав, голос, кажуть, мав, як у Паторжинського. Ще й зараз після чарки зможе затягти. Якщо інші пишаються своїми батьками, то ти можеш пишатися двічі. Свого часу був одним з найкращих металургів, на все Подніпров'я його ім'я гриміло, з Макаром Мазаєм змагався. Всю війну на Уралі метал давав, з ним і Володька там починав свою трудову біографію. Дитя війни — так міг би про себе сказати. На картках виріс, підлітком уже стояв біля верстата, в мороз пальці до металу прикипали... Старші брати теж не зіпсували анкету, не кажучи вже про батька. Тільки от характер у старого важкий, дедалі гірше Володька почувається з ним. Ще на заводі, коли батько приходив на збори, де Володька мав виступати, синові одразу псувався настрій. Дивну річ помітив: уже сама присутність старого одразу робить всі твої слова мовби якимись недійсними, порожніми...

Виростав Володька під девізом: людина — найцінніший у світі капітал. А хіба й ні? Хіба слава братів, загиблих на фронтах, та батькові заслуги не прокладали й тобі дорогу, хіба не пожинав ти і їхньої слави капітал? Може, за те й висунуто? Але ні, не применшуй свою власну роль, не тільки заслугами роду живеш — цінять тебе й за твої власні. Щоправда, декотрі з твоїх ровесників зуміли вище сягнути, але ж і ти не забалотований життям. Не догматик який-небудь зашкарублий, ще можеш далеко піти... Шлюб тобі не зашкодить, навіть Єлька своїми пестощами не приспить у тобі жадобу іти по висхідній, брати штурмом Ельбруси життя. Від котрогось (чи не від молодого Орлянченка) чув якось: «Тільки знайду достойну особу і — все: замикаюсь у привату, іду в інтим!» З ним, з Лободою, цього не станеться, щасливий шлюб тільки енергії додасть... Брехня, помітять, оцінять... Тільки більше, більше ініціативи! Не давай пощади старосвітчині! Більше простору для нововведень, для різних обрядів сучасних... На самих вікторинах далеко не поїдеш, треба вхідчини

новоселам, купелі новонародженим, карнавали робіт ничим паркам, у масках щоб, весело, бурхливо!.. Перед лекторським бюро домогтися, щоб лекції в парках були живіші, а то вийде і нудить по своїх шпаргалках про будову всесвіту, а перед ним троє пенсіонерів куняють на лавках... Подбав би краще, щоб сушняк свій народною мудрістю пересипати, прислів'ями оживити, приказками... Тепер на це звертають увагу. Володьку вважають знавцем народної мудрості: іноді начальство навіть залучає його при нагоді соковите прислів'я в доповідь втулити, перцем приперчити, де слід... Треба буде знов приказок підчитати, а головне, самому творити нові, сучасні, бо хто ж їх творитиме, як не ти?! До трудящих прислухайся, підхоплюй гостреньке слівце в наших роботяг, вони ж уміють — скаже, як зав'яже: «Комсомолом починаєм, соцбезом кінчаєм...» Коли й чиєсь повториш, теж не гріх — на козаку нема знаку, не піймавсь — не злодій!.. Пригадалось, як колись, ще в комсомолі, всю конференцію розсмішив, процитувавши з «Енеїди»: «Зевес тоді лигав сивуху і оселедцем заїдав!..»

Треба й сучасних авторів підчитати, щось вони ж там пишуть? Щось... мислять? Лобода одразу насупився: ох, знаємо тих мислителів. Про соцреалізм не дуже щось, більше про гуманізм... Вічні питання їм подавай, вічні істини. Їм би оцей собор — стояли б і вік на нього молились... Хлібом їх не годуй, тільки дай їм тієї козаччини!.. Дивний народ: все мають, у власних машинах розкатують, а все ще чогось їм треба... Мабуть, і самі не знають чого! Усе їм — золотим дощем: нагороди, лауреатства, любимчики народу... Ну, розбалували ми їх! Інших критикують, а самі від комфорту не відмовляються! Не часто, мабуть, щоб отак у автобусі за гривеника. Або щоб як той Сковорода-філософ — палицю в руки, рюкзак на плечі і пішки по Україні. Теперішній філософ з лімузина не вилазить. Правда, хоч і в машинах, а все знають, бестії, все чують... Попадись йому на перо, докотись до нього хоча б оця історія з соборною таблицею, він її не промине, шум підніме до небес. Ох, публіка! Ох, народець!

І молодші їхні теж у такому ж дусі жмуть. Зустрівся якось Володьці в редакції багатотиражки поет заводський. І хлопець нічого, добрий виробничник, комсорг цеху, а вірші... Як і в того Баглаєнка, все в планетарних

масштабах: Титан і Антититан, брама заводська — брама віку... Спробував був його покритикувати: «Що ти все тільки про брами? До брами дійшов і зразу стоп. А ти далі веди свою музу, на територію, в цех! Ти ж не лише поет, а й комсорг! Дай у своїх сонетах виробничий процес. Цех мені дай! Оспівай головне — продукцію рук своїх!» А в нього іронія в очах: «Товаришу Лобода, ви забули, що я в режимнім цеху і моя продукція розголошенню не підлягає?» Отакий Елюар!

Собор усе ще мов на долоні. Коли дивитися звідси на нього, з перспективи, є в ньому щось ніби від ракети космічної, надто ж у тому центральному куполі, що стрімко угору націлився... Дивно: стільки вирв бомбами на Зачіплянці було нарито, а його жодна не взяла. Наперекір усім бомбам досі стоїть, мов якась антибомба,— вістрям угору, у небо, увись. Зуміли ж отак поставити, передчули час!.. А тепер борись із ним, ще чи й переборе ш...

Та годі про це. Не думати про неприємне! Хай буде в тебе сьогодні День спокійного сонця, День приємних думок! (Це теж одна з придуминок, варто запам'ятати, при нагоді запропонуєш заводській молоді, отим тугодумам безкрилим, може, підхоплять?)

Плавні нарешті! Скарбне. Райсвіт це зветься в людей. Все довкола в буйнощах зелені, у розповні літа. Сама природа розкрила зелені обійми назустріч горожанам, звідусіль війнуло лісовим духом, здоров'ям... Підходять і підходять автобуси, висипають людей — ідуть, озброєні спінінгами, вудками, нав'ючені рюкзаками, і всіх їх одразу поглинають хащі, зелена сутінь, переплетена сонцем, розсіялись, розтеклися, нема. Скільки їх місто викидає сюди у вихідний, а плавнів вистачає на всіх, розмахнулась природа, розкинулась багатствами колишніх козацьких угідь, не пошкодувала і для теперішніх людей ні тихих вод, ні ясних зір, вночі все небо над плавнями всіється зорями дивовижно ясними, буде що лічити закоханим.

Хащі, очерети, гаї та підгайки, рукави та рукавчата з поваленим у воду дерев'ям, плеса та заплески, стежки та стежиночки — заблудитись би можна незнайомій людині у цих плавневих нетрях, що їм немає кінця! Річка тече закрутами, на одному з таких закрутів у Володьки своє, давно вподобане місце, з гарним плесом, з рідколіссям вікових дубів... Це коло Бабиного Коліна,

де не одну юшку з'їдено, не один випито «Арарат». Сьогодні, коли добувся до цього місця, тільки очі витріщив: стовпотворіння! Ліс аж тріщить від машин, мотоциклів, всюди труси та купальники на кущах, приймачі ревуть, вода кипить плавцями та ниряльниками, лящать діти, пустують дорослі, блищать тіла, літають м'ячі, яскравіють рятівні кола... Фейєрверк сонця, свято барв, бенкет розкошуючого літа! На багатьох машинах приватні номери, то який-небудь металург — інженер або рядовий сталевар, зібравши свою рідню, напхавши в того «Москвича» або «Запорожця» пасажирів, як у рукавичку, виїхав з ними сюди лісовим повітрям насмакуватись... Лобода наливався гордощами: ось де вивчати життєвий рівень! По молоку та м'ясу хай ще не випередили, хай тільки гасло поки що кинуто, зате ж настрій який, життя кругом цвіте, хоч на кольорову плівку знімай! І знімають, крутять, знайомий воєнком поставив біля куща свою товстелезну бабеху в купальнім костюмі, ніяк не прицілиться, ніяк не наведе на неї свій об'єктив...

І Лобода тут не чужий, то з тієї, то з іншої компанії гукають:

— Володько, привіт!

— Володимире Ізотовичу! До нас!

Це ж здорово, коли ти людям не нуль! В будь-яке товариство тебе приймуть, всюди ти бажаний, бо знають, який ти компанійський, вмієш і мертвих розвеселити. Затіяти гру якусь чи й пісню організувати — все це вийде в тебе, з вогником вийде, його ти й досі не втратив!.. Поблизу легко, з пританцем пройшла в панамці, в туго обтягнутих штанях дівчина, невеличка, тонкостанна, здається, з тих, що на «Коксохімі» практику відбувають, осміхнулася Лободі, наче знайомому, і стало на душі ще приємніше. Як, власне, небагато треба людині, щоб відчути, яке воно, щастя, на смак!

Виникла проблема, де ж роздягатись. Бо свої — то свої, а може статися, що одежу свою завтра аж на товкучці впізнаєш. У кишенях до того ж документи — з цим не жартуй. Вирішив присусідитись біля воєнкома. Доки роздягався коло цього розтовстілого подружжя, воєнком і його бойова подруга встигли одержати у віддяку від Лободи веселу історійку про того генерала, якого в поїзді обікрали, зостався без своїх гене-

ральських штанів із лампасами,— ой же трудно було потім бідоласі доводити, що він генерал!..

Зоставшись у трусах, Володька оглянув себе. Негарно, що тіло біле, зовсім без засмаги. Студенти он борюкаються, ті всі вже як полінезійці, а тут за текучкою, за клопотами й загоріти нема коли. Та хоч і біле тіло, але міцне, здорове — порода відчувається, Лободина, козацька. Купатись! Змити в Скарбному трудовий піт і пилюку буднів!

З розгону шубовснув у воду. Плавав на животі й на спині, вода його лоскотала, збивав долонями бризки вгору — сліпий осяйний дощ падав на нього з блакиті неба!

Викупався, посвіжів, збадьорився. Скарбне здатне миттю знімати втому. Поблизу грали у м'яча якісь дівки в мокрих купальниках, довгоногі, стегнасті, підключився до них і теж трохи поганяв м'яча. Ліс, сонце, жарти, забави... Оце життя. Мабуть, оце воно і є, щастя. Просте, земне... як Єлька. Ні, не вміємо ми відпочивати, не вміємо, товариші, користатись благами рідної природи! Самі ж губимо себе. Надалі покладе собі за правило виїздити щовихідного з Єлькою на Скарбне, їздитимуть на Вовчу, заведуть наметик на дві персони і в лісі під зорями ночуватимуть. І взимку спатимуть у лісі, в хутряних полярних мішках!

— Зрештою, щастя — це найвищий тонус душі,— весело загомонів до воєнкома.— Не розумію, звідки беруться на світі невдоволені? Нарікальники? Знав я одного з ваших, знову-таки, пробачте, генерала: пенсію має — дай бог кожному, пошана, достаток, а теж гуде. Спитати б, чого йому ще треба?

Воєнком усміхнувся:

— Свободи або жінки молодої.

— Скоріше останнього. Бо хто вже мав свободи більше, як той генерал...

Обсохнувши, прогрівшись на сонці, Лобода знову шубовснув у воду, плавав, пірнав, виринав, з чиїмись дітьми водою переплескувався...

Після того не відмовився й перекусити, бо розсердилась би воєнкомова, коли б не покуштував її наїдків, щедро розставлених на килимку. Сюди сміливо їдь, у цей край щедрот!.. Без нічого їдь, завжди біля людей прогодуєшся, як оті он студенти, що неподалік чумацьку кашу заходились варити. Ох і оригінали! В однієї

компанії казана попросили, бо «наш казанок об глиняний глечик розбився», у відставника солі, в когось цибулину, в когось картоплину, ще в когось пшона жменю, тільки вода своя — джерельна вода Скарбного... Зібрали потроху з усіх данину, скомпонували, і каша чумацька вже булькотить у казанку, ждуть, обсіли її голодняком з ложками, яких, до речі, теж позичили у сусідів, ще й регочуть: доісторичний ліс-праліс, мовляв, і той людину годував, то невже ж цей ліс, сучасний, цивілізований, ліс благ і достатку, та нас, голодних студентів, не прогодує?

Лобода з свого боку теж докинув цитатку, навмисне так, щоб і ті бурсаки чули:

— Зевес тоді лигав сивуху і оселедцем заїдав!

Воєнкомова була в захваті. І ластуватому Зевесові її теж сподобалось, поцікавився навіть, звідки це; виявляється, бідолаха, про Котляревського й чути не чув. Був, каже, нібито історик якийсь Котляревський; здається, монархіст. Ачей же, знатиме тепер і про автора нашої іскрометної «Енеїди»!

— В бібліотеку завтра піду,— каже воєнком,— дістану цю поему й візьмуся за неї. Правда, я ще не дуже вмію по-вашому, але опаную: наполегливість у мене солдатська.

Симпатяга цей воєнком, хоч і коноплястий, все тіло в ластовинні. Розтовстів без маршировок, біцепси гулями, осадкуватий, міцний. Помор, з ломоносовських країв родом, полярним ведмедям був колись запанібрата. Припав до душі йому той Зевес, кілька разів повторив; а коли до діла дійшлося, то сам зовсім не по-зевесівському повівся, тільки руками жалібно розвів: інфаркт. Був перший дзвінок, як то кажуть... А гостеві підбадьорливо кивнув на пляшку з п'ятьма зірочками, що посеред килима просвічувала бурштиново:

— Прошу, призволяйтесь.

— Та й ви хоч трохи...

Він знову руками ще жалібніше розвів. І дружина підтвердила:

— В нього серце.

І їй теж не можна, в неї печінка.

Нащадок їхній, молочно-білий блондин горболобий, архітектор з молодих, саме вибрався з води, і, недбало кинувши свої жаб'ячі ласти та однооку маску на траву,

підсів у плавках до килимка. Лобода сподівався, що, може, хоч цей покаже, який він козак, а в цього теж виявилась кишка тонка: спиртного аніні! Бо він, бачите, за кермом, та і взагалі. Для чого ж тоді цю пляшку до лісу везли, питається? Виставили тільки так, для годиться, про той випадок, коли хтось підсяде, а самі... аскети якісь! Самому ж братись за пляшку просто незручно, ще подумають, що чарколюб. Довелось обмежитись лимонадом. Що ж: хай буде насухо, без випиття. Хай вважається цей день ще й днем здорової тверезості!

На цю тему Лобода принагідно розповів теж бувальщину, ще комсомольську, як його розіграли були хлопці під час доповіді, поставивши на трибуну, замість води, карафку з горілкою... Нічого, налив, хильнув посеред доповіді і не скривився, довів доповідь до кінця. А тут коньяк п'ять зірочок пропадає, стоїть, неторканий, аж досадно.

Молодий архітектор уплітав добре після купання, мов за себе кидав, але сидів мовчуном, розмову не підтримував, хоч мав би знати, як належить поводитись у товаристві. Час від часу тільки схмурював свої бровенята та домашні котлети наминав. Чого він супиться, спитати б його? Чи в коханні зазнав поразки, чи все думає про свого Корбюзьє? На Лободу зовсім не звертає уваги, на дотепи гостя не реагує ніяк. Навіть ті, стегнасті, що все ближче крутяться із своїм м'ячем, вигинаються таліями, і ті йому ніби ні до чого. Молодий, здоровий, свіжощокий, та в такому віці на тобі кожна жилка б грати повинна, а він сидить, хмурка хмурить. Невже й справді йде покоління отаких сухарів безчуттєвих, раціоналістів беземоційних? (Чув десь Лобода й про таке).

Погамувавши апетит, архітектор одразу ж підвівся, чемно подякував матері, а в Лободин бік навіть не глянувши, пішов собі до тих кашоварів. Незабаром він уже стояв у компанії, жваво про щось розмовляв з Миколою Баглаєм, що, теж у самих плавках, мокрий ще, звідкись з'явився біля студентського казана, привертаючи увагу дівчат своєю еллінською статурою. Дуже закортіло Лободі послухати їхню розмову, чим вони дихають, оці скептики-інтелектуали. Коли наближався до них, почув, що йшлося про собор. Включився з ходу, навпростець:

— Що там сталося у вас, Миколо? Хтось, кажуть, з таблицею пожартував? Але ж собор наш від цього не захитався?

Баглая аж пересмикнуло. Крізь смагу поблід. Щось, видно, хотів сказати, але стримав себе.

— Чи варто було через це зчиняти базар? — весело вів далі Лобода.— Впізнаю Зачіплянку: хлібом її не годуй, дай тільки пошуміти, погаласувати. Та, зрештою ж, таблицю самі відливали, треба, то й нову віділлють. Майстри литва на місці, не привозні. Зачіплянка наша і чорта зуміє відлити, хіба ні? — награно звернувся він до Миколи.

Але бачив тільки губи, міцно стиснуті, очі, незмиренно примружені.

— От народжує типів епоха,— сказав Баглай до архітектора і з неприхованою, якоюсь навіть бридливою зневагою відвернувся від Лободи. І воєнкоменко теж одразу спину показав на знак презирства. Нечеми, кинувши співрозмовника, пішли собі удвох до берега, наче й не було з ними Лободи, наче тінь чиясь промайнула біля них, нічого не варта!

Одначе треба ж було подумати й про батька. Подолавши хвилину розгубленості, Лобода повернувся до воєнкома, уже не розгублений і не приганьблений, видавив навіть усміх на уста. Неквапом одягнувся, подякував гостинному подружжю, пояснив, що йде провідати батька свого, металурга. Ніхто його не затримував, його зрозуміли правильно: син іде провідати батька.

XI

А студенти після каші, пороздававши позичені ложки та посуд, затіяли переправу на той бік річки (чогось їм неодмінно треба було на той бік!). Гуртом канючили в якогось відставника гумового човна, а діставши відмову, позв'язували своє одежиннячко у вузли, декотрі почіпляли зв'язані черевики просто на шию і гайда вплав. Дівчата пливли, піднявши свої спортивні сумочки над головами, а в хлопців вузли та черевики бовтались на шиях, кисли у воді, все ж переправа завершилась успішно, товариство вибралось на протилежний берег; повикручувавши одяг, нареготавшись, бурсачня догукувала звідти:

— Спасибі тобі, ліс! Не забудемо вашу добрість, дорогі мастодонти!

Лобода чомусь образився на такі жарти, бо студентській уяві, може, й справді малювався зараз цей ліс у його соковитій первісності, коли ще панував тут мамонтовий ландшафт, росли секвойя та благородний лавр, мастодонти водилися і велетенські слони-динотерії...

Освіжений водами Скарбного, наласканий сонцем його, неквапно рушив Лобода лісовою стежиною, наперед уявляючи, як своїм візитом потішить старого, як уміло ткатиме тканину розмови, підводячи батька до найважливішого пункту, до свого наміру збудувати нарешті сім'ю. А може, після одруження варто буде й батька забрати до себе? Єлька ж, певна річ, не стане заперечувати. Житиме біля них старий обер-майстер, доглянутий буде по-домашньому, підуть онуки — їх водитиме на проспект гуляти. Чий то бородань так любо із онукамй бавиться? Та то ж Лобода старий, заслужений металург республіки, батько того Лободи, що тепер там, нагорі... Ну, де саме «там», це поки що не зовсім ясно, повито туманом безвісті, можливі різні варіанти... Цікаво, як батько прийме звістку про одруження? Стриманий, суворий від природи, а тут, мабуть, і він розчулиться: «Давно я ждав цього, сину! Звичайну сільську дівчину береш? Хвалю. Вертихвісток уже бачили... Даю «добро». Благословляю».

Будинок металургів — у мальовничій місцині під лісом, біля озера, з краєвидом на далекі заводи, що все димлять собі на обрії. А трохи правіше, по небокругу, знову... собор. Давні будівничі-козаки, засновуючи тут, у безлюдних плавнях, свою обитель, свідомо, мабуть, планували, щоб видно було весь час їм оте, що збудували вони для своїх святинь. Від старої обителі тут і сліду не зосталось, хіба що, може, які льохи та фундаменти, а решта все нове. Невисокий, побілений вапном мур огороджує просторе подвір'я, а під лісом, прикутаний зеленню, біліє гарний триповерховий будинок з колонами. Справді, мов лісовий санаторій. Коштом профспілки металургів ще в часи Орджонікідзе збудували його. Ось тут у достатку, в державному догляді спокійно доживають свій вік ті, хто чесною працею заслужив собі право на увагу суспільства. Багатющі городи потяглися в плавні, підсобка, як добрий хутір, з коровами (молоко щодня свіже), індиками, качками,

садом, плантаціями виноградників... Самі ж пенсіонери і доглядають це. Але до роботи нікого тут не силують; якщо хочеш — працюй, будь ласка, але цілком з власної волі, на громадських, так би мовити, засадах, обирай заняття, до якого маєш нахил, до чого лежить душа. Той заохотився до птиці, інший до бджоли. Хто любить виноград — давай до виноградних лоз, де грона наливаються, кому до смаку помідор — вирощуй м'ясисті, болгарських сортів помідори. На пухких плавневих грунтах, збагачених весняним намулом, все йде в ріст фантастично, жене так, наче десь на іншій планеті, вигрітій іншим, живлющішим сонцем. Чи, може, й справді в цих плавнях діють якісь біостимулятори? Просто гігантизм якийсь! Коли гарбуз — то не піднімеш. З вічка картоплі набереш восени повне відро бараболі. Кавун розчахнеш — жаром палахне, пуд сонця в ньому, іскристого, соковитого... Королівський десерт, освіжливий, прохолодний, герметично впакований природою в рябу або туманисту шкіру... Рай, не життя!

І в цьому раю люди живуть. Прості наші радянські люди. Такі, як батько твій Ізот Іванович, трудяга-ветеран, справжній представник його величності робітничого класу. Не обійшлося, правда, без демагогії, довелось чути, що рідного батька, мовляв, державі на шию накинув. Та коли всіх слухати... Зрештою, держава — це ми. Звичайно, старість нікого не веселить. Все в цих людей у минулому. Згадками тримаються, колишніми заслугами живуть. Не те що в тебе,— майже все ще попереду! Твоє майбутнє — золоте поле дії, обрань, висувань. Правда, заїдає проклята текучка. Дзвінки, виклики, накачки. Куди вже про батька — про себе подумати нема коли. Якщо кому з вас, дорогі ветерани, хотілось би, крім достатку, крім підсобок своїх, ще й родинного тепла, то зрозумійте: життя є життя, в нього свої невблаганні закони. Можливо, що який-небудь старий більшовик з Барикадної, учасник трьох революцій, теж змушений тут доживати вік одинцем. Хай пробачає, що рідко заглядаєм. Адже ж треба комусь рухати життя, нам не можна перетворитися в няньок біля вас, нам давай метал, прокат, сталі високоякісні... Це ж ви самі для нас усі можливості створили. Ростіть! — сказали, і треба рости.

З такими думками Лобода зайшов на подвір'я. Перед головним ясно-білим корпусом сновигають старечі по-

статі; хто гріється на сонці, хто сидить у холодку, куняє так, мабуть, як і щодня, бо тут буднів нема, на завод поспішати не треба, тут один довжелезний вихідний, як у майбутнім суспільстві.

Батька ніде не видно було.

Директор закладу, британоголовий, в'язистий мужчина в чесучевім костюмі, сидить у затінку під горіхом, під зеленим його шатром і, начепивши окуляри, книжку читає. Людина обов'язку, він і в неділю безвідлучно на посту. З ним Лобода познайомився, ще коли батька влаштовував. Кадровий військовик, був у високому чині, і хто б міг сказати, що з цього залізного служаки-військовика та вийде такий архіпастир, дбайливий мирний господар-доглядач цієї обителі щасливих пенсіонерів!

Лобода-син підійшов, за руку поздоровкався з директором, який чомусь відповів на привітання без ентузіазму, невдоволений, може, що давненько не провідував цей товариш свого старого, чи просто, що перервали йому читання (ніяк не начитається, маючи сім вихідних на тиждень!). Про батька сказав Лободі, що старий живий-здоровий, коли треба, мовляв, то розшукаємо. І, підкликавши котрогось з молодших пенсіонерів, дав завдання сходити на пасіку й розшукати там Лободу Ізота з восьмої палати. Доки говорив це, з грубо тесаного обличчя його все не сходила пісна гримаса невдоволення. Лише коли відвідувач поцікавився книжкою, змістом її, служака став ніби милостивіший. Виявилось, що в руках у нього книжка про життя Кампанелли. Був такий діяч. Чернець італійський, багато літ сидів у в'язниці і там твір свій написав. Про Місто Сонця. Твір серйозний, але має вразливі місця. Утопія, власне... Директор, видно, був загартований критикан, бо, не схиляючись перед авторитетами, упевнено взявся критикувати того Кампанеллу. Те, що він вимріяв, мовляв, міг вимріяти лише монах і вічний в'язень: нормований розподіл одягу, їжі, продуктів праці... Передбачав розподіл навіть... жінок.

— Невже й жінок? — зацікавлено посміхнувся Лобода.

— Так, і жінок. Не вибиратимуть за покликом серця, а просто розподілятимуть за спільною згодою членів громад... Таким йому уявлялось ідеальне майбутнє суспільство, Місто Сонця. Однакова їжа, однакова мова,

однаковий одяг носитимуть у тому суспільстві. Щоб усе порівну, по картках, по талонах...

Психологія довічного в'язня, тільки вона могла породити таке уявлення про ідеал. А сучасну людину спитай, навіть якого-небудь жителя джунглів, і той скаже, що йому такого куцого щастя мало, поважно розмірковував цей скарбнянський мудрець-відставник. Щоправда, виявляв до утопіста й великодушність: життям той жив героїчним, і за це багато що йому можна пробачити. На собі довів, що здатна витримати людина, до яких меж сягає її витривалість.

— Може б, його вчення більше було прийнятне для тих ченців, що й тут колись, на Скарбному, в однакових рясах ходили, одним статутом жили, однакові визнавали молитви й режим. Їм філософія зрівняльки була б зрозуміла, а ми ж не аскети, казарма для нас — це ще не вершина всього... Суворість казарми якщо й необхідна, то лише на певнім етапі, в цілому ж це явище ненормальне й минуще в житті... Щастя людини не в цьому, майбутнє не стригтиме людей під одну гребінку, як це уявлялось вам, товаришу Кампанелло...

Слухав Лобода цього розумаку, який сам усі казарми пройшов, слухав його міркування про ідеал і в душі тамував скептичну усмішку. Кортіло дізнатись, що там у цього колишнього гвардії підполковника ховається під личиною мудрості та доброчесності: «Кампанеллу читаєш, а руки, мабуть, добре грієш біля наших батьків? Індики, виноград, кавуни, підсобки — кругом повна чаша, і все в твоїй владі, який тут на тебе держконтроль?»

Батько все ще не з'являвся. Директор заспокоїв, що розшукають, мовляв, хоча це й не близько: побрели з Яровегою на пасіку до свого приятеля — курінь там у них, не так для сторожування, як для бесіди... Ентузіасти бджолярського цеху... Може, й чарку вип'ють ради неділі, там це дозволяється, аби не на території. Лобода-син посміхнувся: о, старий його міг колись чарку перекинути. По-робочому, козацькою нормою...

— Мій старий — то козарлюга; хоч і кухлем, ніщо його з ніг не звалить...

— Ні, Володимире Ізотовичу, вони там аптечними дозами,— заспокоїв директор.— Візьмуть чекушку-мерзавчика на трьох і по-стариковському...

І теж, звеселівши, став пояснювати спосіб вживання: з медом п'ють. Півсклянки меду-свіжака, а трішки того... Можна ще й горіха зеленого додати...

«Мабуть, і сам ти б не проти такого коктейлю,— подумалось Лободі.— Бо надто вже смаковито пояснюєш».

Доки батька розшукували, Лобода-син вирішив подивитись батькову келію. Оскільки відвідувач був не рядовий, директор сам пішов його супроводити. Нічого тут не змінилось відтоді, як Володька привозив сюди влаштовувати старого. Палата — як і всі. Чиста, світла, калачики на вікні, фіранка біленька, дві тумбочки, двоє ліжок. На батьковім ліжку постіль, правда, жужмом, кублом, і директор трохи зніяковів, сказав вибачливо, що ніяк не привчить цю палату щодня ліжка заправляти, отак встав і пішов, хоч і на цілий день.

— По-парубоцькому,— весело мовив Лобода-син.— Йому й дома за це часом від матері перепадало. Прийде, бувало, з нічної, особливо коли робив по дві зміни підряд, бух тобі на постіль, як був у робочій одежі, впав і захріп.

У батькового сусіда по палаті над ліжком кілька фотографій у саморобних, старанно випиляних рамцях, жінка якась, юнак у гімнастерці з кубиками, та ще вирізка кольорова з журналу — репродукція картини «Плавку дають»... А над батьковим ліжком нічого. Може, що й було приколене, та зірвалось, зараз лише кнопка в стіні; на тумбочці крихти якісь та муха над ними докучно зумчить.

Ще більше мух виявилось у їдальні, куди відвідувач теж зайшов,— тут всюди вони брумчали; це вже був недогляд, і Лобода мимохідь дав пораду щодо липучки. Директор, помітно збентежений, виправдувався, що й липучка он висить, але ж спека, кухня поруч, самі розумієте... Певне, щоб загладити недогляд, запропонував навіть борщу пенсіонерського, з качатиною сьогодні, з жирним наваром, але поважний відвідувач подякував, щойно, мовляв, перекусив. В цілому Лобода був задоволений станом їдальні, столи ножами вишкребені, з кухні пахло смачним, помитий посуд — акуратними солдатськими гірками на столах... В кожнім кутку «трапезної» фікуси в діжках, на вікнах знадвору нависає листя, створює зелену затишну напівсутінь...

— Жити можна,— сказав він директорові стримано, щоб не перехвалити.

Відвідали й червоний куток. Тут, як і належить, шахи, шашки, доміно. Грай — не хочу! Стінгазета на місці. Давненька, правда, ще до Травневих випущена... «Неохоче пишуть»,— вибачливо пояснив директор.

— А як мій старий? Виявляє активність? — цікавився Лобода.

— Відмовляється начисто, жодної замітки не подав. І в дамки не грає.

— Ви б його в хористи залучили,— порадив син.— Хоровий гурток у вас працює?

— Та збирається деколи. Але знову ж поймiть: старі люди, не молодь, не ті голоси.

— Ну, то ви мого не чули,— з гордістю заперечив Лобода.— Дома було як розійдеться, як потягне-потягне старовинної нашої — вся Зачіплянка заслухається. Молодого за пояс заткне.

— І тут часом на риболовлі вночі голос подає. Чуємо аж сюди. А в хоровий — ну не заженеш.

— Козацька волелюбна душа!

— Та пробачимо це йому. Адже в нас тільки добровільно. Не хочеш тут — співай собі на природі, індивідуально. Ліс, вода, простір — ото йому і гурток.

Все нагадувало санаторій. Якби навіть котрийсь із утопічних соціалістів оглядав цей щаслизий притулок ветеранів праці — і той, здається, не мав би до чого вчепитись. Так і сказав Лобода-син директорові. Справді, в усьому почувалась хазяйська рука, тільки затхлість якась усюди, дух старості... В палатах, у коридорах... Погано провітрюють, чи що?

З усього видно було, що директор шанобливо ставиться до старого Лободи. Хвалив, давав найкращу характеристику, зокрема по праці. Роботяга. Чеснюга. Цілий рік рибу на кухню постачає. Не свариться ні з ким, як оті наші пенсіонерки, що часом їх і розборонять доводиться.

— Ну й книжки почитує. Недавно про Чінгісхана читав. Лається. Не місце, каже, в історії дикунам, душителям народів... Ціла дискусія в нас із ним була на тему прогресу...

— О, тут його не візьмеш!

— Тільки часто сумує чогось ваш старий. Вийде за браму сяде і годину може сидіти в якійсь незрозумілій печалі...

Доки вони розмовляли, затримавшись перед книгозбірнею, в кутку зали, згорбившись, писав щось хирлявий, спорохнілий чоловічок. Маленький був, як гриб зморщений, і обличчя якоїсь грибної сіризни. Втягнув голову межи плечі і, не відриваючись від паперу, все щось шкрябав, шкрябав пером. Лише зрідка на мить підводив голову, зиркаючи на Лободу злим, жовчним поглядом. Він і на привітання Лободине не відповів, коли цей, зайшовши, за звичаєм чемно поздоровкався. «Хто він? Що він пише так жадібно, без перепочинку, наче кудись поспішає? Куди тобі, чоловіче, поспішати?» — думав Лобода з неприємним відчуттям від тих його злих, спідлобних позиркувань. А коли вийшли в коридор, тихо запитав директора:

— Хто він, отой?

— Та то... — зам'явся директор.— Страшний чоловік. В усі інстанції строчить.

— Чимось невдоволений?

— Усім на світі. Осуджує всіх — з верху до низу. Пропеклий культовик. Сталіністом, каже, був і вмру сталіністом. Все вимагає з мене, щоб бюст вождя витяг із комірчини та на подвір'ї над клумбою поставив... Там він колись і стояв, але ж тепер не поставиш?

Тема була ковзкувата, і Лобода нічого йому не відповів, поспішив вийти на веранду. Став поміж колонами, де була тінь. З лісу долинає музика ледве чутна; там іде гульня, життя кругом кипить, всі дихають свіжим повітрям, розважаються, а той один відлюднився, заліз, як тарган, і сидить у червонім кутку, доноси фабрикує... Є ж типи!

Нарешті з'явився й батько. За сто верств упізнав би його Лобода-син, цього козарлюгу з могутньою чоластою головою в розкудланій сивині. Голос крові, невже він справді є? Чи що ж тоді торкає душу, коли отак побачиш найріднішу тобі, єдину у світі людину? В самій ході було щось рідне, в руках відстовбурчених, у тій сивій наїжаченій вітром куделі на голові... В одежі буднів старий: в штанях брезентових, в ситцевій на кістлявих плечах сорочці, що синові здалася полотняною, старосвітською, як у чумаків... В цьому буденному статечно ступав старий обер-майстер Лобода через подвір'я. Раніше на металургійний відбирали велетнів, і він був один із них, на голову вищий за тих дідків, що його супроводжували підтюпцем. Велике від природи лице

було ніби як розбрякле — чи спав у курені, чи, може, поправився тут на санаторних харчах? Легкий, без живота, з широкими закістлявленими грудьми. Ішов неквапною ходою, дивлячись просто вперед, виставивши сонцеві кулясте мудрецьке чоло. Патріарх! Король Лір! Пророк Ісайя! Син просто замилувався старим, кожним його кроком, дужим, певним, гордовитим. Наче проти вітру, проти бурі йшов старий обер-майстер!

Майнуло синові: добре, мабуть, зарядився, що так твердо ступає... І аж острахом війнуло від тієї батькової величавості.

Син, стоячи біля колони, зустрічав свого старого усмішкою, любов'ю, почуттям гордощів синівських за нього, а він... він наче не впізнав його! Не дійшовши кількох кроків до веранди, зупинивсь і, лишаючи сина непоміченим, суворо сказав до директора:

— Кликали?

Директор мовив якось виправдально:

— Син ось до вас...

Тільки тепер Лобода Ізот глянув на сина. Глянув очима здивовано-недобрими, налитими кров'ю. Певна ознака, що не сиропами частувались діди на тій пасіці... Сіно стирчало із закудланої сивини, певно, спочивав після обіду в курені, краще було б не будити. В руці скрутень трави якоїсь цупкої тримав, наче ремінь у дитинстві. Ніякої родинності не виявив до сина. Уп'явся червоним поглядом і мовчав.

— Син ось ваш,— було повторено, щоб розрядити ніяковість.

Батька наче ошпарило це слово.

— Син? Хіба в мене є син? — велике лице ще більше розбрякло, налилось.— Були сини! Один — під Кривим Рогом, другий — у Берліні... Більше нема.

— Тату...

— Був тато! — гримнув на все подвір'я.— Доки на руках тебе носив! Доки в колисці колихав! А зараз який тато? Нема його. Нахлібник держави! У приют його! У богадільню! Старцюга бездітний, а не тато!..

Старий клекотів. Страшно було дивитись на нього, збагровілого: ще сонячний удар трахне, впаде хрестом серед двору і щелепу набік...

Але старий не падав, стояв, як дзвін.

Сцена була жахлива. Люди підходили, звідки вони й бралися, свідки ганьбища цього. Невдовзі вже чимало

їх стояло по двору і аж під сараєм, попід повапнованим муром незрушно стояли, нагадуючи ідолів скіфських, кимось звезених із степів і поставлених у безладі біля історичного музею... У сутичку не встрявали, проте Лободі-молодшому нестерпно було витримувати на собі їхні сухі, колючі погляди. Особливо пекла поглядом одна якась сівілла розкудлана, схожа на відьму... Почувався кинутим у лабети, в пастку. І подумати тільки, що все це не кошмар, не сон, що все — в реальності: і Скарбне, і розпалахкотілий сонцем день, і цей вибух батькової люті-ненависті. Приют! Богадільня! Жахливо, жахливо.

Навіть директора, видно, вжалила та «богадільня».

— Не богадільня, дозвольте зауважити... До того ж свою частку син регулярно платить за вас. Жодного разу не доводилось посилати повістку...

Старого це ще дужче кинуло в лють. Розкошлане віяло бороди рвонулося вгору:

— Спасибі ж тобі, що внески справно платиш!.. — І до людей: — Чуєте? Внески платить на рідного батька! Як профспілкові! На родителя! Ух! Життям не оплатиш! — знов ревнув до сина, і кров знову густо бурхнула йому в лице.

Директор, занепокоєний, запропонував йому зайти в тінь, поберегтися сонячного удару, але старий пустив осторогу мимо вух. У гніві його, проте, було щось безпомічне, і цю безпомічність син уловив, і сам відчув, як у серці йому крізь образу озвалося щось таке, що рідко озивається. Якби можна було впасти отут до ніг батькові, дитинчам малим стати... Хай би до крові шмагав отим скрутнем рудим, як дротяним, хай би крізь шмаганину, крізь біль прийшло тобі прощення... Але схоже на те, що цього не буде. Стояв чужий, розбагровілий у ненависті чоловік, з налитими кривавою люттю очима, із скрутнем іржавої трави у дрижачій великій руці. Сонце палило його, на півкулях чола рясно росилась роса. Жахливим було все: самий цей день, і несамовитість людини, яка тобі доводиться батьком, і роса напруги, роса ненависті на чолі.

Сорочка на батькові не першої свіжості, плечі під нею кістлявляться, руки чорні, важезні руки бога заводських печей, що вовік не відбіляться від того вогню та від сажі. Тату, може, чого вам треба було? Вдягачки,

може? Тату, скажіть. Все буде, дістану, хоч пташиного молока!

Не хоче батько твого пташиного молока. Не приймає душа. Тільки вогнем образи вибурхує вона за те, що з місця зірвав, з рідним селищем розлучив, із Ягором-друзякою... Сонце палить і палить, розбуджує в старому не так хміль випитих медів, як хміль гніву і кривди, не миттєвої, видно, не зопалу вибухлої, а такої, що днями й ночами накипала тут, на Скарбному.

— Свистуни, свистуни,— белькоче старий кудись навмання.— Таких допусти... Все просвистять!

Дбайливий Яровега таки влучив момент, підступив до приятеля, потягся вгору й накинув йому на голову бриля солом'яного, щоб сонце не вдарило; підійшло ще кілька ветеранів, стали заспокоювати Ізота Івановича, завели його в тінь, посадили на лавці. Але він і там не вгамувався. І син, і директор, і люди, що не розходились, чули, як він незабаром заходився якихось енергетиків чистити, і знову ж заодно з ними і цьому перепадає, що досі сином його вважався на його сиву батьківську ганьбу! То все, мовляв, собори валяти збирався, а це вже підлазить, як би плавні затопити, щоб і звідси батька на старість зігнати! Це таки вже була чистісінька фантазія, якісь харки-макогоники, син про таке сном-духом не чув. Хотів крикнути, заперечити: «Тату!» — але батько тільки цитьнув, як кошеняті, і знову дав волю своїм громам-блискавицям, вже й сина ліпив до тих плюндрачів із раднаргоспу, хочете, мовляв, ще одним ГЕСом галасу наробити, а плавні та Скарбне хіба вам болять? Аж зашумлять під воду! Буде, як там, на Каховському, де пів-України пустили на дно, думали, море збудують, а збудували болото! Гниллю цвіте, на всю Україну смердить! Пілоти носи затикають, коли пролітають над ним!..

Люто покосився на сина:

— Того вам мало, енергетикам задрипаним? До Скарбного підбираєтесь?

— Тату! Що ви балакаєте! Коли це я був енергетиком?

— Свистуни, а не енергетики! Допусти таких — все потрощать! Все просвистять! І ти теж... В одну дудку з ними!

— Тату, оббрехав мене хтось!

— Мовчи! Сам себе оббрехав! Наскрізь пробрехався!

Підійшла куховарка, стала теж заспокоювати старого:

— Ну, що-бо це ви розходились, Ізоте Івановичу... Син все ж таки... Він на вас аліменти платить...

Краще б вона цього не говорила! Старого так і підняло на ноги, брилем кинув об землю:

— Будь вони прокляті, його аліменти! І це від рідного сина. Це називається син? Чи як такого назвати?

І хоч зачіплянських нікого й близько не було, не було й духу того дошкульника Баглаєнка, але виразно вчулося, наскрізною бритвою продзвеніло в повітрі: «Батькопродавець!»

Син розгублено прилип спиною до колони, очі благали: «Тату, що ж ви робите зі мною?»

А старий металург заповзявся мовби зовсім його розчавити, насувався грізно-розкошлано:

— Я тебе кликав сюди? Не батько я більше тобі! Нема в тебе батька! Віднині й повіки! Відщепок ти! Геть із моїх очей!

І жест вольовий, виганяючий.

«Жест прокляття!» — подумав Лобода-син, втираючи рясний піт, уже опинившись за воротями.

Сорочка прилипла до спини, наче липучкою увесь облип. Нащо він приїхав сюди? В яку чорну хвилину вдарило йому в голову провідати батька? Ще не міг згарячу збагнути до кінця, які це все матиме наслідки, як позначиться на всьому його майбутньому, але почував, що позначиться страшно, руйнівно, почував, що пливуть із-під ніг і певність, і авторитет, і службові підвищення — все захиталось, розвалюється, розчавлене важким батьковим присудом, п'яним його варзляканням. Краще б уже сиротою бути, аніж мати такого батька! Інший би гордився твоїми успіхами, становищем, тим, що йдеш угору, а цей? Рідний батько при людях наклеп на тебе зводить, ГЕСи якісь приплів, затоплення Скарбного... Хоча взагалі в цьому щось є, цю ідею варто обмізкувати! Бо що з цих плавнів? Комарву розводять! Сміття, огризки по всьому лісу! Дніпро перетворюємо, чому ж Скарбне не перетворити? Затопити або, навпаки, осушити. Але про це треба думати в спокійному стані, не зараз. Яка жахлива сцена! І найжахливіше було те, що все відбувалося публічно, при отих сірих пенсіонерських постатях, що весь час стовбичили по двору незрушно, як скіфські баби, німі свідки твого

приниження й нищення. Ніхто не втручався, але всі чули, вбирали кожне слово батькових проклять, все до краплі, мабуть, занотував і той жовчний тип нагорі, що й зараз, напевне, десь там строчить і строчить... Нещасний день! Закляте місце. «Тікав від вовка, а впав на ведмедя»,— приверзлося чомусь прислів'я, зовсім недоречно.

Перевівши дух, пригладивши змокріле павутиннячко чуба на голові, Лобода рушив стежкою до асфальту.

XII

На весь обрій димлять заводи. Нема їм вихідних. День і ніч з епічним спокоєм димлять. М'яким силуетом проступає із неба собор. Стоїть на далекому небосхилі, повитий прозоро-синьою млою відстані. Перспектива змістилася, бані собору і труби заводів ніби зблизились між собою, злилися в єдинім ансамблі споруд старого й нового віку.

Юнак-архітектор сидить за кермом, веде машину серед двостороннього руху по трасі; воєнком із дружиною на задньому сидінні, безтривожно обоє почувають себе, коли син за кермом: упевнено й рівно, навіть елегантно якось веде. Не вперше воєнкомові тут проїздити, не один рік уже в цих краях. Родом із Соловецьких країв, де суворий архангел дивиться на все з монастирської брами, де над вічними кригами чайки полярні кричать. У підземеллі однієї з веж монастирських цариця двадцять п'ять років гноїла в ямі закутого в ланцюги Калнишевського, останнього кошового Січі Запорозької. У ланцюгах, у нечистотах, у нігтях, що повідростали, як на звірові, у смутках і ненависті дожив до ста тринадцяти літ,— то ж чимось тримався в житті той в'язень царицин? Не тільки ж баландою, що соловецькі ченці в ту яму смердючу подавали раз на добу? Випоєному степовою волею, поверженому й закутому, може, додавали йому там сили не закуті ланцюгами згадки якраз про оцю сонячну українську широчінь?

Богатирі тут виростали, сильних духом людей виховував цей край, живлющий дух цієї природи.

І зараз є на кого подивитись воєнкомові, коли проходять перед ним на медоглядах юнаки робітничих передмість, виплекані Дніпром, з розвинутими легеня-

ми, дужі, з залізними м'язами металурги. Рідко якого забракує комісія, а то один в один, як перемиті. Сини краю козацького. Міць! Надія! І є, мабуть, частка заслуги Скарбного, плавнів та Дніпра в тому, що, незважаючи на задимленість цієї зони, такі високорослі вигоняться, здоров'ям міцні. Є з ким Батьківщину захищати!

А з яким звичаєм народним проводжають тут хлопців до військкомату! Цілу ніч перед тим гуляє яка-небудь Зачіплянка, справляючи проводи, згадується кому-небудь, що в давнину козак, ідучи в похід, обіцяв дівчині привезти стільки шовків та стрічок, щоб, як розпустити, вистачило їх від шпиля собору до самої землі... Такі-то були козацькі стрічки. І теперішніх ще мають звичай проводжати до армії в стрічках рясних, у прикрасах: при сході сонця висипле на Широку вся рідня, всі друзі майбутнього воїна, квіття дівчат, а він серед них іде поруч з гармоністом, з обох боків ведуть його, немов до вінця, з перев'язаною на руці хустиною, і він ступає у цій оздобі якийсь незвичайний, тільки зрідка з сумовитою хмільною любов'ю погляне на ту, що веде його під руку уже як свого, як найріднішого, на ту, що ждатиме його повернення не один рік. І співають, і спів такий безсмертний, як у тих японських дівчат, що хоровим співом проводжали своїх камікадзе в польоти!

Прийдуть на подвір'я військкомату із тим металургом — новобранцем, та ще й тут забринять шибки від їхнього «Засвіт встали козаченьки», вийдеш на ганок — душа прагне безсмертя. Надійних воїнів дають ці робітничі Зачіплянки, Чорноземи, Барикадні. І ніде потім не забути молодому воїнові цих проводів, дівочих стрічок і похідної, прощальної пісні цієї. Оце вам звичаї, самі ростуть із вдачі народу, із традицій його, із душі, а то вигадують, висмоктують із пальця різні бездушні псевдообряди...

Воювати довелось воєнкомові в цих краях. Тут відступав у закривавленій гімнастерці сорок першого року, випало потім так, що на цьому ж напрямі довелося й наступати, виганяючи окупантів за Дніпро. Був молодший, серце не турбувало, командував артилерією гвардійської дивізії. За плавнями, в Орловщині, з своїми далекобійками стояв, а собор отой на горизонті був йому орієнтиром. Побачив його вперше осіннього ранку,

коли небо вже низько висить, набрякле важкими хмарами-мряками, гнітить похмурістю світ. Понищені, попалені села навкруги, чорні скелети заводських корпусів уздовж Дніпра, і серед цього світу руїни, безпритулля і болю під свинцево-набряклим небом осені забілів наузвишші військам отой незрушний козацький собор. Нічого більше — тільки сплюндрованість, пустеля війни, і серед неї під тучами — собор. Округло піднісся нерозчавленими куполами, як видиво, як неймовірність. Починаючи від Підмосков'я, скільки він бачив їх, дивізійний начарт, розбитих, непощаджених війною, загиджених окупантами різних церков та соборів. Але тут уперше перед ним була зодчеська цілість з нерозчавленими куполами, врятована випадком чи навальною втечею варварів, врятована нестримним рухом фронтів. Чудовий був орієнтир, прекрасна ціль, але начарт твердо перестеріг своїх артилеристів:

— По тому — не бити!

Чому він так тоді сказав? Звідки виникло раптом те бажання? Зачарований був тією довершеністю споруди, повівом предковічної краси? Навряд. Скоріше навіть ні. Ніколи до того не був естетом, і рішучості не бракувало теж. Може, хіба що горе пережитих літ, пекуча зненависть до руйначів, до нищителів прояснила йому розсудок, продиктувала наказ — зберегти! В молодості чимало бачив пам'ятників старовинної архітектури, пам'ятників, що, як білі світильники, кимось поставлені в правіки, осявали його сувору похмуру Північ. Але тоді не знав, що то зодчество, не знав, що те світло творінь, той голос невідомих будівничих був посланий із сивої давнини і для його душі, що й для неї голос той призначався. І хіба винен ти, що дивився на все те очима, які не вміли та й не бажали нічим дорожити, не розуміли, що перед ними скарби? Тільки згодом, згодом відчуєш це, пройшовши півсвіту дорогами руїн і страждань. А тоді, в часи великого очманіння, хіба що випадок уберіг тебе, що разом із такими ж, як і сам, юними завзятцями не пішов розвалювати собори, мав би з ними стояти наївним переможцем на купах руїн тих беззахисно-ветхих своїх північноросійських церковок. Попався б на шляху Рубльов — не пощадив би й Рубльова! Поверг би і його з почуттям правоти, в азарті руйнацій, не підозрюючи навіть, хто він такий. А що не трапилось нагоди взяти участь у тім сліпім за-

хмелінні, в бенкеті руйнацій, то тільки випадкові завдячує: рано пішов в артучилище.

Оселився після війни в цьому місті. Знову ж таки з чистої випадковості, з обов'язку військової людини. Хоча й не скажеш, що це було в розладі з його бажанням. В усякому разі, коли одержав сюди призначення, то першим, що відродилося в спогаді, був якраз оцей собор на узвишші, пощаджений колись твоїми далекобійками у щасливу мить прозріння... Приїхав, і відтоді ці бентежно-червоні незгасні ночі Придніпров'я стали воєнкомові рідними... Сина вивчив на архітектора. Після інституту він працює в іншому місті, але щоліта до батьків приїздить, провідує. Сином воєнком задоволений — змістовний хлопець, просто закоханий у мистецтво. Захоплюється, може, аж занадто: оті Софії, Реймси, Парфенони — то все його життя. Сам Парфенону поки що не створив, але задумів, сміливих проектів повна голова. І воєнком, і дружина його вже звикли, що, коли син приїздить у відпустку, в них — ніби клуб, щовечора приходять синові друзі, заклопотані якісь юнаки, годинами дискутують... Сина тоді не впізнати, очі життям горять, коли мова заходить про які-небудь ризниці, восьмигранники, про дивне оте козацьке барокко...

А зараз замислений, невеселий сидить син за кермом. Щоб хоч трохи розважити його, воєнком навмисне голосно починає розповідати дружині різні комічні історії, весело розмірковує про майбутнє, що не таке вже, мовляв, воно й похмуре, людина планети навіть у буквальному розумінні росте. Вчені дослідили, що середній зріст за останнє століття побільшився на скількись там вершків, чи то пак сантиметрів, хоча йому, як воєнкомові, і дрібнота потрібна, Тараса Бульбу в кабіну реактивного не впхнеш... Дружина спершу не повірила, що люди побільшуються зростом, потім усміхнулась до свого товстуна:

— То, може, є надія, що й ти в мене ще підростеш?

— Аякже. Особливо вшир...

Сміються. А син незворушний! Похмурість не знікає. Не завжди, правда, він такий. Почуття гумору не позбавлений, але зараз тільки супиться — похмурість цю він із Карпат привіз. Недавно їздив із товаришем досліджувати гірську дерев'яну архітектуру, пішки сходив усі Карпати, всі гори облазив, в одному гірському

селі на власні очі бачив, як місцеві учні-старшокласники старовинну свою гуцульську церковцю на дрова ламали. А вчитель їхній — вчитель-наставник — роботою керував...

Від такого похмурість довго не зійде з чола.

Сьогодні сина зовсім присмутило те, що почув від свого товариша на Скарбному: нібито й над цим козацьким собором піднято сокиру браконьєра, самочинно, по-злодійському вночі охоронну таблицю знято... Після розмови з товаришем син прийшов до батьків обурений, знервований:

— Лечу. Завтра лечу!

А куди полетить, до кого, мабуть, і сам до пуття не знає. Ледве заспокоїли, відрадили, щоб не спішив, не гарячкував.

- Олексійку, всього не зарятуєш,— сказала мати.

Але це теж викликало бурхливу реакцію:

— Ти хочеш, щоб я, архітектор, і теж став співучасником руйнувань?

— Що ти говориш! Нічого ти не руйнував,— гамувала його мати.

— Всі ми руйнуємо,— кипів син.— І я, і ти, і він,— вказав на батька.— Руйнуємо тим, що осторонь стоїмо... Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну в Києві знищили. Михайлівський Золотоверхий на очах у всіх зруйнували... І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких... Самі плекаємо руйнача! А руйнач внутрішньо завжди ж пігмей, він хоче зробити довкола все меншим за себе...

Почувалося, що всі оті невідомі, безвідповідальні — то його особисті вороги. Нічого їм не прощає. В усіх подробицях може розповісти, як і ким було зруйновано Михайлівський Золотоверхий, що з часів дотатарських сяяв на київських горах, і як ламали Десятинну, з якою впертістю рвали динамітом мурування сивих віків. Зойк стояв, дрижало все навкруги, а мурування не піддавалось... А таки розкришили і те таємничо злютоване, загадково міцне мурування... Особливою ненавистю молодий архітектор палає до тих, які, будучи з дипломом архітектора, свідомо вдавались до «розчищення» площ, зносили пам'ятки, тільки щоб звільнити місце для своїх бетонованих тумб... Непримиренністю своєю Олексій навіть батька часом дивує. Старий воїка з плином літ ніби добрішає, позбавляється катего-

ричності в судженнях, шукає якихось виправдань і пояснень навіть страшним вчинкам, а син не хоче знати ніяких компромісів.

— Тупі убивці краси,— не обертаючись від керма, цідить крізь зуби.— Хай тоді з неуцтва віддали себе у владу духові руйнувань, а зараз? Звідки такі зараз беруться? Поясни мені, батьку: чому плодиться браконьєр?

Старий вояка зрештою запропонував перемир'я: завтра піде він, воєнком, до когось там «на килимі стояти». «Стояти на килимі» — це на їхньому родинному діалекті означає стояти перед начальством. Одягне свій парадний кітель з усіма бойовими орденами, з орденом Богдана Хмельницького й піде. Скаже без викрутасів свою думку про собор. Хоча невідомо, чи дасть які наслідки те його килимне стояння.

— А може, не варто? — застерігає дружина.— Один раз уже зберіг той собор, а хто поставив тобі це в заслугу, хто хоч спасибі сказав?

— Історія, моя люба, розбереться.

Далі, однак, цю тему можна було не порушувати: коли пообіцяв, то не відступиться.

Батькова підтримка помітно пригасила синову гарячкову стривоженість, хоча йому, видно, не сходять з думки різні випадки сучасного вандалізму, дошукується людина, звідки береться браконьєр, що його появу спричинює і в який спосіб можна цьому протидіяти...

Сонце сідає в димах за собором, за його банями, що опукло випливають над селищами під крилом вечірньої зорі. Світило криваво червоніє краєчком з-під брови вечірньої хмари, а потім холоне, гасне, тоне у синіх імлах. Як із міражу, виступає собор і бастіони заводів — дивовижний ансамбль віддалених між собою віків.

Рух і рух, наближається місто. Захід ще повен світла. Молодик у небі схожий на ті молодики, що розкидані на мечетях Цареграда... Поодинокі зірки. Але декотрі з них рухаються в просторі, і виявляється, що то всього-на-всього сигнальні вогні висотних літаків. Десь там, може, в комфортабельних лайнерах, мандрує людина... Спадають сутінки сині, м'які; засвічуються зоряно потойбічні каскади міста, незліченними вогниками освітлюють себе зсередини щільники багатоповерхових будинків.

Тримаючи кермо, бачить їх перед собою молодий архітектор. Скільки того ще простору на планеті, а мільйони людей збиваються в мурашники, самі себе заганяють у катакомби, в оті сучасні печери з низькими, ніби для горбунів призначеними, стелями, де й зараз не кожен випростається, не кажучи про тих майбутніх, які в XXI сторіччі, мабуть, іще сантиметрів на десять підростуть... Скоро півпланети закуємо в панцир асфальтів, поховавши під ними плодючі ґрунти... Поки що в забудовах — безладь, стихія... Скільки на планеті ясних узбереж, мальовничих ландшафтів, озерних країв, таких, як оце казкове, овіяне цілющим степовим вітром Скарбне, скільки на світі краси, ще не освоєної архітекторами, а ми збиваємось у кубла, душимось у клітках, у білдінгах, у щільниках кам'яних, прив'язані до системи водогону та каналізації...

Місто виростає перед юнаком. Воно сприймається ним у нашаруваннях віків, у їхньому багатоголоссі, сприймається як нерозривний єдиний витвір, де бачиш розмах руки, що його будувала, чуєш енергію тих, що вкладали в нього свою працю і вміння, вдихали живу душу в бездушний камінь, цеглу й метал.

З козацького хутора-зимівника постало і виросло до гіганта, що здатен небо захмарювати своїми димами. Не вміщається вже на своїх кряжах. І далі нарощує свою силу, і невідомо, де їй буде межа. Будувало помпезні палаци жорстокій розпусній цариці, виламувало бруки для барикадних боїв, і одна з вулиць названа тепер Барикадною... Місто-барикадник, місто-трудар вбирало в себе силу довколишнього краю, і гнів його, і легенди, й поезію. Чи зберігає усе це в душі своїй зараз? Яку пам'ять про себе передасть, запрограмує нащадкам, які знаки понесе їм на бурих вітрилах своїх димів?

Строкате, товкуче, чорне, з суворою думою звершує свій циклопічний труд. Сувора епічність є в його диханні, могуття доби у чорних його раменах. Всьому світові дає свій метал, дзвінка сталь його вібрує у космосі. Трудячись днями й ночами, само-перетворюватиме себе, шукатиме іншу, нову якусь досконалість. Якою ж буде вона? Струнке, із сталі й скла хмаросяги відіб'ються в блакиті Дніпра? Чи обриси якихось інших дивовижних конструкцій? Який дух знайде у них свій вияв? Кажуть, чим вродливіша жінка, тим жадібніше прагне во-

на ще більшої вроди. Буде чистота, впорядкованість, буде бездимність, будуть росяні троянди в цехах, білосніжно квітуватимуть вишні на подвір'ях заводів... Естетика прийдешності, не може ж вона не прийти! В чому ж вона? Які житла, які споруди мають піднятися на цих берегах, щоб кожен з людей міг сказати нарешті: «Мені легко. Мені прекрасно. Я щасливий жити на цій планеті».

Душа міста, чим вона снить? О якій порі відкривається? Чи не в отаке надвечір'я, коли мерехтить, попеліє далеч, чи світлого літнього ранку, коли ти після тривалої розлуки під'їздиш до цього міста і враз виникає перед тобою за Дніпром, на потойбічних висотах, щось майже фантастичне, не суворе, кіптявне, чорне й гуркотливе, а якесь місто-міраж, місто ніжності постане у тихих вранішніх серпанках. Повітряно-легке, як висячі античні сади, воно тоді ніби вперше народжується і не з димів, а з сріблястої мли світання, відкриваючи сонцю ажурність телевізійних веж, вигини мостів, каскади будинків, шпилі заводських труб. Місто ранків твоїх юнацьких, воно виростає перед тобою мов єдина споруда, зіткана з найніжніших матеріалів майбутнього, немов гігантський корабель, воздвигнутий не малими земними створіннями, а руками велетів фантастичних... Величаво-байдуже до всього земного, ранково висвітлюючись на скелястих своїх кряжах, воно мовби дослухається до якогось іншого життя і бачить з-поміж усіх див світу — найважливіше: сонце, червоне, росяне сонце, що підіймається перед ним із плавнів, із туманів Скарбного.

Потім ти бачитимеш своє місто без серпанків, воно постане перед тобою як пекло віадуків, переїздів, світлофорів, пекло сажі, кіптяви, бакаїв, гуркоту, грякоту, скаже тобі про себе двиготом землі, кострубатістю проваленого бруку, горами сирої руди та агломерату, різоне око Палацом культури металургів з потворно важкими колонами, які нічого не тримають, і які лише вказують на важкість пережитого...

Але ти й таким його любиш. Ти приймаєш і любиш його неподільно, все!

XIII

Що правда на світі є, Зачіплянка в цьому ще раз переконалась: з'явилася таблиця на соборі. Як загадково зникла вночі, так загадково й повернулася, без свідків, невідомо ким прибита, наче сама приліпилася на своєму попередньому місці.

Так і зосталась нікуди не відправлена перша в історії Зачіплянки «анонімка», цей гнівний папірус, під яким почала була збирати підписи Леся-фронтовичка, вчителева донька, виявивши при цьому разючу енергію і запал. Та що ж скаржитись, коли пропажа — незчулися й звідки — вернулась. Може, хоч «вірменське радіо» могло б щось на цю тему розповісти? Але й своєму рідному батькові «геній»-висуванець не розповів би про свій візит до секретаря обкому. Ще перед тим Вірунька Баглаєва, не криючись, сказала йому, що з приводу собору була в першого, все виклала, проте Лобода не знав, чи й вірити. Може, кума тільки лякає. Повірив, аж коли самому був дзвінок і сказано було: викликають. Ішов на розмову з холодком занепокоєння в душі, важко було вгадати наперед, що жде його там. Адже по-всякому такі розмови кінчаються: можеш втратити, а можеш, навпаки, набути, вийти з кабінету працівником іншої питомої ваги: там на очах відбуваються перетворення елементів. Лотерея, але ж і в ній є щасливі номери!

Про першого було відомо Лободі, що він людина бурхливої вдачі, здатен на рішення несподівані. Перед ним треба так триматися, щоб ніяке запитання не застало тебе зненацька, не загнало на слизьке. Біографія першого починалася на цьому ж металургійному, досі мати його й рідня живе на Колонії, брат інженером працює на заводі. До війни, невдовзі після закінчення металургійного інституту, теперішній секретар керував заводською партійною організацією, потім висунули в міськком, далі в обком, під час війни став на одному з фронтів генералом. Ще й досі на Колонії згадують, як, приїхавши після перемоги до матері в гості, танцював бравий молодий генерал на весіллі у своєї племінниці на Колонії, хіба ж так вибивав чечітку. Смаглявий красень у генеральських лампасах, рвав очі він чулим до краси селищанським молодицям... В повоєнні роки довго секретарював у сусідній, теж промисловій області, потім його знов перевели сюди, обрали першим...

У кабінеті Лобода побачив чоловіка притомленого, з посрібленими скронями. Набряклі, уважно примружені очі, голос твердий, баритонистий, але зичливий... Запросив сісти і найперше про батька запитав:

— Як там старий твій?

— Трагедія у мене з батьком,— вихопилось мимоволі, і, помітивши тінь настороженості в секретаря, Лобода поспішив уточнити: — Не політичного характеру... Збунтувався старий.

І коротко виклав суть батькового бунту. В глибині душі було бажання цим навіть розжалобити секретаря, сподівався, що буде він на його боці, але підтримки чомусь не почув; інше почув:

— Могутній у тебе батя... Трудяга. Без порожняви в душі... Моноліт.

Майнула була думка вразити секретаря, викласти йому, як свою, оту батькову ідею, що старий у гніві вифантазував щодо Скарбного... Грандіозна ж ідея! Перетворити Скарбне, затопити його або осушити! Чи принаймні створити на його базі мисливське господарство закритого типу з козулями, з дикими кабанами, на яких можна було б полювати після втомливого службового дня, після відповідальної роботи. Полював же колись там Петро Петрович, що з своїх мисливських трофеїв опудала робив, досі в соборі вепрячі його шедеври шкіряться — хоч у такий спосіб людина хотіла себе увічнити... Кожен якось хоче увічнитись...

Проте Володька чомусь стримався, не дозволив собі покласти на стіл цю ідею з мисливським господарством, якесь чуття самозахисту підказало: почекай, не квапся, адже не відомо ще, як твоя ініціатива буде тут сприйнята. Це тобі, брате, не кольоретки!

А секретар знову заговорив про батька, про його минулу металургійну славу, про те, який це був майстер свого діла. І батькових товаришів згадав, стару заводську гвардію, Прапірного, Довбищенка і навіть Катратого упом'янув: що за народ! Це ж вони, оці ветерани, в рішучу хвилину зуміли заводського Титана врятувати від окупантів. Лобода був вражений: і Катратий? Прапірного нема і Довбищенка вже нема, а Ягор? Скільки біля нього крутився, випитував, а нічого так і не міг дізнатись про ту історію з Титаном, а тут, бач, яка новина... Проте Лобода нічим не виявив, що він у цій справі необізнаний. Щоб відвести від себе вогонь, одразу ж

на заводських комсомольців звернув: метушаться, мовляв, ходять якимись «дорогами слави», а в себе під боком, на своєму ж заводі, такий подвиг було вчинено, і ніяк не докопаються...

Секретар обкому всміхнувся:

— Докопались. Аж у Чехії. Від одного чеха, що, будучи полоненим, працював під час окупації на заводі, добули дані. Перед смертю надиктував своє свідчення на магнітофонну плівку і справжні імена героїв назвав...

Після того було перейдено до головної теми розмови. Як і сподівався Лобода, справа торкалась собору. Ось де треба було вуха нашорошити! Вгадай, яку позицію займе начальство! Ти старався в одному напрямі, а тут, може, думають в іншому. А якщо ні? Якщо й тут, як на тому засіданні, вважають, що соборові настав час зникнути, що він тільки муляє очі та клопоту завдає? Всю свою набуту роками обережність думки, витонченість інтуїції змобілізував Лобода. Не дасть себе застати зненацька. Єдино можливий був хід — триматися безсторонньо, говорити про асигнування, бюджетні утруднення, злегка натякнути на історичну сумнівність пам'ятника і пояснити, що приміщення ні для чого практично не придатне через свою незручність — був склад комбікорму, а тепер і комбікорм звідти забрано... Переустаткувати б на холодильник, але теж, кажуть, новий збудувати дешевше обійдеться... Отже, не це. На повний голос — про генеральний план, про підготовлювані проекти нової забудови селищ... Хай трохи й туманно, але ж... Нічогісінько не можна було вгадати по замкнутому обличчю секретаря. Схилився на руку й задумався. І на відвідувача пильно-пильно, довго-довго дивився своїми примруженими вугляно-іскристими. Все залежало від того, що визріває зараз отам, під крутим смаглявим чолом. Може, скаже: який же з тебе діяч, що ти досі тримаєш оту старизну, нічого сучаснішого не придумав для міста чавуну і сталі? Ніхто, здається, на Лободу так вивчально, так пильно в житті не дивився. І щось навіть сумовите з'явилось у першого у вічу, заглиблене, звернене в себе, до себе. Захмарилось чоло, і ніби не до Лободи, до іншого когось було мовлено в задумі:

— А всі ж ми козацькі діти.

І все. Козацькі діти. Розумій, як хочеш. Підвівся, високий, могутній у плечах, мусиш і ти вставати, так ве-

лить етикет. Розмову закінчено. Невже все? І яких змін у становищі чекати тобі від цієї розмови? Розгублено, майже прохально на посріблені скроні дивись.

— Заводчани наші вирішили знести газгольдер, гігантську тумбу оту стару, що захаращує заводське подвір'я. Вона справді віджила своє. Але собор не газгольдер,— твердо сказав секретар.— Собор — це витвір мистецтва. Не тільки нам він належить. Був час, коли й Василія Блаженного деякі мудреці знести хотіли: площу їм, бачиш, забаглося розширяти, а він заважав... Отже, все?

З тим тебе й випровадили з кабінету. Ні, тут нема чим хвалитись. На Зачіплянці це зветься: вхопити облизня. Буває, правда, що й такого масштабу працівники попадають у неласку, летять ізгори шкереберть, але поки що, як то кажуть, питання нема, тільки й залишається, що таблицю — мерщій на місце...

Був того ж дня молодий Лобода у Катратого. Добрий, ласкавий з'явись, хоч до рани прикладай.

— Оце така дружба? — з ходу звернувсь до старого.— Чого ж ви мовчали? Виявляється, у врятуванні Титана ви теж брали участь?

— Ну, участвував,— гув Ягор, сидячи під своєю грушею.— Та хіба тільки я один...

— І нікому ні слова! Це вже надскромність!

— А що ж тут кричати? Участвував і все.

Медові слова полилися на адресу Ягорової скромності, пообіцяно було, що відтепер на заводських вечорах у президіях сидітиме як живий учасник... Але й це не вивело Ягора з рівноваги: доведеться, мовляв, то й посидить, невеликий труд.

Збіглося так цього дня, що дільничний міліціонер з'явився на подвір'ї в Катратого. Не загубилася Єлька в забутті, не закреслена з-поміж живущих, провідав-таки її представник закону й порядку. Несхожий був на тих повоєнних голодних міліціонерів, що їх, захарчованих на картках, чим могли, підгодовували тітки на базарі; цей був нової генерації: в'язи — аж комір тріщить, на губах усмішка вишколу, службової чемності. Дивно тільки, що прийшов, коли саме й Лобода був тут, Єльчині смутки розвіював. Лободі представник влади лише кивнув мимохідь, як знайомому, кивнув з якимось невловним бісиком у вічу і негайно підступив до Єльки, що перебирала біля ганку абрикоси. Став уточню-

вати, хто вона є, ця Олена Чечіль, відколи тут проживає та як у неї діла з пропискою. Бо останнім часом, мовляв, почастішали випадки, коли довго проживають непрописані; кілька родин циганів оселилось за сагою, ті взагалі ніякої влади над собою не визнають. Їм тільки коня дай, щоб вугілля по селищах розвозити та калим біля вогнища пропивати. До всього ще й коростявих своїх коней купають на пляжах, у зовсім недозволених місцях. А щоб було переконливіше, що він не формаліст-придирака, а в силу обставин змушений вдатися до строгості, то міліціонер і про таблицю нагадав. Як вештатимуться, мовляв, тут непрописані всякі, то й не таке почне уночі пропадати... Єлька стояла перед ним і відчувала, як полум'ям горить її лице. Нічого проти й сказати не сміла, бо правду ж таки говорив цей крутов'язий у новенькім кашкеті, та коли й таблицю приплів, образа здушила її. Виходило, ніби й на неї підозра падає, що цього тільки й бракувало — таблиці з собору красти! Мабуть, помітивши, що дав перехопу, надужив влади, міліціонер вирішив поправити діло заспокійливим жартом:

— Та якщо і до загсу дійдеться, то там теж ніззя без прописки. Там паспорт покажи зі штампом прописки...

Лободі, видно, урвався терпець, вирішив нарешті втрутитись.

— У паперах він по вуха потонув, той ваш загс,— сказав до міліціонера тоном владним.— Формалізмом від них за квартал відгонить. Сидить яка-небудь розмальована фіфа, що жениха собі ніяк не підчепить, шкрябає пером! Записала, відтарабанила, побажала казенним голосом щастя... А чому б вам нових форм не шукати? Чому б, скажімо, не організувати для молоді свято одержання паспорта? Або загс на дому? Га? Можна б це, товаришу Яківець?

— Діло, діло ви кажете, Володимире Ізотовичу,— знайковито згодився Яківець.

— Поставили б свою контору на колеса, та з букетами квітів, з усмішкою, з віршем відповідним,— розпалювався Лобода,— та на селища, в робітничі райони, в саму глибинку, до трудящих, до місця подій!.. Ото був би сервіс!.. А дівчину, товаришу Яківець, ви облиште,— сказав тихіше і підмигнув з веселим підтекстом: — Вона під надійним наглядом... Життьова її стежка скоро визначиться.

Міліціонер пішов з двору з почуттям виконаного обов'язку, відкозиряв чемно, однак Єльку візит його пригнітив. Насувалося ніби нещастя якесь, горе невідхильне, пастка — таке виникло передчуття.

Помітивши її настрій, Лобода, перед тим як залишити подвір'я, сказав заспокійливо:

— Не хвилюйся. Все буде гаразд.

Наступного дня відбулася в неї ще одна важлива розмова — з бабою Шпачихою. Зайшла Шпачиха з тилів, з городу, відкликала Єльку, повела аж у кінець своєї садиби, в той закуток, що його торік відрізала, відбатувала комісія, вважаючи, що зайвина в баби присадибних угідь. Тепер тут гудуть бур'яни. Шпачиха сьогодні лагідненька була, культурна, ніхто й не впізнав би зараз у цій струдженій, зістареній і ніби поменшалій особі ту войовничу буянку, що її всією Зачіплянкою не погамувати, коли розійдеться... Посідали на межі, й почались перетрактації. Щоб викликати Єльчину довіру, Шпачиха здалеку зайшла, виповідала про себе різні інтимнощі. Як бив її в молодості чоловік, схильний до чарки, як навіть уночі за коси її по хаті волочив... Усе витерпіла, бо справді, мабуть, таки двожильна. Ради дітей терпіла, сама на розшуки бігала, коли, бувало, після получки господаря довго нема, знала, куди бігти,— на Клинчик мерщій! А він там уже або поб'ється з кимось, або, перепитий, в грязюці валяється... Підбере, додому приведе, обчистить, чоботи йому скине і в чисту постіль спати вкладе, бо ж годувальник, із заводу не вилазить, раз хіба в місяць отак собі дозволить розмахнутись, спробувати розкошів життя. Нещадний, крутий був, а проте, як помер, то вилила сліз за ним, бо вдовою дітей підняти це, дитинко, нелегка ноша... Про сина ще розповідала, що його фашисти десь замордували, юного, як цвіт... Заговорила потім про Володьку оцього Лободиного, що з сином її дружив.

Коли про Лободу почала, то голос чомусь аж до шепоту збавила, наче боялась сполохати Єльчине щастя. Володимир цей дарма що на проспекті живе, але й нами, простими женщинами, не гордує. Дарма що влада, а трапиться, то й корзину бабі на плечі піддасть. Навіть у машину до себе посадить, підвезе, ще по дорозі й небилицю якусь розкаже. От і сьогодні провідав: не родич, а гостинця бабі приніс... І Шпачиха аж співала далі. Та він же тебе, дитинко, ніколи й пальцем не торк-

не, за холодну воду не дасть тобі взятися, діточки підуть, на руках тебе носитиме! Зів'єш гніздечко та й щаслива будеш, як Вірунька Баглаєва! Тут діло надійне, дитинко. Цей як візьме, то на весь вік, до іншої не перекинеться, бо в них там за це... б'ють! При його службі не розгуляєшся. В машині іздитимеш на базар і з базару, клунків не тягатимеш, що аж очі з лоба вилазять!..

— Не гребуй, дитинко, не гребуй, коли випадає, бо такі на дорозі не валяються, такого швидко підхопить яка-небудь вертихвістка з червоними нігтями... Подумай, дочко. Чого ждати? Дівоча пора коротка, незчуєшся, як уже й перероток, молодших вибиратимуть... А без чоловіка ой наспотикаєшся в житті!..

Мовчки слухала Єлька, не могла нічого й заперечити Шпачисі, хоча не таким уявлялося їй щастя, не про таке мріяла. Але хіба дійдуть твої думки до цієї перестраждданої жінки, яку саме горе вчило, як ходити по крутизнах життя...

Пополудні Ягор своє житечко косив. Комісія, відрізаючи садиби, не все з його Великого Лугу втяла, трохи таки й на житечко зосталось. І вродило добре. Припізнився тільки трохи з косовицею, по той бік саги у доменного майстра Діденка вже ціп гупає на току. Чи, може, навпаки, там скосили зеленцем — їм аби молотити скоріше, адже син-підводник приїхав у відпустку. Донедавна Зачіплянка жила не дуже тісно, не в одного можна було побачити в кінці городу латочку хліба посіяного, а тепер, здається, крім Ягора, тільки Діденки й зберегли ще симпатію до хліборобства. Коли в степах жнивують, то й тут, за сагою, в доменного майстра теж з'являється отой ідилічний полукіпок, під садком між абрикосами стоїть. Маленький, непоказний у сусідстві з темними металургійними гігантами, але стоїть. Жде, поки син Діденків, офіцер-підводник, приїде з дружиною у відпустку (всіх на літо чомусь тягне на Зачіплянку, до цих кучугур та жаб'ячої саги!). Вибереться із-під вічних криг арктичного океану і вже тут, на цій грішній землі жито ціпом молотить. Справжнім прадідівським ціпом, що йому б місце в музеї... Ранкова зміна ще на роботу збирається, а підводник уже гупає, через сагу на всю Зачіплянку чути. Вдень, коли припече, хустинкою голову обв'яже, як індус, і сніп за снопом, поки все не доб'є.

Ягор жито своє швидко повалив, тричі пройшовся,

і вже в покосах лежить. В'язати довелося Єльці. З якою насолодою взялася вона за цю роботу! Колосся — рукою погладити хочеться, до щоки прикласти. Так старалася чепурно уснопкувати, що на перший сніп аж Катратий задивився. Уснопкувала, мовляв, як на виставку, моторна в'язальниця. І — чого раніше майже не бувало — раптом відтанув душею, ворухнулося в ньому щось тепле, родинне.

— Хотів я з тобою поговорити, Єлько, сурйозно... Міліціонер оце ж приходив... Щось треба робити. Вирішуй. Ухажор він хоч і... кручений якийсь, але ж дбатиме про тебе... Захист буде тобі.

Убік дивився Ягор, коли говорив, видно почував ніяковість проте в голосі була турбота, родинна довірливість. Хоче він, мовляв, ще внуків побачити. Щоб не зостався без насіння рід.

— І хата оця, садок... з собою їх у ту далеку командировку не заберу... Відписав би все тобі.

Слухала Єлька, і щось спочутливе з'явилось до дядька Ягора, до його самотності, до його безнасінної старості. Але й не знала, чим розвіяти його журбу, з якою він оце вперше їй відкрився. Невже таки справді змиритись? З колгоспу втекла, спасувала перед життєвими труднощами, дівчата там зараз ферми тримають на собі, а ти уявила себе кращою за інших, кинула все, подалася, як егоїстка, легшої дороги шукати... Ну ось вона тобі й легша. Туди тобі й дорога — заміж! Хоч за нелюба! Нахилилася палаючим обличчям аж до снопа, і наче й колосся палило її докором.

Візит міліціонера все ж мав для Єльки і позитивний момент: відчула, що вільно може тепер виходити з двору на вулицю, має право, не криючись, іти по Веселій, бо одаково ж незаконна, і владі вже відомо про це. Отже, немає чого ховатись.

Надвечір надівши чистеньке плаття, аж до собору пішла — так, безцільно. Хоча не зовсім і безцільно, коли бути відвертою до кінця. Мала глибоко затаєну надію, тінь надії — зустріти студента Баглая. Випадково, зовсім ненароком! Може, повертатиметься з інституту або що. І ніяких ілюзій щодо нього, бо за таким хлопцем, певне ж, усі інститутські дівчата сохнуть, хочеш — вибирай найкращу! По тому конкурсу Єльці не пройти. Отже, нічим особливим себе не тішила: просто ось так би зустріти — і все. Проходячи мимо подвір'я Баглаїв,

вона відчула, як їй жарко стає, кров відхлинула від лиця, бо, й не дивлячись у той бік, бачила, що студент був якраз на подвір'ї, саме про щось сперечався зі своїм другом, з отим механіком-головатим.

— Не зостанусь! Не умовляй! Бачити їх не хочу! — Чула вона знервований Миколин голос і потім встигла загледіти вже з майдану, як Баглай з рюкзаком на спині подавсь городами до автобуса. В тих випадкових словах його: «Не зостанусь!.. Бачити не хочу!..» — вловила щось образливе, наче це її стосувалось, ніби її він бачити не хотів. Розумом розуміла, що не про неї мовилось, Микола взагалі її не помітив, бо саме вкладав рюкзак, але гіркота зосталась навіть від того рюкзака, що якось зневажливо блиснув до неї зі спини студентової, коли той, ні разу не озирнувшись, подався через городи, через вибалок до зупинки.

Біля собору цього дня знову з'явилися ті, що їм за висоту не платять. В тому ж темпі, як мерзле горить, взялися завдруге лагодити риштування, рихтуючи його, мабуть, для іншого якогось чорногуза чи лелеки, бо цей після їхніх попередніх відвідин відкинувся, забрав із собору лелечат і, певне, десь у плавню перекочував. Реставратори не проминули нагоди зачепити Єльку, коли проходила повз них, стали припрохувати до себе в бригаду куховаркою, тому що їм набридло, мовляв, усухом'ятку (саме споживали тюльку з газети).

— Бери там у себе, голубонько, розрахунок — і до нас...

— До вас? — Єлька через плече глянула на них з подивом, з тією спокійною, якоюсь шляхтянською погордою, яка в неї невідомо звідки час від часу з'являлась.— Але ж вам за висоту не платять!

Щуплявий тип у беретi, бригадир цих ледачих верхолазів, спробував дошкулити їй:

— А ти що, висоти шукаєш?

— Шукаю.

— Нащо?

— Стрибати — так з високого мосту! — відрізала їм і, більше не глянувши, далі пішла поставно, гордовито, вихляючи стегнами, уже як міська. З-край дороги вдивлялася у вікна автобуса, що саме проходив. Людей було напхом напхано, десь і той «нетутешній» із своїм рюкзаком між ними загубився. Куди він? Може, на цілину? Довго ж тепер не почуєш тьохкання його магні-

тофонних солов'їв! Найбільше Єльці сподобалось, як цей «нетутешній» зачмеленого рибінспектора тієї ночі розігрував. Притаївшись за парканом, все вона чула тоді... Високий, чубатий, у білій сорочці з засуканими рукавами, з блиском усмішки на смаглім лиці, а воно, юшкоїдське поріддя, перед ним миршаве, скапелюшене, просто як пігмей. Ох, насмішив її тоді цей студент. Є ж такі, що можуть одбрити нахабу дотепно так, весело, з гідністю... Вміють постояти за себе. А ще як він одного дня до Єльки привітався, як наче з душі вимовилось оте його «здрастуйте», коли вона поливала чорнобривці. І хоч Єлька нічого собі і в думці не поклала, надто був недосяжний для неї цей студент, адже він, власне, далека й незнайома тобі людина, але без нього, почувала, посумнішає Зачіплянка, чогось бракуватиме життю без його ранкової біганини довкола саги.

Надвечір Шпачиха дала концерт. Відпустила всі гальма. Не часто це з нею трапляється і ніколи не безпричинно, завжди на те буде поштовх внутрішній, тільки їй відомий.

Цього дня буря досягла ураганної сили. Поливаючи грядку із шланга, дочка її весь час дослухалася, як стара в хаті чимось гуркоче, щось трощить, але дочку це ніби не обходило, хай уже в хаті бешкетує, аби б тільки на люди не з'являлась, щоб перед селищем не заживати сорому. Коли ж буянці ставало тісно в хаті, двері з гуркотом відчинялися, і на порозі вже похитувалась буйно-розпатлана постать. І хоч язик заплітався, стара бралася когось клясти, викрикувала щось грубе й викривальне, і дочці, тихій, несварливій з природи, нічого не залишалося, як вдатися до крайнього, але безвідмовного способу: повернути злегенька шланг у той бік... Поверне і пужне пружним струменем, щоб пригасити материн розбуялий вогонь, щоб потверезилась, не докричалась до лиха зразкова квартальна, героїня четвертої домни.

Орлянченка, звісно, веселила ця сцена, він із приятелями до впаду реготав на вулиці, а Єльці було сумно.

Пізно цієї ночі вона знову вибулькала на Широку. Автобуси вже не ходили. З гнітливими думками стояла Єлька край шляху під шатром нічного дерева, почувала, що життя знову заганяє її в глухий кут. Невже так і розчавить воно в ній молоду затятість, різку, вперту вдачу, гордощі? А була ж колись життєлюбкою, уміла

сміятись,— скільки було того сміху, коли часом виїздили з дівчатами у свята до лісу, купатись на Вовчу... Обдавала їх плавня зеленими чарами, зливами солов'їними...

Десь із районів саме гнали Широкою череду у місто на бойню. Заповнивши всю вулицю, підгейкувані з боків незграбними пастухами в кобеняках, сунули в темряві втомлено, розбито мимо Єльки її колишні степові знайомі: телички, бичата, безрогі й рогаті, памолодь і старі, мабуть, вибракувані, корови. Може, йшли тут і ті, що їх сама з рук випоювала, що телятками горнулись до неї, лизали їй руки шорсткими язиками, шукаючи ласки. Може, брела тут у темряві й улюбленця її, рекордистка Княгиня, що її навіть на виставку визначали? Серце Єльці зайшлося жалем до цих закурених курявою степів, незграбно-великих, беззахисних створінь. Ще вчора спокійно паслися десь по балках, а зараз ідуть виморені, поперепадавшись, спотикаючись по бакаюватому бруку; з сопінням сунуть і сунуть мимо собору, під зляскування батогів проносять мимо Єльки свою понуру байдужість. Вона чує їхній дух, тепло, шурхіт ходи, сопіння, в очах уже відбиваються, переблискують вогні нічного міста. В поважній ході їхній була втомлена впертість і нелякливість. Гейкання пастухів на них не впливало, не лякала їх, видно, й ця ніч незнайома, червононеба,— з важким шелестінням, помукуванням, деколи аж стогнучи, сунуть і сунуть на місто, на його багряні дими і, мовби зневажаючи те, що їх жде, якось майже погірдно несуть на бойню, під молотки, свою круторогу волю, степове життя.

XIV

Вірунька Баглаєва ще застала на Зачіплянці той час, коли вранці селища будилися гудками заводів. Хто хоч раз почує, ніколи не забуде ту вранішню пісню гудків, їхню органну музику величаву, коли, здається, все Задніпров'я зливається в єдину симфонію, у якій, проте, жоден з гудків не губиться, кожен співає на свій лад, кличе людей до заводських закурених брам... І йдуть селища... І хоч зараз гудки вже відмінено, відспівали назавжди, проте Віруньці й досі вони часом озиваються в душі, адже під спів цих гудків привело її

кохання на Зачіплянку. Як побрались з Іваном, тоді тільки й зазнала Віруньки людського щастя після тяжких літ, після років недоїдань, трудоднів копійчаних, сирітства...

Не балувало Віруньку життя. Одразу після війни мати санітаркою працювала при колгоспній амбулаторії, при тому убогому закладі, де навіть йоду не було. І коли часом хто обпариться, Віруньку фельдшер посилав мерщій траву ранник збирати — той ранник йод заміняв. Шорстколистий, колючий ранник її дитинства, скупим цвітом він ціле літо по межах цвіте.

Пізніше життя трохи підлагодилось, стали приїздити шефи заводські, допомагали колгоспові, звестися на ноги. Тоді, саме закінчивши школу, й зустрілась Віруньк а із Іваном Баглаєм. Дівчата називали його рудим та диким, а Віруньку в ньому з першої зустрічі звабило все: і затятість у роботі, коли він, увесь поглинутий ділом, труби зварював, і усмішка щира, відкрита, коли гляне на тебе; не відлякувала дівчину навіть копиця чуба на голові, рудого, цупкого, мов дріт. Того ж літа він і привів її на Веселу. Весілля гуляли по-тутешньому, коли три дні на хаті прапор саморобний майорить, знак того, що на Зачіплянці когось женять або заміж віддають. Півзаводу тут за ті дні перебуває, натанцюються до впаду, наспіваються, весільних батька-матір у возику вподовж вулички покатають — всяк зминай тоді, коли перезва йде вулицею, гульбище буйне насувається!.. А щоб просторіше було танцюристам — то йдуть на соборний майдан, там місця на всіх вистачить! На завершення всього батька-матір весільних ще й до саги прокотять возиком, щоб там в одежі у воду перекинути, покупати на згадку та на щастя молодим. Відгуде буря весільна, прапор з хати знімають, дають спокій молодому подружжю: живіть.

Зачіплянка полюбилася Віруньці ще й тим, що тут люди, як і в степах, рано встають, схід сонця не проспають.

Дружно з Іваном живуть, справді душа в душу, надійно з ним Вірунька почуває себе. Є люди в усьому надійні — такий він. Не соромлячись, хвалиться перед друзями, як він вдало Віруньку вибрав, не так це просто, мовляв, вибрати, а він зумів. І справді, шанує, жаліє дружину, відколи побралися, ще ні разу руки на Віруньку не підняв, хоча вдачі гарячої, задерикуватої,

друзі кажуть про нього, що заводиться Іван з пів-оберта! Навіть із директором він часом вступає в круті суперечки, надто за оті протяги в цеху, від яких жінки заводські часто застуджуються. Протяги, правда, й досі зостались, але ж їй увага Іванова дорога, оте слово його турботи: «Бережи здоров'я, Вірунько, і на внуків. Ще й їх треба буде колихати».

Отакого ж прозорого ранку від'їздив, уся вуличка вийшла проводжати його в Індію, а він, тамуючи гіркоту прощання, весело кинув чемодан у машину, помахав на розстанок синам своїм, баглайчатам:

— Ви ж дивіться мені тут: будьте лицарями!

Солодко сплять лицарі, шкода й будити. Нашвидкуруч приготувала їм сніданок, забігла ще до сусідки, до Лесі-фронтовички, попрохала простежити за ними, бо старій Баглаїсі сьогодні щось занедужалось.

І тоді вже на завод. За дітей спокійна. Будуть приглянуті, якщо Леся взяла це на себе. З усієї Зачіплянки найближча Віруньці подруга оця Леся Хомівна, що в неї з фронту півлиця в шрамі червоному. Зовні сувора, малопривітна, фронтовичка від першого знайомства викликала у Віруньки щиру симпатію, і не ввело в оману Віруньку перше враження: постала перед нею людина справжня, людина-кристал. Дівчиськом вона пішла на фронт, і всій Зачіплянці відомо, що була в Лесі на фронті любов, яка, можливо, й кінчилась би одруженням та щасливим родинним життям, але ж війна є війна: в 1945-му поліг її комбат смертю хоробрих на околиці якогось польського містечка. Десь є там його могила серед інших могил радянських воїнів, брила гранітна лежить з золотим написом, і Леся не втрачає надії з часом поїхати в Польщу, провідати знайомі місця, покласти квіти на могилу свого комбата. В Лесиній біографії комбат існує відкрито, ні для кого він не є таємницею. Вся Зачіплянка звикла до нього, як до свого, чимось зв'язаного з цим селищем металургів.

Але про інший інтимний епізод з життя фронтовички ніхто, крім Віруньки, не знає. Ця Леся повернулася після війни на рідну свою Зачіплянку з рясними медалями на гімнастерці, з ошпареною щокою, що й досі червоніє свіжо, наче й досі пече. Незважаючи на палаючий слід на щоці (чи, може, навіть завдяки йому?), виявив був тоді до неї цікавість молодий вихователь з ре-

місничого, виникло бажання зазнайомитись ближче із заслуженою фронтовичкою, Лесина суворість та неприступність не злякали його, не завадили йому запропонувати вчительці свою юнацьку дружбу. Була вона, правда, не афішована, ця їхня дружба, поза межами Зачіплянки починалась. Але якось осіннього вечора хлопець той аж сюди, на Веселу, проводжав Лесю і таки загітував піти поблукати за селищем у кучугурах. Було то перше і останнє їхнє блукання. Досі не може вона пробачити собі того вечора, носить його в душі затаєно, як гріх. Тільки Віруньці й відкрилася у всіх подробицях тієї прогулянки, бо все до найменшого пам'ятає: розмову, інтонації, непевну сподіванку на щось. За поглуком серця свого тоді пішла. Серце було юне, воно шукало дружби, прагнуло тепла, було зваблене чимось новим, хистким, наче мрія, схвильоване, воно вело Лесю в темряву осіннього вечора, все далі й далі заводило в кучугури. Не за душею, за тілом його пішла, але це вона зрозуміє тільки згодом-згодом!.. Хлопець таки чимось хвилював її, подобались Лесі його енергія, життєрадісність, кипучість, те, чого їй, здається, бракувало самій, так рано підтятій, надломленій втратою. Їй лестило, що, незважаючи на пошрамоване лице, юнак почуває потяг до неї, домагається її взаємності, у своїх домаганнях він був завзятий, настійливий і навіть деяку його грубуватість можна було пробачити за цю палку щирість нестримних юнацьких домагань... А потім ота його ніби зовсім невинна безтактність. Безтактність, висловлена у формі легкого жарту, зрештою, досить поширеного в ті часи серед тилового люду, коли йшлося про дівчат-фронтовичок. Але тут торкалось не тільки Лесі, було тут зачеплено комбата, її фронтову любов. «Хіба йому не однаково?» (Йому, себто комбатові...) Чи зрозумів той хлопець хоч згодом, чому вона так спалахнула одразу, чому так збурено-різко відштовхнула його від себе? «Чого ти? — щиро здивувався він.— Що я таке сказав?» І знову повернувсь до свого грубого жарту: «Ах, тобі не однаково, бо ти спала в землянці з ним...» — «Спала! Спала! Ну й що?» — І за кожним разом гучні поляски чути було над кучугурами, аж дичина перелітна, мабуть, розполохалась на Радуті, а щогла високовольтна суворо гула вгорі, ніби схвалюючи: так його, так, ще ще!

Все там і вмерло серед кучугур.

Тільки через роки Леся виповіла свою таїну Віруньці, відчувши, що її зрозуміють, і не помилилась.

Після того випадку Леся не пробувала шукати серцю відраду, і вважала, що випадок той має стати їй назавжди осторогою, то саме минуле їй нагадало про себе, і в житті їй тепер, як найдорожча інтимність, знову залишається тільки її фронтовий комбат. Від нього свято душі, а буднями життя стали школа, діти, клас. Нещодавно возила вихованців своїх пароплавом по Дніпру на екскурсію до Канева, відвідали шевченківські місця, село Кобзареве, де з нагоди ювілею поета все було причепурено — і дорога, й будинки, діти повернулись на Зачіплянку в захваті від побаченого, і тепер можна почути, як вони часом галасують біля саги, хором декламують підхоплену в подорожі примовку-жарт:

— Спасибі Тарасу за шифер і трасу!

Металурги з усмішками слухають той сучасний фольклор, такі речі їм до смаку.

Що б там не говорили скептики жовтороті, а коли Вірунька після прохідної ступає на територію заводу, що вранішньо гримить, стугонить і вирує димами, вона почуває гордість у душі. Не дими, звичайно, викликають це почуття, а праця людська, що втілилась тут грандіозно, що звершується тут щодня і щоночі.

Безперервним потоком вливається на заводську територію вранішня зміна, йдуть тисячі людей, щоб розтектися по цехах, зайняти свої робочі місця, і протягом цілої зміни владуватимуть вони над цим гігантом, над полум'ям печей, над діями механізмів, над сигнальними табло, вдивлятимуться в ті палаючі надра, де кипить метал, де відбуваються процеси, для яких і сьогодні ще мало самого тільки холодного обрахунку, а треба людської душі і хисту; протягом зміни люди будуть зосереджені, у внутрішній зібраності, в напрузі, радітимуть і гніватимуться, бо не байдуже їм буде ні те, як кипить метал, як поводить себе піч і як вона завантажується, які запаси сировини сьогодні на заводі і скільки тонн буде дано понад план чи, навпаки, недодано, і не байдужі будуть ці люди до безлічі речей, до планів і графіків, до кількостей і якостей, хоч би кому й здавалось, що вони до цього байдужі! На заводі людина якось ніби значнішає, десь поза брамою зустрінеш його з кухлем пива біля автомата чи з вудочкою на Дніпрі, сидить таке собі непоказне, нічим не видне, а тут

бачиш, що перед тобою майстер, та часом ще й майстер не м'якої рядової сталі, а особливої, що її тільки тут зварити зуміють...

Ніхто, звісно, не каже, що металургійний — це легко. Витримує не кожен. І навантаги, протяги, постійний гуркіт, жарота, а крім того, й небезпеки, недарма ж у цеху дитячі личка з плакатів усміхнено-тривожно застерігають: «Тату, будь уважний! Вдома тебе жде сім'я!» Та хоч і нелегко, зате й дорога тут від людини до людини коротша, ніж будь-де, менше крутійства та тяганини, хапуги не тримаються, роботяги сміються, нема їм у нас спожитку, нічого вкрасти, хіба, може, болванку. Цими днями була на заводі делегація з підшефного колгоспу, з Віруньчиного, ох, як роздивлялися тут на все її односельці! По всьому заводу їх водили, на власні очі, а не з фільму побачили працю заводську. Героїв прокатки, що стома потами сходять. І горнових, що гармату свою прилаштовують. І дівчат на аглофабриці, що в респіраторних масках з лопатами, ледь видні в бурій куряві. І труд кранівниць побачили, які то над жаркими ковшами пливуть, де їх полум'я обдає, то в грюкоті над горами брухту глухнуть. Віруньку на її робочому місці делегація теж відвідала, не могли ж минути землячку. До кабіни крана Вірунька, звісно, нікого не запросила, інструкція забороняє, але на площадку до них вийшла і марлеву маску зняла, щоб земляків усмішкою привітати. Запитала, як їм завод, і дідусь Юхим з городньої бригади поділився враженням без утайки:

— Оце хоч перед смертю пекло побачив... А де ж головний пекельний?

— Мабуть, оце він,— вказала Вірунька на молодого інженера, свого начальника цеху.

— А ріжків нема,— Одарка з птахоферми близько придивилась до нього, і всі засміялись.

Голова колгоспу, колишній батьків товариш, висловив щире здивування:

— Зовсім ваші хлопці вогню не бояться: розжарений метал тече, а він у личаках через нього, мов через рівчак з водою... Затулився рукавицею і пішов, ще й робить, що треба... Звичка? Чи така вже натура тут виробляється?

Погомоніли, попрощались, пішли, спускаючись обережно вниз східцями залізними, а Вірунька знову була

у своїй крановій кабіні, де скло від здвигів ніколи не тримається, тільки вставлять, уже воно й висипалось.

Вистачає Віруньці клопоту і на заводі, й поза ним. То за квартиру чиюсь мусить клопотатись, то до суду бігти Ткаченчиху виручати, що в неї миші три роки трудстажу з'їли, то хтось із цехових путівку самостійно не видобуде, ти ж, Вірунько, группрофорг, допомагай. І бігає, виручає, часу свого не шкодує, і ось тільки тут, на робочому місці, кожна хвилька на обліку, звідси ніхто її, кранівницю, відірвати не сміє, бо протягом зміни нічого не буде важливішого за її труд. Якщо котра відлучиться в буфет пляшку молока взяти, уже біжать, давай швидше на кран, затримка! Сім годин невилазно поподихай цією пилюкою, хоч ти й ас машиніст! Ніколи не буває, щоб очі не червоні, окуляри маєш, але не користуєшся ними, потіють, а робота в тебе точна, помилитись не маєш права. Очі запалені від пилюки, голос хрипкий від простуди, взимку на шихтовім дворі собачий холод, надто ж коли завіє з Дніпра, протяги так і свистять, кранівницям угорі перепадає найбільше, раз у раз застуджуєшся, дарма що й валянки та куфайку видають. Та найбільше лихо курява та гази ядучі. Протягом зміни нема над тобою неба, замість неба залізо навкруги, вибухи куряви такі, що іноді й працювати ніяк, людської мови не чуєш — залізна грюкотнява, і коли тобі щось говорять знизу, ти по міміці тільки, по жестах непохибно втямлюєш, що саме вимагають від тебе, твого крана. Брухт, що його діти десь по всій країні збирають, потрапляє сюди, його підганяють до тебе в составах, приходять вони то з Полтави, то з Чернігова, то з Барановичів, з усієї країни залізний потрощак іде, і його вже чекають ряди порожніх мульд унизу, і ти маєш усім цим розпоряджатися, управляючи своїм магнітно-грейферним. Кучугури іржавого заліза з пекельним гуркотом загрібаєш, гребеш якісь поламані колеса, сплющені радіатори, погнуті труби, спресовані обрізки жерсті і зіжмакані якоюсь надсилою решітки того, що було колись жерлами, зброєю, що стріляло і вбивало людей. І крізь ті іржаво-руді гуркотливі гори, крізь хмаровище димів, випалених доломітів та агломератної пилюки час від часу прозирає до Віруньки той найдорожчий образ, що ним опечалене її дитинство, той, що пішов із світу її дитячої любові у канонаду дніпровських переправ, щоб ніколи звідти не повернутись.

Тато все нездужав, ледь живим глибокої осені привела його мати додому, визволивши з якоїсь страшної хорольської ями, що про неї розмов у селі було більше, ніж про пекло. Тисячі й тисячі полонених гноїли там німці за колючим дротом у глинищах просто неба у холодні осінні дощі. Один з найстрашніших то був таборів. Де тільки не ходили жінки їхнього села в ті лихі часи, всі табори України знали наперелік, бувало, що тижнями не повертались додому, сподіваючись десь таки розшукати свого, виблагати чи викупити з табору за самогон. Отак викупила й мати. Привела тата Віруньці — від вітру валився той нужденний скелет у обмотках... Одхаяла, відволодала його мати, підлікувала, з могили видерла,— на таке здатна справжня подружня любов. Тяжко бухикав тато всю зиму, Віруня тулилась до його ніг, і рука батькова гладила її дитячу голівку... Не часто гладила, і хоч від знесиленості правиця батькова була обважніла, шкарубка була, але скільки ласки теплилось у ній!

Потім тікали німці. Команди паліїв мотоциклами гасали по селу, тикали вогняними квачами попід стріхи, жодної хати не минали, чорні були, як сатани. Хата згоріла, а комин з димарем уцілів, голий, задимлений стирчав серед згарищ, і на тому закіптявленому, колись білому комині так весело, яскраво півень хвостатий красувавсь, матір'ю намальований ще до війни. Дотла село було спалене, все погоріло, тільки оті мальовані півні й позоставались.

Незабаром на толоці молоді лейтенанти шикували їхніх батьків, завдруге мобілізованих, одягнутих ще в домашнє, не солдатське. «Піджаками» називали їх декотрі, мовби жартома, але чомусь це було кривдно. З ранку й до вечора висиджувала Вірунька з ровесничками край толоки, все дивилася, як ловкенький молодий лейтенант з медаллю «За Сталінград» навчає їхніх батьків марширувати, повертати праве плече вперед та давати крок на місці. Скніла весь час душею за татка, дивлячись, як він невміло, хоча й старанно виконує ті вправи. Щось наче змінилось у їхніх батьках у ті дні, і очі їхні мовби поглибшали, і шкарубкі їхні руки стали ще ніжніші, коли під час перепочинку крадькома гладили вони своїх притихлих, присмирнілих донечок та синочків. Кожен крок вона пам'ятає з тих його маршірувань, кожен сумовитий усміх, що він їй майже непомітно

посилав з-під вусів, проходячи повз неї в строю серед таких, як і сам, людей-піджаків. Тупцювання обважнілих ніг пам'ятає, оті нескінченні «кроком руш» і «на місці», і як зсутулена спина силкувалась виструнчитись згідно з командою, і як батьки-піджаки під час перепочинку частували лейтенанта та сержантів із своїх клунків, що їх догідливо розгортали перед ними матері. Жінки із сусідніх сіл теж приходили, приносили харчі своїм мобілізованим, і разом з дітворою подовгу сиділи десь оддалік, не зводячи очей, дивилися на своїх, доки вони марширують та бігають по толоці.

А потім якось уранці вибігла Вірунька з подружками на толоку на батьків своїх дивитись, а батьків уже як і не було. Самі опудала стирчать, що вони їх учора кололи багнетами. Порожньо, нема, нема нікого: відправили вночі! Розгублені стояли діти, приголомшені були й тітки, що, поприходивши з близьких і дальших сіл, нікого не застали, хоч сказано було їм, що будуть цього дня запасників перевдягати, то щоб забрали домашнє додому. А вийшло, бач, що не стали й ждати армійського, так, у піджаках, у домашньому, й кинуто було їх на Дніпро, повели їх туди лейтенанти вночі. А від Дніпра гуготіло, стугоніло, там небо дрижало весь час.

Так тоскно було бачити толоку без батьків, таке сумне все стало довкола — згарища, і спустошеність, і німі опудала, проколоті багнетами, і сиве, захмарене небо осіннє... Краялась болем дитяча душа. Того ж дня малеча їхня, з ними й Вірунька, змовившись, покрадцем, потай від матерів рушила услід за батьками до Дніпра. Йти було далеко, чи принаймні так їм тоді здалося, вони дуже довго йшли, ледве плутали дитячі ноженята в бур'янах. А надвечір таки виплутались, побачили перед себе Дніпро, непривітний, осінній. Гуркоту бою вже не було. І нікого не видно. Були тільки німі задніпровські горби, що зеленіли озиминою, а по схилах горбів, по тому зеленому всюди темні цятки, цятки, цятки...

Стояли гуртиком діти притомлені, причаєні під шелюгами, сторопіло дивились на той бік Дніпра, все не могли втямити, що то за цятки по зеленому. Вирви, сліди мін, сліди вибухів снарядних чи... І враз аж змоторошніли від страшної догадки: та то ж вони! В піджаках! Батьки наші!!!

Стукотіли дитячі серця під лахманинами. Безмовний був світ. І серед цієї великої безмовності тільки пожовклий очерет осиротіло шелестів сухими китицями та цівкала й цівкала сіра якась пташина, гойдаючись на очеретині.

Спливають роки, а з пам'яті не стирається, яке там все було важке: і свинцева дніпровська вода, і хмари низькі в надвечір'ї над тими цятками по зеленому.

Так уже й не було більше для Віруньки тепла батькової руки, так і не надивилась на нього під час його маршірувань. А коли чує слово «війна», то болісно все те зринає: і толока сільська, і як пішли табунцем батьків своїх шукати, і як, враз осиротівши, стояли отетерілло біля осіннього Дніпра... Розпоряджаючись горами іржавого брухту, серед залізних гуркотів цеху ще й досі озивається їй той цівкіт пташини, що її тоді чули діти, в недитячому потрясінні дивлячись за Дніпро, на ту безгомінну зелену країну смерті.

XV

Іде через якісь кучугури Єлька, потім велика вода, як у повінь, розлилася, і через неї — до обрію аж! — кладка. Розхитана, дірява, але тримає Єльку, і вона по ній іде. Перейшла, і знов кучугури дикі, піщані, таємниче безлюддя і смуток якийсь. Назустріч здалеку, з таємничого того простору, вівчарка біжить! Підбігла, вхопила Єльку за руку іклами, здавила... І не дуже, а не вирвешся, і кудись повела. Почуває, що звинувачена в чомусь, і собака цей, як втілення кари, вп'ймав і тягне її, веде кудись, то придавить руку, то попустить трохи, навіть лизне, мов співчуваючи Єльці, потім знову затисне і веде вперед, веде... Єлька йде, не вириваючись, бо весь час почуває тягар провини, що важко на душу ліг. Нарешті зрозуміла, що її впіймано, що забралась у світ заборонний, у зону, де об'єкти, де, може, атомне щось, прикрите отими загадковими кучугурами. Ніхто сторонній сюди не має права заходити, а вона ненароком забрела і збагнула тепер, що пропала, що нічим їй не виправдатись, сама почуває свою провину... Десь є тут сторожа, хоча її й не видно, вартові причаїлись, із сховів своїх гостро вистежують Єльку. І навіть, якби варта й хотіла її відпустити, відкликати собаку,

і то не змогла б, не має права, не дозволено це їй, нема тобі назад вороття, раз уже перейшла ту кладку і заборонені води, що відділили тебе від попереднього життя...

Навіть уві сні чула тягар на душі, тягар якоїсь тривожності. Важкий денний сон. Ніколи вдень не лягала, а сьогодні лягла, і кошмарне таке накотилося...

Десь ізнадвору, з вулиці долинали голоси баглайчат, що всій Зачіплянці розносили свою радісну новину:

— Лист від татка! Скоро приїде! А нам пише: будьте лицарями!

Віруньку справді сьогодні, тільки прийшла з заводу, радість вдома чекала: лист від Івана. Показала його, звичайно, й Лесі Хомівні — щоразу удвох вони переживають таке, однодумиці, однолюбки. Обидві ждуть: одна свого із Бхілаї, а друга теж свого комбата жде, тільки звідти... звідки не повертаються.

Читали листа й перечитували, потім про почуття людські і про Єльку заговорили. І перед цим була у них мова про дівчину, що заблукалася до них на Зачіплянку, в життєву скруту попала. А чим їй допомогти, може, на завод влаштувати? Чи має вона своє щось на думці? Може, в неї головна мета жениха підчепити? Всебічно обмірковувалось, чого висуванець до неї вчащає. Звичайно ж, коли тут почуття, то нема їм чого втручатись, бо не просто складається оте істинне, невикривлене в стосунках між людьми.

— Важко сказати, де чиє щастя лежить,— сказала в задумі Леся-фронтовичка.— Знаю тільки, що людина, яка зазнала горя, стає чулішою до горя інших...

А другого дня надвечір Катратий обходив зачіплянські двори, запрошував людей до себе на якусь загадкову гостину. Приходьте увечері, будьте ласкаві! Нікого з сусідів не минув, навіть тих, з ким дружба особливо й не водилася.

— З якої нагоди свято серед будня? — допитувались у нього.

Ягор відповідав ухильно. Рибка, мовляв, наловилася, та й не збиралися давненько... Рибка була якась така, що люди відмовлялися: той у нічну йде, той на «халтуру» зібрався. («Халтура» — це підробіток такий, приватна, наднормова робота, з якої роботяга десь опівночі по-

вернеться, вичавлений, аж спотикається). Відмовлялися делікатно, проте у відмовах щось і невловиме вчувалось. Вірунька, яку Катратий однією з перших вшанував своїми запросинами, чогось нерви свої показала: чоловік у неї, мовляв, відомо ж бо де і без нього вона не збирається гулі справляти. А Леся Хомівна, яку Ягор теж увагою не минув, відмовилась без пояснень, тільки запитала з різкістю:

— Це щоб із вашими юшкоїдами за одним столом?

В інших дворах теж, як змовились, все випитували, що за причина, з якої нагоди, і їм Ягор відповідав теж ухильно. Хто згодився безвідмовно з першого слова, так це Шпачиха та ще Семко Дейнека, що його вже з третьої роботи виганяють за шабашки. Хоча його Катратий найменше б хотів бачити в себе в гостях, проте покликав, бо Семко якраз по дорозі йому зустрівся,— він і сьогодні повертався з роботи з шабашкою: в руках котив велосипед, а на ньому — дошки свіженькі...

Побував Ягор і в Орлянченків, господар пообіцяв з поваги до Ягора, з яким вони колись разом біля «горна» починали, а Ромця з цієї нагоди ще й зуби поскалив: аби юшка, їдці знайдуться. Людина майбутнього — це сита людина. А коли тільки Ягор з двору, хлопець гукнув до таких, як і сам, через вулицю.

— Вшануємо, братці, своєю присутністю?

— А що там буде?

— Що буде, я вам зараз розкажу.

І став Ромця малювати подію голосно, щоб і в сусідніх дворах чули.

Буде вершитись новий, цілком в сучасному дусі обряд заручин. Досі, як відомо, старий здебільшого незаконних сомів наліво збував, а сьогодні збуватиме зовсім рідкісний улов у вигляді отієї дикуватої рибки золотої, що сама до нього із степів без атестата зрілості припливла. А в ролі придбавача улову виступить прославлений Шпачихою наш улюблений геній, наш дорогий висуванець і теде і тепе. І ніякого тут не буде приневолення, ніякого шахрайства, все відбуватиметься на добровільних засадах. Перше відділення: вона плаче, він сміється. Завіса падає. В другому відділенні ролі можуть помінятись, після чого Шпачиха дає концерт, який завершиться фейєрверком холодної води із шланга...

Щиро шкодував Орлянченко, що Миколи Баглая не буде при цьому: другий день виборює першість своєму «Металургові» на змаганнях веслярів.

— Жаль, що наш друг-ідеаліст буде позбавлений можливості пересвідчитись, якою буденною прозою в наш час закінчуються його найчистіші поеми...

Дітлашня зачіплянська товклася біля Ягорового подвір'я, наче зачувши, що затівається тут щось недобре. Замурзана, босонога вольниця, та сама, що раніше готова була всіма засобами боронити діда від наїзду юшкоїдців, сьогодні раптом відмовила йому в своїй прихильності — більше того, забажалося дражнити діда. Згадалось, що старий щоразу чомусь сердиться, коли його питають: «Діду, пече?» І тепер навіть пуцьверіньки пострóмлювали голови крізь паркан, допитувались: «Діду пеце?»

Довелося кишнути.

Єлька спала майже весь день, і Катратий її не чіпав. А коли прокинулась надвечір з головним болем від важких сновидінь і підійшла до вікна, то під дідовою грушею-безнасінницею червоно-палахкотів на столі великий букет троянд, і Шпачиха та якісь незнайомі жінки в понасуваних аж на очі хустках метушливо й завзято розставляли посуд.

Не одразу до Єльки й дійшло, що то затівається. Чого вони так хапливо, ніби покрадьки, шапарюють? Жах обійняв її, коли збагнула нарешті, злим вогнем палахнуло в обличчя від того розкішного букета троянд. «Що ви робите? — хотілося крикнути.— Це ж вам не старі часи! Не «продана наречена»! Не лежить до нього душа. Зрозумійте ви: де тут любов?!»

Вхопилася за голову, стиснула долонями скроні. На ферму! До телят, поросят, у ланку, в бригаду, будь-куди! Там краще. Адже були там не одні крикухи брутальні — друзі теж були!.. Ти їх не оцінила, не спиталась поради, вони б зрозуміли, підтримали, не дали б на поталу... Як вона докотилася до цього? Кругом люди, заводські колективи, стільки радісних облич бачила в місті!.. Десь є кохання. Є справжні людські стосунки, правдиві, чесні, поетичні.... І тут ось молодь збирається вечорами, сміх, пісні, радіоли. Чого ж ти осторонь? Невже ти відкинута, зістарена душею? Невже б вони відштовхнули, не прийняли б тебе? Чи сама винувата? Твоя недовіра до всіх, підозріливість, твоя скрит-

ність — це вони тебе довели... Що ж робити тепер? Тікати? У вікно вискочити й бігти, летіти селищами навмання? Божевільна, скажуть. Не від ножа, не від банди — від сватання, як оглашення, тікає. Посміховиськом станеш, та й усе. Треба було не сидіти тут, не поливати годинами оту полуницю, щоб вона йому погоріла! На завод треба було одразу, де колективи, де ти працею, лютою працею здобула б собі цінність і честь. Чомусь згадались оті корпуси комбінату, що за дамбою ліворуч, як іти до Дніпра, за отим парканом колючим, де крізь дірку Семко дошки-шабашки тягає. Не треба їй ніяких шабашок! Нічого не треба. Чесно жити і любити, кого душа обере! Сяк-так причесалась і похапцем взялася збирати свої небагаті пожитки. Зараз, не гайся, не відкладай — на кладовищі, в бур'янах переночуєш! Бо інакше не вирвешся. Накидала, жужмом забгала все у валізку. Налягла, стала закривати. За цим заняттям і зуспів її, нечутно ввійшовши, дядько Ягор.

— Єлько! Що ти надумала? Люди сходяться вже... Це ж так зневажити їх! Мене осоромити!

Обернула до нього від валізки розчервоніле, палаюче зненавистю лице.

— А я вас просила скликати?

— Ось ти не сердься, давай поміркуймо...

— Заміж? Я вже була там! Чуєте? Була! І більше не хочу.

— Не сердься, голубко...— благально умовляв Ягор.— Це ж так, заручини, чи що воно... Зберемось, посидимо, погомонимо...

Єлька сиділа біля валізки, охопивши руками лице, втупилась у підлогу. В зіщулених плечах, в жалібницькій позі її щось було таке, що пройняло і Ягора. Може, якийсь давній біль ожив, обізвався. Мов батько, присів поруч неї, заспокійливо торкнувся плеча:

— Я ж тобі кревна рідня, Єлько... Нікого з роду не зосталось... Ну, вмру і я. Бери цей город, хату. А тільки ж хіба вона дасть тобі захисток у житті? Трудно, трудно, Єлько, жити людині самотою...

Єлька дала волю сльозам. Поникші плечі її сіпались у глухому, нерозважному горі. Було шкода себе, але й дядька Ягора теж чомусь шкода було. Самотній він. І хіба ж він бажає тобі зла?

— Ляж... полеж... заспокойся...

Ягор позадки, обережливо, як від хворої, відступив до дверей. Вийшов і двері тихо за собою прихилив.

Безмежна до всього байдужість налягла на Єльку. Буває ж людині отак: і жити не хочеться, і вмирати ще рано теж.

А коли люди сіли під грушею до вечірнього столу, то і Єлька, причесана вже й незаплакана, сиділа між ними перед букетом побризканих бабами холодних троянд.

XVI

Лобода Володимир Ізотович сидів поруч неї, щоправда, не зовсім близько, боявся, щоб не притулитись; тільки деколи витягував голову в її бік, запобігливо, стишено запитував:

— Єлю, тобі того... чи того?

Трохи ніяково було йому за свою запобігливість і що всі помічають його упокореність, але, зрештою, поруч тебе така красуня квітуча, по-степовому смаглява, хіба ж не варта вона того, щоб за нею упадати, ні перед ким не ховаючись, годити їй в усьому? Прибрана в зовнішній спокій, холодну байдужість, Єлька здавалася Лободі недосяжною, була зараз ще сліпучіша у своїй красі, відтіненій суворістю; претендентові потай лестило, що з часом ця врода дівоча належатиме йому, і водночас Лободу не полишав острах перед Єлькою, перед тим справжнім її почуттям, яке й під покровом спокою, напружено стримуване, вгадувалось у ній. Саме це й тривожило жениха. Почував, що досить найменшого промаху з його боку, одного накриво мовленого слова, і ця Єльчина стриманість вибухне й розлетиться вдрузки, і для всіх одразу стане очевидним скандальна правда її спротиву цим заручинам, незмиренна правда почуття, яка й під кригою спокою — почувається — весь час у ній живе, даючи Єльці перевагу і зверхність над Лободою.

Тут вимагалось неабиякого такту, треба було шовками відданості й турбот окутувати затяту Єльчину душу. Тому тільки й чула від нього оте «Єлю та Єлю». Але не відповідала, не повертала в його бік голови, ніяким знаком не виявляла своїх бажань.

Понурі якісь були ці заручини. Без зайвих балачок вечеряють старші люди. Шпачиха, ця вчорашня буянка, сиділа причепурена, тихесенько, як свята. Сьогодні вона лише пригубила чарочку, бридливо притулила до підібраних губів і одразу ж відставила далеченько: не вживає. Володимир Ізотович деколи знуджено перекинеться словом із Семком, що якимсь робом опинився у нього по сусідству в ролі весільного дружка, чи що, хоч ніхто його на таку роль і не запрошував. По-робочому грунтовно спустошували тарілля сини солдатської вдови Владичихи, Владика Мусій і Ладимир Владика, обидва з гарячих робіт із прокатки, вони навіть перевдягтися після роботи не встигли: йдучи з заводу, так просто й завернули сюди, щоб у гурті повечеряти, щоб не завдавати вдома клопоту жінкам. Заручини тут, чи розводини, чи чорті й що, а повечеряти після прокатки годиться, і уплітали мовчки все поспіль, наче змітали зі столу. Уже тільки згодом один із них, добре намотузувавшись, зауважив, що годують тут, мовляв, не гірше, ніж у заводському профілакторії.

Орлянченко Ромця, що прийшов на вечір чомусь у чорних окулярах, наче його засліплювало сонце, тепер, виказуючи манери, працював виделкою та ножем край столу, серед патлатих своїх приятелів, яких взагалі ніхто сюди не кликав. З власної ініціативи запросив їх Ромця на цю тайну вечерю. Не скидаючи й за столом своїх хижих, гангстерських окулярів, Ромця час від часу робив однослівні зауваги своїм дружкам, і вони, нехтуючи правилами чемності, пирскали в кулаки. Згодом було чути ще розв'язнішу Ромчину похвальбу, став він, мовляв, тепер на своєму заводі ударником виробництва, користується пільгами і як премію, може статися, матиме туристську путівку в котрусь із дружніх країн. Принагідно розповів, як один їхній заводський чималого рангу їздив туристом до Праги і яка там сталася з ним придибенція. Оскільки вдома товариш звик порушувати правила вуличного руху, то, за домашньою звичкою, перейшов і там вулицю в недозволеній місці, перебіг і шурхнув у натовп, але товариш поліціянт наздогнав його й на тротуарі і так огрів гумовою палицею по плечах, що шановний наш турист аж присів, зіщулено озирнувся: за що, мовляв? І страж тамтешнього порядку одразу здогадався, що перед ним гість, поважний турист, тож

з належною чемністю козирнув і вибачився: перепрошую, камрад. Але той наш камрад додому повернувся з набутим умовним рефлексом: ще й зараз, каже, як переходжу вулицю, то мурашки по спині бігають!.. Історія була не зовсім доречна, можливо, навіть сфантазована, і невідомо, для чого її Орлянченко розповів, але його вислухали. Подружжя Орлянченків так і не з'явилося, не було й сліпого танкіста, з яким Катратий ще вдень умовлявся, що той прийде із своїм баяном. Замість музиканта прийшла дружина його, Наталка, неабияк напахчена одеколоном, а про Костю вигадала, видно, на ходу: баян несправний (хоч при запросинах про несправність не було ні слова). Наталка, звичайно, миттю опинилася за столом, бо Володька чемно кивнув їй, припросивши, хоча й зауважив з легким докором:

— Не годиться, Наталко, без чоловіка... Ніби солом'яна вдова.

«Солом'яна вдова» відповіла, що тужити не буде серед таких кавалерів, і кинула заохотливим оком у бік Ромчиних дружків, та все ж і їй щось заважало розійтись, видно, й вона почувала себе скутою серед цього нездорового мовчання.

Нудьговито було. Хрумкіт їжі, постукування виделок, і чути, як їжаки похропують у садку, вийшовши на нічні лови. Сиділося за столом ніби з принуки, декому аж нестерпно було серед цієї гнітючості. Може б, хоч яка-небудь злиденненька музика розвіяла цю загальну незручність, якусь настроєву неповноту цих... заручин, чи казна-що воно й було.

Лобода, відчувши настрій маси, попросив Ромцю організувати щось «у розумінні музики». Бо ж господар двору радіоли не тримає, транзисторами не бавиться. Це був зручний привід відчалити звідси, тож Ромця охоче відгукнувся на пропозицію, встав із-за столу і, підсмикнувши свої цупкі, витерті на заду техаси, розхлябисто почвалав до хвіртки. За ним одразу потяглась і його компанія нестрижених бовкунів, що замість ресторану вирішили сьогодні на дурничку в діда справити попоїжку. Чути було, як на вулиці вони дружно, сито заіржали.

Доки ждалося музики, стало ще нудніше. І не пилось, і не їлось. Але ж і встати та піти, як ці бовкуни, теж було б неввічливо, непоштиво. Не годиться звичаю

ламати. Жінки мали велику цікавість до Єльки, але з делікатності тільки спозирка деколи, з хапливою крадливістю скидали поглядами на цю високошию Лободину обранницю, на її густо смагляве, справді ж таки гарне довгобразе личко з рівним носом, з тугенькими губенятами. Замкнутим було те сумовите личко, жодним живчиком не виявляло, що там клекотіло в душі. Ні разу не з'явились веселі ямочки на щоках, помітно приблідлих. Сиділа випростано, з якоюсь холодною погордою і ні на кого не дивилась, сусіда ніби не помічала. Мов затялась в чужій усім неприступності, спрямувавши стужений погляд у простір.

По якомусь часі замість Орлянченка, що обіцяв музику, з'явився один із його дружків, неквапом підійшов до Єльки, нахилився їй до плеча:

— Вас там кличуть.

Вона скинулась у тривозі:

— Хто?

— Знайомий один.

Лобода насупився і спідлоба глянув на цього нахабу-посланця:

— Коли кому треба, хай зайде, тут усі свої.

І ще не встиг цей хлопець зникнути в сутінках, як гучно вдарила хвіртка, і з-за рогу дідової хати вийшов на світле зхмурений, в дорожній спортивній куртці Баглай Микола. Можна було подумати, що хлопець напідпитку, якби не знала його непитущість Зачіплянка,— такою незвичною була напружена блідість його обличчя, посилена електричним освітленням, та ще отой суворий злам брів, чорних, густих, баглаївських.

Єлька стежила за ним, ніби в передчутті якогось вибуху, в очах її застигли і острах, і чекання.

Баглай якусь мить дивився на неї невідривно.

— Можна вас на хвилинку?

Вона одразу підвелася. Підвелася, може, аж надто квапливо, здивувавши цим усіх. Без жодного слова, з мовчазною готовністю наблизилась до Баглая, і по тому, як пішла вона із ним до хвіртки, пішла, навіть не озирнувшись, з якимось викликом несучи свою балакучу голову, всі зрозуміли, що їхня «хвилинка» може затягнутись надовго. Буває, такі «хвилинки» затягуються потім на ціле життя!

Всі мовчали ошелешено.

— Оце кіно,— тільки й спромоглася на слово серед скандальної тиші Шпачиха.

Лобода, що враз якось набряк обличчям, послав у бік Шпачихи нищівний погляд, видно, вважаючи стару гультяйку зрадницею. Ще посидів трохи, нахнюплений, як туча, потім підвівся з-за столу, понуро побрів у темінь Ягорового садка.

Музики не було. Орлянченко поки що не з'являвся із своїм всевловлюючим транзистором, одначе тільки тепер і можна було погуляти по-справжньому.

Першою з якимось гультяйським прикриком-притьохком осушила чималий келишок Шпачиха. Не відстав від неї і Семко-шабашник, що одразу ж потягся чаркуватися з Наталкою. Підтримали товариство й брати Владики, розвеселився навіть Катратий, випивши своє і якось полегшено крекнувши.

— Оце ж тобі за шашличну,— гукнула навздогін Лободі у садок Шпачиха.— Оце тобі «назустріч побажанням трудящих»!

І не приховуючи подробиць, стала розповідати, як просив її Лобода «провести відповідну роботу серед Єльки», гостинця їй, квартальній, привіз і як вона в ролі свахи, взявши гріх на душу, таки умовляла дівчину, а потім прийшла додому і, повірите, аж заплакала!

— Та що ж це я, думаю, за гостинець совість проміняла? Оце квартальна, оце мати сина-героя. Та ще й ударниця четвертої домни — трудову травму маєш... Весь стаж життя правдою добувала, а тут скриводушила, проти совісті пішла! — І знову докрикувала в садок: — Не ховайся там у кущах, Володимире, від здорової критики не втечеш!.. Матері нема живої, то хоч ми за неї скажемо! Як винянчувала вона тебе, як любила, найменшенького... Соколом життя хотіла тебе виростити, та ти ж і міг, як старші брати, бути соколом життя! А ти? По блату женитися вирішив? Де твоя совість — у грудях чи в сейфі на замку?

Шпачиху слухали й не слухали, всім тепер ніби відлягло від серця; стало враз ясно, що тут затівалося щось недобре, і вони брали участь у цьому недоброму і тільки зараз нарешті позбулися сорому, силуваності й фальші, тягара неправди. Брати Владики, забувши, що вже збиралися були йти, затягли пісні двоспівом, в обох добрі голоси. До них з нальоту приєдналась і

Наталка: повиснувши на крутих їхніх плечах, підхопила високо, відчайдушно, тим часом, ніби на поклик її, вродився на подвір'ї й законний її Костя-танкіст із справнісіньким своїм баяном і хвацько розтягнув міхи на всі груди. Орлянченкова компанія теж повернулася, і сам Ромця з'явився смирненький, з наївною усмішечкою, ніби ні в чому й замішаний не був.

Тільки тієї пари, що відлучилася «на хвилинку», все не було.

Та про них уже ніби й не думалось. Пісня, збурхнувши вгору, притягувала, докликала й тих, що спершу повідмовлялися, кожен на свій лад бойкотуючи ці неприйняті для них псевдозаручини. Зачіплянка ожила, стали один по одному з'являтися роботяги, що, відробивши свою зміну, лагодились на спочивок, примчала і Баглаєва Вірунька, круглолиця, повненька, в чистій білосніжній косинці. Катратий не затаїв ні на кого образи за попередню відмову, частував щедро, як раніше колись він умів. Пригощаючи Віруньку, все вигукував захмеліло до неї:

— Ріж гусей, Вірунько! Бери ножа і ріж їх, клятих, он вони під сараєм гелготять!

А тоді обертався сердито в гущавінь садка:

— Де ж той... ізуїт?

— Єзуїт,— скромно поправляв його Ромця.

— Ізуїт! — гримав Катратий ще дужче.

Давно так не гуляла Зачіплянка. Вже й ті, кому треба було в нічну, промчали велосипедами до собору, а звідси ніхто не йшов. Це ж Весела! Мають повеселитись, коли вже зібрались! Людей радувало, що все так обернулося, радувала пісня, що здружувала, радували ті двоє, що їх досі нема. Оце по-зачіплянському! Так жити треба: якщо припала до серця — підійшов, взяв за руку й повів. На це без любові духу не вистачить! Тільки любов дає право на це!

— Ану, співати, кавалери! — залучала Вірунька до товариства й Ромцю та його дружків, що тільки шкірились, ховались один за одного, бо співати не вміли.— Ех, ви, патолоч безголоса! На транзистори, на автоматику перейшли? Не цурайтесь, підтягуйте, бо інакше голосові зв'язки попересихають!

Перевалило й за північ, а співи не вщухали. Не клопоталась про день грядущий Зачіплянка сьогонічна, не спішила до сну, вся була в буйному хмелю веселощів,

у тих білих гусоньках,що гиля-гиля та й на став, у козаченьках, що засвистали похід з полуночі...

Насамкінець Шпачиха впряглася в тачку, бо треба ж було вшанувати господаря, повезти його до саги купати. І таки вони покотять, покатають старого каталя на залізній одноколісній тачанці, що тачкою зветься! Усім гульбищем, всією веселою веремією повезуть його з співом та гуком до саги, до улюблених своїх вод, вивалять просто в одежі в літепло, в кушириша, аж розполохавши зорі саги та поснулих замулених карасів! Повезуть, покатають господаря, а він і не відпручуватиметься, бо ж так зачіплянський звичай велить, тільки погукуватиме у надмірі щедрості з тачки: «Ріжте, ріжте усіх гусей моїх!..» І впізнаватиметься тут у ньому той раніший Катратий, Неминайкорчма, широка натура, у якого всі його величезні полуниці могли враз, одним духом переходити в музику оркестрів!

XVII

Навіть і найтемнішої, безмісячної ночі Дніпро біля заводів не гасне. Не гаснуть ні сага, ні Радута — велике комишувате озеро серед кучугур. Буре небо дає їм свою бурість, вогневий палевий полиск. Ніби цілу ніч ранкова зоря барвить ці тихі води. Темрява окутує кучугури, суцільно стоїть у бік степів, а багряні дзеркала озер придніпровських світять і світять угору пілотам, птахам, запізнілим рибалкам, чітко відбивають у своїй рожевості тіні комишів, кожної стеблинки-комишинки.

І якщо заблукана парочка стане на березі, то й силует парочки на дзеркальній рожевості відіб'ється...

Край Радути, освітлений вогнями заводів, біліє на пагорбі дот. Один з бастіонів далекого вже сорок першого року. Скільки Баглай пам'ятає себе, впомку йому і цей зруйнований дот біля Радути. Не раз залазив з хлопчаками всередину, підсаджували один одного до бійниць, видряпувались на самий верх коструватої руїни, що вже не відстрашувала їх брилами зубатого залізобетону, розламаного, розшматованого могутньою силою вибуху. Хто й коли висадив у повітря цей дот — невідомо. Цього літа дот побілений кимось, повапнований. Коли виплеснеться заграва над заводами, він теж

сяйне біло, неприродно, ніби снігом обкиданий. Довкола дота огорожа з металевих труб, бар'єр від кіз. Огорожа — це, звичайно, добре, а ось вапнувати... «Певне, висуванцева ідея... Це в його стилі»,— з усмішкою подумав студент. Чи, може, піонери в дитячій своїй наївності причепурили, вапном пошпарували історичну пам'ятку? Білильникам і на думку не спало, що разом з темно-бурою сіризною руїни, затемненої негодами, припаленої спеками, зник із причепуреного об'єкта і той дух грізності, що тут жив, дух подвигу невідомих людей.

Обійшли з Єлькою, обдивились руїну.

— Мачуха епоха здебільшого такого типу пам'ятки нам залишила,— сказав з сумовитою іронією Баглай.

«А ми з тобою хіба не пам'ятки? — подумалось Єльці.— Обоє живі пам'ятки війни! Тобі твій батько хоч прізвище залишив, а мені що? Дочці матері-одиночки! Мов від святого духа вродилась... Може, й назву села забув?»

Як сірошинельна тінь фронтів, пройшов він осінніми степами, переночував і більше ніколи не відгукнувсь. Чи, може, в останню мить, у мить розлуки з життям, згадалась-таки йому летюча однонічна любов десь в українському степовому селі? Чи не тут він, десь в оцих бур'янах, і головою наклав? Поліг смертю хоробрих, не відаючи того, що він умирає батьком, що виросте в нього донька на трудних вдовинських харчах, та ще й не огризком якимось виросте, а красу́нею ж таки, чорт візьми! Інакше бо не зачепився б такий хлопець, як оцей, ніби вимріяний нею, студент, що ночами з несплячки усе блукав по своїй Зачіплянці...

Прийшов сьогодні, впевнено підняв Єльку із-за столу, вивів за двір. Чому він був певен, що Єлька встане, без вагань кине свого «жениха» й піде за ним? Помітив щось за нею? Чи легковажною йому здалась? Є така познака на ній?

Коли вже опинились за хвірткою, Баглай міцно взяв її за руку, наче боявся, щоб назад не втекла. Не випускаючи руки, запитав з теплотою в голосі:

— Куди ж підемо?

— Хоч і на край світу,— вперше за вечір усміхнулась Єлька.

І повела їх ніч липнева на край світу зачіплянського, що дотом кінчався. Світять озера їм, і небо заводське цвіте над ними багряно. Посидять на доті. Походять, де трав'янисті вибалочки по наддніпров'ю, де й до них ходили колись і після них ходитимуть, і небо їм світитиме теж. Як легко, як вільно було Єльці з ним! Наче від народження знала його. Коли говорилось — говорили, коли виникало бажання помовчати — примовкали, не почуваючи від того незручності, їм і в мовчанні теж було гарно.

Співи зачіплянські докочувалися й сюди, там все ще гуляли, будили селища гуком, і хлопець, сидячи поруч неї на доті, з внутрішнім трепетом слухав ту пісню, слухав, як душу свого народу,— так її розумів. Яка вічна поезія може бути вичарувана із слова, із звичайнісінького, ніби ж буденного матеріалу!

— Гусоньки... Огірочки... Плаває відеречко... А як багато сказано.— І запитав: — Ви співаєте, Єлько?

Сказала, що співала колись.

— В селі в нас гарно співають. Не всі ще пісні за кукурудзою та силосом позабували...

Її заливало щастя, вона пила це повітря, цю зоряність неба, тишу озер. Звідки це на неї найшло? Все ніби осяялось навкруги, все сприймаєш інакше. Що ж це воно таке є, таємниче, всесильне, що раптом пробуджується в людині, і що його, мабуть, і наймудріші мудреці не можуть розгадати? Скільки разів ходила через ці кучугури до бакена, козяче пустирище було, та й усе, тільки сердилась, коли в ноги наганялось тут колючок-якірців, а зараз... наче полуда з очей зійшла, якийсь покров з усього знято, все відкрилося в інших барвах, наповнилось непоміченою до цього красою. І студент, що недавно ще був недосяжним, уже поруч неї сидить, читає вірші іспанського поета, і вони зливаються з гуркотанням поїзда по мосту, що далеко загримотів у тиші ночі — звідкись і кудись... І в тому теж була поезія. Баглай ніби обдаровував Єльку щедрістю своєї душі, до чого тільки торкався поглядом, все в нього ставало небуденним: і заводські заграви, що окутують Титана, і ці пустирища, де в його уяві вже виростають споруди незвичної архітектури, якесь сонячне місто для людей — для людей, а не для трамваїв! Навіть ота комишинка, що в багрянці озера поставила свою тінь, і вона робилася незвичайною, виявлялась комишинкою мит-

ця, однією з тих комишинок, що з них було виплетено прообраз собору, його перший маленький макет, що підліткові на долоні вміщався... Ніч ніжності, такою вона була, ця ніч. Коли, йдучи, набралося Єльці піску в черевичок і вона нахилилась витрушувати, Микола підтримував її, і Єлька почувала його схвильоване дихання, ніжну мову руки, що підтримує її так, мовби вона якесь серпанкове створіння, з яким тільки й можна поводитись так голубливо, ніжно. Після того ішли вже весь час, побравшись за руки, мов боячись загубити в темряві одне одного.

І так ітимуть. І щиро сміятися буде він, коли Єлька розкаже, як Микола тоді наче тікав од неї, подавшись із рюкзаком через огороди до автобуса... Сміється! Зовсім інша була причина: з другом-механіком порушилась тимчасова гармонія, не хотілося на побачення з бюрократами йти, проштовхувати свої димовловлювачі... А це ось на спортивних змаганнях був у сусідньому місті металургів, виборював першість з академічного веслування. І вже заграла Єльчина уява, вже мчить по Дніпру стрілою золотистою човен отой гострий, довгий, як риба-меч, розтинає гладінь,— це ж, звичайно, на такому він змагався? Переміг?

— Енне місце,— жартує Микола,— в числі жалюгідних непризерів... Чесно грів чуба, але, як кажуть в таких випадках брати-росіяни: «Увы!»

Не був, видно, тим засмучений, і це також подобалось Єльці.

Під дамбою, що відділяє шлакоблоковий завод від кучугур, жужелиця тріщить під ногами, темніє на дні вибалка рогоза. І ця рогоза, як і все довкола, теж промовляє до Баглая. Він розповідає Єльці, що раніше й тут було озеречко, сага, карасів малеча ловила... А якось джерело прорвало, кілька днів величезний горб води яворився-клекотав посеред саги. Адміністрація заводу з переляку, чи що — сто мішків піску та жужелиці туди...

— Забили джерело, не стало води... А дурні зосталися,— пожартував, сумовито.

Цікавився, що Єлька читає. Став висміювати різні так звані «колгоспні» та «робітничі» романи, що діляться з суворістю кастовою — один від шелюгівської ферми й до собору, а другий — від собору, де зона міста

починається, і вже до самої домни: іншому героєві сюди зась, вхід заборонений...

— А люди скрізь люди,— роздумував уголос.— І праця скрізь праця, якщо тільки вона справжня, а не безплідна метушня. Бо є й така, буває лише видимість праці, самообман. Ох, скільки в нас ще забирає енергії така праця-метушня — галаслива, виснажлива, але насправді нікому не потрібна і, по суті, безглузда... Якщо ж вона справжня, то в ній, навіть у Шпачишиній, на грядці, є своя мудрість і свій смисл...

А ніч пливе, небо багряниться.

Буде ще потім стояння неподалік щогли, однієї з тих, що пішли через кучугури аж за Дніпро — та у формі рогачика, інша з коромислом на плечі, а та як вила... Постоять, послухають гудіння-тремтіння її. Теж своїми напругами живе, своїм наелектризованим залізним життям. Стоячи близько одне до одного, слухали щоглу нічну, бачили буре вирування димів над заводами, і, несміливо голублячи хлопцеву руку, відчула Єлька й другу його в себе на плечі. Боялась, щоб не прийняв. Щасливе охмеління не покидало її.

Що ж воно таке — справжнє почуття, оте, що в піснях його названо коханням? Спорідненість душ? Близькість, в якій раптом починаєш почувати свою людську повноцінність? Чи вибурх взаємної ніжності, що, як джерело оте, несподівано відкрившись, ударить з глибини, явориться на сонці, клекоче, кипить нездоланно... Чи й ще щось? Так, це воно! Оте, від чого так солодко завмирає душа, воно тут явилось Єльці як відкриття, всім людям сказати зараз могла б: я знаю, знаю віднині, кохання — це ніжність і чистота! Ніжність, що дужча за смерть!

Не хотіла мати від нього ніяких таємниць, розповіла б йому все про тяжку свою ославу, про терни, які перейшла її душа, доки опинилась серед цієї щасливої кучугурної ночі. Але коли тільки починала торкатися наболілого, Микола сам перепиняв, мовби відчувши біль якоїсь, ще не загоєної душевної рани:

— Потім. Зараз не треба про це.

І вона відчула, що справді не треба.

Найкоротші у світі ночі — ночі закоханих. Незчуєшся, як і змайне така ніч, відпливе зорями, відбагряніє загравами за Дніпром. Замерехтить сріблястий туман світанку над сагою, і садки зачіплянські наскрізь просвітяться — розвиднятися буде. І хто з людей зачіп-

лянських, із тих, хто найраніше встає, побачить, як двоє виходять із ночі, взявшись за руки, згадає і свої сріблясті тумани тих найщасливіших світань, що зустрічали двоє закоханих десь біля хвіртки, коли вже й пора, а розстатись несила, бо не все ще переговорено, не надивлено ще йому на неї, а їй на нього...

Коло собору оминяться, повільно обійдуть довкола нього, і він їм буде наче обертатися навкіл своєї осі, виринаючи все новими банями, більшими та меншими, яких наче безліч. Так поставлений, що ніколи не полічиш, скільки їх насправді є. Ще більше розвидниться, і небо на сході яснітиме світанково, підійматиме свої високі вітрила над плавнями, і долинатимуть до Єльки ніби музикою налиті Баглаєві слова про собор, про те, який він рідкісний,— в усіх мистецьких довідниках можна знайти його зображення, його силует. Йтиметься про плавкість ліній, ідеальність пропорцій, про мереживо аркатури, красу вікон, карнизів, про дух отієї величавої вільності, що його вкладено козацькими будівничими в споруду собору. Чутиме, як закладали його, як освячували... Але це все від якоїсь миті мовби здаленіє для Єльки, лице їй спалахне іншим хвилюванням: тут! Все сталося тут. Отам стояв грузовик... Отам набирали комбікорм... І ніч її, ота найтемніша, брутальна, це ж тут вона її знівечила своїми грубими, тваринними обіймами...

— Що з тобою, Єлько?

Він помітив її пекучу потьмареність, в голосі його пробилась тривога.

Єлька, зітхнувши, мовчала, а обличчя все ще горіло вогнем.

«Не гідна я тебе,— мусила б сказати йому.— Ти навіть не підозрюєш, яка я негідна. Свята, думаєш,— знав би, яка перед тобою свята! Ти й зараз їй про ті вертикалі та аркатури, а перед тобою невігласка, що не здатна збагнути високе. Вона просто обіймів твоїх хоче, їй би притиснутись, на груди тобі впасти, розтанути, вмерти... Оце в мене на умі! Це така я, хоча у фантазіях твоїх зовсім інакша!..» Як хотіла б вона стати іншою... Але яким зіллям їй змити з себе ганьбу, які чистилища пройти, щоб виринути перед ним оновленою, гідною його кохання, його довіри й чистоти?

Вже перший автобус пройшов з міста на селища. Люди ранкової зміни один по одному потяглись до зупин-

ки. Схід розжеврівся, в небі — ранкове буяння барв. Спозарання поспішає кудись із кошиком у руці Хома Романович, цей вічно зіщулений учитель арифметики. «Зараз наш Романович утне щось, повчальне щось видасть у класичному, у високому штилі»,— подумав з усміхом Баглай. І справді, наблизившись, учитель роззирнувся на боки і, хоча на майдані, крім Єльки й Миколи, в цей час нікого не було, стишеним, утаємниченим голосом промовив до юної пари:

— Собори душ своїх бережіть, друзі... Собори душ!..— і, пропікши Єльку поглядом зірких оченят, подався подрібцем далі.

Було обом їм над чим замислитись.

Одначе виходило так, що треба було вже й прощатися; Микола, не випускаючи Єльчину руку, сказав, що деякий час вони не побачаться. Має їхати на село разом із своїми інститутськими допомагати колгоспникам на хлібозбиранні... Коли Єлька запитала, чи далеко посилають, він відповів майже весело:

— У якісь богом забуті Вовчуги!

Як від удару, Єлька похитнулась, затулила рукою лице. «У Вовчуги... У Вовчуги!..» — паморочно било їй у мозок, у саму душу.

Єльчин переляк, збентеженість і сум'яття Баглай, видно, витлумачив по-своєму: це її схвилювала розлука, це тому, що їхні побачення доведеться відкласти... В бурхливому спаласі вдячності він ступнув крок, щоб наблизити дівчину до себе, ніжно торкнувся рукою її русявого локона, і тільки він зробив цей рух, як Єлька в якомусь відчаї сама кинулась навстріч, вхопила обома руками в обійми, гаряч-спрагло поцілувала в уста.

Потім сама ж і відштовхнула.

— Добре, що всі документи тепер при мені,— з гірким напівусміхом мовила, вбираючи поглядом Баглая, а очі чомусь блиснули сльозою.

Мов на святу, мов на мадонну, дивився Баглай на неї, яка так опекла його вогнем свого поцілунку, дивився й відчував пашіння її палаючого, ніби схудлого за ніч лиця. Високошия, чоласта, з очима, повними раптових незбагненних сліз, вона зараз приковувала до себе всю його душу, невідривно притягувала і сяйвом сльози, і незбагненністю своєю, і несподіваним болем, смутком у погляді. Міг то бути смуток розставання,

він мав у собі магнетизуючу силу і водночас вираз той будив у Баглаєві тривожність, найбільше його занепокоїло, що в очах Єльчиних, в зеленавій їхній глибині раптом зринуло щось прощальне, безповоротне, зринув крізь сльозу непоясненний промінчик самотності.

Підійшов до зупинки автобус, і Єлька одразу кинулась до нього, майнувши спідничкою, скочила на приступку, загубилася в тисняві. Зникла в натовпі, ніби навічно. Потім вона таки пробилася до вікна і, впритул прилігши чолом до скла, посміхнулась Миколі вільно, відкрито — як рідному — схитнула головою і знову стала сумна. Дивилася так, ніби надивлялася востаннє. Стала віддалятися разом з глибоким тим поглядом, з небесною ніжністю усмішки, що крізь автобусне скло знову так прощально й тужно йому сяйнула. Вона ж таки всміхнулась? Не була ж то лише ілюзія усмішки, видиво, тінь? Цілий світ йому перевернула, душу осяяла й відпливла, відлетіла, ніби навічно-навічно...

Що за документи вона мала на увазі?

Якби спитав був Микола про це, гукнула б йому Єлька з автобуса одне тільки слово:

— Любов!

XVIII

Цілий день відсипався Катратий, мов парубок після ночі молодості. Однак про обов'язок свій не забув: коли треба було засвічувати бакени, то Ягор був на місці.

Допізна того вечора жевріло на березі неподалік бакенської будки самотнє вогнище. Тліли в ньому кізяки, назбирані в кучугурах, а разом з ними дотлівали й рибальські Ягорові снасті. Відбілені в Дніпрі, висушені сонцем, вони ставали попільцем, оті різні хитрющі пристрої, що здатні обертатися й проти ловців, часом правлячи рибінспекції за речові докази. Риба в Дніпрі сміялася цього вечора! Граючись, аж вистрибувала з води на Ягорових глибоких місцях, і видно було їй на березі успокоєне вогнище свого нещадного ловця.

На старій, прибитій хвилею корчомаці, згорбившись, сидів перед вогнищем Катратий і в задумі, незрушно, ніби невидющими очима, в дотліваюче жевриво дивився...

Чорне вогнище

Свобода, яка ж вона? Як степ? Як кінь розтриножений? Чи як шуліка в небі над Гуляйполем? Підлітком був, коли підхопило його гуляйпільським вітром. Бо хоч будь ти послідним у житті, а колись таки й тобі закортить свободи скуштувати. Кругом усі були свободою п'яні. Буйне, майданне це слово, воно й дорослих п'янило, тож як не сп'янити хлопчика-недолітка, блюментальського невмиваку гускопаса, що його запівдарма беруть на все літо до гусей або до череди розбагатілі на цих землях набасурмлені колоністи.

Вперше про свободу Ягор почув на станції, серед кізяків кінських, серед закурених степових тачанок. Небо горіло, небо аж білим від спеки було. Високо тяглась червона цегляна стіна гамазею, і звідти десь, ніби аж з-під неба, промовляв до майдану патлатий чоловік у френчі, у ремінні. Були, виявляється, різні свободи, а є ще свобода абсолютна, безмежна, безкрая...

— Свобода і тольки!

Хлопчак ловив кожне слово, замлівав від захвату в тій тисняві між кінськими хвостами, між кінськими мордами, між нашорошеними їхніми вухами (бо й коні тут слухали — до свободи й вони мали смак!). Кінським потом, виходить, пахне свобода, людними майданами, та їхнім пилом гарячим, та кізяками. Свобода патлата, голова в неї немита, а найчастіше вона має вигляд сердито піднятих, судорожно стиснутих кулаків... Гриви в стрічках, кулемети на тачанках, сліпуча повінь свободи купає темні, неголені лиця... І хіба можливо було після цього повертатися в свинопаси до похмурих набовдурених колоністів! Краще вже блукати по базарах, попід драним небом ночувати, харчитися об'їдками армій, та зате ж бути... як це там? Повстанцем духу, степовим Прометеєм розкутим!

Потім таки знов опинився коло блюментальської череди. А незабаром степом їхали ті ж самі тачанками, з гуком, з піснями. Безліч тачанок за крайнебом хова-

лись у куряві. А попереду на коні, в сідлі рипучому той — Патлатий. З-поміж пастушат, що вибігли до шляху, чомусь саме на Ягорові свій колючий терновий погляд спинив. Може, що найрудіший був серед пастушків, найзанехаяніший, острішки аж на вуха, а ноги побиті стернею, у крові, у струп'ях.

— Звати як?

— Ягор.

— Кому пасеш?

— Хенрику-колоністу.

— А батько де?

— Газами на війні отруїли...

— А дідуся в нього державна варта замордувала,— підказав один із хлопчаків.

Ягорко стояв, сльозами задушений. Було таке. Побили гайдамаки дідуся так, що невдовзі й помер, мстилися гетьманці селянам за те, що ходили поміщицький маєток розтягати...

— Ягоре, до мене коноводом хочеш? На тачанку бажання є? Ми тій державній варті всі тельбухи повипускаємо.

Отак від череди, зі стерні, просто на тачанку, де красені коні сірі, у яблуках, грають. Такі бувають повороти в житті.

— Догадуємось, батьку, чим цей хлоп'як привернув твою ласку,— мудракував того дня на привалі один із невідлучних Махнових теоретиків, зсутулений, змиршавлений, у пенсне чоловічок.— Ти побачив у ньому образ свого дитинства! Відчув свого сирітства затаєний стогін. Адже й твій шлях у велику історію починався з пастушка, з гускопаса в колоністів, де було випито всю чашу безправ'я й принижень... І тепер у ньому себе ти впізнав, свій біль, свої обранені по чужих стернях ноженята. Хто скаже після цього, що Махно не здатен на ласку? Що він знає тільки жорстокість?

— Шаміль, кажуть, теж любив дітей,— нагадав хтось із гурту повстанців, і теоретик одразу ж підхопив:

— Ти в нас, батьку, Шаміль України! Сучасний Шаміль степів!.. Тільки той хотів збудувати суспільство на засадах ісламу, а ти на волелюбному вченні апостолів анархізму...

— Якщо Шаміль, то де ж його найвищий аул? — вдоволено допитується Махно.

— Гуляйполе — головний твій аул! Всі дороги туди сходяться, у славетний наш Махноград.

У Гуляйполі діти у війну бавляться, на толоці соняшничинням воюють, вчительки скаржаться Махнові, що хлопчика одного, якому випало бути «офіцером», трохи на смерть не задушили, вішаючи на гойдалці... Веселиться Гуляйполе, справляє медовий місяць своєї свободи. Коней купають хлопці в ставках, обідають на траві компаніями, на радощах з наганів смалять у білий світ. Всюди гармонії роздираються, сиплять «Яблучко» з переборами, дівчата в стрічках танцюють з чубатими повстанцями. А тоді проводжають:

— Куди ж ви йдете?

— Тюрми підем розвалювати, церкви... Дзвони позвозимо з усіх степів у Гуляйполе... Ото як задзвоним! Вся Україна почує.

Пірати степів, розкудлані сини анархії, сини всесвітньої волі, як вони слухали свого патлатого ватажка, яку відданість несли йому! «Рідних батька-матір рішу, коли отаман накаже!» — таких збирав, такі ставали в нього командирами. Терорист з пелюшок, смертник, якого тільки неповноліття врятувало від шибениці, каторжник, якому волю дала революція, він повернувся від каторжанської тачки на гуляйпільське роздолля, з'явився в степах в ореолі своєї легендарності. Чубате, розхристане військо вбачало в ньому свого кумира, і Ягор-тачанковий не був у цьому винятком. Чортеням трималося хлоп'я на тачанці, чманіло від лету, від степових скажених галопів, віжки напинались, мов струни, коли Ягор почував за спиною в себе незвичайного пасажира — самого Нестора Івановича... Розгомонівшись напідпитку, отаман весело розпитує своїх радників-теоретиків про того дивовижного професора Яворницького, що оковитої цареві не дав! Професор, а всі степи пішки обходив, пороги щороку пропливає, руки-ноги поламав на хортицьких скелях, та все тієї козаччини дошукується. Всі оті Чортомлики та Капулівки то ж він розкопує, кожну степову могилу Яворницький обстежив, скарби нечувані здобув для свого музею, в тому числі й пляшку оковитої — під головою була у якогось козарлюги, товариство йому поклало на тім світі похмелитись. Віки пролежала, загусла, як мед. Цар під час відвідин музею попросив був попробувати козацької горілки, але Яворницький відповів деспотові:

не для тебе, мовляв, царю, питво, то напій лицарський!

Махно цікавий слухати такі історії. Не густо зустрінеш у житті таких Яворницьких! Воскрешає славу минулих віків, задля неї живе, всьому світові поклав розповісти про лицарів козацької республіки. Томи про ту козаччину понаписував, всі перекази про запорозьких чаклунів-характерників позбирав, і сам став як характерник. Нічого, кажуть, не боїться, ні бога, ні сатани, ні самої смерті. І самою поставою, кремезністю, вусами — живий запорожець!

— А чи мені дав би він оковитої хоч ковток? — солодко приплющує очі Махно.

— О, для тебе, батьку, він би з щирою душею,— заспокоюють.— Тобі він і гетьманську булаву віддасть із своїх запорозьких скарбів. Адже ти найперший гетьман нашої свободи!

У плавнях, втомлені після переходу і п'яні вже, натовпом пристають махновці до свого ватажка:

— Батьку, вдохнови нас!

Він з ними нещадний, він дозволяє собі до них звертатися так:

— Ви, кендюхи з шаблями! Кендюхи і тольки! А я вам даю ідею! Динаміт духовності даю! Зі мною до неба підніметесь на вітрах повстанства! Як лицарі степу підніметесь, щоб збудувати перше в історії бездержавне суспільство, встановити владу безвладдя...

— Вдохнови, вдохнови нас, батьку!

— Але спершу я дам вам свободою впитись! Спершу треба дощенту змести старе! Всі гріхи відпускаю вам наперед... Ану, потрусіть його! — І Махнова нагайка рвучко показує з плавнів на далекий, маревіючий на крайнебі собор.

Туди, до собору! Штурмом взяти його — таке велить отаманів з китицею нагай.

І вже по бруках передмість свобода копитами дзвонить, вже двері собору навстіж, коні попід собором парують без вершників у порожніх сідлах. А ті шапарюють всередині — розчахнули царські врата, тягнуть ризи, чаші, різне начиння, покривала, рушники роботи петриківських вишивальниць... Здоровенний гуляйпілець присів, роззувсь, намотує на ножище шовкове покривало, повз нього пробігають, зубами зблискують у реготі.

— В шовкових онучах топтатимеш ряст?

— А що? «Будем, брате, з багряниць онучі драти...» Так і роблю.

У вівтарі теж регіт, там порубайли чубаті причащаються, п'ють нахильці вино із золотих чаш! А попа й близько нема, не біжить добро своє рятувати, десь мре біля попаді з ляку, бо чув уже, як оці хлопці одного попа, запідозреного в білому шпигунстві, піймали і на Синельниковім живцем у паровозну топку запхнули. З реготом пхали, бо піп виявився товстий, череватий, в топку не влазив. Дуже не хотів, щоб лою з нього натопили, випручувався з рук, в'язи вивертав, та натужно, з ненавистю кидав Махнові межи очі одне тільки слово:

— Сатана... Сатана...

Лунає свист на весь собор. Це Штереверя-взводний вийшов із вівтаря в шапці кудлатій, у ризах наопашки і свиснув угору, щоб показати свою силу, безстрашшя. А десь із затінку, збоку навперейми йому раптом басовите, владницьке:

— Не свисти.

Сивоусий Яворницький, як із-під землі виріс — багато хто з махновців знав його в лице.

— Чого тобі, дідуґ? — насупився Штереверя.

— Не годиться свистіти в хаті. Мусив би знати звичай батьківський.

— Це ж не хата!

— Тим паче. Храм! Храм краси, історії, храм зодчества козацького... А ви як у конюшні...

— Замовч, діду! Бо в нас за такі речі... раз — і кишки вон на телефон! Ти ж бачиш, при шаблі я: один мах — і дух з тебе випущу!

— Мій дух, парубче, не боїться тебе.

— Овва? — Штереверя взявся в боки перед професором, здивований.— Невмирущий ти? Ні куля, ні шабля тебе не бере? А якщо попробую...

— Ти мене шаблею не лякай... Чуєш, пороги на Дніпрі ревуть? І могили гомонять, і вітри гудуть! То все мої спільники! Діло моє віки переживе! Рєпін мене для вічності малював, а ти хочеш рубати, шмаркачу! — Голос Яворницького лунав у соборі дужо і владно. Зовсім ніби його не лякала збройна ватага.

В одного з махновців, що взявся саме кресати на прикур, Яворницький вирвав із рук і кремінь, і губку. Кинув, сердито затоптував ногою.

— Паливоди! Розстьоби! Горшкодери! Гетьте з собору!

— Ой папашо, встрелимо! — аж сам не вірячи своїй стриманості, говорив махновець, підбираючи кремінь з підлоги.

— Як маєш порожню макітру на плечах, стріляй! — бунтувався професор.— На твоєму боці сила, на моєму — правда. Сила розвіється, а правда ніколи!

Роздуднілий гнівний голос його дуднів на весь собор, аж надворі почули, гукнули звідти:

— Ведіть професора сюди! Сам Нестір Іванович допит йому вчинить.

І от вони стоять двоє перед собором, цей крутоплечий грамотій з запорозькими вусами і перед ним обвішаний зброєю, кістляволиций, з масними патлами на плечах володар стихії. Колючим своїм поглядом Махно просвердлює козарлюгу, а той на нього дивиться зверху вниз навдивовижу спокійно.

— За що, професоре, з моїми хлопцями не помирився?

— За вогонь. Не креши, кажу, а він креще. Іч, найшовся Герострат із хутора Голопупиного... Йому хоч і спалити собор... А ти його будував?

«Чому він сміє так розмовляти зі мною про моїх орлів? — довбав його пильним поглядом Махно.— І чому я слухаю його? Чому терплю? Яка сила за ним? Чи що кругом уже морем комунія наплива? Чи справді смерті не боїться? Така відвага запорозька в ньому живе?

— Тобі не подобається, професоре, моє військо чи мої ідеали?

Вус Яворницького сердито ворухнувсь:

— То не ідеал, до якого йдуть через руїни та через трупи. Дух руйнівний, стихія руйнацтва — це не моя стихія...

— Батьку! Та що ми з ним антимонію розводимо? — колихнувся натовп.— Одразу ж видно — контра, ворог повстанства... У дядьківську вишиту сорочку вирядився, а дома, мабуть, буржуйські шуби міль проїдає!

Спохмурнів Махно, злі тонкі губи стиснулись, стали ще тоншими. «Та що це зі мною? Раніш би, діду, ти в мене не писнув. За один такий погляд я б тебе на той світ... А зараз справді антимонію розводжу! До чогось прислухаюсь в собі? Щось хочу почути? А що чую?

Непримиренність твою? Ревіння порогів, що за тобою ревуть?.. Царя не злякався, але ж я тобі вище, ніж цар!»

— Джуру сюди! Ягора!

На лютий викрик Махна йому одразу ж випхнули з натовпу хлопця з батіжком. Махно ткнув йому в руку наган.

— На! Укокош! — кивнув на Яворницького.— Ціле військо він наше образив.

Наган важкий, тягне донизу незміцнілу руку, барабан набитий патронами — смертю набитий...

— Цілься! Цілься йому просто в кишки! — під'юджує натовп.— Натискуй! Плі!

Ноги підкошуються хлоп'яті, в очах темніє. Вислизнув із руки наган, упав на землю.

— Не буду!

— Чого?

— Не буду... і только!

Аж Махно заіржав холодним сміхом:

— Оце я люблю! Моя вдача. Мій характер! За це й тебе милую,— хизуючись власною великодушністю, звернувся до Яворницького.— Дарую життя! Що оковитої цареві не дав! А мені дав би?

— Далеко звідси,— Яворницький всміхнувся ухильно.— Музей у місті, а місто ж не твоє, робітничі дружини тримають.

— За ковток оковитої місто візьму,— хвальковито відрізав Махно.— І музей твій провідаю. Ось при мені шабля еміра бухарського, хочеш — на згадку в музеї залишу?

— В мене музей запорозький,— буркнув Яворницький.— Шукаю найперше те, що запорозькі зброярі давали. Славою налите збираю...

— А ще?

— ...та ще рало хлібороба беру. Леміш від давнього плуга...— Глянув на хлопця, ніби саме йому пояснював.— Човен козацький. Кобзу, ткацький верстат. Та ще кочергу металурга, що першу домну поставив на Дніпрі... Таке збираю.

Говорячи, Яворницький помітив, як уважно, жадібно слухає його хлопчик-недоліток, що тільки-но мав його укокошити. І наче вже йому одному професор оце розтлумачував, втямковував, що саме з усіх скарбів є для людини найцінніше.

— Метал зварити — це вам не юшку забовтати, хлопці... Кишки випускати й дурень зуміє. А таємниця майстрів, таємниця, скажімо, дамасської сталі... кому вона з вас відома?

І на Махна в сумовитім роздумі дивився. «Ти людина-легенда, чому ж діла твої такі чорні? Чому жадоба руйнацтва така дужа, така могутня в тобі? Чи світ іде до того? До того, що на сцену виступають тільки двоє: Руйнач і Будівник... Але знати б тобі: зайнятий руйнуванням неминуче деградує...»

Штереверя випхався у золоті своїх риз наперед, з пузатою сулією в руці — певне, бажав поблазнювати перед отаманом:

— Діду, а мені в твоєму музеї місце знайдеться? Годящий ось такий для історії?

Яворницький глянув на нього вивчально:

— Дещо й від тебе буде. Вошу, може, на аркані... Чи самогону сулію... Бо що ж іще?

— О, та ти жартун, діду,— блимнув спідлоба Семенюта, швидкий до розправ.— Спустити б тобі штани та всипати за твої професорські жарти. Жити набридло?

Всі звернули погляди на Махна: може, й накаже? Не в його вдачі воловодитися з такими. Може, бровою скине, пальцем подасть ледь помітний знак братам Задовим, і ті одразу візьмуть старого під руки, ходім, діду, в проходочку, до тих а̄кацій, а там дуло в потилицю і вусами в землю, будь ти історик, хоч переісторик... Та батько Махно розсудив інакше. Ось ти, мовляв, Яворницький, славився в губернії своїми лекціями про козаччину, простолюддю і навіть купцям їх читав, щоб грошей із своїх гаманів на розкопки давали. Так просвіти ж тепер і моїх хлопців, розкажи їм про цей собор... щоб знали хоч, звідки ти їх, героїв повстанства, повиганяв!

І Яворницький, цим звертанням якось упокорений, посумирнішав, подобрішав одразу і, звертаючись до натовпу, справді став про собор цей оповідати. Раніше, ще в княжі часи, мовляв, собори найчастіше будували на честь перемог, а цей був збудований козаками на знак прощання зі зброєю, з Січчю. Того року закладали його, коли цариця-сука Січ розгромила. Полюбовник її Потьомкін, що сам у козаки втерся, Грицьком Нечесою назвався, наукою зради помагав тій скурвленій

вінценосиці. Та ти ж наші шанці підступно забрала, і гармати, і прапори, і печатку військову, а ми ж — хоч вели нас на сустави рубати! — натомість собор святий вибудуєм, дух свій у небо пошлем, і він у віках сіятиме над степами...

— Добре заливає старий,— кинув із натовпу рябощокий махновець у кудлатій папасі, а Яворницький, вп'ймавши його очима, враз прикипів до рябого суворим поглядом:

— Ти свою шапку баранячу скинь перед цим витвором! Скинь її перед тими козацькими архітекторами, що собор цей тобі, ледащові, будували... Побачимо, що ти збудуєш.

Махно вловив у цьому ніби натяк на себе. Кликнув, вигукнув з натовпу Барона, одного з найязикатіших своїх теоретиків.

— Розкажи йому,— ткнув на Яворницького,— про наш рух, бо лекції читає, а сам темний...

І Барон пішов перед старим викидати словесні колінця, вигинався, мов клоун на килимі. Про експеримент влади безвладної, про те, що стане цей гуляйпільський випроб новим словом для всього людства, буде створено в степах царство розкутого індивідуума... Знов згадав про цілковиту свободу, про той вічний абсолют, від якого професора скривило, наче від гіркого. «Ти мені, мовляв, про абсолютну свободу, а я тебе спитаю, чи можлива вона взагалі? Ти мені про життя без насильства, а чого ж у самого кобуряка аж до колін теліпається?» Баронові здавалось, що він уже поклав старого на обидві лопатки, поклав та ще й Бакуніним та Карпократом зверху придавив. А собори оці — це не що інше, як кумирні, де тільки чад та фіміам, і стоять вони на перепоні до розвитку вільної особи, тому й дзвони з них треба стягати та бичувати волами в Гуляйполе, а з самою кумирнею що робити, хай це батько скаже.

— Ну як? — вдоволений словозливою стріляного набатовця, глянув Махно на Яворницького.

— Та нічого,— відповів той.— Тільки шаблюка в нього, бачу, не по зросту... До чого воно й дійде так. Кобуряки до колін, шаблі до п'ят... Оружжя все більшає в розмірах, а люди щодалі меншають. Колись, кажуть, були такі, що по лісах, як по траві, ходили, а тепер он які... Дрібнота. Як далі так піде, то й зовсім здрібніють: по дванадцятеро в печі ціпами молотитимуть.

— Ох, діду, не забувай, що ми анархи!

— Це видно. Від анарха і до монарха недалеко.

Махнові сподобався жарт. Поляскав нагайкою по штиблету, шаблюку свою поправив, вона теж була довжелезна, деколи аж землю орала:

— Ось ти, Яворницький, думаєш про себе, що ти мудрець, що вся істина-правда тільки тобі відкрита, а я тобі скажу, що зараз такий час, коли вся правда отут, на вістрі моєї шаблюки!

— Може, може,— Яворницький згідливо й посмутнілло кивнув головою.— У вас вона на вістрі шаблюки, а в мене отам, на верхах собору, на його шпилі.

І всі чомусь задерли голови туди, на шпиль, на маківку собору, задивились і примовкли на деякий час.

По хвилині мовчання Махно знову обернувсь до Яворницького:

— Про запорожців, кажуть, ти все позаписував, кожну росинку слави збираєш. А хто ж збиратиме нашу славу? Вона ж у тих самих степах росте, і погляд історії до неї прикутий.

Насупилось чоло Яворницького, понад голови махновців дивився козацький професор кудись на південь, і думки його, може, були зараз саме про той степ сонця, степ молодості, славної минувшини і прийдешності.

Махнові ж своє муляло:

— Перекази козацькі, вони хай трохи постороняться, розкажи, які перекази про нас складають. Чи цього ти не чуєш?

— Чого? Чую. На базарах гомонять, що гроші ти нібито свої випустив з написом: «Гоп, кумо, не журись, в Махна гроші завелись»... В Гуляйполі нібито ходять, а в нас на базарах не беруть.

— Вибрехали, але ж здорово,— реготнув Махно, і вояцтво все його зареготало.— Ну, а ще що? — розпалювався цікавістю Махно.— Які пісні про нас?

— А не розсердишся?

— Раз дозволив — кажи.

— Та які ж?

Яворницький раптом повів плечем, вивертаючи його ніби для танцю:

— Ох, яблучко,
Куди котишся?..
Попадешся в руки нам —
Не воротишся...

Махнові жовна заграли під шкірою, лоб взявся брижами — знак, що гроза насувається.

— Дати б тобі, діду, по кумполу за такі пісеньки,— і рука отаманова мимовіль потяглась до своєї емірської.

Махнова Галина, з лицем, зомореним від безсонних ночей та пиятик, та сама Галина, що колись гола прибігла до Махна вночі, вирвавшись із рук його гвалтівників, влучила мить, щоб розрядити ситуацію: злегка торкнулась Махнового плеча, не спіши, мовляв, батьку, за шаблю емірську хапатись, ти ж сам старому дозволив...

— Багато собі дозволяєш, професоре... Скажи спасибі, що сам я вільнодум. І в каркання твоє — не вірю. Буде ще за мною пісень і легенд, встигай записувати...

— А цю записав? — блиснув до Яворницького скельцями окулярів теоретик:

Ех, яблучко із листочками,
Іде батько Махно із синочками!

Яворницький, нічого не відповівши, заходився зачиняти важкі двері собору. Зачинив, узяв на засув і, як повновладний господар, знов обернувся своїм сердитим вусом до Махна та до його чубанів. Оце, що за мною, не ваше, мовляв, тут я стою охоронцем. Трупом ляжу, а не пущу вас сюди із вашим свистом, іржанням та глумом... В Махновім примруженім вічу інше злими іскрицями зблиснуло: «Може, таки відділити оту професорську вільнодумну голову від плечей? Сіконути емірською шаблюкою по в'язах, щоб кров аж цвіркнула з перерізаних жил, вхопити потім за отого сивого оселедця та й над натовпом своїх витязів половецьких підняти, потрясти, хай побачать, чим завершується батьків «вічний абсолют»...

І знову Галина благально зазирнула у вічі. Махно різко змахнув нагаєм, викрикнув до Яворницького:

— Гаразд, не сиротитиму твій славетний музей. Одвалюй! Ще походи, позбивай пилюку... Ну, а чуби наші вільні в музеї твоєму будуть? — стріпнув лиснючими патлами.— А копит наших тупотнява? А вітри, що нам по степах гули?

Яворницький розвів руками, плечима знизав: не знаю, мовляв, вітри, може, й будуть...

Увечері після того горіли в плавнях багаття, і коні

іржали, згиджено відвертаючись від п'яних махновських парсун. Махно теж себе не обмежував. Чомусь млоїло йому на душі, чомусь здалося, що назавжди прощається з цим лісом скарбнянським. Ліс, де колись запорожці нібито закопували свої скарби, де й він збирався нишком від війська закопати бочки з золотом... Осінньо довкола, тривожно. А звідси ж, із цього лісу, колись — сліпучого літа! — починав і він свою боротьбу з гайдамаками, тут був проголошений «батьком»... Цієї ночі він напився люто. І, як водиться в таких випадках, всіляко виявляв презирство вошивим своїм теоретикам. Запевняв, що від них, коли разом їхали в тачанці, воші й до нього поналазили, і навмисне чухмарився перед військом, а плеяду теоретиків на чолі з Бароном посадив довкола вогнища і наказав поскидати сорочки:

— Бо у вас і для них свобода, шкребетесь, розлякуєте тольки... А ви ловіть!

— Кого, батьку?

— Череди свої.

— Ти про насікомих?

— Не про насікомих! Про воші! Свободи їм не велів давать! Пильніше наводьте на них свої біноклі.— Це про їхні пенсне.— А тоді ми вас ще й пробанимо у Скарбному!..

Теоретики ображено підбирали обвислі губи, вхнюплювались у сорочки. Барон аж сопів із протесту, адже це його, старого прокопченого революціонера, що носить у собі всю анархію від Зенона й до новітніх стихій, змушують привселюдно братися за такий неетичний, що ніяких успіхів не віщує, труд. Все ж, розклавши брудне шмуття на колінах, націлює своє пенсне на тих кусючих, важко вловимих своїх ворогів.

— Ти їх виманюй, виманюй із засідок на просторе,— дораджує йому котрийсь із штабної сотні, а сотня, як у цирку, з втіхою та веселощами споглядає скрушне заняття кістлявих теоретиків, заняття, що спіткало їх на самім порозі до царства вічної свободи.

А сам володар? Нічого, крім холодного презирства, не почував до них, до цих своїх словоблудів вошивих, хоч вони ж найбільше докладали старань, щоб одягти свого атамана в шати величі... Ти перший, ти обранець історії, гладіатор свободи на арені степів... А хто ж ти насправді на цій арені? Гладіатор чи клоун? Керманич

стихій чи блазень у її величності історії, комедіант ярмарковий? Свобода, вічний абсолют — тільки й чуєш від вошивих своїх теоретиків, а самі повзають, як рептилії, від погляду твого терпнуть... Вічний абсолют! А чому ж кров бризками летить від твоїх тачанок на всю Україну?.. Стогнуть, шумлять над тобою чорні дуби. В далеч не проглянеш, потемніли виднокруги, душать, тісні. А якими просторими були вони тоді, коли ти, юний каторжанин, уперше з'явився на гуляйпільських вільних вітрах, маючи на озброєнні лише тендітну мрію, виплекану ідеалістами багатьох віків... Позбавляю вас будь-якої влади, будь-якого гніту, тільки ж будьте мені вірними бійцями, синами анархії, синами всесвітньої волі! Без влад, без насильства диктаторів житиме наша степова республіка... А сам навіть диктатури сифілісу та розбою не подолав! Лише як виняток дозволив собі сьогодні розкіш милосердя... Чому дозволив, чому професора не посік? До ідеалу через трупи — так військо своє навчаєш. Дух руйнівний — твоя сила й твій прапор... То чому ж перед сивоусом, перед його правдою відступив?

Ліс повниться гвалтом п'яного війська, свист пронизує темінь чорну; як смерть, а біля вогнищ головорізи твої танцюють з повіями, хрипнуть у співах-гуках:

За матір за Галину,
За батька за Махна!
Ура! Ура! Ура!

На губах «ура», а самі тільки й вичікують, щоб у скрутний момент зв'язати свого отамана та видати Радвладі за тридцять срібляників...

Днями щоку було йому рознесло, бешиха підкинулась, не зважила, що перед нею володар стихій. До крику палило болем, довелось до шептухи вдатись. Покірно над мискою полив'яною сидів, а та стара падалицяшаманка товкмачила його, як кота, розбухлою щокою у воду, кістлявими пальцями на тім'ї щось виробляла... «Звідкіля ти взялось, звідкіля прилізло? — злісно шепотіла, виворожуючи хворобу.— Я тебе виганяю, виклинаю, проклинаю! Іди геть на мохи, на очерети! На степи степучі, на сухі ліси!..» І все товкмачила в миску люто, владно, наче не хворобу, а його самого виганяючи кудись на чаклунські оті степи степучі, на сухі ліси... Такою стала тепер твоя Махновія, і невідо-

мо, чи дихає ще десь у сповитку рання юнацька мрія твоя, яку тобі судилося взяти грубими кривавими руками й понести по степах, де колись рейдувало лицарство запорозьке... Під малиновим стягом ходили, і душа була в них малинова, а в тебе яка?

Зуспів і Ягора цієї ночі Махно, поставив юного коновода перед собою на допит.

— Чого ж ти його живим випустив? Чим він тебе заворожив, той чаклун Яворницький?

— Не знаю,— шепотіло в бентезі хлоп'я.

— Кочергами, верстаками? Запорожці, та гречкосії, та закопчені заводчани — ті варті чогось, а ми, виходить, пройди, руйначі?

І проймав, пронизував наскрізь Ягора своїми терновими.

— Не знаю, не знаю,— твердило вперте хлоп'я.

— Понаравив ти його? Кинеш мене? Перекинешся до нього? — ревниво допитував далі Махно.— Будеш із ним ложки із шрапнелі виливати? — І наказував Ягорові: — На мене дивись! Бо кругом в усіх баньки п'яні з кров'ю, з каламуттю! Давно не бачив чистих, ясних очей! Тільки в дітей бачив!

Тієї ночі сон його довго не брав. Крізь темряву плавнів у бік собору час від часу сварився, нахвалявсь:

— Дзвони з тебе постягав, і тебе спалю.

І, може, йому в цей час ввижалась могутня постать Яворницького на дверях собору, де той руки розкинув, обороняючи: «Не дам». Бо знов белькотів погрози у темряву:

— Спалю, спалю... Як скрутно буде, як до молитви прикрутить, тоді до небес запалю оту свічку свою останню. Свічку свободи степам!..

П'яно белькотав, куняючи на пеньку, падав головою вниз і знову випростувався, прислухався до темряви хащів, наче йому щось загрозливе вчувалося звідти.

Чорні піфії нічних гуляйпільських смутків,— може, тоді вже віщували вони йому крах? Може, навіщували йому той Париж, де після останнього рейду, після гірких чужинецьких блукань, хмурий, згорьований чоловік заходитиме інколи до Радянського посольства і, скулившись десь у кутку кінозалу, звіровито споглядатиме звідти екран свого життя, мигтючі тіні своїх кривавих вчинків. Бачитиме катастрофу останньої переправи, чутиме хряскіт тачанок, обтяжених барахлом,

скрики людей і хрипіння коней, що, заплутавшись в упряжі, душаться в каламутній воді, ганьбу втечі бачить, перепуджених коней, їздців, що рубають у паніці посторонки, і кудлату порожню папаху чиюсь на бистрині, і бундючний блиск крагів румунського прикордонника. Торжествуючий виблиск піднятих угору червоних клинків буде на тому, на безповоротному березі. Без золота, без скарбів, тільки з гуляйпільськими вошами прийме його берег чужинський, берег його довічних скитань. Прийме, щоб новою ганьбою покрити вигнанця, і всі його сатанинські зусилля, і щоб уже десь в пекучих пустелях Сахари під найманими прапорами іноземного легіону рейдували його останні тачанки, розмальовані облинялими яблуками, забризкані грязюкою степових українських доріг.

XIX

Степи... Змалку входили вони в свідомість дітей робітничого передмістя. В степові, будячччям зарослі балки тікали з матерями ховатись від німців. Звідти везуть повні грузовики рябих кавунів на базари та все, що вродило. І звідти ж вітер жене куряву в кінці літа, збушовується вона з димами заводів, і тоді все небо южить. Ще знав Микола Баглай степи академіка Яворницького — степи сивих могил, в яких дрімають ненайдені утвори грецьких майстрів, скіфські та сарматські прикраси, знав їх як схованку козацької історії, де під подином, у глибинних шарах, іржавіє зброя звитяжців і непроіржавлена їхня слава лежить.

І ось тепер постали вони перед Баглаєм у розповні літа, в жнив'яному блиску сонця, степи плодороддя, світлі безкраї цехи під блакитним дахом небес... Єльчині степи! Сонячність барв, золото ворохів, смага тіл на токах, зблиски усмішок, ритми праці, зморена плавкість трудових рухів, повносилля, здоров'я токових жінок — все це для нього пов'язано з Єлькою, він впізнавав її тут у всьому. Червоні ворохи пшениці сміялись йому смагою її рум'янців, йому пахла пилюка Єльчиних доріг, з неба спрагло цілувало його жарке Єльчине сонце! В цих просторах, в цій волі йому невідступно світилась Єльчина душа.

Проводжаючи студентів на хлібозбирання, декан факультету застеріг їх, і зокрема Баглая як старосту курсу, щоб поверталися без історій, щоб не довелося і про них видавати наказ, як про отих торішніх... Був такий випадок: кілька їхніх студентів, з числа посланих на збирання кукурудзи, щось там собі уявили, з пустощів начепили на граблище підхоплену в тракторній бригаді замазучену шматину і під цим чорним гультяйським прапором гасали по степу,— тамтешній міліціонер по всіх стернях та кукурудзах за ними ганявсь... Звісно ж, довелось деканові вживати санкцій після їхнього рейду. Баглай заспокоїв декана: вони, мовляв, якщо й піднімуть, то тільки прапор барви Дніпра, голубий прапор кохання...

І цей прапор він таки розгорнув, чорт візьми, на все небо, з ним на елеватор і з елеватора з ним, тільки вітер у вухах свистить! Довкруги — океан сонця, простори, що пахнуть вічністю, степові Гілеї, описані ще Геродотом, де скіфи-хлібороби розводили знаменитих білих коней, так званих царських, що були знані на весь античний світ... Табуни цих білих скакунів часом і зараз з тупотом пролітають повз Баглая, жене їх його буйна уява.

Вантажать студенти зерно на токах. Купаються в сухих, шелестючих пшеницях. Голі по пояс, майбутні інженери та доктори наук, сухошкірі геркулеси в окулярах та без окулярів, хекають дружно, кожен мускул смакує солодкість праці, суспільно-корисної і тобі приємної, та й для стипендії не зайвої,— маєш змогу ще раз переконатись, що ота «усвідомлена необхідність» і є однією з найпевніших істин життя. Студенти швидко зайшли з токовими в стосунки, набули серед них слави веселих, роботящих людей. Губи пересмаглі, в чубах пилюка, та дарма! Наллють повен кузов зерном, повлягаються зверху — і на шлях, у куряву, що розтяглась на кілометри, просто в цю курявну хмару наскрізним сліпим польотом! Десь уже на півдорозі до елеватора, коли вискакують на кряж, видно стає далекий на обрії собор. Стоїть, блищить до сонця повногруддям бань! Сухе степове повітря обтікає його, струмує, і він виступає з того міражного струмування і сам як явище міражу. Співучий собор! — так про нього Баглай хотів би сказати, про гармонійну сув'язь отих його бань, вищих і нижчих, застиглих у німому вічному танці...

Напарник Баглаїв, Геннадій, з факультету холодної обробки металу, крізь свої закіптюжені окуляри не дуже добачає собор, та, власне, мало й цікавиться ним. Темний чоловік! Йому в цій споруді вбачається щось малооригінальне, вчувається відгомін собору св. Петра в Римі, наслідування проекту Браманте. Ні, так міг би міркувати хіба що який-небудь жалюгідний тип, вихований на «впливології», а не сучасний інтелектуал,— уже хвилюється Баглай. Як можна не відчути, що перед тобою цілком самостійний твір архітектури, досить лише глянути на плавке оте наростання ярусів, на шатра бань, перехоплених унизу, наче міцно затягнутих козацькими поясами! А сама таємниця розміщення бань — всі ж дев'ять маківок виринають перед тобою, рухаються, мов живі! Як це досягнуто? Якщо і є елемент західного барокко, то хіба що в отій мальовничості, в пориві у височінь. До того ж відомо, що козацький архітектор особа історично реальна, літописно засвідчена,— козацькому підліткові в плавнях під час сну з'явився образ цього собору! В такий ось, може, спекотний літній день, багатий міражами, в короткому сновидінні відкрився він юному генієві. Народився в його поетичній уяві одразу як єдине ціле, довершене творіння... Баглай запалюється, коли мова заходить про історію виникнення собору та про зв'язані з ним легенди, свідком виставляється, звичайно, академіка Яворницького, а Геннадій слухає усмішливо, про щось навіть перепитує, на пошерхлих губах блукає іронія:

— Ти ж сучасний хлопець, Миколо, лев на курсі з теоретичної фізики, і я просто дивуюсь, як ти можеш захоплюватися анахронізмом, піддаватися... міражам.

— Без міражів не було б і віражів. Так, я гадаю, на це міг би відповісти той, хто знається на законах аеродинаміки. А собор — це не тільки міраж. Найвища поезія, думка людська неминуче прагне зматеріалізуватись, і тут це сталося колись. Глянь, як пливе у блакиті! Невже він тобі байдужий?

— Ти мені поясни: в чім його сенс? Раніше споруди такого типу, ясна річ, мали значення для людини, але сьогодні, року божого шістдесят третього?.. Процесові старіння підлягає все. Як тобі відомо, старіє навіть метал.

— А це не старіє! Мистецтву, тільки йому дано володіти таємницями вічної молодості... Згодься, люд-

ській натурі притаманний потяг до ідеальних гармоній — свідченням того є хоча б математика, логіка, музика... І в цьому творінні поєдналося все, все гармонійно злилось, і виникла велика, вічна поезія. Невже ти не почуваєш, що в отому гроні соборних бань живе горда, нев'януча душа цього степу? Живе його задума-мрія, дух народу, його естетичний ідеал... Нас з тобою не буде, а дев'ятиглав цей стоятиме, повинен стояти!

— Навіщо? Розтлумач популярно.

— А навіщо я люблю? Навіщо ти любиш?

— Щодо мене це надто сміливе припущення...

— Такий собор, такий витвір, він належить не тобі, не мені, точніше, не тільки нам. І не тільки нації, яка його створила. Він належить всім людям планети!

— Ого! Пішли-поїхали...

— Якась є колективна свідомість в народу, в людства — повинна ж вона передаватись у майбутнє! Повинна в пам'яті прийдущих зберегтись? Дикі степи тут з білими кіньми були, дикі води Вовчої, темні хащі Скарбного кишіли звіром... Тільки кронясті дуби стояли над водою, як храми. І ось він прийшов, великий будівник, і своїм духом, своїм витвором оживив цей пустельний простір. Не знаю, як хто, а я вже не уявляю цих степів без отого силуету собору-дев'ятиглавця. Ті, що будували його, вони думали про вічність. Людині властиво прагнути вічності, знаходити в ній для себе мету і натхнення... Навряд чи взагалі є щось гідніше, як вдосконалювати свій дух, увічнювати себе в творіннях своїх і дарувати їх нащадкам. Чи це, по-твоєму, теж міражі?

— А без них мені, скажімо, звичайному, простому смертному... не можна й прожити?

— Чому ж, можна. Можна прожити і без собору, і без пісні, і без Рафаеля. Без усього можна, на чому висять охоронні таблиці і на чому їх нема. Можна «Анну Каренiну» читати в екстракті, на півтори сторінки тексту. Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? Чи не стали б просто юшкоїдами, пожирачами шашликів? Тяглом історії?

— Забуваєш ти, друже, про одну обставину: вік наш не в рицарських латах. Він наш в атомному шоломі, і на це не можна не зважати.

— Знаю, ти про всепланетний фінал. Але ж його може й не бути. Замість тієї стадії буття, яку біблійні

поети назвали судним днем, може ж бути безконечність, безсмертя?

— Безсмертя, якого воно кольору? Яке на смак?

— Кольору неба! А смак свободи! — так воліє висловлюватись, розлігшись у пшениці, Баглай. Небо над ним, блакитний купол собору планетарного, без іржі, без хмарини, лише десь по обрію підниззя цього небесного купола реактивний тасьмою підперезав.— І якщо вже говорити про безсмертя, то мистецтво стоїть до нього найближче.

— Зараз почую, що людина велика...

— Не завжди велика, але буває вона велика, це ж факт.

— Коли, якщо не секрет?

— Тоді я великий, коли будую, коли творю...

— Творити — в цьому єдиний сенс?

— А хоча б! Античні майстри, будівничі пізніших віків... Хіба вони не виправили своє буття на землі? Людині властиво жити почуттям доцільності, почуттям безконечності. Людина прагне продовжити себе в далеч майбутнього — хіба це неприродно? Все живе в природі прагне цього. Навіть квітка квітує для того, щоб зоставити після себе насіння, щоб знову відтворити свій квіт у майбутньому... Навіть той, що чучела вепрів понабивав, виставив у соборі, і той хоч у такий спосіб... хоч би чучелами своїми, та все ж хотів увічнити себе. Це, звичайно, казус, сміховинність, але я кажу про потяг, про бажання зоставити слід... А мистецтво — це невигубний слід людства, його злети, його верхогір'я, на яких панує дух перемоги над смертю, дух незнищенності...

— Людині майбутнього навіть зубів не треба буде — живитиметься з тюбиків кашкою, як немовля. Серце, не знаючи інфарктів, механічною помпою гнатиме по жилах кров. Вічне серце. Але чи йому буде до мистецтва? Навіть сьогодні... Чому так багато патології в модерному мистецтві? Почуття осиротілості сучасної людини стає, здається, фактом. Скільки розвелось прагматиків, споживачів, отих «ніяких людей», як про них з сумом каже наш мудрий агроном... Що їх об'єднує? Чи не це чуття осиротілості, холод прийдущих зим... Шукачі хвилинних радостей, вони спішать нагрітися під цим нинішнім, ще реальним сонцем. До того ж єдиним. Могло ж їх бути в нашому небі, скажімо, двоє чи

троє сонць? А чомусь одне, запасного колеса нема, і це єдине, теж, як відомо, колись вичерпає себе... Ї ми з тобою це знаємо, нам, які розсунули межі пізнання, хочеться уникнути холоду, що віє з майбутнього. Оце головне. А всі твої чари мистецтва, магія художньої краси... Може, то тільки хміль, щоб забутись?

— Ні, не хміль. Жага, потреба. Саме повітря, що його вимагає душа, її невситиме жадання прекрасного... Невже ти серйозно думаєш, що людина не переборе той холод прийдущих зим? Що душа висихатиме, що зостануться з часом лише каркаси інтелекту? Не від тебе першого чую, що святості зникають із життя і на їхнє місце все більше вдирається цинізм...

— Тоді скажи мені, звідки ж береться браконьєр? Браконьєр різних рангів, у різних сферах, чи не стає він надто помітною постаттю часу? Він примушує повірити в себе...

— Я вірю в будівничих. У зміни вірю: руйнач, вандал вже проклятий нами і буде проклятий майбутніми теж. Уяви себе раптом катапультованим з оцього зерновоза кудись у далеке майбуття, туди, де трудно було б повірити, що ти жив у той час, коли тільки з'являлись колумби космосу. Коли ти ще змушений був ковтати смердючі дими та чад заводів і вважав це звичайним. Бачив будівника в житті і псевдобудівника... І що був ти сучасником бюрократичних рептилій, земноводних плазунів кар'єризму, браконьєрів усяких, на власні очі бачив їх. Ось у тому житті, де вже не буде жодного браконьєра, ні малого, ні великого, де не пігмеїв з тюбиками побачиш, а квітучих атлетів, людей прекрасних душею і тілом, тих, для кого почуття щастя і взаємопідтримки стало нормою існування... Уяви себе там! Яким звідти постане для тебе цей наш собор, і фрески Софії, і мадонни Рубльова... Подивися звідти на них. Звідти склади їм ціну, дивовижним витворам генія людського! Чи не такими очима дивимось ми зараз на художні шедеври еллінів, етрусків, майстрів старого Єгипту... Час ущільнюватиметься, віки старітимуть, а мистецтво молодітиме вічно! Так-то, дорогий мій технократе!

Технократ вважає, що з Баглая міг би вийти путящий інженер, але для цього йому треба менше катапультуватись у сфери ірреального, менше потопати в безпредметних візіях, від яких навряд чи може поліпши-

тись сортність майбутньої сталі. Баглаєві ж здається, що товариш його навмисно хизується своїм практицизмом, бо хіба ж не природне в людини бажання прозирнути за грань віків, спробувати уявити, який порух душі надащка викличе ота степова могила, отой далеко мріючий краєвид плавнів, і солов'їний виляск навесні на Скарбному, і ота дівоча задумлива пісня, що з городньої бригади долинає аж сюди, на шлях... Як можна думати, що там уже не буде цього всього? А що ж буде? Пісні роботів? Стіннопис електронних Рафаелів? А як же з тим, що витворила культура кожної нації? Як із собором, з народними звичаями, із неоціненними знахідками Яворницького?

Геннадієві це здається всього-на-всього писаною торбою.

— Ти хочеш, щоб я цим пишавсь? Щоб я вдячний був своїм єдиноплеменникам, які вигадали звичай цілувати руку, і філософію покірного теляти, що двох маток ссе, і мудрість «моєї хати скраю»? Хочеш, щоб відкривав на кожному розі вареничні, де, до речі, вареників нема?— Окуляри опонента поблискують уже сердито.— Може, кому я потрібен тільки декоративний, а я не хочу бути декоративним! Сидячи на горосі, ухитрятися все-таки пекти білі каравaї на хліб-сіль? Це те, що я мушу брати з собою в життєву дорогу? Ні, красно дякую за такі набутки. До пояса кланяюсь, чи як пак це наш ритуал велить: доземний уклін! Коли чую по радіо, мене нудить від цих «уклонів», розумієш? «Доземний уклін вам, дорога королево Кукурудзо! Доземний уклін вам, царю Горох! Пшеничні паляниці набридли — на горохові малаї волимо перейти!»

Баглай реготав, качаючись у пшениці. Схопившись, сів, здавив за плечі жовчного свого опонента:

— Це ти здорово... Але чого ти береш тільки цю уклінність, та хату скраю, та покірних теляток? Адже ж у самому тобі зараз промовляє не покірне телятко, а принаймні вепр нової доби!..

Деякий час вони мовчать, Геннадій протирає закіптюжені окуляри, щоб видніше було розглядати ще й таке:

— Чи збагачується духовно сучасна людина? А якщо збагачується, то за рахунок чого? Що саме вона набуває? А що втрачає?

— Це й маємо з тобою досліджувати.

— Ми?

— Коли не ми, то хто? Ось ти все наголошуєш на гіршому, на отих «уклінностях», що й мені відворотні, особливо коли їх одягають у сучасну горохову одежу... Але ж було не тільки це! Були не тільки формули дрімучого холопства, було інше, від чого берем свій родовід.

— «Я син народу, що вгору йде»?

— Не іронізуй, саме так.

— Ми — найкращі?

— Не найкращі, але й не гірші за інших... Ми сини такого народу, що протаранював старий рабський світ бронепоїздами своєї ненависті. Матері у спадок нам передають не чваньковитість, не пиху та захланність, а почуття честі, гідності й волелюбства — це ж чогось варто! Сини Барикадних вулиць! Шевченкового гніву, Кибальчича ми сини! Воздвигнути оці собори, звести заводи — металургійні цитаделі доби... Титана революції підняти над ними... О, друже, це не доземних уклонів плід!

— Хай так, але який це має зв'язок з твоїм собором, та з кремінними пищалями Яворницького?

— Безпосередній. Не тільки пищалями дорогий мені той невтомний дідуган, бо не тільки ж пищалі він розкопував та оковиту. Видобував із небуття він самий дух козацької республіки, затоптаної невігласами, які й про Марксову оцінку забули. А нам якраз і дорогий у ній отой дух вольності, патріотизму, що жив широко, весело — за цим саме ми і зголодніли... Може, цього вітаміну тобі й самому бракує, зачах в інтегралах, козацький нащадку! Був би здоровий дух, здорове й тіло було б, скажемо так. А то подивись на себе, хирне дитя віку, до чого дійшло ти на голодній пайку рефлексій, на безживній дієті песимізму! Дитячі мускулики, скельця на ясних очах... Твій пращур сокола бив на льоту, нежить його не валила з ніг. А мова яка була! Який дух у ній буйнував! «Я, пане кошовий, горло своє ставлю, і веліте мене на сустави порубати, коли від правди і від товариства відступлюсь!..» Отаким штилем розмовляли колись твої хортицькі попередники. Криця в людях була. Ну, в нас вона, звичайно, теж є. Ми з тобою себе ще покажемо — наллємо пшеницею отой елеватор по вінця, еге ж? Тож вище голову, товаришу ударник хлібовивозу!..

Мовчить ударник, клаптями облазить на ньому тонка інтелігентська шкіра, обсмалена пекучим сонцем.

І на зворотній від елеватора дорозі технократ теж відмовчується, підсліпувато поблимує крізь окуляри на сиві кургани, на собор, на потужні дощувалки, що на колгоспних городах струменясто вистрілюють воду, райдуги роблять... Дівчата працюють, одна, випроставшись, здалеку махає на шлях, до хлібовозів, білою хустиною... Баглай аж підвівся: просто як Єлька! Чи не вона то вже там?

Єльчина поведінка біля автобуса не перестає дивувати Баглая. Як і сам розвиток почуття... Хіба ж не диво оті тайнощі зближення двох людей, непояснимі шляхи зародження найінтимніших емоцій, коли з такою силою раптом озоветься серце до серця і з-поміж безлічі варіантів обраною виявляється саме така й не інакша людська особистість, і віднайдена гармонія душ, взаємна призначеність людей сприймається як відкриття, як істинне щастя... Чому, хоч стільки ж зустрічалося дівчат, і ніби ж гарних, але жодна не вивела з рівноваги, а це безкокетне, смагляве, зеленооке дівчисько пройняло тебе поглядом чародійниці, світлом налило тобі душу, надало снаги, сп'янило радістю, квітом розквітило тобі життя! Знову й знову виринає вона перед ним, бачить через Ягорів паркан її зеленаві очі, сумовито й недовірливо примружені, бачить руки, що тримають шланг, і пругкі зарошені ноги, що міцно стоять серед кущів полуниць, а полуниці довкола в рясній росі, і роса на них крапеляста, велика, мов полуниці!.. І той поцілунок біля собору, як він його опалив!.. А усмішка з автобуса, в якій було щось до болю ніжне, голубливе, ніби аж материнське. Одна тільки зустріч, а скільки в ньому вона пробудила, як збурунила сонячною радістю душу, весь світ ніби розсяявся, п'єш і не нап'єшся його п'янкої краси!

Закохану людину одразу помітиш, закоханість у неї на виду, в блиску гарячих очей, у трепеті усмішок, мимоволі роздаваних кожному,— токові жінки жартують на адресу Баглая, зразу видно, мовляв, до безтями закоханого студента... Урожай покликав на токи всіх, разом з колгоспниками тут і конторники, і медики, і вчителі... Токове жіноцтво на око гостре: ось дивіться, мовляв, куди піде той чубатий, атлетичної статури студент-зерновоз, де він присяде, там і наша «англі-

чанка» присусідиться. І справді, коли під час обідньої перерви влаштуються вони з Геннадієм перепочити на золотих пуховиках свіжої запашної соломи, повивертаються горичерева, насолоджуючись вольностями після солодкої праці, як одразу вже й вона тут, Талка, молода вчителька англійської мови, що й по току ходить з вихилясами, мов по тротуарах проспекту. Підсяде до Баглая, фамільярно штурхне його своєю тоненькою рукою:

— Не будьте ж мовчуном. Розкажіть, що там нового в нас: хто на гастролі прибув? Що танцюють?

Так наче закинуто її кудись у дику пустелю. І все сідає так, щоб ноги йому показати та вигідно виставити бюст.

Баглай не дуже з нею церемониться:

— Можна подумати, що ви десь на арктичній крижині, Талко, або в джунглях Калімантана. Не ускладнюйте ситуацію. Кілька годин доброї тряски в грузовику — і вже ви на проспекті під вечірнім неоном... Хоча й тут, у степах, я не бачу нічого страшного. Жити можна. Цілком!

— Це вам так здається, бо ви тимчасово. А як мені... Все життя слухати оті нескінченні: «Здрастуйте!» Скільки йдеш по вулиці, тільки й чуєш: «Здрастуйте» та «Здрастуйте». В школу прийдеш, а там шум-гамір, діти не слухаються, з директором непорозуміння.

— Жаль, що не я ваш директор.

— Ви були б зі мною ласкавіші?

— Так. Замість нескінченних «здрастуйте», один раз сказав би: «Прощайте...»

Сиділа похнюплена. Скрушно, як у забутті, ламали соломинку пальці її з червоними нігтиками з напівоблізлим лаком.

— Я вас не хотів образити, Талко, пробачте цей невдалий жарт.

— Комусь, може, було б і легко тут, а я ж у місті виросла. Як не як — перед вами людина цивілізована.

«В тебе цивілізація, голубко, на кінчиках нігтів... Та й та облазить»,— подумав Баглай. Одначе не хотів більше псувати їй настрій, сказав:

— Все залежить від вас. Ну та ще від сонця.

— Чому від сонця?

— А хіба невідомо вам, що самопочуття людини, навіть настрій її, залежить від вибухів на сонці?

— Я цього не знала. А кохання, як, по-вашому... воно теж пов'язане з сонцем?

— Безсумнівно. З усіх почуттів це — найсонячніше, запевняю вас!..

— Ні, я серйозно, а ви смієтесь...

Технократ, прочунявшись, з соломою в чубі, мимрив щось про те, які його «дрімки напали», і після цього стали вони з'ясовувати з Талкою, як перекласти ці «дрімки» англійською мовою.

Баглай, розкинувшись на соломі, заплющив очі. «Оленця... Єльця... Єлена... Яке чудове ім'я! Ахейці за Єлену воювали з Троєю десять років... А я за тебе ладен воювати все життя!»

І під заплющеністю очей був із ним Єльчин образ. Насолодою було викликати її в уяві, бачити усмішку її, трепет вуст, чути голос грудний, ласкавий... То посміхнеться, то раптом тінню набіжить на неї незрозуміла засмута... Чого ти невесела? Як тобі зараз там ведеться на нашій Зачіплянці? Білими кіньми, колісницею золотою хотів би промчати тебе над степами, через мости залізні білогривими пронести, щоб тільки засмуту твою розвіяти... Вже бачив той день, коли, налитий любов'ю, без церемоній, без загсів приведе Єльку на старе баглаївське подвір'я. «Мамо,— гукне в садок,— можна вас на хвилинку?» — «Знов на хвилинку?»,— усміхнеться мати, виходячи до них назустріч, витираючи руки об фартух. Син вкаже їй на Єльку зашарілу: «Мамо, оця дівчина буде в нас жити».— «Хто ж вона, така чорнобрива?» — «Вам — невістка, мені — дружина!» Мати обдивиться уважно: «Як полюбилися, то й живіть. Колись і мене так батько твій із Кодаків привів, та й у злагоді стільки літ прожили. Одначе, дівчино, ти цим Баглаям не дуже потурай... Вони справді трохи якісь дикуваті. Нормальний, нормальний, а тоді як утне що-небудь — тільки дивись...»

«Мамо! Колись за женщину точилися війни. То було достойно. А зараз — за що? Буває — за речі, варті презирства... Тож уславимо звичай еллінів. Оце вона, мамо, моя Єлена Прекрасна! Оце та, що зробила вашого сина щасливим... Ніхто інший не міг би дати йому вищої радості, ніж вона, ніхто, ніяка — з усіх жінок на землі!..»

Одного не знав Баглай: після того як попрощались вони коло автобуса, не повернулась Єлька більше на

Зачіплянку. І Ягорові розшуки нічого не дали. Впав у зажуру старий, недобрі думки закрадалися в голову, адже від таких затятих та баламутних всього можна ждати — на Дніпрі високі мости...

XX

Аж не віриться Іванові Баглаєві, що лише кілька днів тому лайнер проносив його над найвищими горами планети, сяяли снігові вершини та кряжі сліпучі без кінця, темніли внизу провалля-безодні, лайнер ішов на тих висотах, де в надпланетному супокої одвіку панує тільки сліпучий океан сяйва, океан піднебесної білої вічності.

І от знову під ногами тверді бакаї рідного призаводдя, зустрічають тебе акації, обважнілі під сажею та пилюкою, виникає назустріч чавунний Титан із своїм чавунним світильником у випростаній руці. З сяючих висот повертаєшся в усталену звичність, у грякоти та грюкоти цехів. Побував щойно в дирекції, у парткомі, з усіма перездоровкався, повідповідав на оті численні: «Ну як там?» — вдома, одне слово. Ще в Індії вирішив був, що як тільки повернеться, бере одразу Віруньку і гайда з нею на курорт, на Чорноморське узбережжя абощо. А життя вносить свої корективи. В цеху гарячка, металу не додають, директор кривиться:

— Ось трохи розчухаємось з планом, тоді візьмеш відгул...

А зараз чи не міг би він, Баглай, з понеділка й до мартена стати? Бо з людьми скрута, треба майстрів та майстрів, одне слово, дуже вчасно тебе Індія відпустила. Так що бери, Баглаю, свої рукавиці-вачаги, знову надівай з понеділка свій кислатий повстяний капелюх із синіми окулярами і — до діла... То хіба ж відмовиш? Треба виручати.

Вправся з справами, пооформлявся, де слід, і тепер чекає на Віруньку,— вона ще затрималася в цеху. Умовились, що ждатиме її тут, у заводському парку, «біля Филимона». Нема вже Филимона-сталінградця, замість нього пивні автомати стоять. Пофарбовані червоно, як бензоколонки компанії «Шелл». Пішла вперед автоматизація за час Баглаєвої відсутності. Та все ж із Фи-

лимоном було веселіше. Филимона сюди робітничий контроль був поставив, чесну людину треба було підшукати на такий ковзкуватий пост. І дарма що руку втратив на фронті, але й з однією робота, було, в нього аж кипить: сам качає, сам наливає, тому здачу дає, з тим жартом перекинеться, а на іншого оком уже накинув, чи не перебрав, чи не пора тобі, друже, закруглятись? Позаштатним дружинником вважали Филимона в штабі. Баглай щиро його шанував, бо хоч інвалід і здоров'ям не дев'ятисил який-небудь, а найзапекліші пияки та п'янчуки перед ним смирнішали одразу. Що то, як совість в людини на місці, скільки вона сили й авторитету додає! Кому було з пиворізів скаже Филимон: «Годі»,— то кухля більше не підставляй, а густо балакатимеш, то свої ж металурги ще й вийти допоможуть. І ніхто на нього не ображався, бо свій, заводський, на піні не заробляв...

Тепер замість віртуозної Филимонової праці автоматика заряджає роботяг «Жигулівським». Тільки зміна кінчилась, а коло автоматів уже товпляться заводчани, точать, та присолюють, та царів лають:

— Прокляті тирани! Триста років царювали, не могли й для нас тарані насушити! Хоч димом закушуй!..

Тільки зібрався Баглай і собі жагу потамувати, як знайомий голос десь із-за спини:

— Кого я бачу! Індійський гість!

Володька Лобода, сяючи привітністю, розмахнув руки для обіймів. Чубчик мітлицею, на яблуках щік — дитячий рум'янець, ніяких слідів утоми, закирпатів ще дужче, молоде черевце з'явилось. Трясе Баглая в обіймах, все ж таки ровесник і кум, проте Баглаєві й при цьому бурхливому вияві почуттів не зовсім до речі згадується, що мати чомусь недолюблює Володьки. Здається, після того випадку... Коли вони були ще підлітками і Володька, повернувшись з Уралу, з евакуації, вперше прийшов провідати Івана, пожартував тоді: «Ну, як тут жив, окупанте?» І крізь жарт пробилася зверхність: «Чим займався, що робив для народу?» Неприємно стало Іванові тоді. «Жорна робив»,— прогув у відповідь. «Які жорна?» — «А ті, що гудуть, аж у Берліні чуть»,— сказала мати ображено, і вже згодом Іван показав йому ті жорна, горьовитий винахід окупації. Факт незначний, але мати Баглаєва й досі часом згадує ті жорна, як тільки розсердиться чого-небудь

на Володьку. Та, зрештою, це не повинно затьмарювати стосунки. Адже Володьці не відмовиш у щирості, він з такою непідробною радістю розглядає давнього свого товариша: ану-бо, чи не дуже пересох знатний металург на індійських харчах? І, видно, вдоволений оглядинами: не змінили й тропіки сухорлявого зачіплянського сталевара, такий же витрішкуватий, з кучмою мідного дроту на голові, з твердим, маслакуватим обличчям. Але в чомусь невловимому все ж таки не той, з'явилась якась культурна стриманість, самопова-га, шляхетність, так би мовити...

— Ну, як там? Контрасти бачив?

— Доводилось.

І ніби ще хотів сказати: «Такі бачив контрасти, що тобі, брате, й не снилось». Але не сказав.

Володька сяяв повним кирпатим лицем:

— Вгору йде наша Зачіплянка! У джунглі, за екватор її висуванців запрошують, приїздіть, навчіть, дорогі українські металурги... Досвід свій передайте. Навчив їх? Скільки з поду печі беруть?

Баглай не квапився з відповіддю. Про Володьчиного батька запитав. Ізот Іванович то ж учитель його, від нього Баглай набирався сталеварської науки. Проводжаючи в Індію, суворо напучував його старий Лобода: «Бережи там честь металурга, Іване. Щоб про майстрів із Дніпра і там добра слава котилась...»

— Як він поживає на заслуженому, наш Ізот Іванович?

— Тобі ще не казали? В Будинку металурга розкошує старий, там хіба ж такий ще козарлюга...— І з якоюсь набіглою хмаркою Володька пояснює, що роки, однак, своє беруть, характер псується. Старе — воно як мале, йому треба годити, а що може нещасний холостяк, перевантажений обов'язками? Заїдає, замордовує текучка. Розірвись надвоє, скажуть: чому не начетверо? Життя, Іване, це суцільний іспит. Спробував був сім'ю збудувати, тоді, може, й старого назад забрав би, але ж братуха твій так зі мною повівся, поперек дороги став...

Іван уже чув дещо про ті зачіплянські заручини з несподіваним «хеппі ендом»... Видно, бойова степовичка попалася, двоє таких орлів вийшли за неї на герць, та жоден не втримав, кажуть, чи не на цілину десь гайнула... Для Івана є щось веселе в цій історії, а для

Володьки, виявляється, то був удар, він з прискорбом жаліється, як цим хуліганським вчинком всі його життєві плани порушено.

— Тяжко образив мене братуха твій, тяжко,— довірливим тоном скаржиться Володька «індійському гостеві», одначе скарги його чомусь не дуже приймають Івана, він хотів би інше до кінця з'ясувати: «Як же це ти, голубчику, рідного батька, ветерана праці, на казенний харч відправив? Того, хто життя тобі дав, владу цю завойовував, завдяки кому ти й сам висунувся... А тепер батько став тобі важкий?..»

— Не мстивий я, але Миколі цього не прощу, відверто кажу тобі. Він ще відчує, на кого замахнувсь...

— Обидва ви, здається, облизня вціпляли, так що помиритесь,— усміхнувся Іван і знов завів мову про Лободу-батька.

— Я твого старого не раз в Індії згадував. Як тільки трудно, так і до нього: а як би, думаю, це Ізот Іванович проробив? Що б він порадив?

— Та знаю, ви з ним — душа в душу. Коли батя одержав від тебе листівку, оту, що з хвилями океану, з пальмами... як дитина, радів. Здається, й досі при собі носить. Бо в нас, металургів, коли вже дружба, то міцніша за сталь! Але ж тільки скромняги ми, оце нам у житті заважає. Тихарі, мовчуни, не вміємо про себе кричати.

Володька, запалюючись, став розповідати про тих, що Титана заводського врятували під час окупації. Виявлено ж їх нарешті! І в числі рятівників, уяви собі, фігуряє Катратий. Отакий! По суті герой, а мовчав як риба. Інші теж. Хоч могли б свого часу зареєструватися, перевірку пройти, ще й партизанські документи одержали б...

— Ну, тепер ми це діло поправимо, витягнемо цих скромняг на світ божий, вони ще в нас у президіях сидітимуть!

— А робота ж у тебе як? — запитав Баглай.

— Висувають потроху. То висувають, то засувають. Щоправда, зрушення є: тебе проводжав інструктором, а зараз сам інструкторів ганяю... Тільки ж знаєш, як воно в нас: сто раз догодиш, а раз проморгав, не вгадав правильно відреагувати, і всі твої зусилля — нанівець. Викличуть, шию намилять, а спробуєш характер показати, то й зовсім виженуть: доводь тоді, що ти не верблюд.

Помітивши, що Баглай без особливої зацікавленості слухає ці нарікання, Лобода змінив тон, збадьорився:

— Оце хіба сюди коли зайдеш, нашим робочим духом дихнеш, пивка з ким-небудь кухоль перекинеш...

Інші, мовляв, по кабінетах, на телефонах сидять, але ж він не з таких, у ньому зачіплянська закваска. Звик отут на місці, у колишнього Филимона, настрій маси вивчати. Тут з роботягами побесідуєш по душах, щось і їм цікаве підкинеш... Ідей хмари! І почав з запалом викладати про кольоретки, про кімнати щастя та про пошуки нових обрядів...

Баглай, що завжди ставився трохи іронічно до його бурхливо фонтануючих ідей, не міг стримати усмішки. Володьку це одразу насторожило:

— Ти не схвалюєш? Не пройде, вважаєш?

— Не в тім річ. Про саму природу праці я думаю. Щоб коли вже працювати, то не на холостому ходу...

Баглай примовк. Лобода, затиснувши кухоль у руці, пильно спідлоба приглядався до нього. Дворічне перебування там десь, видно, таки наклало на товариша свій карб, може, навіть небажаний,— це стало ясно Лободі, коли Баглай знову заговорив. Всяке буття є страждання, так східні мудреці вчать. Нірвана, кажуть. Стану нірвани, мовляв, треба досягти, ото й буде повне щастя по-нашому. А щоб нірвана тобі відкрилась, мусиш зректися всього земного, подолати в собі жагу життя, працею не захоплюватись, цілком віддатися сонному споглядан ню... А його, Баглаєва, філософія інша: труд і труд. Звісно, не скотячий. Не тільки ради шлунка. І не пустопорожній, ясна річ, не на холостому ходу... Бо декому й справді можна сказати: житимеш довго, але даремно.

Лобода в задумі постукував по столику пальцями.

— Як тебе послухати, товаришу мислитель, то моя робота нічого не варта? Твоїй праці честь, її цінують, а мою? Всі ідеї, ініціативи — тільки показуха, виходить? Метушня пустопорожня? Ні, вибачай: окозамилювачем я ніколи не був.

— Був у нас уже Потьомкін, тобі з ним не рівнятись,— посміхнувся Баглай.— Ото перший окозамилювач. Геній показухи...

Висуванець стояв понурений. Завдав йому думок цей новоспечений зачіплянський мислитель. Знав би свою сталь, а то лізе в якісь нірвани... Ніхто досі не підда-

вав сумнівам діяльність Володимира Лободи. Навпаки, цінували, підтримували. Якщо коли й покритикують, так не до смерті ж! Бо знають, що віддається роботі, себе не щадить... А цього послухай, то виходить, все порожняком? Виходить, по-баглаєвому, що ти випадково сидиш на культурі, що всі зусилля твої — мильні бульбашки? Умреш, і ніяка собака за тобою не гавкне?

— Завдав, завдав ти мені, Іване, думок своїми нірванами,— зітхнув Лобода скрушно.

У цей час з'явилась на горизонті й Вірунька. Здалеку ясніє усміхом, величаво несе свої перса, ледь утримувані новою нейлоновою блузкою. Щойно з-під душу, видно: освіжена, причесана, біле тіло просвічує крізь прозорий нейлон, увагу привертає. Але Вірунька тримається незалежно і не без гордощів — хай усі бачать, що їй чоловік з Індії привіз! І навіть якщо десь на проспекті буде зуби поскалено міськими модницями, що відстала, мовляв, запізнилася ця габаритна молодиця із своїм нейлоном принаймні років на три, то Вірунька на це теж нуль уваги, буде вище цього, хай собі поговорять, а їй подобається, і все. Хай де в чому й бракує ще їй смаку та елегантності, зате не бракує сили її рукам, вміння володіти краном.

— Чим ти йому насолив? — кивнула Вірунька на Лободу, вловивши одразу настрій обох.— Тільки зустрілися і вже понадувались, як сичі.

— Відбулась розмова на вільну тему,— веселіючи, сказав Віруньчин сталевар.

Ас машиніст теж забажала пива. Приємно ж отак із своїм законним постояти біля столика над кухлем, роздмухуючи піну, і всім видно, що не безмужня яка-небудь, а шанована чоловіком заводчанка після роботи вгощається, культурно відпочиває.

— Вона теж ось бігала на мене скаржитися в обком,— пожалівся Іванові Лобода.— Своя ж, кума! І за що? За той нещасний собор!

І коротко переповів історію сутички. Аж тепер признався, що була розмова «нагорі», дещо втратив після цього в очах начальства, хоча, однак, і досі на своєму стоїть принципово.

— А як воно там ще обернеться,— час покаже.— В голосі його з'явилась казенна непривітність.— Бо на впливове начальство може знайтися ще впливовіше,

таке, що правильнішу позицію займе. Отже, рано радіти, собор той і сьогодні залишається ще під великим знаком запитання.

— А кому він заважає? — здивувався Баглай.— Навпаки, приїжджим би делегаціям його показувати, як отой їхній Тадж-Махал та мечеті різні. Я, коли їхні дива оглядав, і наш не раз мені згадувався... Були і в нас майстри. Були чудодійці.

Лобода глянув на годинник і, згадавши, що в нього ще справи, з холодною квапливістю розвітався з Баглаями. Вірунька гострим поглядом провела його огрядкувату, сердиту постать.

— Ну й кум... Такий компанійський, з усіма запанібрата, простолюддя не цурається... Зверху жарти, анекдоти... корзини Шпачисі піддає... Добрячок. А знаєш, який він буває злий? — І, щоб не залишити сумніву, додала енергійно: — Злішого, мабуть, на всю Зачіплянку нема, а ми його ще кумом взяли...

І розповіла, як випадково була свідком такої сцени (це коли за соборну таблицю шум піднявся). Стоячи якось у садку, бачила, як віч-на-віч зустрілися посеред Веселої двоє: цей висуванець і Хома Романович — учень із своїм учителем колишнім.

— Щось, видно, дошкульне сказав учитель Володьці, бо ти б бачив, яке в нього обличчя зробилося... Просто як у розлюченого пацюка! Ошкірився, аж засичав на старого: «Бачу тепер, що рано вас реабілітували! Рано! Ото маєте арифметику, то й занишкніть, якщо не хочете вдруге в тундрі загоряти!» Отакий добряк. Якби його влада, то, мабуть, завтра відправив би старого назад у тундру. Недаром його й завкомівці наші остерігаються: страшний, підступний і мстивий, кажуть, у тебе кум! Ні перед чим не зупиниться...

— Хай і страшний, а ніхто його не боїться,— заспокоїв Віруньку Іван. І вона згодилась: так, не ті часи, щоб боятись.

— І кумом його давай більше не вважати.

— Розжалувала?

— Раз і назавжди,— твердо сказала Вірунька.

Іван махнув рукою:

— Метушняк. Порожній діяч...

Гарно тут у павільйоні. Прохолодний вітерець тягне з Дніпра, приємно обвіває роботяг після цеху. В парку людей ще мало, кілька поодиноких пенсіонерів куня-

ють на лавах перед літньою естрадою; чортове колесо ще непорушне; на карусельній розмальованій тачанці, теж непорушній, знайшла собі пристанище весела парочка — солдат з дівчиною: сміючись, їдять бублика, відкушують від нього по черзі — раз він, раз вона, а другий бублик, ще цілий, дівчина тримає в руці про запас...

Гурт заводської молоді поспішає до причалу, серед них двоє підручних — з ними він уже бачився сьогодні; на ходу хлопці весело помахали своєму майстрові:

— На простір, на острови! Перевіримо, чи на місці вони!..

І віддаляючись, знов обмірковують щось своє, молоде, регочуть.

— Ото був би номер! — чути розгонистий голос довгов'язого Льоньки Бабича.— Ох і номер!

— Смішним чимось пообідали хлопці,— зауважила Вірунька, і, помовчавши, стала ділитися з Іваном одним із своїх профспілкових клопотів, що, правда, більше стосувався Марії з восьмого крана. Сьогодні була комісія її чоловікові, він у неї без руки з фронту. Весь день Марія переживала, навіть залізним рукам крана передавалось, що жінка в неспокої. А як їй бути спокійною? Хотілось би й Віруньці в когось допитатися, для чого щороку на перекомісію тягти отих безруких та безногих. Невже думають, що в котрогось із них за цей час рука або нога виросте?

З'явились на алеї ще якихось троє у синіх спецівках, зупинились коло сатиричної газети «Гаряча прокатка». Один із них, важкоплечий, з міцним загривком, на когось дуже схожий... О, та це ж Таратута!

Баглай гукнув йому:

— Здоров, Семене!

Таратута обернувся зарослим, сірим обличчям і, побачивши Баглая з дружиною, поважки рушив до них, щось миркнувши перед тим своїм компаньйонам.

— Здоров, здоров, Баглаю... Хінді — русі бхай-бхай... Вирішив розгулятись на рупії? Ну, частуй тоді. Бо мені ж ви так і не дали заробити.

Іван сам наточив Таратуті пива, посунув кухоль: частуйся, мовляв, на здоров'я... Баглаєві не хотілося зараз повертатись до тієї неприємної історії з Таратутою, котрий теж був на Бхілаї деякий час, був, та не добув...

Рука Таратутина без зайвих припрошень потяглася до кухля — важка, набрякла, з срібною каблучкою, що аж у тіло врізалась на товстому пальці.

Вірунька, не приховуючи цікавості, розглядала перстень.

— На обручку дивишся? — губи Таратутині ворухнулись у кривій усмішці, а в пригаслих очах змерехнув хижуватий холодок.— Оце і вся пам'ять про Бхілаї. Знаєш, які після того в Союзі на мене нарахування зробили? Збирався «Волгу» купити, та плакала моя «Волга». Даром тільки на права здавав.

— Ти де тепер?

— Був на заводі металоконструкцій. А зараз знов на прокатку вернувся... Ото ж, бачиш, з пляшкою в руках прокатали. Ще й підпис який дали: Гуляйгуба. Та я й не ображаюся. Хай повеселяться, хоч над своїм роботягою... Отак і тече життя. Розмінюєм червінці літ на мідяки буднів...

За час, відколи вони не бачились, Таратута помітно змінився: під очима з'явилися міхурі, обличчя брезкле, сіра втома на ньому лежить.

— З жінкою помирився, Семене?

— З якою? — лукаво той блимнув з-під брови спершу на Івана, потім на Віруньку.

— Законну маю на увазі.

— Розкололи глек остаточно... Рідня пішла війною. Був Таратута потрібен, поки рекорди ставив, або рекорди, як ми там у Бхілаї говорили. Поки премії носив. Тоді й раднаргоспівське начальство не соромилось з Таратутою родичатись, у зяті взяло, в Бхілаї послало.— Свою скаргу він адресував зараз більше Віруньці, яка, здається, слухала його співчутливо.— А коли повернувся без лаврів переможця... Та що там говорити,— Таратута одним духом осушив кухля.— Потовклось по мені життя. А тепер і свої роботяги погрожують викишкати з бригади: уже вони, бачиш, переросли Таратуту, уже він їх ганьбить...

Справді ж, видно, нелегко живеться цьому їхньому заводчанину. Стрижена їжаком Семенова голова іскриться потом, давно не мита, бездоглядна. Після роботи й під душ не став — якийсь аж мурий весь. Дивлячись на Таратуту, кинутого, занехаяного, Баглай відчув щирий жаль до товариша. Досить іноді буває отак одного погляду, однієї якоїсь нотки в голосі, і вже

ти простив, відійшов, уже душа наллята добротою прощення.

— Хочеш, Семене, до мене в бригаду? Переходь, візьму.

— До мартена? На переплавку? У вас жарко. Якби десь на водній станції — отам би мені клімат підійшов.

— Туди вас багато охочих,— вкинула Вірунька невдоволено.— А хто ж метал даватиме? Чи хай жінки і до мартенів стають?

Таратута надпив із другого кухля.

— Люди гинуть за метал. Колись гинули за жовтий, а в нас за чорний. Де ще так вичавлюють, як на металургійному? Скільки не давай, усе мало, усе женуть, усе штурмівщина. Давай норму, давай дві, а жити коли?

— Кому як,— зауважив Баглай.— Для мене це і є життя.

— Знаєм, для тебе життя металурга — це гордість, шана, портрети в газетах, а як на мене, то краще вже дріжджами на базарі з-під поли торгувати... або човни заводські стерегти. Вичавлять тебе, а тоді ще й у вікно сатири, усім на посміх, Гуляйгубою продражнять. А що вони знають про мене? — Таратута скривився в гримасі.— Може, я людина в собі? Може, я не по графіках жити хочу?

— Далися тобі ті графіки,— потамував усмішку Баглай.

— Для тебе вони закон, це я знаю. Ти заради графіків розбитися ладен... Честь династії і так далі...

— А що? — образилась Вірунька.— Це ж Баглаї! Потомствені металурги! Честю своєю дорожать, слава їм даром не приходить.

— А за мною ніякої слави, нема чим дорожити,— похилив свою немиту голову бесідник.— Хіба що гуляйпільська яка-небудь, драна, гольтіпацька. Де тільки що сталося — так одразу тебе й на підозру беруть. Під віадуком убивство було, чули, мабуть? Справжніх слідів не вистежать, а Таратутою не забули поцікавитись: де тієї ночі був? А він цілу ніч у заводі ішачив!

Двоє Таратутиних приятелів, що ждали його оддалік, наблизились до столика; один із них, майже підліток, минувши недобрим поглядом Баглая, звернувся до Таратути:

— Він усіх тут вгощає?

— Хто це він? — спохмурнів Баглай, ображений його тоном.

— Ну, ти. В Бхілаї ж тобі жирно платили?

Вірунька, стежачи за Іваном, бачила, що ось-ось він скипить. Поблід, зуби зціпились, ще слово — і спалахне, в бійку полізе, як не раз траплялося раніш. Невже цей шмаркач не знає, що перед ним самбіст із сталевими м'язами та ще й швидкий на кулак, заводиться з пів-оберта... А шмаркач далі межи очі п'явся:

— Став, став, не шкодуй валюти...

«Зараз буде»,— з жахом ждала вибуху Вірунька. Але Іван тримав себе в руках: жовна камінно застигли під шкірою. Не відповідаючи, дивився на підлітка майже з сумом.

— На Батьківщину ж повернувся,— недобрим тоном докинув другий з цієї ж компанії.

— На Батьківщину, але ж не до вас, хамлюги! — Іван ще дужче зблід, і ластовиння виступило на щоках помітніше.— Не ви мені Батьківщина, ясно?

— Не зв'язуйся,— Вірунька, взявши чоловіка під руку, мерщій потягла його, знервованого, з павільйону. Аж коли відійшли, дружина мовила з полегкістю:

— Вони, мабуть, з ножами... Боялась я, що ти його вдариш.

— Кулак свербів,— признався Іван.— Але вдарити — це не вихід... По бійках ми, по-моєму, на одному з перших місць. Думаю іноді: чого в нас так хамлюг багато? З першого ж кроку в аеропорту... Тільки прилетіли, оформляємо багаж, і там уже якась цвікавка всю радість зустрічі зіпсувала. Хлопці до неї з жартом, із компліментом, а їм у відповідь — крижаний тон, грубощі, обхамила та особа всіх нас підряд і головне — ні за що. І це на службі. А в трамваях, у магазині, на пошті... Просто дивно: чому в нас такі люди злі? Звідки ця злоба, зневага, неприязнь до інших? Бажання образити, принизити людину, свого ближнього — це, звичайно, паталогія, але чому вона так поширена? Ні, тут не одноденні профілакторії потрібні...

— Профілакторіями всьому не зарадиш,— згодилась Вірунька.— Палаци здоров'я, це, звісно, добре... Повезуть його туди автобусом, переночує, тілом відпочине... Але ж товариським судам чомусь і після того є робота... Та й не лише товариським.

Спустилися алеєю вниз, вийшли до Дніпра. Обличчю Віруньки знову вернулась природна успокоєна гордовитість, вираз цей для неї найхарактерніший, біля неї, такої, Іван і сам легше повертає собі душевну рівновагу. Не хотілось уже думати про цю безглузду сутичку з нахабою,— перед очима плескотіла на весь обшир рідна прекрасна ріка. Дивлячись на неї, Баглай почував у душі хвилювання, якого раніш за собою тут не помічав. Не Ганг, а така ж священна для тебе, як важководий Ганг для людей тієї країни. Ріка батьків, ріка рідної історії... Вільний, заллятий сонцем Славутич, він більше, ніж небо, світить тут людям своїм простором. Літають по сліпучій гладіні легкі байдарки, гострі, мов щуки, човни заводських спортсменів, мчать недавно завезені сюди каное, торохкотять моторки. Зблискуючи веслами, ідуть четвірки, вісімки, ритмічно погойдуються смаглюваті тіла, плавко опускаються весла на воду і знову злітають — червоні, жовті, оранжеві...

Дніпро для тих людей — частка життя. Іван із Вірунькою своє одруження завершували на Дніпрі, вперше він тоді покатав молоду дружину під парусом,— весілля молодих металургів часто завершуються такими прогулянками...

— Скучив за Дніпром? — всміхнувшись, питає Вірунька.

Іван рудіє чубом, випрямлений, суворий.

— Аж не віриться, що був я від нього так далеко... Де та Індія! Дивно вперше почував себе там. Чого я, думаю, опинився тут, у такій далечизні? Тільки тому, що посилали? Цікавість гнала? А повернувся звідти і бачу, що ні, не проста була наша місія... Не покидьок, не хамлюга, діло життя вирішує. Справді ж, підтримку друзям несемо і на екватор, і за екватор... Якщо стане земля багатшою, то й наша частка в цьому буде. Ради такого, далечі не злякаєшся, на край світу махнеш... Людям помагаємо, їх метал варити вчимо, і самі теж дечого вчимось.

Біля головного причалу багато молоді, сидять, стоять на понтонах, готуються, здається, до якихось змагань. Один з-поміж них зоддалеки дуже схожий на Миколу, Іванові подумалось: справді, може, брат повернувся? Загорілий, як чорт, струнконогий, вибродить з води, на руках виносить невагоме своє каное... Поклав його на берег, після того допоміг дівчині причалити і її

човника. Пристояли, про щось розмовляють, сміються. Вилитий Микола! Але ж не він... Хвилею накотилось тепле почуття до брата, почуття майже батьківське. Доводилось на руках носити його маленьким, по окопах із ним та з матір'ю на вгородах ховавсь. Рано випало Іванові відчути своє старшинство в сім'ї, взяти на себе ті обов'язки, що на нього перейшли, коли батька не стало. І жорна робив, і ложки із кабелю виливав, ходив із тітками на села міняти. По глибоких снігах, по зав'южених окупаційних дорогах... Якось ледь живого, обмерзлого, підібрали його заводчани під лісосмугою, привели до матері... Якби не вони, в снігу там би й закоцелів з торбинкою ячменю... Пізніше в ФЗУ пішов, щоб швидше бути в цеху, щоб приносити із заводу хлібні картки для сім'ї. Життя склалося так, що з інститутом розминувся, зате ж хоч Микола тепер став студентом, буде перший у роду інженер. Непоступливий буває, колючий, а душа славна, чиста... Тільки все вірші та різні фантазії, розмови з друзями до півночі про смисл буття, про гуманізм... А ти скажи мені, брате, як бути гуманістом з оцими, що хамством та брудом поганять себе і людям отруюють життя? Як вичавити зло з їхніх душ? А треба ж з усіма знаходити спільну мову. Меншою, зовсім невеликою, стає планета, це сам відчув. В часи Магеллана здавалась людині неосяжною, а зараз? Потрібен якийсь інший, вищий розум сучасній людині,— без цього, люди, біда...

— Баглаю, давай до нас! На Скарбне! — лунає голос десь зліва.

Там між катерами чадить, гуркає, то дихне, то знову заглухне мотор, прилаштований на розлогій байді начальника доменного цеху. Мотор не заводиться, сам господар, габаритний дядечко в майці, сидить перед ним упрілий, люто смиче і смиче мотузок, силкуючись будь-що видобути іскру. Біля нього цілий гурт заводських з вудками, з саквами, терпляче ждуть тієї іскри божої, щоб рушити нарешті в плавбу.

— Треба й нам буде спорядитись,— каже Вірунька.— Дітей мамі залишимо. Бо ні разу без тебе й на островах не була. Все ніколи. Все клопоти: думаєм, що будемо вічно жити, що встигнеться все... А літа летять.

Іван розуміє Віруньчин настрій. І літа, і робота. Після цілого дня в цеху, після кліті-кабіни крана, де

бачиш тільки гори брухту, шихти, піднятої куряви,— після того особливо почуваєш потребу дихнути простором, починаєш бачити небо, помічати блиск води, радує тебе дерево зелене... Чи не це якраз і жене людей у далекі плавні на поживу комарам?

Після тривалої смиканини неслухняний мотор начальника цеху таки скорився, гучно затрахкотів, мотузок кинуто, і компанія відчалює з переможними вигуками кудись, може, й на цілу ніч.

— За щуками! За карасями!

Все далі й далі їхня чорна розлога байда з мотором на кормі. Вирвалась на просторе, набирає розгону, високо, задерикувато піднявши носа з води...

«За щуками? Та чи тільки за ними? — думає, дивлячись услід їм, Баглай.— Не стільки щук, як, може, саму себе там шукає людина, шукає дружби з природою, гармонії з отими водами, з небом, з отим рідним простором... В Індії вперше помітив, як люди виявляють увагу кожній стеблині чи комашині, прагнуть бути в близькості до всього живого... Адже людина доти й людина, допоки не втратила здатність бачити, крім потворностей життя, і його красу. Той, хто бачить це, може, не так мучитиме себе, гірко питаючись, хто я і навіщо, звідки й куди?»

Надзахідне сонце червоніє за мостом. Велике, розпечене. І дедалі більшає. Маленькі, мов мишенята, машини, проповзаючи по мосту, перетинають світило, без кінця проходять через його велетенський розжарений диск.

XXI

Білий метал сонця над містом.

Чавунна постать Титана у горішньому парку, над заводами. Закіптявілий він, аж сірий від пилюки (давно не було дощів).

Нижче, навпроти Титана, будинок заводоуправління і брама заводська. Закурена, давня, з таблицею темної міді, яка засвідчує, що звідси колись виходили перші червоногвардійські загони.

Махновські коні іржали біля цієї брами. Доки іржали та били копитами землю по цей бік муру, по той бік кувалися бронепоїзди. Сила віку виходила звідти — звідти й легенда виходить.

Кликав Махно металургів до себе.

— Відчиняйте браму, хлопці, та давайте до мене, до батька Махна! Підемо по степах гуляти. Хіба це життя — сажу ковтати весь вік? У вас дисципліна, а в мене свобода. У вас сажа, а нам Україна маками цвіте!

Відчинилася брама, і вийшов до Махна представник чорного заводського люду. Руки — мов із заліза куті. Йде горновий поміж кіньми, вибирає для себе гриваня. Якого за гриву придавить, а той і впаде, і впаде. Так усіх перепробував, і жоден не встояв.

— Бачиш, батьку Махно, нема в тебе по мені коня...

І відтоді пішли звідти, із цього заводу, гуляти по Вкраїні бронепоїзди. На одному з них був партизан Железняк. А на іншому, може, сусідньому, Баглай-горновий, що сини його й досі на Зачіплянці живуть.

Зранку того дня Єлька браму заводську розглядала. Брама — рідна для Баглаїв, вона щоранку й Миколу пропускала на завод, у цех. І з цієї ж брами лягла йому потім дорога до інституту. Контрактований студент, він після захисту дипломної знову повернеться сюди, звично зайде крізь цю заводську прохідну, одягне свою синю інженерську спецівку — і то вже, мабуть, на ціле життя.

Здійснюючи раніше визрілий намір, зайшла Єлька того ранку до заводоуправління, нервово постукала у те віконечко, в яке багато хто стукав і до неї, аж ліктями вичовгано карниз. Полив'яний череп за віконцем побачила, очі сиві...

— Прийміть! На найтяжчу роботу! Де в протигазах, де з кайлами на рейках... Документів у мене нема, але я нікого не вбила, нічого не вкрала... Дев'ять класів освіти... Візьміть!

Вислухано було уважно її гарячі вмовляння. Потім почула спокійне:

— У нас, дівчино, двадцять п'ять тисяч робітників. І жодного щоб просто з вулиці. Щоб справа не була оформлена як належить.

Присоромлена, відкинулась од вікна з таким почуттям, ніби когось хотіла обдурити, чи що. Так тобі й треба. За твій нестерпний характер, за промахи, за непродумані кроки... Якщо не посміла сказати правду коханому, то і всі тепер дивитимуться на тебе як на

брехуху! Не відчиниться перед тобою ніяка брама на світі...

Один із мостів, високий міст-естакада, перекинутий через територію заводу у бік Дніпра. Зійшла на цей міст. Розкинулась унизу перед нею вся величезна заводська територія з домнами, мартенами, аглофабрикою, з горами сирої руди на дніпровому березі. Ще далі в нагірній частині міста азотнотуковий випускає іржаво-руді лисячі хвости, отруює небо. Хіба ще спробувати туди? Кажуть, як іде дощ, оті руді дими його, змішуючись з дощовою дистильованою водою, утворюють азотну кислоту, той дощ наскрізь пропалює на деревах листя зелене... Не лякають ніякі отрути Єльку — більше відлякує вікно відділу кадрів: те, що почула тут, почує і там... Внизу попід мостом безліч колій, маневрують весь час заводські паровози, тягають руду, платформи з металом, від цих паровозиків кіптяви найбільше: бурхоне, завалує чорним димом, півнеба застеле. Таємничий світ труда, що ніколи тут не припиняється, світ певності в собі й байдужості до Єльки. Один випустив дим просто під мостом, шугонуло чорним угору, гіркою хмарою окутало Єльку, клапоть сажі впав на білу кофтину. Чомусь шкода стало кофтини. До неї ж Микола торкався... Більше, мабуть, не доторкнеться... Короткий зблиск щастя, біль втрати, чуття зайвості,— все змішалося в душі, гнітило. Піти б звідси, але чомусь не йшла. На блискучі колії внизу, зачманівши від горя, дивилась. Якби забачили ті паровозики розпластане на коліях під мостом знівечене тіло дівоче, чи дуже б стурбувало це їх?

Десь від міського вокзалу ледве чутно долинає музика, грає духовий оркестр. Чого він грає? Кого зустрічає? Кволою, онімілою ходою почвалала туди. На пероні повно молоді: проводжають студентів на цілину. Музика, рюкзаки, дотепи... І хоч знала, що Миколи тут бути не може, очі мимовіль самі шукали його в юрбі. Казенні слова якісь було сказано з імпровізованої трибуни. Обійми неказенні. І вже з вікон вагонів виглядають юнацькі безтурботні обличчя. Співають. Поїхати б і тобі. У безвість. Де тебе ніхто б не знав, де не догнали б тебе ніякі плітки, ніякий поговір... Зникнути, щезнути! Подалі від отих пащек, що десь, може, й сьогодні, ганьбитимуть Єльку перед її коханим. До пекучого сорому, до відчаю уявляла собі все, як це буде

там, у Вовчугах, як розлютована бригадирша клене її перед Миколою, ліпить на неї всяке, де крихти правди змішаються з найчорнішою брехнею, а він стоїть приголомшений, вражений, так поглумлений у своєму коханні. У плітках потоплять, у брутальнощах. Ніхто не в силі буде спинити потік образ — ні голова, ні подруги. Оганьблена, легковажна постане в його очах, найгірша в селі... І після цього ще сподіватись на зустріч із ним? Крізь землю, мабуть би, провалилась під його караючим поглядом!.. «Оце ти така? Отак тобі вірити?» А він чесний, правдивий, відкритий — в нього вся душа зверху! Такий він, такою і Єльку собі уявив, а вона скритна, зла! Ошуканий нею, приголомшений, осміяний пащекухами, стоятиме сьогодні у Вовчугах біля контори, слухатиме все, почуваючи, може, тільки біль кривди, біль розчарування. Та й хто після почутого повірив би у щирість її справжнього, спалахнулого до нього почуття? Хто не відчув би гіркоти, так помилившись у людині... Болем сходила душа. Бурхлива уява малювала Єльці одну сцену жахливішу за іншу, і не думалось уже, що все це могло бути тільки плодом її фантазій. Не сягала в своїх припущеннях, що належить до тих екзальтованих натур, для котрих вифантазуване має іноді силу більшу, ніж сама реальність.

Знову була потім у скверику, де старі жінки внуків своїх повивозили у візочках на прогулянку.

На одній з лавок, схилившись на кошик, самотній чоловік куняє, перед ним знічев'я, зупиняється постовий, і вже виникає конфлікт:

— Громадянине, не спіть.

— Я не спав.

— Ви спали.

— Не спав. Тільки очі заплющив. Що, я не маю права заплющити очі? Сонце б'є...

— Не прерікайтесь. Гордий дуже. Спати треба було в електричці, сквер — не місце для спання.

— Не спав я.

— То чому ж перехнябився? Розвалився... А тут громадяни з дітьми...

— Громадяни, я вас образив?

Жінки (хором):

— Ні!

— Так чому ж він причепився? Може, я задумавсь, очі заплющив...

— Задумавсь! Багато задумуються тут. А тоді дихне — як із винної бочки...

— Чого ображаєте? Громадяни!..

І так довго було. Довго і ні про що. Аж поки жінки, втрутившись, розвели їх, зліквідували конфлікт, але настрій було зіпсовано обом. «Ще й до мене вчепиться»,— подумала Єлька і сіла біля жінок, на самому краєчку лавки, на більше й права ніби не мала.

Неквапливу розмову літніх жінок слухала, теж ніби крадькома, незаконно. Про всячину гомоніли: про хліб, що до нього тепер гороху домішують, про пенсії, що їх нібито мають підвищити заводчанам. Зайшлося ще про якусь дівчину, що нібито десь на Скарбному минулого тижня втопилася з нещасливого кохання. Їхали туди разом, веселі обоє, а там щось скоїлось, і вже вам отака драма... Потім найстарша з жінок стала розповідати, як у молодості один студент у неї закохався. Селюк був, неотесаний, а вона з сім'ї, де знали манери і вміли стіл сервірувати. Не вмів він зачарувати її родину, і зрештою переважили інші поклонники. І ось минуло багато літ, в неї сини вже дорослі, інженери. Багато-багато було після того тортів на день її народження, різних бісквітів та наполеонів, всі вони тепер наче злилися для неї в один великий торт... Зістарілась, відцвіло життя, а чомусь і досі ні-ні та й випливе з-поміж давніх її поклонників саме він, отой вайлуватий селюк-поет, що манер не знав. Все частіше згадується, як сказав якось їй на день народження: «Ну що я, безмаєтний студент, вам можу подарувати? Дарую вам оту зірку!» (І показав з балкона на зірку). І навіть коли голодувала під час окупації, в горі й нестатках була, чомусь не роки благополуччя згадувались їй, а вночі пробувала все віднайти в небі оту зірку, що їй студент колись на день народження подарував...

Горючим болем проймала Єльку сповідь старої жінки, її запізнілий жаль за чимось, що могло б бути, але що так і пройшло стороною, як літній далекий дощ.

Біля занедбаного, без води, фонтана дітвора голубів годує. Дикі, бездоглядні, отак і живуть на крихтах... І згадались Єльці інші, зачіплянські голуби, сяючі у вранішньому сонці, оті, що невтомно тягли вгору собор, біло й тріпотливо йдучи колами в хмаровищах диму

все вище, і здавалось, собор за ними теж тягнеться вгору, росте... Відблискотіли, назавжди, мабуть, погасли ті сяючі голуби її короткого щастя...

Тяжко. У грудях гадюки смокчуть. І нікого було й винити — тільки саму себе. Хто ж винен, що носиш у собі щось баламутне, де ступиш — усе невпопад, до чого торкнешся — мимоволі руйнуєш... Скільки тобі ця ніч Баглаєва обіцяла, ніч знайомства, довіри, злиття душ, маревна ніч закоханості... А що зосталось?

Побувала біля Миколиного інституту. Новий величезний корпус в горішній частині міста. На фасаді вимурувана складна якась формула, якесь незрозуміле Єльці рівняння й модель — мабуть, модель атома... Ніби щось аж насмішкувате й глумливе було в цій круглій моделі і в таємничих знаках рівняння, зрозумілих тільки для обраних, які ніби відгородились тим тайнописом від простолюддя... Біля інституту — нікого.

Ще на проспекті потім посновигала. Здавалось, що й перукарі з вікон, і продавщиці від лотків позиркують на неї осудливо. Інші працюють, а вона тиняється без діла... Гонивітерка, легкого хліба шукає... Саме відчинявся ресторан, туди заходила рання якась компанія.

— Ходім з нами! — зачепили Єльку.— Вип'ємо на брудершафт... З одного келиха!..

Це вони її такою вважають. Певні, що з тих вона, які з першим стрічним підуть, з тих, що не ображаються, коли їх на коліна собі в ресторанах садовлять!..

З ненавистю глянувши на них, наддала ходи, на зупинці в якийсь автобус вскочила. В перший-ліпший — хоч за хвилину перед цим нікуди не збиралась їхати. Автобус був майже порожній. Єлька сіла, принишкла в кутку. Кондукторка, чомусь суворо глянувши на неї, оголосила, що автобус іде на Скарбне.

Простоволосий, сивий, як Саваоф, сидить старий металург біля воріт свого раю. Саваоф у вилинялій робі заводській. Вийде, сяде отак, не боячись сонця, і старечий, засльозений погляд подовгу плаває в далечі, на знайомих обріях. Собор просікся з імли. Димлять заводи. Що є рідніше в світі? Між мурами заводськими одцвіло життя. Все вам віддав. Як там господарюється вам без нього? На цехах, кажуть, стільки сажі нападало, що зараз доводиться лопатами згортати її, скидати, як сніг,— траплялися випадки, коли провалювались дахи під тією чорною вагою...

Дивиться у заводську далеч старий. Спокійно снується на екрані неба фільм його молодості, його життя. Людина смеркання, чого він жде? Хто йому відгукнеться із тієї далечі, від бур відшумілих, від жароти цехів, де вже сто літ виплавляють метал, від людей, що колись були йому близькими? Сидить і наче жде когось.

Щовихідного веселим грайгомоном повниться ліс. А зараз тихо. Слухає тишу старий. Чує перегук віків, голоси з туманів. Дзвони козаччини йому гудуть. Дуби революції шумлять.

Є в нього тут друг, Яровега, теж металіст, барикадник, колись ще в молодості разом ходили в Нардом на проспект лекції Яворницького слухати... Яровезі тільки й відомо, кого отак подовгу жде біля воріт старий Лобода: очі замружіють слізьми, а він усе виглядає бездушного сина свого. Клянеться, що й бачити його не хоче, а потайки жде, сподівається. Дожити кортить йому, щоб глянути на своїх нащадків. Може ж, колись із внуками прийде син, і старий пригорне внучат, і вони його полюблять. Може, коли-небудь діждеться-таки.

У будній день нема наїзду на Скарбне, всі по роботах. Дубовий ліс підступає до самого раю металургів, велети гіллясті, віки вони стоять. Ночами тіні минувшини населяють урочища Скарбного, з ними лише й спілкується нічний рибалка Лобода Ізот. Вусаті, тристалітні запорожці, буває, десь вогнище розведуть, лежать, люльки покурюють, консервні бляшанки розглядають знічев'я. Котрийсь вуса погладжує в подиві: «Що вони з цих бляшанок вживають? І які вони тут є, теперішні? Чи є лицарі серед них? Чи самі гречкосії? Не може ж так буть, щоб лакизи та казенники, крутії та трусії? Бо ж з усього найгіршого, що може бути в людині, душа заяча, душа раба!»

Почуває, як ці думки роздмухують у ньому зненавиду до когось, збурюють не охололу ще кров. Приїхали якось в отакий будній день троє легковою. Виклали з багажника снасті браконьєрські, лопати саперні добули, стали берег копати. Кожен робить собі крісло земляне, щоб із вудкою сидіти в тім кріслі, мов у кабінеті. Підійшов до них, соромити став: «Що ж ви землю рушите? Берег обвалюєте?» Грубощами йому відповіли. Не довго, мовляв, уже бути цьому Скарбному. Осушать його, під городи все буде пущено. Під боком у промислового міста намули такі пропадають.

Городина була б яка! Коли будуть тут приміські господарства — овочеві бази баклажанами заб'ємо... Того й не думають, що як води не буде — нічого ж не буде... Став проганяти їх від берега. Огризалися, один навіть лопату підняв, босяцькою лайкою не посоромився ображати старого. Та хоч один проти трьох, все-таки прогнав, витурив їх, браконьєрів. Правотою своєю прогнав.

Отакі й плюндрують. Коли далі так піде, то скоро, мабуть, і журавлі не літатимуть над нашою прекрасною Україною... Вдарить котромусь у голову: давай ще одну ГЕС — і на тобі ГЕС, і вже рубають плавні, замість них гниле море смердить, густе, як кисіль, топить мільйони, до марганцевих рудників підбирається... Невже й на Скарбне посягнуть? Як осушать, нічого ж не буде! Туманів не буде! Чуєте? Не буде туманів уранці! — як щось жахливе вигукував у думці комусь.

Перед ним повз Будинок металурга стежина в'ється, одна з тих, що від шосе в глибину лісу горожанами протоптана. Під вихідний і вранці в неділю тут валом валить люд із міста на природу. Буває, що й заводчан своїх між ними побачить: із сім'ями йдуть, шанобливо вітаються зі старим обер-майстром. А буває, що компанія жевжиків якихось проходить, галасують на весь ліс, з приймачиками в руках, антенами аж у вічі старому тичуть. Ще й насмішки пускають. Молоді, зовсім юні, а такі вже черстводухі. Що їх робить такими? Звідки в них оця зневага до всіх, навіть до трудової сивини? Спробуй зауважити цьому непоштивцеві, він одразу ж у відповідь: «А хіба я не маю права?» Пройдуть із своїми антенами-штрикачками, а старий ще довго дивиться їм услід. Без озлоби, скоріше з болем, наче рідні внуки пройшли перед ним. «Чому ви такі? Чому неповажливі до людей, сумні, дражливі? Чому пісень не співаєте, а слухаєте тільки готові з отих коробок? Чому навіть сміх ваш не схожий на той, яким сміялось козацтво? Жалко мені буває вас. Допомогти б вам, а як?»

Багато про що передумає Ізот Іванович, сидячи тут. Підлітком біля горна починав. Потім півжиття на мартенах. Варив не тільки м'які, рядові сталі... І синам браму відчиняв, з собою привів на завод. Переглянуто ще раз фотографії загиблих синів. Роздивлено синій океан з пальмами, Індійський океан. Ген аж куди сягнула твоя наука металурга! Скрізь, де є руди в надрах, буде й наука твоя...

Під обід уже бралося, коли якась дівчина виринула на стежці. Похнюпившись, прямувала до лісу. Проходячи, насурмлено блимнула у бік старого, густо смаглява, циганка, чи що. Зараз циганів чимало з'явилось, переводять їх із кочового на осідле життя, комусь вони там дорогу перейшли... Але ця не в рясних спідницях, у звичайному, у кофтині біленькій. Коли зиркнула спідлоба, губи самі за звичкою тихо мовили: «Здрастуйте»,— сільська, видно. А в очах таке горе глибоке, такий закипілий розпач, що і дна йому нема. Не з добра такі сюди заблукують, прямуючи часом, як сновиди, до лісу, до темних скарбнянських ям-чорториїв...

Уже минула його, коли він, відчувши якусь бентегу, окликнув:

— Дочко, а вернись-но сюди.

І вона покірно вернулась, мовчки зупинилася перед ним з тією ж похнюпленістю, з важким, тягучим поглядом відчаю, де вже ніби й воля до життя згасла. Спитав — відкіля і куди. І ніби аж тепер помітила вона старого і в тоні вловила співчуття.

Як блудниця збайдужена, відкинута всіма, стояла Єлька перед ним. Здається, ніколи не дивилась вона в такі мудрі і людяні очі, що, може, просвітлені власним болем, гіркотою самотності, набули здатність зазирати так проникливо і в душу іншим. Ніякий не родич, а помітив її стан. Окликнув, розпитав лагідно. Навіть не знаючи, хто вона і чи співчуття його варта. Двоє людей, зовсім незнайомих, випадково зустрілись, і ось так... Про матір, про батька ще запитав. Де працювала. Слухав її скупі зізнання, і велика, в сивій сивині голова його весь час зичливо покивувала, ніби приймала без осуду її життєві зриви, й помилки, і невміле каяття приймала, все далі читаючи заплутану книгу Єльчиного життя.

Почувала Єлька, як помітно відтає в ній крига озлобленості проти себе і проти всіх, як поволі повертається вона до чогось людського, що було перед тим уже ніби навіки втрачене. Згодом і сама запитала старого: чого він тут? Сторожує, чи що?

Старий пояснив, що це за будинок. Патронат для колишніх металургів, для самотніх людей.

— Райська обитель,— додав з невеселим усміхом.

— А хіба у вас... Ні синів хіба, ні дочок? — спитала Єлька і тієї ж миті відчула, що не слід було запитувати про це.

Все обличчя старого враз зіжмакалося, перехопилося спазмами болю, він нахилився, в грудях заклекотіло, кістляві плечі затряслись у важко стримуванім риданні. Людина плаче! Старий чоловік і... сльози, великі, світлі, течуть по щоках. Це так приголомшило Єльку, що вона ладна була закричати — від нестерпності бачити це. Нічого нема страшнішого, ніж бачити стару людину в риданні. Бачити, як щойно осінньо-спокійне, гартоване життям обличчя раптом спотворюється гримасою страждань. За хвилю старий змахнув сльози долонею, сива голова піднялась, він вернув собі самовладання. А Єльці душа горіла болем, гострим до щему, до крику. Не могла простити собі цієї необачності, картала себе, що необережним своїм запитанням так вразила старого, торкнулась, видно, найболючішої рани його життя. Бачила Єлька горе, знає, як людині болить, але яким же мусить бути горе цього старого, якщо від найменшого доторку до якоїсь затаєної душевної травми міг його скрутити отой раптовий судорожний плач! Чи сподівався він, що вінцем його старості стане біль, непогасний, щодня ношений, щодня здавлюваний у собі? Такий велет, а був зараз зовсім беззахисний у своєму горі. Хотілося знайти слово втішання, виказати шану, руку оту темну, велику хотілося поцілувати звікованій цій людині, що когось втратила чи кимось покривджена тяжко.

Старому, видно, було ніяково за те, що виявив перед незнайомою людиною таку слабкість, хай навіть скороминущу; знову, як і перше, добрими, успокоєними очима глянув на Єльку.

— Голодна ж?

Підвівся і, звелівши йти за ним, повів у свою райську обитель.

XXII

Один із заводів скинув брудні, отруєні води в Дніпро, і риба подохла. Знялась ціла історія. Приїздила з центру відповідальна комісія. Секретар обкому зібрав з цього приводу директорів заводів, керівників партійних і профспілкових організацій. Сердитий був:

— Доки будемо отруювати Дніпро? Доки труїтимем повітря? Держава дає кошти на очисні споруди, а ви

з року в рік тільки штрафи платите з тої ж державної кишені. А профспілки? Які ваші обов'язки, ви забули?

В зв'язку з цим згадали про оригінальну систему очищувачів, що її запропонували заводський механік Олекса Артеменко та студент з металургійного Микола Баглай. Секретар обкому виявив бажання сам познайомитися з раціоналізаторами. Того ж дня подзвонили в район, і Баглаєві передали, що його терміново викликають до міста. Сказали, й чого саме викликають. Свого часу обоє вони побували в директора із своїм проектом, нічого тоді не вийшло. Вислухав на бігу, відмахнувся від них:

— Не до вас мені зараз, з планом завал, міністра ждемо!

Олекса й після того не втратив надії, тягнув Баглая ще кудись іти, але студентові терпець урвався: осточортіло. Мабуть, не проб'єш лобом стіни...

З тим і відбув на хлібозбирання. І ось тепер, виявляється, знову ожила їхня ідея, зацікавились.

Добирався Баглай до міста на попутних. Соняхи вже цвіли, ціле море їх, золоточолих, розлилося степами, звернутих лицем до свого небесного взірця. Їхав з радісним передчуттям зустрічі з Єлькою, з Зачіплянкою і з тими невідомими людьми, які стануть його спільниками у боротьбі за ясне, незабруднене небо рідного краю. Країна прогресу повинна бути без шкідливих димів! — такий його, Баглаїв, девіз. Вже складались, формувались думки, невідпорні аргументи, які він висловить перед тими, з ким і зараз у дорозі веде пристрасну, переможну дискусію. Дошкульно висміює якогось горе-раціоналізатора, що пропонує всі труби звести в одну і відводити той дим кудись... Інших теж на лопатки кладе. Звичайно, певну рацію мають і прихильники сухого очищення, адже не всюди є достатні резерви промислової води. Багато країн переходять на сухе фільтрування, це так. На Заході застосовують навіть мішкові або рукавні фільтри із спеціальної матерії, вона мусить бути особливої міцності й жаростійкості, бо температура пилюки при виході з труб дуже висока. Продукти сухого очищення до того ж можна переробляти, брикетувати, в цьому теж є своя перевага. Перш ніж очищати, треба охолодити газ, знизити його температуру — в цьому проблема. Пряме відсмоктування? Але металурги йдуть на це не-

охоче, бояться, чи не позначиться воно на технологічному процесі. Дим із труб — це розпечений газ із пилюкою, невидима оком пилинка — твій найбільший ворог! Тільки збільшивши в чотириста п'ятдесят разів, починаєш бачити цю пилюжинку, власне, мініатюрну скалку заліза. Тому-то вона добре летить і легко засвоюється організмом. Є закон про допустиму санітарну норму пилюки в повітрі, але хто його дотримується? Повсюди повітряні басейни над металургійними заводами бурунять брудом, різні інспекційні служби теж ковтають цей бруд. На кожнім заводі є вентиляційні лабораторії, які з року в рік тільки фіксують порушення санітарних норм... Хіба ж не самообдурювання?

Думати про це Баглай ніколи не міг спокійно. Особливо збільшилось пилюки після застосування на мартенах кисневого дуття. Не дим, а залізо, чисту руду, багатшу, ніж з рудників, видувають із труб, і вітер день і ніч розносить її над містом... Чотириста тонн пилюки щодоби — тобто тонни й тонни чистого заліза у вигляді бурих отих димів! А директори? Кожен із них і зараз має фонд, щоб платити штрафи за забруднення. І платить, бо йому нема коли думати про фільтри, в нього, бачите, завал... Кошти на будівництво газоочисних споруд їм відпускають щороку, на, бери, будуй, а хто ті кошти освоює повністю? Хто по-справжньому піклується підготовкою відповідних спеціалістів? Був раніше технікум десь на Кавказі, що готував таких фахівців, а потім і його ліквідували. До застосування кисню, доки мартени диміли потихеньку, ще можна було якось миритись, а зараз, коли всі процеси інтенсифіковані, над заводом як пожежа! Бурі хмари затягують небо, проблема очищення стає головною... Шкодує Баглай, що нема їхнього колишнього директора Батури, помер від раку, лауреатом був, той би одразу вхопився за їхню установку! Мокре очищення, яке вони пропонують з Олексою, звичайно, теж річ громіздка, клопітна, треба буде силу-силенну води, треба будувати величезні відстійники, нові установки, кожна з яких це майже цілий цех... Але ж треба колись за це братись! Хай сьогодні ніби це вам і «невигідно», товаришу директор, таке не працює на план, зате повітря для людей буде чистим, небо над заводами засміється блакиттю,— хіба ж це не варте найбільших зусиль?

На Веселій дітлашня з бурхливою радістю зустріла свого улюбленця, баглайчата й сусідські — всі були заїдені шоколадом: певна ознака, що Іван з Індії повернувся. Соняхи й на Веселій цвіли, аж тут Микола згадав, що сьогодні день його народження: з дитинства ще, з материних слів, закарбувалось, що як народився, була війна, снаряди по садках вибухали і соняшники стояли в цвіту!

Він, бач, і забув, а матері не забулось: пирога з вишнями спекла. Щоправда, гостей не скликатимуть, до того ж переддень вихідного, і багато хто подався на Скарбне. Іван з Вірункою, і обидва Владики, і Федір-прокатник, і ще приєднався до них інженер з Іванового цеху... Запрошували й Миколу: як приїде, щоб одразу їх доганяв. Мати — лоцманського роду, справжня дніпрянка: висока, чорноброва ще, дарма що літа... Суворий злам брів сьогодні якийсь лагідніший, почувається, що душа материна не в тривогах нарешті: і старший син повернувся, і молодший у дворі... Навіть засміялась, показуючи, яку шаль Іван привіз у подарунок: ніби молодій, і на плечі накинути совісно... Микола жартома став упевняти, що індійська шаль дуже личитиме їй. Запитав потім:

— А як тут ваша майбутня невісточка, мамо?

Материне обличчя похмарилось: зникла невісточка. Як поїхала тоді до міста, то більше й не поверталась.

Громом з ясного неба пролунала для Миколи ця звістка. Стояв, приголомшений, серед двору, брови насунулись на очі, мовчав. Потім сказав глухо, з гірким жартом:

— Що ж ви, мамо, не вберегли її?

— Це, сину, тобі треба було берегти,— відповіла мати серйозно.

Дала вмитися синові з дороги. Осмалений повернувся з степів, шкіра на плечах і грудях аж жевріється. Доки натирав чистим рушником своє мускулясте тіло, Баглаїха все дивилась на нього: такий виріс красень, вродливець! Старший рудий, витрішкуватий, навіть очі з рудизною, а в цього так і б'ють блакиттю з-під чорних, густих, як і в батька, брів. «У вашого Миколи,— чує іноді,— очі — ну просто небо!» Тільки часто чомусь те небо з присмутком... Рівний ніс з тонкими ніздрями, вони теж, як і в батька, щоразу нервово посіпуються, коли син чимось схвильований... Все бать-

кове — і очі, і брови, й постава. Як би оце порадувався батько... Так і не побачив сина... Безвісти пропав... Тільки для неї він ніколи не буде — безвісти... А де той солдат, що перший почув, коли воно в окопчику запищало? Живий чи десь у братській могилі лежить?

Хоч і засмученого звісткою, мати все ж приохотила Миколу сісти до столу на підобідок.

А щоб якось утішити сина, сказала, що вже вся Зачіплянка знає, чого його викликано. Недаром, виходить, тут з Олексою, мудруючи, креслили свої ватмани,— чогось таки варті їхні димолови...

— Замучились, мамо... Легше стіну пробити,— буркнув син.

Баглаїху це аж розсердило.

— А ти на легке сподівався? — запитала суворо.— Тільки якийсь бакай — одразу й носа вішати? Ану, візьми лишень себе в руки! Легко в житті ніщо не дається, пора б уже знати...

Відчитала, показала характер.

— Дякую за моральну підтримку,— похмуро всміхнувся син.

Посьорбав борщу, вщипнув пирога і одразу ж із двору.

Солома на Ягоровій хаті від часу злилася, скипілася в єдину землисту масу. Порожньо в дворі, тільки груші-рукавиці самотньо, нікому не потрібно висять. Біля саги постояв: дітлашня на мілкому вибулькувала, по сліпучому плесу плавав гумовий слоник з дзвіночками — індійський сувенір... Бережком змагаються в стрибках жабенята, ці змалілі нащадки мамонтів. Ще далі вийшов, на кучугури подивився. Ніде нема! Так порожньо, порожньо навкруги! «І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла...» Течуть у мареві кучугури, молочай рудіє такий гіркий, що його й кози не їдять... Потужно димують заводи, зробили небо кудлатим, буро-оранжевим... Чорні силуети домен, місто нагірне з вежами... Дух титанізму панує тут. Літаки гуркочуть десь високо-високо... І знову накотилось на Баглая те, що давно вже не накочувалось: оця якась невловима тривожність світу, полігонність його... Навіть у розвихреній сліпучості сонця почувалось щось ніби тривожне... Мимоволі наверталось на думку: що буде з нами? З людьми, з заводами, соборами? Що буде з тобою, рудий молочаю?

Зайшов потім до Олекси — той ще не повернувся з роботи. Такий день: прикрість за прикрістю.

Опинився в Орлянченка. Ромця збирається в мандри, ніби таки дають йому туристську. Поїде подивиться, як вони свої собори бережуть: може, десь органну музику послухає, в соборах це, кажуть, виходить грандіозно!

— А знаєш, Микольцю, як болгари сталеварів називають? Огнярі! Сила?

Про Єльку розмову Орлянченко не порушував, вистачило такту. Мовчки зіграли партію в шахи. Тим часом і Олекса з'явився. Загледівши Миколу в Орлянченків на подвір'ї, теж завернув сюди, про що Ромця повідомив на свій манір:

— Ось і наш фанатик одновухий.

Фронт пройшов Олекса — вуха зберіг, а в цеху ліве осколком відпекло, ледве й очі тоді йому не повипікало. Після того випадку вирішив стати механіком, захопився в співдружності з Миколою пошуками ідеальної газоочистки. Механік в доброму гуморі. Голий череп червоніє, як спечений, уціліле вухо горить.

— Наша бере,— звернувся з новиною до Баглая.— Не ми за директорами, вони тепер за нами ганятимуться. А то поставили фільтр на одну піч, а інші хай собі димлять,— пояснював Ромці.— І ніхто не скаржиться. В Липецьку як випустять жовтий дим — так, кажуть, купа заяв у міськраду. А в нас звикли, мовчать. Ну, тепер треба думати, діло зрушиться. На понеділок, товаришу студент, нам із проектом на заводі бути.

— Тільки чи знову не відфутболять? — висловив сумнів Микола.

— Я ж давно вас, нещасних, учив,— упевнено мовив Орлянченко:— на всякого Бублика антибублик потрібен. На крутійство — силу антикрутійства... Крутійство — то ж ціла наука! Відфутболювати ваші ідеї знайдуться такі лоби що ну! Але супротивника треба зустрічати у всеозброєнні! Він закручує — ти розкручуй. Він розкручує — ти закручуй. Війна нервів. Вимотування — тільки цим їх і можна взяти.

Механік спробував пояснити, що не в тім річ, мовляв. Секретар обкому зацікавився, товариш Дібровний, тому й заворушились.

На Орлянченка це теж не справило враження.

— Відрадний факт, звичайно, що на світі є такі позитивні секретарі, прогрес у наявності,— сказав він філософськи.— Не кожен звернув би увагу на гуманну ідею, виношену в умах двох змордованих бюрократами зачіплянських диваків. Хороший секретар, товариш Дібровний, нічого не скажеш. Він, як відомо, навіть за собор наш заступився, дав браконьєрам по кирпі. Але мене ця ситуація цікавить дещо в іншому плані: чому доля того ж собору, народного архітектурного пам'ятника, повинна залежати від настрою, від персональної волі однієї особи, хай навіть і позитивної? Ви це вважаєте нормальним? Чи, може, це заслуговує того, щоб скомпонувати довжелезну анонімку в яке-небудь двадцять третє сторіччя? Як жили. Як у нас вирішувались такі справи... Як багато залежало від того, з якої ноги вранці керівний товариш встав... Добре ж, що виявився наш секретар не бурбоном, а, навпаки, цілком прогресивним, чулим, зворушливо справедливим... А якби трапився його антипод, діяч, вибачте на слові, поганий?

Олекса-механік тернув себе по лисому черепу, потім весело посварився на Орлянченка пальцем:

— Поганих секретарів не буває, затям це собі, Романе батьковичу. Затям і більше не пащекуй на цю тему, якщо хочеш у туристські їздити...— І додав уже без тіні жарту: — З інфарктом лежить у лікарні наш секретар. Мав у центрі якісь неприємності (не за собор, звичайно), тільки повернувся, і просто з літака — в лікарню...

Заціпило після цього Ромці.

На Миколину досить несподівану пропозицію їхати на Скарбне Орлянченко відповів відмовою, має якісь у місті діла, а Олекса-механік зголосився охоче: його ж мотоциклом незабаром вони й помчались туди, «на лоно природи» — як сказав би Лобода-син.

XXIII

Почалася нова смуга в Єльчиному житті. І сталося це завдяки турботі старого металурга, діда Нечуйвітра, як його всі тут величають, бо ні на які вітри не зважає, в усьому свою лінію веде. Ізот Іва-

нович сам привів Єльку до директора, цей, виявилось, знав Єльчині Вовчуги, мав із їхнім головою якісь господарські стосунки. І що документів зараз при ній не було, це його теж не збентежило, повірив: попрацює в них офіціанткою, матиме й документи.

Наступного дня Єлька вже ходила в їдальні з білою мережаною коронкою над чолом, розносила старим людям вечерю. Тільки вечерю роздала, ще й сонце не сіло, і — вільна. Ці старі люди оточили потім Єльку на ганку, небайдуже розпитували, розповідали й про себе, не скаржачись, навіть із жартами, в яких, правда, чулась гіркота.

— Підопічними називають нас, дочко. Справді ж, підопічні держави, робітничого класу. Якби колись, під парканом гинули б... А зараз, бачиш, у вічному санаторії...

— Хто направляє нас сюди? Самотність направляє. А деколи, буває, здають нас до цього раю рідні сини, а найчастіше невістки дорогесенькі, щоб із нами клопотів не знати. За утримання батьків вони доплачують, а в кого з нас, металургів, пенсія велика, за того й зовсім не платять...

— Різні тут серед нас є: з броненосця «Потьомкіна» один був — торік поховали... Був Горбенко, що з Чубарем працював...

Підопічна одна хвалиться:

— Все чистоті присвячуємо. Змагаємось за палату компобуту. Ось у нашій палаті квіти найкращі, директор у наказі відзначив... Не лінуюсь, дарма що вік: стілець поставлю на стіл, видерусь і обожур витру,— хвалиться бабуся вдоволено.

Металурги з цих чистух підсміхаються:

— А за міцний мир у палаті ви боретесь? — І до Єльки: — Між нами, дідами, мало чвар, а женщини, вони ж народ войовничий, трудно досягають миру... Та хоче радіо, а та ні, та кватирку — зачини, а та — відчини, і таке піде, хоч до ООН звертайся...

І гуртом уже потішаються над тим із своїх, тут приписаних, що все вимагає в директора бюст вождя з комірчини витягти й на клумбі поставити серед двору...

— Без бюста він, бідолаха, заснути не може.

Отак і живуть. Є самодіяльність: хор, струнний оркестр, є також бригада рибалок...

Одній із підопічних Єлька так сподобалась, що вона

їй навіть гарненьке платтячко подарувала, доньчине якимось чином у неї завалялось...

Єльці тут воля. Поробила своє, і хочеш — читай, хочеш — іди собі в ліс. Після невизначеності, загубленості в круговертях життя якось одразу прижилася, відчула себе невимушено, відчула свою незайвість. У вільний час любить блукати плавнями. Черевики скине і боса по землі, відчуваючи її дух, її теплоту,— тут можна ходити босій. Якби в місті по асфальту пройшла — затюкали б: оце вискочила звідкись, як гола з маку! А тут, серед Скарбного, хоч на голову стань — ніхто не зауважить, не обсміє. Може, так і житиме? Мати ж прожила одиначкою своє зіткане з буднів життя, доки й світ їй, бідолашній, у глинищі запався... Може, і тобі свою одинацьку долю передала? Будеш за няньку цим старим людям — людям спокійного смеркання. Зостаються ж людьми і тут, згасаючи в цій обителі смутку і старості. Та все які люди — були славетними на заводах, на броненосцях були, на барикадах... Для таких не важко Єльці розносити миски в їдальні, в колишній чернечій «трапезній»... А потім і сама колись згасне. Із нічого постала і станеш нічим. Час усе поглинає, усе пожирає вічність. Пилюжинкою розстанеш у холодних безвістях матерії... Чи, може, це воно і є, людське життя? І, може, вся мудрість у тому, що двоє наблизились між собою, спалахнули на мить, щоб потім знов розійтись, погаснути у вічному леті...

Різне птаство кочує по Скарбному. Удень ідеш лісом, і тільки шурхне десь між віттям — погляд твій одразу потягнеться за тим птахом, який він. А то з'явились були пташата якісь дивовижні, яскраво-сині, наче з тропічних лісів сюди залетіли, щоб подивитись, як воно тут, на Вкраїні. Прудко літали, і так незвично було бачити тих небесно-синіх пташок, що блакитно змигують над темною водою Скарбного... Часом заглибишся в такі місця, де всю тебе огорне царство тиші, протока якась петляє, береги всі в навислих оголених кореневищах... Вода темніє глибінню, але чиста. Наче й не тече, а тече. Скупатися можна зовсім як мама вродила. Ніхто не сполохає, ніхто не підгляне, тільки дуби вікові з берега дивляться на дівочу красу... І далі бредеш у тишу предковічну — не знаєш, який вік на світі йде. Дуби кронясті — зелені собори Скарб-

ного — чітко вимальовують у воді свої силуети. Не раз зупиняється Єлька, в задумі оглядаючи ці лісові собори з зеленими банями крон... Стала помічати плавкість ліній, про яку від нього вперше почула тоді. Небо повне ніжності. Спокій і тиша. Чого ще треба людині? Воля є, а кохання? Не судилося, мабуть. Мати одиначкою вік звікувала, мабуть, і дочці доведеться так. Знову і знову уява відтворює оту кучугурну фантастичну ніч — ніч ніжності і поезії. Про що б не говорив він там: про атомний вік чи про скіфів, Лорку читав чи ще щось — здавалося Єльці, що саме такого вона ждала, і наче вже й передчувала його раніш — чи вимріяла, чи бачила в снах. Якось по-новому обмислює всю передісторію їхньої зустрічі: як зароджувалось почуття, як у зачіплянському повітрі наче носились якісь біоструми неминучої любові... Коли він навіть у гамаку в себе під шовковицею лежав, обклавшись книжками, заглиблений у свої інтеграли, вона й тоді ніби смутно передчувала неминучість того, що він стане їй близьким, з відстані вловлювала душею струмінь виникаючої взаємності. Чомусь ще згадувалось їй у цьому лісі оте випадкове, почуте від сторонньої жінки: «Дарую вам зірку». А він не зірку — сонце їй подарував! Сонце своєї довіри, любові й чистоти. Нічого вже, мабуть, кращого не буде за ту, схожу на маревний сон ніч із Баглаєм, ніч комишевих тіней у багряних озерах, нічого кращого за той світанок сріблистий... Зустріне іншу він у житті, з студенток найкраща буде йому до пари, не те що Єлька з її оганьбленим минулим. Сподівався найти в ній незвичайну, поетичну натуру, а вона виявилась звичайнісінька, з цілим клубком життєвих провинностей та незлагод. Не могла ж вона і його у все це вплутувати, сама йти назустріч його розчаруванню. Ну що ж — хай. За ніч і за той найкращий в її житті світанок — за них вона, доки й житиме, зостанеться вдячна Баглаєві. Доки житиме... Хіба не можна й без кохання перебути відведений тобі вік на землі? Може, цього й досить людині, може, нічого більше й не треба, крім шматини неба над головою та оцього задумливого шелесту лісу? Навесні тут задихатимуться в щебеті солов'ї, все буде скупано в росах, а зараз теж гарно, коли отак тихо й вечірньо і ліс у задумі. Чуєш, як душа відтає. І яке тільки людське серце! Ти його

порань, до гарячої крові порань, а воно знову відживе, і знову стає добре і ніжне. Думалось Ельці, що вже ніколи й не відійде, а ось знову життя війнуло на тебе співчутливістю, і ти бачиш, що ні, що ти ще жива, нескалічена, є ще душа, якщо радує тебе цей ліс, і стежка чиясь, і свічада плес між очеретами...

В суботу, коли в лісі стає людно та гамірно, найкраще перебратися по буреломах через воду і виблукатись на відкриті дикі місця, де повітря голубе, де тільки й починаються справжні плавні. Подалі від галасу, від шубовсняви на річці, де зірвиголови ходять голяком, шукають трамплінів, з тарзанячими вигуками стрибають з похилених над водою дерев униз головою, у темні вировища. Лемент звідти ледве долинає: а тут тихо, просторо, блакитні обрії видно, далекі озера сяють на сонці плесами. Очерети стіною блищать, ще одне болітце зацвітає ряскою, чути теплий дух нагрітої за день води...

В'ється стежка поміж очеретами, іде Єлька, куди сама стежка веде,— у плавневе безлюддя, у плавневу безгомінь. Вся природа тут повна злагоди і якогось таїномовства. Чапля струнконога причаїлась під очеретом, не одразу й помітиш її... Біліє лілея серед ряски, вабляче око своєю дивовижною чистотою... Ні, світ таки гармонійний, не все в ньому тільки розлад і хаос! Як оте небо, що сяє блакиттю, так і світ повен краси, тільки зумій відчути її, розгледіти, навіть якщо тобі гірко й боляче.

Вже повернулась назад, коли ген-ген на стежці з'явилася постать юнацька. Мабуть, один із тих тарзанів, що з дерев у воду шугають, а потім вибираються сюди, на протилежний берег, обсихати на сонці. Ішов назустріч загорілий, мускулястий, тіло ще блищало, мокре від води. Перше бажання було заховатися десь, бо ще в'язнути почне, але все-таки чомусь далі йшла. І це не снилося їй і не видінням було, було реальністю: наближався Микола Баглай. Впізнала його, і серце завмерло, а він ішов понурий, задуманий, під ноги дивився. А коли глянув на неї, то аж дико якось глянув, ніби не повірив своїм очам, і їй, зляканій, затерплій, стрельнула думка: був! З Вовчугів повернувся! І все, що там було проти неї, з собою зараз несе!..

Всі слова радості, щастя й привіту застряли Баглаєві в горлі, коли Єлька зовсім реально постала перед

ним. Наблизившись, навпроти нього ось тут стояла, а була якась ніби віддалена, очужіла, майже незнайома. Не поздоровкалась. Усміхнулась, але тільки кутиком рота, криво, ніби не йому. Окинула поглядом, грубуватим, якимось прицінливим, як випадкового стрічного, що буде зараз до неї в'язнути на цій безлюдній стежці. Так і стояли обоє серед цієї німої сліпучості плавнів. І це вона, Єлька, так примружено-вивчально, оцінливо, аж холодно, дивилась на нього? Тільки змигок чисто жіночої цікавості майнув у очах, коли мимоволі ковзнула поглядом по стрункій постаті цього стрічного юнака з крапельками води на осмажених плечах. Але й цікавість була не Єльчина. Щось ніби навіть іронічне з'явилося в цьому погляді розглядання: жертва спорту? Торс єгипетський, плечі розвинуті, на веслах такі ціле літо пропадають... Дівчатам мало радості від таких, що, крім спорту, нічого в житті не бачать... Знаємо, мовляв, багато вас тут вештається таких по Скарбному з ластами, з транзисторами... «Ну, будеш в'язнути, чіплятися?» — запитував погляд. І це Єлька? Де ж та, що полонила його цвітом своєї душі, рідна, щира, жагліва? Крикнути б їй щось оглушливе, стряснути з неї отой невидимий панцир віддаленості, іронічної зверхності, збайдужіння... Де ж ти, Єлько? Єлько тієї ночі пісенної, того поцілунку, яким опалила його на людях коло собору? Ці дні і в степах бринів Баглаєві твій голос, наймиліший, з клекотом стримуваного хвилювання, а зараз мовчить...

— Єлько! — Наблизившись до неї, Баглай запитав різко, вимогливо: — Де ти була? Що з тобою? Чому ти тут?

Їй це здалося образливим.

— Звіт хочеш почути? Ти ж чув уже там!.. Можу додати!

І заговорила. Слова вибухали якісь майже вульгарні, руйнуючі, ішли ніби зовсім не з її, не з Єльчиних уст. Про якийсь комбікорм у соборі, про потоптанку, що раннього кохання спробувала, ще піддівком будучи... Та й що дивного? Адже байстрючка! Хіба з таких путящі бувають? Тільки й ростуть із таких повійниці! Поїдеш, казали, курити навчишся, по ресторанах тебе поволочать... Була й по ресторанах, а він що думав? І зараз з ресторану йде. Ні сорому не боїться, ні ганьби. Душа задубіла, стала як шкура на колгоспній клячі — вже ніякого болю не відчуває!..

— Перестань! — Баглай міцно стиснув її за руку.— Ні слова більше.

Було ясно, що вона навмисне набалакує на себе, знаходячи якесь люте вдоволення в цьому самопаплюженні, навмисне виставляє себе в ролі пропащої, розгуляної, яка все пізнала, все перейшла.

— Не хочу цього слухати, розумієш? Ти не така! Я тебе знаю краще, ніж ти сама...

Єлька присмирніла, похнюпилась перед ним. Знічев'я длубала ногою корінь кінського щавлю. Потім, зітхнувши, обвела поглядом плавні:

— Чому в природі все таке гарне: небо... вода... очерети... А в людському житті?

Баглай з ласкою взяв її обидві руки, дивився на плечі, що стікали плавко, оголені більше звичайного.. На опущені, з припаленими кінчиками вії дивився, на болісний посмик губів... Нічого понад це! Вінець життя у тобі. І щастя жити — саме від того, що відкрив для себе оцю назавжди найближчу людину...

— Я тебе всюди шукав.

— Ти був... у наших Вовчугах?

Так, він був у Вовчугах! І йому все про неї відомо, він чув від людей про Єльчине життя,— розважне, добре слово про неї чув...

Невідривно на неї дивився. Святе й зараз. Святе й чисте, як сонце, створіння! І не чув я, що злітало зараз із твоїх уст. Все оте вдаване, навіяне, награне — то не ти. І навіть якщо уява щиро нагнітала все це, не вір і крикам власної уяви, ти краща за них?

Єлька задивилась кудись на плеса далекі, що сонцем очі сліпили. За озерами знову озера — озера білих лілей, качок важучих, неляканих, пружнокрилих...

— Є щось сумне в цих просторах,— сказала після мовчанки.

— Не треба сумного! — відмахнувся Баглай, але теж замислився.— Простори завжди мають у собі щось сумне... Візьми небо, степи... Як і в усьому прекрасному, навіть у погляді закоханих психологи знаходять щось ніби тужливе... Так де ж ти була? Що шукала?

— Один сказав мені колись: шукачка свободи... Як лайку сказав... А воно ж і правда... шукачка,— і в голосі їй забриніла іронія, гіркість.— Та таки ж знайшла! Бо любов — це ж, мабуть, і є найбільша свобода...

— Як це ми зустрілися тут? Ожина кусюча, очерети, стежка безлюдна... і раптом ти. Просто містика якась!

Єлька звела очі на нього:

— Я вмерла б, якби ми більше в житті не зустрілись.

І погляд її став глибоким, як там, коли вперше побачив її на своїй Веселій через Ягорів паркан. Не було вже у вічу того, що перед цим навіювала на себе, навмисно навіювала, мовби від чогось захищаючись... Було зараз зовсім інше: вловив затаєну, болісну жагу чистоти й кохання. Жестом вродженої турботи й ласкавості зігнала йому комара з плеча, а рука так і затрималась на плечі. Відданістю, любов'ю світився її зеленавий погляд, очі стали криницями бездонними, знову наскрізно сяйнули слізьми, як там, біля собору.

— Любий ти мій... Знав би ти, що зараз робиш зі мною. Біля тебе я вдруге народжуюсь, біля тебе знову людиною стаю!

— Щастя ти моє! Щастя, доки й живу на світі!

Сліпнучи від власної ніжності, Микола пригорнув, обійняв її.

Чапля поблизу, розгонисто змахнувши крилами, злетіла над сонцем, над очеретами.

Стояли, вмерши в обіймах.

Будуть ще вам місячні ночі Скарбного, будуть ще вам сиві тумани і роси по пояс! Порадують русалковим плескотом на глибинах, заніміють волохатими тінями по кущах. І в спалахах сполохів серпневих ще побачите своє Скарбне, у сплесках неба голубих, невагомих, коли весь нічний простір ними трепеще, і наелектризоване небо дихає свіжістю й силою розрядів, раз у раз освітлюючи до самих безодень ущелини хмар. Наснажена життям, аж весела йтиме гроза, і шуміти муть дерева, по-нічному високі і якісь розіп'яті, хрестаті...

Ще й ранки будуть гожі, післягрозові, коли вже відгриміло, й нема химерностей ночі, волохатих тіней, нема спалахів, таємничості, видінь — тонконогі комахи бігають по воді, вода корінь миє, і дівчина, приготувавшись до купання, стоятиме задумана між дубами на рідколіссі берега, і сонце молоде цілуватиме перса дівочі... Так буде: сонце хвилясте біжить по водах Скарбного, ледь торкнутих вранішнім рухом повітря, світляні зайчики, відбившись від води, перебігають по берегу,

по голих кореневищах, хвилями тіней і світла біжать по щасливих обличчях закоханих, по тугій карбованості гіллястих вікових дубів.

XXIV

Навіть ті, в чиїх душах живе поезія урбанізму, мріють хоч раз провести вихідний поза містом, з ночівлею на Скарбному. Від танцмайданчиків та радіол, від асфальтової задухи й заводських димів тисячами втікають сюди, до музики жаб, до плюскотіння води й комариного дзвону.

Комарі тут найбільші в світі. Але й перед комарем горожанин не пасує, радісним стає саме збирання в дорогу, коли заводчани гуртуються, мов у далекий похід, і лунає над ними підбадьорливий голос ватажка:

— Що ж, рушимо, братці? Підемо на луги-базавлуги комарів, як ведмедів, годувати!

І з цією запорозькою примовкою, з рюкзаками на горбах один за одним до автобуса.

Ще й не звечоріє, як на круто обривистому, переплутаному корінняччям та буреломом березі Скарбного, де було колись стійбище первісної людини (школярі не раз знаходили тут у вимивинах берега мамонтові бивні та кам'яне знаряддя наших пращурів), на кожному закруті річки влаштовує собі стійбище людина XX віку. Веселими голосами вилунюють стійбища, лаштуються триноги, з'являються казанки, будуть тут каші-саламахи чумацькі, юшки подвійні та потрійні, будуть розмови до півночі...

І от уже яскріє вогнище на високому березі між дубами. Патлате полум'я обіймає казанок, бутить болотяний бугай десь в очеретах — темрява заливає плавні. Звечора небо грозою полякало людей, крізь темні дерева лісу кілька разів сяйнуло невагоме майво нічне, потрепетало голубим і щезло, кудись на Дніпро хмару потягло. Знову тепла ніч владує повсюдно, хвилює загадковістю, духом плавнів, духом степового літа. На чорториях, у глухих заводях, де соми та щуки звечора скидалися з плюскотом, тепер головаті водяники виглядають серед латаття, а з гущавини потойбіччя, з-поміж буреломів зеленоокі мавки зацікавлено прозирають на людей, що зібралися довкруг вогнища,— мавкам та водяникам теж кортить дочути людських розмов.

— А немає ніде краще, братці, як на нашій планеті! Земля — вона моя Зачіплянка! І не хочу я міняти ці козацькі дуби чи пальми Індії на жужелицю інших планет...

— Не та вже планета, що плекала рід людський, порушилась на ній рівновага життя. А хто порушив? Людина ж і порушила, дисгармонію внесла. Практичні знання випереджають духовний розвиток людства — звідси всі нещастя. В той час, як інтелект робить божественні відкриття, пристрасті залишаються на рівні нашого патлатого пращура.

— Товаришу інженер, я й не знала, що ви скептик. Може, ви ще й догматик? Давайте краще співати!.. Туман яром, туман долиною...— заводить високий жіночий голос і, ніким не підтриманий, гасне.

— ...Світ ірраціональних емоцій — отам гніздиться звір. Звідти всі злочинства, культи, війни, звідтіля, мабуть, прийде і те, що працю нашу перетворить на атомний шлак... Отуди б докопатись, до тих потаємних глибин!.. Та не поширюється влада здорового глузду на ті темні печери інстинктів, там варвар і досі дрімучо живе... Від його поштовхів часом планета здригається...

— Чого там? Обсхеес працює. Закохані, як були, так і є... Планета живе, зеленіє, з орбіти не збилася...

— А тривоги скільки? Всі живуть під постійним страхом.

— Не будем перебільшувати. Не раз уже людям здавалося, що світ завтра піде на звалище. Різні бузувірські секти пророкали день і годину настання страшного суду. А життя тим часом є, розвивається, нові рослини вивели люди, епідемій поменшало... Тепер знову стара пісня на новий лад... Кінчить, мовляв, рід людський самозгубою, зостануться після вибухів тільки таргани та скорпіони... Осточортіло каркання. Тільки хворому на печінку може здатися, що завтра — то вже Помпея. Ні, не Помпея там!

— Але ж авантюристи можуть з'явитись?

І знову похмурість перебито жіночим високим заспівом:

За-а туманом ні-і-чого не видно, за тума-а-аном...

— Ой голосиста. Це наша. Якось у цех дзвоню від директора, а ця голосиста Марія якраз трубку взяла. Що

там, питаю. І чую у відповідь: за туманом нічого не видно! Дим та кіптява такі, що не проглянеш. Фільтри ваші — поки що на папері, а в натурі — курява...

— Зате тут яке повітря, як дихається... І помічено, що на Скарбному багато закоханих.

— Доки на світі будуть закохані, журитися нічого.

Слухають водяники над темними чорториями, головато занишкнувши між лататтям; слухають мавки, закохані в мову людей; чують голос дівчини біля того поганського вогнища, ласкавий, довірливий:

— Микольцю, отут би жити... Який цей ліс увесь чистий... І вся ніч без зла.

І хлопець прихиляється головою до її голови, ще мокрої, недавно скупаної, волосся так свіжо пахне лататтям...

— А ви чули? Єлька ж наша здорово співає! Баглаї співучих люблять. Ану, майбутня невісточко, починай!..

Тільки видно дуба зеленóго,
Тільки видно хлопця молодого...

З молодої, з красивої душі ллється спів. Повноголосо, розлого, аж луна покотилася берегами, і плавні занишкли, і ніч заслухалась.

На голос пісні до них добувається з берега ще один. Виник ніби з води. Причалив човна, вичалапкує на берег — зі списом у руці, в капелюсі кристатому. Раменястий, дужий, наче велет не наших часів. Сивий вус при світлі вогнища сріблясто блищить усміхом привіту чи насмішки. Запорожець живий! З куреня! Із снів, із видінь Великого Лугу просто до них, до яскравого їхнього вогнища. Курінний або бунчужний, що триста літ пролежав під сивим курганом самарських степів. Але чому ж замість списа буденне весло у руці? Чому в капелюсі химерному — капелюсі металурга від печей?

Багаття запахло йому вогнем, і, наближаючись, він широко вдихав його дух.

— Я не водяник, не полохайтесь... Зачув нашу, зачіплянську, та й завернув. А вона ж веде чисто, як майстер свою плавку веде...

Його впізнали: батько всіх металургів, Лобода-ветеран.

— Ізоте Івановичу, з самого вечора вас ждемо! Вже й у вашому інтернаті шукали вас...

— У богадільні, хочеш сказати? З поверненням тебе, Іване...

Двоє людей зійшлися біля вогнища, чоломкаються, як батько й син.

— От тепер розумію, кого нам бракувало: Ізота Івановича!

Металург повісив капелюха на гілляку, капелюх упав, але господар не кинувся його піднімати, тільки глянув скоса:

— Вбився.

І вже знову всі довкола вогнища сидять, шанобливо пригощають старого металурга.

— Кажу ж, на пісню поплив... Де зачую — співають, туди й пливу. Ген там теж наші затягують, десь за Бабиним Коліном отаборились на Журавлиному.

— Поділіться ж досвідом життя в раю...

— А що, паную. Настане ранок, не думаю про сніданок... Скарбне від браконьєрів стережу. Бачили табличку при вході до лісу: «Хто посадить дерево — того і внуки згадають. Хто зламає — того й діти проклянуть...» Моя то програма.

— Не скучно вам тут, Ізоте Івановичу?

— Чого скучати? Ятері маю, догляд є, і кіно безплатне... Запорожці ж доживали віку по монастирях. В молодості на коні, а настане час, прощається з товариством, три дні п'є-гуляє в Києві на Подолі, а потім аж до Межигір'я навприсядки штаньми вулицю мете. Одгуляв — і прощай, життя земне, прощай, суєта сует, відтепер він тільки на небо дивиться... Ну, а я на свої дими заводські...

— Спасибі, що ви Єльку нашу в трудну хвилину підтримали, до діла придаштували. Попрацює, а там ми її до себе в цех заберем, поповнить робітничий клас. Вчитиметься, набуде фах, згодом ще й на електронну машину сяде!..

Старий металург добув люльку, натоптав тютюном, запалив.

— Має людина в собі такий живчик — бажання робити добро... Коли зробиш кому бодай маленьке добро, як стає на душі легко, чисто. Казали колись,— гомонів далі старий,— що у людини на плечі, і на лівім, і на правім, сидить невидимий... товариш Дух, так його назвемо. Один сидить, підказує: роби добро, а другий у

друге вухо нашіптує, підбиває на зло... Думаєте, зараз їх нема? — Здається, він усміхнувся.— Носимо й зараз. У кожного з нас сидить на плечі, і на лівому, і на правому... До якого тільки дужче дослухаєшся...

У химерностях ночі, в плетиві тіней здається присутнім, що на плечах старого і справді сидять оті невидимі, причаїлись під крилами капелюха нахохлено, волохато.

— Біда тільки, коли задрімає товариш Дух... Не можна йому цього... Хоч у міліцейських кашкетах, а кожен повинен чатувати біля самого вуха: на посту не сплять... Ось, кажемо, більше сала та м'яса на душу. Це, звісно, добре. Без цього не проживеш. Ну, а як стане по пуду сала на душу, як жиром її залл€м, то вже й щастя по вінця? Ніякого болю вона тоді не почуватиме? Крім сала, нічого їй більше й не треба?

Допалив люльку, до старшого Баглая звернувся:

— А як же там, у світах? Які плавки дають?

БХІЛАЙСЬКЕ ВОГНИЩЕ

Скрізь побував, всього надивився, а скажу вам: нема країни кращої, ніж правда.

Почалося звичайно. Викликали, питають:

— Товаришу Баглай, полетиш?

— Куди?

— В країну чудес...

Ще б пак не полетіти!

У Москві, доки збиралися, Мавзолей відвідали, кремлівські оглянули собори. Теж краса!

Із зимових речей начальство порадило нічого не брати, і ми, хоч надворі хурделиця мете, з'явились до літака в самих костюмчиках, у черевиках не для завірюх, адже летимо в країну вічної весни, вічного літа! Мороз аж пищить, вітер пробирає наскрізь, та все ж ми в доброму настрої збігли по трапу, мотори заревли, і — прощай, земля, прощай, зима біла. На трасі в нас була ще одна посадка, щоб зиму краще запам'ятали. Приземлились — ніч, завірюха. В літаку залишатись не дозволяється, біжіть у готель, бачите, ген-ген блискотять вогники... Побігли, тільки трохи вгрілися, давай назад, далі летимо. Знову марафоном через усе аеродромне поле до свого лайнера. А в літак не пускають, дверцята

замкнуті, льотчиків нема... Одне слово, знайома картина.

З нами, українськими металургами, летіла ще велика група нафтовиків із Башкирії, з сім'ями, з малечею, діти одягнуті легенько — у тропіки ж летять... Збилися ми купою під крилом у своїх піджачках, обступили малих, щоб хоч їх трохи прихистити від вітру, пританцьовуєм та, звичайно ж, вихваляєм наш рідний сервіс. Іншого разу, мабуть, запалення легенів схопив би, а тут відбулись самими дрижаками, ніхто навіть і нежитю не нажив,— от що означає бути в польоті, тримати нерви в кулаці.

Далі летимо через Гімалаї. Сяйво снігів, сліпучість небес, чистота вічності.

Прощавайте всі: і ти, жіночко, і ви, дітки, і ви, хлопці з мартена, дорогі мої «мартини». До побачення й вам, бюрократи, не скоро з вами тепер зустрінемось... Летимо туди, де вас не буде, де справді, як на іншій планеті, тільки руда в надрах, а все інше починай спочатку.

Що ми знали про Індію? Країною споглядання вважають її, а для нас вона має стати країною діяння, напруги, перших найважчих плавок...

Ночівля в Делі, з балкона цілу ніч парко троянди пахнуть, вранці вулицею оркестри, барабанщики в леопардових шкурах (був там у них саме парад з нагоди якогось свята), важка піхота на бойових слонах... І після цього знову дорога, й нарешті тропіки. Солодкуватий запах квітів тропічних, нам не знайомих, повітря гаряче, цикади тріскочуть, мов кулемети, голодрана чорноока малашня накидається звідусіль:

— Бакшиш! Бакшиш!

Місцевість майже пустельна, серед рівнини пальми, мов у кіно, і на тлі пальм — він, велетень металургійний...

Вдома у нас ще зима, а тут душно, як у печі. Сідаєш в автобус, за металеве не торкнись — опечешся!

Стали ми жити на цій бурій, аж червонястій землі, в самому серці найзасушливішого їхнього штату. Розповісти б, як по своїй необізнаності, корнфлекс пробували їсти виделками чи як широкими штаньми їх дивували? Дечим і вони нас дивували теж. Вразило найперше: завод відкритий усім вітрам, зовсім розгороджений! Згодом його обгородили, зробили прохідну,

як і в нас. Поряд з мартеном, під робочим майданчиком — базар! На ходу щось варять, шкварять, тут і горох продають, і банани, всі жуйку якусь жують із листя... Між людьми й корови блукають — це в них повсюдно... І кастовість, звичайно. Коли він начальник — то вже інструмент у руки не візьме, менші для цього є. Контрактор-підрядник у них особа поважна, сам укладає контракт на роботи, людей набирає сам, без відділу кадрів. Виконали роботу — по рупії в зуби, а суму собі кладе. Дешева людська праця в них. Буває, механізми стоять, а землю жінки на головах корзинами носять... Ну й те, що моляться всі. Перш ніж на зміну заступити, він поклони б'є, на сонце молиться. Та все це дрібниці буття. Головне, що в роботу ввійшли ми впевнено і з тамтешніми людьми швидко здружилися.

Був у мене підручний по імені Рангар, сімейний уже, старшій доньці вісім років, все він її вихваляє.

Якось кажу йому жартома:

— Рангаре, в тебе дочка, в мене син такого ж віку... Може, будем сватами?

— Давай, містер Іван! Вона в мене бєлій-бєлій, як у вас!

І запрошує в гості. Живе, звичайно, скромно, без розкошів, у них у багатьох там житла такі: чотири палиці і рогожа зверху... Та все ж кавою почастував і доньку виставив на оглядини. Красуня, нічого не скажеш, але де ж там бєлій-бєлій? Як циганча!

— Згода, кажу. Славна буде невісточка. Породичаємось.

І після того він справді зі мною, як з родичем: цілковита довіра, щирість, відвертість.

А Таратуті це чомусь не сподобалось.

— Що ти все водишся з цими чорношерстими? — питає мене, коли я повернувся від Рангара.

Різонуло мене це слово, де він його і взяв. Але я промовчав. Тільки перед сном, коли вже й пропелер свій ми на ніч ввімкнули (підвішений до стелі такий вентилятор, що зарятовував нас від духоти), Таратута знов до мене:

— Образився за них? Кинь ти, Іване. Яка може бути дружба з бакшишниками?

— Вони до мене по-людському, і я до них — теж.

— Хіба вони розуміють по-людському? Англійці їх привчили одне розуміти: кулак... А нас вони тільки обциганюють на кожному кроці.

Англійці з ними справді не панькались, до них місцеві в кіно не ходили: квас не для вас. А в нас індійцям кіно безкоштовне, і хоч нічого й не розуміють, а йдуть, та ще цілими сім'ями, забирають з собою навіть немовлят,— жінки їх у себе за спиною носять.

— Глухий,— кажу,— ти, Семене, до людей.

— Ну, ходи, родичайся з ними.

— І родичатимусь.

— А я,— каже,— не терплю самий дух, що від них іде.

Це він про те, що індійці мають звичай голову мастити кокосовою олією. А спека ж така, що часом олія перегорає, розкладається... Кондишеном поки що не кожен там має змогу користуватись...

— Пожив би ти,— кажу,— в їхніх умовах, Таратуто, цікаво, яким би духом от тебе понесло. А то запросили тебе, як людину, платять тобі, та ще й більше, ніж своїм...

— Мені Союз платить,— буркнув Таратута.— Брататися з ними я не наймався. Недобрий? А я й не збираюся для всіх бути добрим... Людина найдобріша до себе.

Так і не порозумілися ми з ним. Та все ж, коли надійшов день народження Таратути, ми з хлопцями вирішили відзначити. Для згадки від своїх заводчан подарунок іменинникові піднесли: лампу настільну з підставкою у формі Тадж-Махала. З білого нефриту, гарненько зроблений, майстрів на такі речі в них багато. Подарували, повеселились. А через кілька днів бачимо цю лампу з Тадж-Махалом... у сусіднього бакшишника! Очам своїм не повірили: звідки взяв? Виявляється, збув йому іменинник. Образило це нас. Гаразд, на «Волгу» людина збирає, хоче після повернення в Союз взяти машину експортну, але як на мене... та чорт із нею, з тією «Волгою», коли отак її добувати!..

— Слухай, Семене,— кажу йому, коли після зміни вийшли з заводу,— чого ти через Гімалаї летів сюди?

— Того, чого й ти: рупій заробити.

— Я,— кажу,— не того.

— Ах, ти, звичайно, подавати руку братньої допомоги... А я тебе питаю: за яке спасибі ми будуємо їм

оцей металокомбінат? Цим комбінати, тим Асуани... Та що, в нас дома дівати нікуди? Латками не світимо? Доки нам бути для всіх білими неграми? Ти спершу мене, вітчизняного роботягу, забезпеч яким-небудь джипом, а тоді вже й іншим виказуй щедрість за мій рахунок.

— А я,— кажу,— інакше міркую: тим-то, може, й дорога наша поміч, що не від жиру вона, не від зайвини.

Зайшлося знов про ту лампу, що так нам Таратуту освітила. Таратута й не заперечує: було, здав на перепродаж бакшишникові.

— Мені зараз кожна рупія дорога. Бачиш, тільки «Чаар-мінар» і курю,— «Чаар-мінар», тобто «Чотири мінарети»,— це найдешевші з їхніх сигарет,— а ви до мене із своїм Тадж-Махалом. Навіщо він мені? Краще його на валюту перевести.

— Дешево ж,— кажу,— ти пустив на торг нашу дружбу і честь металурга.

На місцевкомі довелось розглядати Таратуту. Некрасива ця історія з лампою, як з'ясувалось, була тільки ниточкою від клубочка. Зв'язався наш Таратута з бакшишниками, потай веде з ними різні гендлі. Сьогодні він обдурить бакшишника, завтра той його, вони його навіть частіше, комерсанти з них будь здоров. А на такому ділі, звісно, дружби не збудуєш.

Постановили: за двадцять чотири години щоб духу твого тут не було. Щоб не поганив барахольник колонію радянських спеціалістів!

Того ж дня й відправили його.

А ми з братами-індійцями через кілька днів нову піч ввели. Коли пускали, сутужно було, жарота замучувала. Скільки працюєш, весь час мокрий як хлющ, задихаєшся,— працювати доводилось в кисневих ізолюючих апаратах.

Першу плавку нарешті даємо, радіють усі. Ллється небачений у них тут метал, а мимо нього — просто через цех! — поважки ступають бродячі священні корови... Неляклиро, солідно, мов яка-небудь інспекція, проходять мимо розпашілих вагонеток-ізложниць, що аж розжеврілись від налитого в них металу. Пройшли, освятили і пішли собі з цеху. І їх не чіпай, індійці просять їх не чіпати... Людей понасходилось сила-силенна — диво ж, перший мартен, індійчата з цікавості до самої печі лізуть, доводиться відганяти: пічка нова, газить, як би не почаділи...

Стоїмо з Рангаром, дивимось на вогненну лаву, що ллється в ковші двома потоками: в один ківш і в другий.

В Рангара очі повні сліз. Схвильований, питає, як вгадати, де ллється шлак, а де чистий метал... Обидва ж потоки ніби однакові.

— Де шлак іде, Рангаре, там іскор немає. Тільки чистий метал, коли ллється, дає оті мерехтючі сузір'я... Шлак не іскрить, розумієш?

Це йому сподобалось:

— Добре запам'ятаю, містер Іван: шлак не іскрить. Тільки чистий метал іскрить.

Із лісів та з гір приїхали племена з самодіяльністю. Чоловіки в якихось рогах, жінки в рясних прикрасах... Пізніше і ми їздили до них, на честь зустрічі вони танці влаштовували просто біля автобуса... Поступово налагоджувалось життя. Основного досягнуто: пішов, ллється індійський метал! Встаєш уранці, приходиш на роботу, обійдеш печі, оглянеш ковші, шихтове подвір'я, наявність шлакових чаш... Одне слово, зробиш усе, що й належиться тобі, як сов'єт-експерту. Бо я хоч і поїхав звичайним сталеваром, а функції лягали на мене начальника зміни. Все, що ви колись навчили нас тут, Ізоте Івановичу, все згодилось. Важливо, звісно, не лише розказати, а й самому показати — в металургів діло таке. Ясна річ, у нас без кастовості, ніякої роботи наші хлопці не цурались. За це вони всі — від і до — металургів наших поважали. Українські металурги заступають на зміну — можна бути спокійним. Треба, сам і плавку пустиш, треба, то й отвір сам закриєш, візьмеш списа, то сам і проб'єш, іноді й за підручного станеш його роботу зробити, бо хіба то майстер, що не був свого часу підручним!

Щадити себе не доводилось. Часом, тільки повернешся, виморений, з роботи, помився, сів з хлопцями в доміно поклацати чи за книжку взявся, а тут уже мчить джип заводський, записку тобі подають: «Містер Іван, просимо негайно в цех...» Хапаєш кепку свою сталеварську з окулярами і знову туди... Траплялося, що по вісімнадцять годин з цеху не виходили. Здоров'я не підводило, спеку їхню витерплювали, може, тому, що організм у нашого брата-металурга жаростійкий, звичний до будь-яких температур. Адже і в нас у цеху влітку на площадці, буває, температурка така вискакує, хоч яєчню смаж...

Звик і до сонця в зеніті. Ідеш удень у брилі тропічному, а від тебе тіні зовсім нема, таке там сонце. Ну і палить відповідно, аж поки не настане період мансунів, тобто період злив таких, що з неба на тебе, як з ковша, ллє. Під час мансунів особливо ясно бачиш їхні контрасти. Той голий-голісінький, в одних трусиках на роботу чеше, в іншого — парасолька над головою, а ще заможніший — той у нейлоновім плащі...

У Рангара тим часом невісточка моєму Петрусеві росте. Гляну на неї, і одразу рідне все попливе перед очима. Дніпро блакиттю сяйне, і наша Зачіплянка зачервоніє вишнями, згадається, як у підшефних соняшники цвітуть... Є соняшники і в них, але там вони тільки як квіти, як рослина декоративна... Промайне біля соняшників Рангарова донька в своєму сарі, мимоволі подумається: а що? Що ми знаємо про прийдешнє, про те, як наші діти житимуть на землі? Може, й справді не захочуть визнавати між собою бар'єрів, і колись оці зіркі індійські оченята побачать наше небо українське і заводські заграви вночі за Дніпром? Може, з'явиться і на нашій Веселій індійське дівча з своєю любов'ю, з своїми танцями та піснями, і ласкаві води Скарбного торкнуться тих загорілих, Гангом у дитинстві омитих ноженят?

У вільний час ходимо в гості до наших індійських друзів; крім Рангара, маємо й від інших запрошення, бо вони, дарма що народ бідний, без статків особливих, але гостинний: люблять, коли до них приходять. Окрім того, були серед їхніх сталеварів і кілька одружених на запорізьких та маріупольських дівчатах — познайомились, коли індійські хлопці відбували практику на наших металургійних заводах.

— Приходьте на український борщ,— запрошують.

І як зберемось, то хоч душу відведемо — пісень своїх наспіваємось. Бо дедалі дужче душа прагла домівки. Бувало, таке накотиться, що місця собі не знаходиш.

А потім ота пригода, що сталась зі мною, наробила такого переполоху...

А було так. Одного вихідного виїхали ми всією колонією автобусами на масовку за місто. Є там у них велике озеро майже в самісіньких джунглях. День минав нормально: були співи, й веселощі, й ревнощі, бо де жінки вплутаються, без цього ж не обійдеться; не секрет, що й сухий закон штату було трохи пору-

шено. Але що я нібито вхопив тоді зайвого, як дехто мені закидав, то це не відповідає дійсності. Не шотландське віскі причина. Просто накотилось щось, як це іноді з людиною буває, і засумувалося, і товариство тебе вже не радує, взяв би й пішов собі світ за очі кудись...

Озеро широчезне, більше за оці плавні Скарбного, контур протилежного берега вабить загадковістю, він аж синюватий, імлиться, бузковіє в далечі... Просторінь, як отам на пониззі в нас, навпроти села Військового, де Дніпро так розлився, де в сорок третьому наші його форсували... Вони форсували, а ти?

«Пливи»,— наче штовхає мене хтось.

І я поплив.

За розвагами ніхто й не помітив мого дурацького запливу.

А мене наче якийсь біс штовхає все вперед та вперед, туди, де ніхто ще з наших не був, туди, де синіє...

Що там, думаю? Який той протилежний берег зблизька? Звідси він нагадав мені смужку дніпровського берега, де щоліта заводські дитячі табори дзвенять, де й мій Петрусь, може, зараз з дітворою футбол ганяє. Так раптом гостро все уявилось мені — і загорілі його ноженята в «сиротах», і руки в подряпинах, і синові жарти чую, і вже ніби вдвох ми розглядаємо отой камінь скелястий, на якім викарбувано по міді, що тут загинув у бою з печенігами славний витязь Святослав Ігоревич. Коли затоплювали пороги, видобули ту мідну плиту знизу й перенесли на інше, на високе каміння, і вона тепер, ви ж знаєте, опинилась саме на території заводського піонерського табору. Все те згадалось, і защеміло в душі, і наче туди, до того рідного берега, я пливу.

Мах за махом, неквапом, економлячи сили, та тільки одного не врахував я: що й вітерець може дмухнути. А він дмухнув, та й неабияк, щось схоже і в нас буває, коли надвечір зніметься на Дніпрі низовик. Тепер хочеш не хочешь, а мусиш плисти вперед, бо як поверну, думаю, назад, то хвилею захльосне. Пливу. Правду кажучи, сподівався я, що буде це ближче. Підлітком не раз Дніпро перепливав, завжди почувався на воді впевнено, а тут острах почав проймати. Може, тому, що вечоріло. Від своїх віддалився, більшу половину проплив, а протилежний берег мовби не ближчає.

Скажу тільки, що й смерк мене на воді застав. В тропіках темніє одразу, це слід було врахувати. Одне слово, опинився на грані. Не знаю хто, чи могутній дух прадіда-запорожця явився та мене серед цього озера присоромив, чи синок мені з берега руку подав, але все-таки добувся я берега! Одначе був переді мною берег зовсім не схожий на наш, на дніпровський. Без каміння, без степу запашного... Темрява, хащі якісь, а довкола під ногами: ш-шу! ш-шу! гадюки. Не знаю, чи справді їх стільки було, чи так мені з переляку здалося. Стою голий у тій тропічній темряві і кроку ступити далі не зважуюсь, довкруги стріляє отой гадючий шурхіт, всюди ввижаються мені переплетені зміїні клубки, і про тигрів-людожерів, звичайно, згадалось. Нахилився, розглядаюсь, де б вибрати дерево міцніше та вище, заберусь, думаю, на дерево, і хоч не зовсім воно личить сов'єт-експертові, а цю ніч доведеться переночувати по-мавп'ячому.

Дерева високого не нагледів, все якісь покручені стоять маняки, зате вдалині, десь на березі озера, бачу, вогник проблискує! Всі люди на світі, мабуть, переживають одне й те ж саме, коли в отакому становищі раптом побачать вогник живий. Ще не знаєш, що він тобі віщує — порятунок чи, може, загибель, хто розіклав той вогонь і чим він зустріне тебе, але ти чомусь віриш, довіряєшся йому, вже ти ладен бігцем кинутись до нього крізь ніч, крізь гаддя занишкле в химерному плетиві заростей тропічних.

Хапаю якусь лозиняку і, ганяючи нею по траві, як косар косою, щоб гадюк розполохати, починаю пробиратись туди, на той людський світлячок.

Рибалки то були. Вогнище, схоже на оце наше, і вони сидять довкола вогнища, вечерю собі варять. З-поміж гурту вирізнявся старий один, ватажний такий чоловік, борода сива, апостольська.

Не знаю, пришельцем з якої планети я їм видався — голий витріщений без'язикий експерт, що не знає й слова по-хінді. Але що цікаво — не з ворожістю вони дивились, а тільки з подивом, з бажанням розгадати мене, збагнути й, можливо, чимось допомогти. Погляд доброзичливості й підтримки — ось що найбільше мене вразило в ту мить! Ось такими поглядами й повинні — всюди, завжди! — дивитися люди на людей...

Я, звичайно, залементував на всіх суржиках світу, заволав, що мені, мовляв, треба на той бік, бо мене там ждуть, розшукують, я заблукався, відбився від своїх,— смішним я мав їм здаватись, як дикий, вимахував руками в темряву озера й лементував безладно, годі було щось дотямити в моїй лепетні, та все ж, як не дивно, вони мене... зрозуміли. Ватаг їхній, старший рибалка, похитав головою: неможливо, мовляв. Переплисти його неможливо, це озеро. Навіть удень. Отже, й не ламай собі голову, чоловіче, не гарячкуй, отямся і показав жестами цілком ясно: повечеряємо і будемо спати. Показав навіть, як ми будемо спати, поклавши голову на руку, і як небо оте, замість ковдри, нас своїми планетами та галактиками вкриє.

Вечеря наша була, як у святих: риба, сіль та відварений у воді рис — жодних домішок цивілізації.

Буйна незнайома рослинність оточувала нас і наше багаття. У відблисках його я бачив листя величезне, лопухи якісь тропічні. Коли рис відварився, молодий рибалка пішов і нарвав тих лопухів, акуратно розіклав листя за числом присутніх: першому поклав мені, потім старому рибалці, потім усім іншим. Моє місце було скраю від заростей, найближче до тигрів-людожерів, до всіх тих хижаків, що мені ввижалися, і спина моя, мабуть, сама їх почувала, бо мимо моєї волі нервовий дрож по ній пробігав раз у раз. І хоч я намагався нічим не виказати свого внутрішнього стану, однак старий їхній помітив моє самопочуття, скоріше не помітив, а відчув. Такі делікатні, душевно-тонкі були ті нічні люди. Ледь вловимо кивнув старий у бік молодих, і вони його зрозуміли, одразу мовчки перейшли й сіли зі своїми листками-серветками з другого боку від мене; таким чином, я був тепер захищений ними від усіх тигрів, що досі блукали в моїй уяві. Вийшло так, що я опинився тепер у центрі, на почесному місці поруч з їхнім ватагом. Така то була наша тайна вечеря.

І спати вони мене поклали в курені не скраю, а поміж себе всередині, поклали так лагідно, дбайливо, ще чимось і прикрили від комашні. Не до сну мені було. Хто ці люди? І хто я для них? І чому ми, випадково й так неприродно зустрівшись, уже як брати? Щось безмірно далеке, первісно-таємниче було для мене в цих людях, що з правіку живуть на своїй пропеченій спеками, аж червонястій землі, все в них інакше,

і водночас, почувалось, вони чимось зовсім близькі мені... І хоч померлих своїх вони спалюють на кострищах, а від хвороб лікуються тим, що носять в мішечках дрібки землі, прикладені до живота, а чорні чуби свої надстригають для того, щоб матері їхні поклали ті чубчики у храмах якимось їхнім духам,— через усе це переступивши, я прагнув їх зрозуміти. Чому вони такі? Чому такі звичаї в них? І що то була за прамова, і звідки оті осколки спільності між санскритом і нашими мовами, в яких у всіх спільними є слово «мати» і «хліб»? Розселення пастуших племен? Порвалась єдність якась? А чому порвалася? Непереконливо це для мене. Часом переконливішим є яке-небудь фантастичне припущення, що всі ми пришельці з далеких якихось планет, були в пітьмах минувшини викинуті сюди із своєю єдиною прамовою, з людською праєдністю, яку втратили потім і яку віками не спромоглись відновити...

Різні такі думки туманили голову. Багато чого навіяла мені ця країна чудес. І хоч нічого особливого ніби й не було в тому, як вони до мене поставились, та все ж зустріч з тими людьми залишила в душі глибокий слід. Нічого не знають про тебе, вперше бачать, а ти прийнятий ними як друг. Чи, може, такими якраз і повинні бути стосунки між усіма людьми на землі?

Ще терзали мене в ту безсонну тривожну ніч думки про наших, про учасників гуляння, бо стільки ж завдав я їм клопоту, прикрощів і тривог. НП [1]! Пропала людина! Зник один з металургів! Втопився, чи заблукався, чи де він щез? Але нема! Та про таку подію негайно мусять сповіщати посольство! За цей випадок не одного там спитають, комусь припечуть так, що аж в Союзі оглянеться! Каятьба мене мучила, терзала совість перед товаришами. Хвилинний настрій, щось тобі намарилось, вдарило в дурну голову, і ти, ні про кого не подумавши, пустився, як хлопчак, навмання на оте міражне, синювате... Серйозний чоловік, а піддався бісові безконтрольності, в безвість якусь потягло, на волю стихії...

Той біс, між іншим, і тут не згинув, не до кінця защух, час від часу торкав тебе пустотливо: все ж таки

[1] Надзвичайна подія.

здорово, мовляв, вийшло! Пуститись отак до незвіданих таємниць, у мрійну неміряну голубінь! Погнав, погнав і переплив! Запорожці колись байдаками по морю до турка добувалися в гості, ну, а ти навимашки по індійських озерах без візи поганяв. Відповідати? Аякже, потилицю готуй, боки підставляй. Таке безкарно не проходить... Дихнув роздоллям, помірявся силою з стихією, загадковістю, а тепер поміряєшся з силою інструкцій, з усім тим, що за таке сов'єт-експерту належить...

Ніч була довга, думалось, що й сонце не зійде, а воно зійшло! Таке ж, як і в нас: ясне. Просто із-за куща викотилось, купою червоного вогню-жару росте, росте, верхній край уже блиску набуває... Раніше не помічав, а тут чомусь помітив, відчув, яка це подія — схід сонця, з'ява світила після ночі, після океану тьми. Вперше зрозумів, чому вони моляться йому, чому кланяються на схід сонця... Самому захотілося вклонитись світилові, привітати день... Залишили ми свій курінь і дотліле вогнище, ведуть мене мої друзі кудись в обхід озера. Старий ватаг цибає поперед мене, ноги худющі, ребра випирають, шкіра пропечена, аж лущиться, а він легко іде собі, ще й сітку на ходу плете і щось мугиче на своєму хінді. Бачив я людину за всяких обставин, люблю дивитись на нашого брата металурга, на якогонебудь вальцювальника, що стоїть на своєму робочому місці, на узвишші в цупкій своїй робі, чорним потом блищить, а біля ніг у нього мчать розпечені червоні гадюки, а він їх, мовби злегка, мовби забавляючись, своїми щипцями — раз! і перекинув, мов якийнебудь факір, приборкувач змій. Знає металург, як там стояти. Які там треба мати нерви, який зір, яким слухом людина має володіти, щоб здобутись на оту досконалість кожного жесту, на оту видиму легкість у роботі. Десять, п'ятнадцять хвилин всього там стоїш, більше не вистоїш, але як він стоїть! Яка виробляється гідність у кожному його трудовому жесті! То людина, на яку можна задивитись. Але й ватаг оцей голоногий, що так невтомно поруч тебе ступає і на ходу сітку плете, до ліктя вміло намотує і ще й наспівує,— це теж людина, на яку задивитися можна!

По заболоченій місцевості йдемо, і знов поміж гадюками, по намулинах, поміж купами мурашників величезних,— в житті я не бачив таких!.. Протоки, ручайки

якісь перебродимо, аж поки, нарешті, зустрічаємо їх — наших!

В кого радість, в кого лють на обличчях.

— Ось він, герой! Всю масовку нам зіпсував! — кричить на мене одна, що її чоловік весь час з нею панькався, біля кожного Будди фотоапаратом своїм увічнював.— Цілу ніч через нього не спали, з факелами розшукували!..

— Та ти хоч знаєш, де ти був? — присікся до мене один із наших начальників.— Ти ж забрався... аж до племен! Там уже племена!

Я щиро почував свою вину, вибачався, як міг, бо справді вийшло так, що вчинив я перед товаришами, мов останній егоїст... Заради мене було залишено один з автобусів, людей стільки не відпочило, на роботу поспізнювались, бо що там і робота, коли такий випадок, коли ти пропав.

Роздратованість свою довго не могли погамувати. Збори скликали того ж дня: відправити в Союз і кришка, наполягав той, що все кричав про племена. Як Таратуту, як того нашого вітчизняного бакшишника.

— Але то ж бакшишник! То ж хапуга! — стали заперечувати інші.

— А Іван зміцнював дружбу з племенами,— переводив хтось на жарт.

Мусив перед усіма вибачитись. Бо хоч як хотілося додому, але ж із плямою повертатись... ні!

Вирішальним виявилось те, що товариші вступились за мене. Завдяки їм зостався я в колективі.

І того ж дня біля мартена стояв.

Думаючи про нічну свою пригоду, зрозумів я одне: не можна будувати життя на підозрах та недовірі, не можна жити на догмах ненависті. Живе в людях щось вище за це — потреба єдності, підтримки, братерства.

Щоправда, начальник той, казенна душа, догматик нещасний, не вдовольнившись тим, що я слово дав зборам, ще і в конторку до себе викликав, при щільно зачинених дверях сказав:

— Пиши!

— Що писати?

— З якою метою попав до племен... І ще пиши — що ніколи більше це не повториться... Що все виконуватимеш — від і до!

Не став я писати. Та міг би він цього й не вимагати від мене, міг би на совість повірити, до того ж іще й земляк — наш, запорізький... Мусив би збагнути, що й так я тієї ночі ніколи і ні перед ким не забуду — ні перед собою, ні перед товаришами, ні перед тими нічними людьми, що прихистили мене біля озера й відкрили мені щось таке, що зостанеться зі мною на все життя.

XXV

Посеред протоки, посеред зоряного плеса човен темніє, а в ньому — зсутулена постать: дід Нечуйвітер, старий металург, пильнує свої ятері. По документах, як і раніше, Лобода Ізот, а тут став Нечуйвітер. І в Будинку металургів, і приїжджі горожани знають його під цим іменем: дід Нечуйвітер, гроза браконьєрів, громадський доглядач Скарбного. Ті, що приїздять сюди рибу глушити або ловити її під час нересту, остерігаються Нечуйвітра. Старий не має страху ні перед ким, сам наскакує на цілі ватаги лобуряк, і вони змушені під його натиском відступати.

Всі ці урочища, плавні, угіддя мовби належать йому, мовби повновладні його володіння, кимось йому відписані, від когось заповідані в спадщину. Кожен закуток у цих урочищах Нечуйвітрові знайомий, хоча той, кому вперше випаде опинитися тут, довго блукатиме, не знаючи, Скарбне це перед ним, чи Самарчук, чи Вовча, чи якісь інші протоки; чаруватимуть і відлякуватимуть новоприбульця заводі з мальовничими берегами, лимани, таємничі в білих лілеях болітця, озера, захищені такою гущавинню очеретів, що й човном не проб'єшся. Комар дзвенить у повітрі. Крижні, зірвавшись, ідуть над тобою, мов бомбовози. За озерами знову піде ліс, а між лісом знову петляє невідома якась річка, темна від глибини та від того, що вода її настояна на корінні та на всякому водяному зіллі,— воно кисне в ній протягом літа; подекуди дерева лежать, зламані бурею й повалені з листям аж на середину річки. Іноді наче й мілководдя, а сягни найдовшим веслом — дна не дістанеш.

Нечуйвітер має звичку до схід сонця вставати, коли на цих водах ще стеляться сиві тумани і всюди по

низинах роса, як вода, тоді саме час всяке цілюще зілля збирати. В Будинку металургів Нечуйвітер не одному недужому допоміг, знає, де які трави та корінці найти... Тайни природи, вони всюди, мовляв, тільки розпізнати їх зумій. Але неодмінно збирати їх треба до схід сонця, коли зілля ще в росі, воно тоді чисте, стерильне, як кажуть медики... Якщо ж корінці, то їх теж викопуй так, щоб сонця не бачили. Викопав і одразу в мішок, і на темне горище, і ні в якому разі не мити. Бо як перемієш, всю силу з кореня змієш; природа має свої закони, адже й курча не вилупиться, коли яйце перед тим буде помите... Глянеш — незавидна травичка, а в ній сила, і ймення хтось дав їй цар-дуб або цар-трава. Був такий знаючий чоловік, що від нього Нечуйвітер начувся цих тайн: чоловіка нема, а наука зосталась.

Вночі тихо-тихо в його, Нечуйвітрових, володіннях. Десь аж за третім лісом зрідка проб'ється стукіт чиєїсь моторки, простукоче й затихне; і лише коли понаїжджають горожани в суботу, тоді вся плавня співає,— життя без пісні, хіба то було б життя? Пливеш собі човном і чуєш, як і пісня пливе, то вигониться вгору, то, розіллявшись, далеко стелеться серед лунких вод, поволі тане, гасне...

Там, де незвичний заблукав би, Нечуйвітер і вночі пройде — хоч і з зав'язаними очима. Нема для нього тут невідомості, кожен закрут річки, найменшу заводь він будь-коли впізнає, кожне повалене дерево в річці йому як знак, як товариш.

Бродячий гурт яких-небудь безсовісних шибайголов і той, перш ніж розкидати по лісу консервні бляшанки або порожніми пляшками цілять в стовбур дерева, деколи таки спохопиться, озираючись, чи не видно десь поблизу діда Нечуйвітра, громадського доглядача усіх цих угідь Скарбного. Прийде, нагримає, насоромить. І не тому, що доглядач, а душа болить дивитись, як варвар сучасний нищить, запаскуджує світ цієї краси... Там, де під час окупації було вирубано частину дубів, тепер насадили молодий дубняк, а біля дубочків акацію в ролі підгонича, щоб примушувала їх швидше рости. З підгоничем дубці добре піднялися, дід Нечуйвітер власноручно написав і поставив біля тих насаджень охоронну табличку: «Хто посадить, того і внуки згадають...»

Одначе не лише браконьєри знають сюди дорогу. Приїжджають і такі, як Баглаєве оце товариство, славні, дорогі йому люди. Поспівали, нагомонілися та й вони притихли, і вогнище їхнє пригасло, і опівнічні роси вже, мабуть, упали на їхні рюкзаки. Повкладалися, либонь, поснули, тільки двоє отих закоханих ще на березі бовваніють. Сидять, посхилялись головами, притулившись одне до одного, над тихими водами Скарбного. Закоханим,— їм ніч без сну, зорі їхні не сплять.

Сидить у човні посеред води старий Нечуйвітер, жде улову в свої ятері чи, може, куняє. Ні, не куняє він, думки, наче сни, снуються старому. Молодим себе бачить, парубком буйночубим на бронепоїзді у степах. На одному з тих червоних пролетарських бронепоїздів, що клас його сам собі викував за муром заводським. Яке сонце тоді йому світило, який світ стелився навкруги! Ганявся за тими, що й Катратий Ягор кучерував у них на тачанці,— аж потім, пізніше, домна їх обох помирила... Зводили разом і третю, й четверту, скільки металу країні дали... Коли чистка на всіх була по заводах, підбирались і до Ягора, Ізот за нього тоді вступився. Звідти й почалося їхнє побратимство на все життя. Друзяка Ягор і тепер його не забув, днями провідав; посиділи разом у скарбнянському курені, погомоніли про давнє (ох і хлюсти ж були в Махна!.. А де ділись? Як димом зійшли!); Прапірного ще згадали, що позаторік помер від тієї хвороби, що ніякої цар-трави від неї нема, а якби хто знайшов — золотий пам'ятник був би тому.

Снується й снується всяке. Ніхто в наш галопний час, серед шарпанини життя з його карколомним темпом не передумає стільки дум, як нічні сторожі. Коли земля засинає, і згасає вир денних клопотів, і дипломовані філософи вже сплять,— сторожі, ці невідомі нічні мислителі, заступають на свої вахти, виходять в океани роздумів, і зорі задають їм свої нічні питання.

Допитуються молоді: в чому щастя? Яке воно, щастя? Вимагають, як стипендії: щастя нам дайте! Якби ж його можна було виловити в оці ятері та й подати вам готовеньке... Згадався знову Іван Баглай та його товариство, ті, біля чийого вогнища він щойно сидів,— совісні люди, такі стають лицарями праці й життя. А які лицарі з вас, молоді вітрогони? Які з вас майстри? Всі, хто буває на Скарбному, діляться для Нечуйвітра

на майстрів і браконьєрів. Тарасовим словом їх ділить: «Той мурує, той руйнує...» До останніх причисляє і сина свого. Чому він такий? І як же воно вийшло так, що трудяга невсипущий та викохав браконьєра? Послухати його, то ніби все він робить для кращого: собор треба знести, бо заважає збудувати ринок для трудящих... Тумани зліквідувати, Скарбне оце висушити — воно, мовляв, комарів розводить... На все в нього, в нищителя, готове пояснення, та ще яке! Чи це все неминуче в житті? Як на дерево — шашіль, на метал — корозія, на пшеницю — кукіль, може, так насупроти майстра мусить бути і свій браконьєр? Так було завжди, але чи завжди так буде? Тільки невже всюди, де йде будівник, повинен невідлучно, як тінь, іти і руйнач? В голові самі треньки-бреньки, ще цвяха до пуття ніде не забив, а він уже спішить мерщій знести старе, розкорчувати, розчистити місце під якусь іншу споруду, може, й без вікон, без дверей... «Таке життя, тату, що треба в нього пробоєм іти, живохватом! Тільки тоді чогось досягнеш...» І йде. Та все чомусь з корчування починає. А понищиш, кинеш у небуття батьківське, сину, то й власне твоє життя безцільно впаде, заглухне в тебе ж біля ніг... Каліка той, хто не здатен предківщиною дорожити. Людині дано пам'ять, що сягає у віки, тому вона й людина...

Докотилася чутка до Нечуйвітра, нібито син його скоро має піти на підвищення. Буває, що такі далеко йдуть. «Не беріть його,— самі губи шепочуть, ніби застерігають когось.— Не беріть, не беріть, хоча й з мого роду він!..— Сам не помічає старий, як уже звертається цим шепотом до берегів і до темних глибин, де риба дрімає.— Бо, як візьмете, він вам не один собор знесе, не одне таке смердюче море збудує, що й ради потім не дасте...» І все ж хотів би бачити його. Хотів би, щоб дитятком ласкавим прибіг чи юнаком-завзятцем вернувсь, веселим заводським Володькою, яким його знали на металургійному... Іде і внуків приводить і каже: «Знайомтеся з внуками, тату... Відтепер до нас перейдете жити, заберу вас звідціля...» Чи, може, ще й прийде колись? І знову само шепочеться кудись до берегів, до темних урочищ Скарбного: «Дорожіть днем — ось що я вам скажу, молоді! Дорожіть миттю, секундою! Живіть так, щоб встигли зоставити слід після себе путящий. Живе не той, хто чадить. Живе — хто іскрить!

Знайте, що всі ми станемо перед судом будучини, а перед тим судом ніякий Тамерлан, ніякий найбільший руйнач не переважить посліднього муляра... Зоставте ж слід... Не бляшанку з-під шпротів, покинуту на Скарбному, не купу сміття, а таке, щоб людей радувало — близьких і далеких... Дорожіть, дорожіть миттю, синочки! Бо ГЕСи плануються, все на світі планується — не планується одна тільки смерть».

Він знову стихає, схиливши голову на груди, наче спить, але він не спить. В його віці люди вже мало сплять. Насувається небуття, вічна розлука, а все ж йому, Нечуйвітрові, іноді здається, що й звідти він, знатуживши силу останню, колись знову повернеться, щоб ганяти браконьєрів та щоб подивитись ще раз хоч зоддалеки на свого заводського Титана, на собор зачіплянський, на буре небо над містом. То його небо! То його він таким витворив бурим, бо домни він ставив і мартени, металу виплавив ріки не менші, як оце Скарбне. І якщо настане час назавжди йому попрощатись, сказати усім: кидаю домни вам, Скарбне покидаю у спадщину, то заповість поховати себе не там, де їхній богадільні місце відведено, а на найвищій з могил степових, хай з одного боку дуби Скарбного зелено шумлять йому, а з-над Дніпра височать списи рідних труб заводських... Щоб і з в і д т и їх бачити міг... А що буде т а м? І чи буде? Чи той світ небуття, те безмежжя, до якого долучишся, то тільки холод, холод і тьма?

Машина якась загуркотіла в лісі і стихла,— хтось пізній приїхав. Місяць із-за лісу піднявся ощербком пригаслим і світить, мов з давнини. Степові царства бачив, коней скіфських, татарських... Скільки віків соталося в плавнях його примарне світло... Дуби, наповнені темінню, стоять безшелесно, в мовчанні, в якійсь шляхетній величі. Закохані все ще сидять на березі, чути росяний сміх Єльчин, певне, щось веселе стишено розповідає дівчині Баглай-молодший.

В думках Нечуйвітрові чомусь зринає почуте сьогодні від студента біля вогнища про той звичай далеких островитян. Десь то в Океанії, на якомусь острові було. Коли висадились колонізатори на той острів, то сили їхні і сили тубільців були нерівні, перевагу зброя давала — в прийшлих уже вогнепальна, а в островитян тільки старовинні бамбукові списи... І ось навіть тоді, коли видно було захисникам квітучого острова, що

загин неминучий, змоглися вони на останнє, на таку могутність духу, що покликала їх усім племенем на той безстрашний передсмертний бій — священним він зветься по-їхньому... Побачили завойовники перед собою видовище трагічно-яскраве, буйне, як сонячне свято весни: назустріч їхнім мушкетам та гарматам рухався з самими списами святково вбраний натовп чоловіків, жінок і дітей; всі вони були в рясних мальовничих одежах, виблискували прикрасами, ішли з ритуальними танцями, співаючи у священнім бунтівливім екстазі найкращих своїх пісень. Без почуття страху ішли на той герць, захищаючись від навали вогнепальників єдиним, що в них зосталось,— спалахом краси!

«Ото були люди»,— думає Нечуйвітер, і враз вогняним списом пронизало йому груди, все небо спалахнуло криваво, і в подиві страшного болю старий відчув, як важко поринає у якийсь червоний в'язкий туман...

Весло вислизнуло у воду, а все — як раніш... Закохана пара бовванює на березі, хлопець і дівчина сидять обійнявшись, а перед ними наяву творяться чари: зоряна вода... Човен тихо, безплескітно проплив... Закунялий рибалка темніє на нім, мов маняк. Здається, Нечуйвітер Окликнули. Не відгукнувсь.

— Не чує,— всміхнулася Єлька.— Справді, Нечуйвітер...

І далі човен поплив, вільно, без весла, течія сама лагідно понесла його, щоб згодом десь винести на плеса відкриті, розкішно озагравлені вогнями заводів... Широчінь, воля... Серед ясних вод тіні крижнів темніють далеко — їх не лякає човен рибалки нічного... Десь аж уранці, при світлі могутньої ранкової зорі, що на півнеба розкине яснорожеві свої вітрила, дніпровські рибалки випадково натраплять на цей безвесельний, блукаючий човен-стародуб... Натраплять і, здивовані, побачать, що не порожняком по течії він повільно мандрує: несе й господаря кудись свого згаслого, сиве, мудрочоле несе чиєсь життя... Виловлять, сповістять про скорботу і цілим заводом ховатимуть ветерана, за вимогою робітників назовуть його іменем заводський профілакторій, а поки що, розкинувшись горілиць, пливе Нечуйвітер в безгомінні ночі, в найніжніших на світі серпанкових туманах свого Скарбного... Назустріч синові пливе старий металург, назустріч місту, за-

водам, загравищам домен своїх, назустріч тим, ніколи не згасаючим, чорним соборам свого життя! По водах багряних, під небо багряне, у вировища бурих димів заводських, що, поволі наближаючись, огортають, окутують його в багряницю вічності. В ній, в тій багряниці, і відпливе. До берегів незнаних, в останню, найтаємничішу подорож, з якої ще не вертався ніхто.

XXVI

Ця компанія була з тих, що виходять з ресторану останніми.

— З тонучого корабля вони сходили останніми — так колись напишуть про нас,— сказала іржавоволоса.

Після духоти й важких випарів ресторану повітря вулиці оп'янило їх мовби ще дужче. Іржавоволоса похитувалась на своїх шпильках. Струнконога, висока, вона схилилась Таратуті на плече:

— Дай сигарету.

— Бой,— обернувся Таратута до одного з компанії, майже підлітка.— Ти чув? Дама бажає сигарету.

Хлоп'як миттю висмикнув з кишені пачку «Шипки», з готовністю подав:

— Прошу, Жанно...

— Мій перший чоловік,— сказала іржавоволоса, мляво несучи сигарету до губів,— Лобода Володимир Ізотович, називав мене тільки «Жаннуся»... Він бував часом вельми галантний... Першому, власне, таким і належить бути.

— Лобода перший, а хто ж останній? — запитав мордатий лобур з засуканими рукавами. Постать виразиста: кругла голова низько всаджена в плечі. На лобі язичок чуба прилип. На волохатій руці фіолетове серце, пронизане стрілою.

— Жаль, що в нашому місті нема академіків,— зауважив він.— Бути б тобі, Жанно, ще й вдовою академіка.

— Куди ж підемо? — сказала друга, така ж висока й довгонога, але не рудо-іржава, а до блиску чорна, з чорними віями, із східним, штучно наведеним, як у гейші, розрізом очей.

— На проспект, дружинників лякати,— запропонував Таратута.

— Я не люблю проспекту,— вередливо сказала іржавоволоса.— Неон псує колір обличчя. Хочу до Дніпра. Я буду купатись!

— Нічні купання — в цьому щось є,— сказав мордань. Поправивши транзистор, повішений через плече, він взяв гейшу під руку.

Всі повагом побрели проспектом униз. Неони кидали на них своє синє примарне світло. З «Вікна сатири» хтось сварився піднятою пляшкою.

— Ні, тільки не це,— вигукнула гейша, коли всі зупинились перед «Вікном сатири». Серед розмальованих тушшю п'яниць та хуліганів наклеєно фотографійку якоїсь розкудланої дівчини, що її, видно, було клацнуто апаратом у витверезнику.— Нещасна! Наклеять, ще й підпишуть: тунеядка, без певних занять. Всьому місту на глум.

— Написали б, чого я від свого відповідального Лободи втекла,— нахмурилась Жанна.— Хай би знали, хто все життя мені зіпсував. Хто весняну мою душу спустошив!

— Ходімте звідси,— стривожено заговорила гейша, інстинктивно затуляючи рукою обличчя: їй, видно, здалося, що її теж можуть отут зараз сфотографувати прихованим об'єктивом, щоб, увічнену, завтра виставити на проспекті серед спекулянтів, п'яниць.

— Не бійся, Еро,— заспокоїв гейшу мордатий.— Сеньйор з тобою.

Далі побрели. Ішли ходою розмлявлених і знудьгованих. Позаду них пленталась ще якась компанія запізнілих блукачів. Компанія голосно відзначала струнконогість Таратутиних супутниць, аж поки він обернувся:

— Ви жадаєте конфлікту, громадяни? Будьте обережні: я контужений.

А пикатий його приятель дав додаткові пояснення:

— У нас сьогодні свято. Відзначаємо двомісячний ювілей повернення одного з нас звідти, де дюдя. Де під носом у таких шмаркачів, як ви, замерзає. Отже, не псуйте нам цієї шикарної неонової ночі. У ваших інтересах — зберігати дистанцію.

Компанія після цього без опору відстала, можливо, дехто з них навіть упізнав у низьков'язому знаменитого Обруча. Обруч цей справді недавно тільки повернувся з «рідних» йому, як він казав, «багатих копали-

нами колимських країв». З шлакоблокового взято його було — на шлакоблоковий і повернувся.

— А чого ж Вітя мовчить? — сказала Ера.— Це ж на його честь був банкет!

— Бой у нас скромняга,— Таратута обійняв важкою рукою свого боя.— Першу получку обмити — це з твого боку було шикарно. Вважай, що сьогодні ми тебе висвятили в дорослі й досить вишукане товариство.

— Вітю, ти вже дорослий? — зареготала, глянувши на юного арматурника, Жанна.— Ти більше не фабзаєць? І вже, мабуть, шукаєш жіночої любові?

— Але передовсім ти мусиш прослухати лекцію мого чоловіка,— усміхнулась чорнява гейша.— Лекції про любов — це його козирний туз. Читає — закачаєшся! Старушки-пенсіонерки у хусточки плачуть.

— Оригінально,— сказав Обруч.— Доки шановний лектор десь навчає трудящих, як треба кохати, юна пані лекторова, наша чудова Ера, коротає вечір у приємному й цілком трудовлаштованому товаристві... Кожному своє, як сказав філософ.

— Нікого він там не навчає,— зауважив Таратута.— Цитатам про любов більше не вірять. Відтарабанив своє, зірвав монету і зараз спить у районнім готелі міцним сном командировочного.

— Бідний мій лекторе,— впала в сантимент гейша.— Десь ти в ошарпанім тому готелі... районові блощиці тебе кусають... Дорогесенький мій! Всім читаєш лекції про кохання, а чому ж сам кохати не навчився? Так і помреш, не знаючи, що це таке — любов!..— І, розхитуючи стегнами на ходу, вона вже декламувала: — «Осінь була. Сіявся нудний атомний дощ. Двоє сиділо на березі, згадуючи далекі доатомні весни...» Так починатимуться колись атомні романи.— І, зупинившись, вигукнула: — Невже оці прекрасні ночі уже останні? Невже для майбутніх здегенерованих поколінь ми тільки... античність?

Електричний годинник на розі показував їм пізній час.

Іржавоволоса в нападі цікавості стала допитуватись у Таратути, за що його з Індії достроково відправили в Союз.

— Заздрість,— пояснив Обруч за приятеля.— Всього й гріха, що чорношкірих дівчат у готель приводив...

— А чорношкірі кращі за нас? Скажи, кращі?

Увагу їхню привернула вітрина ательє для молодожонів. Накрохмалена шлюбна сукня серпанковою піною пухириться на манекені...

— В білосніжному такому платті — під вінець! — вигукнула колишня Лободина.— Мрія моя була... І щоб уночі, при свічках, з музикою органа... В Ризі я чула орган у соборі. Це таке... Таке... Нічого в житті кращого не чула. Нічого кращого не почую. Фуги Баха! Вкрадь мене, Таратуто! Повези кудись, повінчаймося у соборі!

— Горобці там вінчаються,— прогув Таратута, маючи на увазі зачіплянський собор.— До того ж ти розвідна. А розвідних не вінчають.

Обруч зауважив, що взагалі не розуміє, чому той собор досі не розвалено. Небагато ж треба — ящик тротилу... А Таратута танки згадав. Було, мовляв, одразу після війни: хлопці-танкісти вміли ночами промишляти. Поїдуть з міста ніби на нічні маневри, крамничку сільську при дорозі танк ненароком зачепить плечем і — вгощайся, братва, є що випити й закусити.

— Сам вигадав? — посміхнулася Жанна.

Таратута тільки гримасу скорчив: розумій, як хочеш. І, розглядаючи вітрину, по-дружньому допитував боя:

— Вітю, скажи, кортить тобі коли-небудь отак... підійти й по вітрині трахнути?

— Навіщо? — здивувався підліток.

— А так, для інтересу. Чим-небудь важкеньким щоб раз! — і на друзки!... Невже не кортить?

— Ні.

— Тоді нема ще в тобі отого... ферменту свободи,— сказав Обруч татуйований.— Обсолютної свободи нема в організмі. Теля ти поки що.

— Не лайся,— ображено наїжився хлопець.

— Це по-дружньому. Людину, яку не поважаю, матом ніколи не обкладу. І затям собі: на лідера не ображаються.

— Лідере, в тебе важкий характер,— зауважила Ера.

— Не заперечую. Як писав один у заяві до свого заводського колективу: «Оскільки в мене дуже поганий характер, який не дозволяє зжитися з сусідами по камері, то прошу взяти мене на поруки...»

Біля кінотеатру їхню компанію відтиснув убік потік людей, що саме висипали з останнього сеансу. Збуджений натовп схвильовано плив мимо них. «Фабзаєць»,

помітивши серед люду кількох своїх заводських, мимоволі відступив під дерево в тінь, не хотів, щоб його впізнали в п'яній компанії. Якісь дівчата, можливо, студентки, проходячи, ділилися враженнями від фільму, в їхніх очах ще блищали сльози; а з театру валом валили інші, розсипались навсібіч по малолюдному вже проспекту. Обруч, поклавши дамам своїм руки на плечі, стояв між красунями в недбалій позі й, пропускаючи натовп, гомонів майже розчулено про те, як багато на світі людей, що не сиділи в камерах, не почували вартового за плечем, не слухали вироків собі...

Сплив натовп, Вітя знову висунувся з тіні, блідий від випитого, синявий від неону. Висунувся і за мить знову сполохано позадкував, бо неподалік саме проходили дружинники, серед них двоє заводських арматурниць,— він їх упізнав. Ступають розмірено, поважно, трохи навіть хизуючись своїми червоними пов'язками. Обдавши Обручеву компанію враз посуворілими поглядами, дружинниці пройшли з рівним перестуком каблучків, за ними, ще суворіші, продефілювали хлопці-дружинники у напрасованих штанях, і Обруч знову заговорив про те, що існує на світі для декого просто ж ідилія: ці заводські хранительки порядку навіть уявлення не мають, скільки похмурих пропеклих зеків-криміналістів, зараз, після відбою вкублюються десь на нарах по режимних своїх таборах...

Вітя запитав, чи правда, що блатняк свого кореша нізащо не зрадить і що багато серед них трапляється безстрашних.

— А перед ким страх? — скривився мордань.— Нема бога, крім кодексу!

Коло вітрини гастронома до них ув'язався ще якийсь один, нестрижений, неголений, у пом'ятому береті. Він хоч і не був Обручевим знайомим, проте одразу назвав його другом, показував жмуток грошей, затиснутих у кулаці, і все доскіпувався, де ще можна випити, дарма що й так уже ледве тримався на ногах.

— Ти хто? — з підозрою бликнув на нього Обруч.— Може, лягавий? Чи хто?

— Міг би великим бути,— мимрив той.— А так ніхто. Такий, як і ви.

Лекторова запитала нервово:

— А хто ж ми, по-вашому?

— Дикі коні доби,— мовби тверезіючи, казав незнайомець.— Худоба, що починає ревіти перед затемненням сонця... Адже в нас розвинена інтуїція долі... Інтуїція неминучого і незабарного кінця...

— О! Та ти мудрець! — вигукнув Обруч.— А я вважав, що ти просто рядовий примітивний калимник, який не встигає пропивати свої хабарі. Спец по телевізорах абощо.

— Вмію і телевізори... І приймачі всіх систем... Все на світі ремонтую.

— А чи не брався ти земну вісь поправити?

— Земну вісь не пробував... Зате реставрую навіть собори. Це мій коронний номер: реставратор-верхолаз.

— Це вже цікаво! — вигукнула Ера.— Це ви аж там, на шпилях? Звідти, мабуть, чудові краєвиди?

— На сто миль видно навкруги... Все бачу... де крадуть... Де юшку браконьєри їдять... За горизонти буднів кидаю з верхотури орлиний погляд...

— А в душу? В глибінь душі можете зазирнути? — ущипливо запитала Жанна.

— Туди — ні. Туди не дано нікому. В ядро атома зазирнули, в космос вирвались, нафту тягнем з десятих горизонтів... А в надра душі — ніхто. Морок! Тьма бездонна! Тільки щось мерехтить у глибині тайнами, загадками вічними...

— Та ти що — псих? — уважно приглядався до верхолаза Обруч.— Може, ти з Ігрені, з психдиспансера втік?

— Я вас боюсь! — відсахнулась Ера.

— Не бійсь,— заспокоїв Обруч.— Коли що, я одразу погамую. Сам збираюся з кийком на Ігрень буйних приборкувати. За це там добре платять.

— Я такий, як і ви,— вів своєї верхолаз.— Хоча декому здаюся дивним.

Таратута зміряв його неприязним поглядом:

— А ти часом з собору не падав? Може, ти контужений?

— На війні не був, але життя завдало контузій... Та й ви, по-моєму, контужені... Так де ж все-таки випити?

І знову помахав жмутком грошей у кулаці. Той жмуток, видно, справив враження на Таратуту, і він

згадав, що на вокзалі ресторан працює круглодобово.

— Запрошую,— сказав верхолаз, і всі разом похилили на вокзал.

Проте до ресторану не дійшли. На привокзальнім майдані увагу Жанни привернула нова-новісінька «Волга» вишневого кольору, антена стирчала нікельована,— Жанна, ради розваги, бренькнула по ній. В машині нікого. Таратута товстим пальцем з каблучкою натиснув кнопку дверцят, і вони легко, мовби самі собою, відчинились. Ключик стирчав на місці, радіо тихенько гомоніло, господар, схоже, лиш на хвилину залишив свій лімузин, побіг на перон, либонь, когось зустрічати.

— Роззява, забув і ключі,— взявся за ключик Таратута.— Що йому за це зробити?

Жаннуся першою шурхнула в машину:

— За кермо, Таратуто! На пляж! Купатись!

Похапцем, із здавленим реготом всі стали втискуватись у машину, верхолаз теж поліз, зоп'яну плюхнувся котрійсь із жінок на коліна, його обурено затовкли в куток. Не сідав тільки Вітя-бой. Він стояв зовсім блідий, наляканий їхньою витівкою.

— Вітю, давай мерщій! Я на коліна тебе візьму.

Хлоп'як не зрушував з місця. Вирячені, виразисті очі його повнились жахом.

— Ну? — визирнув з водійського місця Таратута.

— Оглух, чи що? — грізно кинув Обруч через Таратутине плече.

— Не сяду! — позадкував хлопець і, ніби відборонюючись, замахав руками: — Не сяду! Не сяду!!

І кинувся щодуху від машини навтьоки.

Бачили тієї ночі вишневу «Волгу» в заводському районі, де вона гасала по темних завулках, перескакувала через трамвайні колії, потім на скаженій швидкості помчала через міст на лівий, шурхнула під віадук, де ледве не збила припізнілого велосипедиста. Промчала по набережній до водної станції, зробила там безтямне п'яне коло і, не зупиняючись, повернула кудись на селища. Буде ще потім їй на путі готика тополь, коли минуть територію заводів, верби плакучі виникнуть десь на греблі і хлопці та дівчата під вербами,— парочки промелькують тут і там, пообіймавшись, як у вісімнадцятому сторіччі... При наближен-

ні машини закохані сахались, затулялись долонями від світла фар, а дике авто, вдаривши по них бензиновим чадом, летіло скажено далі, через заводські переїзди рвалось кудись у темряву у бік шлакових звалищ.

— Жени! Жени! — чулося в машині жіноче, майже істеричне.

— Куди?

— У степ! Де коні іржуть!

— Бери від життя все, що можеш! Так мене вчив мій Лобода! Пробоєм! Живохватом!

Жанна зірвала фіранку, висунула руку з машини,— залопотіло біле на вітрі.

— Ні, це не прапор капітуляції,— вигукувала вона, шаленіючи від лету.— Це прапор війни з нудьгою!

— Мчи! Газуй! — підхопила в нестямі Ера.— В безвість! В абсолютну свободу!

Верхолаз торсав Таратуту за плече:

— Дай поведу. Я витисну вам сто миль.

Таратута рухом плеча скидав з себе його руку:

— Відчепись, бо викину.

— Сто двадцять дам...

Занесло їх у якийсь глухий кут: шлакові звалища, заводські відстійники, кислотами смердить. Довелось зупинитись. Таратута з Обручем вийшли, стали роззиратись, про щось радилися стишено.

Першою отямилась гейша, заскімлила в машині.

— Куди ви мене завезли? — Де ми опинились? — Вона злякано щось шукала очима в темряві, в химерних накопиченнях ночі, до чогось прислухалася. Потім знову заскиглила: — Що мені свекруха скаже? Чому я з вами? Чому така безвольна? Від життя вже нічого не жду... Там — пустеля. Невже на місці квітучих міст тільки й зостанеться такий ось чорний хаос, холод, мертві каньйони шлакових звалищ?..

— Годі тобі, розвела за упокій душі,— перебила Жанна, стріпуючи розпатланою головою.— Я вірю в світовий порятунок. Знайдуться лицарі, що нас порятують... Може ж, прийдуть такі?

— Ніхто не прийде,— буркнув верхолаз.— Ми замикаємо цикл. З пітекантропа вийшли, пройшли свій шлях і зникаєм у вічності. Набули таку швидкість, що навряд чи спрацюють гальма... Ех, краще було б народитись в палеозої, на мамонтів полювати...

Обруч тим часом, обнишпоривши багажник, постав перед ними із здобиччю:

— Маємо пляшку гальмівної рідини... Три зірочки. Пляшка пішла по колу.

Тепер вони вже й мамонтів бачать на шлакових звалищах. Тіні велетнів прадавніх в химерностях ночі пасуться, вершечки якихось кущів — кусь! кусь! — і нема. А з-за обрію, з глибини ночі пізній місяць натужно вилазить. Виліз, застряв над горизонтом — червоний, великий, злий. Не місяць закоханих. Чогось тривожного знак.

— Веселощів! Я прагну веселощів! — відчайдушно заверещала Жанна, перемагаючи моторошність і ляк, що з'явились у цім запустінні.— Таратуто, Обруч! — гукнула двом тіням.— Чого ми тут застряли? Женімо далі кудись!

Кавалери знову сіли в машину, дали задній хід, вибираючись із тупика.

— До собору! — подав ідею верхолаз.— Я вам, земноводним, покажу висоту!

Пропозиція всім сподобалась. Машину рвонуло з місця. Хотілося нових розваг, лементу, гвалту, хотілось ще якоюсь дикою витівкою розбуркати селища...

— До собору! До собору! — верещала Жанна.— Замолимо гріхи!

Незабаром машина вже мчала по Широкій. Дерева тут порозростались, сходились гіллям. «Волга» летіла крізь зелений тунель, місяць тільки прогулькував збоку серед гілля червоним клубком і був на чорному небі якийсь зовсім зловісний.

Вискочивши на майдан, «Волга» зупинилась перед собором. Компанія висипала з машини.

— Зараз відкрию перед вами врата,— сказав верхолаз і, поповтузившись біля замка, який, здається, висів лише для проформи, відімкнув, відкинув його й широко розчахнув важкі двері.

Компанія ввалилася до собору. Жінки злякано роззиралися в присмерках.

— Де ж орган?

Обруч ввімкнув свій транзистор, і вперше за всю історію храму під високим склепінням його дико ударив джаз. Якоюсь моторошною лункістю порожнечі присмерки ожили, закрутилися круговертю.

— Ой, там хтось є! — скрикнула Ера, тулячись до

Обруча і вдивляючись у темряву.— Звірі! Це звіринець якийсь!

В сірім каламутті темряви всі помітили раптом, як вепрячі морди звідусіль шкіряться зі стін, ворушать іклами.

— Тікаймо звідси! Я боюсь! — хапалася Ера за Обруча, а він, підступивши до найближчого вепра, став гарчати, блазнювато дражнив звіра-чучело, після чого ще голосніш запустив музику джазу.

Таратута, закурюючи, запалив сірника, підніс угору, і з присмерків виступила перед ним гола постать людська, розіп'ята на хресті, у вінку з тернииня, в патьоках крові, що проступала з-під шару пилюки. З висоти центрального купола звисав товстелезний ланцюг, на якому колись висіло панікадило. Воно зникло давно, а ланцюг зостався, і верхолаз, розчепіривши руки, силкувався тепер дотягтися до нього, щоб поколихатись на цій соборній гойдалці. Зростом не вдався, кумедно підстрибував угору та все ніяк не міг учепитися за ланцюг, і марні його зусилля розважали компанію. Перший острах минув, сутінь уже не відлякувала, очі звикали до неї і навіть до вепрів призвичаїлись, що тепер скалились з сутіні якось по-домашньому. Ритми джазу кликали до танцю, хотілося божевілля, дикості, самозабуття.

Жанна в припадку п'яного веселого сказу, скоцюрбившись, затряслася у твісті, хвилею, ніби шаманською, підхопило й інших,— почалась оргія.

Єлька з Миколою Баглаєм цієї ночі допізна блукали коло Радути, по знайомих місцях, побіля тих багрянцевих кучугурних озер, що ніколи не гаснуть. На похороні Нечуйвітра побачилася Єлька з дядьком Ягором, порозумілись, пообіцяла провідати і ось провідала.

Повертались з Радути, коли все вже спало навкруги і ніякі тривоги не будили Зачіплянку, і лише коли опинилися неподалік собору, вдарив з відчинених навстіж дверей отой джаз і вереск дикої оргії. Здичавілі пришельці з іншої якоїсь планети вдерлися в собор і верещать там по-мавп'ячому, п'яно регочуть, сквернословлять! Мигцем змайнула Миколі давно чута зачіплянська історія про те, як професор Яворницький вигнав махновців із собору, це ще більш піддало йому духу,

навіть не встиг подумати про можливі наслідки, тільки встиг кинути Ельці: «Заждй»,— а сам уже в три скоки рвонувся в розчахнуті двері, в оту круговерть дикого, гидкого, цинічного, що опоганювало його душу, його прекрасну поему...

Не встигла і Єлька затримати його, а може, якби й могла затримати, то не стала б. Чула, як верещання там одразу урвалось, вловила голос чужий, брутальний, налитий ненавистю:

— Ану, одвалюй! Чого тобі, начальнику? Одвалюй звідси, зникни, тля!

Щось було сказано у відповідь хуліганам нічним, потім бачила Єлька, як вилітають із храму, ловлячи сторчаки, якісь патлані первісні постаті, чула гидкі вигуки, п'яну брудну лайку, і враз щось змигнуло миттєво в повітрі, лезом ножа змигнуло з темряви собору, і Єльчина душа отерпла: навпроти Миколи з фінкою в руці осадисто стояла на порозі чорна, гвалтівна смерть.

— Рятуйте!!!

Щосили, всім єством закричала Єлька до Зачіплянки, до селищ.

Коли вона підбігла до Миколи, він уже лежав ниць на порозі соборнім. Припавши над ним, чула, як кров клекоче, і у відчаї, в нестямі розпуки белькотіла, ніби вимолюючи життя:

— Любий, коханий, щастя моє... Люблю тебе... Люблю! Люблю!

Біля машини зчинилася метушня, знову чулася лайка, мотор не заводився, десь ключ загубили в соборі...

Єльчин крик підняв на ноги всю Зачіплянку. До ранку ніхто на селищі не заснув. Тріщали кущі в садках за тими, що втікали, і тепер це були не садки чарів місячних, серпанкових, не ніч без зла, а ніч гніву, важких переслідувань, зціплених зубів, скручених рук...

Відправивши Миколу з каретою швидкої допомоги, зачіплянці не розходились: наглядаючи затриманих, ще деякий час юрмились гуртом коло собору; потім зосталась тільки варта із добровольців, котрі, розташувавшись попід собором, облягли його, ждучи приїзду міліції. Курили. Мовчали.

Димилися заграви, вирувало небо над домнами. Місяць над садками червонів щербато. Про всі початки і про всі фінали нагадував він.

Жилаві зачіплянські акації ждуть ночами нового цвіту, чиєсь кохання жде сріблястих акацієвих ночей. Щоранку будить селище своїми гудками завод-ветеран,— потужні гудки його десь ніби зглибока йдуть, чимось торкають людей і бентежать. Снує і снує люд заводський свої одвічні дороги — зі змін і на зміни, в денні і нічні. У нелегких буднях своїх Зачіплянка, у вічному течиві їх. Завод, домівка, знову завод. Ніби у незрушності залишається ця буденна стійкість її існування, і є щось незнищенно-витривале у стожильній чіпкості її життя.

Жде Зачіплянка свого Баглая. Матір'ю жде, що зажурено збирає ягоди синові на пиріг з вишень-петриківочок, що, рясно вродивши, горять на сонці, всуціль облиті темно-червоним. Жде сліпучістю саги, де безжурно галасає дітвора, всі оці юні Миколині друзі, що в приймальний день самі несуть йому передачі до заводської лікарні і пишаються ним, вважаючи, що хоч пов'язки дружинницької Микола й не носив, але нема відважнішого за нього серед усіх дружинників заводського району. Часом зустрічає дітвора на подвір'ї лікарні дівчину смагляву, Ягорову Єльку, в білій хустині. Приходить сумовита, сідає на лавці під гіллястою липою і годинами так висиджує перед вікнами палат, ждучи, доки Баглаєві дозволено буде піднятися з ліжка і він, блідий і знекровлений, нарешті вигляне до неї з котрогось вікна. В смугастій лікарняній одежі, схожий на каторжника, вигляне і всміхнеться... А поки що — жди. Бачитимуть щодня Баглаєву наречену оці бетоновані, розпашілі спекою корпуси лікарні, і сліпучі від сонця вікна палат, зрання приходитиме на вахту своєї любові і в замисленім присмутку ждатиме, ждатиме, скільки доведеться, хоч уже й липа ця запашна відцвіте, хоч і листя із неї обвіє...

Сухі вітри час від часу окутують Зачіплянку жовтобурою курявою. А вечорами, коли тихо, виходять посидіти на своїй історичній лавці Іван та Вірунька. Ідилічною парою сидять під зачіплянськими зорями. Коли заходить між ними мова про Миколу, Баглай-старший не може віднайти пояснення цій драмі, яку він вважає безглуздою, не може стримати обурення: навіть там, серед племен, де він тоді заблукавсь, ножа ніхто не підняв, а брата твого на рідній землі — дикуни доморощені... Сталь днями й ночами виплавляє завод — хіба ж то

на фінські ножі? П'ять ран ножових, одна з них на міліметр від серця, чудом тільки не втратив хлопець життя. Була хірургам робота, могла б виявитись марною, однак молодий організм допоміг. Ну, тепер позашивано рани, заживають потроху...

Іноді допізна засиджується коло двору подружжя Баглаїв. Змінився за два роки Іван, іншим повернувся, Вірунька почуває це. Надто коли починає розповідати їй про той загадковий, білосніжний Тадж-Махал, що в одному місці оздоблений чорним каменем і той камінь співає. Не кожен почує те диво, але коли вслухатися добре — справді, ледве чутно співає: так вміло той камінь поставлено давніми індійськими майстрами. І досі таємницю їхню не розгадано: чому ж він співа? І вже обоє вслухаються мимоволі і в свій собор, що височить на майдані, тане верхами в сутіні неба,— часом чи не заспіває він теж, тихо, віддалено?

Мовчить собор.

Не видно облупленості, іржі на банях, ніч скрадає на ньому всі травми часу.

Навколо вирують пристрасті, ламаються списи в щоденних баталіях, що їх ведуть будівничі з браконьєрами, а він стоїть, думає свою одвічну думу. Про що вона? Все тут проходило перед ним, як перед свідком і перед суддею. Ще, здається, недавно рипіли гарби повз нього з снопами, клекотіла революція на цьому майдані соборному, дзвони калатали на сполох, кликали на сходки, на пожежі, то радісно, то тривожно будили передмістя, б'ючи пудовими язиками свою литу, з домішкою срібла мідь... Поглядом болю і туги востаннє дивилися на нього розширені очі дівчат-полонянок, коли їх тисячами гнали мимо собору в Німеччину. Ридання чув, і крики надій, і залізні гуркоти війни, і її, ще страшнішу тишу... Тепер велосипеди нічних змін нечутно обтікають його щодня і щоночі.

Все він бачить і бачив усе. Ярмарки вирували круг нього, яскраво гомоніли, бурунили, буйно сміялись червоним, сивіли шапками, саньми красувались в різьблених оздобах... Чи так уже воно й вищезло усе? Чи береже він у собі відгомін життя невмирущого, миготіння списів запорозьких, різноголосся ярмаркового люду, жарти циганські, чвари прасолів, іржання коней продано-ображених, лоскітний сміх шинкарок щасливих, нічні шепоти закоханих, зоряні обійми й зачаття?..

Повен, повен всього! Темрявою ночі окутаний, зірок дістає шоломами своїх бань крутолобих. А сталь у печах клекоче, і коли плавку дають, шлак за Дніпром виливають, і все небо виповнюється загравною повінню, так що вершечки садків висвітяться карбовано, видні до кожного листочка,— в такий час од світла заводів враз вирине з темряви ночі й собор. І доки багряніє, дихає небо по всьому Наддніпров'ю, стоїть серед заводського селища весь освітлений, парусноповний і чистий, як тоді, у минувшині, коли вперше тут виник, вичарувався з душі своїх мудрих і дужих майстрів.

1963—1967

Твоя зоря

Роман

Частина перша
ПОДОРОЖ ДО МАДОННИ

Какое странное, и манящее, и несущее, и чудесное в слове: дорога! и как чудна она сама, эта дорога...

Гоголь

ЗАБІЛІЛИ СНІГИ

Все життя Заболотний потім запевнятиме — і, здається, зовсім без іронії,— що найнадійніші люди на світі це діти. Що навіть життям своїм він завдячує тому славному степовому народцю — хутірським хлопчакам, які в присмерках знайшли його, поверженого аса, під якоюсь там заячою куряною в степу й на рядні притягли до хутірця своїм матерям на клопіт...

Тієї осені не раз над цим сірим окупаційним степом зав'язувались повітряні бої, не раз і Заболотний з'являвся в цьому небі з групою яструбків, прикриваючи своїх хлопців, доки вони бомбили розлеглу серед рівнин, захаращену ворожими ешелонами Вузлову. А коли, відбомбившись, знов відлітали на польовий аеродром за Дніпро, полишивши після себе вулкани вогню, підлітки з довколишніх хуторів поспішали до станції дивитися на розгром, на цю вируючу полум'ям степову Помпею. Зачаївшись по обчухраних садках, ще не виловлені до набору хлопці й дівчата жагливо, з радісним калатанням серця спостерігали, як лопаються цистерни, як горять по численних коліях розтрощені фашистські ешелони, як аж сторчма стають розпечені рейки, що по них мали б їх вивозити в той проклятий рейх! Степова юнь — хлопці ще безвусі, дівчата нецілувані,— вони душею відчували, що тут, у вогнях Вузлової, зараз вирішується їхня майбутня доля, бо хіба ж не вона ото випружинює з хаосу м'язами покрученого розпеченого заліза? Додому поверталися збуджені, а подеколи навіть із здобиччю, дівчата, розшарілі від полум'я та пе-

© Видавництво «Радянський письменник», 1980 р.

реживань, приносили руді грудомахи сплавленого цукру, що, в камінь поскипавшись, був для них мовби дарунком від своїх — від тих безстрашних задніпровських соколів!

Ось так одного вечора й Софійка повернулась додому розпалена, несучи на шарких щоках ще не розвіяний пломінь станційних пожеж, і тільки ступила в темряві на подвір'я, як Сенчик, менший брат, вискочивши з хати, приголомшив її змовницьким, ніби на весь степ чутним, напівшепотом:

— А в нас льотчик!

Так наче сказав би: «А в нас народилось дитятко!..»

У хаті панував шарварок, мати й тітки хутірські когось порали, обмивали, незвично блиснуло закривавлене тіло юнацьке, і Софійка, затулившись, з почуттям сорому стрімголов кинулась із хати. Притиснута до грудей ще тепла грудомаха сплавленого цукру аж тут випорснула в дівчини з-під фуфайки, гупнула в бур'ян край подвір'я, злякавши брата. Софійка з Сенчиком просиділи над тим станційним трофеєм до півночі, напружено чатували від нічних шерхотів рідну хату, що вся тепер була переповнена іншим життям — клопотами про льотчика.

Згодом-згодом, коли Софійка вже в ролі сестри-жалібниці, призвичаєна до нових обставин, сидітиме вечорами біля порятованого, льотчик одного разу скаже їй:

— Таки ж славні ці ваші хлоп'ята... А жіноцтво!.. Не знайти слів... Тільки чи не занадто гучний розголос пішов тут про мою персону?

Дівчина догадалась, що його непокоїть.

— Ніхто не зрадить.

— Чому ви так певні?

Чому? Вона й сама не знає чому. А от певна — і все... Випадок, зрештою, був рядовий. Скільки їх падало тоді на ліси, на степи, на болота, щоб збезвіститись назавжди, щоб іще одним смутком похмарити товаришів десь на далеких, сповнених марного чекання аеродромах... А цьому ось, ледь живому, судилося опинитися тут, поблизу Вузлової, на обшпугованім вітрами хутірці, що кимось колись був названий Синій Гай. Хоча який там гай: окупаційні бур'яни шумлять довкруги, кільканадцять хаток, усім вітрам відкриті, туляться серед степу одна до одної. Тополя та явір біля чиїхось воріт, традиційні вишеньки поза хатами, два-три коло-

дязні журавлі (на хвості в одного здоровезний камінь-важило, що невідомо звідки і взявся тут, у краю чорноземів), осторонь хутора ферма, довга, пожолоблена,— такий це світ... Чиїсь літа минали на фермі, а багато хто з хутірських знаходив собі роботу якраз на станції, все життя топтали стежки туди та відтіль, хоча відстань чимала, палицею не докинеш. І Софійка, відколи пам'ятає себе, все була поєднана з Вузловою звивистою польовою стежиною, бо тато працював на станції машиністом, а життя машиніста відомо яке: вдома не засиджується, побув і подався, знову десь там одержує маршрут і, як завжди, перед рейсом проходить медогляд... Здається, працював він там вічно, звідти приходив після зміни зі своїм промасленим сундучком та гостинцями в ньому, Вузлова ж покликала батька й тієї найсумнішої ночі восени сорок першого, коли вітрюга шаленів над степом, а Софійка, ніяково попрощавшись, потім довго гналась за батьком, гукаючи в темряву, що він забув свій годинник... Темрява не відгукнулась, ніхто тебе не почув чи так вирішено було — не почути. І тепер татків годинник, гордість родинна, іде та йде собі, підвішений збоку на миснику, мовби ждучи господаря, ведучи лік і дням, і секундам. Батько Софійчин тієї осені повів один з останніх ешелонів на схід, повів уночі, тужливо прокричавши гудком на весь степ. Нічого сумнішого за той прощальний гудок! Поглинули простори найріднішу людину. Так відтоді й живе в цій хаті він тільки смутком розлуки, в образі безконечного чекання. Скільки разів схоплювалась мати вночі від постуку в шибку, а то стукала, виявляється, просто гілочка вишні...

Мати встигла змарніти, дочка підросла, і тільки їхнє чекання не зазнало ніяких змін. А ось відколи з'явився тут цей льотчик, знайдений дітваками в синьогайських кураях, все відчутно змінилося в Софійчиному житті. Бо ж є кого рятувати, є кому щорання дарувати свій усміх, є за кого носити в собі постійний страх і напругу, здригаючись від кожного шерхоту вночі, кожен новий день зустрічаючи новою насторогою, острахом та хвилюванням, весь час відчуваючи в душі раніше не знану повінь тепла та надій. Хай і трагічним чином, але з'явився він з того, іншого, жданого світу і самою своєю присутністю тут, серед безправних та вічно ждучих, мовби прискорює те, що має статись. Від моменту з'яви льот-

чика, що відтепер весь увійшов у їхнє життя й сумління, для хутірських людей почався інший відлік часу. Хоч і не всіх утаємничено в цю історію, хоч і не кожному випадало знати, де він зараз, у кого, за чиїм комином його сьогодні переховують, одначе догадувались-таки усі: він є, є десь тут, постійно перебуває поміж ними, цей їхній мовби живий талісман!.. І коли, буває, збе-руться біля нього жінки, чиїми зіллями та припарками йому відвойовується життя, то навіть у грубуватих жартах своїх рятівниць він вчуває, як багато важить для них сама його присутність у цьому загубленому в степах, ніякими законами не захищеному хутірцеві, де людям і його падіння було мовби доречне й несло в собі щось схоже на відраду. Адже він, поза власною волею, дав їм нагоду виявити себе, свою сутність, дав змогу, скажімо, й цим хутірським балакухам забути про чвари, згуртуватись, крізь вдаване невдоволення виказати свою вдачу й непоказну, але добре йому видиму саможертовність. Помічав, як ці артистки вдавано сердились на дітей: звідки ви нам його притягли, цього з обсмаленими бровами, що й ходити не вміє, такий і дістався нам сокіл! Це ж можуть і нас погубити за нього, всі душі з нас повитрушують поліцаї, якщо тільки докотиться до них, кого ми тут переховуєм... Та хоч би ж вусатого були знайшли в бур'янах, та щоб менше дірок на ньому, а то й полотен наших на нього вже не стача!.. Від буркотливих нарікань та не надто лякливих перестрахів рятівниці його заскакують думками раз у раз і в день завтрашній, і ось тоді виходило, що льотчик таки їм не зайвий, бо ж як прийдуть наші та скажуть: ану, показуйтесь лишень, які ви тут є, може, сякі-такі, а ми вам не сякі-такі, ми ось кого врятували, ви за це кожній із нас ще й медалю видати могли б!..

Одначе до того, уявного, ще треба дожити. А поки що, коли Софійка залишається зі своїм підопічним віч-на-віч, вона просить не ображатись на тіток хутірських за їхні жарти, запевняє, що опинився він серед людей щирих, надійних.

— Але ж, кажуть котрийсь тут із ваших у поліцайчуках ходить?

При світлі каганчика в Софійки на губі з'являється вольова, войовнича риска:

— Той мовчатиме. Хлопці йому пригрозили, щоб німий був, бо інакше станеться те, що з Попом Гапоном.

Був тут один такий: никав, вивідував... Наші приліпили йому прізвисько: Піп Гапон...

— Де ж він тепер?

— Був, та нема. Ви не бійтесь.

— Наче й не з полохливого десятка, однак...

— Знаю!

— І справа ж не тільки в моїй особі...

— Розумію і це. Перед усіма небезпеками ви тепер ніби наш повпред...

— О, яка атестація!..

— Так-от, і не хвилюйтесь, товаришу повпред...— І під щокою дівчини трепече смішок, хоч губенята міцно стулені.

Одначе для більшої довіри чи просто щоб розважити льотчика, вона таки розповість. Поліцайчук, про якого він питає, справді в природі існує, час від часу навідується в Синій Гай. Як ходили до школи, в однім класі був із Софійкою, і хто б міг подумати, що аж так він знікчемніє під цю лиху годину? Але ж має тепер життячко: відколи ту поліцейську ганчірку на руку начепив, у вічнім перебуває страху, ні на день не сходить з нього переляк, в очах завжди бігає сполоханість... Тітки плюються, мати кляне: «Чого ти встряв? Хто тебе відмивати буде?» Ні, безчестя само в собі кару несе... А як після склянки самогону розвезе його, тоді цей Ваші-Наші (так його продражнили хутірські) навіть сльозу каятьби перед дівчатами пустить: «Знаю, продав душу чортам, прийдуть ваші-наші — повісять, а за що? Я ж і зараз ось догадуюсь, що є у вас якась тайна, дівчата, з чимось криєтесь від мене, та ж, бачите, мовчу. Німий як риба! Невже за таку поведінку ваші-наші потім хоч трохи не збавлять мені гріха? Ви за мене посвідчите, дорогесенькі?»

Софійка, розповідаючи, смішно імітує того шепелявого продайдушу.

— А це якось беру воду, а він де взявсь і з-за спини: «Дозволь, я поможу тобі, Софійко...» І так скривився жалібно...

— Може, він просто не байдужий до вас?

— Та пробував підбивати клина, поганець.— І Софійка, не бажаючи поширюватись про це, запропонувала: — Вам і сьогодні щось почитати?

Буває, вона вечорами читає льотчикові при вогнику блимавки когось із поетів, а коли він, знеможений,

задрімне, ще й після того біля нього посидить, тихо чатуючи його сни, льотчицькі, фронтові чи, може, ще довоєнні. А вранці потім запитає:

— По-якому то ви говорили вві сні?

— Невже говорив?

— Якась мова зовсім не знайома.

— Чи не бенгальська? — всміхнеться льотчик.

— У вас і таку вивчали?

— Це понад програму... Ще на робітфаці якось блиснула думка: ану дай вивчу бенгалі!.. Всі мови світу хотілося знати, всіх щоб людей розуміти — такі ми тоді були....

Рабіндраната Тагора сподівався читати в оригіналі, мріялось чути музику різних мов, хай то будуть навіть найдальші мови світу, а натомість доводиться ось тут слухати тужливу мову вітру, що ночами так тривожно гуде в димарі й торгоче віконницею...

Коли Софійка поверталася знадвору, льотчик іноді запитував, чи чогось там не чути, і вона добре знала, що він має на увазі. Чи не стугонить, чи не видно ракет з боку Дніпра?.. Та поки що нічого втішного не могла сказати, окрім що ніч вітряна і небо у хмарах, ніде ні ракет, ні зірок, лиш місяць іноді прозирне — бреде крізь хмари такий сердитий, розбухлий...

Пізньої осені пройшла чутка, що всю прифронтову смугу очищатимуть від населення, жодна жива душа, мовляв, не буде залишена тут. І справді, одного дощового дня вдерлись до хутірця ватагою шуцмани, стали виганяти усіх із хат і, не давши нікому отямитись, погнали розгублених тороплених людей натовпом, під дощем на захід. Ночували десь аж у третім селі, у драній клуні, і цілу ніч Софійка тільки й думала про свого льотчика, котрого одного-однісінького довелося лишити у Синім Гаю, у таємній схованці, де по ньому, може, вже й танки ходять... Вдосвіта вона вирішила тікати. Стрілятимуть, але ж не кожна куля влучає! І хоч Ваші-Наші пообіцяв їй, що промахнеться, одначе кожен постріл навздогін мовби влучав у спину, уривав дівчині життя, сама не знає, як вдалося їй перебігти городами, поза повіткою до тих шелюгів... Під мостом до ночі сиділа над якоюсь там степовою річечкою, бачила, як зашерхає вода, просто на очах замерзає, першим льодком береться, а над головою через міст машини йдуть, ревуть грізно, і зовсім близько чути лайку чужу... Та

все ж на третій день з туману виринув перед нею рідний, найрідніший у світі хутірець! На превеликий подив Софійчин, старші жінки виявились уже на місці, порядкували в дворі, наче їх і не виганяли, усмішками радості й зверхності зустріли дівчину: «Біжи, він там жде — не діждеться тебе...»

А потім раптово впали сніги. На ранок забіліло до самих обріїв, морозно стало та лунко, й здалеку долинуло те, до чого всі вони тут день і ніч дослухались...

Вдарило, застугоніло, та як! Цілу ніч шаленіла битва, в залізних гуркотах здригалась земля. Цілу ніч в бік Вузлової й далі десь вихрились над степом ракети, котився гомін, лунали команди,— в тому суцільному стугонінні, в криках вояцького торжества тонули чиїсь зойки, волав до неба чийсь останній непочутий біль.

Перекотилася битва.

Кудлате сонце встало над сліпучістю снігів. Тут і там підбиті танки темніють серед білого степового безмежжя, сліди гусениць поорали весь степ уздовж і впоперек, обмерзлі трупи лежать ледь помітні, повдавлювані танками глибоко в сніг. Та ще всюди по снігу ждуть чийогось ока парашутики від ракет, рештки тих моторошних більших і менших світил, що безлічно горіли тут уночі, освітлюючи кошмар і шаленство нічного бою.

Тиша, тиша.

Світ ніби вимер, знерухоміло все. Тільки єдина цяточка, відділившись від степового хутірця, поволі рухається серед білих рівнин,— то синьогайські жінки везуть кудись санчатами свого у смерті відвойованого льотчика. Мати Софійчина та її сусідка, тітка Василина, нагнувшись, повагом ідуть в упряжці, а Софійка ззаду замикає шестя, йдучи, вона очей не зводить із санчат — де підсобить, підіпхне, чи просто стежить, пильнує, щоб це вмощене на збитих дошках «немовля» не випало із саней, коли їх десь занесе на ковзкому. Увага її не зайва, бо сніг заледенів, став наче скло.

Жінки на ходу — то одна, то друга — часом нахиляються, щось підбирають,— то їм на очі потрапили оті біленькі нічні парашутики: хіба ж можна, щоб таке пропадало? Не полінуєшся нагнутись, адже з них, із шовкових цих парашутиків, будуть гарні комусь носовички!..

— Як там, Софійко, наше «немовля»? — каже, ози-

раючись до дівчини, тітка Василина.— Пильнуй, щоб носа не приморозило... Бо ще й винуваті будемо...

Він справді лежить, як немовля, закушканий, закутаний дбайливо, тільки ніс вигляда з-під башлика... Наче мумію якусь везуть,— догадайся, що це людина. Вкрито льотчика старим дідівським кожухом, з боків старанно попідтикувано, а зверху на кожусі, як головний документ, припасована планшетка льотчицька,— це так порадив зробити дід Ярош, мудрець хутірський, щоб, коли хто стрінеться, одразу видно було, кого везуть.

Усім хутірцем проводжали його. Хлопчашня, ескортуючи сани, з веселим галасом вибігла аж у поле, де вітерець так і струже, бігли б і бігли, але тут їм сказано було вернутись, бо ж невідомо, яка цей по́воз чекає дорога, може, доведеться правити навіть за Дніпро, доки знайдуть своєму підбитому соколові належне пристанище... Гордість почувають жінки, що мають такого пасажира. І Софійка душею квітне: вберегли! Саме рятування льотчика згуртувало людей, зблизило їх гостротою небезпеки й силою кругової поруки. Повискують полозки по тугому сніжку, риплять валянки-шкрьобаки, що в обох жінок відповідно до окупаційної моди обклеєні гумою з автомобільної камери — захожий взуттяр із Кривого Рога лишив їм на згадку дотепне своє вміння.

Час від часу жінки обмінюються жартливими докорами між собою, поскаржаться льотчикові, що ця ось, борозенна, весь час заламує корінну, для розваги духа голосно стануть уявляти, як підкинуть комусь оце загіпсоване глиною «немовля», а воно потім, коли стане на ноги, опиниться в небі, то й забуде про них; хоч би, як знову літатиме, при нагоді записочку кинуло або крилом помахало над їхнім Синім Гаєм!

— Це буде, обіцяю,— всміхнеться льотчик самими очима, і знову тільки дихає: іній сідає сиво на башлик.

Софійка в жартах участі не бере, хоча думи її теж довкола цього: ось відвезуть, здадуть його, і наллється тоскнотою душа, знов опустишся з неба на землю і забудь, що було, що так несподівано подарувала тобі доля. Подарувала, а тепер забирає, мабуть, без вороття. Так зріднилася з ним за ці кілька тижнів, що минули від того осіннього вечора, коли, зранений, обгорілий, опинився на їхніх руках. Падав на сірі осінні кураї, а зараз сніги біліють, безкрая розлука біліє, хоч здається,

тільки б радіти, бо все найстрашніше нарешті минулося... Вберегли сокола! Нічия зрада не виказала його, ніхто й ненароком або сп'яна не пробовкнувся, гуртом прикрили хлопця від злого поліцайського ока, і ось він, живий, вбережений, лежить на санчатах, з кожною миттю віддаляючись від тебе, від Синього Гаю, належачи тепер уже комусь іншому... Зрідка окине Софійку поглядом веселої або ж присмученої вдячності, а потім знов у небо, що квітне над ним ясне, незмірно високе і вже вільне, вільне!.. Дівчина, здається, знає про Заболотного все, бачить ось вона його в рідній його Тернівщині в товаристві хлоп'ят-пастушків, котрі, блукаючи за худобою по стернях чи прилігши горілиць на межі, часом задивлялися вгору в своїй першій дитячій задумі: «Чи далеко до неба?..» Або ж вимайне Заболотний перед Софійкою чубатим юнаком у місті, де він уже робітфаківець, а потім студент, що заповзявся опанувати мало не всі мови світу... Льотчиком Заболотний, на його думку, став майже випадково, трохи, як він каже, навіть курйозно. Записавсь до аероклубу нібито скорше з мотивів враженого самолюбства, хоча тепер, звісно, ніскілечки не шкодує...

Софійка любила, коли він відкривався, поставав перед нею в таких інтимних одвертостях, звіряючись їй у тому, що для нього, для його внутрішнього життя, видно, багато важило. Обрав небо, однак польотів отих, що про них кажуть — красиві, одухотворені, зовсім мало випало на його долю... «Здебільшого ж під вогнем, під прицілом,— признався якось він Софійці з гіркотою,— коли ось-ось станеш мішенню і сам тільки й шукаєш мішені, рвешся бодай секундою раніше за ворога вийти на дистанцію вогню...» Справжнього щастя польоту, власне, тільки й зазнав при хрещенні в аероклубі, де молодий льотчик, якого вперше самого випускають у небо, таки справді переживає мить натхнення, звідує такий стан душі, що його ні з чим не зрівняти.

Слухаючи Заболотного, Софійка й сама наче була поруч із ним того найкрасивішого у його житті ранку, коли він, курсант аероклубу, дістав нарешті право на самостійний політ. Такого не проспиш, до схід сонця ти вже на льотному полі, де небо навстріч тобі грає зорею, кличе в свою неосяжність. І ось ти вперше сам, без інструктора береш розгін і підіймаєш літака в це вранішнє небо... Нема таких слів, щоб виповісти, як співа-

ла його душа, бо ж після всіх земних прикростей ти ніби опинився в іншій природі, для тебе, людини-птаха, відкрилось одразу все небо, де тобі дано по-іншому відчути себе, своє єство, дано пізнати безмежжя свободи, звідати захват досі не знаного почуття, що його, мабуть, тільки й можна порівняти з почуттям першої любові,— так це він сказав Софійці в хвилину відвертості.

— А хіба, крім першої, буває ще й друга? — запитала вона тоді.

І він глянув на неї здивовано, якось аж сторожко, затримав на ній погляд пильніше, ніж завжди.

— Не знаю. Так кажуть... Може, вдруге справді такого не буває. Бо хоч скільки льотних годин після того провів у повітрі, однак те, що звідав у своєму першому небі, так більше й не повторилось... Небо фронтове — то вже щось зовсім інше...

Але що означав тоді той його погляд? У суцільнім сум'ятті зараз Софійчині почуття. Лихо звело її з цим льотчиком, звів випадок нещасливий, і скільки натремтілась та перемучилась за нього душею,— а може, колись ці сповнені тривогами дні і такі ж неспокійні ночі стануть найщасливішим спогадом твого життя? І вже з світлим почуттям згадаєш тривоги й страхи усіх цих днів, коли доводилось льотчика воскрешати, терпляче виходжувати в замаскованому прихистку, ховатися з ним від зловорожого поліцайського ока, гасом промивати йому рани, змащувати опіки, готувати в належних пропорціях місиво глини з половою, що заміняло йому гіпс, і весь час стерегтись, стерегтись!.. А як ради нього під кулями бігла тоді в шелюги, летіла, що й куля конвоїрська тебе не догнала!.. Наперекір усьому таки повернулась, щоб знову рятувати його, щоб знову дивитись на нього закохано... Нарівні із старшими по краплинці повертала його до життя, зріднившись з ним у цих клопотах, під завивання вітру читаючи йому при каганчику щось улюблене з класиків або жагливо слухаючи його самого, в гарячому хвилюванні, ловлячи його якісь наче недомовлені слова, схожі на сповідь чи, може, на приховане, в жарти повите освідчення... Нічого цього більше не буде, надивляйся на свого сокола востаннє, бо мине час і все зникне, розтане, облетить, як цвіт з весняної вишеньки,— нікому ще не вдавалось затримати його, той цвіт, надовго, навічно... Радість визволення і біль розлуки — все змі-

шалось, все клекоче в душі, а коли відклекоче, що тобі зостанеться, дівчино?

Є в нього отам, у планшеті, фотокартка, вона так подобається Софійці: з друзями обійнявшись, стоїть Заболотний на весняному польовому аеродромі серед високого квітучого різнотрав'я. Такі всі веселі, усміхнені, зупинились на мить перед самим вильотом, і хтось догадався клацнути їх фотоапаратом, а збоку на карточці написано льотчицькою рукою: «Запам'ятайте нас веселими!» Така нібито була в них примовка, крилата фраза льотчицька, і адресувалась вона, можливо, більше тим дівчатам-офіціанткам з аеродромної їдальні, які тяжко переживали, коли котрийсь із льотчиків не повертався із завдання. Самі не свої ходять кілька день, запухлі від сліз, сліпі від горя, мабуть, і за ним, Заболотним, досі там тужить якась, а чому ж бо й ні? Хіба Софійка, опинись вона в такім становищі, поводилась би інакше? Полетів і не повернувся. З групою яструбків прикривав своїх хлопців, доки вони бомбили тут Вузлову, і все складалось гаразд. Потрудившись, уже повертались додому, коли його, замикаючого, несподівано атакували ті троє з-за хмар. Вирішили якісь секунди — секунди підступності. Заболотний досі не може спокійно згадувати, як підло було йому завдано удару, троє збивали одного, ось і за це також має з ними поквитатись, розплата буде, буде неодмінно, тепер він не дасть себе підстерегти, а що він літатиме, то це річ певна,— який тут може бути сумнів?

Везуть його мовби навмання, кудись навпростець, бо всі шляхи зима позамітала, тільки навесні відкриється тут кожна польова доріжка, відродиться кожна стежина. Доріг нема, а слідів од танків безліч, і всі ніби замикаються в собі, схрещуються переплутано і нікуди не ведуть, бо то вже сліди нежиття, сліди у нічогість.

Прямуючи степом, жінки раз по раз в надії поглядають на Вузлову, хоча Вузлової, власне, нема, вся вона лежить у руїнах, тільки чудом якимось збереглась водонапірна башта, уціліла, вже їм видно її: он вона стирчить над степом, як гетьманська булава!.. Жінки весь час тримають у полі зору той свій орієнтир, засльозеними від вітру очима окидають далеч та рештки станції, де, за їхнім припущенням, має бути польовий госпіталь чи який-небудь приймальний пункт.

Боляче Софійці бачити руїну там, де раніше все було

ніби овіяне батьковим духом, зігріте майже родинним теплом — скільки разів ще дітьми бігали туди в кіно або на вечори в залізничний клуб; робітники депо часто показували самодіяльні вистави, широкою славою користувався їхній хор, — серед залізничного люду завжди чомусь було багато артистів та співаків з чудовими голосами. Вразливій дівчині все входило в душу, почувала, що цим варто дорожити, вже коли і в педучилищі була, Софійка не раз ловила себе на тому, що їй подобається казати:

— Я дочка залізничника.

Або:

— Мій тато водить далекорейсові поїзди!..

Це ж не кожному дається бігати дивитись на лет поїздів, зустрічати татуся з рейсу. Яке то хвилювання, коли наближається до тебе, пахкаючи парою, батьків чорний велетень, наближається з ночі у вогнях, працюючи всіма своїми сталевими м'язами,— сама сила й могуть! І татко визирає з висоти паровозного віконця, зморений, але усміхнений, подає донечці знак вітання: бачиш, усе гаразд, профіль путі відомий, під усіма семафорами пройдено і додому прибув секунда в секунду!..

А коли ці зайди запоганили станцію, заповнили її своїми вивісками та джеркотнею, Софійка відчула, як відтоді станція втратила для неї свою привабу і тільки розранювала душу — відпала охота бувати там, ніхто з молоді, здається, своєю волею в часи окупації туди не ходив, хіба що нахапають під час облави 16—17-річних та силоміць поженуть, запакують в ешелон. Обкрадено життя, Софійка це відчувала і знала, що ніколи з цим не зміриться. Аж тоді пережила щасливі хвилини, коли наші стали налітати із-за Дніпра, взялися мало не щодня молотити прокляті фашистські ешелони, від яких завжди тісно було на коліях. Ото почалися вистави! Ото були спектаклі розплати, що їх ставили соколи з-за Дніпра!

Похмурістю руїни зараз зустрічає Софійку рідна Вузлова. І вокзал, і залізничні майстерні стоять обгорілі, зяють пробоїнами, сажею чорніють закопчені стіни. Від садків привокзальних позалишались самі оцупки, вагони лежать потрощені, одну з платформ зовсім скинуло вибухом з колії,— лише водонапірна стоїть неушкоджена, наче хто її зачаклував!

Однак життя повертається. На території станції з'явився перший люд, вештаються військові й цивільні з лопатами, мінери пишуть мазутом на закуреній стіні вокзалу свою резолюцію, засвідчують, що мін уже нема; дерева блищать інеєм, в обчухраному скверику біля пакгаузу дівчата-зенітниці встановлюють довгошию гармату, націлюють її прямісінько в небо, хоч воно зараз зовсім спокійне. На дівчатах кожушки новенькі, й самі вони чепурні, підтягнуті, шапки-вушанки збиті набакир якось аж кокетливо; настрій у дівчат відповідний цьому дневі, що поєднав у собі сонце, й мороз, і радість здобуття Вузлової,— сміх раз у раз чути з ями-кругляка, де зенітниці щось там доладновують біля гармати.

— Біжи до них, Софійко, питай!..— зупинились жінки.

А тільки Софійка стала наближатися до зенітниць, дівочий сміх одразу пригас, шапки-вушанки з випущеними з-під них пасмами волося застигли рядком біля бруствера, і на розпашілих обличчях з'явилася настороженість. Що за одна зволила в їхній зоні з'явитись? Видно, ця місцева красунька років сімнадцяти викликала в них, крім настороги, ще й схоже щось на ревнощі чи докір. «Ми ось воюєм, нам війни дістається під перший номер, а ти собі коло мами! Квітчастою хусткою вив'язалась, випустивши чубчика-гривку на лоба, а брови-чорноброви, мабуть, сажею наваксила, щоб приманювати наших лейтенантів! А де вчора була? Чи, може, й з т и м и хихи справляла?..»

— Дівчата, де тут госпіталь? — чомусь хвилюючись, спитала Софійка.

— А тобі нащо? — холодно озвалася з ями широколиця блондинка.— Нездужається?

Вловивши холодок насмішки, Софійка мимоволі випросталась і, закипаючи образою, кивнула з ревнивою гордістю в бік саней:

— Льотчика веземо!

Цього було досить: миттю перемінились дівчата! Мов вітром винесло їх із ями, гуртом підбігли до санчат, оточили, защебетали, розглядаючи невідомого з тим його виставленим на видноту планшетом, навперебій розпитували, за яких це сталось обставин...

Льотчик кволими устами усміхнувсь до зенітниць:

— Як та чому — про це, сестрички, буде ще кому

доповідати... А рятівниці мої — ось вони, перед вами...

Старші жінки помітно запишалися при цьому, одначе в розмову встрявати не стали — хай уже Софійка сама... А Софійку тим часом наче відсторонили. Одна із зенітниць, кругловиденька, русява, низько схилившись над льотчиком, бойковито пропонувала:

— Може, вам нормочку спирту для підігріву?

Заболотний заперечливо ворухнув головою:

— Ми тут до сам-жене звикли.

— О, то у вас життя! В надійних видно, руках опинились,— засміялись дівчата, і вже блищики привітності застрибали кожній в очах, навіть та широколиця блондинка глянула на Софійку подобрілим поглядом, мивби подумки вибачалася за свої недавні підозри.

— А де ж тут можуть бути однополчани мої? — ось що найбільше йому хотілось би знати.

Про частину, яку льотчик назвав, дівчата навіть не чули, такий-бо ж наступ, всі в русі, кожен день аж тріщить під навальним натиском подій... Полк не втече, сказали йому, спершу вилікуватись треба... Лікарів на станції, одначе, не виявилось, медсанбат їхній розташувався десь у Петропавлівці, але ж туди неблизький світ — ще кілометрів та кілометрів...

Жінки переглянулись.

— Ну як, корінна?

— Ану-мо берись, борозенна...

І знов упряглись у мотуззя.

— Вперед на захід, на Петропавлівку! — рушаючи з місця, скомандувала сама собі тітка Василина, і зенітниці розсміялись, бо Петропавлівка лежала якраз на схід.

Санчата з льотчиком поскрипіли далі, а навздогін їм котрась із зенітниць ще догукувала, пояснювала зичливо:

— Не доїжджаючи до села, побачите шатро брезентове, величезне, мов цирк... Ото він і буде, медсанбат!

Але ж як тут перебратися через насип? Живого місця нема: по всьому полотну гороїжаться потрощені шпали, якась тут сатанинська машина-шпалорізка пройшлася, порізала, повивертала важезні колоди, з сірниковою легкістю поламала кожну шпалу якраз посередині, і тепер стирчать вони, задерті по насипу,

чорним наїжаченим паліччям. Дорога просто приголомшила жінок своїм виглядом, вжахнула й пригнітила їх самою безглуздістю нищення.

— Та оце не гаспиди,— примовляла тітка Василина.— Кожну шпалу, наче ножем...

А мати Софійчина, міряючи поглядом знівечене полотно, сказала до доньки тужливо:

— Ой не скоро, дитино, по такій дорозі наш батько повернеться...

За будкою на переїзді їм таки вдалося подолати насип, і незабаром вони видобулись знов на просторе.

Софійка змінила в упряжці тітку Василину, й санчата заскрипіли далі. Не гомонілось тепер, ішли мовчазні, шукаючи поглядами у відкритих снігах ознаки рятівного медсанбатівського шатра. Одначе попереду білів голий степ. Софійка, напружившись в упряжці, брала майже весь тягар лямки на себе, щоб хоч у такий спосіб зробити матері полегкість,— тепер у супрязі з донькою мати справді відчула себе вільніщою. В однім місці зустрілись їм ті, що поля розміновують, тоді набрела ще якась команда, здається, похоронна, бійці в опущених вушанках перекинулись із жінками словом, спитали, кого везуть, і знов — сніги та безлюддя, сліди гусениць, закручені лютими віражами, кинуті гармати, мертві танки кособочаться, а ще далі чудом уцілілі ожереди соломи де-не-де маячать у полях під самий небокрай.

Софійці з думки все не сходила зустріч із зенітницями. Після Вузлової дівчина відчула себе певніше, сама не знає чому. Може, що помилилися в ній, не за тут спершу прийняли? І самі ж потім зрозуміми, що вийшло невдало, опеклися на ній, промахнулися у своїх підозрах, бо, мабуть, збила їх з пантелику Софійчина легковажна гривка, грайливо випущена витком-колечком з-під хустки на лоба,— про це перед люстерком подбала Софійка, рушаючи в дорогу... Кому не хочеться бути гарною? Хай він запам'ятає її якщо й не красунею, то таки ж нічогенькою! Коли-небудь, може ж, згадає, як звела його біда з молодою степовичкою десь там, на хуторі, що хоч і досить ошарпаний, оббитий вітрами, а зветься так ніжно, майже пісенно — Синій Гай... І це колечко завитка русого йому ж подобалося, сам про це Софійці казав, а зенітниць, видно, якраз воно й схиляло до

холоду з нею — холодок недовір'я до певного моменту явно ж відчувався... А ось коли сказала їм оте гордовите: «Льотчика веземо!..» — як це їх переінакшило одразу! Та й саму себе Софійка тієї хвилі наче побачила в іншому світлі, щось її ніби піднесло у власних очах. І все завдяки йому. Ще гостріше тут збагнула, який надійний зараз вона має захист в особі цього мовби самою долею посланого їм льотчика,— і захист, і оборону проти будь-кого! Хай поки що нездвижний лежить на санях у своєму глиняному гіпсі, що наклали йому хутірські зцілительки, хай ще й нельотний і навіть неходячий цей сокіл ваш, але біля нього всі ви можете почуватись у безпеці, ніхто вас не скривдить, нічим не посміє дорікнути чи принизити безпідставно, навіть якби хто й знайшовся такий... Теплішало й теплішало Софійці на душі, і ще дорожчим ставало для неї те почуття, що виникло між нею і Заболотним, почуття таке хвилююче, соромливе й притаємне, що про нього нікому й не догадатись, знають про це тільки двоє: він і вона.

Озираючись подеколи, бачила на санчатах закушкану, дорогу їй людину, весь час задивлену в небо, в те синє, просторе, що колись було йому раєм, а потім так безжально кинуло його неподалік Вузлової в осінні кураї, де б він і кров'ю стік, якби його не підібрала зіркоока синьогайська дітвора.

Хоч і рухались засніженим полем навпростець, однак не заблудились із своїм льотчиком серед снігів, не проминули Петропавлівки та ще й прибули якраз вчасно. Медсанбат уже згортав свої шатра, збирався перекочовувати кудись далі услід за фронтом,— їм просто пощастило, що встигли його застати на місці. Прийняли Заболотного від них у жарко натопленім приміщенні школи, де багато було поранених, призначених для евакуації в тил.

Лікарі, приймаючи льотчика, з перших побіжних оглядин оцінили, що догляд за ним був бездоганний, а на глиняний їхній гіпс старший із хірургів навіть усміхнувсь, сказавши, що це дотепно, слід би випи-сати патент на такое нововведення.

Льотчик, влучивши момент, стиха про щось перемовився з головним хірургом, а коли настала мить прощання, заговорив до своїх рятівниць незвично серйозним тоном, без тіні жарту:

— Документ відповідний вам зараз видадуть, візьміть, не соромтесь, життям-бо ж ризикували...

Софійчина мати подякувала, а до льотчика мовила:

— Не забудь же нас.

— Я вас не забуду,— пообіцяв він.— І ви мене запам'ятайте: Заболотний Кирило Петрович, гвардії винищувач, вічний боржник ваш,— і аж нахмурився, щоб не виказати свого хвилювання.— Веселим запам'ятайте...

— Одужуй,— сухо схлипнула тітка Василина.

Льотчик, окинувши поглядом усіх трьох, затримався посмутнілими очима на Софійці. Вона стояла як ніч.

— Що ж тобі, Софійко, лишити на згадку?

Дівчина мовчала.

— Не знаю навіть і що,— додав він, дивлячись на неї ласкаво.

— Карточку оту подаруйте,— раптом видихнула дівчина випроставшись, готова, здається, так і бризнути слізьми.

Йшлося про той груповий фотознімок, що зберігався у нього в планшеті під штурманською картою, уже відлітаною тепер.

— Якщо так ти її уподобала... Підемо ради цього навіть на порушення...

Взявши непораненою рукою планшет, Заболотний простягнув його Софійці:

— Бери. З планшетом бери.

— Спасибі.

Дівчина взяла, густо зашарівшись.

— Фото ні до чого не зобов'язує,— всміхнувся льотчик,— та все ж: краще згадай і подивись, аніж подивись і згадай...

Тітка Василина, видно, була невдоволена цією церемонією.

— Карточки дарувати,— буркнула вона,— то недобра прикмета...

— Для нас добра,— рішуче мовила дівчина.— Хіба ні?

І несподівано для всіх, нахилившись до льотчика, швидко, ніби обпалюючись, чмокнула його в щоку.

— Оце по-нашому! — підбадьорливо зауважив хірург, а дівчина, як вогнем залившись, сахнулася геть від льотчика й сліпма кинулась до дверей,— без слова вискочила зі школи, знов навстріч білим снігам.

— Ось і вхенькали день,— сказала тітка Василина, коли опинилися за селом.— Валянки ось зовсім розлазяться... А чи по тій розписці нам у сільраді скидку на податок дадуть?

— Кому що! — спалахнула від сорому Софійка.— Ну як ви можете?

— А що такого? Хіба не заслужено? Сам же казав: життям ризикували...

— Так не в тім річ,— хвилювалась дівчина.— Що рятували — в самому цьому вже щастя...

— А правда,— сказала Софійчина мати.— Допомогли, то й добре. Всі гуртом, хто як міг... Хай йому доля тепер сприяє,— додала вона тихо.

Софійці вже в полі згадалось, як він одного разу сказав їй, коли ще називав її на «ви»:

«Ви помітили, Соню, як горе єднає людей? Єднає, звісно, і радість, а от — що горе...»

Щось схоже поєднало і їх обох, поєднало так несподівано, зовсім випадково. Забуде чи ні? Це для Софійки зараз було найважливіше — найважливіше з усього-усього на світі! Він-то, звичайно, дав зрозуміти, що не забуде її, бо є, мовляв, речі, які не забуваються ніколи, та чи кожен із нас владен над своїм почуттям? І хоч нема в неї ніяких підстав піддавати сумнівам правдивість його слів, правдивість кожного його погляду, прощальної сумовитої усмішки, все нібито зараз за те, що розлука ця не буде вічна, принаймні не повинна б вона стати такою, та все ж, та все ж!.. Адже навіть поза його волею обставини можуть скластися так, що опиниться він для тебе в недосяжності, війна ж триває, і Заболотний свого не відлітав, він певен цього, певен, що не раз ще зів'ється в небі його яструбок... Духом хлопець міцний, вірить у своє бойове щастя, але ж на війні, там ніхто не застрахований... «Підеш — не вернешся» — таку п'єсу ставили колись у депо. Десь далі й далі він буде від Софійки, від цього богом забутого хутірця, наринуть інші враження та зустрічі, і невідомо, чим душа відповість, коли стрінеться йому на путі котрась отака, як ця бойковита зеніт-ниця, що припадала йому сьогодні до грудей та аж виспівувала, пропонуючи спирту для відігріву. Кого знайдеш, кого забудеш, з яким життєва дорога поєднає тебе — цього ніяка ворожка не скаже, а тільки

такий щем, така тоскнота на душі!.. І ці аж до обріїв засніжені степи дихають зараз на Софійку самою спустошеністю, доймають вітром осиротілості, якою-юсь мовби арктичною холоднечею. Наче і полишив він ій іскорку надії, стиха десь жевріє вона в грудях, то пригасне, то знов зажевріє, але серце є серце, і нічим тобі не пересилити гіркоту розлуки.

— Був, та й нема,— сказала тітка Василина, коли вони зупинились під скиртою перепочити в затишку.

— Наче з рідним сином попращалася,— призналася мати Софійчина.

— І я теж,— тітка Василина сухо схлипнула в рукавицю.

Станційна вежа ледь мріяла в далечі, цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці.

Софійка сиділа на самім краєчку саней близько до жінок і крізь думки чула, як вони гомонять між собою, знову йшлося про нього, про Заболотного, для них чомусь має значення, що родом він десь із-за Дніпра, з-під Козельська, це не так і далеко...

— Пригадуєш, Оксано, як ми колись, ще дівками бувши, туди на ярмарки їздили,— вже звеселілим голосом зверталась тітка Василина до Софійчиної матері.— Та як застерігали нас матері, щоб не задивлялись на тамтешніх парубків... Не виходьте, казали, дівчата, заміж за Дніпро, бо там у них, в Задніпров'ї, самі розбишаки, а цей, бач, який славний виявився...

Потім жінки знов ледве не засперечались між собою, бо одній із них здалося, що коли прощалися, то на очах у льотчика, єй же єй, сльоза забриніла, а друга запевняла, що то просто від вітру та від морозу...

— Не з тонкосльозих він, а втім...

А втім, зійшлися обидві на тому, що, може, й сльоза, бо хоч і льотчик, а серце ж у грудях не кам'яне.

Біло-біло в їхніх степах, аж до крайнеба лежать розстелені полотна снігів. Вітер із-за скирти піддимає, чути, десь над вухом бринить обмерзлою соломиною... І раптом тітка Василина, не зводячи очей із засніженого простору, згорбившись, як сова, заскрипіла сухим, ніби промороженим голосом:

Забіліли сніги,
Та забіліли білі...

Це вона співала. І товаришка її дівоцтва, мати Софійчина, по якійсь хвилі знехотя, хрипкувато, наче з простуди, приєдналась до неї. Софійка з глибоким щемом душі слухала цей їхній мовби безпомічний спів, їхню мовби скаргу до безкраїх снігових полотен, до того холодного обрію, і враз, набравшись духу, влучивши в тон, і сама підхопила пісню на весь голос — дзвінко та молодо:

Забіліли сніги,
Ой та забіліли білі!..

І, здається, на всі чотири сторони світу не було зараз ніде такої далечі, куди б не долинули ці здружені горем жіночі голоси, що так били пристрастю й тугою з-під степової самотньої скирти.

І

Мчимось.

Ще рано, ще майже ніч. Траса досвітня, однак, живе плавко тече рубінами — цілі галактики тих вогнів червоніють в пітьмі перед нами, біжать і біжать десь у далеч, у безвість.

Друг мій сидить за кермом, друг дитячих літ. Світить у темряві сивиною, що до неї ніяк я не можу звикнути,— посивів Заболотний за останній рік чи два, перебуваючи вже тут, за океаном, куди його метнула доля ще на один випроб. Всього, видно, звідав мій друг на цих своїх дипломатських хлібах, має вдосталь тут і прикрощів, і гіркот, однак скарги від нього не почуєш, та й з вигляду не скажеш, що перед тобою людина, втомлена життям. Не скажеш, що владу над ним взяли літа чи обставини.

Спортивно-легкий, підтягнутий, сидить, вільно випроставшись, поклавши без напруги руки на кермо. Мені уявляється, що саме ось так сидів він колись у кабіні свого яструбка, коли політ випадав спокійний і поблизу не відчувалося небезпеки.

Заболотний вважає себе щасливцем, щиро в цьому переконаний, хоча всього дісталось йому в житті — і в небі горів, і виходив з оточення, знову літав і знов падав, у чому він і не вбачає нічого дивного, адже, за його словами, життя фронтового льотчика якраз і складається із падінь та воскресінь, вся річ в тому,

щоб останніх на одне було більше. Від одного з колишніх його бойових побратимів довелося мені чути, що Заболотний був льотчиком перщокласним, в полку називали його «літаючим барсом», хоча сам Заболотний про свої подвиги розпросторюватись не любить, а якщо — під настрій — і викличеш на відвертість, то скорше, він зобразить себе в ситуації напівсмішній, близькій до комічної. Розповість, скажімо, як після якогось там вильоту, геть поскублений, ледве дотягнув до аеродрому на оцупку одного крила, або, як у них кажуть, «на одній площині», умовчить лише, що товариші потім збігались з усього аеродромного поля дивитися, тетеріючи в подиві: на півкрилі хлопець долетів, на власному ентузіазмі дотягнув до рідної смуги!..

Розвиднюється повільно, майже непомітно, весь час їдемо в сутінках, рубіни передніх машин без кінця втікають від нас, зникають в ще схожих на ніч імлах світання. Сигарети «Кемел» (з верблюдом у пустелі коло єгипетських пірамід) лежать поруч Заболотного, на переднім сидінні. Час від часу, не змінюючи пози, він тягнеться рукою до пачки, до того верблюда і, навіть не глянувши в той бік, звичним, безпомильним рухом добуває сигарету. Прим'яв, тицьнув у зуби, припалив, коротко блиснувши електрозапальничкою, і знову загнав запальничку на місце, в гніздо на панелі. Все це Заболотний робить, здається, машинально, ніби нехітьма й недбало, а втім, з винятковою точністю,— кожний рух, відчувається, виконувався безліч разів, і з часом його доведено майже до автоматизму. Поряд із запальничкою на панелі рябіє наліплений малюночок, зроблений дитячою рукою: акварельне сонце в розпатланих променях, якісь квіточки, комахи — звичайна дитяча ієрогліфістика... Це робота Ліди, юної нашої супутниці, що, забившись, як пташеня, в протилежний від мене куток машини на заднім сидінні, ще, здається, там додрімує, доловлює свої невиловлені за ніч сни. Наївний дитячий живопис не відволікає Заболотного, ніби не існує для нього,— уважний водійський погляд мого друга невідривно прикутий до автостради. З півсутіні Заболотний відкривається мені лиш частково: бачу його карбований профіль, скроню посріблену, краєчок усмішки, що час від часу з'явиться, змайне, викликана невідомо чим.

— Не хвилюйтесь, Соню-сан, все буде о'кей! — раптом каже він, видно, уявивши залишену вдома дружину.

Якщо існує телепатія, Соні, звичайно, буде приємно почути таке запевнення.

По якійсь хвилі Заболотний кидає через плече позирк у мій бік і, переконавшись, що я не дрімаю, знов подає голос:

— «Дымом дымится над тобою дорога, гремят мосты...» Пригадуєш, у Гоголя? Багато хто любить дорогу, і я, грішний, теж люблю! Сам не знаю за що. Ось такий тобі tractus,— що, здавалось би, в ньому? Можливо, дороги тим нас заваблюють, що несуть у собі якісь загадки, щораз обіцяють якісь несподіванки?.. Дорога — це ж завжди тайна! В її незвіданості й нерозгаданості є щось спільне з людською судьбою... Чого ти мовчиш?

— Слухаю.

— Самий вигляд дороги, невже він тебе не хвилює?

— Коли як.

Минає пауза, і друг мій знову береться розвивати цю тему, співаючи хвалу дорогам, бо саме вони, як він вважає, дають людині, окрім відчуття тайни, ще, може, й найповніше відчуття свободи! Адже тут вивільнився ти нарешті з-під кормиги клопотів, вихопився з гравітаційного поля буднів, з нікчемної суєти й метушні! Ти вже ніби нічий, ти в польоті, а де ж іще так, як у польоті, можеш належати сам собі? Ще вчора був розшарпаний клопотами, всякою шамотнею, був прикутий до сірої скелі марнот, а зараз весь ти в обіймах далечі, простору, тут тобі тільки вітер брат!..

Щоб трохи стишити темперамент мого друга, нагадую про його обіцянки дружині — не гнати на трасі чимдуж, не перевищувати швидкість.

— Соня доручила нам з Лідою контролювати тебе.

— Будь ласка,— примирливо каже Заболотний.— Тільки який з тебе контролер? Кабінетна душа, ти ж ніколи керма в руках не тримав... Щоб зрозуміти, точніше, відчути, треба справді стати людиною трас, вловити ритми гудучих цих швидкостей, музику лету! Ні, дорога — це прекрасно! Ти згодна зі мною, Лідо?

Ліда не озивається.

Заболотний тим часом знов дає собі волю:

— Крім напруги керма, тут скидаєш всі інші напруги,— для нервів це якраз те, що треба. Можеш їхати плавом, а можеш гнати на всі стонадцять миль, коли вже й шкали для стрілки не вистача! Можеш співати від захвату, думати про щось наймиліше, скажімо, про глинища та яруги нашої незрівнянної, в дерезі та пилюці Тернівщини, що зараз так далеко від нас, мов Шумерське царство, мов яке-небудь степове Урарту!.. Вільний ти тут у помислах і в бажаннях, можеш усміхнутись комусь невідомому, і тобі хтось усміхнеться, пролітаючи поруч... Бо тут — у дорозі, в цих швидкостях — ти вільний від умовностей, суєтностей і марнот, ти рівний усім, хто летить, долає простір, ти тут брат людству! — екск'юз мі [1] за високий штиль...

— Ніколи не бачила вас, Кириле Петровичу, в такому захваті,— сказала здивовано Ліда.— Чи, може, це чиїсь вірші?

— Мої, Лідо, мої, але більше не буду,— покаявся перед нею Заболотний і по якомусь часі звернувся до мене вже тоном спокійнішим, серйозним: — У кожному разі, друже, мене дорога щоразу чомусь хвилює. Чи буде то маленька стежина, що побігла в поля, чи сучасна гудронова траса... Хіба ось така стрічка, що зникає перед тобою десь у безвістях, може своїм виглядом не викликати в нас певні емоції?.. Пригадуєш, як, бувало, котрийсь перехожий питався в нас, пастушат, у степу: «Куди ця дорога веде?» Чуєш — веде?.. Та й нам кортіло більше знати про нашу дорогу: куди вона? Звідки? Де їй початок? Де буде кінець?

— А по-моєму,— докидає Ліда слівце,— дороги нізвідкіль не починаються й не кінчаються ніде...

Заболотний думає якусь мить, ніби зважує, те, що сказало дівча, потім визнає:

— Може, ти й маєш рацію... Хоча все на світі десь-таки свої початки бере і десь мусить мати свої фінали... принаймні коли йдеться про чиюсь конкретну стезю. От хоч би і в нас із ним,— це стосується моєї особи,— почалося від стежини на левадах не відомої тобі, Лідо, Тернівщини, де зустрічали ми свою дитячу зорю, а тепер ось намотуємо милі на цьому хайвеї...

Запитую, що воно означає дослівно — хайвей.

---

[1] Перепрошую *(англ.)*.

— High — висока, way — дорога,— впевнено подає голосок Ліда.— «Косоку доро» буде по-японському.

— Дороги такого типу спершу ставили на естакадах,— пояснює Заболотний,— звідси, очевидно, й highway... Траса, яку ніщо не перетинає. Відкрита для швидкостей... Бетон і вітер! І ти! Жени, скільки вистачить духу!

Розшматоване повітря свистить мимо нас. Стрілка спідометра тремтить на освітленій шкалі, лізе кудись угору, на оті самі стонадцять миль. Заболотний деколи позиркує на стрілку весело, бешкетно, певне, згадавши настійливі застороги дружини: «Ти ж там, серденько, не жени! Не жени, благаю!»

І, наче вона його чує десь там, доповідає без усміху:

— Йдемо в нормі, не хвилюйтеся, Соню-сан...

Я нагадую йому про нашу японську пригоду (востаннє ми з Заболотним зустрічалися там), як ледве не вкоротив нам віку той чортів фургон, що з усього розгону врізався в нашу машину, коли ми зупинились на перехресті перед світлофором. Тієї ночі ми їхали з Хіросіми, в дорозі все складалось нормально, а вже в передмісті Токіо... Удар був такої сили, що ми посліпли, ми навіть не встигли збагнути: звідки, що це? Із живої дороги одразу в тьму небуття, лиш в останнім проблиску свідомості змигнуло: «Вже нас нема! Ось так воно настає...» Щось подібне, мабуть, відбувалось і з тією художницею, котрій під час атомного вибуху над Хіросімою здалося, що вибухнуло сонце, сталася космічна катастрофа,— нещасна жінка потім і вмерла з думкою, що сонце справді вибухнуло й більше його не буде.

Опритомнівши, ми перемовились:

«Ти живий?»

«А ти?»

«Та наче...»

Полісмени, надбігши до місця події, до того високого червоного фургона, який стусонув нас, із службовою вправністю вишарпнули з кабіни геть переляканого японця-водія, маленького, зіщуленого, який і не заперечував своєї провини, не виправдувався,— марно й відмагатись, мовляв, він, тільки він винен... Доки поліція була зайнята обстеженням та вирішувала, чи ми дотягнемо своїм ходом до амбасади, водій, не відходячи від Заболотного, упалим, беззахисно винуватим

голосом пояснював, що з далекого рейсу йде, двадцять годин не залишав кабіни, вважав, що витримає, дотягне, одначе перевтома таки взяла своє: на якусь мить, може, очі склепилися, задрімав, і от...

— Здорово ж нам тоді пощастило,— коментує пригоду Заболотний.— Витримати такий удар — і зостатись живими, навіть не покаліченими... Ні, ми з тобою щасливі, як собі хоч!

— Якщо хто й відчув себе щасливим,— кажу до Заболотного,— так це той нещасний водійчик фургона... Бідолаха аж просяяв, коли ти заступився за нього перед полісменами, впросивши їх не заводити справи... Попокланявся, задкуючи до фургона, просто не вірив, що його відпускають...

— А що з нього візьмеш... Ухенькало людину в рейсі, це ж тільки уявити — майже добу за кермом.

Стугонить дорога. Справді, мовби нічого вже для нас не існує, тільки ця швидкісна траса, її нескінченність, її гудучий, зникаючий у темряві бетон. Гуде й гуде під нами серед досвітніх просторів, розшматовує тумани, розтинає навпіл зоряні тауни й сіті [1], влітає в стугонливі тунелі й стрілою вилітає з них... При виїзді з міста перед нами виникла ціла сув'язь доріг, вони тут сплелися гігантським вузлом,— суцільний якийсь ієрогліф із заліза й бетону! Вигини, схрещення, повороти, розвороти,— здавалось, як ми й виберемось звідси. Десь унизу під нами — напереріз — гримотить залізниця, над нами в темряві теж залізна гуркотнява, там по мосту, серед плетива металевих конструкцій, безперервно пролітають силуети машин, проскакують на шалених швидкостях, з ночі — в ніч, з туману — в туман... Естакади, віадуки, химерна геометрія дорожніх споруд. Дуги доріг вигинаються увсебіч, діляться і єднаються, поскручувавшись, мов рептилії, проходячи одна крізь одну, і знов пружинно випростовуються, шукаючи простору, невідь-звідки виникаючи, невідь-куди ведучи... Світяться рекламні щити, летять навстріч загадкові цифри, знаки засторог, в'язь якихось дорожницьких вензелів, зрозумілих тільки для втаємничених.

Ліда з свого кутка час від часу озирається:

— Вони їдуть за нами.

---

[1] T o w n — місто, містечко; c i t y — велике місто, адміністративний, економічний центр *(англ.)*.

— Хто — вони?

— Вони... Оті.

Заболотний, глянувши в люстерко, де видно, що відбувається на трасі за нами, кине приспокійливо:

— Тобі здалось.

Дорога нуртує, пульсує, всьому, що обіч неї, вона передає свій шал. Можна уявити, як далеко сягає гул траси в довколишні простори, де все живе перебуває цілодобово під владою цього глухого, пульсуючого стугоніння... Ні вдень, ні вночі не знаючи спокою, дорога все жене й жене себе кудись.

— Ні, дорога — це таки життя,— згодом розмірковує Заболотний, вже без того пафосу, що раніш.— Є таки в ній якась магія. Згадай, який настрій обіймав нас, хлопчаків, коли одразу за селом перед нами відкривався степовий шлях на Вигурівщину і десь далі, далі... Ми вже й тоді відчували, що дорога має в собі якусь таїну і велич.

— Лежить Гася, простяглася, як устане — неба дістане,— згадалась мені одна з наших дитячих загадок, і я звертаюсь з нею до Ліди: — Що це буде?

— Оця ваша «Гася»? — І дівча без будь-якого зусилля відгадує: — Звичайно ж, дорога... в специфічнім уявленні.

— Нічогенька собі Гася,— всміхається у далеч траси Заболотний.— Кінця-краю їй нема... Вона єднає, вона й розлучає. Зрідка відповість, а частіше сама запитує про щось... І що цікаво: для всіх існує вона — як небо чи як повітря... Будь ласка: мчаться тут містери добрі й недобрі, білі, чорні, старі, молоді. Правдиві, брехливі. Сучасні донкіхоти й, може, сучасні гамлети, собакевичі. Поруч у потоці летять витончена душа й свиняче рило, зірка екрана й гангстер, геній і вбоге ніщо... Для всіх вона, друзі, ця траса летюча, для всіх! І на це треба зважати...

II

Так випадає, що і нас із Заболотним все зводять дороги. Зараз ця ось траса підхопила обох, а років три тому, волею випадку, зустрілись ми з ним у Японії, де Заболотний працював у той час, разом провели кілька днів, і навіть у рідні краї довелось повертатися

разом,— Заболотні летіли, як вони тоді гадали, додому вже назовсім. Квитки нам були замовлені на один із рейсів нововідкритої авіалінії Токіо — Москва — Париж, вилітали ми напровесні, в пору цвітіння сакури, і як нам пам'ятно тоді летілось!

Ось ми ждемо відльоту, в порту Ханеда, подружжя Заболотних помітно схвильоване, відчувається, що в душі обоє вони з чимось прощаються, та й справді ж бо полишають за собою ще одну і таки неабияку смугу життя. Їх проводжає багато друзів, час від часу вони — то Заболотна, то чоловік її — перемовляються з кимось із проводжаючих. Заболотний жартує щодо своєї палиці, на яку він ще спирається після дорожньої пригоди, Заболотна поглядає на чоловіка сторожко, вважаючи, певне, що йому, не зовсім одужалому, ось-ось може знадобитись її допомога. Збоку просто зворушливо дивитись, як вони, влучивши хвильку, користуються нею, щоб і тут, серед веремії міжнародного аеропорту, відсторонившись від усіх цих сигналів табло, реклам та сатанинських аеродромних гуркотів, залишитись віч-на-віч, коли близькі люди можуть хоч ненадовго дозволити собі цей стан взаємної емоційної невагомості, такий рідкісний в епоху стресів та смогів стан, коли очі тануть в очах, усмішка зникає в усмішці, і немає вже поділу душ, є тільки зоряні ці хвилини, напоєні музикою, чутною лише для двох... Навіть людям стороннім приємно було дивитись на таку мовби сентиментальну, але якось приємно сентиментальну пару, на це щире й відкрите людське почуття, що приваблювало своєю внутрішньою гармонійністю. Як делікатно могло це почуття поправити пальчиками краватку йому на шиї, або, мимовіль прориваючись ніжністю, здмухнути невидиму пушинку їй із плеча, або разом усміхнутись, загледівши на стороні щось таке, що їм здалося комічним.

Справжнє почуття хоча ні на кого й не зважає, проте й не ображає нікого, скоріш, воно викликає симпатію, зацікавлює вас і приваблює, як усе прекрасне, що зустрічається, на жаль, не так і часто в житті. Чи не тому й ця пара немолодих уже людей стала об'єктом — зовсім не іронічного, зовсім не цинічного — зацікавлення з боку цілої ватаги французьких студентів, ультрамодних дівчат та хлопців, що, обвішані сумочками, строкаті, картаті, патлаті, в рябих та червоних штанях,

оповиті сигаретним димом, з гітарою (однією на всіх), відлітають цим же рейсом на Париж. Юному товариству зрозуміло, що перед ними дипломатська пара, мабуть, з сов'єтамбасади, нічого ведмежого в них, в манерах є навіть привабливість, своєрідний шарм... Він високий, елегантно вбраний, з іскрами сивини на скронях, з поглядом зичливим, відкритим. Спирається на паличку, виходжується, певне, після якоїсь травми. Мадам його ростом невеличка, тримається просто, але з гідністю, гарна собою, тільки обличчя чомусь бліде, мабуть, змучене токійськими смогами. Коли вона легким доторком поправляє чоловікові на грудях краватку чи якусь там застібку, дивлячись на нього ніжно, мов перед розлукою, в ній з'являється щось молоде, дівоче, видно, ще не спопелилась душа в цій жінці, ще не почуває на собі тягаря літ її струнка, доладна постать в дорожнім плащі, в акуратній, трохи піднятій — на японський манір — зачісці. Нема в ній претензії, як це часом буває в дружин дипломатів, є стримана, природна гідність, а надто ж очі в цієї Заболотної-сан: коли, хвилюючись, зведе їх угору, на чоловіка, вони стають сяючі, просто розкішні!.. Все це не проходить повз увагу французьких дівчат та хлопців, і японці та японки теж вміють таке оцінити, декотрі з пасажирів перемовляються між собою з цього приводу зовсім без іронії: гляньте, які очі в тієї жінки!.. Напрочуд гарна пара... Чим не символ злагоди й щастя! Але чому це нас дивує? — схаменуться потім студенти. Чому ця сценка людського тепла, подружньої любові та злагоди, чому вона для нас стає дивом? Справді, чому? Чи не занадто багато стає в житті дисонансів, що навіть і такі, по суті, звичайні людські сценки починають нас вражати?

Незадовго до відльоту Заболотним довелося витримати, видно, для них неминучий емоційний шквал: цілим з'юрмиськом налетіли посольські, переважно жіноцтво, з квітами, з бурхливим проводжальницьким лементом.

— Шампанського! Відібрати в них візи! Заболотний, Соню ми не відпустимо, як собі хочте!

— Гейшу хай звідси бере, а Соня залишається з нами,— ну як ми будем без неї?! Хто наших нащадків амбасадських бавитиме?

І ще якийсь землячок солоденький крутився тут весь

час біля Заболотних, намагаючись розважити їх своїми проводжальницькими дотепами.

— Побачите ваших — кланяйтесь нашим!

Але це чомусь нікого не смішило. Солоденький мусив вдовольнятися кислою міною.

Виникла потреба в деяких формальностях, отих, котрі поки що переслідують пасажирів по всіх митницях світу, одначе жіноцтво і на це відгукнулось по-своєму:

— Які можуть бути формальності для Заболотного!

— Він на цьому Ханеда — як дома!

— Всюди сіє міжнародний приятелізм... В нього тут кругом свої!

— А де в нього не свої? На Новій Зеландії досі тільки згадай містера Заболотного, одразу усмішки: а, це той ас! Такий веселий джентльмен! Так ганяє! Два «мерседеси» розбив! Сов'єт козак!..

Весела злива жартів навряд чи долинає до Заболотного, котрий саме у відстороні стоїть з двома службовцями аеропорту, веде з ними, видно, ділові якісь переговори, і, коли стежиш за ним у цей момент, мимоволі усміхнешся: оце стиль! Справа, може, дрібничкова, але який вишкіл, гідність, яке мистецтво ведення перетрактацій! Витончена японська надчемність і приязна мудра манера тернівщанських сватів, яким велено будь-що добути «куницю»,— ось де вони побратались! Ось де в усім блиску виявила себе взаємна чемність та надчемність, делікатність і надделікатність, до чого ж доречні тут і ця визнана обома сторонами умовність, що трохи їх аж веселить, і цілком серйозна взаємна пошана й довіра,— усе те, що так не часто, на жаль, спостерігаєш у стосунках між сьогочасними людьми. Складалося враження, що урядовцям нема зараз нічого приємнішого, як зробити на розвітання бодай маленьку послугу цьому симпатичному Заболотному-сан, вони будуть просто щасливі чимось виявити йому сприяння, увільнити це подружжя від дріб'язкових, надокучливих формальностей, і, зважте, все це ми робимо як виняток лише для вас, Заболотний-сан, у віддяку за те, що ви з свого боку завжди були до нас прихильні суто по-людському, не шкодували пошани, тобто володієте справжнім даром контактності. Аж дивно мені було там на нього дивитись: де він цього навчився, рідкісного такого вміння легко й природно сходитися з людьми? Помічаю, як один із колег Заболотного, понуристий,

вдачею вовчкуватий, поглядає на нього з ледь прихованою заздрістю, йому самому, видно, нізащо не вдалось би отак легко порозумітися з урядовцями й — на взаємне вдоволення — без тяганини повершити якусь там їхню, певне, справді формальну справу... Вивчаєш роками у високій школі дипломатські хитромудрощі всіх часів, опановуєш одразу кілька мов, а де навчитись мови ось такої — однієї, найголовнішої,— власне, вселюдської: приязний погляд, усмішка чемності, уклін пошани, дружній доторк до плеча — і вже Заболотний, вільний від клопотів, повертається знов до своїх.

— Все гаразд?

— На вищому рівні.

Табло сповіщає, що нам скоро виходити на посадку, та ось з'являється ще один табунець проводжаючих — привітні японочки в кімоно дрібненьким підбігцем наближаються до нас із своїми терплячими япончатами, що то в тої, то в іншої виглядають із-за спин, із своїх пелюшкових коконів. Малюки зіркооко й пильно, майже з дорослою серйозністю зорять на нас, а матері їхні так мило сплескують руками, розквітаючи в безмежно ласкавих усмішках:

— Соня-сан! Соня-сан!

Ось, виявляється, на чиї проводи вони поспішали...

Постукують сандалі-дзорі, жіночі руки з ходу складаються перед Заболотною для привіту, і старші й молодші японки схиляються низько (однак зовсім не принизливо) у своєму традиційному пластичному поклоні, і вже й Заболотна сяє очима їм навстріч, вона, видно, не сподівалася бачити цих людей серед проводжаючих і тим більше потішена й рада, що вони не забули її, прийшли. Соня-сан! Соня-сан... вакцина... бебі... поліомієліт... Біля нас не вщухає цей тонкоголосий щебет японок, і лише згодом, уже в літаку, мені вдається з'ясувати, в чім річ. Скількись часу тому на одних зборах Товариства японо-радянської дружби Заболотну обступили жінки-матері, одна тримала на видноті дитинча, скручене поліомієлітом, інші теж протискались до неї з хворими дітьми: збуджено виявляючи свої почуття, японки звернулись до Заболотної з проханням допомогти їм будь-яким чином дістати вакцину від цієї недуги,— звідкись їм стало відомо, що така вакцина зараз винайдена в Радянському Союзі, медицина її саме випробовує, ліки нібито дають ефект...

І ось вони зійшлись на думці, що Соня-сан саме та людина, яка їм допоможе... Заболотний, котрий про все це жваво розповідав мені в літаку, не без гордощів зауважив, що справді в цій історії Соня перевершила себе! Навіть і для нього було несподіванкою, які запаси затятості дружина таїла в собі, яку силу волі, наполегливості раптом виявила сумирненька його Соня, коли під час відпустки стала добувати ті труднодоступні ліки. Лише їй відомо, скільки порогів вона пооббивала, з скількома впливовими особами були в неї емоційні, іноді й сльозами покроплені зустрічі, аж доки вакцину таки було добуто, хоч і вся відпустка ляснула на це. А як привезла вакцину та виявилось, що ліки справді допомогли там комусь із дітей, то, ясна річ, ким стала Заболотна для тих японських жінок, при кожній нагоді тепер виявляли вони їй свою материнську вдячність... Навіть телевізія про цей випадок розповіла, і дружина дипломата, зовсім того не сподіваючись, стала раптом популярною, аж її на вулицях впізнавали: ото ж вона пішла, Соня-сан! Заболотна ніяковіла: ну що такого? Хай там комусь зарадила, подякували, то й чого ж іще? Тим паче що згадана вакцина незабаром і тут перестала бути проблемою... Тож цілком щиро Софія Іванівна вважала, що все це перебільшено. А мені думалось: яке ж перебільшення, якщо ці японські жінки в ніби й рядовому вчинку, а відчули щось нерядове, відчули, може, що річ навіть не так у тій вакцині, як у запасах добра, котрі, часом малопомітно, безефектно таяться в покладах чиєїсь душі... Вони, японки, були певні, що й наш Заболотний в цьому розумінні цілком гідний своєї Соні-сан, вважалось, до речі, що він кревна рідня тому знаменитому мікробіологу Заболотному, який свого часу в Індії рятував людей від чуми та холери і в інтересах науки на собі випробовував дію збудників тих хвороб, щепив у Бомбеї собі чуму, про що тоді багато писалось у світовій і, зокрема, в японській пресі.

— На жаль, на відміну від свого великого земляка,— відповідав простодушним японочкам Заболотний,— я нічим таким науці прислужитись не міг, на особливі заслуги перед людством не претендую, хоча в протичумних акціях певну участь брати справді-таки довелось, про що могла б посвідчити небіжчиця Люфтваффе...

Та ось уже й хвилина розлуки. Жіночий щебет посилюється, гурт наш рушає за черговою на вихід до літака. «Арігато, арігато, Соня-сан!» — долинає здовкруг із натовпу японок, і я бачу, як і в неї самої, в нашої Соні-сан, сльози хвилювання бринять на віях, вологим світом сяють в її ожинно-синіх, хоча вона й ступає з виглядом підкреслено веселим, щоб не виказувати перед присутніми свою розчуленість, ніяковить її, видно, зараз отой блиск власних до краю налитих слізьми очей.

Далі настає момент, коли зостались тільки ті, що для рейсу, проводжаючих нема, жде нас тепер поле оте аеродромне, де всюди ракетно блищать фюзеляжі, стирчать хвости, величезні крила мало не зчіплюються між собою... Причаїлись перед ривком цілі табунища турбореактивних, важкі громаддя застиглих швидкостей. Білий метал потужних акулоподібних тулубів, скло ілюмінаторів, могутні шасі на брилах бетону, хащі величезних переплутаних крил — аж тісно такому скупченню гігантів на цьому клаптику аеродромного грунту, штучно намитого, великими зусиллями відвойованого у вод Токійської затоки, щоправда, вод напівмертвих, геть забруднених промисловими відходами... Скільки лиш один цей Ханеда пожирає пального! Сюди й туди снують бензовози, що супроти застиглих повітряних велетів здаються маленькими, просто іграшковими... І тут, і там чітко, вправно працюють люди в комбінезонах, меткі, роботящі, не гаючи й миті, перебігають від літака до літака, прилаштовують до баків товстелезні хоботи-шлангів, довго й терпляче напувають ще одного крилатого ненажеру, що, готуючись у рейс, поглинає пального цілі цистерни. Перепочинку тут нікому нема, кожна секунда на цьому полі має фантастичну вартість. Той гігант заряджається, а сусідній, розчахнувши черево, цілими вагонами поглинає багаж, незліченну кількість валіз, пакунків, сундуків, окутих міддю, невідомо чим напханих. Та ось вдарило громом: це найближчий з гігантів, наглухо задраївшись, відкинувши трап, стосило ревнув на місці, ударив довкруг грізним, дзвенючим гуркотом. Такому вже нічого не треба, йому дай тепер тільки злітну смугу! Один за одним відрулюють поки що неповоротки лайнери різних авіакомпаній, незграбні, надміру важкі, аж ніби не зможуть відірватись од землі, подолати силу тяжіння. А втім, чиясь рука їх таки ж підіймає! Ще один

стрес, ще одна напруга — і вже суцільне сатанинське ревище міжнародного аеропорту залишається внизу, під нами, швидко зменшується смужка злітного бетону на клаптику намитого грунту, самий візерунок аеродрому тане внизу, як ієрогліф земної тісноти, котра в цім місці планети, на квітучих задимлених цих островах, дається взнаки, можливо, відчутніше, ніж будь-де.

Бувають моменти в житті, коли все до дрібниць чомусь хочеться запам'ятати. Як ось і цей зліт... Спершу був розгін, наростаючий свист по смузі бетону, потім невловна мить відділення, плавного, майже нечутного відділення від планети,— так, саме від планети! — інакше не назвеш того дивного відчуття.

Безконечна в своїм скупченні луска дахів, тьмаве їхнє переблискування, хмара мли-смогу над безкраїм містом, і зненацька — присмерк у літаку! Не одразу можна було й збагнути, звідки раптовий той присмерк... А то ми якраз пробивались крізь хмару, крізь хаос хмар! Біля самих ілюмінаторів вирує каламуть, обтікає нас темно-сиве клубовиння, є щось аж моторошне в цім хаосі вируючих присмерків, що їм, здається, й кінця не буде, здається, скільки не пнись з натужним ревінням угору, ніколи не продертись крізь той сліпий, вологий, ніби первісний хаос... Та ось враз: зблиск сяйва! Сяйва безмірного, неосяжного, що будького вразить своєю неземною величчю. Сяйво проймає вам душу, радісно затоплює все і очищає, мимоволі спонукаючи подумати про вічність, про безмір існуючого...

Заболотна припала поглядом до ілюмінатора. Хіба ж може вона бодай одну мить пропустити з усіх цих чарів небесних, їй трохи аж прикро, що з присутніх на борту не всі поділяють її настрій, що ось та, скажімо, гомінлива туристська молодь у неї за спиною не відчуває ніякого захвату, коментує побачене в ілюмінаторах досить насмішкувато, чути звідти щось про рекламну голубінь японського неба.

— Рекламна голубінь... Чуєте, яке сприймання? — каже стиха до нас Заболотна.— А по-моєму, ось на таких висотах, над хмарами, небо якраз найнебесніше...

Ми й далі набираємо висоту, нас ніби притягує сонце, планета вже далеко внизу, таке відчуття, що вона десь там загубилась, зв'язку з нею більше не існує, і єдина реальність зараз — ці роздираючі простір мо-

гутні двигуни, цей повітряний, що наче в безвість пливе, корабель і на його борту... маленьке людство!

Було таке враження, що й течиво часу тут інакше, ніж було на землі, і що ми самі теж зараз інші.

Летимо в сяйвах!

І такого сяйва буде перед нами, істотами тепер небесними, як жартома зауважує Заболотний, кілька тисяч кілометрів...

— Як це вам подобається, Соню-сан? — звертається він до дружини.— Тисяч з п'ять кілометрів сяйва — підходить?

— Не заперечую. А потім?

— Після того буде під крилом зо дві тисячі миль темряви нічної...

— То вже гірше...

Зате ж потім знову зоря! Зоря домівки...

Крізь блідизну щік у Заболотної просвічується зараз також щось схоже на цвіт зорі чи, скоріше, на її далекий відблиск: може, то відсвіти червоного оббиття крісел чи сліди ще не вигаслого збудження, тільки-но пережитого в аеропорту під час прощання.

— Гляньте, Фудзі! — в тихім захваті вигукує Заболотна від ілюмінатора.— І ще одна Фудзі!.. І там он ще, ще...

Всі ті білосніжні Фудзі були, ясна річ, зіткані з серпанку хмар, однак формою, округлими силуетами декотрі з них справді нагадували священну гору Японії. Невже сама лиш гра світла творить такий разючий ефект? Природа, вона і проста й складна безмірно. Яких тільки нема у ній поєднань, дивних, химерних! Всюди серед безкраїх сліпучих рівнин, серед ілюзорних снігів, самотньо здіймаючись, височать ті фантастичні утвори світла й повітря, сяють вершинами, схожі на Фудзіяму так дивовижно, мов її небесні сестри... Тільки відпливли маревні Фудзі — і вже сяйнули такі ж серпанкові Ельбруси, потяглись ілюзорні кряжі, ущелини, наповнені, як це буває в горах, голубими тінями... Скільки летимо — та ж безмежність сяйва, пречисті володіння сонця, яке тут, здається, світить беззахідно, вічно.

Туристська молодь поблизу віддається веселощам, легкими жартами розважають французькі хлопці своїх юних супутниць, йдеться про якісь їхні токійські пригоди, між ними чути розмову про пачінко — так звуться

поширені в Японії гральні автомати, де й ці юні супутники, видно, випробовували своє щастя.

На саму згадку про пачінко Заболотний схмурює брови, він вважає повсюдно поширені гральні автомати прокляттям цих островів. Куди не піди, скрізь вони, за кожним рогом зустрінуть вас ці металеві однорукі бандити! Особливо потерпають від них прості люди, звідчаєна молодь, що шукає будь-якого, хай і такого потворного способу вийти із своїх скрут. Досить ступити вам до грального залу, де сухо тріщать, металево постукують ці незліченні автомати-пачінко, як ви вже чманієте, ви опинились у світі, де мови людської нема, де слова живого не почуєте, тут панує лиш мова роботів, що своєю сухою стукотнявою мовби відраховують розмірено й холодно чиюсь судьбу. Якраз, може, судьбу отих очманілих молодих і літніх людей, що, стоячи перед автоматами, не помічаючи нікого й нічого, забули тут про все на світі і вслухаються тільки в цю владну, одноманітну, до одуру здатну тебе довести, металеву стукотняву автоматів. Коли одного разу ми на хвильку зайшли з Заболотним до такого залу, незліченний стукіт пачінко мене просто приголомшив, гуркіт стояв, мов у величезнім ткацькім цеху, в перестуках електронних пристроїв було щось шаманське, наркотизуюче. Ось болісно напружений юнак стоїть перед тим одноруким гангстером, чимось невидимим прикутий до нього, стоїть людина, ніби назавше зневолена роботом, цим витвором власного розуму, і так допізна вистоюють мільйони людей у німому чеканні, перебуваючи ніби в трансі. Після всіх своїх відчаїв якийсь бідак несе сюди, може, сподівання останнє, що бездушно постукуючий робот раніш чи пізніш таки виявить милосердя й допоможе йому в сліпій безконечній грі з власною долею. Заболотний в ті дні розповідав про одного із своїх японських приятелів, точніше, про його сина, якого пачінко призвело навіть до нервової хвороби, бо ж віддавався хлопець грі безрозсудно, до отупіння, до болю у голові, після чого і вночі спокою не мав від галюцинацій, від нестерпного стрибання перед очима блискучих металевих кульок.

— Можна поспівчувати японцям,— каже Заболотний.— Нашестя роботів на їхні острови — це таки одне із проклять віку... І в цих ось туристів, видно, теж зосталась оскома від пачінко...

Схоже, що декотрі з парижан справді зараз відчувають полегкість після своїх сумнівних токійських розваг, та й чи може інакше почуватись людина, котра вихопившись із залізних обіймів робота, зненацька опинилася в сяйвах піднебесся? Земні пристрасті відійшли, згубні спокуси зостались десь там, жодному роботові звідти нас не дістати, не загіпнотизувати своєю стукотнявою, віднині ви стаєте недосяжні, ніякий-бо рух тут не існує, крім руху цього розкішного лайнера, а планета, прекрасна й нещасна ваша планета, що далі й далі відпливає від вас, поглинута безвістями, вона теж поволі втрачає вас і силу свою тут поволі втрачає, сама зменшуючись до розмірів трохи чи не тієї гральної кульки.

Летимо, летимо. Сяйво з ілюмінаторів падає на лиця людей, всі вони приспокоєні, вже нічим не зневолені, не знервовані, від усіх земних клопотів вільні — і від стукотняви пачінко, і від свисту автострад, від задимлених мегаполісів з їхніми вічними смогами, де виснажені кисневим голодуванням городяни змушені вдаватись до встановлених на перехрестях апаратів, з яких можна добути за кілька ієн ковток наснаженого киснем повітря...

Але це там, на землі. А тут вже ніби не підвладні ніяким, навіть гравітаційним, силам, ніяким дотеперішнім прикрощам, всі земні пута розірвано, відлітаєм з планети, відлітаєм ніби назавжди!

Уявні сніги, що біліють за ілюмінатором, нагадали Заболотній засніжені простори її рідних степів.

— Пригадуєш,— звертається вона до чоловіка,— які в нас там завірюхи бували!.. Цілу ніч виє, мете, хурделить, а на ранок глядь! —вляглося... Сонце світить, і так тихо-тихо довкола, тільки то тут, то там дрр... дрр... то сусіди стежки лопатами прогортають...

— Прокладали стежки дружби та взаєморозуміння,— жартує Заболотний і потім додає серйозно. — А ви знаєте, колись у нас на Вкраїні за народним звичаєм господарі лишали в незамкненій хаті на столі хліба окраєць і кринку молока — для подорожнього... І то було нормою життя... Ех, друзі, добре-таки додому повертатись... Більше не пускай мене, Соню, ні в які відрядження. Баста. Хай іще інші...

— А ти?

— А я бджіл розводитиму. Мемуари писатиму. А що?

— Ловлю на слові,— сміється Соня.— Справді, пора б і перепочити.

Стюардеса, ставна, довгонога дівa, що, проходячи салоном, бачить усіх водночас, усім усміхається завчено, але чарівно, біля Заболотних затримується, мовби для того, щоб подарувати Заболотній ще й додаткову порцію усмішки.

— Наш командир корабля знає по фронту вашого чоловіка. Ратушний — це прізвище вам що-небудь говорить? — Вона переводить погляд на Заболотного.

— Здається, був такий на котромусь із бомбардувальників...

— Ні, сам він не літав, був техніком серед наземної обслуги... А от про вас чув — ледве що не легенди... Це, каже, той, кого на фронті в нас називали «літаючим барсом».

— Який там барс...

— Зірка Героя нібито вам світила...

— Отож «нібито»... Передайте йому вітання. Люди з наземної служби — то для нас були як рідні брати...

— Може, побажаєте зайти в кабіну, то будь ласка. Вам, як виняток, дозволяється...— І, подарувавши ще одну чарівну усмішку, стюардеса пропливає далі. Зупиняється вона потім у глибині салону, у хвостовій частині літака, де, окутаний сигаретним димом, сидить патлатий похмурий тип, що, здається, на когось образжений. Невідомо, чи стосується його образа тих, що лишилися на землі, чи невдоволений наш мізантроп кимось із пасажирів, можливо, образився на компанію цих ось молодих французів, які зі сміхом розгадували кросворд поблизу й не прийняли його пропозиції дегустувати якесь там особливе саке, а одна гарненька з їхнього товариства стишено кинула в бік мізантропа: «Чи не екстреміст?» — і більше не звертала на того типа уваги. А от стюардеса мусить терпляче вислуховувати ще якесь там його вередування, і ми проймаємось до неї співчуттям: нечема, варивода, проте мусиш і його ублажати, з терплячим усміхом слухати, що він там верзе, майже невидимий крізь хмару сигаретного диму.

Білосніжні ілюзорні ландшафти, що пропливають за склом ілюмінатора, знов заволодівають нашою увагою. Відсунувши шторку до краю, осяяна світлом тих пропливаючих небесних снігів, Заболотна, видно, ніяк

не може на них надивитись: безмір краси! Безмір найхимерніших серпанкових побудов! Світ, що сяє й сяє тобі без меж, залитий сонцем, ніким не заселений, недосяжний ні для яких димів та отруйних випарів, але для когось-таки мовби створений, сповнений величі й загадковості. Але для кого? Ніякі птахи, навіть орли, на ці висоти не злітають. Знати б, за якими законами творяться оті міражні дива, осяйні вершини, химерні бескеття, пасма гір і фантастичні в голубих тінях провалля, з самого повітря зіткані розлогі долини, гірські кряжі, що знов виникають після сліпучих рівнинних просторів, оті серпанкові гори, побудови фантастичні, найніжніші, мабуть, з усього, що є в природі. Дмухни — і їх нема... Така недовговічна їхня архітектоніка, від найменшого подмуху-доторку враз порушаться, від ледь чутного втручання сиво-бурою тьмою стануть, звируються хаосом всі оті поки що спокійно-сяючі, із самих серпанків зіткані ваші Фудзі, Карпати, Кавкази, Альпи та Кордільєри... Ми тихо розмовляємо про це. Кого вони призначені тут чарувати своїми прекрасними силуетами, серпанкові оті побудови? На яких рівновагах тримаються і чому саме в таких формах виявляють вони себе? Чому не в якихось інших картинах природа себе тут малює, чому ці її піднебесні серпанки живуть саме в таких ось ландшафтах, в такій ось, а не іншій сліпучій фантазії хмаробудов? Природа фантазує тут буйно, не знаючи стриму, вибудовує щораз інші варіанти хмароутворень, якусь нову дійсність у формах чудових, довершених, все нові виставляє сонцеві на огляд небесні свої «ЕКСПО»... Але чому вся ця фантастика несе в собі стільки знайомих рис? Зіткана із серпанків хмар подоба тверді земної! Ступиш ногою — і дна не буде, десь там, унизу, планета, що досі голова від неї гуде, що декого й тут доганяє відгомін її пристрастей... Знову стюардеса сягнистим кроком іде ось упродовж салону, після розмови з тим похмурим типом мовчки й поквапом проходить повз нас до пілотської кабіни, і вже на щойно усміхнених устах застигла лиш подоба усмішки, позбавлена чару й тепла і навіть з тінню смутної якоїсь тривоги.

Серед пасажирів — сум'яття:

— Він їй щось сказав... чимось пригрозив... Але чим саме? Ви помітили, яких зусиль коштувало дівчині її самовладання?

І поповзли по салону шепоти, стривожені перепитування, і вже щось відчутно змінилося довкруг, починають набувати значення якісь дрібниці. Пасажири, котрі досі, бувши в теплі, комфорті, навіть не помічали, що поруч, на зовнішній обшивці корабля, майже космічний мороз сивіє, тепер і в той бік позирають із багряних оксамитів крісел сторожко, знепокоєно, між сусідами, досі безтурботними, з'явився якийсь холодок — холодок відчуження душ? Ось так поселялась серед них ще одна невидима пасажирка — неясна гнітюча тривожність.

— Справді, що він їй міг сказати? — роздумує вголос Заболотний.— Пройшла вона таки чимось занепокоєна...

— І чогось там затрималась...

Наші погляди мимоволі привертає до себе овал металевих дверей, що, зачинившись за стюардесою, більше тепер не відчиняються: глухі, важкі, заховали її в кабіні разом з пілотами, як у сейфі.

А похмурий той тип раптом підвівся з кутка у своєму пістрявому неохайному піджаці до колін і, язиком ледве повертаючи, став щось викрикувати до компанії французів. Викрики були не знати якою мовою, але тон вони мали неприємний, дражливий. Полінезієць чи хто він? Тільки й відомо було про нього, що летить із Сінгапура, може, уродженець котроїсь із тропічних країн, хоча з виглядy міг бути і європейцем з тих озлоблених молодиків, котрі й самі не знають, чого вони хочуть.

Тип не вгамовувався.

— Що він викрикує? — тривожно спитала Заболотна.— Хворий, чи що з ним?

Чоловік її, без слова підвівшись, пішов уподовж салону до невідомого,— певне, на переговори.

Нам видно було, як Заболотний, за звичкою всміхаючись, щось терпляче з'ясовував із тим невідомим, намагався, певне, приспокоїти його, звертався до нього підкреслено чемно й ніби навіть шанобливо, однак Соня аж зойкнула стиха, коли у відповідь на якесь слово того типа обличчя Заболотного зблідло, очі зблиснули гостро, якось металево, хоча губи й тоді не перестали всміхатись. Де-не-де по салону вже були помітні ознаки паніки, літня дама, здається скандінавка, що летіла з конгресу квітникарів, приклала руку до лоба, і з грудей їй вихопився стогін... З тривожних перемовлянь

пасажирів, що сиділи від того типа неподалік, ми зрозуміли нарешті, чим він посіяв у салоні таку тривогу. Запевняє, що в багажнім відділенні разом із нашими валізами мандрує в цьому небі ще одна валіза, а в ній, неухильно і нікому не підлягаючи, зараз працює невеликих розмірів механізм: тік-так, тік-так!.. Дама з конгресу і її старенька сусідка перезирнулися вжахнено: виходить, на бомбі летимо? Шантажує? Залякує чи чого він хоче, цей садист? Але ж може бути, що і всерйоз — тепер стільки всякої нечисті на трасах розвелось...

Тим часом він уже просто в обличчя Заболотному промовляв з нахабною гидкою міною, справді з якимось садистським смакуванням:

— Тік-так!.. Тік-так!..

І пальцем тицькав ледве не до очей.

Ось тоді Заболотний, відкинувши звичну чемність, раптом обома руками взяв нахабу за плечі, струсонув його так, що аж патли війнулись, і після цього владно, наче ляльку, посадив, вдавив його в крісло. І, дивна річ, тепер той герой, злобно понуривши, не став чинити опору. Наче саме такого чогось і ждав. А Заболотний, обернувшись до пасажирів, сказав до них голосно, ніби вибачаючись:

— Молодий чоловік запевняє, що це був жарт. Він перепрошує.

По якомусь часі вийшла стюардеса з тацею в руках і, так мовби нічого й не сталося, почала роздавати воду в келишках. Під час роздачі пасажири стежили за виразом її обличчя, воно було непроникне, фантомасно замкнуте, проте уважний погляд міг у ньому відшукати те, чого й не хотів би,— глибоко, як і раніш, притаєну тривогу.

...Вночі ми приземлились на котромусь із сибірських аеродромів, хоча посадка ця й не була передбачена. Всім пасажирам велено було негайно залишити борт літака. Пояснень не давалось. Мороз надворі аж кипів, для більшості парижаночок, що пустилися в рейс у легеньких плащиках та курточках, цей нічний мороз мав би стати неабияким випробуванням, та все ж і за таких обставин вони не втрачали свого оптимізму, було чути жарти та сміх, усіх нас розважало, коли дівочі тендітні руки, ненароком доторкнувшись до металевої обшивки автобуса, відсмикувались, як від вогню, бо на-

холонулий на морозі метал так і хапав. З сміхом та зойками вскакували наші супутники в цей проледенілий, навстріч розчинений нам автобус, що битком набитий одразу й рушив від літака.

Вже коли ми, несподівані нічні транзитники, перекочувавши до аеропорту і збившись на другому поверсі, на його засклених галереях, ждали чаю, якого буфетниця все не хотіла нам відпустити, зважаючи на пізній час, і що зміна її кінчається, і що в нас, перелітних, мабуть, немає валюти, і що взагалі дозволу на цей чай, як нам здалося, треба питати чи не в самого міністра,— вже тут, стоячи з Заболотним в сутіні довгої, ледь освітленої галереї, дивились ми крізь її скляну стіну на темний пагорб нашого лайнера, що бовванів незрушно край нічного аеродромного поля, й перекидались здогадками: чому виникла ця не передбачена графіком посадка? Залишений пасажирами невідомо наскільки, могутній наш лайнер ніби ждав чогось. Незабаром крізь сутінь ночі до літака по трапу швидко стали підійматись тіні людей з якимись вудилищами в руках, постаті збігали вгору одна за одною, і хоч рухались на екрані ночі постаті силуетні, однак і в своїй силуетності були вони якісь рішучі й заклопотані,— то до нашого опустілого, холодом наповненого лайнера поспішала команда хлопців, озброєних міношукачами проти того загадкового «тік-так»... Існував він насправді чи виплодила його лиш чиясь хвора уява,— як би там не було, комусь належало це перевірити, ризикуючи власним життям...

III

І ось тепер ми їдемо до Мадонни. Інший континент, інші дороги, тільки Заболотний незмінний у своєму водійському завзятті. Звечора на квартирі Заболотних несподівано виникла думка податись у цю подорож, і Ліда, яка була присутня з батьком при нашій розмові, звернулась до Заболотного просто з благанням, тоном зовсім незвичним для її стриманої вдачі:

— Візьміть і мене! Будь ласка!

Їй, виявляється, ну просто необхідно подивитись на ту сенсаційну слов'янську Мадонну, що про неї тут зараз стільки розмов.

Дударевич, батько Лідин, давній колега Заболотного по службі, пробував відрадити доньку, малював труднощі далекої дороги, обіцяв навзамін інші спокусливі видовища, але дівчинка затялась: їду, і край, якщо, звичайно, Кирило Петрович не проти.

Заболотний, як завжди, коли йшлося про дітей, надто ж про Ліду, виявив свою поблажливість, а Софія Іванівна навіть зраділа бажанню Ліди, бо знала, що юна приятелька її — людина з характером і зможе в дорозі стримувати Заболотного, якщо він, опинившись на трасі, розвиватиме більшу, ніж дозволено, швидкість.

— І вас теж прошу отямлювати в дорозі цього безумця,— апелює Заболотна до мене.— Бо коли вихопиться на трасу, він просто шаліє, цей ваш тернівщанський ас.

— Ну-ну! Ас не ас, але в небі не пішки ходив,— примирливо заперечує Заболотний.

— Полотно автостради не злітна смуга,— стоїть на своєму Соня-сан.— Де ви бачили, щоб із льотчиків виходили путящі водії? Мій Заболотний саме тому приклад: ніяк не перебудується, все думає, що й на землі йому небо. А в них тут стільки катастроф,— додає вона стишено, тамуючи в голосі тривожність.— Доки він у дорозі, ближнім ані хвильки спокою...

— Ви, Софіє Іванівно, розписку з нього візьміть,— радить Дударевич.— Та й взагалі, нащо ви йому даєте візу на цю сумнівну подорож? Пожертвувати уїкендом, гнати за сотні миль, щоб тільки глянути на якусь там фальшиву Мадонну...

— Чому фальшиву? — нахмурюється Заболотний.

— Всім відомо, що по музеях у них повно підробок! — безапеляційним тоном заявляє Дударевич.— Фальшування стає промислом доби... Скільки тих підроблених Ван-Гогів та Сезаннів зараз блукає по світу!

— Сподіваємось, що наша Мадонна справжня,— каже Заболотний суворо.

— Звідки така певність?

— Інтуїція.

— Сумнівний аргумент.

— А для нього ні,— раптом посміхається Соня.— Я, до речі, теж вірю в інтуїцію.

— Отже, ви його відпускаєте?

— А що я можу, коли вже надумав... Самі ж знаєте: натура, як у тура!..

З квартири Заболотних чи від будь-якого з мешканців цього службово-житлового будинку можна внутрішнім ходом потрапити безпосередньо до підземного гаража. Це ж зручно, отже, в пору передсвітанкову ми вже в залізобетонних його катакомбах, де серед різних марок автомобілів, серед запахів бензину та гуми Заболотний, здається, почувався куди краще, ніж там, нагорі, у своїй службовій кімнаті з сейфами, кондиціонером та вічно опущеними металевими жалюзі. Вже я помітив: збираючись у поїздку, друг мій щоразу жвавішає, збадьорюється, таке враження, мовби протягом тижня він тільки й чекав того моменту, коли, відкинувши щоденні клопоти, вільний нарешті від усього суєтного й надокучливого, опиниться ось тут, біля свого б'юїка, весело, мов коня, оглядатиме його, пакуватиме в дорогу провізію та інші похідні речі, а потім ще раз нахилиться над дорожньою картою, щоб остаточно з олівцем проштудіювати маршрут, ще й тебе закличе в свідки переконатись, що з кількох можливих варіантів вибрано найзручніший. Сама перспектива дороги, передчуття відстаней, що їх доведеться долати, непередбачені труднощі, які можуть виникнути,— все це наелектризовує Заболотного, наснажує бадьорістю, душа його вихоплюється на простори доріг раніше, ніж невидимий фотоелемент безшумно розсуне важкі сталеві двері гаража, щоб випустити в сірий досвіток ще одну машину з дипломатичним номером. В Заболотному, безперечно, живе пристрасть автомобіліста: гасати по хайвеях, по їхніх націлених у далеч гудронах-бетонах — для нього сама втіха. Ніде він не почувається так у своїй стихії, як у летючім потоці, в шаленій отакій гонитві, де вітер швидкостей тебе обдає, де людина, сповита в метал, одним натиском кнопки дає гін усім табунам кінських сил, зімкнутих у двигуні, видобуваючи з них бурю летючих енергій!

Доки Заболотний споряджає свого б'юїка в дорогу, його тендітна Соня-сан, бліда й не на жарт розхвильована, все ходить поблизу, зворушливо остерігає свого «лихача»:

— Ти ж там не жени, Кирику, не жени! Доведи їм, що ти не лихач... Дай мені слово... Обіцяй мені?

— Гаразд, буде по-твоєму,— гуде Заболотний із-за піднятого капота.

— Обіцяєш, а потім... Сказано ж: натура — як у тура! Всією натурою лихач і порушник...

— Дякую за вранішній комплімент.

— Ні, ти серйозно мені поклянись, що не гнатимеш! — заходить дружина з іншого боку і звертається до Ліди, яка, першою забравшись у машину, вже защухла в куточку: — Лідо, не дозволяй Кирилу Петровичу гнати! Стеж, щоб не перевищував. Особисте від мене доручення, зрозуміла?

— Йєс,— озивається з машини дитячий голосок.

Ох, це дівча! Схопилося сьогодні ні світ ні зоря, все боялось проспати таку нагоду... Ми ще голились, як Ліда вже постукала в двері, вбігла, бліда від хвилювання, ще й з росичкою на русявім волоссі після вмивання:

— Я готова!

— Рання птаха,— приязно окинула оком Софія Іванівна посталу перед нею худу, цибатеньку акселератку, що причепурилася в дорогу, мов до якого-небудь шкільного свята: на ногах білі панчішки, на голові старанно заплетені мишачі хвостики кісок, що туго стирчать урізнобіч, з білими бантами, відкривши по-дитячому чисте, з голубими прожилками чоло.— І ці кісники тобі до лиця,— підхвалила Заболотна свою підопічну.

Чекаючи нас, дівчинка призналася, що був у неї намір прихопити в подорож і свого вірного друга — маленького амазонського папугу, хай би й він розважився, подивився світа, дихнув простором. Однак мама рішуче їй не дозволила...

— І вірно мама зробила,— зауважив Заболотний, відкладаючи бритву.— Сама подумай, як без нього в домі? Адже він там у вас, по суті, найвищий арбітр: коли яка-небудь домашня кризова ситуація — одразу до нього, до какаду, щоб розсудив...

— То так, він у нас мудрець,— згодилося дівча, розуміючи жарт.

Ліда потім першою, поперед Заболотного, збігала внутрішніми сходами до гаража, ще й нас квапила: не барімось, для нас має значення кожна хвилина, треба виграти час!

Тепер вона, зайнявши місце, з машини раз у раз перепитує, чи скоро ми виїдемо, адже час біжить, біжить!..

А в Софії Іванівни — своє на думці: щоб не гнав... Коли ми були готові нарешті виїхати з гаража, вона й

тоді соромливо нагадала чоловікові своє прохання, не боячись навіть видатися надокучливою: «Ти ж обіцяєш, правда?»

Речі мовби й неістотні, однак чомусь ще й тут, на хайвеї, уява малює мені той момент, коли Соня, худенька, бліда, з благальним усміхом зазирає в вічі своєму Заболотному:

— Кирику, я знаю, ти будеш хорошим.....

І, як завжди, коли вона розлучається з чоловіком, очі її враз наливаються синявою, пречистою синявою відданості, й росинки мимовільної сльози вже бринять на віях, і самі очі від сяйва тих росинок глибшають і мовби ростуть, ростуть...

— Не хвилюйтесь, Соню-сонечко,— каже їй Заболотний.— Ждіть і не тужіть на валу.

Була б вона, певне, спокійніша, якби ми її теж прихопили з собою. Заболотні часто вирушають в поїздки удвох, і якщо дорога випадає далека і втомлива, Софія Іванівна — на рівних правах — підміняє за кермом чоловіка, до того ж вона щиро в душі переконана, що веде машину куди краще за нього... Але цього разу їй довелося змиритись, залишилася вдома, бо лікарі поки що не дозволяють Софії Іванівні тривалих мандрівок: влітку на одній із тутешніх автострад подружжя Заболотних потрапило в «маленьку пригоду», як висловлюється мій друг, після якої сам «ас» відбувся синцями та саднами, а Софія Іванівна мусила кілька тижнів пролежати в гіпсі і тільки нещодавно стала виходити на вулицю. Тож зрозуміла її сьогоднішня тривожність та настійливі застороги, якими вона проводжала нас вже й після того, як ми сіли в машину, і Заболотний поволі став вирулювати, спрямовуючи свого б'юїка на сталеву, ще не відчинену браму гаража.

Зараз ми перебуваєм на чималій відстані від того похмурого гаражного підземелля з його низькою, в сталевих балках стелею, вже воно ніби хтозна й коли було з тим своїм службовим телеоком, яке недремно звідкись споглядало нас, щоб у потрібний момент нечутно розсунути перед нами важкі сталеві двері й — під мовчазне благословіння Соні-сан — випустити ще одного ловивітра в сіре світання стрітів, у гонитву доріг.

Були спершу безлюдні каньйони вулиць, де в одному місці під синьою зливою неонів, серед ошмаття газет в такий ранній час уже сидів і щось жував старий за-

недбаний чоловік, збайдужено дивлячись на нас; де потім промигнуло темне дзеркальне скло ще зачинених офісів, банків з кутою таємничістю своїх брам; зосталися позаду й сяючі вітрини крамниць з коштовностями та манекенами, і чорний алюміній хмарочосів, що своєю похмурою величчю зникають десь у темній високості, стискаючи простір, залишаючи перед нами тільки вузьку його щілину, щоб могли ми вилетіти на цю заміську трасу, де Заболотний полегшено, повеселіло скаже:

— Нарешті!

І, опустивши скло, висуне руку, ловлячи пальцями зустрічний вітерець.

Заболотний веде свого б'юїка рівно, плавко, машина не йде, а пливе, і це, безперечно ж, зараз можна пояснити тільки бажанням Заболотного ревно дотримуватись застережних заповітів Соні-сан.

— Зважи, Лідо, як їдемо. Мабуть, похвалили б нас за таку дисциплінованість? — каже мій друг, усміхнувшись, але не до нас, а мовби до когось, видно, постала цієї миті перед ним дружина в тій своїй тривожності, коли, провівши нас у путь благословляючим, ще, певно, від матері перейнятим жестом, зосталась стояти самотньо в яскраво освітленім гаражі. Маленька, як дівчинка, бліда й настрашена стояла вона якась особливо самотня серед того величезного підземелля під його низьким залізобетонним склепінням, що тримало на собі все громаддя білдінга. Сталева брама, випустивши нас, одразу ж автоматично стала замикатись за нами.

— Тьотю Соню! — обернувшись, гукнула тоді їй Ліда, і аж вираз болю перебіг дівчинці по обличчю, той болісний вираз так і не сходив, доки вона махала рученям Заболотній, котру гаражне підземелля поволі заштрорювало сталлю дверей.

І зараз в дорозі чомусь виникає в уяві та сценка з тендітною постаттю Соні-сан, залишеної десь там, в гаражній печері серед сталевих балок та бетону.

Дорога тим часом ніби втягує нас і думки Лідині вже летять уперед.

— Зовсім не можу уявити, яка вона буде, та Мадонна,— каже дівча.— І перед сном усе думала, хотіла уявити і ніяк не могла... Звідки вона з'явилась?

— В тім-то й річ, що подробиць не повідомляють,— відповідає Заболотний.— Справді, з чиїх рук придбано?

На якому аукціоні? Чи було її внесено до міжнародних каталогів перед цим? Скільки шедеврів позникало з музеїв під час війни... І не лише картини. Де, скажімо, та «Янтарна кімната» та рідкісні книги-інкунабули з пограбованих наших бібліотек?.. Розшукують їх по всьому світу, а вони, може, в цей час лежать десь у затоплених водою шахтах, в завалах, у брудній пітьмі штолень-печер беруться цвіллю, лежать, нічиєму окові не досяжні та ждуть, хто їх знайде, видобуде на світ...

З-під обрію помітно світає, наче там відкривається кінець якогось величезного тунелю, а небо й земля ще майже однаково попелясті, присмеркові: обабіч бетонки сивіє низом якась імла чи туман, «ото він і є, смог, у натурі,— каже Заболотний, помітивши моє зацікавлення,— аж куди розпросторив свою владу». Дорога в цих місцях стає справді високою, схожою на дамбу, полотно траси пролягає весь час по насипу. Зліворуч тих смогів-туманів прозирають силуети якихось промислових споруд, поцятковані вогнями невідомого призначення, що світять мовби забуто, в них є ніби якась безжиттєвість. Може, тому, що такий ранній час, коли й усі ті гігантські темні споруди серед досвітніх туманів, здається, існують мовби самі по собі, без людини, без її втручання. Не видно там ніякого руху, хоча газові факели палають потужно, земля всюди забудована, траса перетинає зону суцільних мегаполісів, де одне місто ще не кінчилось, а вже починається друге, це переходить в інше, зрощується з ним, зливаючись в однакову похмурість потужного, але ніби не для людини, а для роботів призначеного життя. Ось тягнеться котре вже індустрійне поселення, за ним випливають з димів знову заводи, промелькують чорні довжелезні цехи, хащі трансформаторів, пакгаузи з гофрованого сталевого листа, а поряд лисніють величезні якісь болота, відстійники, резервуари, і всюди потопом смоги, смоги, смоги... Дедалі виразніше чуємо характерний сморід хімічних заводів, змішаний із затхлим духом боліт. Коли б хто задумав ставити фільм-застороrу про те, що може чекати планету завтра, змалювати картину, як задихається вона від власної промислової надпогужності, від різних ядучих випарів та нечистот,— то тут для такого фільму вистачило б натури вдосталь. Темна купа прокопчених споруд, і знову, підступаючи аж до самої траси, маслянисто проблискують якісь во-

ди, важкі, незрушні, зачервонені по сталевому тлу полум'ям заводських заграв. Бо заводи стоять десь поруч, занурені у власні дими та в туман, таке враження, що й самі заводи розкинулись на болотах серед своїх намертво отруєних вод, куди вони щоденно скидають все нові й нові потоки смердючих всевбивчих відходів.

Він всюди тут, цей важкий незникаючий сморід.

— Ну ти ж і вибрав маршрут,— кажу до Заболотного.— Хто б подумав, що шлях до Мадонни пролягатиме крізь таке пекло...

— Когай, сказали б японці,— вибачливо миркає Заболотний.— Повідомлялося, що відстійників тут уже поменшало, а тим часом... Ну, та, сподіваюсь, це скоро кінчиться.

Мегаполіси пливуть і пливуть попід небокраєм, напівпотонувши в імлах, в природних чи, може, хімічних туманах. Подеколи заводи віддаляються, потім знову підступають до траси, тоді з хмаровиння диму прориваються цілі клуб'я промислових вогнів, багряних, як рани,— газові печі там палають, чи що... Біля самого полотна автостради ще частіше мелькають плеса важких, лиснючих вод з розтеклими в них вогнями реклам, цілі дзеркала їх, забарвлених рекламами плес, лежать тут на воді в болотяній незрушності, а поруч беззахисно щуляться сірі кущики очеретів.

— То кущики справжні, не синтетичні,— підбадьорливо кидає в бік очеретів Заболотний.— А взагалі, правду ти кажеш: пекло. Чорні оті мегаполіси, що розповзлися чортзна-куди, і ці смердючі озера-відстійники, вся отак методично, поступово й без наміру вбита природа — все волає до нас, людей... Ще одна засторога нашому братові, жителеві планети: дивись! Бо можливий і такий варіант...

Просто дивно: серед такого промислового могуття і раптом ціле царство нечистот... зона змертвілих боліт...

— Це ті болота,— пояснює Заболотний,— куди мафіозо викидають тіла своїх жертв. Ніхто не знає, скільки людських життів у цих трясовинах потоплено...

Траса, вражаючи прямизною, прокладена ніби під лінійку, летить далі й далі через болота, через вранішні імли.

Настерпно довго тягнеться наша дорога через цей

гігантський, окутаний димами та смогом промисловий район, кінця не видно закопченому цьому краєві, де хімічні хмари не зникають, де заводському громаддю аж тісно від самого себе, і землі вже ніби важко утримувати вагу споруд на собі: пан Смог володарює над похмурим цим регіоном, де все задихається у власних випарах, де міста, що раніш існували поокремо, овіяні польовими та океанськими леготами-вітрами, тепер позростались в темні загазовані мегаполіси, втратили назви, імена, розгубили тепло людських мікрокліматів, мовби якісь чорні мойри зоднаковілості прирекли їх в усьому уподібнитись між собою, стати безіменною індустрійною величчю; життя тут наче змирилось і з нечистотами, і з нестачею кисню, і з неприродною скупченістю, селища звикли бути постійно окутані спільною на всіх жовто-бурою ковдрою ядучих хмар, важко навислих над цілим краєм. Чисте повітря десь там, над океаном, а тут дими, гази, сморід відстійників, гнитво болiт... І цим ось дихати? Від колиски і до могили? Мільйони людей мешкають тут, а враження цілковитого моторошного безлюддя. Близькі й далекі вогні мовби ні до кого.

Тільки дорога живе. Здається, саме дороги, ось такі траси-бетонки дедалі частіше стають засобом існування сучасної людини. Поміж машинами мчать житла людські — цілі будиночки на колесах, з фіранками на вікнах. Комфортабельно і весь час у русі, в гонитві, певне ж, за щастям... Машини шумлять потоком, летять нескінченною рікою, якби кому забаглось перейти дорогу — нема де! Стугонять велетенські радіофіковані фургони, потужні трайлери, що вдень і вночі перевозять вантажі на далекі відстані, вони женуть чимдуж, бо треба, треба; швидше довезеш — більше заробиш!..

На узбіччі хайвею для пішохідця не залишено ані смужки — пішохідців хайвеї не визнають, вважається, що таких нема, все для машин, для машин!.. Лише акуратні стовпчики, схожі на верстові, раз у раз виникають, миготять уподовж дороги, і на кожному з таких стовпчиків — будьте ласкаві: телефонний апарат...

— Сервіс,— відзначає Заболотний.— Що скажеш?

— Зручно.

А Ліда додає:

— Будь-звідки можна викликати Софію Іванівну, коли що трапиться.

— В дорозі про таке не говоримо,— суворо відказує Заболотний.— Трапитись нічого не повинно...

Дорога летить, і це ніби летить самий час. Сутінь досвітку зміниться короткою зорею, потім світлом дня, змінюватиметься живопис ландшафтів, зазнає змін і настрій людей подорожніх, та тільки вона, ця швидкісна траса, буде байдужа до всього: для траси з міцним її покриттям, з її гарматним гуркотом, з невпинним багаторядним рухом — в один бік і в другий — існує тільки один вияв життя, тільки цей нестримний шал гонитви. Дивна річ, при всій могутності руху вчувається в ньому якась неповнота, він позбавлений чогось істотного, летять навстріч горбаті контейнери, летить залізо, змигують мимо тебе цятки чиїхось облич, але виразів їхніх не вгледіти, нічийого голосу ти не почуєш, хай би як він волав до тебе,— тут чуєш тільки свист, двигтіння, джухкаючі вишуми швидкостей. У потоці лімузинів, скромних і розкішних, звичайних і броньованих-куленепробивних, серед авто найновіших моделей, що мчать щодуху, серед усіх цих красенів яскравих, мов птахи тропічні, блискучих, граціозно-легких, владно двиготять сталеві бронтозаври доріг — далекорейсові тонновики, що, ревучи, цілодобово мчать з вантажами по трасах в несамовитому русі. Обіч нас стугонить величезний контейнер-автомобілевоз: новісінькі, щойно з заводу легкові останньої моделі ярусами копичаться на ньому, позлазившись, мов жуки-скарабеї, лисніють кузовами в погрозливій близькості від нас; за контейнером двигтить ще потужніший великоваговик, багатоосьовий трайлер повен цементних блоків, залізобетонних конструкцій — перевозить їх кудись на далекі відстані...

Зустрічний дощик прокрапав по склу, ніби спеціально, щоб збадьорити Заболотного, бо ж дощик в дорогу — це, як Соня сказала б, добра прикмета... Повинно б уже розвиднитись, однак від хмар, що розповзлись по небу й кудись цей дощик понесли, на певний час аж посутеніло, щоправда, ненадовго, і тепер ось ніби вдруге розвидняється, дедалі помітніше новий день вступає в свої права.

— Ні, воно таки дніє,— каже Заболотний.— Закуримо, щоб дома не журились...

І рука його знову тягнеться до сигарет, пальці, як і раніш, одразу й безпомильно вгадують, де саме ле-

жить пачка, один рух, другий, короткий, точний,— і сигарету запалено, вже вона в'ється димком, а погляд водія незалежно від цього весь час невідривно — на трасу, де нам ще буде миль та миль.

— Скільки йдемо? — цікавиться Ліда.

— Все в нормі, Лідо, хоча можна трохи й веселіше,— і Заболотний набавляє швидкість.

Цятки сигнальних вогнів, цілі грона мокро розблислих рубінів заповнили перед нами всю трасу. Від самого досвітку незліченно й незникно червоніють вони перед нами на «кадилаках», б'юїках, «лінкольнах», «мерседесах», весь час віддаляючись в імли світання, плавко й невловно втікаючи. Щось вони мені нагадують своєю вишневістю, але що?

Запитую Заболотного, чи не викликають і в нього ті рубіни якихось асоціацій.

Мовчить якусь часину мій друг. Потім каже задумливо:

— По-моєму, чимось схожі вони на Романові яблука... Так, так, то все втікають від нас яблука Романа-степового...

IV

Як то все далеко було! Було десь у нашім дитячім палеоліті, де ще тільки маревні ріки струменіли нам у степу, як образ чистоти й вічного руху, і все було переповнене світлом, все живе в пестощах млілo під ласкавим, найласкавішим сонцем нашого тернівщанського літа! Звідти ми з Заболотним, де польова доріжка побігла невідь-куди поміж голубими житами, високими, мов хмарочоси! Де єдиний лайнер — Романова бджола, прогувши над тобою, далі погула над хлібами, полетіла у білий-білий, налитий сяйвом світ.

Все там було інакше, інакше...

Ще були ми там безтитульні, майже безіменні, були просто «пасльонові діти». Досвід і знання не обтяжували нас; дрібні пастушата, зляскуючи батогами в повітрі, ми й думки собі не завдавали, від чого той зляск, навіть не підозрювали, що то ж і є та мить, коли кінчик батога долає звуковий бар'єр! Такі речі були там поза межами нашого пізнання, але хіба ми були від того менше щасливі?

І цей Кирило Заболотний, що обгасав уже півсвіту, що знає планету незгірше, ніж знав колись рідну свою Тернівщину з усіма її ярами та приярками, він був у тій нашій тернівщанській далечі просто Кириком, вдатним на різні вигадки бешкетником, котрий у школі з-поміж нас вирізнявся не лише веселістю вдачі, а ще й чудноватим своїм ім'ям, бо ж справді чудне: хоч як його читай — зліва чи справа, від початку чи від кінця,— а воно все буде Кирик та й Кирик!...

Таке ім'я теж було для нас предметом розваги, бо хіба ж не дивина — з усіх боків однакове, кругле й міцне, мов горіх!

Коли я пробую намалювати Ліді, яким був цей Кирик десь там у наших степах, дівча просто віри не йме, Ліда майже певна, що Кирило Петрович був завжди дорослим і що ніяк не могли його вигнати з класу за нестриженість, за те, що «у вухах гречка росте», якщо вже де життя його й починалось, то радше воно починалося в небі, в кабіні яструбка... Це вона може уявити, решту... Щоб із бешкетників виходили дипломати? Ліда знизує недовірливо плечем.

— В літах дитинства,— каже згодом до мене Заболотний,— можливо, закодовано щось вельми для душі необхідне, таке, що потім упродовж усього життя позначається на наших цілком «дорослих» вчинках... Ти як вважаєш? Допускаєш таку можливість?

— Чому ж ні...

Закодовано, але що саме? Чому одне вивітрилось, а інше... Мимохідь кинуте кимось слово, добре або глумливе, давня чиясь випадкова ласка або ніби зовсім маленька образа, кривда чи, навпаки, підтримка — чому вони мають здатність оживати? Чому звідси, де ми зараз мчимо, такою значною постає кожна росинка в тому нашому світанковому блакитному світі?

Сухе тепло серпневого степу, що й сюди його чуєш... Терники, шипшина та глід по байраках... Птахи з гніздами, різні комашки... А наші балки конопляні, з духом сонця, з вербами, що розімліли під кручею!.. Тоді вони були ніби ніщо, а зараз чомусь так багато важать!

Навесні, тільки сонце пригріло, тільки закурликало в небі, вже, мов дикунчата, босі вискакуєм з хат, знуджені за зиму, галасуєм, не тямлячись від захвату, кидаєм у небо шапки, солому, паліччя: «Гуси, гуси, нате вам на гніздо!..» Бо птахи — то ж наші найперші друзі.

Жайворонча всю весну дзвенить над степом, як частка твоєї душі... Невидимі пташата всюди висять над полями й сиплють, сиплють сріблястий спів... Жайвір тоді не боявся людини. Під ноги жниварям кинеться, рятуючись від кібця... Дядько Роман, орючи, гніздечко підбере, перекладе на ріллю, а другу борозну йде, пташка вже сидить на гнізді, не злітає... Ах, Лідо! Чи бачила ти коли-небудь оті «блакитні долини» влітку над полями... То, виявляється, теж був смог, але смог природний, рослинного походження, він, як і блакитні тумани шпилькових лісів, був для людини цілющий... Чи відомо тобі, що природне повітря, якщо воно чисте й свіже, має властивість само від себе світитись, випромінюватись? Фізикам відоме це явище — оптичне випромінювання повітря, а ми ж і малолітки тоді вже його помічали! Крім дітей, хіба що Художник наш здатен був помічати, що тернівщанське повітря в полудень справді світиться...

А ті розблискотілі маківки церков по обріях, що найперше означали для нас ярмарки, храми, довгождану нагороду за всі твої пастушачі труди... Сарматське ripіння коліс, іржання коней, цукерки довгі, в китицях, і неодмінно якась подія, що весь ярмарок сколихне... А якою музикою відтворити той настрій, що охоплював вас, малих, коли після спеки в степу хмара заходить... Збившись гуртиком, стоїмо, дивимось, а вона, темна, встає десь із-за Білогрудових хуторів, сонце закрила, насувається, грізна, волохата, з білуватими пасмами... «То град,— каже тихо котрийсь,— градова хмара». І так стане тривожно одразу... А блискавка як блисконе, як вдарить поблизу своїм списом у жита, «аж землю прооре» (бігаємо потім дивитись, шукати слід блискавки)...

Одначе все починається з балок, де ми, позбігавшись, граємось б'ємось, плачемо і миримось, де так гарно і солов'ям, і дітям... Роса по балках така, що коли треба ноги помити чи ранішній сон розігнати, то біжи мерщій, де спориш та лопухи, там вона така краплиста, що й себе заспаного в краплині побачиш... А в степу! Там росичка буде тепла, там вона виблискує і в чашечках білої березки, і на стебельцях жита, і червоний горошок світиться нею, і різне польове квіття, що радіє кожною квітинкою, розбризкане всюди по межах серед дозріваючих нив. І ніколи не втратить той ранішній світ для нас своєї росяної світлоносної сили та свіжості, ніде

й ніщо не погасить в душі тієї ранкової зорі, що цвіте нам із-за тернівщанської, з байраками-глинищами, гори, що тоді здавалась тобі малому такою високою. Як поволі там рухався час, а літо — воно тяглося цілу вічність! Адже і все, що тоді з нами відбувалось, наче відбувалось на іншій планеті. Ніхто там із нас не повинен був зникнути, ми були там немрущі і неминущі, здавалось, завжди ми будемо, і ніколи не знатимем втрат, і, щасливі своєю дитячою дружбою, завжди будем такі, які є. Ще не млоїли нас думи, що розвіяні будем по світу і що комусь відведено буде довгі літа, а комусь короткі, тому судитиметься подвиг на полі бою й золота весна Перемоги, а іншому концтабірна мученицька смерть чи випаде бути пропащим безвісти, і що тільки якась неймовірність зможе котрихось із нас, вихопивши з життєвих безвістей, знову зблизити, звести десь отак у дорозі, на бистрині залізної цієї ріки.

Ми ще там не знали, що чого варте, для нас ще не були цінністю ті вишневі вранішні зорі, і ті прекрасні дощі, які щоліта висіли по наших обріях, і те напоєне сонцем найчистіше повітря, що, розлите океаном від небес до небес, кришталево світиться і мерехтить над нашими тернівщанськими стернями.

Не думали ми там про вічність, але відчуття її носили в собі. Все довколишнє здавалося неминущим, не піддатним ніякій руїні, і серед людей для нас не було смертних, все нас оточували невмирущі! Роман-степовий, скажімо, був для нас вічним, неперебутним, він не міг зникнути так само, як його садок, і музикою наповнені вулики, і все на світі з'явилося лише для того, щоб бути й бути, ніщо не зруйнується і ніхто не зникне,— з таким ми жили відчуттям.

Може, оце й було закодовано в тих літах? А гени совісті? А відчуття справедливості, що раз у раз пробивалося? Певне, мало ж і воно якийсь свій генетичний код? А чи не звідти й сама ця невтоленність, жага хлоп'яча, що й досі ганяє Кирика по світу, хоча тепер у нього лиш усмішку викличуть тернівщанські юні зайдиголови, оті ми, простодушні й задичавлені, котрі, зупинившись десь на Козячій сріблястій могилі й позадиравши лоби, міряють очима височінь, занурюють погляди в блакить та питаються самі себе:

«Чи далеко ж до неба?»

А хмари, що потім попливуть над нами, заволікаючи блакить, будуть сповнені життя своєрідного й таємничого. Якщо білі-білі, то на них відпливають душі померлих людей, відпливають по небесних дорогах прямісінько в рай, котрий уявляється нам в образі тихих, розквітлих вишневих садків, коли навесні від їхнього цвіту аж повиднішає в нашій Тернівщині; а хмари чорні, волохаті, грізні — ті несуть на собі тяжких грішників, часом дуже схожих на декотрих хутірських мугирів у чумарках, що, понабиравши собі з нашої слободи на літо батрачат, не відпускають їх потім додому навіть у храмові свята, так і не бачать своїх дітей тернівщанські матері до самих холодів, до покрови!.. Якщо ж хмари принесуть нам дощ, що лине, мов з відра, та ще й градини почнуть підскакувати на шляху білими кульками, то матері тернівщанські з примовкою: «Свят! Свят!» злякано викидатимуть на подвір'я дерев'яні лопати, якими саджають до печі хліб, це для того, щоб град перестав, і небо, побачивши лопати на подвір'ях, одразу ж припиняє градове бомбування, а нам, хлопчакам, після такої з градом зливи стане на душі ще веселіше, радісні, в телячому захваті, ми бігатимем по спіненій, з бульбашками воді, що цілими озеречками позаливає зелені, м'які спориші і в якій бродити нам так лоскітно, так приємно!.. А згори, від толоки, всіма тернівщанськими рівчаками, пінячись, весело гуркоче нова й нова, така незвична для нас небесна вода. О, яке ми тоді переживали душевне піднесення!.. Грім уже відкотився за Улинівку, небо над нами очистилось, і в нас ніби свято. Якщо ж дощ захопив нас у степу, то, промоклі до рубця, ми в такий день маєм право гнати худобу додому раніше, бредемо в облиплих сорочках, повертаючись, наче з битви, матері зустрічають нас перестрашено, а ми тільки сміємось, збуджено ділимось щойно пережитим, хвалячись, як градини міцні, завбільшки з перепелине яйце, відскакували від наших ще міцніших лобів, ми ж при цьому не ховались, бо де там сховаєшся від таких градин у відкритім степу! Ну, якщо близько баштан,— то в курінь, де пахне сіном і динями, а якщо це поблизу Романового хутірця,— то гайда під повітку до дядька Романа, он він, весело махаючи нам, біжить через подвір'я, накинувши на голову ріжечком дороги вивернутий мішок,— з тим ріжечком-хохолком дядько Роман для нас схожий на

одуда чи на іншого смішного якогось птаха... Щоліта бачимо, як він перебігає під дощем подвір'я, накинувши на голову мішок, і щоліта Роман веселить нас своєю схожістю з якимось чубатим птахом!

Навіть осінь не наганяла смутків на нас своїми безконечними мряками, негодою та вітрами, не лякала й зима, дарма що багатьом нашим героям доводилось зимувати на печі, бо взутись нема в що, сиди цілі дні в хаті, де допізна тільки прядка гуде та пісня жіноча неголосно ллється, а школяреві до читанки підморгує каганець-сліпачок: «Буде тобі провідниця — ясная зорниця!»

Юна, переповнена мріями душа знаходила відраду і в тому елементарному світі, де найскладнішою машиною була прядка, де пломінчик на гнотику був єдиним неоном ваших осінніх ночей, де взимку сміливий маляр-мороз малював по вікнах буйні свої вітражі — білі розгонисті папороті, лілеї, химерне квіття тропіків...

Та все ж наближений пам'яттю степ наш чомусь найчастіше постає мені в сонцедення, в сліпучу спеку, коли марево прозорою рікою біжить і біжить по телятниківських горбах, перетікає через бреусівську дорогу, і небо аж побіліє від власної світлості, на ньому ніде ні хмарини, лише по обріях іскристим бджоляним золотом ряхтять маківки церков в Улинівці та Озерах. У храмові свята там будуть ярмарки з каруселями, з бійками, з циганами, з кіньми,— невідомо тільки, чи візьмуть нас на ті дива із собою дорослі... Тож шануйся, коли корову пасеш, щоб не пішла вона в шкоду, дивись, не дрімай... А на сон хилить, бо рано збудили, а сонце не рухається, бо ж літо, воно таке довге, та що там літо — тоді і звичайний день триває для нас цілу вічність!

Звечора тебе не вкладуть, гасаєш з хлопцями по балках та левадах, де під кожною вербою шепочуться, пирскають сміхом закохані, а нам так цікаво ж знати про їхні таїнощі, хто кого любить, хто за ким сохне, хто до кого залицяється... Як їх наслухатись, то здається, що весь світ тільки й переповнений любов'ю та ревнощами! Тож звечора тобі не до сну, а вранці тебе не добудяться, лоскочуть, зі сміхом тягають сонного по долівці за руки й за ноги, а ти вкручуєшся в ряднину, тобі ще б хоч хвильку поспати! — «Вставай, вставай,

парубче! До праці пора».— «Ой, ще хоч трінь-тріпечки...» — «Треба було не бігати до півночі... Вставай, вставай!..» І чиясь лагідна рука лоскоче, щоб розбуркати тебе, бо ж справді пора виганяти, скоро сонце зійде, вже он небо грає зорею...

Грає зорею!

Вискочиш на подвір'я, а по той бік балки, із-за гори, небо над глинищами все палає, цвіте!

В Тернівщині нашій вулички глибокі, бо стільки ж по них поколінь перейшло, до самої глини повибивали землю своєю ходьбою ті, що до нас тут жили, колись. Ідеш наче ровом, і колюча дереза, в'ючись по горбах, нависає з обох боків над тобою. У вуличці повно пухкої пилюки, вона після ночі прохолодна, а на толоці там і сторішець тобі босі ноги росою полоскоче — це остаточно розганяє сон. Хай малий, та все ж трудівник, женеш свою корівчину пасти, десь за тобою сонце, сходячи, крізь дерезу спілим кавуном червоніє, і, коли опинишся із своєю Рябою за школою, на рівному, де польова доріжка лягла ген-ген у білий світ, бачиш, яка від тебе тінь між хлібами посувається величезна. Довго ж доведеться чекати, поки вона, ота тінь, зменшиться аж до такої, що зможеш її переступити, бо тільки тоді (не раніш) можна буде повертатися додому на обід.

Степ відкривається одразу за школою, а в далечі попід небом садки синіють хутірські — вся наша Тернівщина оточена хуторами, з якими вона вічно не в миру. А десь на півдорозі між далекими Кишківськими хуторами, між Вигурівщиною і нашою слободою маленьким острівцем серед хлібів видніється ще один хутірець, вранішнє сонце вже лягло на його три тополі: живе там Роман-степовий, садівник і бджоляр, а при ньому Надька, смаглочола донька його, що вчилась у Полтаві на фельдшерку, а от щастя не склалося — до батька повернулась з дитям, що вродилось у неї невідомо й від кого... По-слобідському — Надька, а для когось Надійка, а то, може, й Надієчка... Тернівщина багата вродливими дівчатами, в неділю як висиплють на толоку,— тільки дивись! Одначе Надька Винникова, всі визнають, найперша з наших красунь, недаремно ж вона росою та зорею вмивається,— так про неї кажуть тернівщанські жінки. Не раз начебто бачили, як вона раненько бреде по коліна в росах на край садка, де на лопухах роса — як вода, озирнеться, нахилить-

ся і... Не інакше росою та зорею вмита, мабуть, і зараз десь там стоїть, край батькового садка, світячись лицем до схід сонця, вранішня, свіжа після свого чарівницького вмивання... Зблизька ми побачимо її, ту красуню Винниківну, тільки згодом, коли хліба поскошують і нам буде вільно пасти всюди по стернях та коли ми цілою ватагою ходитимем до Романа Винника, щоб набрати з його колодязя води.

Поки що ж нам, пастушатам, доводиться пасти поокремо, водячи своїх корівок за налигачі по межах, де для них багато наросло пирію, чи ось по такій польовій доріжці, де Ряба твоя, поволі посуваючись, чепурно вищипує м'який споришець попід самим житом, що стіною, вище за тебе, голубіє край дороги. Паси та пильнуй, щоб не хапнула твоя ласуха чийогось колоска, бо тільки лизне, одразу де й візьметься господар, налетить, нагримає, а то й вуха намне...

Кирик о цій порі від тебе далеко, десь він аж за третім горбом пасе, загубився з корівчиною серед хлібів, а ти тут блукаєш по межах або вподовж польової доріжки, що, безлюдна, задумана якась, побігла й побігла поміж хлібами, невідомо й куди.

Струмує повітря, тиша мліє, і ніде нікого. Сам-один. Спіймаєш коника-стрибунця і чуєш, як він, маленький, рветься в тебе крізь пальці своїм пругким, повним енергії тільцем, а ти, маючи безмежну владу над ним, над його життям і смертю, тримаєш це тріпотливе створіння й роздумуєш: пустити чи ні? Жити йому чи не жити? І якщо не залишилось удома прожерливе галченя, що його маєш годувати, тоді доля стрибунцеві усміхнеться, підкинеш його з долоні: живи! І зникне в житах твій зелений крилатий кінь щастя, що його тепер уже не зловити, хіба сам колись ізрине, нагадає тобі про себе аж ось на такому хайвеї.

Зупинився, не рухається наш степовий час. Дрімає дорога, небом укрита. Повітря незрушне, склисте. Сонце ніби припнуте налигачем на місці, ніяк не хоче рухатись до тієї позначки, коли тінь твоя так зменшиться, що вже зможеш її переступити чи бодай перестрибнути, добре знапружившись. Так сумно тобі самому, повитому в цю бринливу тишу степову, де лиш твоя дитяча самотність перекликається через пагорби й жита з Кириковою самотністю.

Звідкись ніби пісня сумовита до тебе долітає, чиясь

мати-птиця людським голосом скаржиться: «В мене діти — малоліти, не здужають в степ летіти...» І враз ти ось виріс, стаєш завбільшки як вранішня тінь, і тебе вже кудись проводжають, тужать за тобою, а ти втішаєш, щоб не плакали, бо ж дощі змиють тобі головоньку, а розчешуть дрібні терни...

І знову сам, сам. Зустрінеться тобі товаришем тут хіба що стовпчик межовий, що ниви чиїсь розполовинює, вилізеш на нього, зовсім як у тій колядці, складеній для найменших:

Я маленький хлопчик,
Зліз на стовпчик,
У дудочку граю,
Всіх вас забавляю...

Стоїш на стовпчику між хлібами, гукаєш десь туди, аж за третє жито:

— Кирику-у-у!

А у відповідь:

— У-у-у!

Лиш луна голос подає.

Ще більший смуток облягає тебе.

Сизі, неначе з димом, стоять жита. Жодної душі на весь степ. Дорога, як і раніше, безлюдна. Давно вже промчав своїм рисаком набундючений Кишка-молодший, що розводить у себе на хуторі породистих коней, промчав бігунками аж до нашої школи й назад — то він щодня пробігає свого рисака, готує до ярмарку чи до якоїсь виставки. Півпудові підкови в того коня, щоб вище грудей викидав копита, якомога більше загрібав повітря. Так і летить на тебе, розкидаючи піну: рот у коня роздертий вудилами, в молодого хазяїна — міцно стулений. Мерщій зійди, посторонись з дороги, бо так і вчеше тебе батогом з ремінною рясною китицею. Промчав — і нема, тільки осад на душі від того, як неприязно глипнув Кишка у твій бік, ніби ти в чомусь перед ним завинив, ніби на його землі пасеш, хоч дорога — вона ж нічия... Зникли бігунки між хлібами, і знов нікого, знов безгоміння, тиша. Коник десь просюркоче. Перепілка в хлібах підпадьомкнула і вмовкла. В небі ні хмарини, і наче янголи співають — все щось бринить і бринить. Чи то степ бринить нагріваючись?

У такі години з Кириком, вірним товаришем, тільки і єднає тебе тонюсінька невидима струна золота — її

напнуло між вами Романове бджоленя, щойно прогувши в повітрі! Бо ж о цій порі, коли красуються жита, всі наші ниви медом пахнуть! Бджолам тільки літай і літай, кожній є робота. Тим, хто пасе на налигачі, звичайно, тісно в степу серед безлічі меж, а їм, Романовим трудівницям,— роздолля. Ось знов котрась гуде над колоссям басовою струною, просто біля тебе йде на посадку: знайшла, що шукала! Зачудовано стежиш, як бджола вкублюється там, унизу, в затінену, може, ще й з росичкою на дні польову квітку. Почуваєш, як їй приємно, коли вона купається в квітці, занурюючись глибше й глибше... Хай то буде навіть будяк, бджола й тут занурюється з головою, вона аж стогне від насолоди та щастя! І так ціле літо, не знаючи втоми, трудиться самозабутньо — з нічого мед бере!

З Кириком ми зустрінемось в обідню пору, коли приженемо корів доїти. Він, власне, пасе не свою, а тітчину Ганнину, що в неї дітей нема. Це йому по малолітству пільга випадає така: не віддано Кирика, як старших братів, на хутори, прилаштовано пастушком у своєї далекої родички. Доки тітка Ганна сидить з дійницею під коровою, Кирик зеленим віттям відганяє мух від корови, щоб не хвицьнула ногою або хвостом та не перекинула молоко... Потім теля підпустить, хай посмокче на завершення... А і цей обов'язок виконано, тоді ми, скучивши один за одним, збіжимось нарешті десь у балці біля ковбані, що вода в ній перегріта, аж гаряча, і вся кишить пуголовками, з яких потім жаби виростають здоровенні, мов крокодили... Там, у літеплах, і ми побовтаємося досхочу. В скаламученій воді повно планктону, як ми сказали б тепер, чи іншої, схожої на нього, живності, в цих парких водах добре почувається все живе — і пуголовки, й рачки, й довгоногі комахи, що, мов ковзанярі, бігають по воді,— з таких перегрітих ковбань-калабань (як нам уява малювала в школі) зароджувалось у давніх давнах життя на планеті.

Іноді, буває, провідаємо в обідню пору латиша біля його рудої напівземлянки у глинищах. Живе бідно, а чисто, квіти любить, мальва під віконцем пелюстками горить... Присядемо й дивимось, як цей наш Ян Янович запускає свою дивовижну прядку, тільки не ту, що сирову прядив яну нитку веде, його пристрій виводить «нитку із глини». З клубка зволоженого рудого місива

латиш тут тобі на очах «випряде» щось таке, що тільки ойкнеш у захваті. Цього червоного латиша батько Кирика привіз з-під Перекопу, ще тоді вони, бувши у війську, товаришували, і, коли виявилось, що після громадянської Яну Яновичу нема куди повертатись, Заболотний-старший забрав його до себе в Тернівщину. Ось так доля їх поріднила. І зараз вони нерозлучні, разом доношують свої перекопські шинелі, на сходку вирушають щораз удвох. Невсипущий Ян Янович, за порадою свого друга, спорудив собі напівземлянку у глинищах якраз поруч із давньою, ще, мабуть, прадідівською хатиною Заболотних, і місце виявилось просто-таки щасливим... Око в цього Яна Яновича несхибне, тільки глянув на нашу глину, одразу визначив: «Ваша глина повинна бути співуча, бо тут солов'їв повно!» І не минуло багато часу, як хлопці Заболотного (спершу вони, а за ними і вся малеча слобідська) вже свистіли в латишеві, випалені з глини свищики, хай не дуже зграбні, але голосні й півником розмальовані, завдяки чому вироби ці користувались бурхливим попитом на наших ярмарках. Глини у нас стільки, що на весь світ вистачило б, тож, маючи поруч себе її невичерпні родовища, Ян Янович принатурився, крім свищиків, робити й багато інших речей, потрібних для вжитку людям. Невдовзі завів собі він оцю чудернацьку крутилку, що мовби все йому робить сама, крутиться, аж виспівує ницьма налаштованим кружалом-колесом, а латиш, схилившись, пильно щось там виворожує над своєю мудрою глиною. Лиш пальцем її легенько торкне, оживить безформну зволожену масу, і мигком, без жодних зусиль, з неї само щось вилазить, росте, виростає, і — дивись! — перед тобою вже викруглилась мисочка, глечик або макортетик, або ще якась посудина, схожа на ті тикви-ропавки, що все літо ростуть по тернівщанських городах. Найдивніших форм бувають ті тикви, родичі гарбузові, що їх природа ліпить повільно, протягом літа, ніби щоб дати латишеві взірці для глиняних його творінь.

Ось так — то на калабані, то біля латиша — перебудеш найбільшу спеку, і знов у степ, де тобі годинами стирчати біля корови з налигачем у руці, зате увечері, коли женемо худобу додому, так гарно на душі, бо ж день нарешті кінчився, і всі хлопчаки, хоч по яких ви межах блукали, знову зійдетесь у Тернівщині, в гли-

боких її вуличках, де куряви повно! Ви й самі навмисне її здіймаєте, збиваєте хмарою, де пройдете — коров'ячі роги потонуть у розпилюженому теплому золоті заходу. Вже ви й пройшли, прокушпелили, мов кіннота, а здійняте вами червоне хмаровище, не танучи, довго стоятиме уподовж вулички, де в самім кінці, між навислими пасмами дерези, якраз вкублюється на спочинок вже тепер не жарке, зовсім близьке до вас сонце.

А потім, надто ж як буде це під неділю, скільки гуків та співів до пізньої ночі не даватимуть спати вашій Тернівщині! Обів'ють її зі всіх кутків, перекликаючись між собою, когось вигукуючи в левади, комусь признаючись піснею в коханні, у своїх палких почуттях... Над балкою край Тихонової левади темніє величезна вербова колода-корчомака, кимось давно її приладновано так, що вона нагадує величезне крісло, тут вечорами обнімки-цілунки,— тайнолюбні парочки, влаштувавшись на вербовому троні, замлівають в обіймах, сидять раюють допізна, і скільки буде сказано слів там голубливих, найпестливіших, а ви, малеча, защухнувши в темряві за корчомакою маєте змогу теж долучитися до тих освідчень, шепотів та секретів, дізнатись, котрий же з наших парубків знов за тією Винниківною мре.

— А пісень скільки в нас там співали,— каже від керма Заболотний.— Скільки їх знала сама наша Тернівщина!..

Ми з ним починаєм пригадувати той далекий тернівщанський репертуар і, коли вдається пригадати щось напівзабуте, щиро цьому радіємо, і навіть Ліда тішиться нашою напівгрою, весь час дослухаючись до нас обох зацікавлено, справді, видно, сприймаючи це все як дитячу гру-відгадайку. Коли нам щось не дається, не ловиться, коли якийсь рядок з пісні виявиться так забутим, що ми довго не можем його видобути з пам'яті, Ліда кепкує над нашою забудькуватістю, і Заболотний, вдаючи ущемленого, каже до неї:

— А ми ось тебе проекзаменуємо, всезнайку...

І одну за одною загадує Ліді загадки:

— А що росте без кореня?

— А що біжить без повода?

— А що плаче без голосу?

Мовчить дівча. Не може відгадати.

— Отож-бо,— каже задумливо Заболотний.

Мою увагу тим часом знов привертає дорога, образ її. Залізний Дунай могутньо струменить у далеч!

Рух, енергія, швидкість — вони тут всевладні. Тільки в ім'я чого шматує повітря ця летюча сила й жага, що дедалі мовби наростає?.. Чи просто існує, і все? Лишивши позаду смоги-тумани, труєво боліт та відстійників, траса вилітає в тихе світло осінніх полів, щоб, ковтаючи милі, хапаючи простір, знову впасти десь там, за обрієм, в обійми далечі, в таїну нескінченності...

V

Крізь лобове, ще на заводі підсинене скло налітає навстріч ультрамаринове небо, барви хоча й приємної, але неприродної,— принаймні важко нам у цих ультрамаринах впізнати небо дитинства, його вільну, сяючу глибінь...

З кожною милею, з кожною годиною ми ближче до Мадонни, до тієї небаченої, що так рано нас сьогодні підняла і весь час світить нашій дорозі. Та, до якої мчимо, стає для нас чимось більшим, ніж ще одне мистецьке полотно. Невідомо, якою постане насправді, але зараз Мадонна відчутно збуджує уяву, якимось чаром викликає віддалені образи напівзабутих людей, ще не побачена, для нас вона ніби спалах того прекрасного, що відкривалось тоді на ранніх тернівщанських зорях.

Не знаю, як Заболотному, а мені вона, та оповита тайнощами Мадонна, чомусь уявляється в образі Романової доньки-красуні, що, вирінувши десь із блакиті наших дитячих степових літ, смаглочола, з дитям на руках, стоїть біля свого колодязя з журавлем, до якого ми, пастушата, ходимо пити... Ми довго ждали цієї зустрічі, мріяли про неї, блукаючи з худібкою по цупких пирієвих межах, та ось хліба поскошувано, степ відкрився, пускай по стернях корів куди хоч, наше пастушаче плем'я поєдналось нарешті. Оце життя, оце роздолля, одразу все змінилось, можем здійснити тепер будь-яку мрію: тож уперед, до Романового колодязя, де та стоїть, що росою та зорею вмита! Зібравшись цілою ватагою, помітно піднесені духом, вирушаєм до дядька Романа, щоб набрати води з його колодязя і торкнутись поглядом Надьчиної краси. Обвішані баклагами, ропавками, наближаємось зі степу соромливо зніченим, але ж, нів-

року, щасливим гуртиком, а вона, Романова Надька, молода мати, забачивши нас, уже вийшла, зупинилась у вільній, природній поставі під колодязним журавлем і, тримаючи на руках своє мале, привітно вичікує нас.

Звичайно ж, Надька Романова була створена для безсмертних полотен, для пензля великого живописця. Є люди гарні, а є ніби найгарніші з-поміж усіх людей. Така вона. Аж дух тобі перехоплює, коли загледиш її, злегка усміхнену до тебе, та ще коли вона з щирим співчуттям запитає:

— А що то в тебе на нозі?

— Корова наступила...

— Ну як же ти...

— Загавився, а вона — раз! Ніготь так і зчесала. Ніяк не заживає.

— Бо ти його стернею раз у раз обраюєш, не даєш загоїтись... Ось я тобі перев'яжу.

І мов ота діва з казок, що йшла шляхом із Києва, несла срібну голочку, шовкову ниточку — рану зашивати, кров замовляти: кров з буйної голови, з рум'яного лиця, з чорних кіс, з карих очей!.. Цвіто цвітається, рана заживляється...

Справжнього білого бинта винесе з хати, йодом змаже тобі того нещасного розтовченого пальця, пече так, що закричав би, але терпиш, хлопці тобі аж заздрять, понахилявшись, ловлять носами той йодовий дух: як гарно пахне! Що існує на світі йод, ми тоді вперше й дізнались від неї, від Надьки Винниківни.

— Терпи, козаче, терпи,— ласкаво примовить, помітивши, як ти аж зуби стинаєш від болю.

Інша б знехтувала тобою, нечупарою, неохайником, а Надька...

Сама завжди чиста і коси пахнуть, вимиті в зіллі, а проте наших виразок не боїться, недарма ж на фершалку вчилась у Полтаві, хай і не довчилась через своє загадкове нещасливе кохання... Зацікавлено оглядає всіх підряд, бо в кожного замазюри знайдеться для такої лікарки вавка, тому капне йоду, тому прикладе подорожника із сметаною, а тому просто порадить добре свої ноги пошкребти, відтерти турицю віхтем «собачого мила» (є така трава). І хоч ми розуміємо, що вона на нас практикується, однак це в Надьки виходить якось по-доброму, видно ж, коли людина піклується щиро, схилившись над тобою, наче старша сестра над меншим

братом, хоча, сказати б, хто ми їй? Приблукались із степу бешкетники тернівщанські, брудні, занехаяні, ноги побиті стернями, потріскані, виразки кровоточать, в одного щось схоже на лишай, а в другого роззяви вкотре вже ніготь злазить, бо, знову, загавившись, ногу корові під ратицю підмостив.

Очі в Надьки ясно-карі, повні сонця, вони так і сяють до нас своєю ласкавою глибиною, а нам на неї, пречисту, й глянути ніяково, бо ж ми всі тут грішники, ми й буркун та кінські кізяки куримо, і негарно лаємось, коли корова, задерши голову, пішла кудись світ за очі, а вечорами ще й по садках гасаємо та підслуховуємо потай мову закоханих на левадах, чого Надька ніяк би не схвалила.

Дядько Роман, видно, десь у відлуці, інакше б і він був тут, з минулих разів знаємо, що його радує такий пастушачий прихід, і господар охоче стежить, як донька його на наших болячках практикується.

Доки ми воду беремо, Надька зацікавлено оглядає наші баклаги, при цьому Кирик, тануючи з гордощів, пояснює, що цю, справжню, алюмінієву, батько йому з Перекопу приніс, інші ж хочуть привернути Надьчину увагу своїми ропавками, що, на відміну від Кирикової посудини, з'явились не з поля битви, а просто на грядках виросли, поряд з гарбузами викохались по наших городах, набувши за літо дивовижної форми, природа так химерно їх виліпила, надала їм такої пластики, що не соромно було б ту ропавку виставити й сьогодні у музеї модерного мистецтва! Тикву такого сорту й саджають саме для того, щоб із неї виросла, виформувалась посудина, щось на зразок глека або невеликої амфори,— коли посаджене доспіє, виберуть з такої ропавки жабуриння та насіння, і вже вона, висушена на сонці, набула міцності та легкості, дуже зручно в ній зберігати воду, надто ж у косовицю: як наберуть колодязної та поставлять під полукіпком, вода в ропавці, наче в термосі, в будь-яку спеку залишається свіжою та прохолодною. Насіння було однакове, а повиростало різне, ось хоч би і в нас: в того ропавка формою як глечик, а в іншого схожа на гусака, і Надьці, видно, справді цікаво їх, жовто-білих, золотавих, розглядати, порівнювати та показувати своєму дитинчаті для забавки. А дитя в неї таке ж смагляве, як і юна мати його, ще й з родимкою на щоці. Зіркооке, по-дорослому

серйозне, чомусь майже ніколи воно не всміхається, хіба лиш зрідка, скупенько, самими кутиками уст,— це коли Кирик корчить гримаси чи, ставши на руках, постоїть ногами в небо або якимось іншим вихилясом таки спробує його розсмішити.

Тепер з відстані літ розуміємо, що приваблювала Надька нас, малечу, не тільки своєю привітністю та що не жахалася наших виразок, а ще й тим, що зацікавлення її нашим пастушачим життям було невдаваним, співчуття її до нас було природним, до краю щирим, це ж одразу можна відчути. Помічали ми також і те, що крізь її усмішки раз у раз проривається тінь не зрозумілої нам зажури, і навіть дитячим своїм сприйманням ми інтуїтивно вгадували, що ця молода мати носить якесь горе в душі, мабуть, зв'язане з тим її полтавським нещасливим коханням. Видно, на той час вона вже настраждалась чимало, не один, мабуть, зоряний вечір провела тут самотою, заглиблена в своє горе, і хоч ми нічим не могли їй допомогти, однак чутливістю дитячих душ за смутком молодої матері туманно вгадували кривду, заподіяну їй, і хотіли б в якийсь спосіб полегшити її долю,— але ж як, як? Малолітки, чим могли ми зарадити Надьці, яке зілля пригасило б, потамувало її дорослий біль? Та й чи була в цьому потреба? Проймаючись співчуттям, ми не розуміли тоді, що життя без болю не буває і що пережитий біль чи навіть страждання — це якраз те, що здатне очищати й поглиблювати життя людської душі.

Отже, ми біля колодязя. По-сестринському дивиться Надька на нас своїми золотаво-карими, вся оповита теплом усмішки, їй, видно, приємно спостерігати, як ми з веселою спрагою припавши, п'ємо із її дубового, обручем обтягнутого цебра, набираємо колодязної ще й у свої ропавки та баклаги,— це про запас та для тих, хто лишився біля худоби. Хоч уже й понапивались, а все ще юрмимось біля колодязя, просто щоб довше тут затриматись,— не хочеться звідси йти. На прощання ми знову схиляємось над цебром, що, повне колихкої води, так було схоже на оте золоте пісенне відерце, у якому «соснові клепки й дубове денце»...

Ах, яка там солодка була вода, яка смачна! І ніколи не боронили нам її набирати, завжди дозволяють приязно, з душею,— беріть, тягніть, пийте вволю, тільки не побийте об цямрини цебра!.. Не те що в інших ху-

торян, де, як підеш по воду, буркнуть тобі щось нехітьма, а то й зовсім не вийдуть навстріч, тільки злющі вовкодави аж розриваються, гасаючи на сталевому дроті через двір, іскрять ланцюгами...

Можна було лише здогадуватись, що скучала тут Надька в степу за людьми, та, мабуть, і її донечка ждала наших відвідин, чимось таки розраював її наш вдатний на всякі витівки Кирик, бо, коли рушаємо, було, від колодязя, дівча благально гляне на матір, а Надька, враз присмутнівши, мовить, нам услід:

— Приходьте ж іще...

І зажура чується в її голосі.

Може, боїться, що ми більше не прийдемо, забудемо її? Але хіба те можливо? Всі ж бо ми, хай і діти-малолітки, потаємно закохані в неї, і не одному з нас мріялось, як він швидко виросте, порівняється своєю дорослістю з Надькою, і тоді ось такий уже, як рівня, як суджений, їй руку подасть наздогнавши свою мрію невідкрасованою. Бо не піддатна ж плинові часу Надьчина молодість, літа над нею влади не мають, і завжди залишатиметься вона у своїй вроді такою, як є! Вона буде, як є, а ти виростеш на конях летючих літ, доженеш її і тоді, зачубатілий по-парубоцьки, признаєшся їй у своїх почуваннях, вирятуєш Надьку із самоти, кимось знеславлену й кинуту з дитям серед цього степу широкого... Відданість нашу не похитнути ніяким тернівщанським плетухам, хай там що ліплять, а воно до Надьки не ліпиться, як до того лебедя з байки, що його зусібіч обкидають гуси багном на ставку, щоб сірим зробити, а він «шубовсть!— і випірнув, як сніг!..» Кожен із нас потайки носить образ Надьчин з собою в серці, коли блукаємо по наших стернях, а якось одного вечора, коли ми сидітимем удвох із Кириком на гілляці старої верби край нашої левади й мовчки лічитимем незліченні зорі, що густо всіяли небо, він раптом скаже до мене з незвичним хвилюванням: «Віриш, із її рук я не побоявся б і зоряної води напитись...» І ясно мені було, про кого йдеться... А зоряна вода — то ж річ страшна, для таких, як ми, може, навіть згубна! Готують її особливим чином, ставлять воду якоїсь там ночі під найчистішими зорями, коли небо все аж горить, і неодмінно, щоб ніхто тієї води не сколихнув, ніхто щоб її ні оком не підстеріг, ні голосом не сполохав, доки вона набирається сили від

зірок, і ось така вода, на самих чистих зірках настояна, набуває нібито сили чаклунської, нічим не відворотної, тим-то і вважається тяжким гріхом давати таку воду людині,— хай краще вже приворот-зілля, ніж це... Надьку ж Винниківну тернівщанські злоязичниці якраз і звинувачують у тому, що для заваблювань вдається вона до цього недозволеного засобу, нібито замість звичайної води напуває зоряною прохожалих вигурівських парубків і навіть парубчат, а відомо ж, хто хоч раз зоряної напився, то вже й навік, такого нічим від неї не відчаруєш!.. І от Кирик, подумати тільки, ладен і того небезпечного зоряного напою з її рук спожити. Кирик зважився б, а я хіба ні? Так само не зупинився б ради неї ні перед чим, ладен би й клятву їй будь-яку дати, й настій зоряний пив би, самого неба хотів би Надьці нашій прихилити, неба отого близького, що під ним вона зараз десь у степу зорює... Там небо степове, без краю широке, а тут воно, мов яблуня рясна та гілляста, зоряним віттям розкинулось над нами обома, над нашими балками та байраками...

І такий стан дитячої завороженості, виявляється, здатен довго тривати: чи юнаки, чи люди посивілі, чи близько перебуваємо, чи далеко, а все вона для нас десь там, у степу, є, не зникає, невіддільна від свого райського саду і свого дитяти, від пасіки й колодязя з журавлем. І коли вона — в густих смаглявих рум'янцях — хай навіть тільки в уяві схиляється над твоїми виразками, то й тоді чуєш запашний любистковий дух її кіс, і вся вона пахне м'ятою й сонцем.

Ось і зараз, майже уявки, чується з далечі грудний той голос, що ледь шелестить ласкаво:

— Приходьте ж іще...

Зайдуть дощі, покотять степом тумани, і коли пізньої осені ми, хлопчаки, під стугоніння холодних вітрів збираємося в котрогось — найчастіше в Заболотних — розучувати передріздвяні колядки та щедрівки, то й тоді нам ще пливе із сліпучого літа колодязь дядьків Романів і Надька з дитям біля нього. Іноді воно бавиться на траві, а мати щось пере йому внизу, біля ставочка, і, може, тому найбільше ми любили розучувати, щоб потім, шугаючи в снігах попід тернівщанськими вікнами, колядувати ось таку:

Ой на ріці
На Ярдані

Там пречистá
Ризи пралá...
Свого синá
Сповивалá...

Бо ж здавалось, що це саме про неї складено, мається на увазі саме її, пречисту Романову Надьку, коли вона взимку біля обмерзлої ополонки, розчервонівшись, свої полотняні домоткані «ризи» пере... І ми так дружно викрикували для неї свій величальний спів, неодмінно з розгонистим ударянням на останньому складі...

А наступного літа ми знов біля Романового садка, вишні шпанки уже поспіли, Надька саме ягоди на варення рве. Видобулась на одну з найрясніших вишень неподалік колодязя, серед гілля постаті її майже не видно, лише краєчок ситцевого плаття рябіє та загорілі ноги з-поміж листя поблискують у плямах сонця, в мереживі світлотіней. Дівча її теж тут, під вишнею, за зиму підросло, задерши голову на вишню, до своєї молодої матері, торопіє... Це ж таки цікаво стежити, як вона, звиваючись усім станом серед гілля, тягнеться смаглою рукою вгору, до кетяга найчервоніших ягід, що на самім вершечку горять.

Загледівши нас, Надьчине мале звіркувато, спідлоба позиркує на нашу хлоп'ячу ватагу, хоч і могло б згадати нас, торішніх, і знати вже, що лиха ми йому не бажаємо.

Оце ж те дитинча, що нам у різдвяних колядках та щедрівках являлось, що для нього на Ярдані Надька свої «ризи пралá». Тільки та сина «сповивалá», а ця — доньку, смагляве оце вовченя, що його звати Настя. Настеня, Настуся. А інколи дядько Роман навіть зовсім по-дорослому називає малу: Анастасія.

— А йди-но сюди, Анастасіє,— підкликує він дівчинку,— поздоровкайсь до хлопців.

Воно ж таке відлюдкувате, хоч і миркне там щось, але щоб всміхнутись...

— Оте Надьчине дитинча,— озивається до мене Заболотний,— чи воно хоч раз усміхнулося коли?

— По-моєму, ні... Один раз, пригадую, коли ти біля колодязя на голові ходив, а так більше супилось. Не всміхалось... Наче не вміло...

— До речі, і в галереях, ти звернув увагу? Скільки тих мадонн, кожна з дитям, але — жодного серед них усміхненого... Чому це?

І Ліда, стрепенувшись, зацікавлюється:

— Справді, чому?

Заболотний помітно суворішає біля керма, потім додає задумливо:

— А що може бути прекраснішим за усміх дитини?.. Нічого рівного в світі.

VI

Шість рядів металу в польоті, в свистінні-стугонінні, але й вони не можуть заглушити рівний гул Романової бджоли, що десь там, у сяйвах наших степів, потягла й потягла над житами свою золоту невидиму струну...

Все, власне, й почалося з того, що рій звідкись прилетів на нашу Тернівщину. Бджолиний десант, як сказали б ми тепер. Несподіваний приліт загадкового того рою був одним із найрозкішніших міфів нашого дитинства. Хтось бачив, як десь ізвисока він летів, ніби з самих небес, і хоч міг би й на Улинівку полетіти чи на Озера, але ж вибрав чомусь Тернівщину при байраці... Золотим, аж темним, клубком опустився рій спершу на одну з наших верб, завис кетягом на верховітті, а звідти — що й зовсім уже було дивним — перекочував до володінь найкрикливішого та найлатанішого з наших тернівщан Мини Омельковича. Мина цей навіть не знав, що то за штука рійниця, а саме вона тут би знадобилась... Приблуканий рій спробував був осідлати Минину дерезу, що нею заріс увесь пагорб над вуличкою, але сісти роєві Мина не дав ні на дереві, ні на кущеві бузини за хатою, зчиненим гвалтом та гурканням у дране відро відігнав бджіл, щоб не покусали приблуди, які, за його уявленням, були нічим не кращі за осиний виводок, озброєний безліччю жал,— отже: «Киш! Киш! Приблудні! — гриміло над дерезою,— летіть собі геть ік собачій матері!..» І то, може, був найфатальніший промах усього Мининого життя. Не хочеш — не треба: рій, розсердившись, піднявся й полетів у степ, а з ним, здається, відлетіла й сама Минина фортуна...

Що ж то був за рій? Звідки він узявся і чому прилетів саме на наші не такі вже й квітучі степи? Десь із небес — а на ці будяки, пасльони, дерезу, на терни по

байраках?! Можливо, у нас для рою таки щось було, може, степ наш привабив його... світлом? Чого вдосталь у нас, так це — світла! Океан! Все літо степи залиті сліпучістю сонця, надто в жнива, коли сонце роєм небесним зависне над тобою й, не рухаючись, горить, нездвижне, хоча й не знати, чому воно горить,— ядерна то реакція бушує в його розвергнутих надрах, чи що там воно відбувається...

— Все чин чином: і світить, і гріє, і життя всьому дає...— лагідно мружиться в небо дядько Роман, йому до сліпучості наших липнів та серпнів не звикати, бо живе він серед відкритого степу, на роздоллі, тож ніби з усіх тернівщан перебуває найближче до сонця. І від того ранні зморшки. І завжди він ними наче всміхається.

Усміхається не всміхаючись,— такий чоловік! І все завдяки мереживу зморщок та особливій складці житніх вусів, що коли й сердиті, а й тоді наче в усмішці... Сердитим Романа-степового ми рідко бачили. Все більше в усмішці, справжній чи гаданій, що нею, можливо, він і привабив до себе той нічийний, блукаючий у небесах рій.

Вважається, що саме від того рою і пішла Романові фортуна.

Клубок, повний гулу та жал, що спустився десь із небес на Тернівщину і що Мина своїм тулумбасом прогнав його, відполохавши сам своє щастя, той, може, долею дарований виводок мудрих створінь обрав собі зрештою Романа Винника. Завбачливий цей чоловік, ніби в передчутті чогось такого, ще раніше виселився з Тернівщини в степ, поставивши на роздоллі свою білу, чепурно вшиту житньою соломою хату, а вона звідти, з висоти, може, якраз і схожа на вулик? Ставив її господар серед гречок вимріяних, але й такі, лише в думці розквітлі, гречки, видно, мали силу, бо ось, будьте ласкаві, вже й на них, лише уявних, бджолина сім'я відгукнулась, принісши невідомо звідкіль до Романового осідку своє загадкове й мудре життя.

А той Роман-степовий, він для нас теж — сама загадковість. Якби сказав хтось нам, що він над степом по хмарах босий ходить і не провалюється, ми повірили б і в таке, бо ж усій Тернівщині відомо, що Роман, іще парубком бувши, міг за одну ніч, та ще й найкоротшу, сягнути аж у Козельськ, де на монастирських буряках

гнула спину його кохана дівчина. За лічені години між двома зорями, за оту коротюсіньку темну нічку-петрівочку встигнути туди й назад,— нікому ще таке не вдавалось, а Роман кілька разів на літо долав той свій марафон кохання. Жодному з його ровесників не подолати б за ніч такої відстані, а Романові це виявилось під силу. Пішки? О ні! Як ото бджола, що летить по прямій, прокладаючи шлях до своєї квітки, так Роман, окрилений коханням, аж шумів уночі навпростець понад молодими житами,— то він у повітрі летить до своєї любові-коханої! Хоч і не високо від землі, може, на висоті кажана, але ж летить, летить, п'ятами землі не торкається... Так одне літо, друге, доки й привів її за руку в Тернівщину, привів таку ж безмаєтну, як і сам, але веселеньку, осяяну любов'ю молодичку, і такої вроди з лиця, що і в наших краях була рідкістю,— здається, від матері ця налітана краса і Надьці в спадок перейшла... Звичайно, щоб літати в повітрі ночами через степи та хутори,— хай навіть і дуже бувши закоханим,— таке дається натурам неабияким, тут треба вродитись аж надто вдатним, двожильним або навіть знатись на чарівництві, і щодо цього наша дитяча уява ніколи не піддавала сумнівам Романову вдатність та його легендарні перельоти.

До того ж був авторитетний свідок Клим Подовий, тернівщанський дзвонар, який хоча й до смішного безпорадний був у справах земних, але користався цілковитою нашою дитячою довірою, коли йшлося про діла небесні. Саме він запевняв, що Роман Винник — це всемогутець, йому літати, як іншому ходити, і володіє він такою приворот-силою, що може й бджіл викликати до себе із блакитних високостей, він уміє, скажімо, й таке поробити, що на великдень у когось пасочки в печі, на гарячій черені, як дівчата, затанцюють. Вся Тернівщина знає, яке диво сталося саме в Климової Хими, коли вона поставила пасочки в піч — і хоч всього з двійко їх пече! — а вони, замість пектись, давай раптом у полум'ї танцювати. Підскоком, підскоком — весело так... «Це Роман! Його штуки! — одразу догадалась Хима.— Поробив! Він, він, крім Романа, ніхто... Для сміху поробив... Біжи, Климоньку, падай та проси, хай відробить назад!»

Побіг Клим щодуху, як було йому велено. Роман, вислухавши, повів вусом весело й заперечувати не став,

тільки допевнився, чи високо ж підскакували в полум'ї і чи не бралися в боки...

«Добре, Климе, вертайся додому, заспокой Химу — все буде гаразд».

Доки Химин посланець додому прибіг, а й правда: пасочки, гарячі ще після танцю, підрум'янені, горошком присипані, вже на вікнах стоять. Добре підсмажились, проте не пригоріли до чорного, дарма що в самому полум'ї танцювали, так у ньому вигоцували, що аж піч гула.

Історія з Химиними пасочками, звісно, розважала Тернівщину, однак після неї жіноцтво поглядало на Романа шанобливо, з веселим острахом,— такого не гніви, бо захоче, то, чого доброго, і в тебе в печі не тільки паски, а й книші та паляниці затанцюють.

Якщо вже Хима та Клим вірили в Романові чудеса, то що казати про тернівщанську дітвору. Ми тільки й ждали, доки він ще якусь чудасію утне. Це ж диво з див — щоб людина отак уміла! Безпритульний рій, що блукав у небесах, якоюсь ласкавою замовою приманив, а далі й пішло: вулик до вулика, і тепер стоїть у Романовім садку чепурненька пасіка, на одному з вуликів ще й веселий козак Мамай намальований, хитро підморгує, наче каже: «Ось я той, хто знає, як і звідки бджолині рої приманювати!..»

Колись нібито, вигнані із-за Дніпрових порогів та з-за Орелі, селились по наших степах та байраках люди загадкових ворожбитських можливостей, так звані характерники. Під силу було їм усе — наворожити й відворожити, наслати що-небудь або відкликати, знайти стосиле коріння або вгадати, де закопано скарб у землі. Міг характерник пропасницю або жовтяницю з людини вигнати, кров у рані зупинити, умів бурю та град замовою від ниви відвести. «Бий, дзвоне, бий, хмару розбий!» — і вже хмари нема. Знали характерники науку і на перший квіт жита, і на дерево, щоб родило, і на бджіл, щоб були роботящі: пускаю вас, бджоли, на всі чотири сторони світу, пускаю на роси травнії, на білі квіти, по жовті воски, по густі меди... Роман-степовий, безперечно ж, походив із породи характерників, може, навіть останній із них,— так принаймні вважала Тернівщина. Висловлювались догадки, що й той рій, невідь-звідки налетілий, спершу був дикий, нічого не вмів, вулика не знав, і, можливо, якраз Роман з-поміж наших

людей був першим, хто диких тих бджоляток приручив і ласкаво привчив їх трудитись. Так чи не так, одначе бджоли надійно оселилися в Романовім садку і звідти ото літають десь аж на край світу. На білії квіти, на роси травнії... Жодного будяка не проминуть, побачиш їх і на баштанах у степу та в селі по городах, де тільки соняшник розцвів чи гарбуз розкрив свою грамофонну трубу, оту волохатим золотом наповнену квітку,— заглянь їй усередину, вже Романова там! Уткнулась у саму серединку гарбузового жовтогарячого зацвіту і вже не гуде, а тільки вдоволено муркоче... Набрала пилку та солодкої росички, знялась, розправила крильця, весело дзвизкнула — і додому, у свою бджолину комуну. Полетіла й не підозрює: що услід їй невідступно й заздрість чиясь потяглася: «Живе ж той Роман! У медах купається, експлуатує святу худібку...»

Найчастіше ті бджоли не давали спокою Мині Омельковичу, дарма що він колись товаришував із Романом, по заробітках разом ходили, з одних таганів куліш сьорбали по економіях, а ось тепер...

— Розжився той Винник на комунівських гречках,— розбалакує Мина в неділю на толоці, коли тернівщани зійдуться погомоніти про все на світі під крамницею чи під гамазеєм.— Це ж із комуни вони йому пудами мед носять...

Комуна від нас на чималій відстані — за Вигурівщиною, за хуторами, вона там справді сіє багато гречок, маючи на увазі потреби свого бджолиного племені (в комунарів пасіка велика), тож чи дивно, що й Романові бджолята там частенько пасуться...

Якось ми їхали з дорослими до млина, день був ясний, безвітряний, і коли опинились на комунівських землях, навстріч нам раптом так і вдарило білим, ми з Кириком не одразу навіть збагнули, що це,— вперше нашим очам відкрився величезний, просто безкраїй лан гречки. Наче зараз бачу: ось ми, позіскакувавши з воза, присіли навпочіпки біля самих гречок і слухаєм, як це біле квітуче царство все аж двигтить від гулу якогось золотого,— то бджоли мед беруть! І сам відчуваєш, як гарно їм тут на просторах, під вільним сонцем, гарно і бджолам, і гречкам, що, переповнені тихою, гарячою музикою, мліють у розкошах, напоївши все повітря своїми пахощами... Рівний, глибинний стоїть гул. Вслухайся і відчуєш, що перед тобою звершується тайнодійство, що

всі ті гречані нетрі зараз повні життя, там відбувається щось могутнє, загадкове, нуртує там сила вічної, неосяжної пристрасті, якій під цим небом, у цей сяючий, безвітряний день так солодко віддається сама природа...

Ні, видно, бджолярем справді треба вродитись! Були ми певні, що Роман-степовий знає таємну бджолину мову, адже він той, хто одразу чує, коли якась «не так гуде», змінила тон, летить ось вона звідкись і явно сердиться: не інакше, що біля крамниці пролітала, де Мина Омелькович смалить скажений свій самосад, що ним би гадюк труїти, або й не кращу за нього фабричну кременчуцьку махорку. Тож як тут бджолі, ніжному створінню, що звикло до пахощів квітки, не загудіти ображено, гнівно? Зате на пасіці в Романа з самого ранку стоїть гул трудовий, ніби аж радісний, то як музика добробуту й злагоди, певна ознака того, що плем'я бджолине почуває себе нормально, ніяких у нього скарг. Треба було бачити, як ходить Роман серед мальованих своїх рамкових, неквапом вислуховує своїх підопічних або й сам щось намовляє бджолятам, певне, щоб не хворіли та дружніше носили нектар з близьких і далеких квіток. Іноді господар навіть вухом прикладеться до вулика, мов лікар до чийогось серця, уважно слухає, що відбувається там, як бджолина сім'я поводить себе зараз. Коли б щось негаразд, занепокоїлись би одразу, загули б тривожно, нервово, роздратовано. Смогами, одначе, тоді ще не смерділо, до отрутохімікатів далеко — Романові бджоли ще там рівно гудуть.

— Цей, хлопці, крилатий народ, він мудрий,— пояснює господар, коли ми, напившись звичайної, з колодязя, не зоряної води, ще якийсь час тупцяємося під журавлем, розглядаючи володіння «бджолиного отамана».— Все в них у вуликах розумно облаштовано, в усьому порядок та лад.

— А трутні? — питає котрийсь із нас.

— То інша річ. Трутнів вони терпіти не можуть, зате матка в якій шанобі. Між собою без сварок, дружно живуть,— хто їх і вчить... Чули ви коли-небудь про бджолині війни? Нема їх. Нема безглуздого смертовбивства та взаєморуйнувань... Літають, добувають нектар, дбають за потомство і в цьому знаходять щастя. Недарма ж колись на Україні існував звичай молодій та молодому при одруженні вулик дарувати. Щоб такі ж

роботящі та дружні були... А ще бачили б ви, хлопці, як дбайливо годують бджоли одна одну з весни, коли ще кволі, слабенькі... Ну і, ясне діло, не тільки тютюн, а й кривду чує бджола, таке це створіння. Коли щось їй не так, одразу загуде сердито, сповістить, щоб і ви, люди, знали. Зате коли в квітці купається, коли нектар бере — ось тоді ви до неї нахиліться, зовсім інша то буде музика... І погоду це створіння чує краще за нас. Якщо зранку бджоли весело, стрімко літають, так і знайте: день буде погожий, сонячний. А роботящість їхня відома: трудитись — ось і є в них справжнє життя. І навряд чи хто бачив, як вмирає бджола: літає до останнього, вона і вмирає в польоті!..

Цей Роман з Яворової балки був для нас людиною-дивом не тільки тому, що замолоду здатен був у повітрі літати до своєї коханої і що дикий рій приручити зумів, а ще й тому, що бджоли, хоч би що він там з ними робив, аніяк його не кусали! Безперечно, знав він якесь с л о в о до них, таємниче якесь замовляння. Маг, чародійник! На іншого накинуться з лютим дзижчанням, не знатиме, як і затулитись від їхніх жал, тікатиме з пасіки так, що й кашкет загубить (як це сталось одного разу з Миною Омельковичем), а до господаря вони — будь ласка: зовсім не сердяться, хай би як він там їх трусив під час оглядин чи переселень. Ходить дядько Роман поміж вуликів завжди неквапно, ніякого не виказує неспокою, вийме рамцю, що вся ворушиться золотокрилками, й довго розглядає її до сонця,— може, ось тоді якраз і чаклує він їх, чимось у той момент саме й замовляє роботящих своїх помічниць, свою, як він каже, «святу худібку»?

— Ви справді до них знаєте с л о в о, дядьку Романе?— запитуєм, набравшись сміливості.

— Аякже. Без слова з ними не обійтись.

— І нам ви могли б те с л о в о сказати?

— Колись скажу, прийде час...

Отже, є речі, доступні лише для посвячених, такі, що з віком лише відкриваються... Що ж, наберемось терпіння, ждатимем, бо зараз, мабуть, нам рано ще довіряти чудодійне те слово з його тайнознавства.

А що ми, хлоп'ята, вважаємо дядька Романа чародієм, чаклуном, характерником, це, видно, тішить його самого, це йому до душі. Одного разу, коли збирав рій у садку, то навмисне, щоб здивувати нас, зробив так,

що бджоли обліпили його всього, вкрили всуціль, аж навіть білої сорочки не стало на ньому видно.

Ось такий, обліплений бджолами, постає він і зараз нам, десь із блакитної далечі, з'явившись над цим свистючим залізним Дунаєм. Виплив, зринув, ще й усміхається нам з-під вусів у своїй живій бджоляній кольчузі!

VII

Роман-степовий запевняє, що й садок у нього навряд би чи добре родив, якби не бджоли. Вважає, що тільки завдяки їй, тільки разом з бджолою викохав він тут цей садок на роздоллі. Деколи навіть з Улинівки вчителі приводять до Романа школярів на екскурсію, щоб господар показав дітям, як дерево щепиться, як дике стає недиким. Замолоду, працюючи по економіях, знався Роман переважно з садівниками та пасічниками, все більше коло них крутився та підглядав, як каже ревниво Мина Омелькович, вивідував їхні секрети, що так згодом прислужились Романові в його райському садку.

Яка то сила — розум тямущий та людська невсипущість! Якщо в кого, згідно з приказкою, і на вербі груші ростуть,— то це ж у Романа! На однім дереві в нього можна побачити сім'ю різних сортів, поряд ухитряються там рости не лише близькі, а й далекі родичі, на цій гілці висить яблуко сніжно-біле, а на сусідній золотаве або й зовсім червонощоке, немов циганка: он воно грає з-поміж листя, сміється до сонця та випробовує наш терпець. Все в тім садку повите для нас таємницею, починаючи з самого дядька Романа, з його ніколи до кінця не розгаданою усмішкою. Загадкове усе, що там дає зав'язь і родить, бо ногою сторонній в Романові володіння не ступи, не потривож ні садок, ні оті вулики, що, повні мирного гудіння, трудяться, не знаючи втоми, тримаючись будь-якої днини свого ладу та своїх законів.

Коли в Романовім садку починає щось дозрівати, коли щось там, беручись рум'янцем, заманливо проблискує крізь листя, тоді ми, ясна річ, почуваємо спрагу найбільшу, до колодязя заникуєм частіше звичайного, просто якоюсь силою тягне туди нашу пастушачу ватагу. Відомо ж бо, що заборонений плід найсолодший.

Господар з-під своїх житніх брів бачить нас наскрізь! Виринувши з глибини садка, дядько Винник прямує назустріч нашій ватазі, сухорлявий, високий, у солом'яному брилі, ноги босі і, як у бігуна, легкі. По самій ході видно, що в неблизькі світи життя чоловіка по заробітках водило, і цілком віриться, що, парубком бувши, Роман цей звершував оті нічні свої перельоти,— як кажан, літав над нивами аж у Козельськ, долаючи за ніч відстані, що, певно, тільки дуже закоханому під силу. Бо лише за такої умови панський прикажчик давав йому дозвіл: можеш бігти, але не раніш, як зірка вечірня проблисне, а на зорі вранішній щоб уже був тут, на воловні!.. Прикажчик аж очам не повірив, коли Роман, всупереч всім припущенням, вдосвіта явився на воловні весь мокрий, але веселий після свого неймовірного бігу... «Туди й назад мов на крилах, ще й під вербою постояли...» Та з іншого й дух би геть, а Роман сміється...

А тепер він давно удівець і вже не літає, ступає по землі, як звичайний собі чоловік, з засуканими до колін холошами, що їх; видно, засукав ще зрання, щоб не зароситись, пораючись у садку, бо й роса в нього роситься теж особлива, така, що додає людині сили і вроди! Хіба по Надьці не видно? Можна тільки здогадуватись, де вона росою вмивається, бо хоч як кортить, проте ніхто з нас ще жодного разу в садок не проник, ходить там тільки він, Роман-чародій, та часом промайне з оберемком зілля і вона теж, його красуня донька, що для сільських свекрух — грішниця, а для нас — пречиста, кимось одурена Надька.

Колодязь Романів для спраглих завжди відкритий. Перш ніж опустити цебро, ми, тісно збившись, дивимося в глибину, на переблиски води на дні... І ось уже цебро булькнуло, тягнемо його всі, вода через край хлюпоче прозоро.

— Тамуйте спрагу, хлопці, води не шкода,— каже приязно дядько Роман, доки ми п'ємо,— воду що більше збираєш, то вона тільки чистіша...

Усміхаючись вусами, стоїть він осторонь або — щоб руки не гуляли — майструє яку-небудь дрібничку, скажімо, вистругує дерев'яні зубки для граблів або для саней кілочки і, привітно поглядаючи на нас, розпитує про тернівщанські новини. Про садок у такі моменти мови між нами нема, хоч добре ж знає господар, що

найбільше нас приваблює сюди, бо хай там котрийсь із нас і зовсім товкмачить голову в цебро, а очі його таки пасуться в садку. Наповнено баклаги та ропавки, можна б і назад рушати, а ми ще й після того смокчемо крізь зуби ту студену Романову воду, якомога розтягуючи наше пиття, аби тільки довше побути тут та очима погуляти в садку, де все наливається, спіє, щодень більше достига... Найближче до колодязя вигналась вгору груша-скороспілка, вся вона обліплена плодами, поміж зеленими вже чимало й жовтих — це ті, що з південної сторони, що сонця їм найбільше дістається... «Та вони спілі, дядьку Романе! Невже ви цього не помічаєте?»

Тайновидець, він одразу ж розгадує наші думки. Підходить до дерева і, подібно до музиканта, що вибирає потрібну йому струну, довго розшукує між гіллям одну якусь, саме ту, до сонця обернену гілку, кладе руку на неї і так обережно, легесенько струшує. Гупнуло на землю. Перше гупнуло глухо й лежить, і несила очей від нього одвести. Оце ж і є вона, глива, найулюбленіша в наших краях груша-скороспілка! Жовта, мов диня, від удару аж тріснула — соком-медом іскристим так і бризнуло з неї, на те іскріння одразу й бджола де взялась, закружляла, приміряючись... А тим часом гупнуло ще й ще. Ніхто з нас не сміє підійти і взяти. Лежать груші — тут, там, ждуть, а в кожного з нас серце як не вискочить. Господар, нахилившись, сам бере, дає тобі, дає йому, нікого не забуде, не промине.

— Покуштуйте, хлопці, щоб не так надалі кортіло. Ще вистачає нам витримки повагом відійти від колодязя, а потім, не змовляючись, разом пускаємося щодуху, беззвучно сміючись на льоту.

Оце розговілись, і годі. Після скороспілок, хлопці, тепер запасайтесь терпінням. Бо треба ж і совість мати. Вдруге прийдете до колодязя, то ніби й не помічаєте садка, зумисне очі відводите від того забороненого раю, де гущавінь ховає в собі, в листатому гіллі, різні Романові тайнощі, котрі так близько, а водночас і так далеко від нас. Навіть якби й самі були, не полізли б ми в шкоду, і не тільки тому, що там бджоли гудуть, весь час несуть свою золоту варту... Просто сама совість тебе туди не пуска. В слободі в себе ми, звичайно, не такі святенькі, шастаємо темними літніми вечорами по всіх садках, тільки гілля шелестить. Забравшись на дерево,

навіть у темряві влучаєш знайти між листям те, що шукаєш: яблука в пазуху, вишні в рот, а котрий недосвідчений, то разом з кислими яблуками та абрикосами накидає в пазуху ще й переспілих ягід із вишні шпанки, а потім, втікаючи, почавить їх, обіллється соком, і домашні, будячи його вранці, вжахнуться: весь у крові! Наче з кривавого побоїща повернувся цей їхній малий розбишака, учасник нічних походів... А от щоб залізти в Романів садок, чомусь і в думці в нас не вкладалося,— бо як тоді й приходити до його колодязя та в ласкаві Надьчині очі дивитися? До чого ж садок дядьків Романів у нашім сприйманні справді особливий, повитий у чари, до нього не можна ставитись, мов до якогось занедбаного тернівщанського вишняка. Є садки мовби дозволені, відкриті для ваших нічних набігів, а цей ось... він ніби створений, щоб хвилювати уяву, щоб виробляти в тобі стійкість перед спокусами. Скороспілок дали вам покуштувати, і добре, а щодо решти... Звичайно, знали ми, що настане довгожданий той час, коли дядько Роман сам винагородить наше товариство за терпіння та витримку.

А буде це так. На спаса в Тернівщині, як відомо, храмовий празник, того дня все небо в нас грає дзвонами, зрання вже весело кленькають, климкають, теленькають більші й менші дзвони слобідські, а ми, розсипані по стернях у степу коло худоби, можемо лише здалеку їм відгукуватись, перекладаючи на людську мову, на жартівливу пісеньку те, що дзвони сріблом своїм вимовляють:

Клим дома —
Хими нема.
Хима дома —
Клима нема...

Переведем дух, вслухаючись у небо, і знов у тон дзвонам, нависпів:

Клим дома —
Хими нема...

То все на уславлення нашого вічно натхненного Клима-дзвонаря та його химерної, до всіх довірливої Хими.

Так гарно, аж ніби великодньо, кленькають, витанцьовують цілий ранок невтомні наші тернівщанські дзвони, дзвоники та дзвонята, ніби вітають сьогодні весь

світ, вітають погожий цей день і наше степове роздолля, де вже не зосталося жодного снопа, жодного полукіпка, все впорано людськими руками, звезено до села й перемолочено,— довго там гупали ціпи на токах у кожному дворі... Зате голі стернища тепер відкрилися кудись аж на край світу, і вже ніхто з нас не пасе поодинці, збиваємось гуртами, табунцями, маємо змогу нарешті поєднатися і з нашими слобожанськими хлопцями, що їх віддано з весни на хутори, з тими вірними друзями, що хоч і вибувають у багачів свій тяжкий строк до покрови, згідно з домовленостями, проте роду свого тернівщанського не цураються,— в наших пастушачих війнах із хутірськими, коли ми дражнимося через балку та кидаємось грудками, всі старші Кирикові брати, дужі, веселі, хоч і батрацької долі хлопчаки, щоразу опиняються по цей бік балки, займають позицію поруч нас.

— Ми ж червоні, а не білі!

Отож, як задзвонило, як закленькало сріблястими тонами на весь степ, уже ми знаєм, куди нам дивитись, кого вистежувати... Дядько Роман цього ранку, вирушаючи до села, виходить із двору з великим тугим вузлом: з чистої білої хустки так і випинається боками щось кругле. Оте кругле, що у вузлі завузловане, воно найбільше й розпалює нашу уяву...

Лежимо край степової доріжки, зачаєні, прищухлі, і серця наші калатають, в кожному вишумовує збурена хвилюванням кров. Польова доріжка з межовими стовпчиками сіріє серед стерниш, дядько Роман повагом іде по ній, напередодні свята він і вуса підстриг і через те здається нам відмолоділим; ступаючи краєм дороги, де менше пилюки, він удає, що зовсім не помічає хлоп'ячих голів, занурених у полин, причаєних то за кураїною, то за клубком заячого холодку, нікого з нас для Романа зараз нема, проходить наш степовий чародієць ніби як зовсім один під оцим розсяяним небом, під супровід весело розтеленьканих дзвонів. Та ось він на хвильку зупинився біля межового стовпчика. З найменшого поруху вусів, з таємниче замкнутого, але враз лукависто просвітлілого обличчя нам уже ясно: зараз щось буде! Радісний дріж пробігає по тілу, дух тобі перехоплює... Так і є: дядько Роман, навіть не глянувши в наш бік, тільки вусом усміхаючись, шугає рукою в загадковий свій вузол. Минає довга мить, і нарешті

з'являється з вузла... яблуко, та яке! Лежить на долоні, червонощоке, свіже, велике, просто мов сонце вранішнє! Творець його, наче й сам милуючись, потримає яблуко перед собою, освітить ним степ і потім кладе свій садівницький дар обережно на межовому стовпчику, на одному з тих, що розбрелись, як пастушата, степом і застигли край шляху. Увінчавши яблуком найближчий до нас стовпчик, дядько Роман далі пішов не озираючись. Віддаляється він статечно, неквапно, а те червонощоке так і сміється до нас із стовпчика, і ми теж усі тихо, як від лоскоту, сміємось. І хоч яка розбирає нас нетерплячка, але ніхто не зривається з місця, ніхто не біжить хапати, яблуко так і червонітиме, ніким не торкнуте до певного часу. Лежимо прищухлі кожен за своєю куряною, яка ще не стала осіннім перекотиполем, і в радісній напрузі стежимо далі за дядьком Романом. От він, наблизившись до другого стовпчика, що стоїть низенький, сірий край шляху, знов зупиняється, і знов від невидимого нам доторку його руки на стовпчику враз спалахне жарким рум'янцем те, що виросло в його садку, набралося там сонця й краси! І хоч як нам важко дається та витримка, одначе жоден із нас і цього разу не схопиться, не побіжить, ми, ніби заворожені, проводжаємо поглядами цього високого, сухорлявого чоловіка, що пішов і пішов шляхом до села, біля кожного межового стовпця зупиняючись, і там, де він пройшов, усі стовпчики придорожні ніби оживають, випускають пуп'янок цвіту, уквітчуються красою Романового чарівницького саду!

Навіть якби ми десь за яром, за балкою пасли і не було б нас тут цього ранку, то здається, й тоді Романові яблука на стовпчиках неодмінно зачервоніли б: для когось поклав би... Чи для нас, чи для першого-ліпшого, хто з'явиться тут у цей світлий храмовий день. Минаючи нас неподалік із своїм вузлом, дядько Роман, ясна річ, тільки вдавав, що нікого в полинах чи за кураєм не помітив, насправді ж він не має сумніву, що ми поблизу, що, поховавшись, мов зайчата, схвильовано, з стуком серця ждемо — цілого півліта ждемо! — цього незвичайного дня...

Безперечно, в такий спосіб відзначено й нашу терплячість та витримку, бо ж хоч як кортіло, хоч як садок його всіма своїми тайнами нас спокушав, а ми ж не піддались, не полізли в шкоду... Був у садку Романовім

куток, повитий особливою таємничістю, доступний, мабуть, лише бджолам та сонцю. Там, поблизу ставочка, що його дядько Роман викопав власними руками, росло кілька дерев, чимось йому найдорожчих, і з-поміж них одна яблунька, видно, й зовсім рідкісна, про яку він сам говорив з помітним хвилюванням: «Ось ота нам повинна вродити...» Тож і ми щоразу поглядали від колодязя в той бік зацікавлено, все ждали, доки вона вродить, і аж якимось внутрішнім трепетом були ми пройняті, коли одного літа помітили, як звідти, з-поміж яблуневого листя, починає проглядати щось наче живе, сміється червоною щічкою, ні на які інші плоди не схоже,справді ніби росою та зорею вмите! А що воно там вродило, то таємниця з таємниць!..

І ось настав наш час!

Несе нам степом ніби сама доля свої дари!

Від Романових яблук на стовпцях польова доріжка змінюється невпізнанно: сіра, буденна, в пилюці, вона стає зовсім інакшою — лежить між стернями вже весела, празникова, до самої Тернівщини вся просто засвітилася від тих яблук! Кожна межа вимагала познаки, межових стовпчиків уподовж дороги стояло багато, і такі ж вони були однаково низенькі, як і ці, теперішні, що, несучи вже іншу службу, миготять зараз понад хайвеєм, увінчані червоними телефонними апаратами.

Перед тим, як зовсім зникнути за пагорбом з наших очей, дядько Роман із ледь помітним, зовсім поменшалим вузликом у руці затримується ще біля одного стовпця, затримується трохи більше звичайного і, обернувшись, якийсь час дивиться на дорогу, вквітчану яблуками. Наче сам себе перевіряє: ну як воно вийшло? І всі ми, прищухлі в чеканні, немов бачимо його усмішку, добру й підбадьорливу, хоч насправді усмішки й не видно, тільки височіє серед степу в розблисках світла так само розблислий у промінні, трохи зсутулений силует людини.

Весь степ сьогодні наче повен радості, повен серпневого світла й простору. Лише коли дядько Роман зникає за пагорбом, ми пругко зриваємось разом на ноги, мов вітром здмухнуті, щасливо зшаленілі, мчимося чимдуж від стовпа до стовпа, на льоту, як вершники, схапуючи те, що для нас так розкішно вродило на голих цих стовпчиках придорожніх!

Стрімголов летимо до череди навпростець, цупка

стерня стріляє з-під босих ніг, не встигає й колоти та розранювати наших невигойних пастушачих виразок.

Аж біля корів, задихані, розбентежені, з блиском в очах, з видимим щастям у кожного в руці, ми по-справжньому надивляємось на ці Романові яблука. Вони ніби не на дереві виросли, вони ніби з неба! Де там рівнятися з ними тернівщанським нашим кислицям... Складаєм по два дитячі кулачки докупи, приміряємо, і виявляється, що Романове яблуко більше. А пахне як! Духмянощами сонця й землі дихає на нас. Червонобоке, запашне, хіба з ним що зрівняється пахощами в цьому стернистому сухому степу, де ціле літо день крізь день ми чуємо лиш пáхіть пилюки, коров'ячих кізяків та гарячий, густий дух полину на межах.

Але це все дотепер, а нині...

Хоч як нам кортить, одначе ми довго тих яблук не їмо, тільки милуємось або, стряснувши яблуком біля вуха, слухаєм, як торохтять усередині зернятка. Десь там, в самій душі яблука, торохтять. Спіле-спілісіньке! Та ще ж і на вроду яке! Барву дала йому природа — під цвіт зорі... Полягаємо кружком на межі і, мов заворожені, дивимось, надивляємось кожен на своє: бо ж таке воно гарне, наче й виросло тільки для краси.

До самого вечора яблук тих не їмо. Радуємось та раз у раз втягуєм носами яблуневі духмянощі, а коли яблука не стане, то ще й тоді чути, як пахне від нього долоня, райським чимось пахне...

І дивна річ: ніколи за ті Романові яблука ми не бились, не пригадую випадку, щоб ми коли навіть посварились між собою за них. Чи, може, й тут певна роль відводилась чарам, може, і в дарах саду жили приховані сили якихось Романових характерницьких тайнощів?

VIII

Давно вже розвиднилось. Хайвей, вигинаючись відповідно до рельєфу місцевості, струменить, мерехтить у далеч; скільки зглянеш, лисніє під сонцем спинами машин. Пролітають обіч нас на відстані силуети міст, незрозумілих веж, фрески звернених до хайвею грандіозних реклам, пролітає світ інший, відсторонений від цього потоку, де без краю свистить розіт-

нуте, збурене рухом дороги повітря. Тут уже й ритму нема, ритм пропав, самий біг, лет, сліпий, оголений лет.

Мчать щасливі й нещасні, скромні й пихаті, люди низів і верхів, сповнені любові й підступності, розчарувань і найчестолюбніших прагнень, і всі закуті в метал, і всі, мовби наперегони з власною долею, женуть, женуть, женуть!..

Заболотний увімкнув приймач — полилася тиха музика.

— Будь ласка, Шопен.

— Це вони дають класику,— пояснює Ліда,— для заспокоєння нервів водіям...

Тиха музика приймача, можливо, й справді тонізує душу, збадьорює тих, що чманіють від швидкостей траси, принаймні до нас на хвилях музики мовби напливає щось давнє, сонячне, схоже на блиск того літа, що колись пахтіло нам яблуками, снопами та серпневими стернями. Іноді аж неймовірним здається: невже то були ми? Там навіть крізь пилюку наші груди вбирали ідеально чисте повітря, і ми не помічали його чистоти. Може, в цьому найприкметніша риса людського життя: доки ти дитина — не помічаєш краси дитинства. Доки юний — не вмієш цінувати дар юності, рідкісний, скороминущий. Оціниш і станеш це помічати, коли посивієш і коли все пережите лиш самою згадкою стане для тебе, згадкою щемливою, мов чиясь далеко в полях тануча пісня...

Хай комусь аж надто елементарним чи навіть смішним може видатись світ, із якого ми вийшли, а для нас він був і буде джерелом роздумів, бо ми жили там, де все, як нам здається, було ближче до самого себе, до природи, до трав, до неба і сонця, може, навіть ближче до речей складних, до тих витоків гармонії, що їх так нервово й болісно шукає людина сучасна...

— І все там трудилось: людина, й бджола, і вітер, і вода... — чую крізь музику тихий голос Заболотного.— Пригадуєш, як уночі ми вперше побачили на Ворсклі того комунівського водяного млина... Літньої ночі, серед верб, кидаючи тінь на освітлену місяцем воду, ripить якась велетенська споруда, вся аж здригається... Просто млин, а як він вразив нас тоді своєю таємничістю, коли горнув ту місячну воду, натужно розвертав перед нами надра темряви й світла... Працював аж згрізна, хоча десь ізсередини мирно пахло від нього теплим

борошном, а на возах під зорями так по-гоголівськи розкішно спали чи, як тоді мовилось, зорювали озерянські, вигурівські та наші тернівщанські дядьки... Невже ми з тобою,— каже він згодом,— справді живемо вже серед нового людства, де інше сприймання, інша шкала поетичних, а то й моральних цінностей? Часом тут можна почути, що людина в основі своїй сила деструктивна, з підсвідомим нахилом до руйнування... І коли я шукаю аргументи проти цієї популярної серед їхніх філософів думки, то поруч із безліччю інших фактів, поруч з постатями великих будівничих, воістину творчих натур, щоразу виникає з марев дитинства і образ нашого Романа-степового. В чім тут річ? Чому саме його образ так глибоко вкарбувався в пам'ять? Було ж у Тернівщині ще кілька Романів, один навіть родичем доводився нам, Заболотним, а запам'ятався найбільше чомусь саме цей — Роман-степовий... Річ, звичайно ж, не тільки в його яблуках, а скорше в тих щедротах людяності, які чи не вперше нам від нього відкрились. Так чи інак, а чомусь запав у душу міцно, назавжди. Ось уже й сам посивів, і Роман той начебто міг давно забутись, а він що далі, то навіть частіше виринає звідти, з нашої степової античності. Міг би ти науково пояснити — чому це?

— Юна душа завжди шукає в житті щось істинне, справжнє, тобто неминуще, для формування своєї структури їй, певне, саме такий вітамін потрібен... До того ж дитяче сприймання — це сприймання поетів, іноді дитина одним зблиском інтуїції схоплює саму суть, щоб потім своє відкриття зберегти надовго, надійно...

— Щось подібне, певне, сталося і в цьому випадку...

Іноді й зараз хочеться уявити, як він жив у степу самотою. Всі вітри — його. Стугонять, розгулявшись, зимовими ночами. А зате влітку! Над степом зоряно, так там просторо в небі. Зірки, мов бджолята, всюди поприлипали на небесних квітках. Вийде Роман і дивиться. Загадка всіх загадок — там, угорі...

— Звичайно,— кажу,— Роман-степовий був людина непересічна, натура із тих, хто у творенні, постійному, щоденному, знаходив сенс свого існування на землі. Для нас він людина, яка жила у злагоді з власним сумлінням, ми це вгадували інтуїтивно, а людина, що з сумлінням своїм не конфліктує, це ж таки... — я підшукую потрібне слово.

— Це людина, а не бутафорія,— засміялась несподівано Ліда, без зусиль переганяючи мене, тугодума.

Дівча й далі уважно дослухається до наших розмірковувань, в центрі яких знову опиняється Роман-степовий, чиє вміння трудитись було, може, одним з найрозючіших відкриттів, що явилося нам на самій зорі осягання світу.

— Не знаю, як тобі,— кажу до Заболотного,— а для мене він завжди був людиною майже гармонійною чи близькою до цього...

— Хоча,— знову жвавішає Ліда,— навряд чи багато було гармонії у тій, як ви кажете, степовій античності...

— А вона ж має рацію! — каже Заболотний.— Згодься, той усміхнений чародій, що перед нами виблискував у бджоляній кольчузі, то ще не весь був Роман. Зачаровані його добротою та його дивними діяннями, ми сприймали Романа, ясна ж річ, з чималою дозою фантастики. Скажімо, нам здавалось, що він ніколи не спав. І що був всемогутець, бо розумів не доступну нам мову бджіл, і дерево своєю волею змушував родити так, як він хоче. І, звичайно ж, цілком імовірними були для нас ті нічні його, закохані перельоти протягом ночі до Козельська й назад, бо ж відомо, що не існує жодних перепон для людини закоханої... Зачудовані тією Романовою надсилою, безсумнівним чаклунством мага й характерника, хіба могли ми дитячим своїм розумом заглибитись у чорноту його буднів, у тяжкість його невсипущої праці, у всі його клопоти й навіть драми, а вони ж були...

— Та ще які!

— Можна тепер тільки догадуватись, як він мав страждати, скажімо, що так нещасливо склалася доля його доньки, тієї сліпучої Винниківни, оповитої степовим сонцем... Для нас вона тоді теж відкривалась не так у своєму горі, старанно приховуванім нещасті, частіше поставала в іншому, в чарах вражаючої, надто ж для дітей, краси, у сяйві тієї незрівнянної усмішки, що на неї, мабуть, звернув би увагу й сам Леонардо...

IX

— Поясніть мені: що таке паслін? — запитує згодом Ліда.

Нам аж весело стає. Чого це раптом її зацікавило, з якого дива?

— Таж ви самі казали: пасльонові діти.

— Solanum nigrum — відповідає Заболотний,— так по-латині його величають, наш паслін. У своїх заслугах перед людством рослина ця досить скромна, а от дітлахів тернівщанських пасльонець не раз виручав.

Ліда, однак, просить пояснити детальніше... Хто б міг подумати, що через таку відстань часу та аж на яких шляхах про цей паслін зайде мова... Ніхто його в нас не сіяв, не садив, а тільки завесніє, так він уже й пробивається із землі. Комусь він може здатися й зовсім нікчемною рослиною — бур'янець, та й годі, а для нас, тодішніх, то був неабиякий дар, найперші ласощі нашого тернівщанського літа. І ніде він, здається, краще не родив, як у глинищах на стороні Заболотних та по занесених мулом наших балках, де хоч і зайнято все було під коноплі, одначе й пасльонець всюди біля них тулився. Цвіт його на картопляний схожий, а як доспіє, то висітимуть на ньому синенькі, аж чорні, ягідки, неначе дикі виноградини,— крім нас, ще й пташки їх люблять клювати. На смак ягідки пасльону солодкі, аж нудні, звичайно, це не кокосовий горіх, не фінік чи банан, та все ж краще, ніж нічого... Але чому ось так: коли і звідки в Європі з'явилась картопля, якими шляхами примандрувала вона до нас, це достеменно відомо, а от звідки взявся паслін на Тернівщині та й взагалі як давно він росте на планеті,— в жодному довіднику цього не знайти... Заболотний жартома зауважує, що, певне, і в садах Едему паслін уже був, мав своє місце поміж перших, ще райських бур'янів... І чи не звідти пташки відомим способом перенесли його в нашу Тернівщину, в солов'їні наші балки?

Балки — то наша колиска. Для стороннього — що вони? Лопухи, пасльони, коноплі, та ще ковбані-макортети, теплі наші, з пуголовками моря, що тримаються після повені до півліта, щоб було де дітворі барложитись... Убогий світ! Тільки як на чий погляд. Що ж до нас із Заболотним, то куди б не кидало життя чи його, чи мене, які б дива не поставали очам, а, здається, ніде

не знайти гарніших місць за нашу балку Левадну з її розкошистими вербами, з сонячним, аж чадним духом конопель та ясними зорями вночі в тих калабанях... Навік, видно, ми до всього того прикипіли душею. А крім Левадної, ще ж і балка Чернеча та Яворова, що, невідь-звідки тягнучись, сходяться саме в нашій Тернівщині, в її вербовім раю. Недарма балки наші й солов'ям так полюбились: тільки весна, тільки верби розпустились, так уже й тьохнуло... Десь із Африки чи, може, навіть із Цейлону, здолавши безмірні відстані, летять сіренькі співаки небесними шляхами до нашої Тернівщини, щоб у цих балках, у вербах попід глинищами на ціле літо зробити собі осідок і вивести потомство. Прилітають солов'ї не всі одразу, напровесні, десь надвечір, чуємо, пробують в гущавині голоси лиш поодинокі солісти. Це він прилетів, господар, а її ще нема, вона з'явиться пізніше. Як справжній лицар і глава сім'ї, він огляне свої володіння — балку, верби — і, переконавшись, що все на місці, приготує гніздечко, заховавши його поміж віттям так, щоб ніякий шуліка не помітив, а після того вже зволить прибути й вона, пані солов'їха чи молоденька соловейкова наречена. Верба з віттям — то їхня планета! Там панують їхні співи й любов... Спершу долинає звідти голосок мовби несміливий, зробить новачок кілька витьохків і прислухається: ану ж, як воно вийшло? Потім чичиркне — ніби горлечко прочищає... Тоді враз заллється вільно, голосисто, а вечори все тепліші — чого ж не співати! І ось уже нема змореній Тернівщині сну — вся балка повниться, шаліє солов'ями! Звідусіль озвалися, на всі лади змагаються — хто кого перевершить... Ось коли буде щебету, ляскання, тьохкання! Справді, «сміються-плачуть солов'ї»... Нічні поети наших тернівщанських левад та балок, як самозабутньо віддаватимуться вони своїй творчості! П'янітиме ніч од того солов'їного шалу, п'янітиме все, не знаючи сну, завмиратиме солодко не одна дівоча та хлоп'яча душа!.. Вже й бувши студентами, ми не раз згадуватимем у далекому місті наші тернівщанські левади, повні солов'їного щебету й дівочого смутку... На кінець весни другим заходом, так би мовити, другим туром підуть вечірні концерти: то солов'їне подружжя навчатиме співу вже своїх малих, навчатиме, як віртуозно брати колінця, брати найвищі «соль»! Адже солов'ятам теж треба вчитися цього мистецтва, само ніщо не

дається... Солов'ї, як відомо, й селяться біля людей. В глухих лісах їх не знайти, їм потрібна аудиторія, вони хочуть співати для людей!..

Заболотні живуть у самій гущавині солов'їного царства, якраз навпроти нас через балку, під глинищами,— догукнути можна. З-поміж старезних верб проблискує їхня біленька старосвітська хатина з маленькими вікнами, соломою вкрита. Сріблясті коси вербового вітя звисають над оселею низько, окутують її, і навіть у найбільший жнив'яний день у хаті Заболотних панує прохолода, тіні волохато стоять по кутках, а глиняна долівка встелена рогозою та іншим зіллям. В сім'ї, крім найменшої Ялосоветки, все хлопці та хлопці, один в один при своєму мовчазному батькові-удівцеві. Якби нас відвідували мандрівники, мабуть, дивувались би: звідки в тутешніх глинищах такі блакитноокі оці Заболотні, звідки стільки енергії в них, вічно голодних? Тільки звесніє — мов потерчата вискакують з-під своєї кручі і гайда по балках, де б накопати ріпи та дикої цибулі на згірках... Батько їхній виглядом як хмара, з торчкуватим вусом, з поглядом суворим, що незнайомого аж відлякне, а проте нікого з дітей Заболотний і пальцем не дозволить собі торкнути, здається, й не насварився ні на кого, відколи вони зостались без матері,— тиф забрав їхню матір незадовго перед тим, як Заболотний повернувся з-під Перекопу, епідемія тоді викосила багатьох.

Після блідої зими, картопляної, житньої, коли сонце пригріє і заблискочуть тернівщанські вишняки кожною своєю карою гілочкою, якраз і настає найкрутіший випроб для хлопців Заболотного, бо саме тоді чиясь довга цупка рука вже тягнеться в солов'їну балку по їхні дитячі душі.

З першим теплом якогось там весняного дня з'являються в нашій слободі пришельці з хуторів, похмурі дядюги у шапках кудлатих, у чумарках — ото якраз і є вони, для малечі слобідської найстрашніші, ловці дитячих душ. З'явившись на толоці, якийсь із таких допитується в нас, школярчат:

— А де тут у вас той Заболотний живе, що в нього хлопців багато?

— Отам він живе, недалечко! — охоче пояснить саме котрийсь із Заболотних, найчастіше це буде Кирик, він так чемненько розтлумачить ловцеві, куди треба

йти: — Прямо та прямо, не доходя минаючи, де новий собака та рябі ворота, де погріб у яму впав!

І все це випалюється такою скоромовкою, що зайда хутірський не одразу і второпає, що воно й до чого.

Одначе згодом наймачі все-таки втраплять до Заболотного, хлопців, що порозбігалися й ховаються попід кручею в глинищах, буде і там знайдено, покликано, і вже хутірські жмикрути оглядають їх, мов лошаків на ярмарку, вдивляючись в їхні грішні душі, прикидають, чи добрий буде із Грицька погонич, а з Степана плугатар, а з Івана волопас, а з Кирика, найменшого...

— Ні, цього не віддаю,— скаже хмуро батько.

— А то чого ж?

— Цьому ще рано.

— Мені б він підійшов...

— Хай підросте.

Переговори відбуватимуться туго, тягучо. Заболотний-батько зрідка густиме щось уперте, бо ж натура, як у тура, а Ян Янович, котрий з власної волі прийде на поміч Заболотному-удівцеві в такий відповідальний момент, поступово візьме переговори на себе і, на подив нам, виявиться неабияким дипломатом. Згадуючи ті круті дипломатичні перетрактації, що відбувалися тоді в наших глинищах, відтворюючи той стан напруги, ту «війну нервів», що там зав'язувалась, ми з Кириком і зараз віддаємо належне дипломатському хисту Яна Яновича. Без поспіху, уміло та вдатно вів латиш свою лінію, пункт за пунктом видобуваючи з хутірських твердолобів різні полегкості для хлопців, вкарбовуючи наймачам, що будь-яка оплата за таких козарлюг не буде завелика, ви ж тільки гляньте на них, ось вони перед вами стоять, один в один, як соколи!..

Хутірський прийда диктуватиме свої умови:

— Щоб слухняним був...

— Щоб нічого не крав...

— І вставав удосвіта...

— Увечері після роботи ще проса на кашу в ступі стовчеш, ну і, звісно, коноплі м'яти...

Латиш це відмітав рішуче. Ніяких конопель уночі, ніякої ступи! Ніч дається, щоб спочити хлопцеві, бо ж йому рости, сили набиратись...

Чи не там, під час переговорів у глинищах, і цей Кирик, чи то пак Кирило Петрович Заболотний, брав перші уроки дипломатичних тонкощів? Чи не тоді він уже

дещо мотав на вус, дослухаючись, як непоступливий з сталевими нервами Ян Янович, все зваживши, все передбачивши, зрештою домагався для хлопців належних гарантій і нав'язував тому, що в чумарці, свої умови, тямущо, з несхитною-таки терплячістю обумовлював кожен пункт крутих глинищанських угод. Бо все там треба було врахувати: де хлопець спатиме, чим харчуватимуть малого тернівщанина, скільки аршинів та якої саме матерії буде набрано восени цьому соколові на штани, а скільки ще й зерном буде додано, та щоб не суржиком, не одвійками... Бути ж у строку хлопцеві до покрови і ні днем пізніше...

— Приймається?

— Та вже ж...

— І щоб ніяких кривд, ніякого рукоприкладства, бо за це суд... Спілка «Робземліс» на сторожі батрацьких інтересів.

— Та знаємо.

— Ну, тоді й баста!

Кінчається дипломатія тим, що хлопці, Грицько, Степан та Іван, понуривши голови, з батіжками, що гадюками волочаться їм услід, покидають свої рідні глинища, полишають батька, який стоїть зажурений, із глибоко впалими щоками й настовбурченим вусом, настовбурченим сердитіше, ніж будь-коли, і мудрого свого латиша покидають, і нас із Кириком, і сестричку свою Ялосоветку з очима, повними сліз. Жартуни та витівники, найвірніші наші друзі, надовго вони тепер помандрують по чужих стежках, зникнуть для нас на все літо, загубляться у безвісті хуторів, ніби десь на інших континентах. Навіть у великі свята нам їх не бачити, глитайня не відпустить хлопців додому до сивих заморозків, до покрови, тож чи дивно, що Ялосоветка, провівши братів, не день і не два ще литиме сльози за ними, і згодом, хоч уже сльози й висохнуть, вона все линутиме думкою братам услід, ціле літо буде в зажурі: чи хоч живі? Чи коні, схарапудившись, котрогось не розбили? Чи бугай на роги Степанка не підняв?

Ялосоветка — створіння хоровите, кволеньке, після зими таке бліде, аж світиться, тим-то не лише батько, а й хлопці мають до Ялосоветки жалощі, пам'ятають щодо цього материн заповіт. Тільки дівча візьметься своїми тоненькими, мов соломинка, руками за рогач, щоб витягти з печі казан із картоплею, уже котрийсь

із хлопців відсторонить сестричку, оберігаючи, щоб не надірвалась, сам тужитиметься біля того казана, а якщо це буде Кирик, то він ще й пожартує:

— Важко в піч, а з печі це нам за іґрашку...

Мабуть, не буває неділі чи якого празника, щоб на подвір'ї Заболотних не з'явилось хлоп'я або дівчинка із слободи, прийде, тримаючи глечика, зав'язаного в хустку: мати молока прислали. Або ще: ось вам молозива передали... Хай і не родичі, а не забувають люди Заболотних, їхню осиротілу, безматірну хату.

А чим Заболотні багаті, то це солов'ями: щовесни в їхніх вербах співучого птаства повно! О тій порі, коли солов'ї розшаленіються, коли заливаються, аж стогнуть кругом хати у верховітті, та ще коли це буде весняний недільний день чи й самий великдень, тобто коли наші слобідські хатки по підгір'ю стануть ще біліші, аж сяятимуть стінами проти сонця, а десь там на сьомому небі невтомний Клим клемкатиме у дзвони своє натхненне «Клим дома — Хими нема», коли все над селом і над нашими балками буде сповнене якоїсь чистоти, злагоди й святковості,— Заболотний-удівець такого дня, зоставшись вдома з своєю донечкою, дістане їй із скрині найбільше родинне багатство — квітчасту кашемірову хустку, розгорне й поважно в руки подасть:

— Запнись маминою, Ялосоветко.

Запнеться дівчинка слухняно, обів'ється материною красою й сяде біля верби перед батьком, що довго-довго буде на неї дивитися, вдивлятиметься пильно і ми знаєм — чому: в цій хустці Ялосоветка викапана мати.

— Мама твоя так цю хустку любила...

Сидить на призьбі, дивиться на той живий портрет, на єдиний образ коханої дружини, залишений його життю, і слухає, як на дзвіниці в щодалі наростаючому темпі калатають, видзеленькують Климові дзвони. Ось вони ніби в жаркий танець пішли, наші дзвонята, квапляться, розганяються дужче й дужче, весело й святково вимовляючи весняній Тернівщині:

Клим дома —
Хими нема!

Кленькають, климкають, видзвонюють весело, танцюють на дзвіничці дедалі хутчій, викликаючи своїм танцем-змаганням добрі усмішки в усіх кутках села.

А десь згодом Ялосоветка потайки дозволить і Кирикові запнутися маминою хусткою: «І ти в ній теж на маму схожий... Брови — як у неї...» Хоч маму вона навряд чи й пам'ятає...

Відклемкають, відбомкають великодні дзвони, і почнуться знов будні. Батько Заболотних прилаштує у повітці верстак, тільки не ткацький, що цілу зиму гупав у хаті, а столярський, і неквапом, день у день він майструватиме вікна та двері людям, а ми з Кириком, як і торік, знов опинимось в ролі пастушків у степу. Всі при ділі, і навіть для Ялосоветки знайдеться робота, її домовлятимуть слобожанські жінки стерегти на левадах полотна, розстелені для вибілювання, наглядати, щоб по них гуси не ходили, не полишили лапчасті свої сліди. Щодень самітнітиме Ялосоветка біля тих полотен, а в спеку дівча сховається в затінку верби, сяде і, схиливши русяву голівку, в позі маленької мадонни з подарованою латишем глиняною лялькою на руках, колихатиме її та стиха квилитиме писклявеньким голоском:

Запрягайте коні в шори, коні
вороні!
Та й поїдем доганяти літа молодії...

Заболотний не зводить очей з полотна автостради, мабуть, витає і він думками десь там, у наших балках солов'їних. Може, і йому нагадало це гудронове полотно ті далекі тернівщанські полотна, що кожного літа біліли, вистелені по наших левадах,— аж звідти біліють вони і зараз крізь завію часу... Наткані за зиму, зійшли з верстака сирові, грубі та негарні, ще їх треба золити, а, побувавши в жлукті з попелом, визоліви, день за днем вибілюються на сонці, доки із сірих стануть білі як сніг, а Ялосоветка їх стереже та квилить над ними вже про того, хто із нею «на рушничок стане»... Блищать смуги полотен, вдень аж сліпучі, і якби тоді хто з літака глянув на них, навряд чи й догадався б, що то за таємничі знаки біліють пасмугами на зеленій землі. А то все біліли ночі недоспані наших матерів, то набирались чистоти від сонця чиїсь посаги, майбутні рушники, квіттям вишиті знаки чиєїсь долі...

Чути поблизу тиху, ніби з далечі літ долетілу мелодію — це Заболотний щось там мугиче над кермом...

— Як це сказано,— обертається він раптом до мене,— доганяти літа молодії... Чиясь душа зуміла ж отак виспівати себе...

На Йвана Купала на розхресті доріг край Тернівщини буде піднято великий вінок, сплетений із дев'яти трав, зібраних на дев'яти горбах! Цього вечора між вербами цар-вогонь спалахне, через який ми будемо стрибати...

Купальське вогнище палахкотить серед синьої сутіні наших левад, у відблисках полум'я видно дівчат у вінках — у котрої вінок із волошок польових, у іншої вінком стало нанизане на ниточці пелюсткате квіття рожі-мальви,— ці високі стрункі красуні всюди ростуть у нас біля хат. Нікому спати не дасть цієї ночі купальське гульбище, далеко чути гуки парубоцькі, виляски та витьохки дівочі, навіть і менші дівчатка-піддівки шмигляють тут, збуджені, задихані, вони теж у вінках, очі блищать, ці кози бояться, що ми будем ганятись за ними та обриватимем з них вінки, бояться і водночас ждуть цих хлоп'ячих жартівливих нападів. Поки що ми їх не чіпаєм, хай стрибають і Катрусі, й Одарочки через вогнище, де й ми один з-поперед одного виказуєм свою відвагу та спритність, а потім, розпалені, з пообсмалюваними бровами, будем ганятись в блискучій темряві за нашими юними подругами, жарко жалитимем їх жаливою по жижках, а вони, пірнаючи в гущавінь левад, верещатимуть злякано й весело, аж заклично. Чи спромога котромусь із сучасних відчути всі чари нашої літньої тернівщанської ночі, всі оті грай-пустощі по балках серед віття верб та зоряних калабань, серед заростей, де було так гаряче, аж задушливо від пахіття любистків-м'ят та схвильованих віддихів ще не вимовленої любові? Як тропічно було в тій розпашілій пітьмі, в пахощах зілля хмільного, де юні пругкі й жагливі вуста лепетали навстріч щось сум'ятне, безтямно-щасливе, як перша пристрасть...

Чому все те — і дитячі пустощі, й чиїсь недитячі пристрасті — так міцно зберігає душа? Пломінь купальських вогнищ, гострий вереск дівчаток, що випорскують з-під жаливи, ночі перших, жарких до нестями освідчень — все це для чогось потрібне тобі? Оті колодки, де одні хмеліють у співах кохання, у танцях з пилюкою, а менші тим часом, вкрай розпашілі, шугають по хащах, літають по темрявах, мов блискавки...

Пуди конспектів, гори проштудійованих посібників не багато залишили після себе. Але чому досі чуєш, який пахучий був той новенький буквар, що тобі вида ли в школі? І читанка, що зветься «Вінок», вона теж незрівнянно пахла. А перший «Кобзар», що потрапить тобі до рук, і перші рядки, що западуть у дитячу душу на все життя: «Серце моє, зоре моя, де це ти зоріла?..» Був то світ, де все ставало відкриттям. Струми якісь живлющі струмують на тебе звідти, і все тамтешнє ніби промениться, світиться чимось неземним, як ота райдуга,що після дощу заграє барвами, беручи воду в мокрих наших балках,— нам дуже кортіло підгледіти, як саме у вербах вона воду бере.

— Біжим! Підгледимо райдугу зблизька!..

Так нам хочеться підступитись до неї на коротку відстань, руками обійняти її семибарвний стовп... Хтось із дорослих остерігає:

— Не біжіть туди, бо райдуга й людину у хмару потягне!..

Але ж після такої застороги нам ще дужче кортить! Як би там було нам у хмарі, куди б нас райдугою потягло?.. А семибарвна все бере й бере воду десь зовсім поруч, у скупаних дощем розкошистих вербах Заболотного, ми чуєм, як аж шумить та вода потужним струменем угору, жене себе в небо, щоб через скількись там часу знову пролитись на нас ласкавими рясними дощами, від яких одразу і рослини, й діти підростають. Завдяки райдузі, небо й земля поєднались, висока брама її вже й при сонці за мокрою зеленню левад на синій тучі цвіте, вигляд райдуги чомусь нас хвилює, з'явилась — і ніби повеселішав світ! Все так до ладу в природі, так усе згармонізовано — жоден би винахідник краще не вигадав! Літа без райдуг, зими без колядок, весни без солов'їв та без вишневого цвіту — то настане пізніше. Зазнаємо стану, коли зупиниться самий рух життя. Крім горя, ніщо не ростиме, птахи співучі не прилетять, крапля дощу благодатного з неба не впаде — тільки чорні бомби падатимуть звідти з сатанинським виттям... Кінець усьому, непам'ять, небуття? Тупе, звандалізоване існування? Та, виявляється, не так просто спустошити душу людську, виявляється, й після всіх жахіть у ній незруйнованим може зостатися те, що було: і юнь, і співи, і цвіт вранішньої зорі, і семибарвна райдуга в росистому небі над Тернівщиною...

X

Донині лишається для нас таємницею, від кого воно вродилося, безвісне оте Настеня. Не були ми й тоді такі темні, щоб вірити, ніби дітей знаходять у капусті або що їх лелека приносить на крилі. Сільські діти рано долучаються до того хвилюючого світу, де панує кохання. З вечора допізна гасаємо по всіх кутках села, де під будь-яке свято танці, гулі, де земля двигтить та куриться від гопаків та польок. Бачимо красунь наших слобідських, розпалених, розшарілих, що тільки й ждуть чийогось доторку, знаку, ждуть тієї хвилі, коли можна нарешті відбитись від гурту і йти в найдальші садки ночі, в левади, в балки, щоб там слухати солодкі слова юнацьких освідчень, пити хміль кохання, жахку його таїну. І ми, дітвора, шастаючи збуджено по кущах, краєм вуха теж ловимо нічну мову любові, чуємо слова такої ніжності, що їх ніколи не почуєш удень... А ця красуня Винниківна й на танцях лиш вряди-годи з'являлась, і на рипучих колисках не вигойдувалась, де дівчата слобідські, вхопившись за вервечки, щовеликодня йойкають та віють спідницями в небесах. Ні з ким Надька мовби й не відлучалася в ті нічні росяні верби та левади, де парочки замлівають в обіймах, а от вродилося ж у неї, з'явилось від когось на світ.

Ще як училась на фельдшерських курсах у Полтаві, закохалася нібито в якогось там майстра-верхолаза, красеня з городян, котрий верхи золотив на дзвіницях, брав для таких робіт разом із своїм батьком та братами підряди по цілій окрузі. Сміливості майстрові тому, видно, не бракувало, лазив у небо хоч на яку височінь, аби тільки добре платили. Кочували вони своєю родинною артіллю від дзвіниці до дзвіниці і за домовленістю з громадою там баню фарбували, там золотили чи замість іржавого наново прогартований у кузні хрест насаджували на найвищий шпиль. А коли в Козельську, де монастирське, кругле, як пантеон, приміщення відходило під райклуб вирішено було якраз навпаки — хрест з найвищого купола скинути, і шукати для цього діла сміливця, то полтавський жиган-верхолаз і тут запропонував свої послуги, щоправда, ціну, кажуть, за це загилив фантастичну. І таки видерся на ту страшну підхмарну височінь, і хреста звідти таки пошпурив униз, а на оголеним шпилі, на самім його вершечку, як запев-

няють очевидці, став на весь зріст, та ще й на п'яті обкрутився! То вже для форсу, щоб розважити публіку й показати, який він удалець. Так чи не так, а з Надькою нібито в нього йшлося до шлюбу, та чомусь не склалося щастя: чи він, виявившись гультяєм, її ошукав, чи вона сама від нього відкинулась. Одне слово, не довчившись, повернулась до батька з малям у пелені. Без сумніву, знайшла б і тут її чиясь любов, але ж Надька не з тих, що кидаються будь-кому в обійми...

Всій Тернівщині відомо, що за Надькою мре Олекса-баламут, найзабіякуватіший з усіх наших парубків, хоча Надька і його відбрила, сказавши якось увечері на колодках, що не махновка вона й душа її до розбишак не лежить,— при цьому вона спокійно відстороняла його обійми, бо, крім усього, мовляв, ще й п'яних терпіти не може.

— Все ждеш? — гудів тоді басом Олекса.— Досі, мабуть, того виглядаєш?

— Кого виглядаю, то вже моя воля...

Ми так і не дізналися, про кого йшлося, хоч Олекса весь вечір дошкуляв Надьці своїми ревнощами до котрогось того невідомого та набивався проводжати додому. А, власне, чого в'язнути? Сказала ж: «Моя воля...» — хіба не ясно? В кожному разі, ніхто з нас не осуджує Надьку за невідому її любов, а що вона в неї виявилась нещаслива, то це тільки посилює наше співчуття до покривдженої,— наші симпатії цілком на Надьчиній стороні.

І аж ніяк ми не віримо в лементи та гвалти баби Бубиренчихи, що колись, кажуть, сама відьмувала, клубком котилася посеред вулиці, коли котрийсь із парубків найпізніше повертався одинцем додому, а тепер ця особа кляне Винниківну на всіх перехрестях, ревнує до неї свого сина, геть несамовитіє, загледівши Надьку, здалеку лементує, що причаровує вона, мовляв, її дитину приворот-зіллям, хоче переманити молодого Бубиренка до себе в приймаки, щоб його шапкою та чужий гріх прикрити. Довготелесий, носатий цей Бубиренко писарює в сільраді і заодно відає в нас хатою-читальнею, він носить широке синє галіфе, хоч ніде й не воював, наші дотепники тернівщанські, дядьки Віблі та Грицаї, зібравшись на толоці, чомусь називають його Антидюрінгом — слово для нас незрозуміле й смішне. Пильно Бубиренчиха оберігає свого Антидюрінга від

усіх можливих невісток та спокусниць, вважаючи Романову Надьку найнебезпечнішою, будучи певна, що цій від батька відоме всяке чаклунське зілля і що здатна Винниківна хоч кого привернути на любощі. Якщо вірити Бубиренчисі, то є такі, що бачили, як ночами, розпустивши коси, бродить Винниківна серед степу в самій сорочці, никає довкруг хутора, мов біла мана, то ж виглядає когось, щоб привернути, спокусити, оженити на собі, а кого? Не інакше, як бабиного молодця в галіфе. Бубиренчиха щодо цього не має найменшого сумніву.

Чарує Винниківна її сина нібито всякими чудасіями, але перевагу віддає отому найзаклятішому безвідмовному способу: висмикне потай нитку в парубка з галіфе, заліпить у грудочку воску, кине в найжаркіший вогонь і давай примовляти: «Щоб тебе за мною так пекло, як пече вогонь отой віск! Щоб твоє серце за мною так топилося, як отой топиться віск! І щоб ти мене аж тоді покинув, коли знайдеш у попелі свою ниточку з галіфе!»

Іноді, коли Надька, вбрана по-святковому, в туго заплетених косах вінком, вимитих перед тим в канупері та любистку, приходить до крамниці купити сірників чи солі, Бубиренчиха, мов з-під землі виринувши, чорнорото накинеться на ненависну їй степовичку, стане поганити її лайкою та образами привселюдно. Сяка-така безсоромнице, хочеш опоїти сина мого чарівницьким дурманом, бач, і зараз напахтилася чимось, хіба це любисток, хіба це канупер? Чистісіньке приворотзілля, від нього хоч хто зійде з ума! І щоб до краю зганьбити Надьку перед людьми, зчинить гвалт на всю Тернівщину, ніби сама заставала розгульницю в себе на леваді, коли вона аж із степу прибігала до молодого Бубиренка на побачення, цілу ніч з ним, гологруда, траву толочила і на сіні качалася, безсоромно світячи білим тілом до місяця, умліваючи біля парубка у своїх розпусницьких любощах.

— Таж то не вона,— пробували внести ясність чоловіки, тернівщанські наші справедливці,— то, бабо, озерянська бублейниця сіно ваше розтовкла, коли до батюшки приїздила... Тій усі гріхи відпущені...

Але Бубиренчиха глуха була до всіх свідчень:

— Ні, ні, то якраз ця була! Сміялася ж! Я її признала хоч вона і втекла, тільки косами війнула!

— Та не тільки ж у Надьки коси,— брали під захист Винниківну дядьки.

— Захищайте, заступайтесь, сіль вам у око! — гримала баба й на них.— Вам усім хвойди подобаються... А ця ще й смішки строїть. Куди ж пак цяця, ніхто її не торкни, наче й не вона ночами моєму синові на шию вішається!..

— Навіщо мені ваш син? — казала Надька з спокійною, гордовитою усмішкою.— А любов якщо й була, то не з ним...

— А з ким? — аж шию витягувала баба.

— Не вам про те знати.

Начебто бабині гвалти не дуже й доймають Надьку, та все ж, видно, на душі їй ставало нелегко, бо можна було помітити, як у її карих навіть сльозинки бринять, коли вона, розшарівшись, якось невидюще ішла толокою у бік степу, неприступна ні для кого, і від образи й нас не впізнаючи, її малих вірних друзів.

— Коси обнесу! — погрожувала навздогін Бубиренчиха.— Здумай тільки ще раз уночі на леваду прибігти!..

— Кому треба, той сам до мене прибіжить,— чулось у відповідь.

Не озираючись, Винниківна віддалялась у степ, ще більше випростана, сердито окутана у свої, вже ніби й на всіх нас розкинуті гордощі.

Однак не тій, що поганила Надьку, було похитнути дитячі наші почуття: ми й далі вірили в те, що раніш, вірили кожному Надьчиному слову. Бо якщо кому й віддала Винниківна своє серце, то ніяк то не міг бути бабин Антидюрінг, неоженьба й пустомолот у невідомо звідки добутому галіфе, що капелюшилось до колін і так нещадно висміювалось тернівщанськими сатириками під час їхніх щонедільних сидінь під гамазеєм на толоці. Не міг це бути й Олекса-баламут з розірваною губою, що волоцюжить по світу, на цілі тижні зникає кудись із Тернівщини, а повернувшись, береться знов за своє, на храмових празниках розквашує носи хутірським буцмарям, надто ж коли хто з них посміє зачепити Надьку якимось натяком чи бодай позаочі неповажливо відгукнеться про неї. І хоч сам Олекса після поєдинків повертається в свої глинища теж заюшений кров'ю, а вмиється — і вже веселий, бо ж бився за Надьку, дарма що вона не приймає його кохання. І чи й прийме коли, сказано ж — душа не лежить.

Чи не за ці вічні бійки на храмах та ярмарках і наліплено тернівщанському забіяці кличку: Олекса-баламут, або ще Олекса-бандит. Дарма що в банді він бути не міг, бігав ще в недолітках, коли степовим нашим шляхом на Вигурівщину курява куріла — безліччю тачанок, суцільною хмарою «ішли махни!» І сам той отаман патлатий із Гуляйполя, якщо вірити самовидцям, сидів у тачанці, диктуючи на ходу черговий свій до України анархістський маніфест, а краля-секретарка, в портупеях, з відтятими косами, з цигаркою в зубах, тут же відклацувала його сатанинські слова на машинці... Не потягло тією хвилею Олекси, не втрапив і до загону комнезамівських партизанів, де побував його рідний дядько Мина Омелькович, який відзначився найбільше обшуками буржуїв у Козельську, де одного разу нібито цілісіньку ніч кидав гирями в череватого крамаря, вимагаючи зізнатися, де в того заховані золото, персні та сережки,— всього цього Олексі вже не дісталося, і він марнує тепер свою силу на ярмаркові бійки та байдикування. Живе вдома й не вдома, то зникне, збезвісниться враз, і довго його не чути, то в храмовий день з'явиться несподівано, і тоді ми, хлопчаки, гайда мерщій на толоку, там Олекса з хутірськими б'ється! Біла сорочка наче в рожах-квітах палахкотить на всі груди — то вона забризкана кров'ю, і обличчя заюшене, й зуб виплюнув, а проте веселий. З ким бився? За що? Не завжди й самому ясно: бився, та й усе.

Коли, захмелілого, треба його втихомирити і коли навіть Мині Омельковичу не вдається погамувати буяка-небожа, тоді кличуть від музики Надьку Винниківну, котра цього дня ради свята аж цвістиме серед наших слобідських красунь у рясному, в кілька разків намисті, з ягідками коралів-сережок у маленьких вухах, що ледь виглядають з-під темних запашних кіс. Нехітьма вийшовши із святкового натовпу, тільки гляне Винниківна на цього страшного для всіх розбишаку, щось там, прихилившись, коротко йому шепне, і Олекса одразу стає шовковий, беріть тоді його попід руки, хлопці, й ведіть, упокореного одним Надьчиним словом, додому вмиватись.

— Тож хіба не чаклунка, не зоряною водою хіба опоїла, якщо він миттю никне отак від її півсловечка? — не промине Бубиренчиха й це поставити Винниківні на карб.

Удень на храмовім святі Олекса з'являється в білій, з тонкого полотна сорочці, яку мати вибілила йому, і та сорочка аж сяє на ньому, вабить чудовою мережкою, тільки ж рідко буває, щоб не взялась материна мережка отим квіттям свіжої крові та не викачана була в пилюці (якщо супротивникам вдасться Олексу повалити). Зате проти ночі, збираючись на гуляння, Олекса неодмінно одягне шкірянку — єдине своє багатство, і хай ніч буде зовсім по-літньому тепла, Олекса й тоді з'явиться на танцях у своїй чортовій шкірі, ходить, поблискує хромом, наче якийсь командир. Знов чогось шукає — бійки чи, може, любові...

Пробував іноді Мина Омелькович наставити задираку на путь праведний.

— Що хутірським по храпах даєш — це добре,— розмірковував перед небожем,— ще більші чіпляй їм ліхтарі під очима, щоб далі бачили,— а от куди ти з дому, босиле, щезаєш? Голота з голот, червоного партизана родич, а яку лінію взяв? Невже й справді з циганами братаєшся? Вони ж усі конокради!

— Коней і я люблю,— осміхається Олекса своєю розірваною у бійках губою.

— Махно теж любив, а де він тепер? У Парижі буржуям чоботи чистить!

— «Віддай мені Марину, я тобі Полтаву віддам!» — замріяно вимовляє Олекса крилату, багатьма ще в цих краях не забуту фразу, що її під час громадянської нібито було відстукано із штабу Махна до генерала Шкуро, коли вони чварились за якусь там красуню-полюбовницю.— Скажіть, дядьку, ви хоч раз бачили гуляйпільську його любов?

— Відчепися, слухати про того бандита не хочу! — сердився дядько Мина, за звичкою якось накриво вивертаючи в'язи.— Продавсь капіталу! Гуляйполе на Париж проміняв! То, по-твоєму, щастя?

— Я наші глинища та левади й на Париж не проміняю... І щастя моє десь тут ходить з косами не обскубаними, як у махновок,— казав Олекса, затуляючись від родича загадковістю своєї рваної, розбишацької усмішки, з якою він так і вивіється з села, щоб лише згодом зринути десь на соколянському або на козельському ярмарку.

Та хоч відвагою Олекса й захоплював нас, хлопчаків, хоч ми послужливо й зливали йому воду на руки, коли

він під голосіння матері змивав із себе свою власну забіяцьку кров, все-таки щось нам підказувало, що не пара він Надьці, і не тільки тому, що вона красуня й освічена, а мала б покохати ось такого розбишаку, конокрада, волоцюгу, що до ладу, мабуть, і розписатись не вміє... Ні, просто іншим уявлявся нам той, кому б випало щастя постукати в Надьчине вікно й кому вона віддала б своє серце. Такий невідомець мав бути винятковим лицарем із лицарів, красенем із красенів, ось до такого хай би вона й серед ночі вимайнула із свого степового вікна, хай і з розпущеними косами блукала б з таким по росах свого райського саду чи навіть у тернівщанських левадах по травах качалась, п'ючи його поцілунки під зорями коротких літніх ночей...

— Ми тоді, хай навіть більше інтуїтивно, але почували, що вона не для нього,— кидає Заболотний від керма, і ця давня історія чомусь починає нас хвилювати.— Хоча яку силу пристрасті носив у собі той наш Олекса!

— Все, що він викоював, всі оті бійки, пригоди, волоцюжництво, здається, диктувалось одним тільки бажанням — привернути Надьчине серце, викликати в ній взаємність і захват.

— Свою недосконалість перед Надькою хлопець, видно, в душі визнавав, почував її недосяжність для себе, і все ж таки не відступався, надій не втрачав, треба віддати йому належне... Сильна, колоритна натура. Самородок, як і Роман Винник, тільки Олексина енергія спрямувала себе в інше річище: ярмарковий майдан найчастіше ставав ареною його подвигів, а ті ярмарки в нас чомусь майже завжди кінчалися кров'ю... Пригадуєш, як тоді в Соколянах?

— О, то пам'ятний ярмарок...

Соколяни — сусіднє з нами велике торговите село над Ворсклою, де під ярмарчище було відведено півстепу рівної рівнини, що кінчалась глибокими обривами-кручами, утворюючи щось схоже на величезний каньйон. Страх і глянути з урвища вниз, де на самому дні каньйону сріблиться Ворскла, клубочаться верби, біліють хатки соколянські,— аж дивно, як звідти люди видираються сюди, на цей горішній степ, на безліччю ніг утрамбовану ярмаркову толоку. Не кожен і підступиться до кручі, щоб заглянути вниз, голова може запаморочитись, а зате на горі кипить і вирує ярмаркове жит-

тя. Який тут рух, який грай-гомін лине далеко у степ, де курява стоїть до неба!

Щоб когось з малих взяли на ярмарок, це треба було заслужити, заздалегідь велися переговори, хто за тебе пастиме того дня,— і якщо таки завтра беруть тебе, то знай: ти заробив, це неабияка тобі винагорода й честь за пастушачі твої труди.

На ярмарок виїжджаємо рано-вранці. Ще й сонце не зійшло, небо ще тільки грає зорею, а звідусіль, всіма степовими шляхами, суне й суне люд, піший і кінний, торохтять вози, риплять гарби, подзвонюють новенькі брички, на весь степ клекочуть, аж співають колеса гойдливих ресорних тачанок. Музикою коліс повнився степ! Музикою м'якою, переливчастою... Тачанки — то був особливий витвір степового життя, для нас то було втілення прудкості й граціозності, то вітер, поезія, краса, бо ж і батько Заболотних разом із своїм другом-латишем літав десь у таврійських просторах на невловній ворогами кулеметній тачанці, хоча в Тернівщину обидва добувалися пішки. А тачанки теперішні несли на собі познаку інших чиїхось пристрастей, тут змагалися честолюбство, пиха та чваньковитість розбагатілих хуторян: у кого дзвінкіша? В кого квітчастіша? На чиїй плавкіші ресори? Чиї коні несуть скаженіше? Ці новітні тачанки виходили з-під рук майстрів десь у Чаричанці, у Нехворощі, Кобеляках або і в самій Полтаві, десь там у кузнях кували для них ресори, гнули обіддя коліс, малювали червоне трояндове квіття по смоляночорному лакованому тлі! Недалека від нас комуна «Муравей» теж почала робити свої тачанки, і до цього важливого рукомесла, що вважалося гордістю комунарів, останнім часом залучено було й Заболотного-батька та Яна Яновича, котрий виявився неабияким майстром по ресорах, хоча й свищиків своїх не забував, фірма його в наших глинищах процвітала, як і раніше.

Отже, поспішаємо на ярмарок, в круговерть його розбурханих пристрастей. Сила нашого устремління вперед, до ярмаркових видовищ, аніяк не менша була тоді, ніж зараз, коли в потоці блискучих машин мчимося чимдуж до шедеврів багатющої картинної галереї, щоб постояти перед образом Мадонни, котра може виявитись тільки віддаленим варіантом образу тієї, що її нам відкривало колись життя і так розкішно творила, домальовувала дитяча уява.

Живопис ярмарку поставав перед нами, такий розмаїтий, бурхливий та розгонистий, ну просто як монументальні творіння мексіканців! Ще зі шляху нам видно ярмаркове тирлище, величезну толоку, що вся захрясла возами й котить далеко над степом свій гомін... Посеред ярмарку височить сферичне шатро каруселі, воно барвисте, з китицями та дзвіночками, цілий день його розкручуватимуть, ганятимуть місцеві хлопчаки, а якщо випаде щастя, то допустять і тебе до вирла: тричі покрутиш — раз покатаєшся! Той катається, а той уже під кущем векає, занудило від крутьби, знемагає від перенасолоди.

На перевернутій бочці стоїть чоловік, крикун довгошиїй з коробом на грудях, папугою на плечі, і рівним, ніби заведеним, проте далеко чутним голосом закликає люд:

— Гей, коноводи, воловоди, гречкосії, люлешники, селяни, городяни! Крамарі, шинкарі, дьогтярі, шевці й кравці, шаповали, коновали! Проїжджі, прохожі, миряни, цигани, всі добрі люди, а сходьтеся, сходьтеся на забаву! Ілюзії показує, судьбу предсказує іноземець із Франції Маловічко!

А поруч:

— Налітай, налітай! Горщики, миски, мальовані, полив'яні, цяцьковані! Візьмеш макітру — не впаде од вітру! Горщик без здачі, ще й свистунець на додачу!..

Цілими ватагами вештаються цигани, зляскують батіжками, запально сперечаються, торгуючи коней, причіпливо оглядають їх, гнідих, вороних та чалих: роздирають їм роти до останнього кутня, хапають за хвіст і закручують його аж на спину коняці, промацують сухожилля, б'ють шкапину кулаками під ребра, аж поки з господарем долоня по долоні: лясь! Лясь! Зійшлися! О'кей!

Але бракує на цьому ярмарку ще когось, неповний якийсь він сьогодні... Олекси-баламута нема. Де ж він? Що сталося? Якби знав, що Винниківна теж тут, неодмінно з'явився б, ради неї утнув би щось таке, що весь ярмарок струсонуло б, адже ради Надьки шибайголова наш піде на все, ради своєї любові будь-яка фантастика буде йому під силу!

Тож як це, щоб ярмаркувалося сьогодні без нього? Одначе, гей коноводи, воловоди, люлешники, гречкосії, слабодухі й безстрашники, гей усі добрі люди, анумо

дивіться он у той бік!.. Наче вітрець перед бурею — таке щось пробігло, прошелестіло по натовпах:

— Олексу тернівщанського ловлять!

Не було, не було і ось він є: як з-під землі вродився, щоб збаламутити увесь ярмарок, там десь серед моря голів, серед грай-гомону людського чути все дужче: «А держіть його! А ловіть!» І вже люд, кинувши торг, витягує шиї в тому напрямку, обличчя в багатьох напружено веселішають, бо що ж то й за ярмарок, де нікого не ловлять, не б'ють?

— Гуляй, душа, без кунтуша! — чути розгонистий вигук над людьми та кіньми, а ця душа знов забризкана кров'ю, сорочка роздерта, чуб розкуйовджений, ця ось душа з гиком бандитським, з веселим відчаєм у вічу летить стойма в тачанці, запряженій не знати чиїми кіньми, піна клуб'ям летить від сталевих вудил... Віжки до краю напнуті, Олекса тримає їх у руках, а так наче в зубах, зуби раз у раз біло поблискують — він сміється! Ткана матір'ю біла сорочка вся кров'ю заквітчана — уже встиг. Летить наосліп, коні — як звірі, жене їх, а куди? Невідомо, як він опинився на тачанці, на одній із тих розмальованих, що з квітом та дзвоном поспішали ранком на ярмарок, співаючи колесами на весь степ? Не інакше, як силою видер її разом з кіньми в котрогось із тих, з ким бився на храмах та ярмарках і яких ненавидить не менше, ніж вони його. Вони для нього — то все кровопивці, кугути, жмикрути хутірські, гнойоїди, а він для них — бандит, злидарчук, голота з голот, босяцюга слобідський, найненависніший з усіх, хто є на землі. І ось видер тачанку чиюсь, реквізував назовсім чи покататись «позичив», віжки туго на руку накрутив і жене, розжохкує безупинним бадьорим гійканням вже й без того осатанілих коней, жене та гукає до ярмарку: «Розступись! Розлетись!» — а, загледівши тернівщан, хвацько стріпує чубом, веселіє до нас перерваною губою:

— Перекажіть Надьці, що бачили мене! Скажіть, що я сміявсь!

Найбільше, видно, йому хотілось, щоб і вона побачила, як він ось зараз стойма летить у тачанці, його тішив, забавляв самий ефект вибуху, вся оця колотнеча, захват гречкосіїв і лють хуторян, на очах яких витворював свій шалений спектакль, де головним героєм була його власна персона, розбишацька його зухвалість. Без

сумніву, володіло ним під цю хвилю не власницьке, а, скорше, артистичне почуття, бажання покрасуватись перед тією, яка, можливо, теж десь тут із своїм батьком-бджолярем загубилась серед ярмаркової веремії. Щоб людей не топтати, Олекса правив коней побіля ярмаркового натовпу, гнав окрай де було просторіше, віддавався своїй розвазі самозабутньо, а що за ним юрмою біжать переслідувачі, це тільки піддавало йому жару! З кіллям та піднятими люшнями звідусіль біжать, тюкають, перегійкуються смертельні його вороги, всі ті озвірілі, задихані, на чию власність зухвалець слобідський зазіхнув і якому вже наперед від них визначена судьба — самосудом порішити бандита на місці. Вони бігли йому навперейми, відтискували безтямну його тачанку до круч, намагаючись оточити, бо ж звідти він нікуди не втече, прірва соколянських глинищ муситиме його спинити, ось там він уже потрапить під їхні кілки та люшні. Олекса ж гнав свою квітчасту тачанку далі, здається, без усякого ляку, кидав сміливі погляди понад ярмарком, видно, таки сподіваючись загледіти кохану свою поміж людьми. Та замість красуні Надьки він бачив роздерті в криках куркульські роти, спітнілі пики та підняте кілля,— це їм датися в руки? «А дзуськи!» — гукнув він глумливо до своїх убивць і погнав буйногривих ще дужче, хоч добре ж знав, що перед ним ось-ось постануть глибочезні урвища. Він мовби вирішив, кинувшись з височезної кручі, єдиним духом перемайнути через прірву, через сяючу Ворсклу внизу, птахом перелетіти той, ніким ще не подоланий соколянський каньйон. Переслідувачі вже наперед тішили себе картиною близької розправи, уже їхня мстива уява, певне, бачила на дні глибокої прірви строщену купу того, що тільки-но було нашим одчайдухом Олексою, летом та шалом було його дикої квітчастої колісниці... Одначе не дав їм Олекса такої потіхи: в останню мить перед самісіньким урвищем він, віжки круто рвонувши, коней від прірви зумів відвернути і, промчавшись понад безоднею так, аж наче праві колеса, не маючи вже під собою землі, порожньо промигтіли в повітрі, після такого ось неймовірного розвороту Олекса спрямував свою колісницю в степ, де одразу ж до нього приєдналися його друзі-цигани, і не минуло хвилини, як за їхніми шарабанами тільки пилюка хмарою встала десь на Козельськ.

Скільки пізніш пережитого, може, навіть страшнішого, встигло розвіятись, розгубитись на життєвих наших дорогах, а цей епізод чомусь душа зберегла, з-поміж інших відібрала, і вже ось тут, у крайсвіті, на бетонах цих надшвидкісних трас, зараз у всій жаркості яскравіє нам той соколянський ярмарок, його буйний, кривавий живопис.

Збаламутивши ярмарок, зник Олекса ніби назавжди, але для нас, хлопчаків, зник не безслідно, бо відтоді щораз, коли в нашім степу заходитиме гроза і ми, пастушата, будемо позиркувати з-під полукіпка на хмари, що сунуть із-за Вигурівщини на нас, чорні та білі, може, навіть градові, щораз, як блисне, як грякне в тих хмарах, так, що й степ задрижить, неодмінно при цьому нам чомусь уявляється Олекса, здається, що то якраз він стойма в тачанці гасає оце по тих насурмлених хмарах, перелітає своєю колісницею з грізної чорної хмари та на сиву, аж градово-білу, гукаючи через усе небо до нас: «Перекажіть Надьці, що бачили мене! Скажіть, що я сміявсь!»

Пропав, не бачити нам більше Олекси, так думалось, одначе через якийсь там час він знову вимайнув на нашому обрії. В Озерах з'явився, де того літа мандрівна артіль майстрів взялася підновити дзвіницю, обдерла проіржавілу баню на ній, полатала та й знов обшивала, не перестаючи дивувати людей своїм безстрашницьким умінням. Отам після тривалої відсутності й вирінув знову Олекса, діставши притулок у своєї озерянської тітки по матері. Стоячи внизу, подовгу спостерігав роботу майстрів нагорі, ні з ким у ті дні не бився, стримував свою забіякуватість, майстрам деколи виявляв свою шану в той спосіб, що пропонував котромусь закурити, хоча всі вони — батько й п'ятеро його синів — тютюну зовсім не вживали. Мав ще звичку Олекса з місцевою дітлашнею, блукаючи коло церкви, шукати собі розваги біля тих небезпечних ям, в яких гасилося вапно для ремонтних робіт; за відсутністю таких речей, як порох і динаміт, що до них цей тернівщанин змалку мав посилену цікавість, став він на потіху дітям заряджати вапном пляшки горілчані, і їх потім розривало вибухами, як бомби,— одного разу ледве очі не повипалювало нашому Олексі.

Потяглась після того душа його знов до Тернівщини.

Одного вечора під неділю з'явився він у нас на толоці в товаристві тих самих молодих майстрів, що їхнім вапном трохи не обпікся до сліпоти,— привів їх Олекса в слободу до нас на гуляння, бо ж музика тернівщанська і в Озерах визнавалась неперевершеною. З приводу такого нашестя женихів тернівщанські матері застерігали дочок:

— Ви з тими захожалими кавалерами не дуже... Зайдисвіти, вони всюди женихаються, на словах вони всі нежонаті! Довіриться йому дівчина, а він зірвав вінок і шукай вітра в полі...

Один із тих зайшлих майстрів, красень чорнобровий, стрункий, джигунистий, став першого ж вечора перепитувати дівчат про Надьку Винниківну, цікавиться, чого вона на танці не виходить, бо ж у Полтаві гарно танцювала,— і саме його розпитки й навели дівчат на думку: чи не є оце якраз він, Надьчин спокусник?

Кимось той джигун нібито переказував Надьці, щоб вийшла наступної суботи на колодки, але Винниківна на гулянці так і не з'явилась, хоч озерянська ватага разом з Олексою була тут як тут, та ще й напідпитку всі...

В Озерах тим часом майстри забирались із своїми роботами дедалі вище вгору, ближче до неба, вміли вони те, чого Олекса не вмів, і це, видно, завдавало йому різних думок. Бо щодень частіше задирав баламутну свою голову вгору, де в риштуванні, навіть не підв'язуючи себе, працювали молоді майстри, посилаючи звідти білозубі усмішки вниз озерянським дівчатам. А той їхній джигунистий, найвродливіший серед братів, Іванчорнобров, котрий завше брав на себе роботу найсміливішу, найризикованішу, іноді навмисне ставав на зовсім тонюсіньку дощечку, щоб налякати не байдужих до нього дівчат, що зі страху аж ойкають унизу, або для жарту обіймав руками округлу ще драну, що й хмари крізь неї світились, баню дзвіниці, дивіться, мовляв, який я, чи кому-небудь із ваших вдавалося ось так зловити в обійми хмару небесну?!

Нарешті цибулина бані готова, стирчить над нею шпиль десь у небесах, і вже настає той день, коли буде звершуватись дійство найнебезпечніше — підніматимуть важкий, кутий у кузні хрест на самий вершечок шпиля. Хтось має підняти його, вознести в ту височінь, що від неї в гречкосіїв-озерян аж голова паморочиться, вознести й насадити залізо, важче ніж плуг, на ту зовсім тонюсінь-

ку шпичку, якою шпиль видається людям ізнизу. Кому випаде? Хто візьметься? Бо прийшлі ті верхолази, втямивши свою винятковість, вирішили скористатись моментом і заправили ціну просто шкуродерську, на яку озеряни не могли пристати не тільки з міркувань матеріальних, а ще й амбітних, вважаючи, що таким здирством громаду хочуть принизити. А підрядчики в свою чергу затялись, не хотіли поступитись ані копійкою і якраз у день підняття, зібравши свої інструменти, похилили на Козельськ, сказавши озерянам на прощання: «Ви за нами ще й туди прибіжите, бо, крім нас, ніхто вам на ту цибулину картуза не надіне». Оскільки ж день визначено було заздалегідь і по всій окрузі пішла яса, то людей з такої нагоди зібралося тьма-тьмуща, більше, ніж на ярмарку, з усіх усюд посходились в Озера подивитись на це нечуване диво вознесіння. А тут, виявляється, нема кому: з тими здирцями в останню мить глека розбито, а місцеві — той боїться, тому не під силу, того жінка не пускає, а тому духу забракло: кому охота ризикувати життям?

Ось тут і настала уроча Олексина година. Згадали про всі його відважні ярмаркові бійки та баламутство, то ж чи не виручив би цей отряха і озерян своєю безстрашністю? Жіноцтво оточило Олексу, стало умовляти та вблагувати, пособи людям, бо ж ти той, хто нічого не боїться, і молодої жінки тобі не кидати, а мати он сама тобі дозволяє, хоч і сльози ллє! І вблагали. Повело озерянське жіноцтво Олексу-баламута в найближчу хату, і незабаром вийшов він звідти оновлений, мов наречений чий-небудь, у чистій-пречистій сорочці, і чуб на ньому розчесаний, і тут всі ніби роздивились на цього Олексу, що він же й собою нічого, дарма що губа перервана, високий та ясночолий, рваною своєю усмішкою обдаровує людей, і в очах горять іскри сонця, іскри мужності та відваги перед небезпекою,— а що більше красить юнака, як мужність? У такій пречисто-білій сорочці Олексу мовби ніколи й не бачили, раніше все йому манишка була забризкана кров'ю, а ця яскравіє чистими квітами, таку сорочку вишивають не для роботи, хоч цього дня на Олексу лягла, може, найважча з робіт. Ось уже його, наче молодого на весіллі, перев'язують жінки рушником, аж до землі довгим, вишиваним з найтоншого, на липневих сонцях вибіленого полотна. Однак перев'язують хлопця не для шани та красування,

міцним рушником тим, протягнутим попід руки, ув'язано Олексі за спину й величезний хрест, ковалями куте залізо, що ваги йому буде, либонь, пудів сто. Наостанку мати Олексина підносить синові до уст маленьку іконку з богоматір'ю на ній — благословляє всіма попами виклятого юнака перед його дорогою в небеса.

— Сило небесна, поможи йому!

Олекса, наче опоєний якимось трунком, стояв урочистий та задуманий перед тією височінню, що її належало здолати. Не озираючись, ждав, доки за спиною чиїсь дівочі руки лагідно поправляють на ньому вишиваний рушник, яким уподовж хребта туго прикручено, вузлом завузловано стопудове, позолотою вкрите залізо, той кутий озерянами хрест, що за плечима сторчма стоїть, вищий за Олексу. І ми, малі, бувши там, намагаючись крізь натовп дівчат протиснутись до Олекси найближче, в якусь хвилю помітили, що герой наш шукає когось поглядом серед людей, помітили, як раптом щось радісне йому промайнуло по зблідлому і якомусь святковому обличчю, не інакше, побачив, кого шукав,— без сумніву, Надьчине смагляве лице змигнуло йому навстріч, змигнуло й зникло серед дівчат у стрічках та вінках! Та, видно, це враз додало йому сили і певності, зміцнило дух відваги, бо аж випроставсь наш Олекса і, ледь усміхнувшись до людей, рушив: була не була!..

Тільки рушив, як зусібіч полетіли на нього квітчасті хустки, срібні дукати, сяючі чистотою рушники... А погляд Олексин уже був спрямований на незліченні в небо щаблі...

— Каскадер, а все тому, що Надьку любив,— втрутилось у наші роздуми дівча, а ми лиш здивовано перезирнулись і промовчали.

Мабуть, так ваговито й значливо ступають тепер космонавти до своїх ракет, закуті в скафандри, як ступав тоді він під вагою своєї залізної ноші, такої нелюдськи тяжкої, що аж земля вгиналась під Олексою при кожному його повільному, обережному кроці.

Довжелезна драбина вже чекала його, приставлена до цегляної стіни, а де перша драбина кінчилась, там ждала сміливця ув'язана канатами друга, а за нею — уступами — третя, четверта, і так до самого купола, до найвищого вершечка.

Завмерли люди, ніхто не дихав на майдані, всі стежили за тією людиною, перев'язаною рушником, яка зі

схрещеним залізом за плечима щабель по щаблю піді-ймалась вище та вище, туди, де тільки небо сяяло блакиттю, сяяла височінь. Хто знає, може, й трепетна мрія майбутнього льотчика якраз тієї миті саме тут з чиєїсь дитячої душі вперше проглянула в небо, запрагнувши крил? Дедалі вище задирали голови ті, що стояли внизу, дедалі меншим ставав той наш безстрашний Олекса, що з баламута став майстром сьогодні. Всі ми відчували, як йому щораз важче дається кожен щабель, і кому знати, чи не пошкодував він, що згодився взяти на себе таку ношу, залізну, страшну, хоча ж і не кожному випадає звершувати в житті, ось так на виднолюдді, свій майстровий соколиний труд!.. Всі тягнуться поглядами за ним, линуть угору як одна душа. Олекси нам уже ніби й не видно, тільки птахом у небі біліє його сорочка, в'ється чистий рушник, та розтопленим снопом золота іскриться в сонячному промінні те, що юнак возносить до самого вістря націленого в небо шпиля. А хвиля по хвилі вже ніби й сам він тане-розтає у сліпучім промінні, якимось мерехтінням стає наш Олекса-майстер, і вже здається нам, що ніби саме лише проміння золотим снопом вихриться від тієї людини, що від нас, перестрашених на землі, даленіє, у небі зника... «Була не була!..»

А потім — не знаєм, що сталось... Тільки Олекса вже долі, в пилюці лежить, все тим же рушником перев'язаний. Горілиць розпростався на своїм згубнім залізі, що аж у землю вгрузло. Люди обступили його, а ми, дрібнота, крізь частокіл ніг теж прозираємо на його обличчя, а воно, таке бліде, таке біле, біліше за те горюче вапно, що, вибухаючи десь тут, пляшки розривало... І такий вродливий лежить він, наш Олекса, ніколи таким не бачили його. Крапельки поту росою блищать на високім чолі, брови, як намальовані, чорніють на смертельній блідизні такого спокійного-спокійного обличчя. Розпластаний у пилюці, повержений, але тепер чимось ніби значніший, він з-під приплющених вій так умиротворено дивився кудись у височінь, де озерянське небо зосталось тепер без нього порожнє, лише із сонця золотим снопом. А нам, дітворі, страшно, нам аж морозно стає, хоч спека палила над Озерами і в тисняві можна було зомліти. І все ж, затиснуті серед лісу чобіт та босих ніг, ми, малі, очей не могли від Олекси відвести. Дивно, але те, що сталось, чомусь не сприйма-

лось як Олексина поразка, падіння десь звідти ніяк не принизило для нас Олексу, більше того, це трагічне падіння якось аж піднесло його в наших очах... Ні, не баламут, а Майстер на землі перед нами лежить! Уже ні розбишацтва, ні буйнощів, тільки спокій великий та трудова втома завмерли в отій долоні, що спочиває в пилюці, де й козельська ікона валяється припорошена, зі страху випавши в когось із рук... Не вберегла, не захистила й вона!

Тяглася безконечно хвиля загальної очманілості, всі були такі вражені, такі ошелешені падінням Олекси, що не одразу зважились і підступитись до нього, аж поки звідкись мати випірнула і, тихо зойкнувши, впала синові на груди, занурилась змученим обличчям в той чистий-пречистий рушник. Сподівалась, може, останнім зусиллям вдихнути синові життя? Чи, може, побачила тут його ще таким, як був у колисці?

Ось тоді й зомліла Надька в натовпі серед дівчат. Видно було, як голова її знеможено лежить серед стрічок на чиємусь дівочому плечі, блідизна її смаглих щік була для нас такою незвичною, ось-ось, здавалось, впаде, і тільки руки подруг не дали їй, зомлілій, упасти.

Давня історія, але чомусь для нас важливо й це зараз з'ясувати: чому Надька тоді зомліла? Може, відчула перед Олексою свою непоправну тепер провину за те, що відмовила йому в коханні? Що не зуміла раніше розгледіти в Олексі те, що відкрилось їй ось тут, у день його вознесіння? Коли, замість розбишаки й волоцюги, побачила в ньому, хай і ненадовго, хай і поверженого, але ж таки Майстра, того, хто здатен виявився на щось незвичайне, соколине,— хіба ж не таким лежав він тоді перед нею, перев'язаний рушником, у пилюці...

Те, що, здавалось, повинно б уже й забудьтравою порости, раптом наздоганяє нас на чужій цій дорозі, і ось ми ніби вдруге переживаємо пережите, відчуваючи на собі той вічно юний, нерозвійний світ, звідки все на тебе дихає повнотою життя, силою пристрастей...

«Перекажіть Надьці, що я сміявсь!»

Перемовляємось із Заболотним про ту давню подію, з'ясовуєм подробиці, які чомусь досі не вивітрились із пам'яті, хоча, здавалось би, навіщо, навіщо нам зараз серед цього шаленства хайвею уява знову виносить десь із глибини душі ту мовби раніш і забуту сагу дитячих літ, сагу ярмаркової, назавжди відшумілої України?

XI

Пропливають мимо нас фрески чийогось життя, рябіють у вічу все інші та інші скопища реклам, що лізуть на дахи і навіть вище дахів, зависають у небі й чимось зваблюють вас, умовляють, переконують, обіцяють вам просто раювання земне, потім знов набігає польовий ландшафт, вдалині на пологих пагорбах сріблиться величезні якісь резервуари, біліють вежі невідомого призначення, зведені в мовби маврітанському стилі, на декотрих сферичні покриття голубіють яскраво, небесно.

— Загадковістю віє? — завваживши мою цікавість, каже Заболотний.

— З відстані ота найвища з веж нагадує своєю голубою банею мавзолей Тамерлана в Самарканді.

— А то всього лиш силосна башта,— друг мій усміхається.— По курсу ж ліворуч блищать винесені за місто шопінг-центри, сказати б, сучасні ярмарки: ей, миряни городяни, коновали, шаповали, налітай, налітай!.. Ну, а далі, на обрії, знов, як бачиш, пішла урбаністика, труби, дими... Володіння ентеерівські, і серед них «летимо ми, бентежні, мов бджоли, що шукають цвітоносних лугів», кінець цитати...

Ліду ѣраса, здається, заколисує, русява голівка опущена, та ось, звівши очі на водія, дівчинка запитує, як завжди несподівано:

— Кириле Петровичу, ми сентиментальний народ?

Заболотний вдає з себе іронічно здивованого.

— Ти звідки взяла?

— Ні, ви відповідайте по суті: сентиментальний?

— Мабуть, що так, надто ж коли ти маєш на увазі оцих двох своїх супутників... Нас як наслухаєшся... А, потвоєму, бути сентиментальним — це великий мінус?

— Я цього не сказала. Просто цікаво знати вашу думку.

— Хоча таки, мабуть, це вада,— розмірковує Заболотний.— Дорослі люди, мужчини, а раз у раз поринають у свої сентименти, розчулено десь витають усю дорогу... Тобі, певне, надокучило слухати нас?

— З чого ви взяли? Побувати там, де стільки сонця, де ночі зоряні... де ночами люди літають...

— А про сентиментальний народ — це в тебе звідки? Батечко просвіщав?

— Не має значення хто,— каже Ліда твердо.— До того ж у мене на це своя точка зору. По-моєму, краще бути сентиментальним, аніж черствим та бездушним.

— Я теж такої думки,— згоджується Заболотний.

— І татко, якщо й казав щось подібне, то зовсім не в осуд вам. А мама взагалі вважає, що сентиментальність не вада — це, скорше, ніжність душі, пам'ять, любов... Як і мені, їй теж подобається, коли ви з тьотею Сонею щось згадуєте або в два голоси заспіваєте оту вашу «Із-за гори світ біленький»...

— О, тобі вона теж подобається? — чути цей відгук про пісеньку Заболотному, видно, приємно.— Акварельна, пелюсткова річ, а от чомусь з естради її ніколи не виконують...

— Будь ласка, розкажіть,— просить після мовчанки Ліда,— що далі з Надькою буде.

— Всьому свій час, Лідо,— відповідає Заболотний,— а зараз послухаймо, що Верховний Коментатор нам заспіва... В нашім становищі, друзі, нам не слід відриватися від реальності.— І він знову вмикає приймач.

Вирушаючи в дорогу, сподівались ми одним ривком вихопитись з кола буденних клопотів, здавалось, усі зв'язки біжучого сьогодення обірвуться враз і поза ними, в дорозі, набудеться щось схоже на абсолютну вільність. Та й хіба не досягли ми, бодай частково, такого стану — стану позачасовості, чогось майже схожого на існування понадбуденне, перенесене в зовсім інші умовини, інші виміри? І все це чи не завдяки жвавим отим пастушатам, що, невідлучно супроводячи нас, понад хайвеєм на крильцях летять і летять! Зовсім мов янголята, тільки що замурзані дуже та з виразками на зранених, побитих стернею ногах... Ось кого не перегнати, ось хто ніде нас не покине, не зрадить... Напівміражні образи дитячих літ, вони чимось істотним доповнюють трасу, викликаючи з найдальших володінь душі щось юне й свіже, наче вранішня зоря! То світить там інша планета. Одначе й планета теперішня, цілком реальна, не полишає нас, знаходить і в цій летючій капсулі б'юїка, де ми сподівались зажити абсолютної вільності. Віднайшла і опікується нами, супроводить тихим плином класичної, сповненої краси мелодії чи меланхолійними негритянськими блюзами, або ж раптом озветься голосом Верховного Коментатора, як ми величаємо між собою невідомого супровідця, що раз у раз м'яко і вкрад-

ливо озивається до нас із глибин ефіру. Намагаємось навіть уявити, який він там є, цей ефірний суб'єкт, мені він, скажімо, вимальовується в образі життєрадісного рекламного молодика, що вдосвіта попихкував сигаретою на одному з хмарочосів, де ми проїздили,— звисока мружився до нас приязно і пускав кільцями справжній дим... Ліді ж невидимець-диктор чомусь нагадує більше Тарзана. А загалом він для нас уже ніби добрий знайомий, голосом, бездоганно поставленим, тоном напівінтимним Верховний Коментатор виповідає нам чергову порцію новин, дарує майже довірливо потік вістей про ті головні найсвіжіші події, якими світ живе зараз там, поза обшивкою нашого авто, поза невщухаючим шумом та свистом траси. Тринадцятирічна дівчинка пограбувала банк. Ровесниця ось цієї, що сидить за спиною в Заболотного, сидить, знову впавши в задуму після нетривалого пожвавлення, й ловить поглядом той пролітаючий, попідобрійний світ. Коментатор передає подробиці. Було ось так: серед білого дня зайшла дівчинка до приміщення банку на людній вулиці, наставила на касирку пістолет і звеліла їй накидати повен кульок банкнотів. Ніби цукерок. І гуд бай, навіть усміхнулась на прощання. Не подумала тільки, що за рогом кварталу її вже зустрінуть озброєні детективи... Голосом рівним, вкрадливо-милим розповідається також про те, який випадок стався сьогодні вдосвіта на хайвеї номер такий-то, де таранили простір невідомі наші колеги по гонитві: в них там стояв туман набагато густіший, аніж на нашій трасі, тож коли один з автомобілів раптово зупинився з невідомих причин, на нього сліпма стали налітати и налітати з розгону інші автомобілі, бились, чавились, як це буває з вагонами під час залізничної катастрофи, коли вони, гороїжачись, лізуть один на одного, в самім своїм русі несучи крах...

— По телепрограмі минулого тижня щось подібне показували,— зауважує Ліда.

А ще на іншій дорозі, чуємо далі, швидкохідний трайлер ударив на шаленій швидкості по автобусу з дітьми, удар був такої сили, що крісла разом з пасажирами розлітались увсебіч, їх порозкидало на площі розміром з футбольне поле,— цю останню обставину ефірний тип виділив голосом, сповістив про неї навіть чи не з усмішкою: так, так — з футбольне поле... Вбитих стільки-то, а поранених стільки, лаконічно, зовсім несенти-

ментально сповіщає Верховний Коментатор і переходить до інших новин.

Дослухаємось, чи скаже він щось про те вбивство із милосердя. У вранішніх новинах він розповідав нам цю історію, власне,репортерський звіт про те, як зовсім недавно брат зайшов провідати брата до лікарні, де той лежав спаралізований після дорожньої аварії: розбився з мотоциклом. При падінні бідолаха зламав собі спинний хребет, і надії на одужання нема, оскільки ж тягарем він ні для кого бути не хоче, то сам нібито й попросив брата зробити йому останню послугу... І брат погодився, наступного дня з'явившись в палату відповідно підготовлений, сказав скаліченому: «Заплющ очі, це зараз станеться». Й вистрелив. А тепер правосудці ведуть тривалу дискусію: мав він право так зробити чи ні, буде це злочином проти гуманності чи не буде? І якщо це вбивство із милосердя, то чи слід за нього карати?

— Справді, як тут і вирішити,— сумовито зауважує Ліда.

Джаз ударив! Вискливим гострим вибухом звуків переповнився ефір...

А звідти десь — чуємо: колядують!

Святвечір. Село в снігах голубих, зовсім мов на полотнах імпресіоністів... Святвечір — то подія для всіх. Навіть хто й не говіє, і святих не визнає, і з сусідами чвариться, вічно воюється,— такому цього вечора теж настає передишка... Вогники жовтіють у вікнах, дими йдуть у небо запашні, і ми, чиє життя минає здебільшого надголодь, тепер з радісним гомоном, ватагами, збудженими, нетерплячими, в лахмітті, у якихось шкарбанах, весело попідвіконню гур-гур!

— Дядьку, благословіть щедрувати!

— Та сьогодні ж колядують?

— А ми вам разом усе!

— Дозвольте! Благословіте!

— Та починайте! Спасибі, що не минули.

Щедрик-ведрик,
Дайте вареник,
Ще й грудочку кашки,
І кільце ковбаски!..

І навіть дівчатка, зовсім дрібнота, десь там, у сусідів під вікном, попискують:

Коляд-коляд-колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меду не така,
Дайте, дядьку, п'ятака!

А ті грандіозні наші виходи на хутори, в майже невідомі землі? Коли ще задовго до походу робимо в хаті зірку-звізду на довгім держалні, клеїмо її з кольорового рожевого паперу, та ще так, щоб і згарок свічки можна було поставити всередині — світи, гори, моя зоря!.. Виходимо раннім досвітком, побрели крізь темряву в глибоких снігах колядники із звіздою, з світлом вогника в ній,— то вже не щедрик-ведрик, то вищий клас... А там, дивись, ще інша рухається в досвіткових полях ватага, і теж колишеться над нею звізда, світить далеко... Для посипання є в хлопців у кишенях усяка пашниця, все, що вродили тернівщанські ниви, засіватимем — залежно від наших симпатій — кому житом, кому вівсом, кому гречкою, або й навіть пшеницею-українкою, а котромусь жмикрутові хутірському, що влітку над тернівщанськими батрачатами збиткувавсь, тому дістанеться, буває, ще й жменя гороху, до вівса підмішана: шибки та лампадки аж дзеленчатимуть, коли пороснуть від порога хлопці такою шрапнеллю... «Ой, ненароком! Недогледіли!.. Вибачайте, дядьку!»

А от у Романа-степового таких жорстоких жартів ми ніколи собі не дозволяли. В хату його щоразу ступаємо схвильовано, з особливим трепетом ступаємо, як у маленький заповідник краси; з усіх хат хутірських ця для нас найгарніша, в ній завдяки Надьці все аж цвіте! Кажуть, Надьчина мати була доброю ткалею та вишивальницею, мистецтво це й Надька ще змалку від матері перейняла, і всі оті квіти, солов'ї та калина на рушниках — то якраз її, Надьчина, робота. Влітку під час ходінь до колодязя не раз, бувало, застаємо її за вишиванням. Сидить під вишнею в затінку, схилившись над шматиною полотна, і голкою тільки блись! блись! А коли помітить нашу цікавість, то й нам покаже, що там у неї виходить, якого кольору нитками, якими узорами вона саме уквітчує своє біле, невідомо для кого вишиване полотно.

— Це вже для Настусиних женихів,— пожартує іноді.— Щоб було нашій дівці чим нареченого перев'язати... Рушником, кажуть, щастя міцніш утримаєш біля себе.

І пояснить нам, що вишиваний рушник — це ж не для будня, не для того, щоб ним утиратися після вмивання, а щоб у день світлий, весільний з милим на рушничок стати, як співається в пісні... Чи й старостів перев'язати або під весільний коровай постелити... Всьому своє місце. Скажімо, ось такий рушник, де вишито сині квіти й червоні пташки, дівчина чи дружина може дати лише милому своєму — на знак вірності й пам'яті... «А якщо ні дівчина, ні вдова? — кортіло запитати, проте сором якийсь перепиняв. Цікаво нам і зараз би знати: кому ж таки вона вишивала, Надька Винниківна? Когось конкретного мала на увазі чи просто уявному Невідомому? Ніколи вже ми цього не відгадаєм, а ось хата її, що і взимку квітує мальовками, ружами та півнями — жар-птиця на комині, вона й зараз перед нами — незабутнє Надьчине творіння... Забавками дехто вважав, а нині нам ясно, що був у нашої Винниківни вроджений смак художній, а до того був ще й хист, завдяки чому в хаті в неї все єдналося на рідкість гармонійно, справді за законами краси. Нічого крикливого чи дражливого, все тільки заспокоювало, навіть яскравістю тішило зір, віяло злагодою на вас. Речі звичайні, повсякденного вжитку, а як вони виказували Надьчину натуру, прагнення власною творчістю оздобити своє просте трудове життя: скриня красується мальована, вся в яблуках з листям, і навіть віко скрині, тобто накриття, коли його Надька підніме, шукаючи нам гостинці, яскраво знизу спалахне снопом пишних синіх та червоних квітів та ще гроном винограду, котрий, на жаль, наших зим не витримує: ці квіти-мальовки з Надьчиної скрині так і перегукуються з півнями на комині, і з вишитим квітчастим рушником над Шевченком у шапці, і з розмальованими глечиками, що, взявшись у боки, мов парубки, вишикувались на миснику; не полишено без уваги навіть старий ослін,— його застелено тканим обрусом від порога попід стіною аж на пóкутя, де, за звичаєм, на різдво сіно лежить зелене, духмяне, на нього якраз і ставлять кутю... А з пóкутя, із-за лампади, позирає на нас образ знайомої жінки, що її можна було бачити майже в кожній тернівщанській хаті, як, до речі, й по всіх наших селах,— то образ Козельської богоматері, про неї навіть дітям було відомо, що колись вона оновилась біля криниці за чумацькою корчмою в Козельську, і невдовзі поблизу того місця на узвишші ви-

ріс жіночий монастир, до якого й наші слобідські ходили на прощу, а декотрі ціле літо працювали за копійки на монастирських буряках, дивуючись, як це той зачуханий, запилюжений, з скотарськими ярмарками й запухлими від пиятик прасолами Козельськ та має таку гарну богоматір, молоду, сумовиту й по-степовому смагляву, схожу чимось на наших молодих матерів.

Там пречиста
Ризи пралá..

Під час нашого посипання Надьчине мале, дикувато визираючи із-за комина, затуляється рученятами з удаваним страхом, хоча насправді Настусі приємно, коли ми війнемо-пороснемо по хаті житом-пшеницею та всякою пашницею, в погляді Настусинім, цього разу зовсім не сердитому, ми вловлюємо приязнь чи навіть захват, дівча належно оцінює наш прихід — такі ж бо герої, не злякалися ночі, морозу, прийшли, щоб співом-здоровленням виповнити хату... Ой радуйся, земле, світ новий народився!.. Молода мати, стоячи біля лежанки, як під дощем, весело щулиться під хвилями-повівами нашого жита-пшениці й позирає на свою донечку щасливо усміхнена: бач, Настунько, таки діждалися посипальників!.. А від вікна господар приязним оком міряє нас, вгадуючи, видно, де чий і хто вважається старшим у цій ватазі, що збилася біля звізди. Іч, які щедрі: і в коморі і в оборі — щоб було!.. Серед ведучих, найголосніших та найбільш ошарпаних, звичайно ж, господареві не важко впізнати одразу кількох Заболотних.

Доки ми посипаємо, сіємо-віємо та викрикуєм свою колядницьку хвалу цій хаті й сімейству її, із пóкутя, з-під рушника, весь час дивиться на нас і та добре знайома, на дошці мальована пречиста матір з немовлям, дивиться уважно й доброзичливо, наче оцінює наші завзяті старання та нашу чемність, бо ж посипали тут тільки житом-пшеницею, а головне — від душі, повними жменями; той зичливий іконний погляд з-під рушника почуваємо й тоді, коли, відкричавшись та ждучи дарунків, ще якийсь час топчемося біля порога своїм морозним, весело розбурханим після співу юрмиськом, а жінка з німбом довкруг голови по-материнськи озирає кожного з нас. Оскільки ж ми зичень господарям навикрикували найкращих, і щоб здорові були всі, і щоб родило їм у полі та в садку, і пасіка бджолами щоб пло-

дилась та медами повнилась, то й віддяка нам буде тут — з усього походу — найщедріша: Надька яблук запашних та волоських горіхів винесе на тарелі із хижки, а господар, відлучившись на хвильку, теж повернеться до хати з дарами, внесе цілу миску із щільником, порізаним на скибочки, з яких мед так і тече...

— Ану, козаче, сміливіше підходь,— звертається господар до найменшого,— частуйся, щоб швидше ріс!..

За мить уже всі ми лизькаємо свої щільнички, пересміхаємось. З тим медом на губах ми й виберемось у степ, у голубі сніги!..

Однак спершу перегріємось, як радить нам Надька. Теплом від комина віє. Годинник з гирею цокає на стіні.

— Прийшов, хлопці, Новий рік — побільшає день на заячий скік,— каже господар підбадьорливо.— Спасибі ж вам, що не минули нашої хати...

— Ми й на той рік прийдемо!

— Приходьте, не забувайте...

З усього видно, що сім'я ждала колядників, і якби ми не пробились сьогодні до них через сніги, не заколядували цим трьом душам ось тут на світанні, то, напевне, наша відсутність, наша нез'ява в їхньому степовому безлюдді була б сприйнята як недобрий знак. А тепер і вони раді, що їх не забуто, і ми теж висипаємо з Романової хати ватагою, щасливо збудженою, нам приємно тиснутись плечем до плеча коло своєї зліпленої з кольорового паперу звізди, що вся, мов квітка, наповнена світлом від прилаштованої всередині свічечки, котра й на вітрі не гасне. Душі наші повняться теж чимось гарним, повняться, як ота паперова зірка, світлом, і ось так знову ми плечем до плеча, мов брати, далі шугаємо по снігах у синій досвіток нашого синього степу...

— Мабуть, то були останні на світі колядники,— каже Заболотний,— та й пастушата, певне, останні... Якраз нам випало завершувати цілу епоху на тих тернівщанських степах, в літах уповільнених швидкостей. Ніколи більше цього не знатиме людство... Гуртик хлоп'ят шугає в снігах, вогник звізди несуть над собою, радість людям розносять... Пішли і не вернуться.

— Шкодуєш?

— Річ не в тім... Крім того, якщо брати всебічно... Кому-кому, а пасльоновим дітям добре знати, як там у будні було. Постійне приниження злиднями, чоботята одні на трьох, а зими довгі-предовгі, котрийсь і шко-

лу змушений кинути, відбуває тривале ув'язнення на печі. В хаті сирість, цвіль, сперте повітря. А зате, як вискочать з-під своєї кручі, мов потерчата, ці Заболотні, все горить під ними, снігову бабу величезну зліплять за мить, обіллють водою, заледеніє так, що нічим її не розбити — до весняного сонця стоятиме їхня статуя свободи з піднятою вгору мітлою... А влітку своє: стерні перед тобою стирчать, наче залізні, ноги весь час кровоточать... Але ж не журилися, правда? Прийде весна, лагідним, легітним повітрям тебе обвіє: живи! рости! Поезія дитинства, вона ж таки була, був світ, сповнений росяності, радісних барв, залитий вранішнім світлом... Яка буря почуттів вирувала в дитячому серці, коли вперше, під чиїмось вікном чи на чиємусь порозі ставши, маєш тоненьким своїм голоском провістити: світ новий народився. А ті наші виходи із звіздою по хуторах, вони ж відвагою рівнялися виходові мореплавців, що пускаються на своїх вітрилах у безвість... Лячно, звичайно, опинитися в степу серед темряви, де можна заблудитись, де тільки й чути здаля гавкотню злющих собак хутірських, але гайда, гайда!.. Зате ж, буває, й віддяка дістанеться: стоїть ось Романова сім'я, справді ощасливлена вашим житом-пшеницею, бурхливою щедрістю дитячих душ... Поздоровили, нащедрували людям найкращої долі — чому б і не збутися їй? Хто ж думав тоді, що все так круто повернеться...

Я знаю — це він про дальшу долю тих людей. Про одну з тих нещадностей, що й дітей не минали, залишаючи познаки в душі на все життя.

— Сильне ж то зілля,— зітхає Заболотний після мовчання.

— Не зіллям би я те назвав,— відгукуюся до нього.

— Про що ви? — поглядає Ліда на нас тороплено, ніби спросоння.

— Та все про те ж... Про одну таку штуковину, що її тепер не всі й визнають,— роздумливо каже Заболотний.— Голосом сумління, Лідо, це звалось колись.

— Феномен, властивий лише людині, та й то далеко не кожній,— кажу я.— Йдеться, Лідо, про совість...

І далі чує дівча, як двоє дорослих мимрять щось на цю тему. Що є речі, від яких не втечеш. Що сумління людське, виявляється, схоже на вузлик, його теж можна розтривожити. Сидить собі тихо десь там у щільниках душі — і раптом... Ліда заінтриговано поглядає на нас —

то на мене, то на Заболотного,— наче вирішила будь-що добутися ясності, вона здивована нашими недомовками.

— Совість... зілля... А при чому тут ви?

— При тому, Лідо,— посуворівши, каже Заболотний,— що найменша похибка в житті, вона не минає безслідно, рано чи пізно, а людині відгукнеться... Через астрономічні відстані літ, десь у крайсвіті, на якому-небудь, скажімо, хайвеї, а раптом дожене, нагадає: ось і я... — І після мовчання якось незвичайно глухо звертається до мене: — Досі мене пече той Надьчин погляд... Пригадуєш, там, біля сільради, коли вона вже сиділа на санях, споряджених у далеку дорогу...

Бачу і я той погляд. Під час великої перерви вибігли ми з школи на толоку. Так і є. Людно й тривожно. Валка саней налаштованих, знаєм куди, і на останніх із них Надька з своєю Настусею... Сльоза на розпашілій щоці, і такий зболений погляд, звернений до нас, школярів: «Оце ви мені таку долю нащедрували, хлопці?»

Які бурі пронеслись над життям лиш одного покоління! Бурі, що навіть дітей не щадили. Чи, може, справді була неминучість, що нам її визначила наша сувора, зовсім не сентиментальна доба? Коли про щось у цьому дусі ми починаєм розмірковувати вголос із Заболотним, ніби знехітьма перекидаючись словом про той ураганний вітер,— буває ж такий, що й телеграфні стовпи валить, і живі дерева з корінням виривае з землі,— Ліда, що досі, здається, слухала нас співчутливо, зараз, відвівши погляд, знов припала до бокового скла, їй наче стало ніяково за нас... Чого, здавалось би, цій безневинній нашій супутниці ніяковіти? Чи і її вседосяжній уяві та вигостреній на хайвеях аж надто зрячій інтуїції виявилось доступним побачити те, що одного хуртовинного дня, коли світу не видно, так зримо поставало в образах наших тодішніх дитячих фантасмагорій... Як Надьчині рушники, зірвавшись зі стін, самі собою, зовсім мов птахи, вилітають крізь навстіж відчинені двері і, війнувши червоними крилами всіх своїх солов'їв та жарптиць, зникають одразу вгорі, на наших очах зникають у хмарах! Може, й десь там літають табунами розполоханих червоних на чорних Надьчиних птиць? Того дня все дотеперішнє ставало невпізнанним. Сама собою, без нікого розчинилася скриня й миттю стала порожня. Щось у печі заквилило дитячим голоском... А зіжма-

каний квітчастий обрус, оголивши лаву, вже на долівці пручається, мов живий, під обмерзлими чиїмось чобітьми в личаках,— то на ньому, нічого не помітивши, тупцяється Мина Омелькович, що, розкарячений серед хати, саме нахильці вишнівку із бутля п'є. Одна мить — і повилітало все, оголилися стіни, а знадвору в нарозпаш відчинені двері вітром та снігом бурхає аж на нас, тороплено знічених біля печі школярчат, зима вивітрює останнє тепло з Романової оселі, і хата одразу робиться пусткою, а той вітер надвірний, що в хату поривами б'є, тебе й зараз морозить,— була в ньому ніби якась непристойність, може, то був вітер кривди й сваволі, вітер гріха?

XII

Але все це станеться згодом, поки що ж наближення бурі ні в чому не почувається: поки що в Тернівщині все як і досі було.

Хоча ні. А Фондові землі?

Мабуть-таки, хтось почув погуки хлоп'ячої долі, німі волання самотності, коли ми десь там, кожен собі поокремо, пасли корівок по межах, де цілий день ти — один, як палець. Товаришів за житами не видно, безлюддя й тиша довкола, дрімають пагорби, звузивши світ, нікого не догукнеш.

Не інакше, як хтось почув наші дитячі жалі, поспівчував, бо раптом:

— Завтра їдемо на Фондові землі! Ось там, хлопці, вам буде роздолля...

Що за Фондові землі? Тільки розмови дорослих досі можна було чути про них, ніхто з нас, хлопчаків, ще тих земель не сягав. Але образ їхній ми вже маємо в собі: то — як рай! Отже, завтра ми рушаємо в рай, в країну райську проляже наша дорога.

І все це сталось тому, що з певного часу в Тернівщині виникло так зване машинно-тракторне товариство. Не соз, ні, дядьки наші чомусь неохочі до цього слова, а тітки й зовсім його не люблять, бо ж у созі буде «одна ковдра на всіх», інша річ — тракторне товариство, це звучить якось аж гордовито. Об'єдналося поки що кількадцять тернівщанських родин, але то сила, то здебільшого колишні фронтовики, люди, що з машинами

мали справу, не тільки з ралом дерев'яним... Дядько Семен Шарий, родич Заболотного, скажімо, на фронті опинився серед механіків, є й карточка, де він сфотографований у шкірянці біля свого броньовика. Зважаючи на це, в нашому новоутвореному товаристві йому доручено разом із латишем відати кінною молотаркою. Бо хоч товариство й зветься машинно-тракторне, однак трактора в нас поки що нема, єдиний на всю округу «фордзон» є тільки в комуні, в тій самій, що робить тачанки та сіє гречки. Тернівщині ж свого часу дісталася з панської економії кінна молотарка, що нею дядько Семен та Ян Янович спершу обмолотять тернівщанські токи, а потім уже вирушать, згідно з угодами на довколишні хутори, до більших стогів, добуваючи, крім усього, ще й престиж та славу своєму тернівщанському товариству. Оце ж вам і голодранці! Взявшись дружно, без лементу та гвалту відремонтували занехаяну молотарку і тепер втирають носа зарозумілим хутірським очкурам, які вважали, що тільки вони вміють господарювати! Декотрі з тих очкурів не соромляться навіть з могоричами підступати до слобідських наших механіків, по-лакузницькому запобігаючи ласки перед дядьком Семеном та його товаришами, бо кожен з хуторян зацікавлений, щоб до нього першого потягли на кінній тязі свою махину ці тернівщанські «майже комунари». Діставши від банку кредит, товариство невдовзі придбало ще й віялку, трієр і новісіньку, щойно з заводу «Червона зірка», січкарню завідувати якою випало Мині Омельковичу, хоча домігся він цієї посади не без труднощів, його й до товариства прийнято було вельми неохоче, не з одного боку заходив допитуючись: «Як би до вас устряти?» Люди ставлення свого не ховали, відверто мовилось про його ледачість, тож довелось Мині таки добре упрохувати, щоб його зволили прийняти до гурту. Пообіцяв, що не ухилятиметься і що згоден він і січку різати, і віялку хоч порожню крутити, аби тільки бути зі всіма...

Окрім ряду дотеперішніх пільг, нашому машинно-тракторному від держави дісталася ще одна: Фондові землі віддаються йому цього літа під сінокіс! Косіть на здоров'я, а хлопці ваші хай пускають своїх рябих та мурих на волю, хай налигачами не викручує дітям руки худоба тягаючи їх по межах!..

Отже, на Фондові землі!

Ще звечора ця новина сколихнула наші дитячі душі. Ми довго не спимо, тішимось наперед тим, що має статися завтра: дорога, далеч і те роздолля, де паша царська де трави в людський ріст.

Вирушаємо рано, ще тільки смужка крайнеба зазорілa нам із-за тернівщанської гори. Споряджаємось в дорогу цілими сім'ями, ніби назавжди. Взято з собою все необхідне для далекої мандрівки: під возами подзенькують дійниці, на возах вмощено барильця та тикви з водою, харчі, казани. Ззаду до возів корови прив'язані, наче на ярмарок їх ведуть. Попереду всієї валки, прокладаючи нам дорогу в той фондовий рай, побіг цуцик Заболотних, наш загальний улюбленчик на ймення Букет. Рудий чи навіть бурий, наче трохи підсмалений, з хвостиком, бадьоро закрученим догори, він, той Букет, не зраджував нас і в трудні часи, коли ми з Кириком не могли бути разом, коли цілими днями, блукаючи самотою по межах, знудишся, бувало, заскнієш так, що аж плакати хочеться, бо ніде ж поблизу живої душі. Саме тоді раптом — гледь! — біжить, котиться від села до тебе доріжкою маленький клубочок з хвостиком, закрученим догори... Це він, Букет, відчувши твій смуток, прибіг провідати, підбадьорити, щоб не скучав, щоб не занепав твій дух серед безлюдного степу, серед безкраїх розімлілих нив. Покрутиться біля ніг, полащиться, повсміхається тобі своєю собачою усмішкою (вони ж уміють всміхатись!), але триватиме гостювання недовго, лише доки маєш при собі окрайчик хліба, а як окрайчика не стало, облизався Букетик, вибачившись перед тобою поглядом, і знов хвостик бубликом — подався до села. Важко на Букета за це навіть і ображатись, адже в нього свої обов'язки, йому, крім Кирика й тебе, ще когось треба провідати. Букет знає, де хто пасе і хто є хто. А тепер ось він весело прокладає нам путь на Фондові землі, так упевнено побіг собачою ристю вперед, наче вже й раніше бував там і зараз бігти йому цим шляхом не первина. Випужне на бігу ранню перепілку з-під росяного жита, поженеться за нею, дзявкнувши кілька разів, а тоді й до нас озирнеться на вози: «Бачите, який я хоробрий, як мене бояться? Все птаство від мене хто куди!»

Шлях старий, вторований, що про нього в нас кажуть: битий шлях, він то западає в яри, де колись підстерігали людей розбійники (а зараз можна спокійно води з

криниці напитись), то знову вилазить з байраків, видирається на горби, де світ нам усе більшає й більшає, і разом з ним ніби більшими стаємо й ми, дітлахи. Подорож триває довго, з Тернівщини виїхали, ще в небі й вранішня зоря блищала і ноги в усіх були мокрі від рос, а до місця доплуганились — сонце підбилось ген-ген, зате все, чого ждали, справдилось повністю: тут таки воля-роздолля, тут рай! Біля Тернівщини теж степи, але там вони в латочках нив, покраяні, помежовані, а ці Фондові землі — рівна рівнина, без ярочка, без горбочка, відкрились перед тобою простором наче на тисячу верст і весь той простір у травах високих, квітучих, у дикім привіллі, може, й не ораний цей степ ніколи, плуга не знав, і нічия коса, мабуть, тих трав не торкалась! Одразу ж пустили корів — хай бредуть, порозпрягали й коней — хай пасуться! Корови без налигачів, коні без пут, вільні, нестриножені, а ми, малеча, вільніші за них усіх! Ще вчора скніли, нудились по межах, а зараз нетямимось від щастя, ми порозбігались у травах, падаємо й качаємось, лящимо, залоскочені, перекрикуємось. Букет стрибає коло нас, охоплений теж нашим настроєм, і лящить так само щасливо, як і ми.

Потрапили ми на іншу планету. Тут зовсім інакше світовідчуття, інші виміри часу, нам хотілось би зостатись тут вічно! Нема й близько недобрих людей, нема злих пристрастей, всі, як і личить тим, що в раю, усміхнені, лагідні, жодна з матерів ні на кого не свариться, ніхто ні на кого не сердиться, жоден з батьків не гримне на нас за всі оці пустощі. Тут гніву нема, тут всі добрі, всі між собою мов брати та сестри і, може, так буде завжди? Чути далі передзвін, то, випроставшись, наші тернівщани коси мантачать, голосно пережартовуються, ану ж бо, як старатиметься Мина Омелькович, бо коли це комуна, то тут не відставай, гав не лови, інакше ззаду чиясь коса ненароком і п'яти пообтина. Отже, і з перекуром, чоловіче, не спіши, тримай ручку, клади покіс на совість, в гурті такий закон...

Виступає нас немало —
Аж дванадцять косарів!..
Косим клевер, косим трави
На комунівській землі!..

Могли б навіть такої заспівати тернівщани, натхнені цим роздоллям, та хоч і не до співу поки що, люди біль-

ше хекають мовчки при такій роботі, зате їхні коси співають здружено, в злагоді, співають трави, лягають рівним покосом, що йому, здається, й краю не буде,— десь аж під небосхилом можуть собі вільно вганятися в буйну рослинність наші зрошені потом косарі...

А ми лежимо серед трав запашних, високих, нам аж млосно серед їхнього сонячного духу. Квіття на вершечках трав погойдується над тобою десь аж у небі, бо тут навіть і не питай, чи далеко до неба, тут воно хоч яке високе, але мовби для тебе досяжне, блакитніє все небо привітно, сміється до нас своєю сяючою просторінню: я ваше, я прикриваю вас від усього лихого! І лише де-не-де по обріях з глибини блакиті ледь помітно сріблятьсяся хмари-оболоки, що у нас їх названо д і д и... Мудрі, добрі «діди», спокійно світяться вони з висот своїми чистими бородами, чатують дитяче оце наше раювання і ніби всміхаються лагідно з-під обріїв до нас: ви тут, пуп'янки, нічого не бійтесь, вільно купайтесь в цих травах щастя, розкошуйте, доки малі...

Надивившись у небо, знову табунцем зриваємось на ноги, бігаємо, пустуємо, на радощах борюкаємось, котресь знайшло козельці — їх можна їсти, інше загледіло ящірку, гукає: «Сюди!» А Петро, дядьків Семенів лобань, напередодні острижений налисо (за що й був одразу прозваний Котовським), уявивши себе кимось, пішов і пішов «рубати», збиває лозиною голови будяків. Їх тут безліч серед моря теплих некошених трав, стоять, в колючки одягнуті, і всі в малинових волохатих шапках. А де Петро з хмизиною пройшов, там уже вони без шапок. Стане, розмахнеться, кресь! кресь! своєю «шаблею» — і нема, покотилась будякова голова в траву.

— Ич, червоний козак! — озирнеться котрийсь із косарів.— Рубає без промаху. Тільки ж і будяку жити хочеться...

Все далі й далі від возів наші корови та коні, а слідом за ними віддаляємось і ми, пастушата. От де розкіш! Здається, скільки не йди, все будуть трави й трави, гадюк нема, і нічого тобі не страшно, бо ж тільки жайворонок над тобою дзвенить у високості та ще якісь невидимі істоти, можливо, що якраз янголята з крильцями, наскрізь прозорі, просто ефірні створіння, виповнюючи все небо, стиха над тобою співом бринять... Озирнувшись, бачимо, як косарі наші ген-ген далеко серед трав гострять коси, зблискуючи ними на сонці, а потім, один

за одним ключем журавлиним, знов рушають, заглиблюючись в ніколи раніше не кошений простір.

Так гарно довкола, що навіть смуток на мить торкне дитячу душу: жити б тобі жайворонком над цим квітучим степом чи коником-стрибунцем у траві,— вони ж тільки радість і знають...

Паша тут — куди вже кращої. Здається б, пастися нашим коровам і з місця не сходити, одначе, як і серед людей, з-поміж них також є різні натури: та сумирно пасеться, а інша, вреднюща, задерла голову, й понесло її хтозна-куди, бачите, їй тут не так, вважає, що десь там, на краю світу, буде їй краще.

— А куди ж то тебе трясця понесла? — гукає на свою рябу Катря Копайгора, але корова й вухом не веде.— А щоб ти здохла! — і Катря, ця довгонога, забіякувата наша товаришка, що в неї голова завжди розкуйдана, блискаючи жижками, пускається корові навперейми. Ох, ця Катря! Дарма що худюща, як жердина, проте руки має жилаві і вдачею безстрашниця, з усіма хлопцями в школі на перерві б'ється, найменшої образи не прощає нікому.

— А мене ви впізнаєте?

Із моря трав виникає маленька постать Кирикової сестри Ялосоветки, на ній вінок із волошок синіє довкруг чола. Зовсім інша стала у вінку, оновилася, просто юна царівна з-поміж високих трав! Личко біле, синці під очима, бо ще з зими дівча захарчоване, але в погляді зараз веселість, а той вінок волошковий — він їй найбільше додає краси.

І хлопці, й дівчата — ми разом кидаємось до Ялосоветки, розглядаємо не так її, як вінок.

— Тебе хоч малюй у цьому вінку!

— Між волошками вплела, бач, ще й біленьких ромашок...

— Сама сплела?

— А хто ж?

— Навчи й мене! — просить Гришуня, синок Мини Омельковича, чорнявий тонковидий хлопчик, що, підростаючи, стає, на думку тернівщан, разюче схожим на якогось там учителя музики з колишнього панського маєтку.

— Дай мені одягнути хоч на хвильку,— тягнеться рукою Гришуня до вінка, однак Ялосоветка не дає.

— Вінки для дівчат, а тобі, Грицику, личив би бриль,—

розсудливо каже мала Заболотна.— Ти ж хлопець... А я і бриль умію плести...

От вам і Ялосоветка! Справжній солом'яний бриль — це ж те, що кожному з нас тільки сниться, а це ось дівча могло б тобі його виплести хоч і зараз... Десь навчилось, відганяючи ціле літо гусей від розстелених на левадах полотен. Чи брати-строковики взимку навчили? Бо з хуторів вони повертаються восени, хоч босі, зате щоразу в нових брилях.

— Найперше я для Кирика виплету,— каже Ялосоветка, глянувши лагідно на брата, і ми теж переводимо погляд на Кирика, на його багатостраждальний картузець, біля якого тільки маленький огризок козирка теліпається. Щасливець цей Кирик! Завдяки сестрі, сьогодні він буде в брилі золотому, кришталому, як у Романа-степового, що коли вийде з пасіки, то спеки може не боятися: від його солом'яного сомбреро тінь лягає на все обличчя, до самих вусів.

— Ялосоветко, після Кирика й мені...

— І мені! І мені! — галасуєм, лабузнимося навперехват.

— Будуть усім,— великодушно обіцяє майстриня, і всі ми вже бачимо себе в брилях золотих, що незабаром вродяться тут і все літо прикриватимуть наші висмалені сонцем лоби.

Ялосоветка із своїм умінням та ще в синім віночку сьогодні для нас ніби долею послана: хто міг сподіватись, що повернемось додому в такій обнові? Що золотітиме на тобі для будня й для свята, захищатиме від сонця і від дощу!

— Не гайся ж, Ялосоветко, берись!..

— Мені для цього колінець треба,— роздумує дівча.— Із жита колінець.

Де ж тут жито? Кругом трави й трави, суцільна розкіш квітучого різнотрав'я, і тільки де-не-де над цією зеленою повінню трав пробивається випадковий житній колосок. Дикий, один. Цього ніяк не достатньо. Аж там он, ген-ген, де кінчаються Фондові землі, щось голубіє... Єй-же-єй, то голубіють смугою жита. До них! Жита саме половіють, кожен колосок у сивім пилку, туманцем повитий. Кирик першим кидається ламати колінця, спішить і Гришуня, хапаюсь і я — кому ж охота без бриля лишитись? Для плетіння годиться тільки середнє коліно стебла, найбільше, з довгою блискучою

стрілкою. Хруп! Хруп! — відламуєш стебло знизу, відламуєш зверху, і вже воно, очищене, блищить у тебе в руці, саме таке, як треба: стрілчасте, довге, зеленоголубе.

Жмуток таких колінець бігцем принесено, покладено перед Ялосоветкою.

— Такі?

— Авжеж. Ви тепер тільки гедзів від мене ганяйте, щоб не відволікали...

І в її тоненьких руках уже так моторно, так жваво плететься бриль! Стрічка в нас на очах просто випливає в дівчинки з-поміж пальців, а вона старається, аж губи закусила, в роботу вся поринула ця наша юна майстриня у волошковім вінку, що про нього вона зараз, за працею, уже, видно, й забула.

— Ось так учетверо,— вона показує нам зразок,— а так ось буде ушестеро... Це якщо без зубців, а ще ж можна і з зубчиками, як у Романа-степового... В нього то якраз зубчиками. Правда, гарно виходить?

Захоплено дивимось на свою чудодійницю, на її дивовижно вмілі, рухливі, такі ловкенькі пальці. Зубчата красива стрічка майбутнього Кирикового бриля довшає й довшає, а ми один з-поперед одного бігаєм до жита, щасливо-запобігливо кладемо перед Ялосоветкою колінця,— хай тільки плете! І гедзів ганятимем, і від сонця заступатимем, щоб у голову їй не пекло, зате ж додому повернемось в новісіньких крислатих брилях,— дива буде на всю Тернівщину! Ми фантазуємо та відганяємо гедзів, а Ялосоветка тим часом трудиться, вся в самозабутті своєї житньої творчості, стебельця в руках тільки змигують, стрічка в'ється аж до землі,— чи не такою довгою вона стане, як оті стрічки, що їх колись козак дарував своїй нареченій? Із зимових розповідей тернівщанських бабусь знаємо, що добрий козак мав звичай подарувати своїй дівчині стрічку, яка сягала б від шпиля дзвіниці аж до землі,— чи не таку оце й Кирикова сестричка замислила виплести для кожного з нас?

За нами затримки не буде, понахилявшись, вибираємо, подаємо їй стебла найкращі. Заклопотані своїм заняттям, ми якось не встигли й подумати, що жито це чиєсь, комусь воно належить, по той бік нив видніються хутори з осокорами. Та що нам зараз вони!.. А мали б ми пильнуватись. Бо й незчулись, як зовсім зненаць-

ка випірнув із жита, ніби з землі виріс, рудий парубійко, видно, хазяйчук, вихопився задиханий і — до нас! З вуздечкою в руці, в чоботях, більших за себе, став над Ялосоветкою, впрілий, приголомшений до краю. Жовті очі шуліки — такі були в нього очі. Якусь мить він з жахом дивився на складені на землі житні стебла та на жмутик обчищених готових колінець, що лежали в Ялосоветки в пелені.

— Ах ти ж! Уб'ю! — І з розмаху оперіщив Ялосоветку вуздечкою по голові, по вінку.

Не встигла вона й крикнути, заціпенівши від жаху, як сатанчук той з піною на губах кинувся товкти, знесамовитіло топтати її ногами.

— Розчавлю! Скатую! — Він аж захлинався від люті, вже не було перед нами людини, навіть подоби її, тільки гримаса сказу зміїлась на розбряклім обличчі та мелькотіли руді, в засохлій гнояці чоботи, що сліпма топчуть, б'ють дівчинку попідбіччю, цілячись у живіт, у місця найболючіші, аж майнуло в голові: «Хоче відбити печінки!..» Нам ніби попоночіло одразу в вічу: уб'є ж, таки вб'є!

— Ряту-у-йте! Ялосоветку вбивають! — галаснули ми на весь степ.

Хутірський бандюга тепер кинувся від неї до нас, його вуздечка діставала то одного, то другого, та, на щастя, де взявся Кириків цуцик, підлетів, увесь настовбурчений, та давай безстрашно хапати бандюгу за халяви, за штани, не бійтесь, мовляв, його, я ж ось не боюсь! Це й нам одразу піддало духу, Кирик, нагнувшись, кинувся лобом уперед на нападника, а Катря із-за спини кішкою вчепилась у нього, намагаючись навіть гризнути за руку, що затисла вуздечку, ми теж, як гедзі, стали налітати на глитайчука зусібіч, а він крутився серед нас, захеканий, впрілий, в патьоках поту, сліпо періщив вуздечкою першого-ліпшого, кого тільки вдавалось дістати.

— Г-гах, ви ж, торбешники слобідські! — він аж давився власною люттю.— Я вам покажу созу! Всіх перетрощу! Всіх перекалічу!

А ми, ледь вив'юнюючись з-під вуздечки, з-під товстих залізних її вудил, і далі лементували на всі голоси, волаючи до наших, до всього степу:

— Ряту-у-йте! Сюди! Сюди!..

Косарі, що почули нас із першого погуку, були тепер

уже близько, до нас, очманілих, долинав із-за спин рятівний їхній гомін, ось тут і глитайчук ніби трохи отямився, зачувши небезпеку, загледівши, як підняті коси, наближаючись, на сонці горять. На очах він одразу поменшав, рука з вуздечкою опустилась, крок за кроком задкував він у бік межі, а потім, не кажучи слова, круто обернувшись, з місця шугонув у гущавінь, безслідно зник у тих самих житах, з яких і з'явився.

XIII

Все, як і досі...

Літо. Зозуля вже не кує у вербах, мандриком вдавилась...

Шаріють вишеньки по садках.

І Надька Винниківна сидить над своїм вишиванням, влаштувавшись неподалік от колодязя під вишнею шпанкою, де все гілля облите червоним. Мати своєму улюбленому з а н я т т ю віддалась, голкою блискає, ще один рушник гото́ує комусь, а дитинча, притулившись біля материних ніг, позирає звідти на нас одним оком, карим, сторожким, як це буває в підраненого перепеляти, коли воно, вискочивши з-під коси, відбігає десь по стерні, втікаючи від гострої сталі, ще сподіваючись знайти якийсь кущик для захисту, хоч степи вже довкруг на всі гони лежать у снопах.

Дурне перепеля, ніхто ж тобі не загрожує...

— Не бійся їх,— каже Надька доньці, згодом підходячи до нас з мискою червоних, блискучих вишень.— Куштуйте, хлопці. А ти їх не лякайся, Настусю. Як підеш до школи, вони тебе ще й боронитимуть. Будете ж, хлопці, боронити її?

— Будемо, будемо,— відповідаємо хором, твердо переконані в правдивості своєї обіцянки.

— Тепер у вас, кажуть, буде новий учитель? — зацікавлюється Надька.

Так, буде, з Кам'янського приїхав, охоче розповідаємо їй, зараз школу щіткою вибілює, а з осені візьметься за нас. Худий такий, чорнявий та меткий... При школі, в сусідстві з Андрієм Галактіоновичем, оселився. Книжок із собою привіз цілі вузли, та ще на чому — на велосипеді! Вперше таке нікельоване рогате диво бачить Тернівщина. Хто добре вчитиметься, того новий учитель обіцяє на велосипеді покатати.

— Ясно тобі, Настусю? — весело звертається Надька до своєї донечки.— Цієї осені й тебе запишу до школи, щоправда, годочків тобі ще не набігло.

— А ви набавте,— радить котрийсь знавець із нашої пастушачої ватаги, може, навіть окозамилювач майбутній.

— Ні, обманювати не будемо,— відказує Винниківна, може, й так приймуть. Та ще як гарненько попросимо, правда ж, Настуню? Ти згодна? Підемо записуватись?

Дівча помітно світлішає на виду, стримано киває матері: згодне воно. Але ж таке мале ще, пуп'янок, а не людина. Одначе дідусь її, Роман, мабуть, бачить дівчатко це вже великим, бо коли він виходить із садка на наш гомін, ще здаля на ходу знімаючи з голови пасічницький каптур із сіткою, то найперше кидає лагідний погляд на свою улюбленичку.

— Буде тому щастя, в кого жінка Настя,— каже господар, і нам, хлопчакам, подобається цей його жарт.

Та раптом дівча нахмарюється, як звіреня: щось нагледіло... Ага, Мина Омелькович іде, кудись на Вигурівщину чимчикує чи, може, й далі, на Козельськ. Кілька днів перед цим ходив по Тернівщині з дулею під оком, кожному стрічному скаржився, що це котрась із тих ненависних Романових бджіл таку печатку йому поставила. Кляв господаря, як міг, а тепер ось, видно, спрагу відчувши, завертає зі шляху, просто сюди, до Романового колодязя. Латаний-перелатаний, наближається з торбою, наче старцюга з ярмарку, можливо, що, йдучи до району, Мина навмисне вирядився в таке дрантя, бо ж бідність свою він охоче виставляє напоказ, вважає її ніби паспортом, вищістю, перевагою, ледве чи не заслугою! «Дурень, хто злиднів соромиться,— час від часу просвіщає Мина громаду.— То колись було, а під сучасний мент злидні твої — це сила!..» Сіро-бурий картуз ще, певне, царських часів, сидить на голові в Мини кандибобиром, шия, ніби в циркового борця, круто втягнута в плечі,— всі знають: Мина хоч ростом і не вдався, а силу в руках має таку, що й бугая звалить.

— Ну, як тут бджолиний отаман? Все багатіє? — каже Мина замість здоровкання і, підступивши до колодязя, кинувши торбу, довго п'є з цебра. Потім, розмашисто втершись рукавом, обведе садок пильним прицінливим поглядом і — до господаря:

— Яблук даєш нарвати?

— Ще зелені.

— А меду?

— Ще молодий.

— Бачите, який скупиндя! В нього ж того меду невпоїд, а нам... Серед зими льоду не випросиш! — апелює Мина до нас, босоногих, а тоді знову давай доскіпуватись до Винника: — Признайся, вони й з моєї дерези тобі взяток носять?

— З дерези найбільше,— без усмішки відказує господар.

— А то ні? — хмуриться Мина.— З кожного соняха, з усіх бур'янів тягнуть до тебе. Недавно були три вулики, а це вже он більше дюжини... Ще й Мамая того посадив.— Намальований на одному з вуликів козак-бандурист чомусь особливо лютив Мину Омельковича.— Хитра мармиза, вгадай, що він думає, той колдун... Це все він бджіл твоїх намовляє, щоб більше носили? Бо дуже вони в тебе роботящі.

— Ледачих серед бджіл нема.

— А ще, кажеш, без найманої праці обходишся? І це ти не експлуататор? Не визискувач? Котрийсь мугир батраків заводить, а на тебе, святенького, безневинні бджоли батрачать — хіба тут велика різниця?

— Як на мене — велика.

— Та ще ж і податку з пасіки ніякого? Хитро задумано, одначе й ми не сліпі. Я ось розповім у районі, як у нас уміють тут маскуватись, як дотепно декотрі людці, бджолині отамани, натягують на себе Мамаєву машкару. Перед усім зльотом войовничих безвірників викрию — хай знають про наших святих та тихих...

Мина Омелькович відомий у нас як «сількор Око», найохочіше він дописує до газети, що так і зветься «Войовничий безвірник», хоча в Тернівщину ця газета потрапляє лиш вряди-годи, коли Мина Омелькович сам її принесе, щоб потім під крамницею крутити з неї товстенні свої цигарки, заодно пригощаючи кожного, в кого нема для курива фабричного тоненького паперу «Прогрес», який продається лише з кременчуцькою махоркою разом. Чи не тому й бджоли не люблять Мину, що він завжди прокурений, тхне тютюном? Навіть у неділю, коли курити зранку вважається гріхом, жінки, йдучи до церкви, бачать, як їхній безбожник уже сидить на призьбі й, ніби навмисне, пускає дим проти сонця...

Погрози та нахвалки Мини Омельковича про те, як він викриватиме в районі бджолиного отамана, «експлуататора», спершу викликають у Надьки насмішкувату міну, однак по якійсь хвилі лице її захмарюється тривожною задумою.

— Чого ви такий злий на всіх, Мино Омельковичу? — раптом звертається вона до нього, пригортаючи дитя до пелени.— Разом з нашим татом колись по заробітках ходили, а тепер... Ну що ви з ним не поділили? Небо оте?

— З такими, як батько твій, мені й на небі буде тісно! — відповідає Мина погрозливо.— Даватиму й на тім світі їм духопелу! Сторчака летітимуть із небес на грішну землю! Пойняла? Ти, Надько, вчена, скажеш: середняк твій батько. Це сьогодні, в даний мент, середняк, а завтра він хто? Сьогодні на нього бджоли роблять, а завтра він і джмелів приручить та пожене, щоб носили йому з усього світу багатства. І все задарма! Знає, кого приручити!

— Приручай і ти,— стримано зауважує господар.— Хіба нема де вулика поставити? Землі ж нам революція порівну дала, а що ти з нею зробив? Кукіль розвів!?

— Хай і кукіль, твоє яке діло? Може, я навмисне збагачуватись не хочу? Ось моє все! — Мина підхоплює торбу.— В багачі не пнусь! А ти домудруєшся тут. Доберемось і до таких! Потрусимо!

— Не лякай, Мино. Перед законом ми рівні.

— Нічого собі рівня... В мене в кармані блоха на аркані, а ти? В медах купаєшся! Розжився на чужих гречках! Скоро хату, мабуть, залізом укриеш?

— Вкривай і ти.

— Свою чи вкрию, а твою розкрию! І ніякі грамоти тебе не врятують!..

Це Мина має на увазі ту грамоту, що її за підписом самого Петровського Винник Роман одержав позаторік на окружній виставці за свої досягнення в садівництві та бджолярстві.

Мовчить господар. Іншим разом назвав би Мину «свистуном»: тобі, мовляв, що не дай, усе просвистиш,— а зараз мовчить, поринув у задуму. І ми стоїмо знічені, почуваємось ні в сих ні в тих.

— Буде тут, буде ділов! — покрикує Мина, поглядаючи підбадьорливо на нас, хлопчаків.— Які не є, а діждемось свого менту! Новий учитель ось до вас, хлопці,

прибув, на місце того тюхтія Але... Може, хоч цей навчить, як нам з опортуністами боротись!.. І сількор Око ще своє слово скаже. Це тут з нього посміховисько роблять, а там, у районі, голос його силу має. Ще візьмемо за душу всіх, хто на дурняк наживається. Горлянку не одному передавимо! Не раді будуть ні садкам, ні ставкам, ні своїй «святій худібці»...

— Заздрість тебе, Мино, засліплює,— каже господар сумовито.

— Хто з нас та чим засліплений — завтрашній день покаже,— відповідає Мина впевнено.— Завтра може виявитись, що сількор Око якраз бачить далі за всіх вас уперед!.. Таке бачить, що Мамаєві твоєму й не снилося!..

Доки Мина розбалакує, дівча Надьчине злякано до матері тулиться, ховається за спідницею, бо, видно, цей дядько з таким крикливим голосом неабияк її настрашує, степову й без того дикувату дитину. Коли Мина розійдеться ось так, що аж білками сердито поблискує, тоді й нам, хлопчакам, його трохи боязко, тоді віриться навіть, що Мина свого часу був здатен когось там у повіті гирею вбити. Подейкували в Тернівщині, що в розпал громадянської, коли буржуїв-крамарів у Козельську трусили, заскочив нібито Мина ще з кількома до котрогось тамтешнього крамаря вночі, підняв переляканого з постелі: «Золото на стіл! Махновцям на лопаті з вікна подавав, а від нас ховаєш?» Оскільки ж той ділитися статками не захотів чи, можливо, раніше з нього все золото витрусили,— Мина, вигнавши сім'ю в другу хату, посадив упертюха навпроти себе в кутку й цілу ніч кидав гирями в нього, хоч золото на столі так і не з'явилось... Сам Мина щораз уникає мови про ті чортзна-колишні гирі, навіть сердиться, якщо хто пробує розпитувати, а дружина його, яскравої вроди молодиця, запевняє, що вибрехано це на Мину, не було такого, не міг він людину, хоч і крамаря, самосудом карати. Може, й так воно, а ось як розлютиться, знесамовитіє Мина Омелькович, накібчиться на когось, аж посірівши від люті, то можна і в ті його скажені гирі повірити... Вже зібравшись іти, Мина подобрілим голосом знову звертається до господаря:

— Ну ти не той... Покричали і досить. А щодо меду... Кажуть, від меду здоров'я людини стає ведмежим? Так не поскупись — винеси Мині на дорогу окомелок щільника, знаю ж, качав... Бджоли тобі завтра ще принесуть!

І чує у відповідь:

— Хай принесуть і тобі.

— Не даси?

— Бджолу проси, хай вона тобі дасть.

А бджола одразу й почула! Та не одна, а хмара їх з'являється біля колодязя, мовби за якимось таємним бджоляревим знаком. Можливо, принесений Миною махорчаний дух мав тут значення чи роздратували бджіл Минин крик та озлоба, бо злість людська бджолам теж нібито передається,— так воно чи ні, а тільки Романове військо, мовби по тривозі підняте, з жалами напоготові, вже густо закружляло поблизу, загуло сердито, та якраз над Миною Омельковичем!

— Ти ба! Де їх в чортячого батька стільки набралось?

Сількор Око давай відмахуватись обома руками, та це бджіл не відлякувало, навпаки, піддало їм завзяття, вони й підмогу підкликали, ще сердитіше цілим роєм над Миною загули, і котрась, таки влучивши мент, шпигонула Мину в зашийок, а ще якась загнала жало під самим оком, аж бідолаха скрикнув і, затуляючись рукавом, кинувся навтьоки.

Відбіг від колодязя й зупинився, лаючись:

— А виздихали б вони тобі всі! Не бджоли, а чорти якісь! Та втихомир ти їх!

Ми, дітлашня, просто падали від реготу, і Надька сміялась своїм клекотливим красивим сміхом, а дядько Роман, теж звеселівши, провів, як чаклун, у бік пасіки рукою:

— Ану, бджоли, додому! Киш! Киш!

І вони одразу й... відлетіли! Втихомирились зовсім. Потягли до вуликів свій приспокоєний гул.

— Як тепер я на зльоті з'явлюсь? — обмацував Мина Омелькович вжалене місце під оком.— Сількор Око та з таким оком... Тьху ти, нечиста сила!

Надька порадила побризкати в обличчя водою,— тоді око не так запухне.

Скориставшись порадою, Мина Омелькович довго бризкався біля цебра, зизом поглядаючи то на нас, то в садок на пасіку.

— Наплодив ти їх тут цілі табуни,— бубонів він.— Ще й вусатого на сторожі посадив... Побачимо, як він тобі насторожує...

Весь час, доки Мина Омелькович сварився тут з бджолами та їхнім «отаманом», Настуся, притулившись до

матері й надувши смагляві тугі, мов яблучка, щічки, поглипувала на цього крикливого дядька спідлоба, і якась аж доросла ненависть проблискувала в дитячих виразистих, наче намальованих очах. Коли дівча насурмлюється, то очата, так само як і в матері золотаво-карі, одразу темніють, подібно до того, як темніє степ, коли на нього від хмари тінь набіжить.

Та ось Мина, налементувавшись і ще раз ковтнувши з цебра, знову накрендив свого картуза й рушив нарешті з подвір'я — при цьому не міг він, звичайно, помітити, яким гострим незмиренним поглядом Надьчине дитя проводжає його осадкувату постать з орлами свіжих, вчора тільки нашитих на штанях латок. Пішов, і всім ніби аж відлягло від душі. Довго ще нам буде видно, як Мина Омелькович, віддаляючись, змигує тими своїми привареними на сідницях орлами, що їх він ніколи не соромиться, приносить двоглавих своїх до Тернівщини, навіть хизуючись, а тепер ще і в Козельськ понесе.

— Чого той дядько лаявся? — аж тепер одверто стривожується дитина.— Чого він кричав?

— То він жартував,— приспокоює молода мати Настусю,— ти не лякайся.

— Ні, він лаявся, жартують не так,— твердить своєї дівча.

Дядько Винник сумовито поглядає у бік дороги, а коли Мина вже зник за пагорбом, зауважує з гіркотою:

— Драний то чоловік, дитино. Нéпуть. Як бовкне що — то ні пришиє, ні прилатає... Хіба неправду я кажу, хлопці?

Що тут заперечиш... Не вперше нам чути такі відгуки про Мину Омельковича. Невисокої думки Тернівщина про його, по-теперішньому б сказати, ділові якості. Найбільший гандж, що до роботи має велику нехіть, а в нас ледарі ніколи не були в пошані. Хата його приліпилась на згірку, на самому розі двох вуличок, дерезою обросла від дороги, і жодної вишеньки біля неї, все ніяк не збереться Мина посадити, хоча щороку наміряється:

— Ось восени і я грушу дулю посаджу для свого синочка...

Не одна осінь минула, а груші так і нема.

Вірний лишається своїй звичці Мина: сяде зрання на призьбі й до обіду сидить снопом. Курить, та покашлює, та споглядає світ, мов король який-небудь, надійно почуваючись за своїм колючим муром із дерези. Нам, хлоп-

чакам, Мина під настрій пояснює, що має право тепер і передихнути, бо замолоду дуже тяжко робив, всі жили витягло з нього прокляте панство. Роман цей лише скількись там часу побув на воловні, а тоді до садівників приліпився, Мину ж як загнали на конюшню, то вже й не вилазив звідти — біля коней, у гнояці день і ніч...

— Конячим духом так просмердишся, що увечері дівчата від тебе сахаються,— довірливо жалівся, бувало, нам Мина Омелькович.— А годували як? Ніякої тобі переміни, галушки та галушки, а роботу питають, за найменший недогляд уже по зубах Мину, канчуком по плечах...

Досі без обурення Мина не може згадати, як панчуки-офіцери до крові побили його нагаями, коли жеребну кобилу недогледів і вона лоша скинула... Одне слово, поневірявся чоловік, і це в нас викликає до Мини щире співчуття. Знаємо про нього й те, у що він нас не посвячує, але про що відомо всій Тернівщині: нібито в тій же панській економії женили Мину не зовсім з його власної волі, бариня-відьма нібито нав'язала йому в жони одну із покоївок, щоб приховати чиїсь там гріхи, отже, є великий сумнів: чи синок Гришуня, який зараз у Мини росте, і справді доводиться йому синком... «Чий бик не скакав, а телята наші»,— так на ці речі дивиться Мина. Рідний там чи не рідний, а він так упадає біля свого одинака, що не кожен рідний батько міг би увагою з ним зрівнятися. А що Гришуня хоровитий удався, то це тільки побільшує Минину турботливість про нього, сам за руку водить хлопця по знахарках та шептухах... Знаємо про Мину також і те, що він свого часу мало не розстріляний був за того крамаря в Козельську, на останню розправу його вже вели гайдамаки в шелюги, тільки темна ніч та оті шелюги нашого Мину і врятували. Це, звичайно, ми ставимо Мині Омельковичу в неабиякі заслуги.

— Глум, стусани, мордобій — всього було,— при нагоді довіряється дітворі наш комнезамівець.— Вродився людиною, а жити випало бидлом... Не раз своєю кров'ю вмивався. Не раз ночами звіриною вив від образи. А тоді ще дивуються, чого воно так: був Мина як Мина — і раптом зцапів чоловік!..

Зцапіти, зсатаніти йому недовго, раніше поневірявсь, натерпівся образ, а тепер ось іншим вгризається в печінки. Покричав тут, подався на Козельськ. Вже десь

у степовім вибалку заховався Минин картуз, а Настуся ще й досі не подолала в собі перестраху.

— А як до школи піду, він на мене й там кричатиме?

— Таж ось вони тобі оборона, такі хлопці хіба не заступляться,— сумовито всміхається Надька, вказуючи на нас.— Заступитесь, правда ж?

Правда. Будем захищати її, не смикатимем у школі за оці її коси, що вони в неї вже, як у дорослої дівчини, заплетені двома блискучими темними перевесельцями і теж пахнуть, як і в матері, зіллям. Заступатимемось перед будь-яким, бо воно ж мале та ще й напівсирота, або, як Бубиренчиха каже, «байстрюча», хоча ми цього слова уникаєм, вловлюючи в ньому образу. Так, так, кривдити Настуню нікому не дозволимо, недарма отут слово даєм... Отже, в школі матимем віднині ще один обов'язок, усвідомлення його робить нас ніби старшими.

Крім Андрія Галактіоновича, вчителя ще земського, давнього, що вчителює в Тернівщині ніби справіку, буде тепер у нас новий молодий учитель, що прибув змінити свого попередника, на прізвисько Але, котрого сількор Око піддавав критиці за незвичні для Тернівщини слововживання. Дивна річ, у нашій слободі ніколи не вживалось таке собі слівце «але», наші люди якимось чином обходились без нього, і ось з'являється у школі вайлуватий і завжди ніби трохи сонний учитель у вишитій сорочці, тільки вишитій не нашими узорами, і раз у раз чує від нього Тернівщина оте чуднувате «але» та «але». Тож і прилипло воно до нього прізвиськом хоча й незлобивим, однак чіпким, і коли матері взимку посилають котрогось із малих до вчителя з кутею, то без усякого насміхання кажуть: понеси куті своєму Але, чи як там його величати. Побув зиму та й подівся невідомо де, ніби розтанув разом із смішним своїм прізвиськом, а замість нього буде Микола Васильович Дух, присланий на підмогу нашому славному Андрієві Галактіоновичу, що його шанує вся Тернівщина, здавна вважаючи своїм. Колись, ще юнаком, приїхав Андрій Галактіонович працювати до нашої земської маленької школи і відтоді він осів тут назавжди. Звідси й на германську війну було його забрано, де йому випало пережити газову атаку, і газ такий виявився, що вчитель наш і досі постійно покахикує стиха і має жовтавий, хоча й дуже чистий, колір обличчя. І сам він

якийсь чистоокий, гарний собою, носить довгу толстовку, грива чорного, перетканого сивими ниточками чуба спадає аж на плечі,— так ходить і в дощ, і в сніг, голова відкрита, в шапці Тернівщина його ніколи не бачила. Мешкає Андрій Галактіонович при школі, в кімнаті у нього зі стін дивляться поважні якісь мудреці; здебільшого бородаті, і сам він для нас як мудрець, здається, про все він на світі знає — що було і що буде. Може, тому й з нами поводиться без крику, з терпінням ставиться до наших дитячих витівок, мовби прощає нам їх за все те, що жде нас попереду, що на нашу долю випаде колись пережити. Навіть коли хто зовсім бешкетний стане перед Андрієм Галактіоновичем, він і на того голосу не підвищить, тільки довго-довго подивиться глибоким, наче в саму душу спрямованим поглядом і за звичкою підкрутить лагідно свого темного, чепурного вуса:

— Більше не будеш?

— Не буду.

— По партах ногами не ходитимеш?

— Ні.

— Ну, то біжи.

І тихо всміхнеться вслід.

Як і Роман-степовий, Андрій Галактіонович теж має стосунок до бджіл, троє вуликів його стоять у садку, край шкільного подвір'я. Деколи до нього навідується і Роман-степовий, головний «бджолиний отаман», разом вони тоді радяться, схилившись над вуликом, обмірковують щось своє, бджолярське, і тоді їх нікому сторонньому не зрозуміти: справді, мов двоє мудреців-ворожбитів, що бесідують своєю, тільки їм доступною мовою. Іноді приєднається до їхнього товариства мандрівний художник, заверне, йдучи десь із Козельська в довгій хламиді-плащі і пом'ятому, з опущеними крисами капелюсі, що завжди на ньому ніби з-під дощу, навіть якщо буде це і в найбільшу спеку.

— Все шукаєте вічні барви? — привітно скаже до нього Андрій Галактіонович.— Ніяк не даються до рук? А вони, може, таяться в якомусь звичайному бур'янці, що ми по ньому щодня ходимо...

Художника Андрій Галактіонович називає «поетом місячних ночей», вважає, що гість його колись умів, як мало хто, передавати місячне світло, а зараз, на жаль, йому ніяк не вдається повторити своє ж власне досягнення...

На відміну від Андрія Галактіоновича щойно прибулий до нас учитель Микола Васильович людина, видно, зовсім інших нахилів. Власне, про нового вчителя ми ще мало що знаємо, за винятком того, що він любить співати, чим і встиг одразу сподобатись тернівщанам. Є ж такі люди: тільки вечір, так уже й тягне його до співу, вже полинув над Тернівщиною голос його від школи, де він, ставши біля відчиненого вікна й не запалюючи лампи, сам собі виводить чистим тенором якусь не тернівщанську, раніш у нас зовсім не чуту пісню, що всю душу тобі доймає, надто ж коли це буде місячно і ніч світитиме така ясна, що всі наші верби, левади сріблитимуться внизу по балках — навіть можна впізнати, де чия. Для Миколи Васильовича то вже не верби, то вже «зелена діброво, порадь, порадь мене, молодого!». А як музиканти Бондаренки вдарять на всі бубни увечері на толоці чи на далекім кутку біля Мини, вчитель і там з'явиться, слухає їхню музику приязно й зацікавлено, хоча до танцю й не йде, коли бойковиті дівчата жартома, буває, закличуть його до козачка...

Вдень новий наш учитель постає перед Тернівщиною в зовсім незвичній ролі: пов'язавшись фартухом, розводить у школі білої глини, бере велику рогожану щітку й, ніби змагаючись з тернівщанськими молодицями, весело шмарує, вибілює нам шкільні класи, щоб веселіші були на осінь (хоча де ще та осінь!). Вибілюючи класи, вчитель іноді наспівує, вдасться ж отака невгамовна, охоча до співу душа... Відбуде зміну свою робочу, а під вечір, як сонце схилиться на захід, сідає Микола Васильович на свій безмірно заворожливий для нас велосипед, і тоді тільки спиці мигтять — поїхав наш учитель у степ на прогулянку, верхи на двох сонцях покотив! І хоч різні дороги ведуть із Тернівщини, однак опиняється вчитель якраз на тій польовій, що в'ється побіля Романового-хутірця... Одного разу, коли ми пасли на стернях поблизу, видно було нам віддалеки, як під колодязним журавлем велосипед зупинився і Микола Васильович про щось став розмовляти з Надькою,— може, якраз вона упрохувала його записати дівча своє до школи? Може, навіть і без жарту не обійшлося, бо по тому, як наша степовичка, взявшись за навислу над колодязем вервечку, весело похитувалась та вигиналася постаттю, навіть здалеку можна було вгадати, що Надька сміється! А тоді ми бачили щось і зовсім не-

ймовірне: Надьчина майбутня школярочка, та дикувата Настуся, раптом опинилася верхи на велосипеді — то вчитель сам прилаштував її біля керма, взяв, щоб покатати! Ще й не вчилося, а вже йому така честь. І нема чого тепер Надьці непокоїтись, що не приймуть її малої до школи за неповністю літ... Так з дівченям на велосипеді й виїхав на вечірню доріжку серед полів Микола Васильович, виїхав, та й покотив, і покотив полями. Аж до Вигурівської могили й назад прокатав малу Винниківну на тих своїх двох нікельованих сонцях, а Надька, чекаючи, доки вони наблизяться, весь час стояла край шляху, і нам чомусь думалося, просто вгадувалося якось, що вона, молода мати, в ці хвилини нарешті почувається щасливою — така гарна й безтривожна стоїть, у вільній поставі, в золоті вечірнього сонця вся...

Після того до третіх півнів чула Тернівщина, як учитель ще завзятіше виспівує в школі, чогось йому там не спиться, то примовкне, то знову лункий свій голос подасть — щось йому наша зелена діброва ніяк не порадить, зачаровані місячні верби ніяк на сон його не вкладуть.

Наступного ж дня надвечір спиці знову миготять у степ, та все тією доріжкою, що побіля Надьчиного колодязного журавля.

XIV

На відміну від своїх батьків, людей веселих і компанійських, ця Ліда Дударевич — серйозне, може, аж надто серйозне дівча. Сірі очі старші за неї, часто сповнені задуму, допитливості чи якогось докору. «Типове дитя віку акселерації»,— жартівливо каже про донечку сам Дударевич, котрого не вперше доля зводить із Заболотним на довгій дипломатичній дорозі. Тож і Ліда для Заболотних уже як своя. В товаристві Софії Іванівни вона перебуває, здається, навіть частіше, ніж біля рідної матері, викликаючи цим з боку матусі іноді легкі ревнощі. А втім, Ліда не є щодо цього винятком, бо й діти з інших дипломатичних родин також горнуться до Заболотної, яка не вважає це для себе тягарем, вона вже звикла до ролі підмінної матері й добровільної терплячої вихователькі, надто ж призвичаїлася до цього, коли їй довелося після дорожньої травми три-

валий час відсиджуватися вдома. Якщо котромусь подружжю випадає, скажімо, йти на дипломатичний прийом, а дитину нема з ким залишити, то мале скоріш усього опиниться у квартирі Заболотних, яка нагадує в такі вечори імпровізований дитсадок, де старшою виступає сама Соня-сан, а її найпершою помічницею буде Ліда Дударевич, котру малеча слухається беззаперечно. Дударевичі, звичайно, розуміють, що їхня одиначка, як і кожна сучасна дитина, потребує уваги, родинної ласки і що час від часу треба було б знімати з неї оцю її надмірну серйозність, повертати свою школярку в безжурний світ дитинства, і з цією метою батько щедро постачає своїй улюбленіці різні чудернацькі іграшки, до яких дівча, на батькову прикрість, не виявляє особливої цікавості, ставиться до них як людина, що вже переросла цей примітивний цяцьковий світ. Тож, щоб якось Ліду зацікавити, Дударевич придбав їй іграшку підвищеної складності — портативний японський комп'ютер, що здатен, однак, виконувати й зовсім не іграшкові програми. Річ виявилась такою зручною й дотепною, що частіше, ніж Ліда, цією іграшкою бавиться на дозвіллі сам Дударевич.

Дударевич на добрий десяток років молодший за свого колегу Заболотного і на цій підставі вважає себе дипломатом більш сучасним і, отже, й службово перспективнішим, одначе, коли йдеться про підвищення по службі, виходить чомусь так, що Заболотний бодай трохи, але опиняється попереду, дарма що не докладає до цього ніяких зусиль, чим особливо дивує Дударевича. До свого просування по службовій драбині Дударевич ставиться дуже зацікавлено і трохи навіть цинічно, він не приховує ні перед Заболотним, ні перед іншими колегами, що головним для нього в житті є зробити «здорову кар'єру», по можливості швидше видобутись на вищий, ніж дотепер, щабель в розумінні рангу; і що таке прагнення, зрештою, стимулює його ділові якості, отже, й церемонитись тут нема чого. Він і від старших колег не приховує, що надто йому довго доводиться чекати присвоєння вищого рангу, якого він давно заслуговує, і просто не вірить, що Заболотний може до таких речей ставитись спокійно, «по-філософському»...

— Хороший допінг, оформлений відповідним наказом, нашому братові ніколи не зашкодить,— так вважає Дударевич.

Взаємини між ним і Заболотним досить складні. То вони майже близько товаришують, то раптом віддаляються один від одного, ні-ні, та й повіє між ними відчутний холодок, який, однак, не позначається на ставленні Ліди до родини Заболотних, на її досить стабільних до них симпатіях, що дає підставу Заболотному іноді пожартувати:

— Найкращим дипломатом поміж нас в напружених ситуаціях виявляє себе Ліда. Ось би кого пора подати на присвоєння вищого дипломатичного рангу!..

Коли на якийсь час між родинами виникає незлагода такої напруги, що її можна вважати мало чи не конфліктом, Ліда, хоч як це дивно, щоразу тягне руку Заболотних, а на батькові апелювання до неї, на його волання до справедливостей вона відповідає майже з дорослою категоричністю:

— Подбай, тату, найперше про те, щоб самому бути справедливим у стосунках із своїми друзями.

— А чим я, по-твоєму, несправедливий? — ледь стримує себе Дударевич.

— Хоча б тим, що у відсутність Кирила Петровича дозволяєш собі обговорювати його слова і вчинки. Намагаєшся позаочі його принизити. А це нечесно.

Отака! Тож і зрозуміло, чому Заболотна-сан так лине до цієї дівчинки, підтримує з нею дружбу, навіть хай це буде й тоді, коли між сім'ями щось там чорненьке пробіжить.

Кочове життя по країнах, по амбасадах, взаємини з багатьма різними, часом полярно різними людьми — все це привчило Заболотну, так само як і її чоловіка, прагнути з людьми взаємин доброзичливих, злагідних, виробило певний досвід переборювання конфліктних чи близьких до цього ситуацій, якщо такі виникають. Те, що після Заболотних в кожній із країн, де вони були, залишаються друзі, які ще тривалий час хоч від випадку до випадку озиваються до них, дають знати, що Заболотних не забуто, на думку Дударевича, скоріше, повинно розцінюватись зі знаком мінус, як певний ґандж, свідчення дипломатської неперебірливості Заболотного, однак Ліда щодо цього має свій і досить твердий погляд, вважаючи, що в Кирила Петровича це просто талант — вміння здружувати людей і що взагалі таке вміння — найістотніше в професії дипломата.

До Заболотних у Ліди ставлення особливо уважливе,

і вони їй, звичайно, відповідають взаємністю. Якщо про інших дітей, підкинутих на якийсь вечір дипломатськими зозулями, Заболотна може сказати інколи майже сердито: «Як ви мені надокучили, оце сьогодні востаннє понянькаюся з вами» (хоч відомо, що це тільки розмови),— то про Ліду вона не дозволить щось подібне сказати, знаючи внутрішню ранимість дівчинки і уявляючи, як глибоко вона сприйняла б найменше нарікання чи випадкове необережне слово.

Різниця у віці тут наче й не існує. Обоє Заболотні ставляться до своєї юної сусідки з повагою, на яку могла б розраховувати й людина доросла, скажімо, коли треба дізнатись, якій телевізійній передачі, якому каналові віддати перевагу, чи щось додаткове з'ясувати про нову зірку екрану, то найчастіше вони радяться про такі речі з Лідою, і слово її для них буде цілком авторитетним. І навіть тут, у дорозі, Заболотний у ставленні до нашої юної пасажирки дотримується того ж тону поваги й бережливості, розмовляє з нею як рівня, і хоч між нами йдеться часом про такі речі, що для Ліди навряд чи й цікаві, можливо, що для неї вони безмірно далекі, однак відчувається, що на Ліду, на її присутність Заболотний весь час зважає, і що її сприймання і навіть її мовчанка для нього мають значення.

Зараз Ліда ніби придрімнула, приплющивши очі й відкинувши назад, на спинку сидіння, свою візантійську голівку, вона, здається, від усього відсторонилась, а ми з Заболотним ще й ще повертаємось до тих наших світанкових літ, полишених десь там далі, ніж Гавайї чи Полінезія.

— Чому так багато важить для нас дитинство? — вголос роздумує Заболотний, не відводячи очей від траси.— Чи справді, як дехто вважає, туга за дитинством — це туга за тим раннім гармонійним світом, де все бере початки і все постає чистим, доцільним, може, навіть близьким до ідеалу? В кожному разі, не випадково з'являється час від часу потреба воскресити те, що було, бодай трохи наблизити світанкове оте сприймання життя. І навіть самий уже процес спогадання того раннього, росяного дає тобі насолоду, як і кожна зустріч з прекрасним...

— Але ж це для нас, а для інших?..

Справді, що для інших, скажімо, той відлетілий у безвість Роман-степовий у своїй бджоляній кольчузі і його

красуня донька, що хоч і зосталась для нас вічно молода, але кому вона тут усміхнеться, крім нас, на цьому хайвеї? Чи наш тодішній учитель Микола Васильович, що своїм співом при місяці враз переінакшив наші буденні тернівщанські левади, перетворивши їх в якусь переповнену чарами зелену діброву... Для нас він був зовсім не такий, як всі інші люди, і, згідно з нашими уявленнями, він би не повинен був закохатися, він мусив би стояти вище всіх земних пристрастей, а проте... Як воно сколихнуло тоді нашу Тернівщину, оте їхнє раптове кохання, що так сильно й прекрасно розпломенілося враз між людьми, для нас не байдужими,— між новим нашим учителем, якому б наче й не личило виступати в ролі закоханого, та нашою пречистою Надькою, що стала ще мовби гарнішою в цьому своєму почутті!

— Смішно, мабуть, але й досі мені блищить до місяця той ставок-калабаня на наших левадах. Вночі він ставав зовсім не той, що вдень. Бачу, як зорі тихо стоять у ньому. Деколи скинеться рибеня — на жарку погоду. Зорі затріпочуть, розпливуться, а по якійсь часині знов стають на місце, порушена гармонія відновлюється... І ось таке, здавалось би, незначне, неістотне, а посивілий твій однокашник всюди чомусь носить ці перлинки пам'яті з собою, з ними і в іншу перейде субстанцію.

— А що в цьому, скажімо, для неї? — торкаюсь поглядом Ліди, що таки придрімнула, згорнувшись у куточку своєю незграбною худенькою постаттю.

— Навряд чи що-небудь скажуть їй всі ці тернівщанські наші історії... Це тільки для нас вони щось...

— А ось і помиляєтесь,— каже Ліда зненацька, і по її світло-сірих, гостро засвічених з-під вій, я бачу, що вона зовсім і не дрімала.— Так, так, помиляєтесь.

І знов опустила вії. Заболотний кидає на мене через плече короткий, одразу звеселілий погляд: видно, йому було приємно, що ми помиляємось.

XV

Восени, коли стерні буде поорано і ми пустимо корів уже по балках, по капустищах, де самі качани після зрізаної капусти стирчать і де нам тирлувати корів до самих заморозків, гріючи вранці босі ноженята в гарячому попелі вогнища або в теплих

коров'ячих кізяках, осені тієї, коли невтомні наші матері, не боячись застуди, з холодного ставка тягатимуть важкі вимоклі прядива, щоб наткати із них взимку полотен,— побачимо одного дня на узгір'ї Надьку Винниківну, що за руку вестиме свою маленьку Настю-Анастасію до школи. Таке воно мале дибає по підгір'ю понад балкою, де ми пасемо, так радісно дрібушить з новеньким торбеням школярським через плече,— видно, заздалегідь Надька спорядила своїй доні оцю чепурну, з чистого полотна черезплічку. З чималим запізненням веде Надька донечку свою записувати до школи, певне, таки вагалася, чи не відмовлять прийняти її дитину за неповністю літ, а зараз от вона зважилась, і Настеня поруч матері дріботить, аж ніби поспішаючи до школи, під сиве оте колюччя шкільних маслин, за яким ще земською цеглою червоніє наша чотирикласна.

— Буде тому щастя, в кого жінка Настя,— пожартує котрийсь із нашої хлоп'ячої ватаги.

Йдучи попід горою, Надька, видно, про щось перемовляється з дівчам, а в наш бік вони раз тільки й озирнулись обидві, ніби не впізнаючи нас і ці осінні збляклі балки, де все літо було духмяно та гаряче від конопель, сизо було від головатої тугої капусти і аж нудно від солодкого, пересіпілого пасльону, де наші «зелені діброви», тобто звичайнісінькі верби, так розкішно купались вечорами у місячному сяйві. А тепер із них уже облітає листя на наші вогнища, а буває, що й солов'їне гніздечко впаде, збите вітром, а незабаром все тут буде ще й морозом закуто, цілу зиму дзвенітиме лід по цих балках під нашими саморобними, із залізних обручів нарубаними ковзанами, і ми з галасом висипатимем сюди, щоб у новий спосіб продовжити наші степові пастушачі війни: до ночі гасаючи з кийками, джунитимем і джунитимем «свинку», була така гра — наш тодішній слобожанський хокей!

Але цієї зими, що рано дмухнула на нас льодяними вітрами десь із Вигурівщини, нам буде не до ігор, не до забав...

Тернівщина клекотить! В усіх на устах соз, хлібозаготівлі, майже щоночі в приміщенні школи відбуваються збори, сходки нечуваної бурхливості, ніяк наші тернівщани не вирішать, суспілитися їм чи ні...

Уповноваженого з району слухають чемно, учителя — ще чемніше, а потім, занурені в думи, курять, мов-

чать, доки хтось із кутка, з темряви розважливо подасть голос:

— Воно-то добре, як добре... А як, не дай бог?..

Зі сходок повертаються далеко за північ чи навіть уранці, плентаються додому аж сірі,— не встигне господар передрімнути, як його вже знову на сходку...

Ох, як бурунила тоді наша слобода! Де бралася сила витримати в тих напругах, в тій колотнечі? Ні, та зима тиші не знала — самі хуртовини... Мина Омелькович аж охрип від агітації, викрикуючи на сходках до односельців, що ті, хто слухатиме куркульських підголосків, скоро запищать, як миші в норі, або й зовсім підуть чортам на сніданки! Душа, однак, не знаходила місця... Скільки разів то розбігались тернівщани із созу, то знову збігались, сьогодні записуються, завтра виписуються, сьогодні коней зводять до стайні, а завтра розбурхане, безстрашне жіноцтво уже вирує на толоці:

— Повіддавайте нам наших коней!

Наталка, дружина Мини Омельковича, натура була войовнича, це вона тоді очолила в Тернівщині баб'ячий бунт, це їй належала ідея покарати свого Мину в такий зловтішний спосіб: у хомут його! В одяг конячий! Досі Тернівщина пам'ятає, як Мину жінки водили по селу в хомуті! І він не благав пощади, з гідністю, можна сказати, ніс нелегкий свій хрест, хай і у вигляді хомута!.. Бунтарки повелися з Миною Омельковичем, як інквізиція з Галілеєм, ви тягли його в такім вигляді — з хомутом на шиї — на толоку, в одну душу домагалися публічного зречення.

— Кажи: розпускаю вас! Розбирайте коней — даю такий дозвіл!..

А він їм:

— Не діждетеся, відьми! Нічого не скажу на власть... А хто мене хоч пальцем торкне...

Одначе торкнули. Повалили в кучугуру, і товкли Мину гуртом, і верхи на ньому сиділа його завзята Наталка, товкла свого крикуна носом у сніг, примовляючи:

— Ось тобі соз! Ось тобі соз!

Ні конюхи, ні правління нічого не могли вдіяти з розшаленілим жіноцтвом, ще вчора покірні слобожанки наші наче поскаженіли того дня: кинувши Мину Омельковича в хомуті на снігу, вдерлись до стайні, розхапують від ясел щойно усуспільнених гнідих своїх та

буланих, декотрі з молодиць навіть верхи посідали на коней і, блискаючи стегнами, пустилися навскач хто куди! Досі бачимо, як вони, тернівщанські наші амазонки, женуть від стайні толокою увсебіч з насмішками, з реготом...

Мина Омелькович, стоячи осторонь у хомуті, дивився на них — як саме око історії — з осудом і гнівом, він навмисне з себе хомута не скидав, затято ждучи, доки приїдуть із району уповноважені та міліція,— хай побачать його в такому глумовиську, хай усі газети напишуть, як тут сількор Око потерпав від несвідомого елемента!

А в години поразки найвойовничіші із жінок у кутузці сидять, в кам'яному льоху біля сільради, виконавці з ціпками їх вартують, а Мина Омелькович час від часу крізь щілину в дверях благальним тоном ставить дружині умови:

— Хочеш на волю — пиши заяву, що більше не будеш...

— Не діждешся, анциболот!

— Ну, прохаю тебе... Ось папір, пиши...

— Качалкою тебе спишу, як виберусь звідси!

А коли вже Наталка опинилася вдома після кутузки, найперше викинула із сіней квітчастого килима, що якимось чином заблукав із хуторів до її чесної хати, і заходилась при повному зібранні сусідів рубати той килим щербатою сокирою — гех та гех із-за плеча по тканому квіттю! «Не треба мені глитайського добра! Гола ходитиму, а чужого нитки не візьму!»

Потім якийсь час у Тернівщині панувало затишшя, і вчитель Микола Васильович, повернувшись із округа, куди він їздив на конференцію, навіть жартував, дізнавшись про наші події, все цікавився, чи не натерло холку Мині Омельковичу хомутом.

— Смійтесь, смійтесь,— казав Мина,— а мені не до сміху... Я ще декого з них відправлю чортам на сніданок. І ключі від церкви заберу, закрию їхню молільню! Хай усі вони, відьми, моляться тим, що в болоті!

І ось одного дня сидимо ми в класі, урок веде Андрій Галактіонович, сонце зимове спокійно світить у вікна, й ніщо ніби не віщує бурі... Та раптом — двері нарозпаш, і перед нами з'являється задиханий, вкрай перепуджений Мина Омелькович, заяча шапка на голові задом наперед, в руці в'язка великих ключів.

– Сховайте мене! — хрипить він до вчителя майже безголосо.— Бо кришка мені! Церкву закрив, а ті відьми женуться! Розшматують, роздеруть!..

При їхніх стосунках, здавалось, Андрій Галактіонович з обуренням виставить Мину за поріг, а він, на превеликий наш подив, мовчки кивнув Мині в кінець класу — на «камчатку», а сам тим часом став, розіп'явся в дверях перед хмарою жіноцтва, що, лементуючи, вже налітало з коридора:

— Де той анциболот із ключами? Де ви його заховали, кат би його на камені побив!

— Віддавайте нам його! Мало йому хомута! Шкуру з нього спустимо!

І вперше в житті ми почули з уст Андрія Галактіоновича неправду:

— Нема його тут. Не було...

— Та сюди ж він біг?!

— То вам здалося. Заспокойтесь і не зривайте мені, будь ласка, урок!

Зачинивши двері перед натиском розбурханих наших матерів, Андрій Галактіонович і далі рівним голосом, ніби нічого й не сталося, розповідав нам про іхтіозаврів та бронтозаврів, що їхні хвостаті зображення, засиджені мухами, ще з земських часів висять на картонах у нас у класі. Водились ті чудиська, власне ж, не так і давно, якийсь мільйон чи скільки там літ тому купались вони у водах теперішніх тернівщанських балок з пасльонами, де тоді переплескувались теплі, сині, як льон, моря та буяла на островах вічнозелена тропічна рослинність. Розповідаючи, Андрій Галактіонович жодного разу не глянув у той бік класу, де аж під задньою партою нашої «камчатки», як найбешкетніший учень, сидів Мина Омелькович, защухнувши над в'язкою своїх важких церковних ключів. Пронесло! Живий зостався Мина Омелькович, хоч душа побувала в п'ятах...

Не тільки Тернівщина, бурунить у ці дні вся округа. Там трусять, там описують, а там уже десь, чуємо, продають з молотка. На Чумаківщину, до Кишок, до Масичів, до Порубаїв — в близькі й далекі хутори — слобода посилає бригади комнезамівців, активістів, готових за душу зчепитися з тими, що хліб гноять у ямах, що постачали коней махнам, посилали синів своїх у банди, а тепер з вилами кидаються, коли хто прийде описувати або доводити їм план до двору.

Настрій дорослих передається й нам, школярам, в класах у нас неспокійно, бо вранці, як прийдемо до школи, всюди між партами накурено та напльовано, цілу ніч тут ішли баталії, все це батьків та матерів наших торкалося, тож чи й нам бути осторонь? Багато хто з нас тепер у червоних краватках, цим ми зобов'язані Миколі Васильовичу, завдяки йому створено в школі піонерський загін, і настрій у хлопців такий, що хай тільки скажуть — куди, не страшні нам зараз і куркульські обрізи. Бо якщо вже ви юні піонери, то ні в чому не личить вам відставати від дорослих, місце ваше, хлопці, на вістрі подій!

Вирушаючи на хутори, бригади дорослих часом і нас, дітваків, прихоплюють із собою, бо така воля Миколи Васильовича, запального нашого вчителя й вожака, чиїми натхненними очима дивимось віднині на все, чим кипить наша Тернівщина. А він сам — як він горів у ті дні! Здається, і не їв, і не спав, самим духом жив, а скільки енергії та завзяття у всьому, що відбувалося поза стінами школи, бо ж про саму школу він ладен був серед тієї круговерті й зовсім забути — принаймні таке складалося враження. Коли, озирнувшись в тодішні події, думаємо зараз про нашого Миколу Васильовича, то ясно стає нам, якого складу характер променів тоді перед нами, безперечно, він і створений був саме для такого буревію, яким жила, яким вирувала в ті дні наша Тернівщина. Ще недавно, влітку, вона аж танула, слухаючи в місячні ночі красивий і розкотистий тенор молодого приїжджого вчителя, чий спів допізна лився з відчиненого шкільного вікна, то був спів чистого кохання, пісня юнацької душі, що знайшла свою любов і відчула себе вперше від любові такою щасливою, а нині Тернівщина слухала Миколу Васильовича здебільшого на своїх бурхливих сходках, яким не видно було кінця, і в голосі вчителя тепер дзвеніла тільки сталь, увесь він був сама віра та заклик, і ми, школярі, безмірно пишалися своїм учителем, ми були в захваті, що він у нас запальний такий та гарячий, ми готові були за ним у вогонь і в воду! Його правда була натхненною, а що може бути сильніше за це?.. Ось він вибігає на сільрадівський ганок у благенькій своїй шинельчині, сухолиций, блідий, і, рвучким рухом голови відкинувши свого чорного чуба назад, звертається до наших слобожан, щоб знов і знов виповідати Тернівщині про комуну загір-

ну, про ті сонячні часи, що настануть, коли «вже нічого не буде чийогось», а все стане гуртове, народне. В такі хвилини він, наш вогнистий промовець, ставав від хвилювання ще блідіший, ніж звичайно, ставав білий як крейда, очі його повнились блиском, а голос дзвенів так пристрасно й молодо, що жіноцтво, слухаючи запальну його промову, аж умлівало від захвату:

— Ну й артист! Ну й душохват!

А коли десь серед натовпу в цей час була Надька Винниківна, то на неї, розпашілу від затаєних гордощів, озирались дівчата, радіючи заздрісно: ось такого зуміла причарувати, завабити, без пам'яті зуміла в себе залюбити!

А я знаю, а я знаю,
Чого зоря ясна...

Що ж до нас, школярів, то ми тепер ще більше були заполонені натхненням свого вчителя, вірили кожному його слову, і нам аж дивно, чому не всіх йому вдається навернути до созу, адже ж так його слухають, коли він з невтомним своїм запалом промовляє до Тернівщини з ганку сільради.

Тож, коли нам велить Микола Васильович: «Юні піонери, сьогодні на хутори!» — ми сприймаємо цей заклик з бурхливою дитячою радістю, і водночас із жаданням геройства, зринає в душі й жага розплати за ті кривди, образи й жорстокості, що їх завдавали Тернівщині давні її вороги. Неодмінно згадається хутірська собачня, що десь тебе там нажахала, не підпустивши до колодязя, промайне глумлива пика чиясь, постане в уяві і той скривлений несамовитою лютті глитайчук, що ладен був до смерті затоптати нашу Ялосоветку за житнє стебельце тоді, на Фондових землях... Десь же він там є, той рудий бандюга, десь гноїть прихований хліб у ямах та гострить на нас свої вила куркульські... Отже — до бою! Що школу пропустимо — не біда, адже сам учитель це дозволяє, більше того, сам кличе нас у похід, зате як цікаво буде там,— нехтуючи небезпекою, нишпорити по куркульських горищах, вишукувати в напівтемряві, серед павутиння, вкриті пилюкою різні книжки та журнали, шлики та башлики, а, може, де попадеться й наган чи жменя іржавих патронів. Бо ж нас посилали в такі шпарини, куди дорослому не пролізти: ось ти перевір підпіччя (воно зветься дук), а ти спу-

стись у засік, подивись, що там, потім лізьте, хлопці, під рублену комору, а насамкінець під стріхою проповзіть по всьому горищу, чи не заткнуто де куркульський обріз. Це ж найцікавіша розвага для нас! І якщо котромусь із малих справді вдавалося намацати в темряві і висмикнути зі стріхи обріз чи важезну шаблюку, то це сповнювало нас почуттям правоти, і після цього тужба та плачі хутірських жінок уже не так розтерзували наші дитячі душі. А коли опинялись над щойно розкритою ямою, де гноївся хліб і звідки тхнуло цвіллю та прілістю погубленого зерна, то це ще більше упевнювало нас у собі, погноєний хліб давав виправдання для всього, що тут робилося, і не страшно було тепер вистукувати й колупати побілені, з півниками стіни, довбати долівку, тельбушити комори,— нічий уже плач після цього пройняти бригаду не міг.

Вчитель Микола Васильович сідав до столу і, зціпивши зуби, з блідим, крижаним обличчям брався складати акт, молоді хурщики вимітали засіки, вантажили збіжжя на сани, а Мина Омелькович тим часом, забравшись десь у комірчину, похапцем трощив хазяйські облиті смальцем ковбаси.

Ось він, втираючи рукавом масні губи, виходить із комірчини, вдоволе́ний, підморгує до нас:

— Розговівся! Після довгого посту розговівсь! І ви, хлопці, не соромтесь, не цяцькайтесь, бо ж ви класові діти, не якісь білоручки, а тут усе дуки, п'явки! — розтлумачує нам Мина що до чого.— Казав я їм: доберемось — от і добрались! Тепер не стріпнетесь! А то, бач, ще й глузують: «Позаяк хліба нема, то жертвую для комуни... кіло маку!» Ми вам покажемо — кі-ломаку!

Перш ніж покинути куркульську хату, Мина Омелькович мусить, щоб руки не гуляли, прихопити дещицю, скажімо, мимохідь стане тягти з жердки хазяйський латаний, з кучерявого барана кожух, але тут не обійдеться без вовтузні, бо розлючена хазяйка, де й взявшись, обома руками вчепіриться в кожуха з другого кінця. І вже достотно, як ті двоє скіфів, що розтягують овечу шкуру на золотій пекторалі, цупитимуть той кожух кожне до себе:

— Пусти, іроде!

— Ні, це ти пусти...

— Віддай, чуєш?

— Глухий, не чую!

— А щоб ти зозулі не почув!

Клятьба зозулею помітно стривожує Мину, але тільки на мить:

— Це ти мене, безбожника-незаможника, зозулею хочеш злякати? Так ось тобі за це! — І він з такою силою шарпає свою здобич, що той гнилий кожух на очах розлазиться надвоє: півкожуха у Мини в руці, а півкожуха в його супротивниці.— Хай же ні тобі, ні мені!

І він кидає свій ошматок додолу, а очима стриже кудись уже на піч, і тільки вчитель, з'явившись знадвору на лемент, пригамовує Минин апетит.

За ці дні Мина Омелькович навіть погладшав — що то значить опинитись людині в своїй стихії! Раніше, було, ходить, наче охлялий, сірий, щоки йому повтягувало, під очима підпухлини, як від вічного спання, а тепер обличчя йому викруглилось, воно аж пашить рум'янцем, особливо, коли ми, залишивши розтельбушений хутір, знов вилітаєм саньми у відкрите поле, де так і струже вітром і мороз аж пече. Іноді ми повертаємось до села вже вночі, при місяці, полозки наших саней далеко співають серед засніжених полів. Вкублившись у куркульські ліжники, рядна та сіряки, що тхнуть скотарнею і що їх тепер буде заприбутковано як созівське майно, ми, піонерчата, ще в нервовій напрузі, з якимось пташиним інстинктом тиснемось до свого Миколи Васильовича, почуваючи себе затишніше поруч нього після всього пережитого на хуторах...

Мина Омелькович, після бурхливих клопотів дня, будучи в доброму гуморі, сповнений кипучої, руйнацької сили, підбадьорює нас, що ось так, мовляв, і треба гартуватись у боротьбі з класовим ворогом, з тим, хто навмисне не хоче «конати хліб» і хто до Тернівщини ніколи не мав і краплини співчуття. Згадувалось йому, як у голодні роки тернівщанські жінки ходили за позичками по хуторах і як їх там цькували собаками, розповідає нам про слобідських дівчат, що в розквіті краси мусили йти до тих кугутів наймати ся і з якою глумливою погордою їх там зустрічали: «Гаразд, дівко, візьму вже тебе... Руки твої, а вила наші!»

Коли зустрічний вітер аж надто обпікав нас, Мина Омелькович дбайливо закутував свого синка в куркульський сіряк, ще й башликом обкидав, щоб вуха хлопець не поморозив, а помітивши, що Грицик чимось схвильований, нахилявсь до нього та стурбовано допитувавсь:

— Гришуню, чи тобі нічого не болить?

Тендітне хлоп'я, цей Гришуня, зроду вдавсь хворобливий та ще з кобили маленьким упав, прибився так, що хорував цілу осінь, Мина Омелькович з горя місця собі не знаходив і навіть сам водив хлопчика кудись аж у Перегонівку до знаменитої косоокої ворожки, яка вміла людям переполох виливати, більма зшіптувати, вона й Грицикові крутила на голові миску з розтопленим у воді воском, виганяючи з хлопця страх. І ось тоді, хоруючи, Гришуня чомусь особливо потягся до музики й попросив батька, щоб він замовив у братів Бондаренків для нього кларнет. Бондаренки — то для Тернівщини гроно талантів, четверо їх, братів, і всі музиканти. Та не лише по всіх весіллях вони грають, славляться вони ще й тим, що самі для себе роблять інструменти — балалайки, кларнети, і навіть справжні скрипки виходять з-під їхніх удатних рук, не кажучи вже те, що і в Козельську ніхто краще за них не зумів би натягти бубон або барабан з волячої чи навіть заячої шкіри. В неділю, коли Бондаренки виходять на толоку розважити музикою рідну Тернівщину, то Гришуня щоразу в'ється біля них найближче, він ладен виконувати будь-яку волю музикантів, аби тільки дозволили йому бренькнути на балалайці чи дмухнути в кларнет. Тож і виникло в нього під час хвороби таке бажання — мати в себе справжній інструмент, і Мина без вагань пообіцяв своєму одинакові вволити його волю, сказав, що останніх штанів збудеться, а кларнет йому буде! І таки дотримав слова. По якомусь часі приніс Гришуні від Бондаренків той маленький саморобний кларнет з кнопками перламутровими, і коли Гришуня притулив його до уст і видобув з дудочки звук, схожий на звук горлиці, то одразу й одужав.

Послужливий, такий неперекірливий цей Гришуня, наш незмінний товариш. Сам не пасе, бо нема чого, але на степ до нас прибігає влітку корів за казки завертати. Старші хлопці, то ж аристократи наші, ледацюги великі, вони лежать цілими днями на межі та кізяки курять, всякі, навіть сороміцькі, роздебенді плетуть, а менших ганяють, щоб корів їхніх завертали. Гришуня ладен їм цілі дні слугувати, слухняно робитиме для них і те, й те, аби вони тільки казки йому розказували, що їх вони здебільшого самі ж тут і вигадують. З усіх нас Гришуня, здається, найбільше подобався Настусі — і за клар-

нет, який він часом бере до школи, щоб потішити товариство під час перерви, і за тихість та лагідність вдачі, та ще ж, крім усього, він умів дуже гарно блакитних котів малювати — десь йому Мина Омелькович (мабуть, від уповноважених) такий олівець добув із зовсім блакитним осердям... Іноді Настуся яблуко крадькома тицьне йому на перерві, тоді в Грицика аж вуха почервоніють від соромливого її дарунка, і хто знає, чи не з таких перших виявів дитячої приязні й зажеврюється між дітьми найраніше оте почуття, що до певного часу воно тільки в бруньці сидить, а настане пора, може, суджено буде йому розбуятись яскраво, на повну силу розквітнути. Можливо, в передчутті цього ми, хлопчаки, коли хочем подражнити Гришуню, то вказуєм йому на Настуню-хуторяночку:

— Он твоя наречена йде!

І хором:

— Буде тому щастя, в кого жінка Настя!

Мина Омелькович мав певність, що в хаті в нього росте неабиякий музикант, той, для кого музика виявилась кращими ліками, ніж ворожчин віск, і треба було бачити, як тане Мина Омелькович, спостерігаючи сцену, коли Гришуня його — рідний чи не рідний, кому яке діло? — стоїть уже на толоці поміж дорослих музик і в тон їм самозабутньо дмухає у свою дудочку-кларнет...

— Треба було й сюди тобі кларнет захопити,— нахиляється Мина до хлопця,— може, оце, заграВши в дудочку, не так би замерзав...

Хлопець зігнувся в санях, підшмаркує,— справді, чи не застудивсь?

Бо таки ж зимно, ніч додас морозу... Микола Васильович теж коцюрбиться між нами від холоду, сидить, піднявши комір шинелі, і невідомі думки хмурять його чоло. Чи бурхливий цей день обмірковує наш учитель, чи згадалось йому Кам'янське, і рідний завод, і гудки, що, може, зараз оце скликають людей у зміну нічну, адже хай там холод чи спека, за будь-якої пори року, в належну годину, вони гудуть і гудуть, нічим свій лад не порушать... Якось Микола Васильович нам обіцяв: «Навесні повезу вас, хлоп'ята, в наше Кам'янське на екскурсію. Почуєте, що то за музика, коли напровесні рановранці, тільки зазоріє, над містом полине переклик гудків... Десь аж понад Дніпром стеляться потужні розлогі

їхні голоси, будять тебе, вставай, вставай, до життя, до праці!»

Сани наші летять степом, ніч голубіє, та ось Микола Васильович, враз стрепенувшись і мовби струснувши з себе тягар думок, нам не відомих, раптом заводить на все поле «Ой у полі криниченька, там холодна водиченька», і далеко серед снігів лунає його красивий, кришталевий, якийсь ніби іскристий голос. Лунає, сягаючи десь аж туди, де коло своєї криниченьки-колодязя із журавлем стоїть, намальована нашою уявою, Надька Винниківна у своєму закоханому чеканні. «Гей, там холодна водиченька!» І коні, підцвьохнуті тим співом, несуть наші сани ще дужче, і знічений Гришуня враз збадьориться, і візничий наш — Бубиренчишин Антидюрінг жвавіше хльосне високо в повітрі замашним своїм батогом з китицею, а Мина, вчарований співом Миколи Васильовича, хмеліючи від захвату й гордощів за нашого вожака, весело погукує у степову голубінь, у морозом пропечені безвісті:

— Ось так співають більшовики! Дрижи, світовий капітале!

В місячному степу, серед тиші й снігового безмежжя, був простір для співу, тож Микола Васильович, по-юнацькому розійшовшись, давав собі волю, з його пісень ми дізнались і про небачений той паровоз, що вперед, у комуну, летить, і про те озеречко, де плавало відеречко, бо від того цебра-відеречка нам знов усміхалася вона — Надька і Надька... Навіть змокрілі, вкриті інеєм коні, здавалось, радіють, та грають силою від власного бігу, хапають снаги від гарячого, розгонистого співу Миколи Васильовича, зараз їм і батіг не потрібен — коней наче хто підмінив, вони несуть наші сани, мов пір'їну, злипки снігу з-під їхніх копит кудись аж до місяця летять.

XVI

Якщо зовсім пізно повертались, то вчитель брав школярську нашу бригаду до себе ночувати, напував нас рідкісним для тих часів напоєм — запашним чаєм, що його сам і розігрівав на примусі; кожному до чаю належала ще скибочка черствого хліба («сухим пайком», як казав він), бо нічого в Миколи Васильови-

ча не було, а з харчів на хуторах він ніколи не дозволяв собі взяти ні крихти. Ніде під час описів не брав і одежі собі ніякої, хоча з одягу тільки й мав те, що на ньому: гімнастерка й штани з темного сукна, сіра шинельчина одна на всі вітри, а на ногах хромовенькі, що більше для міста личили б, чобітки, яким, видно, ніяк не вдається захистити Миколу Васильовича від морозу, бо тільки додому, так і роззувається мерщій, давайте, хлоп'ята, снігу, треба відтирати ноги, доки ще живі!..

Для себе на ніч ми вносимо знадвору соломи, морозяної та ламкої, розстеляємо на підлозі і вкладаємось на ній покотом, Микола Васильович зверху вкриває нас ватяною ковдрою, позиченою в Андрія Галактіоновича, а деколи на додачу кине впоперек ковдри і свою шинелю,— вона пахне нам місячною дорогою, морозом та вітром. Повкладавши нас, господар ще не лягає, сівши до столу, він береться щось швидко писати при гасовій лампі або, приклавши до вуха темний навушник радіо, шукає зв'язку з іншим якимось далеким світом — радіо було в нас тоді великим дивом і з приїздом учителя зробило сенсацію на всю округу. Якщо Микола Васильович був у гарному настрої, то давав по черзі кожному з нас послухати, що там озивається із навушника, і ми тоді чули перед сном далеку музику, таку ж прекрасну, як і оця, що тихим плином мелодій нині супроводить нас на шалених перегонах хайвею.

Одного разу, коли ми ще не поснули, скрипнули двері, і до кімнати зайшов Андрій Галактіонович у глибоких калошах, в пальті наопашки, бо хоч і мешкає він з молодим колегою в одному приміщенні, через стіну, але хід має окремий, з протилежного ганку.

Поява Андрія Галактіоновича — це пришестя поважне, він гордовито несе на широких присутулених плечах свою левино-кудлату голову, чорна блискуча грива його злегка сріблиться, але то не мороз її посріблив, то вік людський бере своє. Коли, розгорнувши поли пальта, Андрій Галактіонович сідає до столу, відкривається нам знайома, з льняного полотна й ніби вічна його сорочка-толстовка, що літо й зиму вірно служить Андрієві Галактіоновичу, котрий, як ми знаємо, ще бувши студентом, ходив у Ясну Поляну до графа Толстого і мав з ним розмову. Про суть тієї яснополянської розмови нам нічого не відомо (про неї Андрій Галактіонович обіцяє розповісти, як підростемо), а ось тепе-

рішню бесіду його з Миколою Васильовичем ми, защухнувши, мов зайці, таки вловлюємо своїми настрченими вухами, хоч обом учителям, мабуть, здається, що ми вже спимо, вгрівшись під ковдрою — чи не попередницею котроїсь із тих легендарних ковдр, що її, величезної, колись нібито однієї вистачатиме, щоб нею спільно вкривався весь наш тернівщанський соз.

Сидять біля столу наші найбільші авторитети, світочі знань, гомонять стишено, щоб нас не тривожити.

— Я ж тут грубку натопив на обох,— каже Андрій Галактіонович.— Хай, думаю, й сусідові гріє, якщо вже нас єднає спільна стіна...

— Справді, нічого не вдієш,— підтримує жарт Микола Васильович.— Ми з вами як дві сторони медалі: нагріваєш одну — теплішає й друга...

— Завтра, до речі, грубку топити ваша черга, колего, і не спробуйте ухилятись,— вдавано насуплюється Андрій Галактіонович. І далі ще більше стишує мову, певне, щоб не порушити наш сон.— Сподіваюсь, що бодай це ви не занедбаєте, як декотрі інші з своїх обов'язків...

— Що ви маєте на увазі, Андрію Галактіоновичу?

— А те й маю... Найперші святі вчительські свої обов'язки ви ж таки занедбали? Цілими днями гасаєте по хуторах, навіть дітей ось втягуєте у свої зовсім не дитячі справи. А це ж юнь, первоцвіт,— розважливо тлумачить Андрій Галактіонович молодшому колезі.— Дитина це, як я розумію, людина найприродніша, вона інтуїтивно прагне добра, ласки, злагоди й гармонії в житті, в дитини і сприймання світу ще нічим не викривлене, вона шукає в ньому красу, лад, а ви ці криккі, несформовані душі без вагань кидаєте у вировище найлютіших пристрастей, в повсякчасні вибухи ненависті, де людина звіріє, втрачає себе...

Худолиций, блідий від лампи Микола Васильович слухає старшого колегу шанобливо і водночас трохи іронічно.

— Ну, далі, далі...

— Опріч того, що це непедагогічно,— втлумачує Андрій Галактіонович,— це ще й безжально. Розумієте: безжально.

— Любий Галактіоновичу, ми живемо в безжальні часи! Невже ви досі цього не помітили? — Микола Васильович нараз схоплюється з місця і, нервово ступа-

ючи по кімнаті, кидає різко, незмирно: — Де барикади, там середини нема! Старих нема, малих нема, тут кожен займи своє місце і дій, як велить тобі революційне сумління!

— Але ж це діти, зрозумійте ви. Тягти малолітків на ці ваші операції, щоб життя їхнє починалося з картин обшуків, руйнувань, з людських драм... Це ви вважаєте нормальним? Звалити на дитячі плечі ті ваші залізні щупи, а на крихку тендітну душу звалити ще непосильніший тягар прокльонів та зойків — це вас не тривожить? Вам це не болить?

— Болить,— каже різко Микола Васильович.— Але хай вчаться. Хай дихають вогнем битви! Хай ці наші юні Гавроші наяву бачать роз'ярілу хижість власництва, перекошені злобою обличчя, хай чують всі ті погрози та глум, якими нас зустрічають хутори! Для хуторян ми анцихристи, передвісники страшного суду, а вони? Були в них в серці жалощі, хоча б тінь співчуття до цих слобожанських дітей, коли хутори робили їх маленькими рабами, прирікали на найжорстокіший визиск? Ідіотизм сільського життя, де він ще в таких диких формах виявив себе, як не на хуторах? А зараз хліб у ямах гноять, для них він уже не святий, та й взагалі, що може бути святе для тієї дрімучої й захланної сили власництва? Поступись перед нею, залиш, як є, то вона завтра й нас із вами передушить! Милосердя не буде нікому, сліпнучи в ненависті, підійме сокиру й на цих безневинних, що сплять ось покотом під вашою всеспасенною ковдрою... Та про що мова! Ви, людина з таким досвідом, не згірш від мене повинні знати, на що вона здатна, ця до краю нині розбурхана, підступна, злобою та ненавистю налита хутірська Вандея!.. Чого-чого, а пощади звідти не жди!

— То що ж виходить? Їхніми методами проти них? Проти ненависті такою ж ненавистю, на злобу — злобою?

— А чим іще?

— Доброта виховується добротою, справедливість — справедливістю — це ж для педагога елементарно... Ненависть розпалити неважко, людство розпалювало її вже не раз, і в колосальних масштабах, а як потім загасити її? Що їй протиставити? І руїнницький інстинкт пробудити, в ураган розбурхати — це теж куди легше, ніж потім знов загнати його в бѐреги здорового глузду.

Перш ніж викликати могутню якусь енергію, слід добре подумати, з яким вона знаком, якої природи і до яких наслідків усе це призведе. Що в душах залишиться? З чим зустріне людина суворі прийдешні часи? Вас, юнака інтелігентного, мислячого, невже ці речі не турбують?

— То що ж — поступитись? О ні! — змахнув білим кулаком у повітрі Микола Васильович.— Через віки йшли, пробивались до своєї золотої мрії, і тепер перед хуторами спинитись? Позадкувати? Вклонитись бастіонам куркульським? Ні і ні! Не до пощади тут, дорогий колего! Битва непримиренна... Йдемо самі на бій, і зміну свою беремо, бо долі наші — і дітей, і дорослих — неподільні, надто ж на цьому вирішальному перевалі, де діє один закон: або — або!

— Золота мрія людства, смію запевнити вас, вона й для мене щось важить,— схилившись біля столу, Андрій Галактіонович задумливо крутив у пальцях свою чепурну, завжди підстрижену борідку.— Однак бачити свого колегу, народного вчителя, в парі з Миною Омельковичем, в одній з ним упряжці,— ні, цього я, вбийте, не збагну... Хай ви йдете, вами, скажімо, рухає ідеал, молодечий порив, а що рухає Миною?

— В нього є класовий інстинкт — це зараз теж неабищо.

— Сила сліпа, стихійна, брутальна, приправлена чорними заздрощами до всіх і вся,— ось що в ньому є. Апостол руїнництва, лицар трощення — хіба не таким він об'єктивно сьогодні постає в цих ваших походах...

— Апостол руїнництва? — легка усмішка торкає тонкі вуса Миколи Васильовича.— При вашому всепрощенстві і раптом такі нещадні характеристики? А хіба не ви ховали його в класі під партою... Виявили ж гуманність!

— Для мене цей Мина теж не пропащий. Натура крута, напориста, не заперечую... Можна чимось пояснити навіть почуття помсти, якої стільки накипіло в ньому, та, однак, хіба цього досить людині? Месницький азарт, жага руйнування, хай сто раз вони вмотивовані, але чи такі сили створювали коли-небудь щось вартісне, цінне для всіх? Візьміть ви для прикладу Романа-степового: ось де людина-творець! Особистість, я сказав би, з прикметами людини майбутнього, такої, що матиме

органічну потребу поліпшувати світ, вдосконалювати природу й жити у вічній злагоді з нею...

— В конкретному цьому випадку я згоден з вами... Та й з Миною Омельковичем нібито вони товаришували колись.

— А сьогодні Мина — якраз цілковитий його антипод. Бо степовий наш селекціонер у праці себе знайшов, а Мина у власнім злидарстві вбачає для себе найвищу заслугу, скрізь і всюди виставляє злидні свої напоказ: ось вони, мої латки, я їх ношу, як герб, а де ваші латки? Роман для нього недруг уже хоча б тому, що в Романа росте все та родить, бджоли плодяться, навіть схрестити їх пробує, щоб вивести нову степову породу бджіл, а в Мини тільки мухи дзижчать та дереза під самі вікна в'ється...

— Та що ви напались на нашого Омельковича? — весело вигукує Микола Васильович.— Майте ж милосердя!

— А я маю! Не закликаю ж я, щоб на дибу його тягти за його незрівнянне ледарство, за те, що Мина ваш деревця в житті не посадив, цвяха ніде не забив... Безнадійних нема — я так дивлюсь. І це вже, колего, вам годилось би думати, як із вашого приятеля, із такого переконаного лацюги та виховати трударя, сумлінного й роботящого, що здатен був би зажити шани і в громаді, і в майбутній вашій хліборобській асоціації.

— Виховаєм,— впевнено всміхається молодий учитель,— Мина Омелькович справді має деякі вади, зокрема охочий іноді рубонути з плеча. Натура відкрита, може й помилитися, але хто в такій веремії гарантований від помилок? Ситуація ж виняткова: діяти доводиться часто-густо навздогад, бо — перші, прецеденту не було, прокладаєм дорогу без топографічних карт, і тому така вона многотрудна, тяжка та вибоїста...

— Це правда,— згоджується Андрій Галактіонович,— але для мене безсумнівним є також і те, що справіку в людині двоє начал живуть, дві натури вічно в душі протиборствують: будівник і руйнач. Один зводить храм Артеміди, а другий уже позиркує на нього поглядом Герострата. Відколи й рід людський існує, борються в ньому ці дві сили, дві пристрасті, одна з яких увінчує нас вінцем безсмертя, а друга, друга — ламай, трощи! — стає мовби нашим прокляттям. Тут вічний бій, він і нині триває, і яке з цих двох начал переможе, яке

візьме гору, від цього, друже, залежатиме все, все... І насамперед майбутня доля ось їхня,— показав він поглядом на нас, защухлих під ковдрою.— А живемо для них, щодень думати, дбати про них — ми тут з вами тільки для цього...

— Сама революція вже найбільше про них подбала,— рішуче відповідає Микола Васильович, снуючи по кімнаті сюди-туди, ніби в невидимій клітці, й на ходу похрускуючи худими пальцями.— Подбала, подумала, та ще як!... Нині ж ми покликані, щоб далі розчистити шлях, і не маємо сумніву, що він виведе нас у заобрійну омріяну далеч! Йдемо в часи, дорогий Андрію Галактіоновичу, де не буде руйначів — будуть самі будівники! І оці гороб'ята, що повкублювались тут, може, якраз і виявлять там повністю себе, свою творчу духовну снагу, та ще й спасибі скажуть, що ми з дитинства гартували їхню волю, сталили дух, вчили не боятися труднощів. Невже ви не згодні зі мною?

— Попробуй з вами не згодитись, завтра опинишся в кутузці,— підводячись, з присмутком жартував Андрій Галактіонович і, знов накинувши на плечі пальто, почовгав своїми човниками-калошами до порога, обережно обходячи нас, лежачих.— На добраніч вам.

— Ні, по-моєму, я вас переконав,— весело казав йому вслід Микола Васильович.

— Ні ви мене, ні я вас... А як же завтра?

— Завтра ви тут обходьтесь без мене, бо я знову буду в поході...

Так вони розходились, без сумніву, залишаючись кожен при своїй думці. Андрій Галактіонович ніс на вітер та сніговицю свою простоволосу лев'ячу голову, зачиняв двері за собою поквапом, щільно, щоб нічним холодом на нас не війнуло, не застудило котрогось, а Микола Васильович, обпершись обома руками об стіл, ще якийсь час стояв перед лампою в глибокім замисленні. Він цього вечора вже не брався ні читати, ні писати і про навушники ніби забув,— застигши в цій позі біля столу, він мовби дослухався до чогось, здається, найважливішим зараз для нього була ота зимова ніч за вікном, стугонливе її завивання. А може, щось інше причулося цієї миті, може, Надьчина «зелена діброва» йому зараз листям зашелестіла в степу, і зими ще нема, ще тепла зоряна ніч пливе над садком, де удвох вони з Винниківною стоять, одні на всім світі, і тільки ясний мі-

сяць зазирає у їхні сяючі, аж бліді від кохання обличчя...

Потім, сам собі всміхнувшись, учитель ступає кілька кроків до притуленого під стіною велосипеда, що стоїть там вкритий, мов кінь, якоюсь попоною, Микола Васильович бере ту попону й неквапом розстеляє її в себе на ліжку,— то він готує свою сувору спартанську постелю. Ще після того підійде до дверей, поверне ключ, що завжди стирчить у замку. І, вкрутивши, применшивши гнотик у гасовій лампі, тепер нарешті він ляже, в останню мить недбало кинувши під подушку свій важкий чорний наган.

XVII

Несподівано занедужав наш Микола Васильович. Застудився, гасаючи по хуторах у благенькій своїй шинельчині, і на вечір уже його палив жар, Андрій Галактіонович самотужки лікував колегу, заварював йому липовий цвіт, а ми, школярчата, як могли, допомагали по житлу: дерев'яну підлогу в кімнаті змили, до сухого витерли, аж фарба заблищала, потім запалили примус, позатикали у великім вікні щілини, щоб на хворого не студило звідти.

Цього вечора знялась хуртовина, така завірюха, що й світа не видно, і, крім нас, слобідських, залишились ночувати в школі ще й дехто з хутірських дітей, яких і раніше в час негоди обидва вчителі залишали на ночівлю, не відпускаючи додому самих, щоб їх не позамітало в степу. Серед тих, кого прихистила школа, цього разу була й мала степовичка Настя-Анастасія, чи то пак Настуся. Вже вона тепер не сторонилася нас дикувато, ця повнощока, густосмаглява школярка з великими, як і в матері, очима. Чисто вимиті темно-русі кіски завжди на ній тугенько заплетені, вони пахнуть квітами, ми всі не можемо відгадати, якими саме. Для нас таїть у собі привабу саме Настусине лице, не так навіть лице, як те, що воно всіяне густо мачинками-родимками — одна чимала, а довкруг неї ще безліч дрібненьких, справді, як мак,— то, кажуть, на щастя. Випаде ж на одну людину аж стільки щастя! Як і більшість хутірських, Настуся не дуже говірка, скорше, навіть мовчкувата, хоча в погляді з-під чорних, раніше майже завжди

нахмурених брівок тепер усе частіше проблискувала привітність до нас, слобідських. Андрій Галактіонович, пораючись біля занедужалого, залучив Настусю собі в помічниці, і в цій ролі наша степовичка — дарма що з усіх тут вона найменша — виявила себе на диво кмітливою, розуміла вчителя з півслова, а де в чому навіть зважувалась давати йому поради, скажімо, що треба було б зараз хворому покласти на лоб компрес і, крім липового цвіту, перед сном дати йому ще й калини з медом...

Андрій Галактіонович пожурився:

— Мед є, а калини не догадались біля школи посадити...

— А в нас дома багато її. В пучки пов'язана, в омшанику висить, біля бджіл...

— Так то аж де...

— Якби хоч не така завірюха...

Хуртеча за вікном розгулювалась, усе там гуло-стугоніло, дах гуркотів бляхою так, що здавалося, й школу нам цієї ночі рознесе. Мовби в темряві горища борюкались якісь нічні чудиська, напівптахи чи напівзвірі, адже в нинішні часи всього можна було ждати. Влітку, скажімо, якийсь нічний звір по Романовім садку походив і на пасіці — раніше ніколи такого не траплялося, і ця подія неабияк збурила тоді нашу Тернівщину: справді, що ж то було? Темної ночі невідомий звір чи двоногий який зловісник забрався на пасіку і всі до одного вулики поперекидав! Та ще льотками донизу, щоб бджоли без повітря задихнулись... Ось таких відвідин Роман, видно, не чекав, сподівався, мабуть, що Мамай йому все встереже, та ба! не встеріг... Вчинене нас і досі мучило загадковістю: звір таємничий об'явився чи хто? Не вірилось, що то могла бути людина... Щоправда, дядько Роман, який завжди рано встає, вчасно нагодився на повалену пасіку, попідводив вулики — не дав бджолам задихнутись. Одначе заподіяне зло дуже його пригнітило, і все сімейство посумнішало після тієї нічної пригоди.

І того ж літа сич на їхній хаті сів,— недобра прикмета. Це теж додало тривоги, навіть і нам, дітворі... Ніхто з нас сича зблизька не бачив, а от чомусь ми завше боялись його крику нічного, що й зараз зовсім уявки нам вчувався у витті хуртовини десь там по горищах...

А до всього ще й учитель наш нагло так занедужав...

Микола Васильович лежав на твердій своїй постелі, вкритий по самі плечі шинелею, неголений, худіший, ніж завжди, і тільки подеколи, зачувши, як упевнено дораджує Винникове дівча Андрієві Галактіоновичу, коротко всміхався спаленими, пошерхлими губами. Його то кидало в жар, то морозило, аж трясло, і невідомо було, що готує йому ця тривожна, заметільна ніч.

Заскочив на хвилинку Мина Омелькович, вніс із собою знадвору хмару холоду та купи снігу на юхтових, десь добутих недавно чоботях, замотузованих зверху ще й намордниками крутих самов'язних личаків.

— Ось де мій музикант! — гукнув Мина, загледівши з-поміж нас свого, що одразу знітився, Гришуню.— А мати там місця собі не знайде: біжи, шукай, а то, може, десь уже й снігом примело!.. Справді таке піднялось — на ногах не встоїш, буран, ураган!

Чіпкого ока Мини Омельковича не уникнуло, що поміж слобідськими туляться по кутках і діти з хуторів, він глянув на Андрія Галактіоновича з докором, з неприязним згином брови:

— Куркулят пригріваєте?

Вчитель промовчав, він саме порався з чайником, проціджуючи липовий цвіт у кухлик, а Настя-Анастасія, тримаючи цідилочок, так і стріпнулася, вкрай приголомшена образою: рученята її якось самі собою опали, видно було, як щічки густо, до темного почервоніли, мачинки, дані їм мамою на щастя, майже зовсім зникли, потонули в смаглявому полум'ї рум'янцю. Це було вже не те дівча що тільки-но так уміло та вільно поралось тут: настовбурчилось враз, де і взялася колючість, і повні ті щічки та ягодини губенят надулись і стали спересердя ще повніші, а в очах з'явилось ще зі степу нам знайоме, оте, щось дике й звіркувате.

Та Мина Омелькович до таких тонкощів не приглядався, таких змін, здається, не помічав чи не вважав за потрібне помічати, уже він владно посунув до Миколи Васильовича і, виповнюючи кімнату надвірним холодом, не вивіяним із його сіряка, весело примовляв над змореним і ніби задрімалим нашим учителем:

— Що за козак, коли він лежить! Не той зараз час, Васильовичу, щоб нездужати! Без вас ну ніяк! Як собі хочте, а завтра щоб були як штик!

— Посоромились би,— докірливо глянув на нього Андрій Галактіонович.— Людина горить у жару, а ви...

— Що йому жар, такому орлові! Це ж більшовик, секретар осередку, а не якийсь там тюхтя!.. По ньому он куркульня позаминулої ночі стріляла в Яворовій балці, неподалік від Романа Винника, вам це відомо? Із зустрічних саней з обріза смалили по ньому, куля біля самісінького вуха просвистіла! Від їздового ми опісля дізнались, а Микола Васильович про свою пригоду ні словечка, хоч інший на весь би район роздзвонив... Такий він у нас! Робітництво знало, кого посилати в Тернівщину!

— Тож-то ви його бережете.

— А як його ще берегти?

— Лікаря йому треба!

— Яким возом? На крилах з Козельська? Та ще в таку завірюху. Там відьмаки з відьмами весілля справляють! — відкрикувавсь Мина.— Хоча стривайте... Є ж у нас одна фершалка недовчена,— і він глипнув скоса на притихлу під стіною Настусю, все ще насурмлену, скуту образою й гнівом.— Ей ти, мати вдома?

— А то ж де... — ледь вимовила Настуся.

Мині Омельковичу зблиснула думка:

— Мо', й справді погнати за нею виконавця? Одначе хто ж проб'ється вночі крізь таку сніговерть? — Він ще вагався.— Раніш у такі ночі хоч дзвони бамкали, щоб заблуканий не пропав у степу, а зараз і дзвонити чортма чим... Піду в сільраду, хай ще там помізкують,— вирішив Мина Омелькович і, забравши Гришуню з собою, рушив до порога, залишаючи своїми загнузданими чобітьми величезні мокрі печатки слідів на вимитій нами підлозі.

Пішов, хоробро пірнув Мина у той темний, хурдельний світ, що всіх нас відлякував своїм завиванням, наганяв сум і острах на наші дитячі душі. Бо ж таке надворі коїться, дороги всі позамітало, і крізь бурю явно вчувається нам, як десь повсюдно дзвони гудуть у степу, ті самі, що їх уже в усіх довколишніх слободах поскидано з дзвіниць і ще восени відправлено на брухт до Козельська.

Треба було внести знадвору соломи для спання, але нам страшно й носа виткнути за поріг, в оту виючу темряву, в хуртовину. Розгулялася завійна ця ніч, мовби й справді на погибель людини, каламутилась сивою тьмою, гуркотіла дахом, бурхала колючим снігом настріч. Зовсім не схожа була на ті ясні, місячні ночі Но-

вого року, коли ніхто не лягає спати допізна, бо й «пізно» нема такого поняття, є радість, веселощі, лункість та сміхи — є казка святкових снігів! Діти й дорослі летять з гори на санчатах аж у балку, на вербах мерехтить іній, навкруги кришталево світло, як удень, і, здається, всі люди по всьому світу святкують таку ніч, її красу, її морозну, ядерну ясність... А ця хурделить, виє довкола школи, зашуговує снігом вікно, та все ж хоч-не-хоч треба було вискочити, і ми удвох з Кириком таки вискакуєм, тягнемо оберемки мерзлої соломи, добре повибивавши перед тим із неї сніг у коридорі.

Цієї ночі обидві вчительські кімнати — як інтернат: є малі квартиранти і за стіною, в мешканні Андрія Галактіоновича; повно нас, дітвори, і ось тут, у Миколи Васильовича. Стишено перемовляючись, настеляєм солому на підлозі, готуєм колективну постелю, дівчаткам відводимо місце ближче до грубки, так звелів Андрій Галактіонович, а ми, хлопчашня, ближче до дверей, звідки студить, бо ж кому, як не нам, козакам, треба гартуватись!.. Повлягавшись, ще довго не спимо, перешіптуємось, ділимось таємницями, Настуся біля грубки під ковдрою упевнює дівчаток, яка в неї мама красуня і що до неї не один сватався, вона могла б собі навіть комсомольця знайти, якби тільки для Настусі міг він стати рідним батьком. А хлопці тим часом жарко перешіптуються про той куркульський постріл, що Мина про нього розповів,— може, тієї ночі в степу вчителя нашого навіть поранено, та він не признається? Бо ж якийсь бинт ми загледіли, коли гімнастерка на ньому розстебнулась... Невідомий той бандюга, що на льоту стріляє з саней, для нас він постає в уяві гидкою потворою, найчастіше має подобу того слинявого сатанчука, що, аж пінячись, топтав Ялосоветку чобітьми влітку на Фондових землях...

Вже коли декотрі з нашого «інтернату» і в сон поринули і Андрій Галактіонович, здається, закуняв, схилившись головою на стіл біля лампи, почулися раптом кінський тупіт за вікном і голоси в коридорі, аж боязко стало... Та ось до кімнати входить, скидаючи рукавиці, голова сільради Роман Сергієнко, високий вусань у куделатій папасі, і заступник його крутоплечий та постійно мовби зніяковілий від чогось Ян Янович, а за ним... яблунева з морозу обкинута білою шаллю Романова Надька!

Настуся зраділо кинулася до матері, але та, передавши Андрієві Галактіоновичу калину та мед, що їх сама здогадалася прихопити, тільки мимохідь приголубила доньку, торкнула рукою по кісках і одразу ж до хворого. А він пашів жаром так, що в безпам'ятстві вже чи й розпізнав її. Ні, мабуть, таки розпізнав, бо ледь-ледь ворухнулися усміхом перепалені губи, коли вона, блиснувши градусником, поклала його Миколі Васильовичу під пахву, а потім з заклопотаним виглядом, присівши біля нього на табуретці, заходилася лічити пульс.

Голова сільради та Ян Янович, про щось стишено перемовившись з Андрієм Галактіоновичем, незабаром обидва залишили кімнату, а ми, збуджені, розхвильовані усім, що відбувалось, ще довго тієї ночі не спали,— де там заснути! Поприщухавши під ковдрою, ми й звідти спозирали, як порається Надька коло столу, чавить калину, а потім, підвівши голову хворому, поїть його з кухля та вкриває лагідно, бо він раз у раз розкривається в жару. Дивувало нас, яку вона терплячість виявляє до хворого, коли він відвертається, відмагається від ліків, а вона й не сердиться і таки ласкою досягає свого. Бачимо руку Надьчину то на лобі у хворого, то часом ця рука, смагла й туга, лежить на його худій, аж кістлявій, руці. Ось коли нам хотілось би, щоб могутню силу мало Надьчине калинове чар-зілля та щоб вона й справді виявилась чаклункою, отією, що блукала ночами по степу та все шукала когось, щоб знадити й навік приворожити, як її звинувачувала Бубиренчиха. Хай би то було правдою, аби вона тільки вміла зараз так поробити, щоб одразу одужав наш Микола Васильович, щоб ми знову побачили його в жартах, в бадьорості, в юнацькій його соколиності. Звичайно, ми догадуємось, що вони кохаються між собою, що якраз кохання й допомогло Надьці пробитись до свого милого крізь люту цю завірюху. Відколи Надька переступила поріг, у нас чомусь з'явилася певність, що вчителеві нашому неодмінно полегшає і він ось-ось скине з себе цю хмару гарячки-маячні й завдяки доторкам Надьчиних рук одужає враз, просто в нас на очах!

Час від часу Надька про щось тихо радиться з Андрієм Галактіоновичем, потім і зовсім відпустила його, щоб ішов відпочивати, не морив себе, коли вона вже тут є. Тільки двері за вчителем зачинились, вона стала спиною до вікна і так стояла на місці, з виразом страд-

ницьким спрямувавши погляд кудись угору, наче молилась, і нам згадалось, як ще восени Микола Васильович, під'їхавши велосипедом у неділю до церкви, попросив котрусь із дівчат викликати Надьку і як вона тоді, кинувши хори, півчу, кинувши всіх святих, одразу ж вискочила до нього радісно розпаленіла, сяюча! Бубиренчиха потім і цей вискок ставила Винниківні на карб, що святих, мовляв, поміняла на свого вчителя-ухажора... Тоді ще їй не тужилось, бурхала радістю наша Винниківна, щастям світилась, а зараз стоїть, схиливши голову, зажурена-зажурена проти вікна, на тлі його фантастичного, морозом та вітром розмальованого квіття, і нам здається, ніби вона всією жагою душі чи заклинанням волає до якихось сил, щоб вони дали її коханому здоров'я. Чому так вкарбувалось? Чому й нині, вже в сивих наших літах, з'являється нам та картина смутку й скорботи — тужно схилена жіноча голова в рамі засніженого вікна?

— Правда ж, моя мама вродлива? — тулячись до котроїсь із дівчаток, шепотіла під ковдрою Настуся.. І після мовчання зітхала, жалілася зовсім по-дорослому: — Невже так у самоті й літа їй спливуть, і життя промайне безквітно?

Надька тим часом знов кидалась до хворого, коли він у маячні пробував зненацька схопитись, викрикуючи щось про вила, мабуть, то ввижався йому хутірський глитай Кишка, який напередодні з вилами-трійчаками кинувся був на комсомольців, коли вони приїхали до нього описувати майно. Нахилившись, Надька так обережно-обережно, ніби немовля, вкладала хворого, чути було, як натужно він дихає, як хрипить йому в грудях, і він знову щось говорить у маренні, сліпо й нервово стискаючи Надьчину руку.

Вдосвіта Миколу Васильовича відправили до міста в тяжкому стані, Надька теж поїхала супроводити хворого до лікарні, щоб самій передати його на руки тамтешнім лікарям.

XVIII

За час відсутності Миколи Васильовича хуртовина тернівщанських подій завихрилася ще шаленіша, бо сількор Око написав, що темпи хлібозаготівель спадають, в райгазеті Тернівщина з літака пере-

сіла на черепаху, що її там для куточка зведень з лінолеуму вирізав як герб ганьби той самий знайомий нам художник, що час від часу гостював коли не в Андрія Галактіоновича, то в Романа-степового, і що Мамая-характерника в синіх шароварах намалював на одному з Романових вуликів. Незабаром Тернівщину, як зовсім відсталу, занесли ще й на чорну дошку, і чутка пройшла, що тим, хто на чорній дошці, більше не завозитимуть ні солі, ні гасу. Очима світіть. Причина ж цього — гнилий лібералізм та потурання елементам, так запевняв сількор Око, тобто Мина Омелькович. Щоб виправити становище, прибули нові уповноважені, ще рішучіші за попередніх, і хоч Мина Омелькович ходив збадьорений, домігся свого, але в повітрі висіла тривога, жіноцтво перешіптувалось про якісь списки, що їх нібито тайкома складають на саботажників, на ухильників, на їхніх полигачів, уже беруть на олівець, мовляв, кого із злісних будуть виселяти за межі села, кого за межі району, а кого і ще далі, без усяких меж.

Неспокійно було і в школі, учнів порідшало, і всі ми розуміли без пояснень, чому це вчора не прийшли школярі з Чумаківщини, а сьогодні когось нема з Вигурівщини чи від Порубаїв...

— Поїдемо добивати хутори! — каже якогось там дня Мина Омелькович, вигукуючи зі школи й нас, щоб забрати з собою в бригаду, а коли Андрій Галактіонович, посилаючись на хурделицю, спробував нас не пустити, Мина ще й прикрикнув на нього.— Це щоб і тут саботаж? На таке діло не відпускати? А хто ж тельбушитиме тих, що в їхнього безстрашного вчителя стріляли?

Наказує Мина Омелькович Антидюрінгу-Бубиренку запрягати двох найкращих куркульських кобил, нещодавно реквізованих, і вже сани легкі, мов скрипка, що за ними б і тачанці не вгнатись, виносять нас у відкритий степ, де ані сліду не знати, така страшна віхола мете. Розджохані коні летять невідомо й куди, бо Мина Омелькович, коли ми запитали, чи далеко їдемо, тільки туманним жартом відбувсь:

— «Канесе, канесе, куди тебе понесе?» — знаєте? Це ж про мене, вождя комнезаму, хуторяни таку примовку склали... Тепер ось побачимо, куди їх самих занесе!..

Коней поганяє, щодуху чеше батурою носатий наш Антидюрінг, спиною до нього притулився новий упов-

новажений з району, мерзлякувато наїжачений мовчун, закутий у власну похмурість, а поруч із ним широко розсівся Мина Омелькович, прикриваючи нас від завірюхи крилом свого кобеняка.

— Ну як, юна підмога? Дамо саботажникам жару? — це він звертається до нас трьох, бо ж якраз нам — Кирикові, Гришуні й мені — випало опинитися цього разу в його бригаді.

Хурделиця мете, крутить снігом, все довкруги заволокло сивою каламуттю — не впізнати нашого степу. І вгорі теж скрізь каламутиться, вирує,— розгулялось, мабуть, надовго.

— А дивіться, хлопці, он-он полетіло! — киваючи в небо, каже Мина Омелькович.

— Де? Що? — стріпується нервово Гришуня.

— Та он придивись — між віхолою темненьке літає клубочком... Так і є: рій відлетів!

— Який рій узимку? — образився Гришуня, зрозумівши, що над ним просто потішаються.— Може, ворона яка заблудилась...

— А я кажу рій! — весело наполягає Мина Омелькович.— Рідному батькові не віриш? Ого, скільки їх там роїться,— ви ж бачите, хлопці? Між сніжинками й бджілки всюди мерехтять... Тут позбирали з гречок своє, та й гайда від нас в інші краї, дарма що там, кажуть, дюдя...

Помітивши, що Гришуня не сприйняв його жартів і навіть образився, Мина злагодливо торкає синочка за плече:

— Ну чого ти вже й губи надув? Я пошуткував!

А за хвилину він уже до Антидюрінга:

— Чи ти там не заснув? — Мині Омельковичу здається, що коні несуть нас не досить прудко.— Ану, дай віжки, я вам покажу темп!

Не догадувавсь Мина Омелькович, що його жде. Конюхи наші, знаючи Минину вдачу, вирішили пожартувати з нього, давши сьогодні в запряжку коней якихось зовсім скажених. Надто ж лихою та норовистою виявилась кобила сіро-бурої масті, котра, коли її запрягали, квола була, наче стара, а тепер враз стала як лошиця: тільки Мина, пересівши на місце візничого, підняв батіг, щоб усмажити, як ця хутірська вивернула шию і так глипнула на сількора Око своїм конячим розлюченим оком, наче хотіла сказати: «Ну-ну, зі мною не жар-

туй!..» А коли Мина оперіщив її, вона у відповідь давай кидати задки та чвиркати з-під хвоста Мині в обличчя якоюсь жовчю, а він і втертись не може, бо в одній руці віжки, а в другій батіг. Забризканий весь, шмагає та лається:

— Звірюга, сто бісів тобі в ребра!.. Шкуру обіб'ю!

І що дужче він шмагав цю скажену кобилицю, то лютіше вона кидала задки, била, садила копитами в передок та чвиркала так, що очі Мині зовсім залило, він тепер крізь ту кінську жовч не мав змоги й правити до пуття — сани летять уже без дороги, наосліп, наче в безвість несуть нас у цій дикій завії. Батіг Минин свистить, а кобила садить і садить — передок саней на тріски розлітається під ударами її величезних залізних копит.

— Сказилась кобила,— регоче Антидюрінг, відхиляючись далеко вбік.— Єй-же-єй, це сказ!

А Мина, задиханий, уже й лаятись перестав, намертво стиснувши щелепи, тільки сопе люто, не втирається й не відхиляється, хоч на нього й далі чвиркало та стріляло у відповідь на кожен удар-поцьвох його батога, і ми аж тепер збагнули, що це ж нас коні «носять», вони, ставши як дикі, уже вийшли з-під Мининої влади, здавалось, ще мить — і сани під нами буде розтрощено і нас самих ущент рознесе ця нестримна летюча сила.

А Мина тим часом усе б'є, б'є, б'є...

— Та годі вам! — нарешті не витримав уповноважений.— Втихомирте і їх, і себе.

Тільки після цього Мина відклав батога, і ми помітили з жахом, з похолодінням душі, що сани наші мчать прямісінько... до садиби Романа-степового!

— Куди ми? — сполохано шарпнувся до батька Грищуня.

Той, не озираючись, не відповів, наче мовилось не до нього.

Крізь завії снігу, що їх вітер жене й жене, ближчає хата, обставлена з півночі околотом, з голубими віконницями на причілку, і садок з'являється, ніби поменшалий, аж незнайомий,— ми до нього під'їжджаємо десь із тилу, з боку, протилежного від Тернівщини, звідси ми жодного разу до Романа й не заходили, коли шугали тут з колядками чи веселою пастушачою ватагою прямували влітку до колодязя пити. А сьогодні з'явля-

ємось наче з засідки, вилітаєм з боку Порубаїв,— бо ж сліпма водило-крутило нас по степу, чи, може, й зовсім ненароком завернула нас сюди ця скажена куркульська кобила?.. Дерева стоять по пояс у снігу, голі, порідлі, усім вітрам відкриті. І тільки найменші молоденькі деревця старанно закутані околотом,— це від морозів та щоб зайці не пообгризали кору на них. Засніжений, незатишний садок, невже це той самий, що влітку так заваблював нас своїми тайнощами, спокушував, наливався, рясно червоніючи плодами під сонцем? Де ж серед цих дерев, зоднаковілих у своїй голизні, оте деревце найрідкісніше, чарами повите, з якого саме й родили сортові, налиті червоним світлом яблука, що їх нам дядько Роман дарував, залишаючи край дороги на стовпчиках? Ті, що й тут, на цьому хайвеї, нам світяться і, мабуть, світитимуться до кінця днів...

Понад садком, попід калиною, де снігу коням по груди, вихоплюємось несподівано до колодязя, а тут якраз і він, сам господар: спокійно обрубує лопатою наледенілість довкола зрубу, щоб не спіткнувся на слизькому хтось, кому доведеться воду тягти...

— Оце ж той і є, що я вам казав,— буркнув до уповноваженого Мина Омелькович і, кинувши віжки Бубиренкові, першим зіскочив із саней.— Веди, показуй, де хліб закопав! — різко звернувся він до Романа-степового.

— Шукай... Він тут всюди закопаний.

Мина Омелькович, аж ніби зрадівши цій відповіді, глянув на уповноваженого і, хоч той ухилився від його погляду, сказав, певний, що дістане підтримку:

— Та оце не елемент? Бджілки, садочок, святий та тихий... А він і садок навмисне розвів, щоб менше хліба сіяти для держави! Злісний як є саботажник! Веди, відчиняй комору!

— Вона відчинена... — І справді — ніяких замків ні на коморі, ні на погрібнику, наче вже все тут ждало нашого прибуття.— Йди, може, нашкребеш на оладок у куфі на дні...

— Припини куркульські свої роздебенді! — викрикнув Мина Омелькович і ні з сього ні з того накинувся на нас, малих: — А ви чого вуха нашорошили? Слухаєте цього полигача!.. Полигач — він полигач і є, за ним уже Соловки плачуть... Ану, почати обшук!

Бубиренко, що тим часом устиг прив'язати коней до

колодязного стовпа і кинув їм оберемок сіна з саней, виструнчившись перед Миною, як перед старшим.

— А ви чого там мулитесь? — скинув оком Мина Омелькович на нас, що, тулячись один до одного, стояли, похнюплені, біля саней зніченим гуртиком.— Оце така підмога? Юні піонери називається? — витріщився він на нас, розсердившись, що ми й далі не зворухнулись на його окрик.— Юні ви полигачі, підголоски, а не підмога!.. Ану, покажи їм, Гришуня! — І, вихопивши з саней залізну штрикачку, що була йому незамінним знаряддям під час попередніх обшуків, Мина рішуче простягнув її своєму синові: — Бери, повчи їх, як треба!

Дитячі тоненькі рученята, що дудочку-кларнет раніше тримали, зараз змушені були нехітьма взяти гнучкий сталевий прут, підступне нахолоджене залізо, що до нього язиком на морозі не торкнись, бо так шкіра з язика і прикипить,— здуру якось ми й такий для себе випроб з цим щупом робили: прихопить язика чи ні?

Гришуня зараз, ніби навмисне, без рукавиць, голими руками взявся за це пекуче залізо, взявся й тримав незграбно штрикачку перед собою, мовби не знаючи, що з нею робити, бо, мабуть, і йому, як і нам, тієї миті здавалось, що Настуся, юна товаришка наша, разом з матір'ю саме спостерігають із котрогось вікна: ану, що ж це за герої наїхали, що вони тут зараз робитимуть після своїх колядувань?

— Не буду я! Не хочу! — раптом плаксиво й гнівно викрикнув Гришуня і кинув штрикачку в сніг.

— Що з тобою? — аж сам собі не повірив Мина.— Чого не будеш?

— Не буду, не буду, хоч убийте! — нервово викрикував Гришуня, і очі його наливалися сердитими слізьми.— Вони ж середняки!..

Мина був ошелешений. Він втратив дар мови. Такий несподіваний опір зустріти, й від кого — від свого пестунчика!

Підхопивши із снігу залізний прут, Мина замірився, як для удару, але Гришуня не відсахнувся, тільки зблід:

— Ну, бийте! Бийте! Чого ж ви?

Уповноважений заступив собою хлопця.

— Облиште дітей. Хай ідуть в хату погріються... Обійдемося без них.

Доки Гришуня ковтав сльози біля саней, а ми, щулячись біля нього, безслівно втішали нашого друга самою своєю близькістю, Мина відвернувся від нас, сповнений презирства, і вже давав вказівки Бубиренкові:

— Бери щуп і за мною. З омшаника почнемо. Може, якраз там у ньому під вуликами й таїться яма...

І вони всі троє на чолі з Миною пошугали через подвір'я в глибину садка, де, напівприметений снігом, горбився знайомий нам ще з літа зимівник Романових бджіл.

Господар, що все ще обцюкував лід з таким виглядом, наче був тут кимось стороннім, тепер випростався й засльозеними очима глянув на нас.

— Справді, хлопці, зайшли б ви в хату, погрілись,— сказав він.

В хату? Погрітись? Та ми вмерли б від сорому, переступивши поріг!

Зігнуті, посинілі, стоїмо біля саней і так стоятимем, доки й не зледенієм!..

— Я вас, дітки й не винуватю,— спершись на держалко лопати, каже дядько Роман до нас тихим, вибачливим голосом, і в його погляді нема зараз ні гніву, ні докору, а тільки зажура й жаль.— Часи, видать, такі підійшли, всюди це, мабуть, повинно пройти...

Роман Винник перевів погляд на садок, на землянку омшаника, де вже сховались ті наші троє, і ми помітили, як господар враз посуворішав і один його вус, донизу опущений, стріпнувся раптовим посмиком, наче від різкого болю. Щоб не показати нам своїх переживань, він одразу ж нахилився і знову взявсь до роботи.

В ці хвилини нам хотілось би сказати йому щось відрадне втішливе, але в дитячій невмілості знаходити слова співчуття ми й далі ховали біля саней свою зніченість похнюплено, мовчки.

А де ж Настуся, наша маленька товаришка степова? Не було сумніву, що в якусь шпарину позирає на нас, на тих, котрі колись дружно обіцяли боронити її... Одного дня, ще восени, прийшла вона до школи сумна, аж темна.

Ми — до неї: «Чого ти?» Помовчала, а тоді: «Сич уночі на хату сів...»

Тепер зрозуміло, чого йому треба було на Романовій хаті сідати...

Господар перегодом знову запропонував нам піти перегрітись, і ми разом глянули на ту безліч разів бачену

хату, де раніше так радо вітали нас, зустрічали гостинцями й жартами після нашого новорічного посипання... Хто б сказав, що зустріч наступна буде ось такою... Зараз ця хата нас аж відлякувала, відчувалося, що зараз вона вся наповнена не теплом, а докором, нам ніби й крізь намерзлі шибки видно, як звідти з усіх її вікон в голубих віконницях, навстріч нашим скоцюрбленим постатям тривожні Надьчині очі кричать: «Оце ви тут? Щедрувати прийшли? Спасибі ж вам...»

Більше Мина Омелькович не брав нас у такі поїздки.

Тепер ми, як і раніше, могли бути в школі щодня, хоча усталений ритм шкільного життя цієї зими було нещадно порушено. Миколу Васильовича ще не виписали з лікарні, на всі класи — від першого й до четвертого — зостався Андрій Галактіонович, він об'єднував нас, і старших і менших, докупи й вів заняття одразу зі всіма, якимось чином умудряючись кожного бачити своїм приязним оком і нікого не полишити без уваги.

А якогось там дня під час великої перерви ми вибігаємо на толоку, де біля сільради валка саней розтяглась, уже налаштована в дорогу: на станцію людей відправлятимуть!

На майдані людно і якось суворо, на ганку сільради приїжджі міліціонери про щось перемовляються з нашими активістами, час від часу кидаючи погляди на того чи іншого з хуторян, що по двоє, по троє похмуро топчуться уподовж валки біля саней у своїх довгих до п'ят кожухах. Все це були ті, що донедавна володіли найкращими землями довкола Тернівщини і, вічно ворогуючи з нею, з слобожанами не родичались, тому й ні з ким їм було тут сьогодні прощатись. Мовчуни, мугирі, ще хутірської погорди не втративши, ні до кого словом не хотіли обмовитись, і лише коли їм звелено було сідати по санях і Мина Омелькович насмішкувато вигукнув з ганку: «Прощайтеся з Україною!» — вони дали волю своїй пиховитій ненависті:

— Западись ти, голодранське кодло!

— Була Україна як дівчина у вінку — стане як старчиха!

Тільки Роман-степовий нічого не вигукував. Нові санчата його, змайстровані серед літньої спеки, поблискували кленовими полозками в самім кінці валки, замикаючи її, і, коли передні сани рушили, Романові ще якийсь час стояли, прикипівши полозками до снігу. Не

хотіли покидати Тернівщину! Нашої товаришки, нашої Настусі, майже не видно було: загорнута в квітчасте, писане рядно, вона десь там потонула серед вузлів і, здається, й не хотіла дивитись на нас, а коли зрідка спозирне в наш бік, нам одразу аж жарко стає на морозі, бо відчувається, як звідти пропалює нас карим оченям Настусин незмирений осуд. А мати її, розпашіла на морозі Надька, що з неї горе не випило її смаглявої вроди, ще стояла біля саней, ніби очікуючи когось, висока, ставна, обкинута білою кашеміровою шаллю, і все дивилась у бік школи, наче сподіваючись, що звідти раптом хтось з'явиться і всю долю її одразу переінакшить. Ждала, можна догадатись кого,— а проте звідти якщо хто й не зводив із неї погляду, то це був Антидюрінг. Нелегко, певне, давалася йому ця розлука. Може, вимайнуло йому в ці хвилини десь із закамарків душі, що все ж таки трудівниця перед ним, та, що від зорі до зорі, від роси до роси з батьком у своїм степу працювала, без батраків, сама за трьох батрачок справлялась, а може, ще й те зараз додалось, сколихнуло душу нашому Антидюрінгу, що ніколи йому не забудеться,— як блукав він літніми ночами в степу довкола Надьчиного садка, як годинами вичікував, охоплений пристрастю неподіленого кохання, і все сподівався, що ось-ось Надька вишелесне, вирине до нього з-під яблуневого віття, біла від місяця, падаючи йому просто в обійми, а вона так ні разу й не виринула, не впала...

Жінки слобідські також найбільше на Винниківну зараз видивлялись, на її тугим вузлом випнуту з-під шалі на потилиці косу, і жалібний чийсь голос, здається, якраз баби Бубиренчихи, приказував та приплакував, невже ж оту косу й воші десь об'їдять, невже ж її, молоду, отак і самотність десь посіче? І хоч Надька стояла, тримаючи голову без поникливості, навіть гордовито, нам, школярам, малювалось цієї миті, як на голові в Надьки вже з'являється щось сіре, на ряднину схоже, копичиться якесь покривало, що носять лише покритки або вдовиці. Проте і з-під того сірого незникливо проглядала до нас Надьчина нашмагана вітром краса, яка, ми були певні цього, ніде їй не злиняє і таки ж справді не злиняла, горить для нас ось і тут, аж на цьому крайсвітнім хайвеї...

Коли Надьці нагадали сідати, вони мовби схаменулась, погляд її гостро сягнув од школи кудись понад

нашу солов'їну балку, потім і нас, тернівщанських хлопчаків, торкнувшись мигцем сумовито і мовби вже відсторонено.

Рушили сани й ці, останні, замикаючи валку, повільно віддаляючись від нас із Винниковою сім'єю. Надька, минувши натовп, одразу одвернулась у степ, а Настуся, як оніміле пташа, аж тепер визирнула вже не зіщулено із своєї схованки й довгим поглядом проводжала вчителя Андрія Галактіоновича, що стояв на шкільнім ганку, як завжди, без шапки, тільки своєю лев'ячою гривою прикритий, креснуло дівча й по нашому школярському гуртику карим своїм оком, і одразу ж після цього Настусин погляд, як і материн, пірнув кудись у степ, відхилившись, ніби присоромлено, ніби не ми, а вона сама чимось перед нами завинила. Побігли сани далі й далі в неспокійний, зав'южений степ, в невідомість помчались тим самим шляхом, де стільки разів на межових стовпчиках нам радісно червоніли, світлом літа налиті, Романові яблука. Тепер ні яблук, ні тієї забави над шляхом, навіть стовпчиків не видно було, їх з головою позамітало снігом.

Услід за саньми сніг вихрився, завірюха дужче й дужче зривалась, заімливши обрій, і хоч нічого вже там було не розгледіти, проте нам і тоді крізь сльозами застелені очі ще зовсім виразно бачилось, як проводжають Романа рідні його тополі, самотньо зостаючись осторонь шляху в збурених завірюхою полях, і як — уздогін Романовим саням — бджоли роями в збуренім небі летять, і летять, і над усім нашим степом, над гречками снігів бринять зовсім по-літньому, по-золотому!..

— А далі? — запитує Ліда.

А далі після того, як Микола Васильович вийшов з лікарні, він гостро посварився з Миною Омельковичем за Романа Винника та його сім'ю, бо в цьому випадку, як наш учитель вважав, допущено було перекручення, навіть свавілля, і хоч дехто дотримувавсь погляду, що «ліс рубають — тріски летять», але ж людина — це вам не тріска!

Взявши коней, учитель гайнув був на станцію, але нікого вже там не застав із тих, кого сподівався застати. Тільки й побачив виталини від вогнищ на снігу, замерзлі яблука кінських кізяків побіч залізничної колії та сталеві рейки, що морозно дзвеніли кудись у далеч. Не-

ма, не встиг, шукай тепер, а де — ніяка циганка не скаже...

А втім, якби дано було комусь прозирнути крізь запону часу, в яких би несподіваних поворотах постали подальші долі декотрих згадуваних тут людей!.. Станеться згодом так, що за одним спільним дротом фашистського концтабору опиняться двоє незмиренних між собою тернівщан — Мина Омелькович і вчитель наш Андрій Галактіонович, заберуть їх ніби як заложників після тієї ночі, коли в степу за нашою слободою шуцмани знайдуть парашут невідомої дівчини-радистки, що її саму згодом буде зловлено в кучугурах біля Дніпра. Вночі, коли дівчина спускалася з парашутом, спіткало її нещастя,— вітром парашут віднесло далеко від призначеного місця приземлення, тож юна радистка, ще нічого не встигнувши, потрапила в руки фашистським посіпакам. Обшарпану, із скрученими за спиною руками, водили її по селах, впізнавайте: хто така? Була в них підозра, що родом тутешня... Хоч як мордували її, вона не назвала ні свого імені, ні товаришів своїх не виказала... Андрія Галактіоновича п'яні шуцмани теж потягли на очну ставку, впізнавай: твоя учениця? Побили старого так, що став сліпнути, певно, пошкодили зоровий нерв, і ніхто з наших тернівщан впізнати парашутистку не захотів, хоч багато кому в тій вродливій, рославій дівчині явно вгадувалась та, що маленькою колись до школи бігала,— впізнавали її по мачинках-родимках на щоках, що ніде не зникли, не злиняли, бо то ж їх мама своїй донечці на щастя дала!.. Стратять її в Козельську, не домігшись ні слова від неї про те, хто вона, звідки, з ким та з якою метою викинулась уночі над нашими степами.

Страчено дівчину було жахливим середньовічним способом, і ще довго потім ходила по наших краях легенда, що один із гестапівських катів, садист з нахилами дослідницькими (він нібито досліджував максимальні можливості людського організму), звелів розіткнути радистці грудну клітку, видерти серце й за хронометром вивіряв, скільки здатне битися вийняте з грудей людське серце. І коли вже й секундомір у нього в руці зупинився, і сам він здох, а серце дівоче, ніби самій природі наперекір, усе билося й билося...

Мина Омелькович та Андрій Галактіонович в зв'язку з цією історією водночас опинились тоді за дротом в

глинищах соколянського каньйону, ось там після жорстоких допитів Андрій Галактіонович і став швидко втрачати зір, але, й сліпнучи, він для зігнаних в таборі людей все залишався вчителем, ночами у тій гнилій ямі напам'ять читав їм цілі поеми з Шевченкового «Кобзаря». Мина Омелькович був при ньому, мов ад'ютант, невідлучно, хоч раніше ніяк не міг з ним порозумітись, і відкрилися йому очі на Андрія Галактіоновича, тільки коли баланду горя й приниження довелося разом сьорбати з однієї табірної бляшанки. Там і поховав Мина свого табірного товариша, а самому йому таки вдалося вибратися із-за дроту живим, тепер він сторожує в нашій Тернівщині на польовому стані механізаторів, пильнує народне добро та піддає нещадній критиці всіх ближніх і дальніх, надто ж тих, хто займає вищі за нього посади, а коли хто з приїжджих запитує, хто він є, то Мина каже про себе: «Я довгожитель планети».

— А Микола Васильович?

Для подій бурхливих, видно, був народжений той наш учитель, юний та натхненний. Згодом, коли хуртовини вляглись, бурі ущухли й життя Тернівщини знов увійшло в колію, Микола Васильович якось ніби заскучав, а наступного року й зовсім до школи не повернувся. Чому? — так це й зосталось для нас загадкою. Зустрічали потім його наші хлопці-приписники в літніх військових таборах у лісах за Ворсклою, куди тернівщан відповідного віку щоліта брано було в терчастини на військовий вишкіл,— колишній учитель наш ходив там уже в комскладі, носив комісарські відзнаки в петлицях. Ще промайне ім'я Миколи Васильовича в сорок третьому під час форсування Дніпра в районі Бородаївських хуторів, де чимало наших тернівщан накладуть головою, а хто зостанеться живий, то засвідчить, ціною яких страшних втрат добувалися правобережні плацдарми. Ось тоді в списку відзначених Зірками Героїв Дніпра й з'явиться Микола Васильович Дух, то ж, безсумнівно, був наш колишній співучий учитель.

Та все це згодом, згодом, а в ту найхуртовиннішу зиму ніхто не міг би сказати, як воно буде. Перед тим як розійтись по світах, ми, слобідські хлопчаки, ще не одне літо ганятимем пасти худобу до тих місць, де був Романів садок і де нам найсильніше чулося сухе пахтіння осінніх трав. Від Романового степового осідку не зосталось майже нічого, крім обваленого колодязя, недокор-

чованих пеньків та кількох диких колючих кущів,— то все терники, на яких коров'яча шерсть висить клаптями упродовж цілого літа. Всякого можна було тут наслухатись, ходила поміж хлопців балачка, що навіть бджоли, які вижили, з часом переродились і стали осами — в норах тепер живуть... Власне, переінакшилось тут не одразу, бачили ми спершу хату драну, що світила ребрами кроков далеко, і колодязь перед хатою — один на весь степ, уже без цебра, з самим журавлем, неприродно високим у своїй самотності. А потім і цього не стало: погнали терни. Наче ж терну в себе Роман і не саджав, а проте після бурі, над усіма прошумілої, чомусь саме терен тут розрісся, найколючіше деревце нашого краю.

Терен, мати, коло хати...

Навесні він таким біленьким цвіте, а в дні вересневі, коли осінь обснує Романівщину срібним павутинням, і повітря в усі сторони світу стане безмежно прозорим, і така лагідна тиша стоятиме над степом, цей нічийний терен тоді туманно ягідками синіє в рясній росі, і кожна росинка в ці тихі осінні ранки висітиме довго, задумливо,— вже й сонце підбилось, а вона все не падає, тримається посеред павутиння та колючок, поблискує звідти до вас, мов чиясь прощальна забута сльоза.

XIX

Все тут вічно женеться і вічно втікає! Вітер траси, той відлітаючий вітер, він для нас, загерметизованих, ніби й не існує, іноді здається, ніби ми втрачаєм контакт із власною швидкістю... І все ж рух є, метал вібрує, поруч нас і навперегони з нами всюди летять потоки свистючих сліпучих енергій.

Від довколишнього простору автострада відгороджена високою сталевою стіною, що тягнеться на десятки миль та раз у раз мигтить до вас табличками: «Private property» — приватна власність.

Тож їдьте собі і їдьте, з дороги не звертаючи, а якщо виникне бажання випити гарячої кави чи треба дозарядити машину пальним, тоді будь ласка: на узбіччі траси, осторонь від її відпрацьованих газів, вас уже чекають станція обслуговування машин і придорожня кав'ярня.

Сидимо утрьох за столиком, знічев'я оглядаємо незнайомих людей, білих, чорних, старих, молодих, традиційних, модерних, усіх, котрі, як і ми, на хвильку вихопились з бистрини автостради, щоб хоч недовго побути в іншому часовому плині, за межею швидкостей. Багато сумних облич. На це мимоволі звернеш увагу. Чому сумні? Мовчки п'ють каву, неквапом з'їдають стейки, дехто ж віддає перевагу млинцям, що їх можна полити кленовим чи якимось іншим сиропом,— ці солодкі приправи різних гатунків стоять у пляшечках на кожному столику. Люди типово сучасних трас: притомлені дорогою, неговіркі або, як тепер кажуть, малокомунікабельні. Навпроти нас біля вікна сидять юнак і дівчина, примітні, вродливі обоє, але якась хмара туги обох їх огортає. Обличчя зовсім юні й чисті, візантійських овалів, очі дивовижно сині в обох і ніби придимлені. Чому? Ця синість очей єднає їх, мов брата й сестру. Кава їхня холоне в чашечках, а вони жадібно палять — навперемінки — одну й ту ж сигарету, раз по раз після затяжки мовчки передаючи її одне одному, палять так, ніби рятуються від якогось болю чи принаймні з бажання забутись. Беззахисність, простодушність — це в них обох на поверхні. Та ще безмірна віддаленість від нас. Віддаленість збайдужінням цілковитим непомічанням усіх, хто тут поруч з ними є. Справді, що для них оці випадкові супутники з номерної бетонної дороги, а тим паче ми, люди здалека? Для них просто не існують і ніколи не існуватимуть всі оті пасльони, глинища, ярмарки та колядування, ніколи не торкнуть їхньої уяви веселі наші дощі над степом, і зими в блакитних снігах, і солов'їні концерти в тернівщанських левадах. Не долинуть звідти до них ні розливи пісень у місячні вечори, ні жагучі шепоти чиїхось кохань у липневі духмяні ночі... Для них ближчі відстанню світи невідомих галактик, ніж оте наше все!.. В обох золотаве волосся хвилями аж до пліч, куртка на ньому оранжева, на ній зовсім червона, у знаках, у вензелях якихось... Джинси потерті на одному й другому, взуття побите, наче пішки пройшли тисячу верст. Відколи сіли до столика, ще, здається, жодним словом не перемовились, віддалені одне від одного, може, теж на якісь страшні відстані. Та щось таки ж єднає їх, чомусь вони подорожують саме ось так, удвох, щось таки їх спонукало, щоб вибрали він її, а вона його з-поміж усього людства? По-

дорожують разом, мчать кудись нерозлучно, і навіть тут час від часу — теж без жодного слова, поміж затяжкою сигарети — нахиляється він до неї або вона до нього і єднаються в якомусь млявому, сомнамбулічному поцілунку.

— Мабуть, студенти,— каже Ліда.— Вона он, бачите, скинула кеди й боса сидить.

Справді, є в них щось студентське, тримаються зовсім вільно.

Куди вони їдуть? Теж мчать до Мадонни? Чи просто пустились у білий світ, щоб забутись, захмеліти у швидкостях, втекти від буднів, від якихось незлагод житейських? Не скажеш, що за чимось вони женуться чи від когось втікають. Чи, може, це втеча від самих себе?

— Така славна пара,— спозиркує на них Заболотний.— Жаль, якщо знищать себе наркотиками.

Справді, крім їхньої сигарети та кави, для них зараз тут не існує ніхто і ніщо, цілком байдуже їм, були тут чи не були ми, найближчі їхні сусіди по цій випадковій кав'ярні. Та й решта всі, що в цій «корчмі» придорожній тонізують себе гарячою кавою та холодними сокамн,— вони теж заглиблені кожен у свої думи та клопоти, до юних молодят нікому діла нема. Не виявляють присутні ніякої цікавості до нашої мандрівної трійці також. Це, ясна річ, цілковито нас влаштовує, зайнятих якраз млинцями з кленовим медом, та й чому, власне, мали б ми сподіватись тут на чиюсь увагу, крім службової уваги кельнерок. Кожен тут сам по собі, всі ми тільки подорожні, тільки волею випадку зведені в цій стандартній придорожній «корчмі». Так одне мимо одного й пролетимо на своїх скажених швидкостях, весь час віддалені між собою, пролетимо, не пробуючи навіть зменшити цю обопільну віддаленість, не задумуючись над тим, що як-не-як, а всі ж ви таки випурхнули з однієї, з Адамової колиски... Щось повинно ж би ріднити вас бодай перед лицем безмежжя, перед холоднечею тих далеких галактик, в чиї таємниці вам, здається, скоро буде проникнути легше, ніж у галактику чиєїсь душі, повитої в смутки за сусіднім столиком...

В кав'ярні охайно, зручно, обслуговують вас без метушні, але швидко, без запобігливості, але уважно.

Після гонитви й напруги траси тут можна відпустити нерви, ти опинився, хай хоч ненадовго, в атмосфері спокою, де ніяких стресів, де панує інший, уповільнений

ритм життя. Сюди ледь долинає гуркіт трайлерів, що пролітають десь там, по трасі.

Юні кельнерки вбрані в уніформу, що, видно, їм приємна,— червоні шапочки, білі блузки та чорненькі міні-спіднички,— дівчатка так легко снують поміж столиками, кидають привітні погляди на Заболотного, вони його, певне, помилково вважають за когось іншого, може, за популярного кіноактора, що грає у вестернах. Ставний, у шляхетній сивині, з тонкими рисами інтелігентного обличчя, він, безперечно, когось дівчаткам нагадує, бо тільки випаде вільна хвилька, вони, збігшись гуртиком, уже пострілюють оченятами в бік нашого столика, розглядають Заболотного зацікавлено, і не встигне виникнути в маленькім нашім товаристві якесь бажання, як юні міс уже тут, весело щебечуть біля Заболотного: о'кей, сер, сенк'ю, сер, чого сер та його друзі ще воліли б? Милі, елегантні створіння в червоних шапочках та бездоганно напрасованих міні-спідничках, вони охоче затримуються біля нашого столика, Заболотний, всміхаючись, привітно жартує з приводу їхніх червоних шапочок та сірого вовка з хайвею, і кельнеркам це явно подобається, одна з них, осмілівши, запитує, чи справді він фільмовий, той, що з вестернів, чи вона програла подружці парі.

Хмарина смутку набігає на обличчя мого друга.

— Не з вестернів я, дівчатка,— каже він у сумовитім роздумі.— Друг мій та я, ми з ним, вважайте, з тих фільмів, яких вам ніколи й ніде не побачити...

— О, це ж цікаво! — На їхніх обличчях подив.

— Ви англосакс? — нахилившись через плече подружки, простодушно допитується одна з кельнерок, високорosла діва.

— Ні, не вгадали.

— То ж хто ви? — дівчатка ще більш заінтриговані.— Звідки ви? З якої країни?

— З країни Веселих Дощів... — каже Заболотний серйозно, старанно вимовляючи по-англійськи кожне слово.— З Солов'їної Республіки... З регіону Пасльонів та Глинищ... Мені це навіть важко перекласти.

Тон його мови зовсім серйозний.

Дівчатка зачудовано й непорозуміло переглядаються.

— Це десь далеко?

— Далі, ніж Гавайські острови.

— О?

— Далі, ніж Полінезія...

— О?

— Це в зовсім іншому часовому поясі. Стрілки ваших годинничків туди ніяк не перевести... Час там, дівчата, не летить, а лине, пливе... Червонобокі яблука там родять просто на стовпчиках... — Ніхто б не сказав, що Заболотний дівчаток розігрує, бо все це мовиться з почуттям, з ледь усміхненим смутком.— Люди там ходять у бджоляних кольчугах і вміють ночами літати, а трави сповнені райських пахощів... Звідти, принаймні для нас ось із ним, усі шляхи, усі драйви свій початок беруть, а куди проляжуть — жодна циганка не скаже...

Одначе — пора! Заболотний першим рішуче підводиться, сенк'ю вам, дівчатка, ми справді вам вдячні, а тепер ідемо, щоб знову продовжити шалений свій гін. Б'юїк наш стоїть уже наладнований для подальшої їзди: пального залито в бак належну кількість галонів, гума перевірена,— хлопці з бензоколонки знають своє діло. Тямковиті, зичливі, зроблять усе до пуття і без нагадувань, ще й усміхнуться вам на дорогу:

— О'кей! Приїжджайте ще!

Заболотний за звичкою й тут не проминув нагоди перекинутися кількома фразами з одним із юнаків, котрий, витираючи скло в нашій машині, похвалився, що дід його, походженням теж із Юкрейн, колись давно у пошуках кращої долі помандрував за океан, працював з братами на тутешніх шахтах, а батько будував якраз оцю швидкісну трасу, де синові дісталося місце біля бензоколонки. «Отже, й вам ця дорога, вважайте, не зовсім чужа»,— жартує наш співрозмовник, котрий надалі запам'ятається нам як «хлопець із Юкрейн». Коли ж Заболотний поцікавився, що саме цьому придорожньому хлопцеві відомо про його далеку Юкрейн, юнак схмурив лоба тугодумно, а потім, враз прояснівши, відповів чутим ще, либонь, у дитинстві, нібито люди там дуже співучі і що, крім хліборобства, вони здавна кохаються в бджолах.

— Це вже знання неабиякі,— посміхнувшись, Заболотний по-дружньому поплескує нового знайомого по плечу.— До речі, можеш своїм друзям — вони, здається, італійці? — сказати, що й перший у світі рамковий вулик був винайдений на Україні. Модель виявилась така вдала, що бджоли й інших порід одразу прийняли

її, завдяки чому рамкові вулики поширились по всій планеті... А це ж чогось варто?

— О, йєс...

Оскільки б'юїк наш повністю впорано, то, щоб звільнити місце для іншої машини, нашого трудягу відігнано вбік, отже, стоїть він тепер, нікому не заважаючи, осторонь на моріжку, що весь у плямах мазуту, стоптаний та перечавлений шинами,— прим'ята травиця аж рудизною взялась, наче припалилась від того лиснючого мазуту.

Можна б уже рушати, але Ліда просить зачекати хвилинку, вона ніяк не надивиться на вовтузню двох веселих собачок, що їх якась родина саме випустила з машини провітритись.

— А глянь-но сюди! — кличе мене Заболотний, нахилившись над чимось схвильовано.— Впізнаєш?

Аж не віриться...

— Споришець!

— Хто міг сподіватися, що зустрінемось та аж де...

— Лідо! — кличе Заболотний і нашу супутницю.— Дивись: оце ж і є він, спориш, трава із трав... Він тобі щось каже?

— Поки що нічого,— відгукується вона, неохоче рушаючи до нас.

Нахилившись, ми удвох, ніби якусь рідкість природи, розглядаємо цю скромну, в мазуті закучерявлену травичку, не боячись видатись Ліді смішними. Бо таки ж зустріч: справжній споришець-кучерявчик стелиться в нас біля ніг — пробився, проріс крізь усю планету! Гай-гай, де ми з тобою здибались, друже... Поіронізувати б над власною сентиментальністю, але ми зараз не здатні на це. Топтана-перетоптана, незавидна якась травичка, а враз воскрешає для нас цілий світ, безліч картин та облич проглядають із нашого стернистого степу: Надька з дитям, і Роман, і замурзані веселі наші ровесники, що стількох їх уже нема і навіть сліди погубились — кого куди розметало життя! Може, комусь із них, залеглому перед атакою, теж на очі потрапив такий споришець в останню хвилину, іншому ця споришина, може, за колючим дротом являлась, проростаючи крізь щілини в камінні на сірому плацу смерті, а ще котрийсь зворушено розглядав її, чудом уцілілу, на стрижених газонах далеких столиць... І тепер ось знайоме зіллячко стелиться нам, ніби з дитинства прозирає

крізь мазут на цьому іржавому крайсвітньому моріжку...

— Ні, Лідо,— кажу,— ми таки сентиментальний народ.

— Написати б докторську про значення споришу у взаєминах народів,— якось соромливо всміхається Заболотний.— Або хоча б про його роль у житті дипломата... Крізь саму серцевину планети проріс, от тобі, Лідо, й спориш ець! Запам'ятай його...

Вже збираємось сісти до машини, як раптом чуємо веселе:

— Хелло!

Це від кав'ярні долинає погук дівчачий, червоні шапочки гуртиком визирають із дверей, котрась із дівчаток прощально тріпоче рукою,— цей вияв симпатії найперше призначений Заболотному. Видно, він таки їх заінтригував, тих юних кельнерок. Так і залишаються в невіданні — хто він: англієць чи скандінав? Людина мистецтва чи, може, мандрівний маг, психоаналітик або астролог-звіздар? Так чи інакше, але чимось він пробудив у цих цікавість до себе, якось аж надто загадково висловлювався цей подорожній, чемно уникаючи прямоти, обволікаючи свою особу у велику якусь таїну.

Заболотний вирулює на полотно, розвиває швидкість. Рух, бистрина, і знову десь там вслухаються трави узбічні, як ріка дороги шумить і шумить.

Над трасою щодалі помітніш мерехтить мла вихлопних газів. Бджола, певне, впала б мертвою на льоту, хапнувши такого повітря, не витримала б, мабуть, і та агресивна, гібридна... Хвилястий рельєф місцевості злегка вигинає автостраду перед нами донизу, і очам відкривається безкрая лавина автомобілів, рухомий потік, ріка. Залізна ріка! Блискоче-переблискує під сонцем сталевими спинами кузовів. Серед незліченності губимось ми, летимо. Різні бажання й спонуки вивели нас на трасу, і єднає людей мандрівних хіба що цей лет та напруга дороги, де впину швидкостям нема,— справді мовби якась надсила жене, котить за обрій цю несамовиту ріку, цей Дунай заліза, блиску, гуркоту й чаду.

XX

Хайвей, здається, приймає лише тих, хто спішить, кого жене жага швидкостей. Безліч коліс летять у своїй круговерті, хапаючись гумою за бетон автостради. Обігнали трак, обганяєм автофургон, в якого ззаду стирчать чиїсь ноги у кедах, в обстріпаних джинсах,— відсипляється звалений утомою подорожній. Ще обганяєм довгу, найновішої моделі машину, обшиту по боках синтетиком під колір дуба, з вікна салону виставив голову ірландський сетер, йому душно, хапає повітря, мабуть, відмовив кондишен... Очі в собаки сумні, повні розуму — це ми з Лідою встигаєм помітити. Заболотний, обганяючи, наддає швидкості, і вже сетера нема, вже десь позаду виглядає з машини його розумна голова з вухами охляп, натомість інші авто зблискують поруч нас мигтючим склом та нікелем, щодуху пролітають із своїми загерметизованими пасажирами...

А втома тим часом дається взнаки, вона зменшує світ до розмірів блискучої кульки, що мигтить і мигтить перед нами на вершечку антени найближчої з передніх машин, якій услід ми мчимо весь час на однаковій відстані.

— Аж очі ріже,— Ліда відвертається від антени вбік, мабуть, кулька металева та блиск її дівчинку нервують.

Зір утомився від хайвею, довколишність, власне, вже не сприймаєш, вона зараз для тебе стає майже безбарвною, пролітає відчужено, тобі тільки й лишається цей одноманітно-сірий свист швидкостей та ще царство реклами, якому, видно, не буде кінця. Довгоногі діви з напомадженими губами, ці сучасні варіанти еллінських звабниць-сирен, до апельсинової золотавості засмаглі на гавайських пляжах, намагаються будь-що своїми сліпучими усмішками спокусити подорожніх, грайливими позами завабити байдужно пролітаючих мимо них новітніх, захищених куленепробивним склом одіссеїв.

— А що ж там Верховний Коментатор каже?

Заболотний вмикає радіо, і невидимий супровідець наш тут як тут, і каже він, що, на думку колегії присяжних, вбивство із милосердя не визнається злочином. Отже, й не підлягає покаранню... І ще він сповіщає спокійним, якимось еластичним голосом, що з південних широт поволі, але невблаганно рухаються над конти-

нентом хмари агресивних бджіл,— гібридний покруч бразільських з африканськими,— які розплоджуються із страшенною інтенсивністю і виявились такі войовничі, що нападають на цілі міста...

— Навіть на отакі можуть напасти? — запитує Ліда, кивнувши на місто-гігант, яке саме пропливає попід небосхилом.— Певне, ті бджоли за щось розсердились на людей?

— Хіба нема за що? — каже Заболотний і, щоб приспокоїти Ліду, вдається до пояснень, що, мовляв, ті агресивні рої посуваються насправді досить повільно, з швидкістю черепашачою, їм нема куди поспішати. Тож доки бджолині орди наблизяться до цих широт, може статися, що вони й взагалі втратять свою агресивність, призвичаяться до людини й до всього, що їх тут зараз дратує... Виявляється, їх найбільше дратує рух, і нападають вони не на все поспіль, а головним чином на об'єкти, що рухаються...

— Он як,— посміхається Ліда.— Виходить, щось вони метикують...

Коментатор тим часом повідомляє, що в містах цього континенту дедалі більшої популярності набуває «Служба надії». Розрахована вона на людей, котрим нема до кого звернутись за душевною підтримкою, порадою, заспокоєнням, окрім хіба до телефонної трубки (погляди наші мимовіль фіксують червоний телефонний апарат, що цієї миті майнув на стовпчику край автостради.) Духовний цей сервіс, на думку Коментатора, має ті переваги, що втішник не питає вашого імені, ані становища, ні адреси, відгукується він на голос кожного, хто телефонує до пункту «Служби надії» у хвилину критичну, у хвилину розпуки...

— «Служба надії», о, якби ж то була вона всесильна,— сумовито зауважує Заболотний.— Порад багато, прогнозів ще більше, а тим часом у світі таки щось відбувається. Менше сміху чує планета — хіба це не серйозний симптом! Зміни в кліматі людських душ, взаємна їхня відчуженість, хіба ми цього не відчуваєм повсюдно? Там вбивство із милосердя, а там — із жорстокості тупої, непоясненної... Або оті очманілі від власної жорстокості «шкіряні куртки», що гасають вночі на мотоциклах вулицями Токіо, уявивши себе новітніми камікадзе чи кимось там іще... Нечуваний розгул повітряного піратства... Викрадення людей,

огидний тероризм, напади серед білого дня... А в ролі втішальників раз у раз виступають торговці наркотиками, чи, як їх іще звуть, торговці «маревами». Різних віщунів та астрологів розвелось, і що?.. Ні, не такої людям треба «Служби надії»...

Місто, що пропливало по обрію, досі ще не відпливло. Все воно тоне у величезному, навіть з відстані помітному мареві — то гарячим грибом висить над ним зужите, загазоване повітря. Заболотний з досвідом затятого урбаніста пояснює, що забрудненість повітря особливо посилюється надвечір, коли каміння стрітів пашіє зібраним за день жаром, а скупчення висотних споруд руйнує атмосферні потоки, вітер, якщо він не набрав ураганної сили, не продимає лабіринти кварталів, тож городянам тільки й лишається втягати в легені брудне, застояне повітря, загазованість якого часто сягає понад усякі норми...

Проїхали багато, втома нам дається взнаки, а Заболотного вона ніби й не бере. Все ті ж короткі, блискавичні рефлекси, по-музикантському тонка й для стороннього ока ледь помітна чутливість рук.

Скільки ось годин з такою швидкістю йдемо у потоці «мерседесів», «понтіаків» та «ягуарів», а водій наш, як і вранці, підтягнутий, випростаний, і по тому, як він легко, без напруги веде машину, вгадується висока натренованість і майстерність.

Та все ж Ліда вважає, що пора б зупинитись, щоб керманич наш міг перевести дух, розігнати втому.

— Зупинитись, а де? — відгукується Заболотний.— Не так просто знайти вільне місце тут людям подорожнім...

— Пошукаємо,— каже Ліда, окидаючи поглядом узбіччя траси.

Після ряботіння пролітаючих реклам, після пістрявості вказівних знаків та одноманітної геометрії придорожніх стандартних споруд раптом у відстороні на узгірку — клен! Живий клен! Облите сонцем кострище краси в першій осінній багряності... Єдине, на чому немає реклами. Виник як живий застережний знак серед урагану швидкостей. А над кленом, над недалеким переліском і прилеглим до нього зеленим низькодолом луків величезною хмарою — птахи, птахи... За всю дорогу ми не бачили жодного птаха, а тут ось їх в'ється одразу стільки...

Заболотний, ожвавівши, підвертає свого б'юїка на край полотна траси:

— Стоп, машина! Зробимо кілька слайдів з отим он кленом...

— І з птахами,— додає Ліда.

Виходимо з машини, вся наша увага зараз у небо. Пливе й пливе хмара летючих створінь. Що за птахи? Ворон-ня? Коли птахи наближаються, вони з чорних стають сизими, сонце переливається на їхньому пір'ї. Ось тепер нам виразно видно, що то не ворон-ня, то шпаки, птахи нашого дитинства!

Шпаки цього континенту цілком схожі на наших, вони заповнили перед нами півнеба, вирують у повітрі, то віддаляючись, то знов наближаючись, сизо перелискують у сонячному промінні. Ліда, яка невідривно стежить за ними, признається, аж тепер усміхнувшись, що спершу ті летючі цятки її вжахнули, вони здалися їй не птахами, а хмарою величезних чорних бджіл, тих самих, що десь там рухаються над континентом на північ, нападаючи по шляху просування на людей, атакуючи міста.

— Якби підійти ближче до клена,— каже Ліда і вже була розігналась бігти на узгірок, до того самотнього, з багряною кроною красеня, та раптом зупинилася розчаровано: — Канава!

Глибокою канавою обкопано, ще й дротом обтягнуто весь узгірок, де, надійно відгороджений, стоїть самотою край траси той багрянолистий абориген цих місць.

— Зона якась... А я хотіла листя назбирати,— присмучується Ліда.

Заболотний тим часом зосереджено клацає й клацає, робить цікаву серію з тієї пташиної хмари, а наостанку навів об'єктив на трасу, хай буде ще й такий слайд. Сам собою утворився тут цей своєрідний, чимось для нас небайдужий триптих: багрянолистий клен на узгірку, тихе вирування птахів у небі, і траса з невщухаючим свистом машинних потоків... Незліченні табуни кінських сил, зімкнутих у найдосконаліших двигунах, прожухкують трасою мимо нас, не даючи себе розглянути, лиш обдаючи вітром. Колись на шляхах тернівщанських найвища енергія була в тупоті копит, у леті буйногривих, що запінено несли степами свої чорні квітчасті тачанки, а нині...

— По конях! — гукає нам Заболотний, і ось б'юїк

знов набирає швидкість, стаючи невід'ємною частиною нестримного залізного руху.— Матимем кілька рідкісних слайдів. Соня Іванівна належно оцінить наш вибір...

Слайди та мікрофільми — це в Заболотних хобі, спільне їхнє захоплення. Мають безліч знімків та слайдів з різних куточків планети, з різних її широт і довгот, і якщо хтось увечері, опинившись у Заболотних, виявить бодай найменшу цікавість до їхньої творчості, то цим неабияк потішить подружжя.

— Ніколи не бачила стільки птахів,— каже Ліда в замрії, ще перебуваючи під враженням щойно побаченого.— Ми таки вгадали, де зупинитись.

— Справді, зібрався їх тут цілий пташиний ярмарок,— згоджується Заболотний.— Гуртуються перед відльотом, чи що? Однак дехто з цими пернатими має клопоту. Нещодавно війну птахам оголосили, і не хтонебудь, а військове відомство, чим накликало на себе неабияке обурення місцевої громадськості...

Ліда, повеселівши, навіть удається до жарту:

— Крім бджіл, птахи теж виявились агресивними?

— Жартуй не жартуй, Лідо, а факт: причиною катастроф, котрих час від часу зазнають надпотужні повітряні гіганти, іноді справді виявляються птахи... Ось чому для безпеки польотів уже видаються спеціальні штурманські карти, на яких шляхи міграції птахів будуть відповідно позначені.

— Птах проти лайнера,— роздумує дівча.— Таке крихітне проти гіганта...

— О рід людський, народжений для лету! — з жартівливим пафосом, як це він любить іноді, вигукує Заболотний.— Швидкостей жадаємо, швидкостей нам надзвукових, ракетних, а спитати б: чи швидкості самі по собі наближають людину до щастя? Ти як гадаєш, Лідо?

Дівча знизує плечима:

— Вам, дорослим, видніше.

І вже нахмурилось. Тепер нам довго ждати, доки Ліда з якогось приводу звеселіє і хоч стримано всміхнеться.

А коли згодом між мною і Заболотним заходить мова про доцільність людської усмішки, про те, чи завжди цей порух уст буде потрібен людині, чи, може, в далекім майбутнім усмішка взагалі зникне, мов якийсь пе-

режиток, Ліда, вислухавши нас, зауважує тоном досить критичним:

— Як це усмішка може зникнути? «Кіп смайлінг» — завжди усміхайся — то, звичайно, дурниці, вигадка для реклами, принаймні це не для мене,— дівча при цьому ще більше схмурило бровенята,— але коли щира усмішка, не награна... Коли в ній настрій чи ваше ставлення до когось... Та я певна, що люди майбутнього ніколи не зможуть без усмішки обійтись! — Тон її не припускає заперечень.

— Дивись, яка вона категорична в питанні усмішки,— весело каже мій друг.— Але, очевидно, це справді те, що завжди було й завжди буде. Хіба можна уявити, скажімо, Мону Лізу неусміхненою? Навіть не усмішка, а тільки натяк, зачаток усмішки, тихе зоріння її, але в тому зорінні-мерехтінні вся суть людини, безмір її внутрішнього світу... Усмішка — це ж, власне, частка душі, її вияв, її світло, і тому вона, треба думати, вічно буде, Ліда тут має рацію...

Я вже помітив, що Заболотний цілком серйозно цікавиться думкою Ліди про ті чи інші речі, хай навіть це й буде висловлено з надмірною дитячою категоричністю. Дівчинка справді багато на що має свій погляд. Скажімо, ніяк вона не може погодитися з котримось із недавно бачених фільмів, де планета наша постає як суцільне володіння роботів, а життя там нібито неминуче самозруйнується, природа озлиднє так, що на жодному з континентів не зостанеться місця ні для птаха, ні для квітки, ні для струмка...

— Після того фільму я заснути не могла,— признається дівчинка.

— Якби, Лідо, продюсером фільмів був я,— дозволяє собі пофантазувати Заболотний,— створив би одну-єдину стрічку...

— Яку?

— Звалась би «Астероїд». В дусі Уеллса.

Нам з Лідою цікаво почути, про що був би той фільм, поки що уявний.

— За основу взято буде далеке майбутнє,— ніби й справді чимось давно задуманим ділиться мій друг.— Йтиметься про ті часи, коли усмішка ще є, а от зуб мудрості, цей рудиментальний придаток, він таки зникне за непотрібністю... Їжа буде інша, все інше чи майже все... На океанах на той час утворяться цілі поселення,

величезні плавучі міста, мешканці яких, освоївши океанські надра, розвиватимуть підводну металургію в різних широтах світових вод, бо ж пересуватись таким океаноградам тоді не буде проблемою — це ж так? Для плавучих своїх Венецій люди вибиратимуть місця в найкращих кліматичних зонах, щоб дихати ідеально чистим океанським повітрям...

Ліду це, видно, заінтриговує.

— А з питною водою як? — цікавиться вона.— Не морську ж пити?

— Потужні опріснювачі працюватимуть,— діловито пояснює Заболотний і далі розмотує стрічку уявного фільму.— А ще ж величезні айсберги Антарктиди — уявляєш, які то запаси прісної води! Звичайно, за право користуватися айсбергами час від часу можуть виникати конфлікти,— отже, й дипломатам, Лідо, там ще буде роботи вдосталь. Всесвітні асамблеї збиратимуться спеціально заради найсправедливішого розподілу айсбергів між континентами земної кулі. Одного разу дійде навіть до різних незгод, запахне ядерним чи яким там порохом, і саме в цей момент астрономи помітять: з глибин космосу наближається невідоме небесне тіло, гігантської маси астероїд, і курс його пролягає так, що не минути його зіткнення з нашою красунею планетою. Ось де виникає ситуація нечувано кризова! Що діяти? Як відвернути загрозу, страшну небезпеку, що нависає однаковою мірою над усіма? Можеш уявити, Лідо, з якою напругою працюватиме в ті дні всеземна «Служба надії», як ждатиме планета, що ж їй запропонують світила науки, мудреці сивочолі, філософи... Обмін думками відбувається блискавично, висуваються тисячі проектів, десь в Океанії цілодобово засідає Верховна Асамблея майбутніх — їхня ООН та Рада Безпеки, а в небі тим часом астероїд катастрофічно росте, планетянам тепер його видно не лише вночі, а й при денному світлі, і з кожною годиною небесний гість помітно більшає, розбухає в небі, і хоч уже запропоновано безліч способів відвернення небезпеки, але гарантованого, надійного поки що нема...

— Ти, звісно, запропонуєш такий спосіб від себе? — кажу до Заболотного.

Вловивши в моїм запитанні іронію, він, однак, і далі розмірковує тоном серйозним:

— Саме над цим постановник майбутнього фільму

зараз і роздумує... Бо якісь речі йому поки що неясні. Скажімо, як поведуться самі вони, люди майбутнього, їхні наймудріші мужі, перед лицем того Наростаючого, Невідхильного?.. Чи зуміють в час найкритичніший, перед лицем крайньої небезпеки, об'єднати самих себе, згармонізувати свої зусилля, тобто подолати айсберги власного честолюбства, взаємних чвар, очужілості, розтопити льоди підозрінь, що цілими горами понаростали між ними за роки всепланетних похолодань?

— О, хоч у твоєму фільмі зреалізувались би нарешті золоті сни людства!

— Інакше кажучи, шановні леді й джентльмени, чи здатні ви будете піднестись над власними пристрастями, виявити належну терпимість і велич душі,— ось про це вас буде екзаменувати астероїд із фільму не відомого вам продюсера із Тернівщини, який, можливо, для екрана візьме собі ім'я: «Іноземець із Франції Маловічко»...

— Фінал, само собою, буде оптимістичний?

— Обійдемося без happy end, але світло в кінці тунелю, звичайно, буде. І роль рятівника знаєте кому дістанеться? Не кібернетикові з головою, відполірованою, мов більярдна куля, і не суперменові-астрологові, якому скорились тайни небесної механіки... Роль рятівниці у фільмі дістанеться дівчинці, тогочасній маленькій Мадонні, що буде віку такого, як, приміром, ось Ліда, чи навіть менша, можливо, нагадає собою нашу Настусю-Анастасію, чия зоря так рано закотилась... Тільки то буде не похмуре, а навпаки, усміхнене, веселе й життєрадісне дівча. Граючись біля своєї мами, що чергує на Головному пульті Планети,дівчатко натисне на якусь там дуже важливу кнопку в електронних пристроях — і відповідний пучок променів буде послано небезпеці навстріч, і астероїд трішечки відхилиться, трішечки змінить свій курс і... пролетить мимо! Потужно прошумить небесне тіло мимо нашої планети, колихне води океанів, вітром перестороги обвіє землян і знову зникне в просторах всесвіту... Ну то як? Приймається такий варіант фільму? — Заболотний сміється...

— Казочка для дорослих,— відповідає Ліда йому скупою, та все ж усмішкою.

XXI

З кожною милею наближаємось до мети, до тієї невідомої Мадонни. Час від часу намагаємось уявити собі: яка вона? Як у Рубльова? Чи як на полотнах старих італійських майстрів? А може, схожа на одну з тих, які ми бачили в козельського нашого другахудожника, що вдень вирізував для райгазети з лінолеуму карикатури на прогульників, а вечорами сидів, як обпоєний, над образками своєї колекції,— він її терпляче збирав упродовж багатьох літ. Дві з його Мадонн особливо нам запам'яталися: одна — мальована на полотні, розміром невеличка, зображала молоду матір під яблунею (в тій смаглочолій з дитям ви впізнали — знаєм кого!), художник запевняв, що вона не поступається перед створеним на цю ж тему шедевром Кранаха, а друга була в іншім матеріалі: на білій порцеляновій тарелі чудова жіноча голівка, обкинута віночком із синіх волошок... Що то була за краса! Чи не одна з них — чого не буває? — і опинилась оце тут, на крайсвіття занесена ураганом часу?.. Який гомін пішов нещодавно в тутешніх мистецьких колах з приводу неї: сенсація, знахідка віку! Слов'янська Мадонна! Народний примітив, з якого прозирає геній!..

Ясна річ, прикро було б не побачити цей шедевр. Оскільки ж часу в мене обмаль, невдовзі маю повертатись додому, Заболотний ще й тому так запалився цією подорожжю: «Їдьмо негайно!» Сказано — зроблено. Сам сів за кермо, жертвує уїкендом, і я, звичайно, зворушений цим дружнім жестом.

Твори мистецтва мають свої долі і свої, нерідко загадкові, шляхи міграції. Та чи не найбільш вражаючим у житті мистецьких шедеврів є їхня здатність знаходити шлях до людських сердець — здатність єднати...

— Пригадуєш «Дорогу в Провансі» Ван-Гога? — озивається до мене після мовчання Заболотний.— Ніколи в Провансі не доводилось бути, а творіння це чимось таке близьке. Навіть не знаю чим. Звихреністю почуттів? Отими неспокійними хлібами, тривожною тополею, звированим небом? Чи самою дорогою серед хлібів, на якій маячать дві постаті,— здається, йдуть кудись двоє хлопчаків... Все там затаїло в собі тривогу, сама звихреність кольорів ніби віщує якісь бурі прийдешні... Щоразу, коли дивлюсь на «Дорогу в Провансі»

з тими двома невиразними постатями подорожніх, виникає одна й та ж асоціація — здогадуєшся, яка?

— Та певно ж...

Дорога на робітфак стелилася нам тоді. Точніше, спершу на Козельськ, а звідти вже згодом на робітфак. Наша дорога тодішня теж пролягала поміж хлібами, проводжали нас і тополі знайомі, а все інше, звичайно, було не таким... Зоріло-світало над степом, коли ми вийшли з Тернівщини. Сонце зійшло нам уже за селом. З щемом серця полишаємо рідну Тернівщину, йдемо у світи, зовсім юні й сповнені надій. На дорозі нікого, попереду нас рухаються лише дві наші власні тіні, жердинясті, довготелесі, мов донкіхоти. Вперше покидаєм домівку, пускаємось у далеч незвідану, тож почуваємо значність моменту: тепер у нас нічого нема, тільки — дорога!

«Лежить Гася, простяглася, як устане — неба дістане...» Чи давно бабуся загадувала нам оцю загадку, що незмінно подобається малечі, бо ж у такі казкові шати чиясь химерна уява прибрала звичайну дорогу... І ось вона, «Гася». В'ється і в'ється поміж хлібами, то пірне десь у вибалку, то знову потяглася на пагорб і далі мріє поміж хлібів...

За Яворовою балкою, зійшовши на кряж, де кінчаються наші землі, зупиняємось, щоб озирнутись востаннє: прощай, Тернівщино! Прощавайте, рідні глинища та яруги, і ви, старезні верби в балках та гарячі коноплі, де можна було, заховавшись, неначе в лісі, нагомонітись з однолітками про всякі дитячі тайнощі, а іншим разом і наревітися на одлуці, якщо повелися з тобою несправедливо, якщо завдано тобі якоїсь аж надто пекучої кривди...

Тернівщанський вітряк бовваніє вежею край села, на розхресті доріг. Розгонисті крила, на які ми зважувались чіплятись, щоб спробувати висоти, зараз стирчать хрестом непорушно: давно вже вони не крутились, не обвіювали тугим своїм вітром тернівщанську малечу. Біля вітряка ні душі. Та ось із затінку, з-під крил, відділяються дві постаті й, щоб нам їх видніше було, виходять на саму дорогу...

— Глянь, то ж вони! — гукає до мене Кирик.— Ялосоветка й ваші бабуся... От народ!

Досі ще не пішли, хоч бурякові гектари давненько їх ждуть... Кому, здавалось би, ми потрібні, а вони — не

надивляться. І наче аж сюди чути нам бабусині слова: «Молодші, може, ще вас побачать, а я, мабуть, ні». Доки й сховаємося за горою, вони з місця не зійдуть. Бо й справді ж — розлука не на день... У скрині в бабусі вже все наготоване для дороги, не схожої з нашою, для мандрівки останньої чи, як ото мовиться, вічної: одежа чистенька, хустка, білі панчохи, ні разу не вдівані, а в прискринку, зав'язаний у вузлику, ще й срібний карбованець на свічки.. Самі бабуся про все подбали. По землі, як і ми, ходять більше босі, до сивих приморозків без взувачки — по стернях та по грудках, а там, де будуть, хочуть походити в білих м'якеньких панчохах. Перед тим, що їх жде, бабуся не почувають страху. Зовсім спокійні вони перед отими просторами вічності. Може, ще й тому, що не мають сумніву: будуть на небесах. Звідки така певність? А самі подумайте: «Весь вік трудилась, із сусідами не лаялась, нікому й «брешеш» не сказала...» Хіба не аргумент? От нам із Кириком щодо цього буде складніше: в Козельську, куди ми йдемо, ніхто небес нам не обіцяв, як ще воно там буде невідомо, а втім, чого ж боятися невідомості, хіба неодмінно в ній має таїтись щось недобре? А, була не була...

Розвивайся ж, ой та сухий дубе,
Завтра мороз буде!
Ой збирайся, молодий козаче,
Завтра, завтра похід буде!

Це бабусина пісня. Не раз вони співали нам її упівголоса, сидячи взимку за прядкою або біля кужеля. І дивна річ: пісня ця, саме відлуння її й зараз знімає із нас страх та непевність, додає відваги. Похід так похід!

— Прощавайте! — махаємо з Кириком картузами в бік Тернівщини до тих двох віддалених постатей, що вже стоять, як у прозорій воді, тонуть у сонці.

— Ну, тепер — гайда! Поки не так жарко.— І ми рушаємо далі.

Хоч як щемить на душі, та все ж намагаємось не показувати цього один перед одним. Тернівщини вже не видно, тільки ніби пісня уявна ледь бринить звідтіля про те, як дрібні дощі змиють тобі голівоньку, а розчешуть густі терни... А висушать буйні вітри!.. Хто знає, чим нас зустріне Козельськ. Були ми з Кириком там лише двічі: перший раз, коли викликали кількох тернівщанських хлопчаків та Катрю Копайгору на піонер-

ський зліт, а ще іншим разом з нагоди Жовтневих свят вдалось побувати; коли в райклубі виступали й наші тернівщанські артисти, що, озброєні пугачами, завзято відстрілювались від махновців.

Взято нас було тоді, як виявилось, більше для того, щоб коней під час вистави стерегти, до залу нас навіть не пустили, не для дітей, мовляв, це видовище,— довелось у вікна заглядати, видираючись на плечі один одному, зате ж їхали ми тоді до Козельська з піснями та на дзвінких колесах, а зараз тьопаємо пішки, бо, знаєм самі, зайвого тягла в артілі нема, переживаємо смугу труднощів. А до районної нашої столиці пішій людині добутись не просто: щоб за день обернутись туди й назад — це треба вовчих ніг! Або щоб умів літати, як оті наші Винники. То, певне, в роду в них була така бистроногість: не лише Роман, а й батько його, що в тернівщанських переказах виступав під не зрозумілим для нас прізвиськом дід Чапча,— він, кажуть, теж був здатен під час парубкування за найкоротшу ніч подолати відстань неймовірну! Як це можна було цілу ніч підбігцем, підлетом через яри, понад жита — і так десь аж під Полтаву? Інший би вмер від розриву серця, а він... І всього лиш, щоб якусь там хвильку з дівчиною перебути, під зорями над Ворсклою з нею постояти! Коли були менші, ми справді вірили, що в того Чапчі крила були, достоту, як у кажана. І сам той скоробіжець уявлявся нам людино-кажаном, що, мов демоняка, розіпнувши крила, весь аж чорний від своєї нічної пристрасті, від вседолаючої любові, летить до дівчини крізь темряву ночі, летить, аж гуде, низько понад житами, і лише де клуні та садки хуторян, там він крила знапружить і одразу злітає вище, понад дерева, щоб не заплутатись у нічному гіллі, як, буває, заплутуються кажани в кінських скуйовджених гривах... Такий то був Чапча, і син, видно, у нього вдався — тож літали колись люди? Щоправда, неабияк бувши закохані, а ми ось, змокрілі, мов курчата, плентаємося кожен на своїх двох.

Поклали собі: як дійдемо до Громової могили, отоді зробимо перепочинок, не раніш. Йдемо довго, від зголоднілості голова крутиться, бо цей рік такий, що й ноги пухнуть, при ходьбі тебе аж похитує, світ жовкне, якісь темні бджоли перед очима літають, одначе йдемо, йдемо... Та ось нарешті вона виринає з-під обрію, округла, срібляста, наче баня якогось храму, що ледь вигля-

дає з землі, це і є Громова могила! Вона ніби матка серед багатьох менших могил, що їх всюди розкидано в наших степах,— давно кимось насипані, видніються, ближче й далі, декотрі ледь мріють, порозпливавшись, у сонячнім мареві... Для тернівщан, як і для всіх довколишніх сіл, Громова — то своєрідний маяк серед безбережжя наших степів, орієнтир, від якого відмірюють відстань. Щоразу, коли хочуть пояснити якесь місце, визначити себе у просторі, то кажуть: ото, не доїжджаючи верстов зо три до Громової, або: це з нами сталось одразу за Громовою...

Розмірами Громова величезна, схили її всуціль поросли сріблястою травкою-мітлицею, така ковзка ця травичка, що й санчата по ній летіли б. Ми хоч обидва і втомлені, та все ж видираємось по цьому ковзкому сріблястому схилу, а коли опиняємось на самім вершечку Громової, то аж гукнути хочеться від захвату: степи та простори на всі чотири сторони світу! І Козельськ звідси вже відкривається цегляними будівлями та куполом райклубу, що архітектурою схожий на собор святого Петра в Римі, а ген-ген, низько — долом, насип залізниці побіг кудись аж за обрій.

Маємо з собою пляшку сирівцю, зробленого бабусею, маємо й по чотиристаграмовому кусневі глевкого хліба-малая з колгоспної комори, тож, підживившись, потамувавши голод і спрагу, лежимо тепер горілиць, небо над нами — нема йому дна! Синього, сяючого — безкрайній край.

— Хочу літати,— каже Кирик.— Як той Чапча... Як птах отой, що вгорі он пливе...

Справді, пливе, в повітрі високім купається...

Що воно там, угорі? Якось питали про це Андрія Галактіоновича, він у відповідь пожартував: не все, мовляв, і вчителеві відомо, якраз, може, ви колись йому скажете — що т а м?

Птах пливе, крильми навіть не зворухне, так легко й вільно там, у недосяжності, він почувається.

— Шуліка, чи, може, орел?

— Звідки тут взятись орлу? Це той, що курчат бере...

— Ні, орел!

— Ні, шуліка!

— Шуліка-орел, орел-шуліка, ха-ха-ха!

Вгорі небо, а під нами що? Скарбів, мабуть, повнісінько в цій Громовій? Шабель та сідел в оздобах, баклаг

із чистого срібла та різних вояцьких поладунків? Дірочка темніє в сухій землі — що там у ній? То один, то другий прикладаємось вухом: о, здається, джміль там гуде! Головний скарбівничий... А довкруг нас сріблиться нехворощ-трава, дика, така гладенька й ласкава, як спинка лошати, аж погладити її хочеться. Ще у нас її звуть нехвороща біла (бо є і чорна), а в давніх літописах це якраз її, сріблясту травичку оцю степову, названо євшан-зіллям, так принаймні розповідалося нам у школі. І хоч гірка вона на смак, через що найголодніша худоба її не їсть, але які міцні пахощі йдуть від неї: коли довго дихаєш, аж голова хмеліє. Ростуть у наших степах і козельці (чи не звідси й Козельськ), зілля теж дике, але їстівне, в цьому його перевага, нехвороща ж гіркотою не поступається перед полином. Та хоч яка гірка, зате ніколи вона не відцвітає, в будь-яку негоду не втрачає своєї сріблястості, і щось у ній є таке, що схиляє тебе до задуми. І сама ця наша Громова, найвища з могил, неодмінно чимось торкне тобі душу, ціле літо вона мовби виглядає когось,— чи не за те й люблять її вітри? Від самої колиски ми чуєм: «У полі могила з вітром говорила, повій, вітре буйнесенький, щоб я не чорніла».

Це, нам здається, саме й співалось про Громову!.. Втома розморює, а пора ж рушати.

— Ходім уже,— кажу до Кирика.

— Ще побудем.

— Та доки ж...

— Лежатиму, доки Козельськ до нас не наблизиться,— віджартовується мій друг.

Мліє в дрімотній непорушності степ. Ніщо ніде не зрухнеться, тільки птах, нам не відомий, все ще в небі пливе, в промінні купається... Та ось несподівано десь із далечі — гук! дужий, розлогий... Ми схоплюємось разом на ноги: де? що? А то он у далеких оболонях поїзд гукнув, вилітаючи низько, з-під неба. Вперше побачений, повившись димом, просто наче до нас він гукнув, покликав обох уже в іншу дорогу — з дитинства в дорослість.

Зараз ще нам невздогад, з якої далечі відстаней, з яких моторошних ночей проблисне нам це сонце рідних степів, серед яких лютих стуж зігріє нас материнським своїм теплом ця наша ласкава, в сріблястій травичці Громова, що з вітром тут цілі віки говорила і що від неї

й ми відмірятимем свої шляхи, як від осереддя, від заповітного кореневого знаку наших степів.

— Розкажи нам з Лідою, як ви рятували Мадонну,— раптом звертається до мене Заболотний.— Тобі ж довелося бути в тім батальйоні, що здійснював операцію... Як там це відбувалось насправді?

Розказати? Виповісти? То була наче інша дійсність. Весна нечуваного сонця, і сади зацвіли нам, як уперше в житті, і величезне місто, розбомблене з повітря, лежало в суцільних руїнах. Біло-біло квітуть сади, і потворність руїн, що лежать цілими горами,— так це там поєдналось. Потім була та виняткова нічна операція. Тунель у каменоломнях, вузькоколійка з іржавими вагонетками, стара, закинута штольня, в якій щось маєм знайти. Ми не знали, що там заховано, ніхто не знав таємниць тієї замурованої штольні, до якої ми вступили темної ночі, озброївшись заздалегідь ліхтариками. Похмура тьма, сирість, грязюка, пліснява. Мов печерні люди, сторожкі, нашорошені від докружної загадковості, недовірливо занурюємось у темряву з своїми ліхтариками, що ж хто скаже, що маєм відкрити в цьому сучасному пеклі підземелля, в нутровищі цієї лисої гори. Може, чекає нас тут склад якоїсь нам не відомої, загадкової зброї, можливо, все тут заміновано і ось-ось гримне вибух від найменшого необережного доторку? І так, в крайній напрузі нервів, аж доки у скупому світлі чийогось ліхтарика тьмаво зблиснуло золото музейної ліпленої рами... Рукавом гімнастерки сержант Кутя протирає вкрите пилюкою давнє полотно, і перед нами, ніби ми снимо, ніби з ілюзії, виникла... Ні, люди, таке випадає раз у житті! Ніколи не забути до невпізнання змінені враз серйозні солдатські обличчя, що їх мовби торкнулось неземне світло... Тієї ночі — вже в розташуванні батальйону — стояли мовчазно ми на варті довкруг полотна, довкруг сяйва, що тихо линуло до нас звідти, де босонога висока жінка легкою ходою йде з немовлям по хмарах...

Навіки могла зникнути, в пітьмі штольні зітліти, згнити, завалена камінням гори, а сталось інакше, її врятовано, і світло краси вже струмує на кожного з нас, входить у твоє духовне єство, і невіддільні стають від неї і ті весняні сади у тихому сонці, в якихось аж перебільшених квітуваннях, і ті циклопічних масштабів руїни, серед яких ми пробираємось, обережно несучи на чиє-

мусь плащ-наметі чудом віднайдену, чудом врятовану Мадонну. І коли хто з нас у ті дні дивився на небо, на легкі хмарини, що пливуть у високостях, то й там йому малювалось, як вона йде, босонога, по хмарах з італійським своїм дитям на руках, видобувшись із темряви сірої й похмурої штольні, йде у вічних сяйвах просто кожному з нас назустріч...

— Можна уявити, скільки було тоді у вас хвилювань,— зауважує Заболотний.

Та чи можна й хвилюванням назвати той стан?

— Після всього пережитого,— кажу йому,— то були дні великого просвітління. І наші хлопці, і хлопці з інших полків приходили, щоб глянути, годинами могли вистоювати серед розпечених сонцем руїн і не зводили з неї очей... Бо ж тепер мені ясно: ми рятували Мадонну, а вона рятувала нас...

XXII

Автострада, вигинаючись між полів, вилискує змигками сонця на металі, на лаках та склі, нескінченним своїм блискотінням, летом нестримним вона ще більше уподібнюється до витворів самої природи, нагадує величезну ріку, що в сліпім устремлінні несеться кудись у безвість. Летить і летить із шумом та свистом енергій!

І враз знерухоміло все.

Попереду в нас вискнув гальмами «опель», аж чорні пасмуги потяглися за ним уздовж полотна траси — то гума так при гальмуванні горить, прикипаючи до асфальту. Хайвей, скільки око сягне, знерухомів одразу,— мабуть, так раптово спинилась би величезна, забита ламаною кригою ріка, зустрівши невідому запруду. Одна якась мить,— і цього було досить, щоб рух перестав бути рухом, а ріка дороги перетворилась у згромаджений залізний льодостій. Хайвей занімів, все застигло, завмерло — самий рух умер. Враз стало чути музику в сусідній машині — мелодійна, така гарна серед несподіваної, аж неприродної тиші хайвею.

Здивовано поглядає на нас звідти дівчина-підліток, що сидить за кермом, з іншої машини визирнула літня японка в окулярах, питає: що сталось?

Десь за нами зривається виття сирен. До нестерпності

різке, воно наближається, мов шквал, залізним криком розтинає повітря. От уже пролетів мимо нас пронизливий зойк сирен, промчались вперед червоні поліцейські машини і їм навздогін санітарний фургон... Видно, як неподалік попереду щось їх зупинило, одразу ж з'явились кремезні постаті полісменів, з службовою квапливістю протискуються кудись між кузовів санітари в білих халатах...

В обидва кінці дорога захаращена, залізна ріка спинилася до крайнеба, те, що тільки-но летіло, двигтіло, мчалось і стугоніло, зараз стоїть нерухомо, розпікається на сонці, виповнивши повітря духом гарячої гуми, лаку, бензину. Траса завмерла, здається, надовго, отже, вам, подорожнім, тепер сиди та диш у цілковитій бездіяльності, ковтай смог серед нерухомості заліза та чаду, і невідомо, скільки це триватиме. Хоч куди б ти спішив, хоч які б тебе справи гнали, а вже ось затисли тебе — так, ніби в пастку потрапив,— і кому поскаржишся? До кого звернешся з відповідною нотою?

— По-нашому, братці, це зветься пробка,— каже Заболотний, виходячи з машини.— А по-тутешньому — «десятимильна автостоянка»...

Що ж там все-таки сталось? Ніде найменшого поруху, хайвей не подає ознак життя. Суцільна знерухомленість, незвична, видно, навіть для старого сетера, що часто дихаючи, виглядає з розкішної, пурпурового кольору машини. Сетерові жарко й сумно. Рух увесь зосередився зараз тільки в рубінових засвітлених мигавках-маячках, що до моторошності рівно, байдужо крутяться на поліцейських машинах. Рубінові вогники, верткі денні світлячки над непорушністю залізного розпеченого Дунаю, якісь вони недоречні зараз — при сонці, при могутній сліпучості дня. І все ж якусь сувору значливість вони несуть у собі, щось промовляють — німий крик світла серед занімілого урагану! Мигавки-маячки вперто, по-діловому крутяться й крутяться, з невпинною послідовністю звершують оберти навколо крихітної своєї осі, описуючи круг по обріях цього великого й прекрасного світу.

Знічев'я дивимось і дивимось на працюючі мигавки, на ті дивні лічильники спиненого часу. Щось фатальне є в них, нікому не підвладне, тривожне, позачасове. Серед тиші полуденної, серед безмовності знерухомленого металу відраховують саму незрушність, неясну

тривогу, одноманітно відраховують, може, останні краплини чийогось життя.

Одначе — що ж там?

Уподовж полотна дороги на безліч миль тягнеться висока металева сітка, напнута на міцних, теж металевих стовпах. Сіткою відгороджено від хайвею все інше життя з силуетами далеких міст, з соковитою зеленню розлогих пасовиськ, сліпучістю озеречок, з польовим повітрям, птахами та зовсім мініатюрною худібкою, що, зменшена відстанню, ідилічно пасеться в маревах-імлах...

Подекуди на стовпі чи посеред сітки вас знову зустріне табличка: „Private property" або просто „Private". Безліч цих «прайвіт» уже промайнуло нам за дорогу, викликаючи в нас коли досаду, коли іронічне зауваження щодо цих засторог, знаків того, що твої мандрівницькі права тут мають суворі межі: так ось рухайся, а вбік не смій ані кроку. За сіткою то вже належить комусь і має визначену ціну, скажімо, дерн з отаких чудових лук тут вважається практичним нарізати шматками й продавати по містах, де пласти дерну, ці живі килими, виставлені у вітринах, ви не одразу й відрізните від килимів, тканих чиїмись руками...

А місце події — ось воно. Біля одного з металевих стовпів за написом „Private" стирчить боком невеличка, здається, японської моделі машина. Ніби паперова іграшка, вся зіжмакана, строщена — залізний стовп, в який вона врізалась, розсік її, радіатор ударом загнано в салон... Чому її кинуло туди, на стовп? Хто в ній?

Сторонніх поліція близько не підпускає, запасайтесь терпінням, ждіть, поки знову буде відкрито рух, а тим часом на цім відтинку порядкують викликані телефоном служби. Перегородивши дорогу, збились біля потерпілих і санітарна, й кілька поліцейських машин, які щойно промчали з нестерпним виттям, а зараз лишили собі тільки мовчазне мигтіння світляних маячків. Автострада уже запрудилась на кілометри, розпікаючись, блищить металом десь аж під обрій, хайвейний люд, що, певне, звик до різних пригод у дорозі, поводиться досить стримано, без нервувань, ніхто поблизу не виявляє ні особливої нетерплячки, ні зацікавлення: той гумку жує над кермом, той вийшов, розминає кості...

Заболотному при виїзді Софія Іванівна, ніби й таку пригоду передчувши, давала настанову: «Ти ж там, на

трасі, не встрявай не в своє, не роби з ними інциденту» (так вона воліє висловлюватись, маючи на увазі тих, хто пильнує лад на дорогах). Одначе для Заболотного ці настанови мають силу лише до певних меж, досить створитись у дорозі гострій ситуації, як одразу всі вони летять до дідька. Такий тип людини: де тільки пахне небезпекою, ризиком,— Заболотний мусить бути там, позиція споглядання не для нього. І зараз ось він уже рве вудила, нервується, його діяльну натуру дратує всіма визнаний припис триматись осторонь, Заболотний аж зблід, оприкрений тим, що його не підпускають до місця події, не дають на когось там глянути, когось рятувати. Весь він енергія — скута, нерозкрита. Жадоба дії кипить у ньому, прагне вчинку. І хоч друг мій розуміє, що ранг дипломатичний, самий статус особи сторонньої велять йому бути стриманим, «не робити інциденту», але що вдієш, коли метушня рятувальних служб здається йому безглуздою товкотнечею, хтось там стікає кров'ю, а вони все ще вовтузяться біля сплющеної тої малолітражки, що скособочено стирчить біля стовпа. Рятівники, видно, щиро силкуються й ніби квапляться, намагаючись зірвати заклинені дверцята, але, як завше збоку, для стороннього ока все в них там виходить ніби повільно й намарно...

— Ні, я піду,— зрештою не втримується Заболотний, і його довготелеса постать, зграбно прослизаючи між кузовами, вже ринулася вперед, до місця сумної пригоди.

Незабаром бачу його в енергійній розмові з огрядним полісменом (чи не виник, чи «не зробився» між ними отой самий «інцидент»? Але, будемо сподіватись, обійдеться без цього), ось він, Заболотний, жестикулюючи, щось доводить полісменові, втлумачує, дораджує вперто («натура, як у тура!»), і нарешті полісмен, махнувши палицею, дозволяє йому пройти, приєднатись до тих, що вовтузяться біля нещасної машини. Мить — і Заболотний, нахилившись, зник у тисняві тіл, його дорожній досвід одразу, певне, знайшов для себе застосування. Всі зусилля спрямовані там на те, щоб відтягти, видерти машину назад, бо весь той клубок знівеченого металу, виявляється, разом із прогнутим стовпом заліз аж у сітку загорожі, застряв у ній, як застрягають риби в капронових сітях. Силкуються там гуртома, щось погукують, чую вже уривчасті погуки й Заболотного по-

англійському, мабуть, означають щось близьке до нашого: «Раз! Два! Взялись!» — дивно, але факт, що таке слівце в потрібну мить додає людям злагодженості в діях. Дверцята, видно, заклинило, намертво, силою удару кузов загнало далеко в пастку, людям з трудом вдається вицупити малолітражку назад, розчахнувши почавлене залізо. Нарешті когось добули, санітари кладуть тіло на ноші, несуть... Є пожива тепер для цікавості знудьгованого натовпу, дорожні дамочки аж навшпиньки стають, щоб не пропустити видовища, яке зможеш увечері побачити на телеекранах, а тут воно перед тобою вочевидь: юнака несуть. Джинсові штани пропливають, втикані блискучими кнопками, молоде, не знівечене обличчя вражає спокоєм, воно вродливе, воно вже далеке від усіх земних пристрастей, золоте волосся льняним пасмом повисло в розсипах неживих... Та це ж він! Той золотоволосий, що тільки-но цілувався в кав'ярні з своєю такою ж золотоволосою супутницею! А вона? Що з нею? В момент удару, виявляється, це якраз вона була за кермом, і її придавило, затисло в метал так, що ніяк не можуть видобути.

Заболотний, поряд з іншими, натужно працює в гурті, нараз випростався, сива голова його з'явилась над натовпом, блищить зрошене потом чоло, змахнув росу і знов нахилився, щось розглядає там унизу... Що він там розглядає? Людину розранену? Чи те, що людиною було?

— Жива? Нежива? — перемовляються ті, що ближче до місця аварії.

— Їй, здається, голову відірвало,— каже здоровенний негр, пробираючись звідти, із тисняви.— Розчавило, як цитрину.

— Може, вона п'яна була? — кидає блакитноволоса дама, стоячи біля песика-спанієля, що виткнувся головою з машини.

— Ні, вона не була п'яна,— каже Заболотний, повертаючись звідти, і бліде обличчя його скривлюється сердито. Він весь посірілий, струджений, аж ніби став зістарений враз.— Це ті, з кав'ярні,— каже він, всідаючись за кермо.— Що як брат і сестра... Можливо, це була їхня весільня подорож...

І потім довго не чуємо від нього жодного слова.

Ліда сидить, затиснувшись у куток,— в неї повні очі сліз. Налились і не скапують.

Санітарна з своїм саркофагом помчалась в один бік, ми мчимо в протилежний, ще якийсь час вловлюючи слухом даленіюче завивання сирен. Пролітають стовпи, не кінчаються залізні неводи загорож, що їх накинуто ніби на всі довколишні простори,— для шаленства руху відведено лише цей ажурний сітчаний тунель. Деколи вимайне знов заборонна табличка, що на неї після всього, що сталось, просто нестерпно дивитись.

В небі по той бік сталевої сітки котиться білий м'яч сонця, сирен не чути давно, а ті джинси й пасма золоті, неживі ще довго перед нами пливуть у повітрі.

Простугонить міст, при в'їзді на який маєте заплатити встановлене мито спритному в рухах митареві, якому, видно, байдужісінько до всього, що може з вами статися десь на трасі, як і до події, свідками якої ви щойно були.

Хайвей має свої нещадні закони. Швидко й буденно розчавлює недостатньо уважних, відкидає, як брухт, на узбіччя й ніяких епітафій на камені своєму на пише. Скількох уже звів на цих перегонах у небуття і скількох ще зведе!.. Струменем із шланга змиють калюжу розтеклої по гудрону крові, нещасний автомобільчик незабаром опиниться на кладовищі старих, потрощених машин, і рух відновиться повністю, гарячим вітром швидкостей зметено буде сліди трагедії.

Двоє таких юних, таких вродливих людей... У новім світлі постають для нас обоє з своєю дивною поведінкою в кав'ярні, де так пожадливо курили, де, як у пустелі, не помічаючи довкола нікого, час від часу цілувались прощально й задумливо. Назавжди зійшли із стовпотворіння хайвею, з напівдороги виключили себе з гонитви, від усього її шалу відсторонились зі своїми таїнами, яких уже ніколи й нікому не розгадати. І нікому не дано прозирнути в справжню причину нещастя,— була то миттєва похибка руки, стресова неточність реакції чи задовго перед цим свідомо обраний акт самознищення?

Всього за кільканадцять миль будемо від місця, де сталось нещастя, як Верховний Коментатор коротко передасть у простори ефіру ще одну новину, сповістить байдужою скоромовкою, що якісь двоє невідомих, юнак і юнка невизначеного фаху й невизначеного підданства, стали на цьому хайвеї жертвою випадку, щойно загинули внаслідок автомобільної катастрофи...

— Що ж це було? — каже Заболотний після тривалої мовчанки похмурим, якимось важким голосом.— Чому вони врізались? Що їх кинуло з потоку в оту металеву сіть?

Нас невідступно мучить ця загадка. Шукаєм пояснень, прикидаємо різні варіанти, і їх, виявляється, може бути безліч. Похибка руки, перевтома, стрес, миттєвий розлад нервів? А могла ж вона, водійка, й від чаду зомліти за кермом, від дорожнього перегару, міг бути причиною загибелі й просто напад юних пустощів, один лиш засліплюючий поцілунок, що їх кохані часом дозволяють собі й на таких, на шалених швидкостях? А хіба не міг це бути вибух людської розпуки, наперед продуманий відхід у небуття двох звідчаєних ексцентричних натур, заздалегідь узгоджений акт самоспалення на вогні наркотичних райських видінь? Навмисне чи ненароком — ніхто нам тепер цього не скаже, ніякий коментатор не пояснить...

— А може,— раптом озивається Ліда,— їм просто настогидли нестерпні оці загорожі-вольєри, що все ніяк не кінчаються?

Може, й так... І відважились, врізались на льоту, щоб прорватися до тих недосяжних трав, до озер, до ще не обкинутих сталевими неводами таких забавливих просторів далечі й неба.

XXIII

Людина протягом життя зазнає докорінних змін: іноді той, кого ви знали в дитинстві, постане перед вами таким інакшим у зрілому чи в похилому віці, що то вже, власне, будуть різні люди, зовсім різні варіанти особистості.

Принаймні про Ялосоветку, сестру Заболотного, можна було з певністю сказати, що за кілька передвоєнних років вона змінилася до невпізнання. Вилюдніла, зміцніла, з чахлого, недокрівного створіння стала просто красунька! Налилась здоров'ям, в характері з'явилась веселість, жартливість, і голос пробився співучий, не раз зі сцени виступала в нашому тісному тернівщанському клубі, і дивувалась тоді слобода, звідки це пасльонове дівча, що в нестатках та надголодь виростало, здобулось на такої чарівності голос, що ллється з грудей

дівчини без зусиль, без натуги? Інші сирі яйця для голосу п'ють, а вона, може, росу солов'їну вдосвіта пила із своїх забалківських верб. Батькові Заболотних вже не довелося чути Ялосоветку зі сцени, згас за кілька років перед війною — доконала чоловіка давня, ще з фронтів громадянської принесена хвороба. Хлопці, повиростaвши, порозскакувались хто куди — той у прийми пристав, двоє на кордоні десь служать, а той подався вчитись до міста, тож зосталась Ялосоветка в батьківській хаті сама.

Коли ми, вже студенти, приїздили з Кириком додому на вакації, Ялосоветка не могла приховати перед подругами гордощів за брата, вказувала дівчатам на нього, мов на чудо: хіба ж не талант! Східні, найтрудніші мови вивчає та ще одночасно і в аероклубі вчиться! Скоро аеропланом в саму Тернівщину прилетить, в степу на стернях сяде, де колись бігав пастушком... Подруги Ялосоветчині, тернівщанські наші піддівки, що повиростали швидко, мов із води (аж ми з Кириком іноді не могли і вгадати, де чия), покрадьки задивлялися на мого друга, не одній він, видно, душу розбентежив. Бо з приїздом Заболотного-студента, здається, і співи в селі ставали гучніші, і вечори довшали,— допізна від кутка до кутка, як і в давніші літа, заблукувала пісня дівоча, балками линула кудись аж на Чернече, мовби шукаючи когось, але навіть і серед далеких вечірніх співів Ялосоветчин голос вирізнявся так, що й старші жінки заслухались: бач, як за літо голос їй в и с т а л и в с я на буряках, на вечірніх шляхах із поля...

Потім з'явився в Тернівщині тракторист із сусіднього села Микола Винник, що доводився далеким родичем нашим тернівщанським Винникам, і зовсім незадовго до війни Ялосоветка з Миколою одружились, стали жити в старій хаті Заболотних, доки собі збудують нову. Але нову так і не встигли збудувати — почалась війна. Микола пішов на фронт у перші ж дні, і слід його відтоді пропав,— потяглися для Ялосоветки літа майже вдовинські. Хтось нібито бачив її чоловіка в шмаття рознесеним вибухом снаряда на дніпровськім мосту, вважалось, нема Миколи, одначе після визволення Тернівщини він раптом пришкандибав до Ялосоветки з госпіталю і, тижня не посидівши вдома, став працювати в майстернях Озерянської МТС...

Ми з Заболотним зустрілися в нашій Тернівщині уже

по війні, коли прибули глянути, хто ж тут після всього лишився... Скільки людей не повернулось, про скількох із наших ровесників ми тепер тільки чули від їхніх рідних: нема, нема, нема. Двоє з Кирикових братів теж полягли на фронтах; і їхні імена, як і багатьох інших загиблих тернівщан, з'являться згодом на обеліску посеред села, а ще багатьох було згноєно за дротом першої ж воєнної осені, коли десятки їх, необстріляних, щойно мобілізованих, потрапили у величезне оточення, а з оточенських боліт — за колючі табірні загорожі, в залиті дощами соколянські каньйони. З дівчат тернівщанських, що їх кількома наборами брали в Німеччину, повернулись із каторги теж далеко не всі; однією з перших прибула звідти наша шкільна товаришка Катя Копайгора, в неї, рішучої та язикатої, вдома з перших днів виник конфлікт з Миною Омельковичем, котрий усе доскіпувавсь, чи є в Катрі випечений номер на руці, ота печатка пережитого горя, а якщо нема, то чим вона доведе, що справді була в рейху серед каторжанок?.. Сам Мина Омелькович, перебувши кілька місяців у Соколянах за дротом, повернувся в Тернівщину беззубий та напівсліпий, у його натурі сталися помітні зміни, іноді з'являлась навіть задума, і, коли ми з Кирилом зустріли його випадково на толоці, він наче не дуже й здивувавсь нашому приїзду, тільки кинув якось загадково:

— Не так воно все просто, хлопці, в житті...

Заболотний застав Ялосоветку в рідній хаті, на сторожі батьківського вогнища. Для Заболотного на той час дипломатська його дорога вже була визначена, але додому він прибув ще в льотчицькій формі, і це для сестри стало найбільшим подарунком і гордістю, бо ж саме таким ждала вона, та що вона — ждала вся Тернівщина свого уславленого сокола! Єдине, за чим шкодувала Ялосоветка, що Микола не міг цього бачити,— МТС якраз послала його у відрядження, добувати запчастини...

— Бо доводиться ж по гаєчці збирати трактора для Тернівщини,— з веселими слізьми на очах розповідала братові Ялосоветка.— Та й ми з тобою могли розминутись, бо я тепер на фермі, на роботі постійній, не щодня вдається й додому вирватись, деколи і ночую в тамбурі або в червонім кутку — у нас там тепло... А тут у мене квартирантка ж тепер є, ти повинен би, Кирику, її

знати,— і вона повела на брата лукавим, багатозначним поглядом.

Виявляється, квартирує в Ялосоветки молода вчителька, що її недавно направлено до Тернівщини відновлювати розполохану війною школу. А перед тим як прибути сюди на вчителювання, дівчина ця певний час працювала в Козельську вільнонайманою в госпіталі — рядовою санітаркою, та ще й донором була, кров здавала для поранених бійців. А коли госпіталь виїхав, то куди ж їй? Вибрала Тернівщину. Таке ми почули з Ялосоветчиних вуст про її квартирантку. А родом новоприбула десь із-за Дніпра, із Вузлової, і коли Ялосоветка це сказала, я помітив, як Заболотний зблід.

— І звати її Соня? — запитав він, ще більше бліднучи.

— Софія Іванівна, ти вгадав,— сестра посміхнулась.

— Де вона?

— Пішла по солому в степ, ти ж знаєш, паливо в нас яке... Аж із Романівщини носимо... А я ще з носилками не впоруюсь, бо недавно мене глиною привалило, досі не видихала,— Ялосоветка й це сказала майже весело.

Вирішено було йти на розшуки і — негайно! Ялосоветка не стримала усміху, спостерігаючи, як брат хапкома себе причепурює, ремінь на шинелі поправляє, щоб ані складочки зайвої...

Ось так ми тоді опинились з Кириком у нашім степу за селом... Осінь була, сіялась мряка, галич вигравала в полях надвечірніх, в тих самих, де ми колись знали еру пастушачу, де лежав тепер сірий, непривітний простір. Нічого не було похмурішого за ті післявоєнні задичавлені осінні степи, коли залізо війни, скручене, обгоріле, стирчало в бур'янах, і окопи ще не всюди в полях було позагортано, і прибиті дощами, темні дерноути скирт ледь бовваніли осадисто, ніби напівзатоплені кораблі, в осінніх туманах.

Колюче терпиння темніло в тім вибалку, де перед війною можна було ще знайти серед пеньків напівобвалений колодязь, купу саману, поросло́го бур'яном, де й тоді вас зустрічав обгризений худобою терпкий-претерпкий терен, що, невідь-звідки з'явившись, розрісся й до пізньої осені висів на колючках синім дощем... Звичайно ж, це була Романівщина, той пагорб і той самий видолинок, що ніби аж поменшав, задичавлений, куди, здавалось, ніщо вже й не дістає, крім тернищ та тума-

нів. Щоправда, й раніше туман тут деколи стелився низом — навіть улітку, бувало, ночами сріблиться при місяці довкола Романового садка.

Отже, йдемо ми з Кирилом тим степом, де чиїсь пристрасті блукали задовго до нас, де інші під зорями ходили, сміялись, ревнували, любились, де Романова бджола колись гула і жита красувались, перевиті волошками та березкою, де щозими, шугаючи в снігах з запаленою звіздою вгорі, несли ми крізь ніч голубу до знайомих тополь свою колядницьку радість... Зараз тут вечоріє, мжичить, і за плечима у нас фронти, шинелі, важкі від дощу, і скільки ж із нас сюди вернулось,— порожньо в полі, ніде нікого, навіть жодного зайця не випужали, не вискочив куций із кураїв.

Тоскнота!

Та ось, відділившись від далекої скирти, суне нам назустріч темна якась купа, суне солом'яний танк!.. В'язанка трухлої, зчорнілої від дощів соломи, мовби сама собою, без нікого, гороїжачись, поволі рухається крізь ранній присмерк в напрямку до села. Того, хто несе, зовсім не видно, його з головою накрила солом'яна темна копиця, вона рухається стежкою справді ніби без сторонніх зусиль, лише догадуватись можна, що там, унизу, під розкуйовдженим шатром соломи, є ж таки хтось! Хтось маленький, до неймовірності зменшений, мало не до землі придавлений осіннім цим тягарем, уперто дибає стежиною в солдатських, обліплених грязюкою кирзових... Сходячи зі стежки, ми дозволяємо собі невдалий, як тепер ясно, жарт:

— Стій, хто йде?

І тоді з-під в'язанки звелося до нас, відкрилось зіжмакане болем, мовби столітнє, обличчя, з величезними страдницькими очима, що, одначе, були — молоді! Так змучено й жалібно дивились вони на нас, струменями світла струмували з трухлої соломи, відкрито і якось аж винувато сяяли до Заболотного своїми двома небесно-синіми змученими сяйвами...

— Софійко, це ти?

Я й досі не певен, чи він її тоді впізнав... Бо ж як було впізнати в цій нещасній ту, зовсім юну, яка рятувала його, збитого льотчика, впізнати зараз її в цій до краю змученій жінці, що, придавлена тягарем, купою чорної позаторішньої соломи, ніби з-під землі дивилась на цього бравого майора посеред стежки, дивилась, а очі все

їй наливались і наливались слізьми. Така змученість обличчя, а очі сині, молоді, і дивляться вони зараз на Заболотного аж злякано, благально.

— Софійко!!

— Таки впізнав...

І гіркий усміх поповз їй по устах, скривив болісно все обличчя, на мить зовсім зістаривши його.

Такою тоді постала перед нами Софійка... Не до того було, щоб з'ясовувати на цій стежці взаємини.

— Ану-бо, дозволь!

Заболотний найперше вивільнив Софійку з-під в'язанки, відсторонив її різко, майже сердито, а сам, нагнувшись, звелів мені піддати, і вже мокра трухлява копиця опинилась у нього на плечах.

Так з тією копицею на своїх золотих майорських погонах і промарширував через усю слободу, через балку до батьківської хати у глинищах.

Всю ніч просиділи ми тоді втрьох за розмовою. Осіння негода за вікном глухо шуміла вербами, дощ стікав по шибках, і голос Софійчин теж наче стікав тихо, сумовито... Мати померла. Батько так і не повернувся, і ніякої вістки про нього, хоч подавала запит навіть у Міністерство залізниць, у відділ кадрів... Брат влаштувався працювати на Вузловій, а Софійці, після того, як госпіталь виїхав, запропонували школу, і ось вона опинилась тут...

— Кажуть, ти й донором була? — питав її Заболотний.

— А що такого? Багато ж було... В госпіталі до мене так добре ставились. Один офіцер, коли виписувався, навіть сватався... — Її усмішка при цьому вийшла зовсім гіркою, негарною.

Софійка трималася перед Заболотним, як перед людиною майже сторонньою, відчувалося, що вона не боїться виставити себе перед ним у невигідному світлі, певне, вважаючи, що її вже нема для нього і те, що між ними було, також не існує, і ніколи його не повернути. Відчувалось, що вона ще й зараз тяжко переживає втрату матері, не вдається ще подолати їй свою теперішню самоту, признавалась, що тільки й відради, коли Ялосоветка вдома, але ж це не щодня буває, ось і зараз зосталась ночувати на фермі, бо ходити звідти далеко, та ще така грязюка, а в Ялосоветки досі нога болить після тієї пригоди в глинищах... Розповіла співчутливо квар-

тирантка, як привалило Ялосоветку, коли глину брала, і що зовсім випадково люди врятували її,— першими діти помітили, що коняка з возом біля глинища стоїть, а з людей нікого нема. Якби не діти, то, мабуть, не скоро догадались би кинутись, а так встигли, відкопали, хоч і ледь живу... Ціла гора глини на неї зсунулась, аж не вірилось, коли добули з-під завалу: стільки в землі людина пробула — і все-таки дихає...

Заболотний, слухаючи про сестру, невідривно дивився Софійці в обличчя, в оті її небесно-сині, вдивлявся, мовби відшукуючи в них якісь знаки, вловлюючи якісь змигки, що додались би до її слів і щось для нього важливе підтвердили б. Коли Софійка поправляла гнотик у мигавці, Заболотний уважно стежив за її маленькою струдженою рукою, потім знову поглядом ніби щось шукав в Софійчиному обличчі.

— Погана я стала? — зненацька запитала Софійка, вловивши на собі цей настійливий погляд, і усміхнулась тим своїм гіркуватим, як від терпкого терну, усміхом. І сама ж відповіла: — Горе нікого не красить... А ось ти не дуже й змінився,— додала вона, хоч і не посміла дивитись в цей час на нього. Перегодя стала розглядати Заболотного спокійно, мовби відсторонено так, наче перед нею був один з тих багатьох, кого вона доглядала в госпіталі, а тепер він ось уже виписаний і йому дорога своя, і їй — своя.

— Так-от,— раптом нахмурився Заболотний, спідлоба глянувши на Софійку.— Поїдеш зі мною.

Перша її реакція була — сполоханість, переляк. Щирим страхом і розгубленістю розширились їй очі. Що він каже! Хіба таке може статись? Заїхав на хвильку, десь там він вчиться в дипломатичній, має свою, в усьому визначену дорогу, і раптом таке почути від нього...

— Згарячу це ти... Не подумавши.

— Ваші вагання, товаришко донор, тут ні до чого.

Він ждав ще від неї слова, а вона німувала вся в розбентеженості, а за вікном так тужно шуміло осінню, вітром, дощем, завівало звідти такою негодою на цю маленьку хатину в глинищах з її теплим каганчиком... Софійка сиділа понурившись. Потім підняла голову, очі, налиті болем, стривожено синіли, і, здавалось, чути було сполоханий стукіт серця, що вискакує їй із грудей...

— Ні, Кирику.

— Яке може бути «ні»?

— Кажу ж: це ти згарячу.

Він аж спалахнув:

— За кого ти мене маєш? По-твоєму, тільки ти ждала?..

— Я вже й не ждала... Ждала душа.

— А моя ні?

Софійка невідривно дивилась на Заболотного. І враз:

— Нащо я тобі? Глянь, якою я стала... Звелася нінащо... Ніяк із хвороб не вилізу...

— А медицина нащо? Крім нашої, є ще й індійська, тібетська... На світі є лікарі, незгірші за наших шептух та знахарок, що переполох колись так впевнено нам, малим, виливали,— тим-то й страху не знає Тернівщина.

— Тобі жарти. А я вже й тим рада, що доля пощадила тебе.

Сама ніжність була тепер в її погляді, бездонна глибінь ніжності, дівочої, вдячної.

— От і поїдеш зі мною,— рішуче сказав Заболотний.

— Бути тяготою, баластом... Ні. Ти ось який, груди в орденах, а я... Чи пара я тобі? — І навіть пожартувала: — Бо ще й на тебе заяву напишуть: сокіл повітряних сил, дипломат-аташе, чи як це там у вас, а дружину собі окупаційну взяв...

— Ну то й хай. Буде ще й такий дипломат...

— Ні, прошу, не треба більше про це.

Так ні до чого вони й не домовились того разу.

Вдруге приїхав Заболотний у Тернівщину навесні, на свято Перемоги, коли саме вишні всюди цвіли і терни забіліли під сонцем по всіх наших байраках. Весна багато що скрашує, сила життя найглибші затягує рани...

У вишневому цвіті тонуть біленькі вдовинські хатки, а самі вдови у чорних хустках, суворі, мов піфії, сидять край шляху при в'їзді в Тернівщину на купках каміння (давно домагалась Тернівщина кам'яної дороги, і ось вона прокладається нарешті,— саме тягнуть її через слободу кудись далі, на Озера). В такий день і з'явився в Тернівщині Заболотний. Пройшовся в парі з Софійкою по толоці, навідав із нею наші глинища та балку Солов'їну, де все о цій порі тьохкало та витьохкувало, а ранок наступного дня вони вже зустрічали удвох на станції залізничній. Колгоспні коненята клишоногі, освітлені високою вранішньою зорею, ще до схід сонця привез-

ли їх на ту саму станційку, де колись Микола Васильович сподівався наздогнати свою любов, де й нам чиясь невідома рука відкривала семафор під зорю, в далекі несходимі світи.

XXIV

Бензин спалено, треба знов заряджатись. Бензозаправну станцію знаходимо в передмісті, забудованому котеджами, що стоять негусто, без загорож, на чималій відстані один від одного, а вуличка між ними вся в розкошистих, охоплених багрянцем кленах,— ми ніби потрапили в якийсь тунель з багряного листя й тихого сонця... Бензоколонка притулилась край великого парку, що, можливо, далі переходить у ліс, вся земля попід деревами всуціль встелена яскравим килимом опалого листя. Доки машина заряджається, ми, зупинившись осторонь, розглядаємо могутні дерева, їхні крислаті, наскрізь просвітлені сонцем шатра в цих ранніх, тілеснотеплих багрянцях. Незвично: в повітрі ще літо, а в парках усе палає... Опалому листю тут не дають залежуватись. Між деревами галявиною посунула спеціальна машина, звихрила цілу бурю листя, здійняла вище себе червоно-багряну заметіль, а де пройшла — за нею вже ні листочка, знов тільки зеленіє стрижена щітка газону. Дітвора цього передмістя теж має сьогодні чим клопотатись: уподовж усієї вулички чути дзвінкоголосий переклик, чепурненькі хлопчики та дівчатка згрібають навпроти своїх котеджів листя, пакують його в мішки-беки з міцної мутно-білої синтетики. Не звертаючи уваги на дітвору, вийшла на вулицю когось виглянути огрядна, густо нафарбована молодця-негритянка — вся голова в бігуді, однак вийти в такому вигляді на люди для неї, мабуть, звичайна річ — несе свої цяцьки на голові, мов корону... А діти як діти: нагорнувши кучугуру листя з-під кленів, самі ж її давай і розтовкувати, «пірнають», мов з берега, занурюючись у шелестюче листя з головою. Потім, певне, когось загледівши, чимдуж кидаються до роботи, ще старанніш натоптуючи листям свої поліетиленові беки... Заболотний уважно стежить,як зникає кленове листя в каламутно-білих мішках, декілька напхом напханих беків уже лежать під деревами, готові до відправлення.

— Ось так воно, Лідо,— зауважує мій друг,— навіть красу осені та мерщій у торбу синтетичну... Сьогодні й вивезуть і разом з мішками попалять.

Ліда мовчить, хоча по очах можна вгадати, що й шкода їй того кленового листя і що, може, хотілось би їй зараз «попірнати» в ньому, пустуючи з дітьми.

Це вже починається околиця того міста, куди ми поспішали з досвітку, де в одній із кімнат багатющого тутешнього музею перед нами постане Мадонна... Уявляється нам вона близькою до полотен відомих майстрів, мабуть, відчутна буде в ній школа ота або ота чи, може, постане якраз у свіжості новизни й неповторності: намальована соковитими, яскравими фарбами на небесно-блакитному тлі, під яблуневою гілкою, обтяженою плодами, хай би, однак, хоч віддалено нагадала собою ту нашу Козельську пречисту, що першою відкрилась нам у дитинстві і що й досі стоїть перед очима кожною своєю барвинкою, виразом, настроєм. Злилася з малям усім своїм єством, до чогось дослухається й дивиться просто на тебе, наче каже: «Я ж знаю про тебе все». В її материнському погляді знаходиш ласку, глибінь любові, стриману материнську гордість за своє дитя і ледь вловимий смуток якоїсь, тоді нам ще не зрозумілої тривоги... З виду смаглява, наче пригоріла десь від близького полум'я, а тло все таке ж чисте, небесне, як і на тій порцеляновій, що ми колись бачили в художника і що була обкинула зверху ще й наївним віночком із синіх волошок, наче сплетених котроюсь із наших тернівщанських дівчат... Слов'янська Мадонна, шедевр невідомого майстра — так сповіщала преса. Десь у Європі її придбано, з належними запобіжними заходами переправлено через океан, і ось вона поповнила тут багатюще зібрання — колекцію світової слави,— будь ласка, можете дивитись... Де саме й від кого придбано твір, який шлях він пройшов, перш ніж потрапити сюди, це залишилось туманним. Заболотний навіть висловив здогад, чи, бува, не одна це з тих провінційних Мадонн, подеколи зовсім рідкісної роботи, що їх у роки війни викрадали фашисти з обласних наших музеїв та повивозили на Захід... Козельську нашу теж було викрадено, і досі ніде її не знайдено, зникла безслідно,— чи не вона це часом аж за океан заблукала? В усякому разі, бажання упевнитись у цьому теж можна вважати одним із мотивів нашої подорожі.

Одна з найславетніших галерей, заради відвідин якої ми такий довгий здолали шлях,— нарешті ось вона, перед нами. Притулимо десь, запаркуємо свого б'юїка, струсимо з себе дорожній пил і підемо, впиваючись, блукати серед шедеврів... Мадонна — поруч, за отим он бетонним фасадом музею, за частоколом могутніх, помпезних колон, над якими вгорі в'ється по горизонталі химерія ліплень... Стережуть Мадонну воїни в шоломах, в туніках, що, розсипавшись по фризу, силою меча розв'язують якісь свої давні античні конфлікти.

Однак, що це?

— Здається, нас тут чекає «сепрайс»,— каже Заболотний, виходячи з машини.

Саме під тим фризом з античними богами та воїнами в шоломах, серед могуття колон, біля важких, окутих міддю центральних дверей юрмляться люди з чималими, ніби грифельними, таблицями на грудях, виставленими так, щоб їх було видно кожному, хто прямує до музею...

— Пікет! — першою догадується Ліда.— Вони страйкують! Бачите: „Strike! Strike!"

— Веселенька історія! — каже Заболотний, коли ми, зійшовши з дороги, зупиняємось перед музеєм.— Це ж угадати момент! От вам і «сепрайс»...

Приховуючи досаду, він мимоволі всміхається в той бік, до страйкарів з отими їхніми таблицями, що справді схожі на грифельні дошки, якими колись і ми в школі користувались. «Страйк!» «Страйк!» «Страйк!» — біліє на кожній із таблиць. Страйкарі, як нам здається, зумисне повертають їх саме до нас: читайте, мовляв... І хай вам буде відомо, що сьогодні тут до музею ходу нікому нема. Пікет страйкуючих утворив між колонами досить мальовничу групу, в центрі якої виділяється життєрадісна, з розкішними формами просто ж красуня-мулатка,— густосмаглява, ніби щойно з тропіків, мадонна з немовлям! Єй-же-єй, чимось на Винниківну схожа... Чи що смаглява така та високочола, чи що, пригортаючи немовля своє до грудей, всміхається з-поміж колон до нас так привітно, як і та, що стояла під яблунею, коли ми приходили до колодязя пити?

З цією зичливою, відкритою усмішкою мулатка, видно, стежила за нами від того моменту, як ми вийшли з машини і як усі троє неквапом підіймались широкими центральними сходами, доки опинились біля самих

колон, де чатують свою пишну браму страйкарі. Невідомо, хто тут був старшим, але ця повногруда рослава мати-мулатка стояла поперед страйкарів на самій видноті, з виглядом веселим, безбоязним тримала своє арапченя на руках, а друге, трохи більшеньке, кучеряве й волооке, прилипнувши в матері біля ніг, розглядало нас дуже зацікавлено, але без ворожості.

— Як тебе звати? — запитав Заболотний хлопчика по-англійськи.

— Ай ем Джонні,— гордовито ткнуло себе в груди хлопченя.

— А я Кирик,— ткнув себе в груди й Заболотний.— Кирик, запам'ятаєш? Як навчишся писати — напиши: з якого боку не візьмеш — все буде Кирик та й Кирик...

Страйкарі, видно, були люди з гумором, їм подобався цей тон розмови і процедура знайомства. Кирик — навіть і їх зацікавило це ім'я, справді дивне: хоч як його поверни, а воно все буде однаковим...

Заболотний, запаливши сигарету, приязно оглядав людей.

Більшість страйкарів становили жінки, чорні й білі, поміж ними вирізнялась ясним личком навіть елегантна японочка,— жіноцтво, певне, переважало серед працівників музею, і хоч удатись до страйку спонукали їх, видно, причини серйозні, проте страйкували вони якось весело, ніби знайшли в цьому спільний відпочинок. матері поприходили сюди з дітьми, серед маленьких страйкарів тулився і симпатичний песик, він теж мав на шиї табличку: „Strike!"

Джоні, осмілівши, відійшов від матері й поважно підтупцював до нас, не зводячи погляду із Заболотного,— видно, цей привітний, коректний містер Кирик чимось привабив малюка.

— Музей зачинено, ми страйкуємо,— по-англійськи пояснило хлоп'я Заболотному.

— Річ серйозна,— всміхнувся Заболотний і, звернувши погляд на матір хлоп'яти та інших дорослих, додав, що для нас це несподіванка, бо ми люди подорожні, їхали здалеку, спеціально, щоб побачити слов'янську Мадонну їхній новий шедевр...

— О містер! О Мадонна! Ми встигли полюбити її! — темпераментно вигукнула мулатка і, погойдуючи немовля на руках, сипнула такою скоромовкою, що тільки й можна було зрозуміти: пошкоджено Мадонну!

Ножем порізано! Ще одне варварство! Він був із ножем!

Помітивши, як ми пригнічені почутим, інші пікетниці стали навперебій втішати нас, є надія, мовляв, що полотно невдовзі буде реставроване, за справу беруться першокласні фахівці, хоча прикро, звичайно... Але що могла вдіяти доглядачка, їхня старенька Фанні? Ніж біля обличчя, з переляку вона знепритомніла, а тепер всю провину адміністрація перекладає на неї! Звільняють людину з роботи... І це вже не перший випадок! Торік полотно голландського майстра теж пошкодив маньяк,— розвелось їх тепер, психопатів...

Дедалі трудніше стає музейним доглядачам: платня мізерна, ціни ростуть, та ще й від маньяків та гангстерів життя нема! Адміністрація ж навіть про елементарну безпеку для персоналу не хоче подбати...

— Ось ми з нею і пікетуємо! — сказала молода мати-мулатка, пригортаючи маля до грудей, і все лице відкрито осяялось усміхом, аж ніби й не відповідним до цього моменту. Наче облилась сонцем — така була у своїй щирій привітності та темношкірій південній вроді. Ну чим не Винниківна наша, коли вона було засмаглявіє після жнив, стане аж чорна від серпневої смаги...

Джонні в цей час подав гук остороги: внизу, саме підкотивши, зупинився перед музеєм блискучий «кадилак», і з нього вийшло поважне сімейство, теж, видно, з наміром оглянути мистецькі скарби. Сходами впевнено підіймалися в парі — солідний, огрядний містер під руку зі своєю довгов'язою дамою, а з боків їх супроводив цілий виводок рудоголових угодованих бебі в коротких штанцях. Містер, ведучи даму, ступав просто на гурт пікетниць, ступав з невидющим поглядом, насуплено й владно, мов той боксер, що з'являється на рингу з цілковитою певністю в перемозі. Його, здається, тільки й цікавили оті великі різьблені двері з червоного дуба, окуті в залізо та мідь, вони й самі були витвором мистецтва, стояли не замкнені, навіть трохи відхилені,— ніби чекали, щоб і зовсім відчинились, зробивши виняток для такого поважного містера, чиї меценатські пожертви, можливо, якраз становлять для музею левову пайку його бюджету...

Однак що ж нам далі робити? Теплий погляд Заболотного спрямований на маленького страйкаря

— Бувай, Джонні!..

Звісно, жаль. Таку відстань подолано, стільки намотано миль, щоб тільки глянути зблизька на рідкісне полотно, котре стало для нас чимось навіть більшим, ніж просто твір мистецтва... І ось тепер, коли образ Мадонни був, здавалось, так близько, зовсім поруч...

— Чому все-таки ми не зробили спроби зайти до музею? — звернулась Ліда до Заболотного, коли ми стали спускатися сходами до машини.— Я певна, що нас би вони пропустили...

— Лідо, а солідарність? — зупинившись, глянув на неї з веселим подивом наш командор.— Кому ж, як не нам, тут виявити інтернаціональну свідомість? А то б сказали: ну й ну!..

— Вірно, я не подумала,— чесно визнало дівча.

Відчувається, що наша юна супутниця не особливо засмучена таким ходом подій, не вважає, видно, що ми даремно зробили сьогоднішню подорож, для Ліди ця подорож, здається, має цінність сама по собі...

Спускаючись далі сходами, раптом чуємо позад себе:

— Хелло, Кирик!

Симпатичне чорне хлопченя з страйкарського гурту, ув'язавшись, теж дибає за нами вслід, старанно ступаючи із сходинки на сходинку і не звертаючи ніякої уваги на оклики матері, тієї веселої персистої мадонни, що про неї Ліда на зворотному шляху скаже з повагою: «Вона як мати-героїня...» Було й справді в ній щось від добродушності наших смаглявих степових матерів — темною красою, здоров'ям пахтить, як вишня серпнева, саме плодороддя могла б зображати, коли, тримаючи з циганською недбалістю одне дитя біля груді, водночас підкликає друге, щоправда, голосом несердитим і без особливої тривоги, просто «Джонні» та «Джонні», нависпів, а Джонні той, схильний до самостійності, й вухом не веде, уперто дибає далі за нами по бетонних, ще трудних для нього сходах, аж доки Заболотний — під сміх пікетниць — нахилився і взяв чорного карапуза на руки.

— Джонні, а мама?

— Ні! — раптом заступила містерові дорогу блідолиця сива дама, що перед цим досить чемно взялась було польською мовою розтлумачувати Заболотному причини страйку, а тут, враз спохмурнівши, виставила табличку і аж ногою притупнула перед самовпевненим містером: — Ні і ні!

Він холодно глянув на цю, певне, старшу з пікетниць, пройшовся по інших неквапним, оцінливим поглядом, постояв насупившись, потім, круто повернувшись до людей гладкою спиною, вже з гримасою неприхованого презирства повів своє сімейство назад, до «кадилака».

— Ганьба! Серед кого я живу? — стала по-польськи вигукувати йому вслід сива дама, хоч нічим він її ніби й не образив.— Всі оці ваші мафіозо! Тероризм! Гангстеризм! Одні здирці викрадають дітей, щоб вимагати викуп за них, інші ножами нівечать полотна геніїв! На «Пієту» в соборі святого Петра — і на неї руку підняв якийсь маньяк! Жінкам доводиться стояти на чатах, а ваші оті мужі науки, чим вони в цей час зайняті? Все нові вигадують бомби! О, яка ганьба! Дике століття! Матка боска, нащо мені дала народитися в ці ганебні часи!..

Жінка розхвилювалась, інші пікетниці стали приспокоювати її, доки вона, опанувавши себе, ніяково сказала до нас опалим голосом:

— Пшепрашем. Екск'юз мі...

Далеко ж ми їхали, щоб почути цю її гнівну інвективу, вибурхнуту так пристрасно тому невідомому навздогін!

Але як нам самим повестись у цій ситуації? Пояснювати, звідки ми забились, упрохувати, щоб зважено було на особливі обставини? Можливо, й було б зважено і нас таки пропустили б до музею подивитись бодай на інші полотна... Одначе, з свого боку, нам теж годиться виявити належну повагу до цих людей, до їхнього дружного пікету. Розвеселілий Джонні, вже ні на крок не відходячи від Заболотного, все намагався зацікавити його своїм другом-песиком, що теж носить на шиї табличку: „Strike", а коли Заболотний, нахилившись, запитав, які ж, мовляв, ставить вимоги цей пінчер-страйкар, то жарт було одразу оцінено, і хлоп'я, й дорослі — всі засміялись,— тут, видно, за будь-яких обставин почуття гумору не втрачають.

І так на руках він, сягнисто ступаючи широкими сходами, відніс свого нового друга назад, де хлопчина, радісно зустрінутий цуциком-страйкарем, був з належною церемонією поставлений між колонами поруч із своєю квітучою мамою:

— Ось так, Джонні, буде о'кей!

Внизу, коли ми підійшли до нашого б'юїка, на лобовому склі, як і слід було сподіватись, уже білів наліплений тікет — привіт від тутешньої поліції, добре знайомий усім водіям квиточок, згідно з яким ви маєте заплатити штраф за неправильне паркування, тобто за те, що поставили машину там, де стояти їй не дозволено.

Ліда нахмурилась:

— Уже встигли...

Мигцем проглянувши зірваний тікет, Заболотний недбало долучає його до цілої колекції інших тікетів, жужмом запхнутих за щиток від сонця,— їх вони з «місіс Заболотною» чимало нахапали десь у минулих поїздках, бо, як насмішкувато пояснює мій друг, все чомусь їм рідко вдається запаркуватись, не порушуючи правил.

Сіли й поїхали.

— А люди славні,— серйозним тоном каже Заболотний, і ми ще раз озираємось, востаннє окидаючи поглядом пікетниць, мальовничу групу тих живих страйкуючих мадонн, чиї помахи рук, доки від'їжджаємо, привітно тріпочуть нам від центрального входу музею. Постаті пікетниць все далі й далі, вони швидко зливаються, тануть між колонами Art Museum, цього сірого величезного храму мистецтва, одягнутого в шати камінної пишності. З відстані бачимо знову лише помпезний фасад його з написом: „Art Museum", з барокковим ліпленням, де, розсипавшись по фризах, античні воїни в шоломах, в туніках стільки вже літ у войовничій напрузі ведуть свій нескінченний двобій.

Частина друга

ПЕРЕД СВІТЛОФОРОМ

Мне бы дорога теперь да дорога,
в дождь, слякоть, через леса,
через степи, на край света.
Гоголь

ХУДОЖНИК РАНКОВОЇ ЗОРІ

Безіменно він жив. Його в нас так просто й звали: Художник.

Ніхто не знав, звідки він приходив у нашу Тернівщину й куди потім зникав. Вічно був у дорозі. Чули ми тільки від Андрія Галактіоновича, в якого Художник деколи зупинявсь, що за молодих літ цей дивний для нас чоловік навчався в академії, був у дружбі з Рєпіним і Куїнджі, а котрась із його ранніх картин нібито навіть була відзначена золотою медаллю на виставці в Парижі. Місячне світло вловив, як ніхто, потім і сам не міг своє досягнення повторити...

Золота ера промайнула для Художника рано, після чого тяжко пережите нещасливе кохання чи й ще якісь житейські незлагоди повернули його в наші краї. І ось уже ми бачимо, як він мандрує звідкись польовою доріжкою в зім'ятому, старому капелюсі, в забрудненому плащі, плеската скринька з художницьким причандаллям теліпається через плече, а непрониклиге, з суворими вусами обличчя його осяває ранкова зоря. Все якось так випадало, що вона йому світить навстріч — із-за Чаполочевої гори, із-за наших тернівщанських глинищ-яруг.

Доводилось бачити, як, блукаючи по наших балках та байраках, придивляється він до всього, що там росте, а надто ж до того, що барвить. Не минав своєю увагою рослини найнезавиднішої, хай то була бузина чи цибуля, чистотіл або ж навіть всюдисущий отой паслін.. Вдивлявся. Уважно розтирав пальцями на долоні сік із бадилини чи з ягідок. Шукав таких фарб, щоб не линя-

ли, не боялись часу. Зовсім нелинючих. Вічних! А щоб не линяли — для цього нібито треба ще й доброго, якогось особливого, найчистішого воску... Так Художник опинився на Романовій пасіці, де потім йому й зародилася думка змалювати Надьку...

Згодом у Козельську, коли Художник показував у своїй занедбаній комірчині Надьчин портрет, ми одразу впізнали її — така була схожість усмішки й нахилу голови, вроджена граціозність, неповторне сяйво карих очей...

— Ось моя Мадонна,— сказав він тоді, добуваючи картину з якогось мотлоху, і враз, як од сонця, стало світліше в його комірчині-хижці, де по кутках висіли тільки порожні клітки без птахів.

Але це буде значно пізніше, а спершу, коли Художник став з'являтися в наших степах, ніхто і уявлення не мав про його можливості, хоча для нас, дітлахів, у його особі справді було щось незвичайне, починаючи з того його забродженого, що аж шумів від сягнистої ходи плаща... Бо ж ніхто в Тернівщині одягу такого не носив, бачили ми лиш сіряки, кобеняки, свитки та перешиті з царських шинелей бекеші, а тут раптом людина в такій хламиді...

Відомо було нам від Андрія Галактіоновича, що Художник не один уже рік носить у собі нездоланну пристрасть — знайти, що задумав! А шукає він якихось диво-фарб, таких, щоб не вицвітали, не тьмяніли й не блякли від часу, зберігали б вічну свіжість, соковитість, чистоту тонів післядощової райдуги... Одне слово, були б як живі! Хуторяни часом робили з нього посміховисько: «Гей, пане маляр, коли вже ви на шапку собі розживетесь, закинете отой скапелюшений капелюх, що на ньому й погана курка не захоче гніздо мостити?» Художник на їхні поглумки не зважав, він знай шукав своє, бувши певен, що ось-ось, ще трінь-трішечки — і йому неодмінно відкриються оті диво-фарби, знайде їх хоч би й тут десь у наших краях, серед цих будяків та лопухів, видобуде силу барв із нашої хай і небагатої рослинності, може, навіть з лободи, з пелюсток маку, чи пасльону, або ще з чогось найзвичайнісінького, і засвітяться вони у нього з-під пензля подібно до славетних органічних фарб стародавньої Індії,— блакитнімуть небесно або заграють, запалахкотять цвітом вранішньої зорі! Адже все це в нас є — і пасльони

густо-сині, і жовтогарячі соняшники та цвіт гарбузів по вгородах; і зоря світанкова, і маків рожевий цвіт, і неба небесність над цілим степом — все є, зумій тільки видобути з наших полів та з небес, зі всієї природи оту красу, яка ніколи б не злиняла, яка б вічно жила, бувши вміло перенесена — та ще й з бджолиним воском — на густе, з тернівщанських конопель ткане полотно!

І дорослих, і нас, дітлахів, не раз обсідали сумніви: невже він із наших бур'янів зробить барвники, що все перебудуть? Аж засперечаємось, бувало, чи можливе таке. А власне, чому ж би й ні? В кожному разі, після відвідин Художника і його приглядань, коли він, нахилившись край межі над бур'яниною, довго над нею ворожить та проби бере, почуваємо, ніби й бур'яни стають біля нас значніші, вже вони не ніщо... Набирають ціни!

Ні для кого не було таємницею, що вже багато літ Художник потерпає від нападів зеленого змія,— чи не тому й опинився після свого паризького золота в нашій глушині? Життям і в нас тут він жив якимось недоладним, бурлацьким, хоч, здається, кращого й не шукав, вважаючи цілком нормальним для себе такий спосіб існування. Вічний мандрівник. Від села до села, з стежини на шлях, із одних доріг та на інші, бо, зрештою, хіба ж не схожі вони всі між собою? Спостерігати нам цього мандрівного нетягу доводилось не те щоб і часто, зникне, збезвіститься надовго, хіба що випадково від людей перечуємо, нібито бачили його на станції, на пероні лежав, повалений зеленим змієм, занехаяний до невпізнання. А потім проспиться десь і знову з'являється на нашій польовій доріжці, бачимо котячі вуса його, очі булькаті, при боці плеската художницька скринька теліпається, ніде не загубившись, а найбільше вражає нас у цій вже немолодій людині стрімка, сягниста хода — коли Художник іде, вічний його плащ, розвіваючись, аж шумить мимо нас шумом крила! Просто не вірилось, що був цей чоловік зеленим змієм десь там у багнюку повалений, адже, як не дивно, Тернівщина ніколи не бачила його в нетверезому стані, а щоб він сп'яну взявся когось малювати, про це не могло бути й мови. Тримався, бо, видно, справді любив він наш степ, цю курявичку шляхів, що має, за його висловом, присмак давнини й волі.

А взагалі був неговіркий, більше мовчав, стане, було, й дивиться, як після дощу ми, хлопчаки, нетямлячись від захвату, гасаємо по калюжах, по залитій дощовою водою траві. Або під час жнив іноді зупиниться край ниви й спідлоба спостерігає, як наші найкращі тернівщанські косарі — Яроші, батько й сини,— жито косять: так легко та влад ходять у них коси в руках, а мати їхня випростається з перевеслом у руці й задивиться на них поглядом, у якому зіллялись і втома і щастя. Десь потім увечері Художник скаже в розмові з Андрієм Галактіоновичем, певне, згадавши цю сценку: «Добрі у вас женці, а понад усе — їхня мати... Вважайте, багатий у мене сьогодні видався день: бачив щасливу людину...»

На шкільному ганку сидять, читають удвох — Андрій Галактіонович та його мандрівний гість, іноді ж до їхнього товариства долучається й Клим Подовий, що так артистично дзвонами дзеленькає, скликаючи тернівщан та цілу округу на великдень чи на храмові свята, а цілу зиму гуркоче, як сатана, ткацьким верстатом, аж хата його вся двигтить,— то наш незрівнянний дзвонар іншому заняттю віддається, полотна тче із тернівщанських льонів та конопель. І чи то вже була така потреба, чи примха в Художника, але ніяких інших полотен він для малювання не визнавав, брав для своїх робіт полотна лише з-під Климової руки. Почаювати з Художником за столом в учителя — це була одна з Климових мрій, нагодою цією він вельми дорожив, бо, здається, тільки тут з нього не сміялись. Якщо інші наші дядьки, зібравшись біля крамниці, строїли над Климом всякі смішки, буцімто дзвонарське його уміння відзначав навіть приїжджий архієрей і обіцяв висвятити Клима на найвищу у світі дзвіницю (в усе це Клим вірив щиросердо), то Художник жартів щодо Клима ніколи собі не дозволяв, знаючи, що Клим повернувся з австрійського полону трохи ушкодженим на голову і коли розповідає про своє перебування десь далеко, в Австрійських Альпах, то реальність у нього часто переходить у фантасмагорії, і ви довідуєтесь, що все в них там не так, як у тернівщан, усе в них упереміш:

— І місячно, і зоряно, і дощ іде!..

Ця Климова фраза стала крилатою серед тернівщан, навіть і нас, дітей, звеселяла, бо ж хто повірить, що такі дива десь там бувають,— щоб усе в природі відбувалося водночас!

А от Художник вірив чи принаймні вдавав, що вірить у таке, як у чистісіньку правду. І місячно, і зоряно, ще й теплий дощик сіється,— а чому б і ні? Для Художника, як і для нашого химерника Клима, в цьому не було ніякої суперечності, взагалі світ для них обох із всіма нашими бур'янами, вербами й зорями був збудований навдивовижу досконало, згармонізовано, обидва вони, здається, не знаходили ніякого ганджу в природі, все доладним було в тваринах, комахах та рослинах, що оточували нас. Тільки парубки вечорами іноді до сказу доводили нашого Клима, бо мали звичку дражнити його, жорстокі у веселощах, вони ставили Климові та Химі під вікном дикі пристрої, так звані гуркала, розкручували їх здалеку за мотузок, мов пропелер, пристрій гудів несамовито, і все це для того, щоб господар, осатанівши з люті, вискакував з хати в самих підштаниках і в такому вигляді за паруботою по всьому кутку ганявсь... Не впізнати було Клима в такі вечори: доведений до нестями, він здатен був убити людину. Від природи ж Клим Подовий був наділений винятковою добротою, під час колядувань він ладен був із Химою віддати нам за щедрівку останнє, що тільки було у їхній злиденній хаті.

— Святе подружжя,— кине було Андрій Галактіонович, дивлячись, як Хима та Клим, побравшись, мов діти, за руки, йдуть у неділю побіля школи на степ послухати першого жайворонка.

Художник ставився до Клима з видимою повагою, цілком серйозно дослухався до Климових мовби здитинілих розбалакувань і до того, як він сприймає наш довколишній тернівщанський світ. Адже тоді була дивною людина, яка не женеться за тим, щоб швидше розбагатіти, презирством таврує хутірську захланність, оту, що аж сліпне від бажання ще більше поповнити свої комори добром, хоч вони й так щороку тріщать від зерна та збіжжя. Подружжя це жило вкрай невибагливо, справді апостольська скромність була Климові притаманна: в небі дзвонів табунець, а на землі курочка ряба. Оце його володіння. Клапоть городчика на три цибулини та кущ бузку на причілку — не відомо, сам посадив для своєї Хими чи птиця яка посадила, пролітаючи... Охоче береться Клим ткати людям полотна, всю зиму грюкає верстатом, аж мисник з посудом трясеться, і тільки у свято, відклавши роботу й надівши білу сорочку, йде дзвонами подзеленькати для душі.

А ті весняні Климові ходіння з Химою в степ, «у гості до жайворонка»,— вони чомусь особливо зворушували Художника.

— Поема ніжності — ось що таке ці ваші Хима та Клим,— ділився він своїм роздумом з Андрієм Галактіоновичем.— Химерні — це так, але ж яка сила почуття їх єднає, які світлі у них обличчя, коли він за руку веде її у весняний степ. Входять у поля, мов у храм із повітря й сонця, де їм належить усе те сяйво й довершеність світобудови. Вся просторінь: і птаство з його щебетанням, і синь небес — то ж їхнє, їхнє!.. Кожна травинка, квіточка дарує їм радість буття... Жайвір у небі бринить справді, мов частка їхньої власної душі.

Наслухавшись Художника та Андрія Галактіоновича, уже й ми, школярі, ніби іншими очима дивимось на це химерне подружжя, що раніше здавалось нам тільки смішним, бачимо, як дружно Клим та Хима живуть, як, сівши біля хати на призьбі, співають у два голоси «Із-за гори світ біленький» або як Клим не пускає дружину на холод, щоб не застудилась, а коли треба води, сам, брязкаючи колодязним ланцюгом, мов кайданами, весело поспішає в балку, до обмерзлого колодязя, і потім з повним відром з'являється на порозі у здоровенних, в'язаних з валу, з ткацьких відходів личаках, про які тепер уже й не знають, що воно й таке.

А потім ота тяжка застуда, і в одну весну Хими не стало — осамотнів Клим. Відпустив вуса, став схожий на Дон-Кіхота. Зостались йому лиш дзвони в небі та пам'ять про Химу в душі. Згодом і його самого переживе тернівщанський переказ про те, як він свою занедужалу Химу в теплі весняні дні брав на руки й виносив з хати, а вона ніжно питала його, коли він переступав поріг:

— Тобі, Климцю, не важко?

— Ти мов пір'їнка,— відказував їй і ніс до бузку, до цвіту, клав на тапчанець, спеціально для неї збитий і прилаштований під бузковим кущем, під його розкішними, повними пахощів китицями.

Клим знав, що Хима любить ці пахощі, і тому так ото робив для її полегші. Покладе дружину і сам сяде біля неї:

— Ось тобі бузок, Химочко... А он тобі сонце! — І кивне обнадійливо в небо весняне.— Тільки ж видужуй. Не кидай мене самого.

А як її не стало, довго ні до кого словом не обзивавсь, тільки згодом, коли провідав його Художник, поділився з ним наш осиротілий дзвонар своєю, видно, твердо виношеною думкою про те, що мертвих людей нема...

— Найпоганіший хтось, і той живе... Живе десь там,— і показував у землю.— Під нами живуть. Ніби в шахтах. Глибоко, глибоко. Де рогаті. Де судилище... А праведні люди, ті — он, угорі! В небесах! Зірки — то їхні очі!.. І Химині — як тільки ніч — звідти на мене дивляться...

Інший у душі посміхнувся б, а Художник і такі химерні признання сприймав серйозно, принаймні нічим не виказував, що піддає сумнівам Климові шахти, судилища і райські його небеса.

Зате ж Клим Подовий був чи не єдиний після Андрія Галактіоновича, хто до кінця і без вагань вірив, що рано чи пізно, а друг його, цей невтомний шукач вічних барв, таки досягне мети, з якоїсь бубки чи бадилини добуде отой свій енкаустик, чи як він там зветься. Був певен наш Клим, що в особі Художника перед нами з'являється той, хто володіє якимись силами тайнознавства, хто справді здатен пензликом черпнути барви просто від палаючої над нашими глинищами ранкової зорі! Приловчиться, черпне кінчиком пензля — і вже поклав на Климове сіре та цупке полотно...

Певність у тайнознавчих можливостях митця побільшувалась для Клима ще й тим, що Художник заходився малювати Надьку Винниківну якраз у час ворожбитський — вранці-рано, коли все ще спить, лише небо після ночі в змиг ока оживе, розквітне й перші відблиски зорі червоно ляжуть на садок і на щоки тій, що її він малював з мовчазною впертістю. Тільки зазоріє, уже Художник велить Надьці вийти з сутіні садка, поставить її лицем до палаючого крайнеба, налаштує мольберт і пензликом торк, торк у тої бік, де зоря, і одразу ж цвіт із неї на полотно, на ту напнуту сирову шматину,— так це принаймні випливало з Климових клятвено достовірних розповідей... Зовсім недовго працює Художник, бо ще сонце й росу не спило — вже в нього кінчився сеанс, іди собі, Надько, гуляй до завтрашньої зорі, а він піде колодязь із журавлем малювати або дивитись, як Роман порається біля вуликів.

Бджолине поселення трохи аж схоже на нашу слободу: вулики стоять, мов хатки, чепурненькі, в усяку

пору повні життя, оповиті духом таємничості. Рай! Медом і сонцем на пасіці пахне все літо. Тільки день починається, бджолята вирушають звідси у степові мандрівки. До найдальших квіток летять за солодкими росами, за нектарами. Навіть із будяка добудуть медвяну росичку і з тихим золотим гудінням понесуть її понад житами до своєї бджолиної слободи.

Крім усього, що барвить своїм корінням, листям та бубками, Художникові для його особливих, ще не знайдених фарб треба було воску доброго, ярого, бо нібито завдяки воскові та ще якимось бджолиним речовинам фарби якраз і стають тривкими, здатними навіть час перемогти. А якщо по віск, то до кого ж — до Романа!.. На Романове замовлення Художник пофарбував йому вулики в ясно-синє, брав щіточкою блакить просто від неба і фарбував: «Вічно будуть, не злиняють — небо ж не линяє!» Так і стоять синенькі, а на одному з'явився ще й гостровусий Мамай-козак, що ніколи не спить,— він на пасіці як у дозорі: здатен-бо ж оберегти бджолу від злого ока.

Художник намалював його понад замовлення, так ніби для жарту:

— Хай він вам пасіку стереже та на кобзі бринькає...

Про те, щоб намалювати Надьку, спершу не йшлося, бо Художник взагалі натуру відбирав суворо, був досить перебірливий щодо тих, кого він волів би увічнити на шматині полотна. Замовлень не бракувало, але він брався за них насурмлено, якось неохоче. Одного разу на храмовому святі озерянська попадя, пишної вроди молодиця, пропонувала йому цілого червінця, тільки щоб змалював її, як є, в дукатах та корсетці, одначе Художник і червінцем не спокусився, сказавши, що сьогодні він краще безвідплатно гойдалку малюватиме. Не завжди вдавалось схилити його й до розмалювання скринь дівчатам у посаг, хоч це в нашого майстра добре виходило і від замовниць відбою не було. Зате Надьку Винниківну, хоча й на маленькій полотнинці, він вимальовував трохи чи не все літо, не пропустивши, здається, жодної світанкової зорі, необхідної для цієї роботи. Мину Омельковича з цього приводу навіть заздрість проймала, і він, знаючи Художникову слабкість, якось на толоці біля крамнички взявся знаджувати його чверткою, яку напоготові, нерозпечатану, тримав у руці:

— А мене ось тут, не сходячи з місця, ви могли б змалювати?

— Вас? — І Художник, оглянувши Мину та його сургучем запечатану принаду, важко відвернувся.— Міг би, але не хочу.

І допитайся його, чого не хоче, що йому в Мині не так! Адже перед тим з власної волі малював занепалого від недуги діда Бобрика, який весь вік лимарював у Тернівщині, а тепер, ніби виправдуючись, тільки охкав та бідкався над своїми хомутами:

— Жаль, цього ще ось хомута не доробив. Попросив бригадир з більшого менший зладнати, щоб шию кобильчині не розбивав, а я, здається, й не встигну...

— Чого ж не встигнете, діду?

— На переселення пора... Небіжчиця все частіше до себе гукає...

Так-от цей дід Бобрик честі з боку Художника зажив, для його бороди, бач, фарби знайшлися, а для Мини... Ні, відмовляється він розуміти примхи таких ось людей, хай вони й володіють талантом.

Свого часу Художник згодився оформити декорації для тернівщанських аматорів сцени — от цю заслугу чи не єдину Мина за ним визнає. Навипрохували дівчата й хлопці у матерів сирових полотен, позшивали разом з мішковиною й, розстеливши на всю клуню, запросили умільця: намалюйте!.. Три дні топтався він по розстелених полотнах із своїм квачем, весь обляпаний фарбою, невдоволений, аж на носа насунувши свого зім'ятого італійського капелюха, зате ж потім Тернівщина вмирала від захвату, коли одного вечора клубна сцена відкрилась очам красою лаштунків: і верби, й ставок, і перелаз, і зірки в небі — все, як живе!

Місячне марево Художник також ще й досі ловив і Климів бузок не минув, та все ж найбільше душі він докладав, щоб змалювати Надьку з дитям, вважаючи, що нічого вищого й достойнішого в житті для митця нема, як відтворити красу материнства... Про це ми не раз почуєм від нього згодом, уже в Козельську...

Отже, полюбилась Художникові Романова пасіка: де б не блукав, а сюди заверне. Чимось зійшлися обидва: мандрівник і господар. Сівши на призьбі, неквапом гомонять про дивовижно мудрий бджолиний уклад життя, про закони та звичаї цих створінь, пробують розгадати, чому іноді бджоли пускаються в танець біля вули-

ка після польоту і що означає той їхній танок, чи то тільки знак товаришкам, куди їм летіти, на якій відстані від вулика шукати поклади нектарів та квітковий пилок, чи й ще якась мова є в ньому? Загадкою для обох, бджоляра та Художника, лишається також і те, як бджоли в цілковитій темряві вулика будують таку досконалу споруду — воскові засіки для меду та квіткового пилку. Звідки бджолі знати розрахунки будівничого? А ці ж їхні архітектурні споруди навіть математиків вражають точністю робіт, ідеальною відповідністю будови своєму призначенню.

— Генії. Незрівнянні зодчі... — тихо скаже Художник.— Звідки це в них?

— Треба буде спитати,— усміхнеться бджоляр.

Загомоняться, а там, дивись, уже й згасли вечірні заграви, тоне степ у синяві літньої ночі, садок стоїть заворожений, безшелесний, всесвіт ніби вслухається в самого себе, зникаючи своїми таємницями в безвістях, десь за межами меж. Дивлячись на мигтіння зірок, що течуть у високостях неба, розважно бесідуючи допізна, ці двоє людей завдаватимуть собі дум про загадковості життя й про ті існуючі поза нами зоряні недосяжності, що мовби позбавлені руху, одначе при спогляданні яких сьогодні кожен із нас майже реально відчуває нестримний політ планети серед нічних світил, невпинний той рух, що розгін йому дала сама вічність.

— Бджола загадка, зірка загадка, а людина хіба ні? Таємниця з таємниць,— роздумує Художник.— Деякотрі кажуть: людина — це жмуток м'язів... Але чи то все? Чи не краще б сказати: жмуток м'язів, піввідра крові та безмір душі...

Жодного східсонця Художник наш не проспав, така натура. Тільки зазоріє, по-вранішньому запломеніє грайнебо, вже він за роботою. Стоїть по коліна в росах за ровом край садка, підхоплює з того грайнеба пензликом відблиски зорі та на полотно їх, на полотно! На щічки дитини й матері та на розкішні плоди, що разом з листям вінком нависають над ними, скупані в росі,— навіть на листі відблиски грають,— то він їх пензликом обережно кладе... Саме так, за свідченням Клима-фантазера, відбувався творчий процес в того чудодія: зирк на ту, що під яблунею, зирк на схід, злегка пензликом черпне зорі — і на полотно, на щічки дитяткові та його молодій матері.

Ой я знаю, ой я знаю,
Чого мила красна,
Перед нею й поза нею
Впала зоря ясна!

Ой упала зоря з неба
Та й розсипалася,
А Надійка позбирала —
Закосичилася...

Для кого, для чого він малював? Що в нього там виходило? Нікому з тернівщан Художник не показував цієї роботи, тільки Клим Подовий і вдостоївся, всюди потім роздзвонював, яке дивне творіння уздрів він на тій полотнинці: ніби Надька, але й не Надька, просто сяйво якесь, яскравінь кольорів, їхня гра й переблиски, де ранкова зоря, і роса, і усмішка людини — все поєдналось, як то лише зрідка буває в природі,— ніде, ані в Козельську, ні навіть у Полтаві серед тамтешніх святих не бачив наш Клим такої краси неземної! Юна мати з-під яблуневого вінка дивиться на дитя з ласкою та любов'ю безмірною й, дивлячись, ледь всміхається кутиками вуст, але — от єй-же-єй! — не завжди вона всміхається, а лиш коли-не-коли,залежно... невідомо від чого! Про ті її то зникаючі, то знов напливаючі усмішки Клим-дзвонар розбемкав по всій окрузі, а всяка химерія та начаклованість, як відомо, завжди заваблює, тому багато знайшлося таких, надто ж серед жіноцтва, котрих розпалило бажання будь-що подивитись, але тут виявилось — зась вам! Художник нікому не хотів показати, що там у нього вималювалось на його ворожбитському полотні. Тож і сумніви в декого виникли: чи є там Надька? Та ще й така, що змінює настрій за певних обставин,— залежно від того, хмарно чи сонячно, чи хто яким оком гляне на неї, намальована то всміхнеться ледь помітно, то знов схмурить брови, коли щось їй не так. А може, то взагалі самі тільки вимрійки, плід буйної уяви нашого Клима, що йому і місячно, і зоряно, і дощ іде водночас?.. Декотрі з тернівщанських балакух, маючи кривду на Художника за те, що відмовився їм скрині малювати, подейкували, що на його полотні, може, й зовсім нічого не було, може, отак пожив у Романа, поласував медом та яблуками, а тоді зібрав своє немальоване малюваннячко та й був такий — збезвістився знов, як бувало й раніш. А якщо й намалював оте диво, що про нього Клим по всіх усюдах дзвонить, то і його не довго

втримає, кому-небудь за чарку збуде, а ви потім торопійте, коли десь у жіночому та в мужеському монастирі раптом серед святих побачите і тернівщанську Надьку, свою далеко не безгрішну кралю степову.

Збезвістився, не з'являвся більше в Тернівщині, однак на цьому не кінчається історія нашого Художника. Вже згодом-згодом доля звела нас із ним, коли ми опинились з Кириком Заболотним у Козельську, в нашій районній столиці, де один із нас, працюючи в друкарні, крутив схожу на величезну віялку друкарську машину «американку», а другий, крім коректури, віддав своє завзяття чудовій районній організації, що звалася МОДР [1]. Тут, у райцентрі, ми зблизились і навіть заприязнилися з химерним нашим Художником. Підробляв він у редакції тим, що з лінолеуму вирізував карикатури на прогульників та розкрадачів, а також на імперіалістів Заходу й Сходу, на отих пузатих буржуїв із викривленими ненавистю пиками, в личині яких перед нами вже тоді поставала сама фашистська вояччина, що й не ховала своїх намірів вигубити всіх нас.

Приносячи до редакції скромні свої творіння з лінолеуму, жодного разу, до речі, редактором не відхилені, Художник подеколи затримувався в нас, заходив і в друкарню подивитись, як ми працюємо, зазирав до складальних кас, що їх він, усміхаючись, порівнював з бджолиними щільниками, тільки ці наші «щільники» не медом налиті, а свинцем, гартом, різними видами шрифтів — курсивом, цицеро та петитами, якими нам праглося відтворити всю бурхливість наших районних буднів... І, звичайно ж, не нектарами, не квітковим пилком тут пахло, а бензином та друкарською фарбою, іноді ж бо ще й тюлькою та цибулею,— це коли хлопці бралися за підвечірок, припрошуючи до гурту й Художника, котрий і в цибулячому лушпинні не промине відзначити якості барвника. Адже саме таким лушпинням фарбують по селах крашанки на великдень, від чого вони набувають шляхетного кольору теракоти...

— Розкажіть, як ви вчилися в київській школі Мурашка?

---

[1] М О Д Р — Міжнародна організація допомоги борцям революції, т. зв. Міжнародна червона допомога. Діяла в міжнародному масштабі до другої світової війни. Подавала допомогу жертвам білого терору, борцям проти фашизму

— А чому, бувши в академії, найперше вирішили малювати «Місячну ніч на Ворсклі»?

Нашій цікавості немає меж. Перед нами ж людина такого багатющого життя!..

Художник, ясна річ, почував нашу до нього хлоп'ячу симпатію, юними друзями називав він і секретаря редакції поета Кучерявого, що завжди аж бурхав натхненням, і вдатного на різні вигадки парубка-друкаря Івана, і цих тернівщанських, за його висловом, «отроків», що, худющі, як волячі жили, весь день на побігеньках, бо, крім найперших своїх обов'язків — той у МОДРі, а той у друкарні,— «отроки» не уникали й інших доручень, а їх не бракувало, бо навіть через дорогу, з вікна райкому тебе, довгоногого, завжди нагледить хтось, кому неохота бігти кудись у справі і він шукає для себе надійного кур'єра, отого старшого куди пошлють. А хлопці саме й були такі, бистроногі та безвідмовні, чого ж не випробувати новачка у ролі гінця? Зате й друзів не минають деякі блага, скажімо, через відсутність апартаментів хлопцям дозволяють ночувати в редакції, в цій колишній монастирській свічкарні, де підлога, викладена мозаїчною плиткою, навіть і влітку не нагрівається, така цементно холодна, що спати краще вважалось на редакційних столах, постеливши під себе підшивку «Вістей» чи яку-небудь іншу.

Одного разу, коли Художник чомусь не приніс лінолеумів у домовлений день, нас із Кириком було послано розшукати його й з'ясувати, в чім річ. Ми довго блукали по розкиданому на пагорбах Козельську, аж поки на околиці у котроїсь вдови натрапили на слід нашого маестро. Винаймав він для себе у тієї жінки похмуру хижку-комірчину, де з кожного кутка прозирали занедбаність, нестатки. Все тут свідчило, що для господаря матеріальний бік життя мало що важить. Металеве ліжко продавлене, запилені підрамники купою звалені в кутку, на стінах, замість рушників, сіріють дерев'яні порожні клітки, призначені для птахів. А стіл... Все на ньому вперемішку: картони, щітки, овальна дошка з засохлими фарбами і поруч — блюдце щербате з огризком солоного огірка... Над самим столом темніє на цвяшку стара полотнина без рами, в напівоблупленій потрісканій фарбі,— скорше всього робота котрогось веселого маляра з тих давніх, що виготовляли своїх мамаїв-запорожців для збуту на ярмарках: чорновусий лицар

сидить серед степу веселий, пищаль та люлька поблизу на стерні валяються, кінь білий збоку стоїть, щоб підхопити господаря в сідло та позмагатися з вітром... Тільки ж козак зараз іншим зайнятий, в руках у нього шитво, голка й нитка, а внизу такий підпис, що й читати соромно...

Художник нашій з'яві неабияк зрадів, його прозорі очі аж сльозами вдячності наповнились, хоча наш візит навряд чи й вартий був такої розчуленості. Дещо нам прояснилося, коли за тим огірком ми помітили ще й чарчину порожню... Вітаючи нас з підкресленою гостинністю, господар запропонував без церемоній сідати на його залізне, з прогнутою сіткою ліжко, воно ж, мовляв, як студентське... Про лінолеуми він не хотів і говорити, похвалявся, що дістав нарешті замовлення, від якого б не відмовився й Мікеланджело: буде розмальовувати стелю й надвівтарну площину колишнього монастиря, що його незадовго перед цим було перетворено у райклуб. Ось там оця рука (він зробив гордовитий жест рукою) зобразить нарешті монументально, з розмахом наших сучасних мадонн — жінок-буряківниць, натуру якраз візьме з отих радгоспних плантацій, що їм кінця-краю не видно навколо Козельська... Забігаючи наперед, слід сказати, що Художник, взявшись за розпис райклубу, справді захопився роботою і йому йшли назустріч, за його вимогою було збудоване відповідне риштування, і там він на великій висоті трудився день крізь день, переобідуючи іноді лиш куснем карткового хліба та кухлем води. Оскільки це було від нас неподалік, то у вільні хвилини, зазираючи з Кириком до райклубу, бачили ми, як над колишнім вівтарем потяглися у весняну далечінь зелені рядочки бурякових плантацій, а на передньому плані дедалі виразніше стали проступати могутні жіночі литки — литки поки що невидимих полільниць. На жаль, розпочатий живопис так і лишився недовершений, ті жінки з товстими фламандськими литками проіснували більше у видіннях майстра, в реальності ж вони якось туманно розплилися серед плантацій недомальованими напівжінками, в обрисах їхніх тільки вгадувались похилені в праці прекрасні, налиті здоров'ям, постаті,— довершити ж величезну свою роботу Художникові так і не судилось: чи відповідну натуру нелегко було знайти того тяжкого року, чи стали йому на заваді інші причини, нам не

відомі, можливо, навіть щедрі аванси, які йому видавались і готівкою, й картками на продукти, щоб, звичайно ж, потім перейти на поживу зеленому змію.

Художника ми застали вдома якраз після авансу, в стані його матеріального розквіту, він висипав перед нами просто на ліжко чималу купу пряників: «Хлопці, вгощайтесь!» — а сам до них і не доторкнувся, рука його з ледь помітним тремтінням потяглась до карафки на потемнілій дерев'яній поличці, і він щось там без чарки сьорбнув, одвернувшись од нас соромливо.

Завваживши нашу цікавість до найбільшої з пташиних кліток, Художник пояснив нам, що донедавна в ній мешкав його вірний товариш — перепел степовий, якого й ви не раз чули в житах, а тут він підпадьомкав на всю оцю комірчину, звеселяв Художникові душу... Навіть сусіди до перепела звикли були, людям подобалось, що він їх будить уранці, хай надворі хоч що — хуртовина чи дощ, а він таки підпадьомкне на світанні бадьоро, і ось тепер нема: доки малював буряківниц, хтось, мабуть, голодний клітки потрусив...

— Тож можете уявити моє горе, хлопці.— Думки його, видно, зараз були тільки про перепела.— Самота вона і є самота...

Не до лінолеумних карикатур, звісно, людині в такому стані. Мабуть, крім того, діймав Художника ще і якийсь фізичний біль, бо дихав він хрипко, утруднено. Хотілося чимось йому допомогти, але чим? Щоб дати людині спокій, ми зібралися йти, але Художник сам нас затримав:

— Побудьте ще.

Ось тоді ми й зважились запитати, де ж та картинка, на якій нашу тернівщанську Надьку було намальовано, чи не можна бодай одним оком глянути на неї. Дуже кортіло упевнитись: невже справді володіє вона отими чарами, чудодійною здатністю хай навіть уявно, хай навіть на однісіньку мить ожити в усмішці, ледь помітно ворухнути кутиком уст до тебе з полотна або, навпаки, несподіваним смутком повитись?..

— Розуміємо, що це секрет,— ніяковіли ми,— але ж нічого їй не станеться...

Він усміхнувсь хитрувато, підморгнув хмільним своїм оком.

— Стривайте... Спершу добудьте мені з-під ліжка отой фоліант...

Поклавши перед собою на стільці запилюжений важезний альбом, став нам показувати в ньому чиїсь картини, пояснював тайнощі форм, світлотіней, гомонів щось ніби в напівзабутті про дивну життєвість міфологічних сюжетів з німфами та сатирами,— він сипав іменами, що ми їх, невігласи, раніше й не чули.

— До кого через тисячу літ усе це перейде? — запитував він мовби сам себе.— До кого помандрують ці шедеври віків? Адже Мадонни створювались для того, щоб випромінювати радість на всіх живущих, і самі б вони мали бачити довкола себе світ радості,— це ж так, хлопці?

Ніби когось згадавши, поскаржився нам, що чимало людей живуть спрощеним, бездуховним, майже примітивним життям. Розпалюють у собі ворожнечу та ненависть навіть тоді, коли цього можна уникнути. А природа ж так подбала про нас: дала все необхідне для того, щоб людині не знати страждань... Наблизитися до щастя...

— А ви? — запитав його тоді Кирик.— Чи наблизились? Вам багато хто співчуває: такий, мовляв, чоловік, а ходить, як старець. З талантом, а страждає весь вік.

— А може, я хочу страждати? — посуворів Художник.— Може, в цьому потреба моєї душі? Але не подумайте, що перед вами той, хто не вміє радуватись життю... Бурлака, ну й що? Хто шукає, тому завжди бути в дорозі. Людина й далеч доріг, їй відкритих,— оце гармонія... Птах у небі, весняний вітерець навстріч, простір полів, заквітчаних колоссям та квітами,— оце суттєве, друзі мої, а решта все марнота марнот!..

Малювати, творити прекрасне — це, він вважав, написане йому на роду, заповідане від матері, покликано його у світ барв силою нездоланною, якимись загадковими збудниками, що для них він і йменння-назви не прибере...

— Бачили ви бджолу, як вона, забравшись у гарбузову квітку, втонувши в золотому пилку, аж стогне там від щастя та насолоди — знайшла, що шукала... Божественна для неї мить! Може, апофеоз життя... Звісно, могла й не долетіти, могла й загинути на льоту... Ну й що? Де пошук, де політ до прекрасного, там природа страху не відає, ось у чім річ... А художник, хлопці, так само шукає своєї нектари, свій апофеоз... Коли ж маєш мету заповітну, то що тобі всі оті незлагоди житейські?..

А згодом звернувся до Кирика:

— Хотів би я тебе змалювати в оцій твоїй юнгштурмівці.— Кирикові тсоавіахімівська юнгштурмівка справді личила, наче й шилась на нього.— Тільки вийду з кризи,— обіцяв Художник,— спробую десь тебе втулити в райклубі, може, навіть у тому куті, де колись Георгій Побідоносець розчавлював потвору... Дивлюсь на вас: які ви ще юні!.. А звідти грізні заходять хмари... Я до тих часів навряд чи доживу, а вам ще доведеться за правду постояти. Он палять рейхстаг... Димитрова судять... О, вам ще буде та буде випробів, хлопці...

— А ми не боїмось,— казали ми йому.— Ми хоч зараз... На значки ГПО вже здаєм...

— Знаю, не полохливого роду. Тож хай вас оця береже...

І тоді ми вперше побачили в нього добуту з-під картонів Мадонну, ту, що на білосніжній тарелі, у вінку із синіх волошок...

Однак це ще не була Надька. Ми запитали про неї.

— Де ж та?

Художник підійшов до лежанки, покопирсався в запічку серед свого мотлоху, і враз щось сяйнуло перед нами стягою ранкової зорі...

— Ось вам моя Мадонна...

Впізнали ми її одразу, нашу вишневощоку Надьку, стоїть, тримає мале дитя біля грудей. Вся вона мовби оповита тихим сяйвом материнської відданості, любові й злагоди, а блискучі яблука над нею з-поміж листя нависають таким рясним вінком, наче все небо вродило ними і роса ось-ось із них скапле разом із соковитим цвітом вранішньої зорі...

Не могли ми й слова вимовити від захвату, заніміли, вражені, і явно помітили, як вуста її ворухнулись в усмішці, зверненій до дитятка чи, може, й до нас.

Так оце вона, оце його заповітне творіння... Свіжа й барвиста стоїть наша степова Мадонна під яблунею, злегка схилившись до своєї славненької, в білій льолі дитини, їй віддана вся ніжність, вся дума-задума, що нею промениться материнський, сповнений тихої ласки погляд. І найбільша сила картини була якраз зосереджена в цьому погляді молодої матері: дивишся і бачиш, що нічого, крім немовляти, зараз для неї на світі не існує, є лише це крихітне життя, і вона його мовби чатує, оберігає поглядом від якихось напастей, від неві-

домих, нікому не чутних ще небезпек, що, може, тільки вона їх і передчуває своїм материнським інстинктом...

Надька Винниківна, своя ж тернівщанська людина, стала живописом, може, навіть самим безсмертям стала — щось подібне ми відчули тоді, хоча, певне, думалось не такими, як нині, словами...

Отже, помилились сільські наші балакухи, ті, хто піддавав сумніву саме існування картини, а якщо і є вона, мовляв, то ненадовго, той мандрівний невловидуша і цю свою замальовку збуде комусь, як припече похмелитись. Одначе ж не збув, не пустив за вітром, береже як найдорожчий скарб у цій своїй комірчині... Художник наче й ждав, що ми будемо так вражені його творінням, заполонені стоятимем, занімівши в чарах. Тимто зовсім спокійним, буденним голосом він став пояснювати:

— З усіх Мадонн тільки в Луки Кранаха є вкомпонована так — під яблунею. Одначе в мене, я вважаю, вона вдаліша вийшла,— казав він без усякої скромності.— Моя живіша... Хто розуміє живопис, той належно оцінить і оце освітлення, і оцю соковитість, насиченість барв...

— Вродила ж вам наша Тернівщина,— пожартував тоді Кирик Заболотний.— Не станете ж ви заперечувати, що барви ці з наших полів та байраків? І саме це освітлення та роса...

— Звичайно, все це ваше,— посміхнувся Художник на Кириків жарт.— Вам і належатиме.

А поки що його творіння, в ганчірину сяк-так загорнуте, знов зникло в запічку серед купи мотлоху.

Справді,— як мить видіння, подарована вам хмільненьким цим чаклуном...

Лише згодом пішла чутка, що приїздили до Художника представники з столичних музеїв, з одного якогось і другого з наміром придбати твір, але чим кінчились їхні переговори, так і не знав у Козельську ніхто.

Пізніше, коли вже були ми студентами, з радістю перечули від друзів з Козельська про нашого майстра: знов нібито взявся він за своїх «Буряківниць» для райклубу і нібито добре кладеться робота, ходить старий по селах, шукає типаж... Порадувались ми його відродженню. А потім зненацька трагічна звістка з Тернівщини: в люту хуртовину кудись пробирався уночі наш

Художник, і поблизу колишнього Романового хутірця знайшли його в снігу закоцюблого — в тім же вічнім плащі й капелюсі, а за пазухою, чепурно закутана в ганчірочку, приберігалась для когось ота безсмертна картинка, що й серед снігів не втратила яскравої свіжості барв,— тільки на вустах зображеної замість усмішки з'явилась скорбота, а на щоці — велика, наче жива, сльоза.

Кудись він прямував, та ще зимової ночі, звідки йшов і що його погнало крізь наші степи в таку завірюху — ніхто цього пояснити не міг, і понині це залишилось загадкою.

Привезли замерзлого до сільради, склали документ про нещасну пригоду, належним чином заактували і мольберт, і фарби, що їх мав при собі Художник, і знайдену в нього біля самого серця нашу тернівщанську Мадонну,— було її потім передано до міста, і там десь серед тисяч експонатів у сховищах, у запасниках загубились її сліди...

Чи, може, не так уже й загубились?

Учасники визволення Харкова добре пам'ятають, як фашисти палили при відступі картинну галерею. Готували підпал ретельно, бензином із каністр поливали всі поверхи, а біля виходу з галереї було виставлено ще й спеціальну команду автоматників, котрі мали стріляти по кожному, хто спробував би вихоплювати картини з вогню... Для чого був потрібен цей підпал, цей з усіх поглядів безглуздий акт вандалізму? І чи тільки чиєсь потьмарення звершувало його, сліпа озлоба приречених? Чи, може, якраз у полум'ї мали зникнути сліди злочинів ще раніших, сваволя грабіжників вищих, які, ще заздалегідь пограбувавши галерею, найцінніші експонати встигли-таки відправити на Захід?

Відомо, що, незважаючи на виставлену ворогом озброєну варту, двоє метких харківських підлітків якимось чином зуміли пробратися всередину й звідти, вже з палаючого будинку, крізь клубовиння диму вдалося їм викинути на чорний двір кільканадцять полотен... Наші військові журналісти настійливо шукали потім тих двох безіменних сміливців, навіть по радіо було передано звернення до них відгукнутись, але ні у веремії перших днів визволення, ні пізніше так ніхто й не відгукнувсь...

Ба ні — відгукнувсь! З'явився колишній директор цього культурного закладу, той самий, який в 1941-му,

замість вивозити картини, навантажив надані йому грузовики... картоплею! Дехто вважав, що якось його й зрозуміти можна: чи до картин було тієї осені? До того ж могли й розбомбити в дорозі, а картопля — це, мовляв, таки всюди картопля... Отже, повернувся директор і ще нібито кілька літ бовтав макінтошем біля обгорілої коробки музею. Ім'я директора відоме та от тільки нікому не потрібне! А імена тих рятувачів-підлітків потрібні, та, на жаль, невідомі, загубилися десь...

Що серед тих врятованих кільканадцяти полотен нашої тернівщанської Мадонни не було — це нам із Заболотним згодом вдалося встановити достеменно. То де ж вона? Долею картини обидва ми не переставали час від часу цікавитись, хоча спробуй ми шукати її — ніхто не сказав би, звідки й почати це. За кілька років по війні на одному з аукціонів в Нідерландах промайнуло було полотно невідомого майстра «Мадонна під яблунею», але чи вона то була, чи зовсім інша? Так нічого певного й досі не знаєм про її долю. Чи попелом стала, як і багато скарбів галереї, чи й зараз десь, ледь усміхнена, мандрує по світу?

XXV

Океан суне на нас сутінню хмар. Густим присмерком заволокло дорогу й ліси, потемніло навколо,— здається, ось-ось і зовсім споночіє, зробиться ніч.

Траса перед нами вже не та, що вела сюди: для зворотного шляху Заболотний вирішив оновити маршрут, вибрав по карті автостраду під іншим номером, і хоч відстань лишається приблизно та сама, рух на цім напрямі, за припущенням Заболотного, буде менший, отже, спаде й загазованість траси і взагалі можна буде почуватись вільніше.

Заболотний не помилився: дорога тут і справді пішла відкритіша, поменшало навіть отих неводів-загорож, котрі, як він признався тепер, і йому впливали на нерви... Краєвиди змінились, біжать милі необжитих просторів, лісистих пагорбів-дюн з якимись вишками віддалік, серед сосен. Ні реклам, ні торгових центрів на узбіччях траси, природа стала тут наче ближча до людини, невідомо тільки, що несе нам оця хмара, яка заходить з боку океану, дедалі більше виростаючи з-за лісів та пагорбів.

— Чи не ураган насувається? — позирає в бік хмари наша юна супутниця.— Найчастіше вони з океану заходять...

— Забоюсь? — усміхається до неї Заболотний.

— Зовсім ні,— відповідає Ліда, і по грайливих блищиках у вічу видно, що справді ескадри тих хмар її не лякають.

Дивна річ, але після Арт-музеуму дівча якось збадьорилося, ніби все там склалось гаразд, ніби нам таки вдалося побачити ту довго очікувану, в чомусь, може, навіть виідеалізовану Мадонну.

— «И цветы, и шмели...» — починає Ліда раптом пригадувати чиїсь рядки і звертається до Заболотного: — Кириле Петровичу, а далі як? Ви колись біля океану читали.

— О, ти пам'ятлива... «И цветы, и шмели, и трава, и колосья, и лазурь, и полуденный зной... Срок придет...» Бач, а далі забув,— усміхнувся він і після паузи тоном посуворілим враз видихнув зглибока кудись уперед, у лобове скло, за яким темніли тучі: — «Срок придет, и забуду я все! Вспомню лишь это: полевые цветы меж колосьев и трав...» — І, помовчавши, кинув погляд у бік океану: — А дощ таки буде!..

Хмара звідти темніє велика, неначе в дитинстві. Чорна, з білуватими пасмами, можливо, навіть градова, вона, розбухаючи, вже волокнисто сивіє поруч нас у всій своїй грізності.

— Невже не проскочимо? — каже Заболотний, не зводячи з дороги очей.

— Які ви щасливі,— говорить Ліда несподівано.— Скільки хороших людей зустрічалося вам у житті... Ви жили на теплій планеті.

— А ти хіба ні? Ти вважаєш, що зараз похолоднішало? — допитується Заболотний, але дівча мовчить.

— Ось ти наслухалась, Лідо, нашого далекого,— кажу до неї.— Яким воно постає тобі? Ти справді знаходиш там щось варте уваги?

— Звичайно. Я стільки взнала і людей, і всього такого... Один Роман-степовий чого вартий... А Надька, яка вона добра була до вас... я наче бачу її, молоду, усміхнену матір...

— То люди, що жили у злагоді зі своїм сумлінням,— роздумливо каже Заболотний.— А людина, що з со-

вістю у злагоді, то ж таки людина, а не бутафорія! Ти як вважаєш, Лідо?

— Саме так і вважаю.

— А ми ось із ним, із моїм другом, в якому вигляді там постаємо? — аж мовби улесливо запитує Заболотний.— Позитивні чи не зовсім?

— Вам видніше.

— А все ж? Уяви, якби ми оце більшістю голосів обрали тебе маленькою богинею совісті... Що б ти сказала про нас тодішніх? Мабуть, зазнали б дуже суворої критики з твого боку?

— Не дуже, але...

— А ти без «але»... Справді, що б ти сказала?

— Що? Що соромно мені за вас! — раптом випалює дівча.— Так, так, соромно! Повелися ж ви... самі знаєте як! Такий справедливець, сивий лицар, як мама каже, а не захистили ж Надьки?! А Настусю! Це в злагоді з сумлінням? Це чесно?

Заболотний ніби аж зрадів. Озирнувся до мене повеселілий: ось так різонула маленька наша богиня... Навідліг без дипломатії!

А вголос сказав:

— Мерсі за відвертість. Що ж, самі напросились... Те, що назавжди могло б тернами забуття порости, раптом дістає вас, хлопці, десь аж на іншім краю планети... І скидок ніяких богиня совісті вам не дає, ніяких пом'якшувальних обставин для неї не існує...

— Ну, хай малі були, хай несила, це зрозуміло,— змилостивилось дівча.— Але ж ви й спроби не зробили як-небудь за них заступитись? На очах сваволя чинилась, а ви... Хіба неправду кажу?

Ми мовчимо.

І дівча мовчить, але якимось іншим, ніж у нас, мовчанням.

Перша крапля розбилась об скло, за нею вдарила, розплескалася друга... Таки не вдалося проскочити! Дощ припускає, засліплює водою, Заболотний вмикає щітки, бо все скло вже залите, дорогу ледь видно. Порвало небо. Не злива — просто обвал води: ллє, як у тропіках, ллє як з відра! Відчувається, що стало важче рухатися машині, зараз куди більше їй треба докладати сил, пробиваючи товщу навстрічних водяних потоків. Зблиснуло в хмарах, зблиснуло грізно, і небо просто над нами розрядилось потужним гуркотом.

— Ховаймо антену, братці,— каже Заболотний, натискуючи на відповідну кнопку, й розповідає випадок, свідком якого був торік: біля бензоколонки під час грози блискавка вдарила у вістря антени однієї з передніх машин, від сильного розряду стартер сам увімкнувся й завів двигун... Машина пішла!

— Уявляєте, який зчинився переполох: мчить легковик, мчить на шаленій швидкості, а за кермом — нікого!..

Таранимо воду, злива хвилями б'є, порощить у лобове скло, світ розпливається в сивій завії, з-під коліс машин, що орють воду попереду, нам навстріч бурхає водяна курява, кушпелить. За ними так само чомусь вистрілюють в радіатори цілі вихровії води, розбитої з-під наших коліс... Вся дорога зараз — суцільна водяна завірюха, крутіж, сичання, натужний рух металу в дощовій сивизні...

Але хто сказав, що тут пішоходів нема? Збоку траси, зігнувшись, стоїть людина, точніш, подобизна її, скоцюрблений знак запитання. І той знак нам теж подає якісь знаки, мовби хоче трасу спинити...

— Він голосує!

— Хіпі!

Хіпі здебільшого патлаті, а цей британоголовий...

Жалюгідна постать в якомусь балахоні, голова, нічим не захищена, блищить голизною,— вода з мимохідця так і тече ручаями, хлющить та плющить...

З двох поширених способів «голосувати» — два пальці вгору або ж ці два ріжком униз — наш зустрічний обирає спосіб останній, що означає: підвезіть за спасибі, бо платити не маю чим...

— Не люблю підбирати цих немитих хіпіусів,— каже Заболотний, пригальмовуючи машину,— але де його подінеш? Все-таки побратимець по планеті...

І вже дверцята відчинено:

— Пліз!

Ціла купа мокрого, незграбного втелешується на переднє сидіння, скупало ж його, небораку, обкис, як лис!

Ліда з острахом нахиляється до мене з тривожним припущенням: чи не той це, що порізав Мадонну.

Навряд. Чомусь не віриться. Щось є в цьому хіпі таке, що з першого погляду викликає співчуття й довіру. Оце його зніяковіння, боязкість накалюжити в машині та

без кінця повторюване «сенк'ю» якось не дають підстави вбачати в ньому зловмисника.

Міг він бути одним із прихильників Крішни чи Заратустри, приналежним до якоїсь східної секти чи, скажімо, до тих, кого ми не раз бачили вечорами на розі величезного білдінга, де вони, британоголові, в ось таких пурпурових хламидах, ставши півколом, притупуючи босими ногами, протяжно й сумовито виспівують не зрозумілі для перехожих старовинні, може, ще санскритські гімни... Цілком можливо, що учасники цих збориськ перед тим зумисне виснажують себе, бо вигляд мають такий, ніби щойно вибралися з лікарняних палат, очі поввалювались, і обличчя при лампах денного освітлення біліють місячно, мов стеаринові... Одначе цей, хоч і в хламиді, і британоголовий, виявляється, не має нічого спільного ні з богом Крішною, ні з тими сектами. Він сам по собі. Студент філософ, він вірить у вічний абсолют, у творчу надсилу і шукає її ознак та втілень у довколишній дійсності.

Новий пасажир наш застуджено шморгає носом, мокрі вуха його якось беззахисно відстовбурчені, а бліде, з правильними рисами обличчя має вираз тихої покори, довірливості й присмути. В перші хвилини він роззирається майже сполохано, ніби потрапив не до машини, а до якоїсь клітки, його непокоїть паперовий «бек», що стоїть унизу, хлопець боїться його потовкти чи забруднити, а там справді чимало залишилось із запасів провіанту, що ним щедро постачила нас у дорогу Сонясан.

Коли Заболотний запропонував незнайомцеві сендвіч, він не відмовився,— взяв, жує, хоча й без особливого апетиту. Шукач вічного абсолюту, обкислий під зливою до рубчика, він все ж нічим від себе не відштовхує, нічого в ньому розв'язного, вульгарного, як це часом можна помітити в поведінці і в самовпевнених фізіономіях його ровесників. Ніяка підступність чи криводушшя в цьому обличчі не зашифровані, навпаки, щось є в ньому людяне, майже дитинне — оця довірливість, хлоп'яча безхитрісна чистота... Вчився в коледжі і хоч не довчився, проте вільно володіє кількома європейськими мовами, в тому числі й слов'янськими, здатен також прочитати в оригіналі староіндійські тексти, щоправда, й при такому знанні мов не одразу з цим мандрівним поліглотом нашій стороні вдається поро-

зумітись. Звідки й куди?.. Заболотному це конче кортить з'ясувати, як також і те, що саме в таку негоду вивело хлопця «на простори епохи». І чому пішки? Машину вкрали, чи що? В голосі Заболотного, коли він розпитує, чути, крім внутрішнього усміху, також і певне співчуття, і, вловивши щирість його зацікавлення, юнак одразу проймається довірою, дозволяє собі відвертість майже інтимну. Виявляється, не перший день він курсує на цьому похмурому відтинку траси, між пустельних дюн та лісів, адже саме десь тут стався той трагічний інцидент, ота жахлива катастрофа, що про неї стільки писали газети, коли в непрогляднім тумані, та ще нічної пори, якесь авто з невідомих причин зупинилось раптово, і на нього, нічого не відаючи про небезпеку, на всіх швидкостях стали налітати з пітьми й туману десятки інших машин, тонновиків, цистерн... Можна тільки уявити те залізне трощиво й хаос, ту герніку траси, де разом з іншими багатьма загинула і його дівчина, його кохана Кет.

— Але ж могло бути, що хтось і врятувався? Як ви гадаєте, сер? — Погляд юнака з надією припадає до Заболотного.

— Цілком імовірно,— зауважує серйозно Заболотний і згадує про той випадок, коли в Андах розбився об скелі багатомісний лайнер з пасажирами, і хоча всіх тоді вважали загиблими, припинили й розшуки, одначе згодом виявилось, що загинули не всі — декотрі уцілліли, розповзлись по лісах...

— Мати бодай іскру надії... О, як то важливо! Дякую вам.— Юнак полегшено зітхнув.

В усякому разі, він не збирається припиняти розшук, хай це декому й здається безглуздим... А залишитись без Кет, втратити її в розпалі почуття, в зеніті любові — це не безглуздо? Адже без Кет його існування взагалі втрачає будь-який сенс! Хай народжені були вони на різних континентах, виростали в різних звичаях та традиціях, але ж як безпомильно відчули вони — серед усього людства! — своє призначення одне для одного, співгармонійність своїх внутрішніх світів! Після коледжу вони мали твердий намір разом податися в Індію, знайти притулок своєму щастю десь на берегах Гангу, адже предки його Кет походили саме з тих місць, і сама вона смуглою вродою нагадувала йому золотий глек на березі священної ріки... Належала вона справді до

тих витканих з місячного сяйва, залюбливих дівчат з берегів Гангу, що йдуть ночами за місто купатись і довго стоять, справді, мов золоті глеки, на пологому річковому березі, склавши руки на високих грудях, і ждуть, ждуть... Сповнені жаги й пристрасті, вбирають мудрий спокій природи, торкає їхні перса теплінь напоєної життєвою силою ночі, серед якої лиш вони, ті індійські мадонни, здатні оцінити цілющість любові, відчути в поцілунку смак божества! І хай після довгих чекань палають вони в любовному захваті лише мить, але та найкоротша мить для них рівноцінна вічності!

Шал його мови урвався несподівано, як тільки йому здалося, що Заболотний наздоганяє котрусь із передніх машин, зближуючись на небезпечну відстань.

— Ви теж? — мовив наш супутник з тривогою.— Збавте швидкість... Je vous pris [1],— додав він чомусь по-французьки.

— Вам лячно?

— Я турбуюсь також і за вас...

— Ви нас зовсім не знаєте.

— А ви себе знаєте? Ви самозбагнулись? Що, коли ви зовсім не ті, ким себе уявляєте? Так, так, раптом ви — інші?

На якийсь час у машині запанувала мовчанка. Дивність почутого, здається, й на Заболотного справила враження. І хоча він, зважившн на прохання чудноватого свого пасажира, таки трохи збавив швидкість, але зробив це плавно, тут же пояснивши:

— При поганій видимості різко зменшувати швидкість небезпечно, це знає кожен на трасі. Якщо пригальмуєш зненацька — одразу налетять, зіб'ють ті, що йдуть услід... Дорога має свої закони, і ми їм підвладні.

Юнак смикнувся нервово, йому ніби змигнуло в свідомості якесь відкриття.

— То чи не в цьому й розгадка повсюдних глобальних прискорень? Що небезпеки постійно поруч нас — летять, наздоганяють... Десь там безліч їх насіда!.. І хочне-хоч жени, мчи, щоб не налетіли сліпма, не розчавили, як мою нещасну Кет.— Останні слова схлипом болю вдарили йому з грудей.

Він відкинувся усім тілом на спинку сидіння, здається, раптова втома й цей біль ураз виснажили його. По-

[1] Я вас прошу (*франц.*).

тім розранене горе, видно, знов додало йому пристрасті, в голосі з'явилася гнівна сила.

— Але десь таки мусить бути межа цим наростаючим швидкостям, цій гонитві гонитв? Ідеться, звісно, не про те, щоб штучно стримати самих себе, повернути в епоху диліжансів,— я не вірю, що хтось буде здатен створити «нерухоме суспільство»,— одначе перевести дух, озирнутись довкола, перевірити свої контакти з середовищем, дати, нарешті, гуманний напрям можливостям людського генія хіба ж н е п о р а?

Відчувається, що нерви нашого супутника вкрай розшарпані, що йому справді нестерпно дивитись, як люди, наче збезумівши, мчать і мчать кудись крізь зливи й тумани, охоплені шалом гонитви, женуть на скажених швидкостях, маючи, здається, одну лиш жагу — мчати, летіти, переганяти інших, хай навіть у непрогляднім тумані, в згубній пітьмі! І це ті, хто вважає себе вінцем творіння! Гонитва щодалі наростає, хайвеї задихаються,— і куди від усього цього податись, куди? Як і його Кет, він так само переконаний, що хіба лиш на берегах Гангу чи в Гімалаях, серед людей первісно добрих, простих, ще можна збагнути сенс і привабу життя. Якась внутрішня невтоленна жага раз у раз заносить його фантазію кудись далеко, в край довічного привілля, де все інакше, де райські леготи-весновії пестять кожну квітку, де зникає туга і страх перед долею, перед незбагненністю світобудови... Десь там можна рятуватись від безглуздя й жорстокостей цієї сліпої гонитви, бо ще не все втрачено, ще можна віднайти якісь істини, близькі до вічної гармонії, і він їх шукатиме на перших стежинах людства, під зорями мудрих брахманів!

Заболотний тим часом далі таранить зливу. Стиснувши уста, не зводячи погляду з траси, він якось аж весело таранить цю нескінченну дощову завірюху. З-під коліс передніх машин ще важчі б'ють буруни, на лобовому склі в нас суцільно ллється розбита щітками вода, вагу її відчуваємо на кузові, на колесах. Заболотний увесь підтягнувсь, йому, видно, подобається тримати в руках цю силу таранячого металу, цю бурю важких, всепробивних енергій. Траса хлюпоче, сичить, стугонить. Паралельним полотном теж ринуть потоки машин, вилітаючи навстріч нам, швидко розбухаючи в леті клуб'ям жовто-білих вогнів у туманних патлах. З силою прошумлюють повз нас, розвихрюють воду. Час

від часу злива спадає, дорога тоді набирає далечі, вся вона червоно тече в гронах мокро розблислих рубінів. Їх безліч попереду, сигнальних світил. Невпинно від нас віддаляючись, вони десь там зливаються в ледь жевріючі галактики підвладних лиш рухові цяток-туманностей.

— Мені шкода таких, як цей,— каже Ліда трохи соромливо, вважаючи, мабуть, що випадковий пасажир не зрозуміє нашої мови. І справді, він сидить якийсь ніби відсутній, ніби перебуває в трансі. Лише по якійсь хвилі ми здогадуємось, що його просто заколисало, похилило до сну.

— Нещасні діти всепланетного похолодання,— каже Заболотний, мигцем скинувши погляд на хлопця, дрімотно понуреного.— Порад багато, прогнозів ще більше, а тим часом молоді люди в розквіті сил гублять себе, валяються по всіх парках, дивлячись на світ, як у порожнечу, з туманом байдужості в очах... Різні є серед них. Минулого тижня ми з Сонею в музеї одного зустріли: перед полотном Джорджоне стоїть, жуйку жує. Неохайний, патлатий, мов той махновець, на грудях модні дешеві прикраси виробу індійських ремісників, а от у погляді щось чисте, самозаглиблене... Я навіть дозволив собі запитати, чого він тут. Що привело його до цих давніх полотен? І знаєте, що він відповів? З тих, каже, я — можливо, для вас і смішних,— хто вірить у рятівну місію мистецтва. Бо коли що здатне в наш час сколихнути, зміцнити чи навіть осяяти душу, то це, він вважає, світло мистецтва. А людям зараз це найпотрібніше — струс просвітлення...

— Вже ніч? — прокліпуючись, нервово озвався наш пасажир, він таки встиг подрімати.— Так рано ніч?

Заболотний приспокоїв його, що це сутінь від хмар, до ночі далеко...

— Я щойно бачив Кет,— сказав хлопець полегшено.— Ми з нею опинилися серед атлантів... — Хіпі вивчально глянув на Заболотного: — Що планету колись населяли атланти — ви вірите в це? По-моєму, ви з тих, хто має вірити в атлантів...

— Принаймні в атлантів духу,— посміхнувсь Заболотний.

— Атланти були, навіть якщо Атлантиди й не було,— упевнено сказав наш супутник.— Останнє з їхніх племен, атлантів-гуанчі, конкістадори винищили на Канар-

ських островах вже ось на світанку нової історії... Могутніх, красивих, довірливих людей, що, подібно до птахів, перемовлялися тільки мовою свисту, безжально вигубила ватага пігмеїв-завойовників, котрі мали єдину перевагу — вогнепальну зброю в руках... І то був початок глобального падіння. Відтоді наша планета стала меншати. І далі зменшується! Вона — як шагренева шкіра людства: з кожним новим, грубо вдоволеним бажанням ми самі вкорочуємо її, самі нищимо спадщину атлантів, цей з часів Адамових нам усім дарований рай. Світлі ріки отруюєм, небо зробили звалищем нечистот... XVI сторіччя, вершина Ренесансу, коли весь тодішній світ осяявся від геніальних полотен, хіба ж це давно було? І ось минуло кілька віків, і мадонн уже не малюють, їх більше розкрадають, нівечать, продають... Психопати кидаються на них з ножами... Тож чи дивно, що ми з Кет почуваєм до всього цього непереборну відразу, що нас тільки й живить мрія віднайти сліди золотого віку людства, віднайти оті заповітні краї, де ще ріки чисті, де все тане в любощах, де мить прирівнюють до вічності і в жазі поцілунку відкривають суть божества! Кет, я вважаю, духом навіть сильніша за мене, вона зовсім не знає депресій і переконана в циклічності буття, в неминучості «ночей брахманових», після яких світ знову наповниться вранішньою снагою буяння, і забудеться жахіття потопів, безглуздя саморуйнувань... Після бруду й смороду нищення, після усіх цих сатанинських вибухів знов забринять над світом бджоли, сп'янілі від нектару райської квітки, і добрі генії житимуть у кожнім деревці, линутимуть у вітрі, у пахощах налитої здоров'ям, заквітчаної землі!..

Дивна річ, про Кет він говорив зараз як про зовсім реально існуючу, ніби для неї й не було катастрофи, бо ж, вірячи у безтілесне існування людської субстанції, він, певне, вважав цілком природним припустити, що Кет його десь і зараз отам блукає під зливою серед сутіні, серед сосен та пагорбів і жде не діждеться зустрічі з ним.

Злива з часом помітно вщухла, на дорозі повиднішало, вона відкрилась кудись аж до підніжжя темних, що низько пропливають над лісами та дюнами, хмар. І своїм нестримним рухом, блискотінням летючих незлічених вогнів вона тепер ще більше уподібнювалась

до якоїсь фантастичної ріки. Юнак, здається, тільки зараз став дотямлювати, де він і куди несе його цей важкий і суворий у своїй нездоланності рух траси. Мовив тихо, ніби до себе:

— Все життя людське — це, власне, рух... Рух до самотності. І хіба є куди з цієї траси звернути?

Але ж Кет, вона таки, видно, для нього існувала, хай навіть і в якомусь безтілесному образі. Бо, припавши поглядом до лобового скла, він час від часу повторював кудись туди, в присмерки траси:

— О Кет! Золота моя Кет...

Ліда, що уважно ловила кожне слово подорожнього, раптом запитала, чи відомо йому, що сталося в Артмузеумі. Якийсь маньяк порізав «Мадонну під яблунею»... Юнака це зовсім не здивувало, адже такі випадки, на його думку, цілком у дусі часу: у Римі від руки вандала зазнала пошкоджень навіть «Пієта» Мікеланджело...

— Бо це вік злочинів,— додав він твердо.

Тим-то вони з Кет вирішили залишити цей часовий пояс, вийти з-під цього знака зодіаку й рятуватися втечею в краї інші, омріяні, де мудру тихоплинну ріку осяває місяць молодий, схожий рогами серпа на ікла дикого слона-елефанта! Осяває води нічні і теплу родючу тишу полів, де й вони з Кет нарешті почують сріблястий сміх щастя, створять свою власну оазу ніжності й любові...

Над трасою все ще нависають цілі турми хмар, звиованих, неспокійних, раз у раз осяюваних грозовими розрядами. Юна супутниця наша, котрій хоч і доводилось бачити в іншій півкулі справжні тайфуни, зараз за кожним гряканням грому, при спалахах блискавки злякано щулиться, її, мабуть, тривожать і ці турми хмар, низько навислих над трасою, і потужні сполохи грозового світла із-за вугільно-темного лісу, під час яких вся споруда неба, здригнувшись, мовби коливається, набуває погрозливої хисткості, принаймні в нас таке враження, що від кожного сполоху небо тремтить. Ліда час від часу кидає крізь заднє скло короткі погляди на трасу, і нам зрозумілі ці її озирки: дівча хоче упевнитись, чи ніхто за нами не ув'язався. Для дипломатських дітей стало майже звичкою бути весь час у напрузі, і Ліда в цьому не є винятком, вона теж, подібно до інших, уже принатурилась до того, щоб жити в стані напнутих нер-

вів, постійної настороги, частіше, ніж звичайно, озираючись, до чогось прислухаючись.

Ось і зараз, нахилившись до Заболотного, питає стишено:

— Вам не здається, що за нами хтось-таки ув'язався?

Заболотний поглядає в дзеркальце, де відбивається дорога.

— Нікого, Лідо,— каже спокійно.— Цього разу лише звичайний потік машин.

Супутник наш раптом, мовби когось загледівши, просить Заболотного зупинитись. Машина, виведена з потоку, вклякнула край полотна. Хлопець подякував і, підібгавши свою хламиду, з винуватою усмішкою вислизнув на узбіччя траси, хоч поблизу не було жодної живої душі, не виднілось нічого, крім лапатої темені сосен.

Калюжі, мокрі кущі, звихрені вітром, а трохи далі, між дюнами, купою брухту лежать для застороги водіям знівечені машини... Не раз уже вони зустрічались нам уздовж траси, ось такі купи строщеного заліза, їх навмисне не прибирають, бо то все застороги, все пам'ятники зруйнованим швидкостям!

Лапата темінь сосен, дюни і біля іржавої купи брухту скулена — знов знаком запитання — постать з непокритою головою, в пурпуровій хламиді...

— Який він нещасний,— тихо сказала Ліда, знов щулячись від спалаху блискавки.

Так і полишаємо його в тривожній темряві край дороги, полишаємо з щемливим, гірким почуттям. Як несподівано виник перед нами з сивизни дощової, так знову й розтанув у ній, швидко розчинившись у вечірнім тумані, сам ставши туманом серед мокрих, темних лісів...

XXVI

Нарешті ми вихопились з-під зливи, і Заболотний натиснув, як він каже, на всю «железку»:

— Спробуєм наздогнати втрачений час!

— Спробуй, хоча цього ще нікому не вдавалось...

Злива таки відчутно вибила нас із графіка, проте за кілька десятків миль дорога під шинами раптом зашуміла зовсім суха, тут, виявляється, й не крапнуло, дощ

потягло стороною. Ось тепер друг мій дає собі волю: це вже не їзда, це політ! За склом усе злилося від швидкості й ночі. Таранимо темряву, безмежну, безформну. Летимо, віддалені від неї лиш оболонкою цієї надійної нашої «капсули», де панує затишок, жевріє життя, й думка щось далі малює. Де він ночуватиме, той хлопець, що зостався в мокрих лісах шукати свою любов? І чи існує в природі ота творча надсила, яка могла б йому зараз допомогти в його становищі?

Ліда підшморгує носом у кутку — плаче вона там, чи що?

— Лідо, ти чого?

— Нічого, це я так... Соню-сан згадала, у неї стільки там зараз хвилювань...

— Така натура,— каже мовби аж невдоволено Заболотний.— Доки ти в дорозі, все їй здається, що з тобою неодмінно стався якийсь ексидент... І як ти їй звідси поясниш, що затримала нас звичайнісінька злива, щоправда, зовсім непередбачена...

— Може, Софія Іванівна до наших піде? Або в кіно?

— Де там! Вдома сидітиме, ждатиме хоч і цілу ніч... Теж натура, як у тура... — І хоч каже Заболотний це майже суворо, однак у голосі його чути затаєну ніжність.

Взаєминами своїми подружжя Заболотних іноді мене просто зворушує. За жартами, за іронією, за якимись навіть псевдосварками вчувається глибінь справжнього почуття. Щораз помічаєш, як вони дорожать одне одним, можливо, що це саме той випадок, коли доречно говорити про цілковиту родинну злагоду, про гармонію душ. Іноді глянеш на них — такі, ніби вчора побралися, хоча мають двох синів, як вони кажуть, легінів, обидва зараз на Батьківщині: старший — курсант морехідки, а менший навчається в школі-інтернаті для дипломатських дітей, ще рік — і теж матиме атестат зрілості... Заболотні тут уже завершують належний їм термін перебування і в ці дні живуть надією, що незабаром бути їм удома, де, як Заболотний час від часу похваляється, він здійснить нарешті свою давню мрію — стане бджолярем з науковим ухилом, а Соня буде при ньому асистенткою.

Одне слово, жде їх нектарна ідилія, про яку добре відомо й цій Ліді Дударевич, чия підтримка фантазіям Заболотного забезпечена вже хоча б тому, що йдеться

про домівку. А дівчинка гостро, навіть чи не з більшою гостротою, ніж дорослі, переживає розлуку з рідним краєм, з бабусею, чиїх ласк навіть при бажанні не можуть Ліді замінити всі її покровительки тутешні. Якийсь час Дударевичі мешкали в готелі, населеному переважно людьми похилого віку, привітними, чепурненькими бабусями, котрих сюди спроваджують їхні дорослі діти; тож у цьому готелі лагідні бабусі самотньо й доживають вік в умовах пансіонних, здавалось би, цілком терпимих. Люди середнього достатку, вони не почувають особливої матеріальної скрути, але ж постійна самотність, ця туга, ця відсутність рідні! На схилі віку, в пору критичну — і ось так! Життя без онучат, без дитячого товариства, життя без нікого... На дипломатських дітей ці пансіонні люди просто полюють; підстерігають із своїми ласками, коли малі повертаються зі школи, щоб наблизитись до них, погладити по голівці, щось запитати... «З якої країни ти? Хто твій тато, хто твоя мама?» Не раз Ліда чула на своїй голівці доторк сухенької, теплої чиєїсь руки, бачила перед собою незнайому згорьовану людську старість з неудаваною добротою в очах, і щоразу їй було — невідомо й чого — соромно, ніяково й боляче від ласки цих зовсім сторонніх для неї людей. І ось тепер, признавшись раптом нам, як вона старалась іноді уникати зустрічі з тими готельними чистенькими бабусями, Ліда, певне, запізніло шкодуючи, аж зітхнула:

— Софія Іванівна мала рацію, коли казала, що то я недобре робила! Тепер я розумію, треба було інакше... Бо то ж вони від самотності підстерігають нас, дипломатських, щоб ткнути цукерку чи погладити тебе по голівці, як рідну онуку.

Образ Заболотної, видно, зараз не полишає Ліду. Згадавши якийсь випадок, дівчинка взялась виображувати досить дотепно, як одного разу, доручена матір'ю Заболотній, вона летіла із Сонею-сан із Токіо і якого тоді страху набрались вони обидві, коли літак їхній потрапив у грозу: ото був ексидент! У салоні стало зовсім темно, тільки блискавка б'є раз у раз... То споночіє зовсім, то знов за ілюмінатором блись! блись! по всьому крилу. Пасажири були охоплені жахом, а найбільше перелякався тоді їхній сусід, кругленький такий бізнесмен із Гонконгу, неборащі здалося, що від удару блискавки вже загорілось крило...

— А Софія Іванівна, хоча й сама тремтіла з переляку, одначе так смішно його приспокоювала: «Пожежі не може бути, сер, я знаю, адже в мене чоловік льотчик!..»

— Сильний аргумент проти блискавки,— усміхнувся Заболотний.

— Летіти крізь грозу — це справді моторошно,— розповідала Ліда.— Відтоді літати боюсь, а проте якби оце рейс додому — згодилась би хоч зараз... Швидше б уже до своїх! А там Крим, Артек... Кириле Петровичу, вам у дитинстві доводилось бути в Артеку?

— Далеко він був тоді від Тернівщини.

— Ах, містер Кирик... Скрізь були, все бачили, а з Артеком розминулись.

— Що вдієш... Швидко ми тоді з артеківського віку виростали.

— Пригадую, ще до школи завдавало мені клопоту одне питання: що буде, коли всі люди повиростають? Коли всі, хто є на землі, стануть дорослими?

— О, то було б жахливо.

— По дорозі в Артек, Кириле Петровичу, ми неодмінно заїдемо глянути на вашу Тернівщину,— ви ж із Сонею-сан обіцяли мені... Запрошували навіть на свою майбутню пасіку...

— Слова не ламаєм.

— Я просто мрію глянути на вашу солов'їну балку, на біленьку віллу Заболотних у вербах під кручею.

— Вілла, правда, не з паркетами — з глиняною долівкою. Зате долівка в нас там татарським зіллям та осокою притрушена... І хоч моря нема, і калабані повисихали, але повітря! Пий не нап'єшся!.. Ах, Лідо, Лідо...

— Ні-ні, я мушу там побувати!

— Неодмінно побуваєш.

Хай би й справді побачило дівча Тернівщину, та ще такою, як вона постала нам із Заболотним в один із останніх наших приїздів у цвітінні садків, з повітрям, мабуть, найчистішим у світі... Вийшли ми тоді з ним у поле, вдихнути того повітря на повні груди й перезирнулись:

— Ах, дихати б і дихати! Ніде такого нема...

— Принаймні для нас... Вливається в груди саме життя...

Того дня постала очам і степова доріжка, що світилася нам колись червоними яблуками, розкладеними на стовпчиках. А серед степу, в тому ж самому вибал-

ку, хутірець тополями вигнався, стрункими, високими, як тоді.

Ще в селі нам сказали:

— Яворову балку навряд чи впізнаєте... Таке то, мабуть, місце живуче: пеньки кілька літ стирчали після Романового садка, при німцях там хворих коней дострілювали, а тепер знову на тій Романівщині цілий хутір виріс... Правда, зветься інакше: польовий стан, або табір. Осідок наших механізаторів.

Не могли ж ми те місце не провідати...

Табір як табір: поміж тополями просторе подвір'я, самохідні комбайни, чекаючи жнив, вишикувались, мов для параду; під довжелезним навісом теж повно всякої техніки, що їй ми вже й назвиськ не знаємо. А далі, спускаючись аж у прибалок, біліє цвітом весь обкипілий садок! Тихий, повен сонця, і бджола десь у суцвітті гуде...

— Кириле, де це ми опинились?

— Справді — де?

— Чи не сниться нам бджолиний віолончельний цей гул і сонцем залите святкове тихе цвітіння, таке тихе, що й пелюстка не впаде? І ніде нікого. Лише ластівки змигують, прошивають подвір'я сюди й туди, десь у них гнізда під навісом і під хатою теж, хоча хата — це, власне, цілий будинок, удвічі, мабуть, більший за ту оселю, що колись стояла на цьому місці й привітно впускала нас, засніжених, коли ми з звіздою приходили вдосвіта сюди щедрувати... Тільки вікнами й ця повернута до слободи, до сонця, а вподовж побіленої стіни аж на край хати тягнеться квітник, ціле літо тут палахкотітимуть троянди — червоний, як жар, «майор Гагарін» і незрівнянна жовто-золотава, цвіту сонця, з цілою гамою відтінків-барвинок «Глорія Дей»...

Та ось із глибини садка, з того сяючого цвітіння, пригинаючись під віттям, з'являється постать карячконога, у теплій, незважаючи на спеку, фуфайці, з берданкою на плечі, якоюсь недоречною серед цього цвіту, серед безлюддя й тиші, де лиш бджоли бринять... Недовірливо, згинці, іноді струшуючи на себе пелюстковий цвіт, прямує назустріч нам ця постать, похмура й чіпка, з обличчям еллінського сатира, в якому, одначе, для нас є щось знайоме.

Та це ж Мина Омелькович! Ізсохся, поменшав, але навіть не посивів, став сіро-бурий якийсь...

— Я вас із садка давно примітив, та навмисне себе притаїв: ану, думаю, що вони будуть робити? — каже він, коли ми вже сидимо всі втрьох у затінку на веранді.— На весіллі гуляли? Знаю, знаю, Ялосоветка сина женить, тільки мене покликати забули... Коли старший братан твій,— спозирнув Мина Омелькович на Заболотного,— дочку віддавав за агронома, то догадались-таки й Мину гукнути, а ці молодята... Та я й не пішов би. По-перше, що пост цей ні на кого кинути, хоч воно, звісно, комбайна ніхто не вкраде, а головне... Насмішкуватий у тебе племінник, Кириле, в «Перець» би йому писати. Та, правда, ти ж і сам такий, всі ви, Заболотні, зроду насмішники... — І раптом з-під острішкуватих сіро-бурих брів не по-старечому гострий погляд на Заболотного: — Невже ти й справді більше десятка мов знаєш чужих?

— Не лічив. Може, й знаю.

— Ану забалакай до мене по-якомусь,— пожвавішав Мина.— Забалакай, щоб я нічого не зрозумів! Якоюсь найнезрозумілішою мовою до мене заговори!

Заболотний, усміхнувшись, заговорив. Дві-три фрази було сказано бенгальською чи, може, мовою хінді.

Мина вислухав уважно, оцінливо:

— Ала-бала, а все таки мова... До чогось дотумкатись можна. «Русі, хінді — бхай, бхай...» А мені, бач, не випало вчитись. Уже дорослим звернувся був до Андрія Галактіоновича: «Навчіть мене вищої математики!» А він: «Нащо тобі вища, коли ти й нижчої не вскубеш...» Навідріз відмовився Галактіонович тоді зі мною возькатись, не злюбив він мене, не знаю й чого... «Апостол руїнництва» та всяке таке... А який з мене апостол?

— Одначе в скрутну хвилину саме ж Андрій Галактіонович дав сількорові Оку притулок у нас на «камчатці», пам'ятаєте? Коли жінки збунтовані за вами гнались? — нагадав йому Заболотний.— Якби не вчитель, ох начубили б вони вам тоді!

— Начубили б — мало сказати... Розтерзали б на смерть,— уточнив Мина Омелькович.— Летіли ж цілим табуном ті відьми розлючені...

Добре затямилась нам та сцена, коли вчитель, перегородивши дорогу збуреним жінкам, став тоді на дверях: «У класі нікого нема, самі діти!» А Мина в цей час під задньою партою з в'язкою ключів у руці трясеться. Ми після того навіть з докорами до вчителя підсту

пали: ви нас правди вчите, а самі ж неправду сказали? «Сказав, діти, взяв гріх, зате людина жива».

— Того дня Андрій Галактіонович, може, й життя мені зберіг... — розмірковує Мина.— Зате пізніше, коли ми з ним за колючим дротом опинились, не раз і я його виручав. Якщо макухи чи буряка сирого десь роздобуду, то все на двох, навпіл... Горе, воно хоч кого навчить: чи темного, чи вченого... Жаль тільки, що, коли вже з ярмарку йдеш, наздоганяє тебе ця твоя вища без нижчої математика...

Неквапом закуривши (Мина вживає тепер сигарети з фільтром), він кидає вивчальний позирк то на одного з нас, то на другого.

— А ти? — звертається до мене.— Все за чистоту рік і морів борешся? Борись, борись — добре діло. Бо гесівське море он жабуринням уже заростає, риба дохне, вода гниє. Сморід аж у Тернівщину чути... Стільки сіл та угідь позатоплювали, а толку?

— Куди ж сількор Око дивиться? — запитує Заболотний.

Мина всміхається вперше.

— Жартуни. А що не забули провідати Мину Омельковича, за це хвалю,— каже він і знову звертає на те, що його, видно, муляє: чому небіж Заболотного не покликав його на весілля.— Всіх дружків-механізаторів звідси забрав, нікого не забув, а Мину, бач, не догадавсь. Сиди собі тут, діду, марево сторожуй,— киває він у степ на марево, що біжить і біжить попід обрієм.— То ж небесний Петро отари овець все кудись жене, а куди він їх жене, а звідки?... Багато незрозумілого в світі. Клімат увесь міняється, а чого? Про людей і не кажу. Гуляють ото весілля без мене — хай. Та тільки обидно. Увесь рік при них, при механізаторах, а дійде до весілля... та хай. Отак і сидиш забутий у степу цілісінький день один, як палець, ніхто тебе тут не бачить... Зате я звідси бачу всіх! І голову й заступників! Хто бухенький проїхав дорогою, хто вночі в лісосмугу котрусь із токових повів... Усе бачу!

— Впізнаєм сількора Око: не дріма... Ще ж, мабуть, пишеться?

— Сількор Око, хлопці, одписав своє. Тепер він частіше у вічі правду ріже навіть начальству — і великому, й малому Через те й не всюди бажаний він.. Нічого не кажу — механізатори, хлопці вони путящі, і небіж

твій, Кириле, цілу весну з трактора не злазив, назасідався на своєму троні так, що, мабуть, і штани болять. А от шаноби до старших — цього б йому не завадило підучитись... Як тільки зберуться після роботи ось у цьому таборищі ляси поточити, так і чую: а де ж це наш довгожитель? Мабуть, знову перед телевізором заснув? Хоч би розказав якусь казочку про свої заслуги!.. Казочку, чуєте? Вони, молоді, вважають, що життя Мини Омельковича то казочка, що людина він без заслуг. Казна-що мелють язиками! Ніби Мина цей гирями кидав, та ще в кого, в Романа Винника, свого ж односельця. І рушники нібито у нього із стін постягав, і тканий обрус поцупив... Все мішма в них, як у Клима Подового. А не було ж цього? Кому, як не вам, знати, хлопці... Та ви мені хоч би довідку написали від себе й печаткою в сільраді засвідчили: не було, нічого не було! А то ж народ пішов... цигарку в зуби, перекивнуться й знову: розкажіть, Омельковичу, веселу оту історійку, як баби в хомуті вас по селу водили... Це воно їм треба?

— Молодь любить жарти.

— Добрі жарти. Рідний син — і то якось після чарки давай шпиняти: а ви, тату, тоді таки дров наламали, кого слід і кого не слід — під одну графу підвели...

Розпитуєм Мину Омельковича про сина Гришуню, товариша наших дитячих літ. Тут Мині є чим похвалитись: не підвів його син. Усі ці роки для Гришуні минали на Далекій Півночі, працював він там як радист високого класу, на островах зимував, де ніч по півроку, де тільки пурга свистить та білі ведмеді провідують тебе. Але навіть бувши і в тих краях, Гришуня нібито цікавився, чи не натрапить десь там на сліди Романа Винника, аж з незрозумілою впертістю дошукувавсь звістки про нього... «Дався ж йому той Роман»,— сердито каже Мина Омелькович.

Запитуємо, що від Гришуні чувати, бо додому він багато літ не навідувавсь, щоправда, збирався, як піде у відставку, повернутися, може, й назавжди в рідні краї... тож чи не передумав?

— Та вже він тут, під боком у Тернівщини,— веселішає Мина.— В озерянському радгоспі прилаштувався з усією своєю капелою. І знаєте, яке собі діло знайшов?

— На радіовузлі?

— От і ні. Бджолами захопився! Хто подумав би... І зараз оце на бджолярські курси поїхав у Гадяч, а бджіл-

ки його тим часом у нашім саду пасуться. Ось прислухайтесь: то вони гудуть.

Ми вслухаємось, і нам справді здається, що ми чуєм золоте гудіння з-поміж віття розквітлих яблунь, наскрізь прогрітих, розморених сонцем... А десь із села долинає гупотнява барабана, чуємо музику, співи розлогі — видно, весілля вже вибурхнуло на толоку.

— Таки співають,— звертаю увагу Мини Омелькович.— А ви ж казали колись...

— Що казав? — І він раптом осікся.

Змайнуло, може, і йому в пам'яті, які сварки виникали в нього на толоці з Климом-дзвонарем, котрий, стоячи на чатах духовності, завжди першим нападав на Мину безстрашно:

— Дзвони поскидаєш, хори потрощиш, а співати де?

— Не співатимем! — лютивсь тоді Мина.— Ніхто не співатиме! Плакатимуть усі, хто елемент!..

І ось спливли літа...

— Співають, та ще як,— каже Мина, дослухаючись в Тернівщину до весілля.— Може, в чому і я помилявся,— хто без гріха? Кобила на чотирьох і та спотикається. Кому під силу передбачити все, як воно буде? Ось і він,— Мина скидає оком на Заболотного,— коли падав із-за хмар на Вузловій, думав, певне, амба вже йому, кришка «серед степу широкого», а бач, він там ще й долю свою знайшов.— Це Мина Омелькович, ясно ж, має на увазі Софійку.— Чи й зі мною: Романові ті бджоли мені в печінках сиділи, терпіти їх не міг, а рідний син тепер, будь ласка вам: бджолярує! Хіба ж не насмішка долі? Запевняє, що на диво розумно та справедливо вони живуть, навесні, як ослабнуть, то одна одну годують — ви вірите, що може бути таке?

— Між бджолами може,— усміхається Заболотний.

— Ні, я вас серйозно питаю... Як це вдається вгадати їй, з якої квітки брати, а з якої — ні? Або чому, хоч найдалі летить, а не заблудиться?

Ми вже помітили, що Мина нинішній більше тепер запитує, раз у раз вдається до питальної форми, хоч раніше сам без вагань давав Тернівщині категоричні й остаточні відповіді на всі питання буття.

— Таке ж мале, ніхто його не вчив... А щоб отак триматися між собою, в біді одне одного виручати — ну звідки в ньому таке поняття?

— Вчені кажуть: інстинкт,— весело пояснює Заболотний.

— Ти все жартуєш,— недовірливо позирає на нього Мина Омелькович.— Правда, в тебе робота така... Вашому братові так і треба, щоб не розгадали, де всурйоз, а де в жарт... А моя робота проста, хоча теж не без культури. Маємо ось у цій хаті червоний куток... львівський телевізор, газети, радіо... І шашки — тільки грати з ким? Хоч сам із собою грай, якщо на весілля тебе забудуть покликати. Ноль уваги на тебе. Бо для них ти вчорашній, живе скопаємоє... Ти їм смішний. А якби Мина хутори не позносив, межі не розорав,— де б вони теперішньою технікою розмахнулись? Не з нічого ж це все виникло: гонам краю нема — від неба й до неба... Найкраще «аврора» тут родить,— в жнива бурти як наллють — подивитися любо. Коли стою перед таким буртом уночі з оцією берданкою, не раз, буває, пригадається, як лободу їли та зелені колоски стригли... Згадаєш — і аж душу тоді стисне. О, скільки, хлопці, за ночі сторожування всього тут передумаєш... — Мина Омелькович раптом нахиляє до Заболотного голову: — Ось ти, Кириле, зніми з мене картуза. Знімай, знімай, не бійся!

Зняв Заболотний той картуз, вигорілий, пропотілий, що служить Мині, здається, ще з тридцятих років.

— Ну що там? — запитує Мина.

— Лисина.

— А від чого? Від задумливості, хлопці. Бо й хмарина десь у небі пливе, а ти думаєш: де вона була? Що бачила? Як там люди за морями живуть?

Потім він показує нам своє таборище. Постануть перед нами й телевізор величезний у червонім кутку, і вишикувані в шафі томи енциклопедії, що їх Мина нібито підряд усі читає, і чепурно застелені ліжка, де в негоду ночують зморені працею люди, ті, що зараз на весіллі витанцьовують, забувши про одного довгожителя, котрий стереже тут польове їхнє стійбище.

Оглядаєм усе: і садок, що розбуявся на тому місці, де щось інше колись родило, де смаглява краса чиясь зустрічала в росі світанкову зорю; побудем унизу біля відродженого ставка, схожого на той, де щозими Надька, розчервонівшись, полотняні «ризи прала́»; мовчки постоїмо біля колодязя, хоч і без журавля, з колово-

ротом та ланцюгом, але вода в ньому з дубового цебра така ж солодка, свіжа, як і тоді.

Бджолу послухаєм.

Пахощі цвіту вдихнем.

Вечір спадає над степом, ластівки змигують у призахіднім сонці, а від Тернівщини ще чутніше долинає гомін весілля... Ой у полі криниченька, там холодна водиченька!..

Серед саду зупиняємось, серед біло-рожевих, наповнених сонцем та бджолами суцвіть. Не хочеться звідси йти, з усім цим розлучатись. В ім'я чого природа так щедро творить красу? Що за музика всюди бринить? Що за сила тут пробивається крізь саму вічність життя, крізь розмаїття його видозмін?

Бджолята гудуть, гудуть...

Все тут заспокоює душу, пробуджує в ній жагу жити і жити, бути на цьому прекрасному світі завжди.

Аж до шляху проводжає нас Мина Омелькович. Ще пристоїмо й тут перед тим, як іти догулювати весілля. Звечоріло вже. Повітря тепле, запашне. Визорилось небо. Зірка покотилась десь на Тернівщину, в балку... І ще впала одна...

— А ця десь за Латишевою горою...

Котилася ясна зоря з неба
Та й упала додолу...

Мині Омельковичу, видно, ніяк не хочеться відпускати нас. Признається, що часом сумно йому буває тут без людей, надто ж восени, як вітри зашумлять, а ночі такі довгі... І ще відкривається нам, як у роки окупації все з острахом ждав, що повернеться з безвісті Винник Роман і стане зводити з ним порахунки, спитає за того сича руїни, зловісного птаха ночі, що колись тут на його хату сів... Іноді верзлося в уяві, як темної ночі поведе Роман нещасного Мину до невикорчуваних пеньків на місце колишнього садка, тикатиме носом у ті пеньки, а потім у занехаяний колодязь штурхне... Нічого подібного не трапилось, а натомість прилучилась Мині пригода, що й досі мучить його: просто загадка, він ніяк не може її розгадати! Було це, як уже визволення в Тернівщину прийшло і котроїсь там осінньої ночі польовий госпіталь, рухаючись за фронтом, прибув з Вигурівщини й зупинився в нашій слободі ночувати. Дощ, бездоріжжя, з житлами тіснота, пішли під госпіталь і хати,

й повітки, що їх не встиг при відступі ворог підпалити,— довелось навіть на толоці розкинути армійські брезентові шатра. Мина Омелькович, який ще не викашляв табору й хорував на очі, вирішив звернутись до фронтових лікарів, може, чимось зарадять. Пішов до них на толоку в найбільше їхнє шатро, освітлене гільзами з гнотом, і сталося так, що лікарка, якій випало очі Мині закапувати, під час процедури запитала раптом:

— А де тут у вас Винники жили?

Запевняє Мина, що єй-же-єй, так і запитала, він трохи із стільця не впав з несподіванки, чи перестраху, чи не знає від чого, коли вона ось так запитала.

— А чого це вас інтересує? — здолавши страх і розгубленість, запитав і він у лікарки.

— Просто так,— відповіла вона.— Хотілось би глянути на те місце... У вас його тепер нібито звуть Романівщиною?

Закляк, аж мову йому тоді відібрало, ждав чогось страшного, так принаймні запевняє Мина тепер.

Що то була за особа? У погонах і в гудзиках уся, стрункa такa молодиця, чи пак військова жінка, в чобітках і в пілотці, і коса на потилиці тугим вузлом закручена, ну чистісінько, як у тієї... Косу чомусь він найперше помітив, хоча й очі сльозились. Не посікло, видать, горе, не об'їли оті самі...

Минають роки, а він досі терзає себе думкою, хто ж вона була, та лікарка фронтова? Бо дарма що ніч стояла, хоч око виколи, і грязюка — ноги не витягнеш, однак лікарці забаглося раптом, щоб Мина повів та показав їй теперішню Романівщину... До смерті чомусь вжахнувся Мина тоді, уявивши, як веде він у темряву ночі осінньої жінку з револьвером, щоб показати їй те пустище, де лиш кілька пеньків стирчать після всіх бур, що тут пронеслись, після того, як сич руїни сів уночі на Романову хату! Уявив, як ходить ця жінка у своїх чобітках серед неіснуючого садка, як дослухається до чогось у глухім опівніччі, в сліпій темряві, а потім раптом до свого проводжатого: «Так це вам треба дякувати, Мино Омельковичу?» На щастя, виручила тієї ночі Мину тривога, не випало йому зробити лікарці тяжку ту послугу: дано було команду по госпіталю негайно збиратись, надійшов наказ до ранку бути вже біля Дніпра, бо звідти гуло, гуло...

А краплі, що їх лікарка тоді для нього не пошкодувала, виявились просто цілющими, прояснився Мині зір, і навіть зараз він за версту годен розпізнати, хто там їде або йде по шляху.

— Так хто ж, по-вашому, вона могла бути, нічна ота лікарка? — допитується в нас Мина Омелькович неспокійно.— Що коси клубком з-під пілотки, як ви, хлопці, гадаєте, хто?

Мовчать хлопці. Слухають літак, що десь високо між сузір'їв іде, рівно проорює небо.

— Чи ви ще ж зайдете перед від'їздом? — запитує Мина, коли ми встаємо, щоб іти, і в голосі його вловлюєм нотки улесливі, зовсім для нього не звичні.

— Постараємось,— каже Заболотний.

— У вас тут гарно,— додаю я.— Здається б, і не покидав цього райського куточка...

— Вдень жарко, а ось уночі! — жвавішає Мина.— Одна, живучи там, де білі ночі, і навіть добре живучи, якось сказала: скучно за чорними ночами України... Може бути таке?

— А чому ж ні...

Напередодні від'їзду ми таки ще раз побуваємо з Кирилом у нашім степу, не перестаючи тут усьому дивуватись. Ця Романівщина, невмируща земля, чи хтось її заворожив, чарами наповнив, щоб вічно вона так приваблювала до себе? Чи справді на цьому місці, як Мина каже, кимось «каша закопана»? Бо ж пустирищем була скількись літ, з купою саману та з тернинням, де лиш худоба клапті шерсті лишала, а зараз знову життя тут воскресло, відродилося, знов чиясь сила та любов піднялися в небо гінкими тополями!.. Просто, мабуть, місце таке вдатне, чимось і серед інших чорноземів примітне, недарма ж на ньому й Роман свого часу око зупинив, і післявоєнні наші трактористи теж, уподобавши цю місцину, саме її вибрали під польовий табір. Спершу вагончик стояв тут, давав під час осінньої негоди нічліг трактористам, а зараз така добряча садиба устаткувалась.

З теперішніх механізаторів нікому, здається, не довелось бачити під цими зорями Романа-степового, для нових поколінь він існує, скоріше, як особа напівміфічна, як той, хто ходив колись тут у бджолиній кольчузі, хто, оселившись серед степу, жив тут ніби за інших формацій та за інакшого клімату, розводив сад, пасічникував,

мав нібито охоронну грамоту від усеукраїнського старости Петровського, а потім під ту всеохопну бурю, коли інших зносило, його теж підхопило й понесло, мов із дерева осінній листок... Могла бути й «промашка», як дехто з старших визнає, та хіба, мовляв, великі події відбуваються без промашок?

Переболіло цій землі, перегуляла вона пустирищем, одначе життя бере своє, польовий табір, виникши тут ніби з чиєїсь випадкової волі, пустив уже міцне коріння; майстерні і житло механізаторів мають вигляд не тимчасових, а збудованих надовго, ластівки гніздяться охоче, виводять ластів'ят навіть у майстернях серед грюкотняви, серед заліза. І садок розростається, дарує людям плоди, захищений, як і колись, тополиною стіною від шмагких польових вітрів. Склався новий осередок людського життя, де все стало інакшим, де, може, незмінним тільки й лишились оця злива сонця, змиги ластівок удень та нічне лопотіння тополь від найменшого повіву... Серед механізаторів багато таких, що повиростали вже після війни, і найстарішою для них людиною в польовому таборі якраз і є Мина Омелькович, сторож із стажем, доглядач тутешнього правопорядку. Ніби непіддатний часові, задавнений, анахронічний, існує він якось мовби напівзабуто, і ті смаглії крутоплечі, що сідають після роботи за столи, вдаються до нього здебільшого, щоб пожартувати:

— Ну як, дядьку Мино, вночі ніхто не душив? Крадії не приходили?

— А т і є ї, з косами довгими часом не було?

І випливе з тернівщанського епосу давня переповідка про ту красуню ворожбитку, що колись тут хлопців чарувала,— вдень ховається від людських очей, а ночами готує зоряну воду, з косами до п'ят блукає по садку, і місяць лоскоче пругкаве тіло молоде та перса, налиті сонцем, як дві соковиті груші бергамоти...

Саме й мають на увазі хлопці її, коли питають:

— Так не було т і є ї, не навідувалась при місяці?

Мовчить Мина Омелькович. А ці пожартували, і вже його ніби й нема, ніби він зовсім відсутній, про налагодку комбайнів хлопці мову поведуть, і лише згодом котрийсь знову скине оком на табірного вартувальника і скаже, проймаючись мовби співчуттям:

— Темної ночі лячно, мабуть, стерегти наше табори-

ще, дядьку Мино? Коли ні зірки в небі, ні живої душі в степу, еге ж, страх бере?

Оскільки людина з берданкою мовчить, то котрийсь із механізаторів, ніби прийшовши на виручку, відповідає за сторожа:

— Страшно, доки не заснеш, а як заснеш, то нічого...

У жартах механізаторів відчувається певний приціл, в такий спосіб вони мовби відплачують Мині Омельковичу за ту постійну хмуру зверхність, з якою він ставиться до всіх, хто його оточує, бо для колишнього комнезамівця навіть серед тих, хто красується на Дощі пошани, авторитетів нема, як небагато їх і з-поміж решти людства. Чомусь більше конфліктами запам'ятались Мині всі ті, з ким він зустрічався на своєму віку.

Винятком є хіба що бригадир механізаторів Іван Заболотний, брат Кирилів, кремезний, хоч уже й зовсім облисілий кадровий хлібороб, котрий одним з перших тернівщан сів на трактора ще до війни і зараз тут вожакує. Знатний чоловік і в районі, і вдома, трудяга, хоч і з осколками в обох ногах. Мина Омелькович, здається, тільки бригадира механізаторів тут і визнає, бо ж саме Іван час від часу з властивим йому спокоєм стримує хлопців, коли вони аж надто далеко заходять у своїх пересміхах щодо Мини. Та варто бригадирові десь відлучитись, як одразу вступає в роль котрийсь із жартунів, найчастіше це буде син Ялосоветчин, Олекса, той самий, що без Мини весілля грав, женячись на вигурівській красуні. Чубань отряхуватий, охочий до всяких витівок, почуваючи веселу підтримку товариства, він таки зачепить Мину Омельковича, вічного свого опонента:

— Товаришу Куцолап, а це правда, що колись люди тут і вашого духу боялись? Бо — рознесу! Бо — розтрощу! Амбарний замок на рота повішу! Невже таким бойовим ви й справді були колись?

Отут уже Мина вибухає:

— Шмаркач! Вершколиз! Що ти знаєш про те «колись»? А ви, підсміхачі: чи кому з вас по спині істик ходив? Вже й не знаєте, що воно таке істик... А кого з вас куркульська лють з обрізом підстерігала край дороги? Орете сидьма, сієте сидьма, культурно — куди ж... Тільки хто вам дороги відкрив? Десять років штани протирали в школі, а так і не втямкали, що то означає: або — або!..

Притихнуть хлопці, наче й присоромлені трохи, а втім, навряд щоб надовго.

Досі не в миру Мина з оточенням! За висловом однієї з кухарок, до душі йому тут тільки їжаки, що вночі вилазять на подвір'я таборища погратися,— бігають, похрюкують, шелестять під майстернею у бур'янах. Іноді Мина Омелькович, як ось і зараз, впіймавши їжаченя, приносить його до столу під яблунею, де бригада обідає, тикає писком у блюдечко з молоком: пий!

— Бо ми як були малі, то молока й не пробували. Не те що теперішні... — Камінець в город механізаторів.— Ці, знатні, тільки вершки й п'ють... Смаленого вовка не бачили... Зуби скалити навчились, а спробували б, як то воно голодних корів учити ходити в ярмі... Як то з пухлими ногами цілий день за плугом... А ці вельможні, бач, і обсіються, і обжнивуються, мотора не випрягаючи, з крісла не встаючи...

— На те й ен-те-ер, товаришу Куцолап.

— Авжеж. Залізний вік. А про золотий поки що самі балачки лекторські...

— А коли ж, по-вашому, золотий настане, дядьку Мино? Що там коран з цього приводу каже?

— Вік золотий вибороти треба.

— Вибороти — в кого?

— В самих себе найперше.

— О, це вже інтересно!..

Мина Омелькович все тикає їжачка в блюдечко:

— Ну пий же, пий...

Однак їжаченя лише тремтить, не п'є, писочок під голки сховало. І тільки сторож поклав його на землю, на хвильку погляд одвів, як уже й нема їжаченяти — зникло, наче його й не було.

— Не вдалось вам його приручити, Мино Омельковичу?

— Диким вирішило зостатись... Не хоче мати такого тренера.

Оприкрений Мина втечею звірка. Походить, шукаючи, у розімлілих бур'янах під кузнею й вернеться засмучений: нема.

Назавтра знову залишиться йому тільки спека самотності серед просторого цього подвір'я, де всі будуть поратись біля техніки, дзенькатимуть залізом у майстернях, а тобі, сторожеві, мовчазним бесідником лише й зостанеться отой високостовбурний дикий дельфінник,

по-тутешньому коров'як, що стирчить під кузнею серед лопухів,— він дрібними жовтими квіточками цвіте, весь стовбур обліплений цвітом... Вдень цвіте, а як сонце зайде, то й ті жовті очата його посплющуються: така природа. Дивиться коров'як на Мину, Мина на нього. Між пелюстками коров'яку бджоли невтомно ворушаться, порядкують: чиї вони? Невже справді від сина з радгоспної пасіки залетіли сюди в гості?

Ось цей простий, без хитрощів світ і сторожує Мина, удень і вночі чатує це врівноважене степове життя, що проросло на тому місці, де воно колись корчувалось, ламалось, а тепер знов і зорями світить, і садом родить, і листям тополиним лопотить на світанні... Коли місячно, тоді степ стає заворожений, а садок повниться чарами, ластівки сплять, усе повите сном, тільки ти на ногах та зоряна вода з колодязя дивиться, не спить... Видно, знайшов себе Мина Омелькович в ролі сторожа нічного, мабуть, важко й уявити йому себе поза духотою літніх цих вечорів та безмовністю ночей, без вічних чвар із кухарками, без жартів механізаторських, часом дошкульних, що крутяться довкола того, як він, Мина, добре виспавшись удень у червонім кутку перед екраном телевізора, вечорами стереже любовні шерхоти їжаків та ще допильновує, хто з ким пішов у лісосмугу на побачення. Сцени ревнощів, що час від часу вдираються в таборище з буйною силою, дехто пов'язує з недремністю колишнього сількора Ока, проте Мина це рішуче відкидає, анонімок він, мовляв, не пише, хоча й любощів позашлюбних, тобто стрибання в гречку, покривати не збирається. А тим часом в очах бригадної молоді Мина Омелькович і сам не безгрішний, бо ж помічено, що він іноді читає в садку книжку, що зветься «Коран».

Для хлопців-механізаторів це, видно, приємне заняття: вести з Миною Омельковичем роздебенді на вільні теми після роботи, з'ясовуючи, зокрема, чому раніше в дядька Мини більше кукіль на ниві родив та дереза з горба коси розпускала, а зараз ось він розкошує серед моря виведених селекціонерами високосортних сильних пшениць,— цікаво, чи з'ява їхня була кораном передбачена?

Мина Омелькович, повечерявши, сидить край столу, напіводвернувшись від хлопців і ніби зовсім байдужий до їхніх іронізувань. Та ось на подвір'я в'їжджає дівчи-

на велосипедом, юна поштарка, що привезла механізаторам цілу торбу газет і журналів. Дівчину звати Груня, вона в косах, туго заплетених, перевеслом покладених на груди,— кухарки милуються: тепер рідко так носять, скоріш самі себе обтинають, стають як покритки... Для дівчини у механізаторів завжди знаходиться жарт:

— Кажуть, Груню, коли ти народилася, Мина Омелькович пропонував назвати тебе Трактористою...

— Не наговорюйте на людину, не міг Мина Омелькович так новонароджену зобидити,— заступається листоноша за старого, усміхаючись водночас до всіх.

Кожній людині личить усмішка, та, мабуть, найбільше дівчатам. Як цій ось Груні... Сама юнь вона, сама привітність та сонячність — смагла, кароока, ще й з мушкою на щоці... Як та, що в такі ж юні літа, в пору, коли б кохатись, викидалася з літака з парашутом вночі на ці снігами вкриті степи і що її потім під вартою водили по селах обледенілих — упізнавайте, чи ваша. Тисячі марок обіцялось тому, хто впізнає, та ніхто не впізнав...

— Отже, Груню, дуже просто, могла ти й Трактористою стати...

— Облиште, хлопці. Майте ж пошану до ветерана,— соромить Груня механізаторів.— Самі колись теж старі будете...

А табірні джигуни їй на це: яка вона гарна сьогодні та які правильні книжки сюди постачає, та ще й цитатою на додачу: «Вона вся — жадання, ніжне, бурхливе, полохливе, сміливе, палке!..»

— Невже для вас немає нічого серйозного в житті,— докірливо скаже дівчина й далі захищає Мину Омельковича від дошкульностей жартунів, бо хіба ж, мовляв, не Мина Омелькович оці яблуньки та вишні разом з вами садив і цілими днями вичищав запустілий колодязь, з якого ви всі тепер воду п'єте? Хіба не Мина Омелькович, наш фундатор, був тут колись у дружбі з народним селекціонером Романом-степовим, що потім став відомим мічурінцем Заполяр'я? Аж за Полярним колом помідори та огірки в теплицях вирощує, без сонця, при світлі північного сяйва! Відеречком, кажуть, землю з тундри носив, таки свого досяг!..

Натхненне дівча! Аж ми із Заболотним, слухаючи

таку версію, тетеріємо з подиву... Що ми чуємо? Мина і дружба з Романом? Мина й колодязь? Мина і яблуньки?

Проте, виявляється, в словах дівчини якась доля істини є, принаймні щодо колодязя. Коли невдовзі після війни виник тут польовий табір, Мина перший збаламутився, все не міг заспокоїтись, бо вода йому в бочці привезена гірка, он у тому обваленому колодязі була куди солодша!.. Невдоволений на весь світ, з сердитим бубонінням день за днем витягував із Романового колодязя всяку нечисть, здавалось, нічого, крім грязюки, й не буде, а воно таки й чиста пішла, джерельцем заблискотіло на дні колодязя саме життя, й відбилось у ньому блакиттю небо степове. Одначе про те, як видавав він грязюку на-гора, Мина чомусь умовчує, не почули про це від нього навіть тоді, коли під табірними зорями залишились ми з ним самі, коли тільки їжаки шаруділи в бур'янах та коники у вечірній траві сюркотіли...

Сині смерки розлились по степах, було тихо на землі, було зоряно в небі. Знов стоїмо серед степу, де чиїсь пристрасті блукали задовго до нас, де мандрівний Художник крокував сягнисто кудись, де невідомі юнаки і юнки, палені почуттям, ждали своїх коханих, ревнували, сміялись, любились, де й інші, прийдущі, не раз ще звідають хмелю кохання, жарких його чарів...

— Спасибі, що не забули ветерана,— сказав Мина Омелькович на прощання майже розчулено.— Живіть здорові, хлопці.

Для нього ми були ще «хлопці». А він для нас був як отой ворон, що живе триста літ і всього надивився, все оком своїм увібрав, про багато що передумав... Був для слободи і страшним і смішним, був для неї втіленням чогось неминучого, як стихія, невдатності, сатанинського духу руїнництва, підряд усе ладен був корчувати, ламати, а потім якимось дивом сподвигнув себе аж на такі ось вчинки — плодові дерева власноруч саджає комусь на цьому польовому стані, або, ланцюгом оперезавшись, береться за цебро, опускайте, буду той нещасний Романів колодязь чистити...

— Затримаю на хвильку вас, хлопці, ще хочу запитати про одне.— Мина зважується сказати, видно, для нього щось вельми важливе.— Буваючи по світах, чи не

зустрічали ви десь там нашого Миколу Васильовича? То ж який друг... Може, траплявся де?

— Ні, на жаль. Ніде наші дороги з ним більше не сходились...

Розпливаючись у сутіні теплого вечора, стоїть перед нами Мина Омелькович в тяжкому роздумі, мовби не бажаючи сприйняти нашу відповідь. Бо ж, за його даними, декотрі з слобожан нібито зустрічали вчителя за Дніпром, уже в полковницькому званні, якийсь час він, Микола Васильович Дух, навіть разом з нашими тернівщанськими та озерянськими лежав у польовому госпіталі, в брезентовому тому шатрі, де серед польових хірургів нібито була й та особа-женщина, що перед тим Мині очі закапувала! Кажуть, вилита була Винниківна, така струнка, вигиниста молодиця, тільки от коса вже переткалася трохи сивиною. Тож виходить, що запальний наш Микола Васильович і без ворожки-циганки суджену свою розшукав, хоч не під солов'їною вербою, а серед крові та стогонів, під шатром фронтового шпиталю, а доля їх таки звела.

Таке враження, що Мина Омелькович стиха радіє, що доля виявилась до тих двох милосердною, хоч свого часу він би й проти долі постав, бо ж нічого тим закоханим тоді не бажав, окрім розлуки навік.

— Микола Васильович, ох, борець, ох, сміливець, ото тільки й людини було,— каже Мина у захваті.— Геройська душа! А безсрібник... Сам, як Ілліч, на восьмушці жив, а з комор хутірських для себе не взяв і крихти, хоч я іноді й пробував намовляти, каюсь... В люті морози, крізь усі завірюхи — в легеньких чобітках, у шинельчині... Отаких би, хлопці, людей нам побільше: менше бюрократів було б, та крутіїв, та хапуг...

— А співав як,— нагадує з почуттям Заболотний.

— Соловей на всю область! — тихо засміявся Мина Омелькович.— Недарма ж сороки наші аж нетямились: артист, душохват!.. Пригадуєте, хлопці, оту, що він найбільше любив, що тільки в місячні ночі її співав... «Зелена діброво, порадь, порадь мене, молодого»,— здається ж так?

Ще якусь хвилю стоїмо край шляху, разом вслухаючись у безповоротний той спів, звернений із шкільного вікна до місячної ночі, до балок, наповнених маревом, а потім уже настає мить розвітання, й степові сині смерки розділяють нас.

Нічна автострада гуде.

Над кермом обличчя людське. Втомлено опущені плечі. Несвіжий з безсоння зір чіпко стереже далечінь. Менше й менше стає неподоланих миль. Час від часу місячно-бліде обличчя водія освітлюється сигаретою, притомлена рука машинально увімкне музику приймача, а то й сама людина вслід музиці враз розполохає себе й інших бешкетним погуком-співом — не з веселощів, ні,— тільки щоб розігнати втому-дрімоту. «Котилася зоря з неба та й упала додолу!..»

XXVII

Минає чимало часу, доки навстріч нам попід обрієм випливе зоряність міста й на півнеба встануть фантоми хмарочосів. Ніби й не витвори людські, владно лізуть у небо, наближаються, грізнішають, світять загадками своїх незліченних вікон. Передмістя зустрічає нас задушним повітрям, тут зливи не було, знову чад, смог, і хоч час пізній, в ущелинах білдінгів рух і серед хаосу танцюючих реклам, як і вдосвіта, без кінця-краю летять потоки машин, гуркочуть угорі по мостах та естакадах, віражують на поворотах доріг, вискакують десь із-під землі і знов шугають у підземелля... Перед нами виникає тунель: всуціль обличкований білим, повен світла, він увесь аж сяє, наскрізно гуде лунким органним гудінням, ніби співає хвалу своїм будівничим.

— Люблю цю чортову аеродинамічну трубу! — вигукує Заболотний, коли ми опиняємось у тунелі, де нас мовби самим вітром несе вперед.

А там ще трохи, і ось уже затишна вуличка з пожежною каланчею, і постовий полісмен, упізнавши Заболотного, звично вітається з ним, і, якби не жалюзі на вікнах, десь із верхнього поверху, мабуть, виглянула б до мого друга і його Софія Іванівна, або, як він каже, «нових часів Ярославна з Н-ської-стріт...»

...Так і є: ні до знайомих «місіс Заболотна» не пішла, ні спати не лягла, сидить за спущеними жалюзі, в товаристві невтомного на дванадцять програм телевізора. Мабуть, з усіх дванадцяти каналів проби зняла, доки діждалась... Тендітна, мов дівчина, жваво схопилась Заболотна навстріч і, заяснівши очима, по-дівочому нія-

ково тулиться йому до грудей. А за мить уже відсторонилась, лагідно дивиться йому в очі: ану який повернувсь? І знову, як завше, коли ось так дивиться вона знизу вгору на свого Кирика, очі її враз наливаються сяючою, просто-таки небесною синявою... З усього видно, що сучасна ця Ярославна з Н-ської-стріт готувалась у належному вигляді зустріти свого мандрівника: чоласта голівка гладенько причесана, білосніжним шарфиком обкинуто плечі, на відкритій шиї якась ще й цяцька...

— Переживала?

— І не думала.

— От і молодчина... Даремно Ліда турбувалася.

— А як Ліда витримала дорогу?

— Мали в її особі надійний контроль.

— Дударевичі тут нахвилювалися за своє чадо! — (Дударевичі мешкають на два поверхи нижче).

— Це ми помітили,— каже Заболотний,— і він і вона — аж до ліфта вискочили приймати відважну свою мандрівницю.

— Уявляю, як намучилося дівча...

— А втім, у дорозі не надокучала: має і розумець, і такт...

— Ну, а Мадонна, яка ж вона? Побачити вдалось?

— Що за питання,— упевнено каже господар.

— То розповідайте ж: яка?

Заболотний, змружившись, мовби чогось дошукується в очах дружини, ще повних того синього сяйва...

— В погляді є щось від вашого... І така ж ясночола,— схилившись з ніби жартливою церемонійністю, він вустами припадає Соні до руки. Одначе й крізь жарт почувається щирість цього поруху.— На всіх вас, жінщин, чимось вона схожа... Бо ви таки створіння прекрасні. Якщо рівняти з чоловічою половиною людства, то ви, жінки, без сумніву, кращі за нас.

— Аж коли збагнув,— всміхається Соня поблажливо й звертається до мене: — А ви дорогою задоволені? Для вас, певне, такі швидкості незвичні?

Справді, у яких швидкостях ми перебули цей день... Перебули там, де ніби самий час прискорює свій біг. Збожеволіле залізо, згвалтований гудрон, чад, загазованість, непереборне, як наркотик, жадання гонитви... Як тут не очманіти? Супутниця наша, дивне оте дівча, вийшло з машини зовсім кволе, ледве дочалапало до

ліфта — та й нас, дорослих, від втоми аж похитувало,— ці гони-перегони нелегко людині даються.

Ще й зараз голова мені гуде від дороги, від її напруг. Пора б уже йти, але Заболотні не хочуть мене відпускати в готель, залишають ночувати в себе.

— Ще ж вечеряти будемо, чимось вам знімемо втому,— підбадьорює мене господиня.

Доки подружжя зайняте на кухні, я маю змогу на екрані телевізора ще раз побачити мигцем показаний фасад Артмузеуму, а за ним на зелених газонах кам'яні й чавунні скульптури невідомих митців, чую кілька слів також і про «слов'янську Мадонну», про те, що техніка, в якій виконано портрет, виявилась загадкова, тутешнім фахівцям не знайома, тим-то ушкоджений шедевр буде відправлено на реставрацію в Європу або навіть в Африку, на батьківщину Фаюмських портретів... Вимкнувши телевізор, де екран уже заповнився пізньою рекламою зубної пасти, знічев'я розглядаю вітальню Заболотних, цю по-своєму знамениту кімнату, що знімки з неї, мабуть, лежать не в одному сталевому сейфі... Он якраз над телевізором висить фотографія молодих льотчиків, вона тут неодмінно приверне вашу увагу: на фотокартці, а також на шпалерах поруч неї проступають кілька характерних продзьобин, як це буває на мішені,— то сліди куль...

Мав тут місце випадок, що дикістю, брутальністю викликав свого часу хвилю обурення не лише серед родин дипломатів... Місія давала того вечора офіційний святковий прийом, а це саме та подія, коли матерям з малолітками доводиться особливо клопітно: треба подбати, куди на час прийому приткнути дітей, і найчастіше виходить так, що опиняються вони такого вечора на квартирі Заболотних! Бо в Заболотної душа безвідмовна, і Соня дітей любить, і діти горнуться до неї,— сусіди вважають, що в Софії Іванівни просто вроджений талант вихователькн. «Крім того, вона в мене ще й філософ,— жартує з цього приводу Заболотний,— для неї вовтузня з дітьми — це не більше не менше, як зустріч із молодшим людством». А втім, і Заболотному теж подобається, що їхня квартира час від часу перетворюється ніби в дитсадок, гомінкий, щебетливий. Дитячою безпосередністю — ось чим найбільше приваблює мого друга «плем'я молоде», цей щирий, славний народець... Якось він казав мені, що тільки серед цього не-

лукавого народця по-справжньому й відпочиває душею, вибравшись із дипломатичних джунглів, де на кожному кроці чигають на тебе дволикі януси, потенційні відступники, несподіванки вражаючих хамелеонних перетворень.

Оскільки ж Софії Іванівні того вечора також належало бути внизу на прийомі, щоб разом із співвітчизницями вітати гостей, усміхаючись, як ведеться, кому на повний усміх, а кому на півусміх, то діти, зведені матерями до квартири Заболотних, на якийсь час були залишені самі: ось вам цяцьки, ось телевізор, хай цього вечора ще він побуде з вами в ролі няньки...

Все складалось гаразд, дорослі розважалися внизу, діти забавлялися нагорі, одначе після того, як цяцьки набридли, дітям закортіло ще й, вимкнувши світло, підняти металеву штору жалюзі, щоб подивитись бодай трішечки з вікна цього високого поверху на вечірнє місто: яке воно звідси? Знайома каланча надокучливо темніла по той бік вулиці, за нею тяглися ландшафти дахів, бескеття забудов, стирчали, громадячись у тисняві, скелі білдінгів, ближчих і дальніх, нижчих і вищих — безкраї камінні джунглі губилися в темряві з безліччю однакових вікон, за якими повно загадок, бо всюди ж там хтось живе... Ущелини стрітів унизу десь тільки вгадувались, всюди панував камінь, його застигле владне одноманіття... Потамувавши цікавість, забувши про жалюзі, діти незабаром повернулись знову до телевізора і ще не встигли розташуватись перед екраном, зчинивши веселу вовтузню за місця, як у цей момент незрозуміло дзизнуло щось над русявою голівкою найвищої з-поміж дітей Ліди Дударевич... Перша куля розтрощила вазу з квітами, що стояла на телевізорі,— бризнув увсібіч осколками кришталь! — і цієї ж миті дзизнуло ще раз — розсипалось в друзки скло фотографії на стіні. Що це? Звідки? Менші не встигли й второпати, як Ліда крикнула їм:

— Додолу! Падай усі!

І, звалюючи малечу, сама впала на підлогу теж. Вважається, що цим Ліда врятувала себе й інших, саме що першою схаменулась, не розгубилась від переляку і не те щоб не злякалась, а, як вона потім пояснила, «не встигла злякатись»... Чотири постріли було зроблено по дітях, і тільки чиєсь щастя було тут від них прикриттям, бо, як пізніш встановила експертиза, невідомий теро-

рист цілився якраз у маківки дитячих голівок — їх він безперечно виразно бачив на тлі голубого екрана.

Коли на скрик тривоги батьки, матері вбігли юрмиськом до квартири Заболотних, жалюзі вже знов були опущені, світло ввімкнуте, діти, живі й неушкоджені, тиснулися на кухні неприродно збудженим, майже веселим гуртиком, хоча в найменших, в їхніх тороплених очах ще склянився жах. Не затримавшись біля дітей, Заболотний, як був, кинувся до вікна й, відшарпнувши жалюзі, припав поглядом до провалля темряви, в якій всюди тонули дахи, ледь помітні між скелями білдінгів... Зблідлий, стояв тоді Заболотний і дивився, не ховаючись, в ту зловісну прірву, наче був певен, що по ньому стріляти звідти не посміють. Безліч дахів, безліч можливих бійниць — із котрої ж вели вогонь? «Кирику!» — з тривожним скриком дружина миттю опинилась біля нього, один її рух — і важкі жалюзі з металевим гуркотом потекли вниз. «Навіжений!» — аж тоді злякано усміхнулася вона, припавши до чоловіка.

Так відтоді й живуть ось тут, зашторені металом, мов заблоковані, живуть при вічно опущених жалюзі.

Вважається, що дітвора відбулась легким переляком, тільки Ліда після того стала помітно мовчазніша, в очах з'явився смуток нерозвійний... Батьки показали її навіть психоаналітикові, і хоча під час обстеження в стані її здоров'я не було виявлено нічого загрозливого, однак мовчазність, як і сум в очах дівчинки, не зникли, вони стали для Ліди мовби її прикметою, тож коли вас тепер знайомлять з нею, то неодмінно додають: «Оце ж та, що не розгубилась, що першою під час обстрілу зорієнтувалася, чим і врятувала себе й малят». Дівча як дівча, однак знайомі й незнайомі при зустрічі чомусь розглядають її пильніше, ніж інших дітей. Невідомо навіть чому. Бо ж змін ніяких з дівчам ніби й не сталося, вчиться нормально, батькові, якщо він квапиться, а мама відсутня, Ліда швидко приготує його улюблений стейк і допоможе підібрати краватку в тон, чим Дударевич щоразу пишається перед колегами. Іноді він навіть утаємничує доньку у свої службові клопоти, тим-то й вона вважає, скажімо, що таткові її слід би вже надати вищий дипломатичний ранг і що взагалі краще б йому працювати «по квоті», бо там, де він зараз нарощує стаж, йому доводиться дуже й дуже нелегко. Має вона певне уявлення й про ЮНІСЕФ (Міжнародний фонд допомо-

ги дітям), якому віддає невсипущу енергію Заболотний, і Ліді часом спадає на думку, чому б і татусеві її не прилаштуватися в той ЮНІСЕФ, адже там, за Лідиним спостереженням, люди працюють дружніші й веселіші, ніж будь-де.

Найвідчутнішої травми під час обстрілу квартири Заболотних зазнало фото, колись подароване Соні її майбутнім чоловіком і яке вона відтоді возить з собою по всіх усюдах. Збільшене, воно й тут звеселяло їй вітальню, та й зараз, хоч і висить прострілене на стіні, цілком зберегло свій первісний весняний настрій: четверо молодих у комбінезонах льотчиків, обійнявшись, стоять веселою групою на польовому аеродромі, стоять по коліна у розквітлих ромашках, засліплені сонцем,— клацнуто їх, видно, перед самим вильотом, коли ось так на хвильку зупинились серед буйнотрав'я ці усміхнені соколи, і серед них у центрі Заболотний, ще зовсім юнак. Вигляд хлопці мають безжурний, руки вільно лежать на плечах один в одного,— така славна вийшла група... Небагато хто знає, що з усіх їх доля пощадила лише Заболотного... Низом через увесь кут фотографії розмашистий напис: «Запам'ятайте нас веселими!» І якраз над тим написом сліди куль.

Соня, накриваючи на стіл і помітивши, до чого прикута моя увага, сказала спокійно:

— Хотіла ті пробоїни пластиком заліпити, а мій не дозволя... Хай, каже, залишається, як є. Щоб нагадувало. Щоб не забували опускати жалюзі... Таке страхіття пережити. Мій же бачив того кретина,— стишеним голосом додає вона згодом.— Спеціально їздив у поліцію, щоб глянути...

— Ти мав зустріч із тим негідником? — запитую Заболотного, коли він, несучи вазу з фруктами, з'являється в кімнаті.— Що воно хоч за тип?

— Слиняве товстопике створіння, на хімії розгодоване... Цілком сучасний подонок. Зі школи вигнали за тупість, читати ледь тямить, але на горищі, де виплодок цей розважався вінчестером, крім запасу набоїв, було знайдено ще й цілі купи расистської літератури...

— Наплодилося ж їх,— зітхнула Заболотна.— Увечері на вулицю сама не виходь, у парк не поткнись. Там навіть серед білого дня до тебе може вчепитися якийсь патологічний тип або звідчаєний наркоман: осміхом чемності шкіриться назустріч, а з-під плаща вже фінку

показує — монету йому дай, бо він гине, йому треба зараз, негайно купити дозу наркотика... Може, й цей наковтався якоїсь гидоти?

— Принаймні тримався він досить нахабно,— сказав Заболотний.— Навіть хизувався: зовіть мене терористом... Що це він стріляв, не став і заперечувати. «Нащо ж ти стріляв?» — «А хотів зробити вашим малим комуністам сепрайс!» — (Тобто несподіванку...) — «Для чого сепрайс?» — «А так... Сепрайс, і все».— І при цьому гидка усмішка дегенерата.

— Звичайно, займатися б цією справою Дударевичу, а не Заболотному,— сказала Соня,— чи й хто інший міг би піти, чому саме Заболотний?.. Та це вже як водиться: коли треба когось відрядити в їхні офіси на переговори, то щоразу жереб такий моєму ось випадає. Де найнеприємніше — туди неодмінно вашого друга пошлють...

— Ніхто твого Заболотного, Сонечко, не посилав — він сам зголосився,— уточнює господар.

— Отож... Бо йому найбільше треба! Відмовитись він не вміє! Хоч у пекло, а піде правди дошукуватись... Скажіть,— вона усміхнулась до мене раптом,— чи всі такі скажені виростали у тих ваших тернівщанських глинищах?

Ніби докір, а в словах її чую приховану гордість.

— Довелось нам, Соню, підвозити сьогодні одного хіпі,— певне, щоб змінити тему розмови, став розповідати Заболотний дружині.— Злива, ніч заходить, а він, до рубця промоклий, стоїть на узбіччі, «голосує».

— І ви зупинились? Не побоялись брати заброду нічного в машину? — вжахнулась дружина.— Серед них же і вбивці є!

— Цей, як бачиш, виявився мирним, на життя ближніх не посягав. Просто людина-квітка. Справді, серед них є такі, що вважають себе квітками. Нам випала квітка досить таки занедбана, та однаково довелось виручати...

— Певне, ще один бродячий філософ?

— Та схоже... В усякому разі, хлопець не пустопорожній,— жвавішає Заболотний.— Деякі його міркування, безперечно, варті уваги. Скажімо, він вважає, що нам, землянам, потрібен який-небудь сигнал із всесвіту чи навіть з'ява позаземних прибульців — щоб нарешті нас об'єднати! В одне зібрати весь геній людства

й поставити його на захист планети — ось потреба потреб, ось те, що дасть нам силу, отямить, згуртує неуживчивих планетян в єдине ціле і зарятує нас як рід!..

Я в подиві дивлюсь на Заболотного: що він приписує тому хіпі? Не говорив же той чогось подібного! А Заболотний, зрозумівши мій подив, весело приспокоює мене:

— Міг, міг той хлопець і таке сказати. Адже йдеться про те, який шанс утриматись, зберегтись, не зникнути цьому біологічному видові після ночей Брахманових...

— Надто високі матерії,— сказала Заболотна майже недбало, і думка її знов повернулася до того жахливого випадку з обстрілом квартири.— Що серед дітей без жертв обійшлося — це таки щастя, хоча за Ліду, правду кажучи, я й зараз не зовсім спокійна. Днями Ліда призналась, яким він їй, той бандюга, страховиськом уявляється: волохатий увесь, з пазурами замість пальців, сидить між скелями хмарочосів і щовечора вистежує когось, припавши кривавим оком до оптичного прицілу гвинтівки...

Погляд Заболотної мимовіль ковзнув по зашторених вікнах. Видно, що той монстр, волохатий упир-дракула, час від часу тривожить тут не тільки дитячу уяву...

— Судили його? — питаю.

— Неповнолітній виявився,— каже Заболотний,— тим-то й покаранню не підлягає... Треба чекати, доки в дорослого вбивцю виросте... В терориста заматерілого.

— Та цур йому, не згадуймо таку погань проти ночі,— відмахнулась і Заболотна, ще й ще раз доладновуючи стіл з вечерею, щоб усе там було в неї ідеально.

Господар тим часом заходився клопотатися біля бару, вмонтованого в стіну,— видно, для нього це заняття приємне — чаклує над пляшками, як справжній бармен, кришить лід в келишки, з веселими нотками в голосі допитується в дружини:

— Тобі сьогодні що? Чистий джин чи джин енд тонік? — Це він вимовляє з якимось лукавим притиском на останньому слові.

— Мені тільки «енд тонік»,— відповідає дружина тією ж жартівливою інтонацією, і вони обмінюються усмішками, бо якесь, видно, тільки їм зрозуміле значення вкладають обоє в це своє «енд тонік».

Є люди, біля яких почуваєшся легко, невимушено,

здається, що ти їх своєю присутністю справді зовсім не обтяжуєш... Такі ці Заболотні. Не пригадую випадку, щоб мені було прикро в їхньому товаристві, завжди відчуваєш, що ти тут бажаний, тобі раді, та я певен, що це міг би сказати й будь-хто з їхніх гостей. Ось ми сидимо, неквапом вечеряємо, хто вживає чистий джин, а хто «енд тонік», і мені приємно слухати навіть про їхнє суто родинне, про те, що старший син Олег нарешті подав їм звістку,— він у них мореходець і час від часу дає знати про себе то з Чорного, то з Середземного... Матері згадалось, як він проводжав їх востаннє,— звичайна сценка, а для неї вона така незвичайна: стоїть її син уже зовсім один серед аеродромного поля, дивиться вгору, махає літакові вслід, і вже тільки матері дано впізнати його — сонце суцільною плямою лягло на юнацьке обличчя.

— Мені здавалось в той момент, наче на всій землі він там стоїть один-один... Як вартовий планети...

Заболотний, вловивши присмуток у голосі дружини, хоче розважити її:

— У сина вус моряцький висіявсь, а мама ще така молода... Правда ж, молода? — закликає він мене в свідки.

— Втішай, втішай,— сумовито хитає головою дружина.— Пливуть літа, як вода у ярочку... Змайнуло життя, незчулися й коли... — І вона з ніжністю глянула на чоловіка.— Посивів ото як... Чи не рано ти в мене посивів соколе мій?

— Саме вчасно,— схмурюється Заболотний.— А ось ти як була, так і є чорноброва.

— Не кажи, наліталась і я,— сказала притомлено.— Іноді вже й спокою хочеться...

— Ну-ну! — вдавано насторожив Заболотний.— Що за розмови: «наліталась?» Все в природі створене для лету! Он і хлопці,— він очима вказав у бік фотографії, на своїх нестаріючих друзів.— До цього часу в польоті... Людина летить, летить земля, летить всесвіт зі всіма своїми тайнощами, і ми з вами, власне, лише частка цього вічного лету, по-суті загадкового, до краю ніким не осягненого. Навіть не відаєм: чи безглуздий він, чи, навпаки, сповнений найвищої мудрості, такої високої, що аж не доступної для нас!.. Летимо — і це є життя!

— Додому хочу,— зненацька призналася Заболотна.

— І чого б то? — вдавано дивується чоловік.

— Там всюди наші, як каже Ліда... І не треба оцих жалюзі...

Заболотний, видно, відчувши потребу вивести дружину з її «мінорів», раптом підвівсь із-за столу:

— Хочете музики?

Доки він клопочеться біля секретера, щось розшукуючи в своєму магнітофонному господарстві, дружина іронічно кивнула в його бік:

— Зараз буде його коронний номер...

— Де ж та касета? — нервово порпається Заболотний уже в іншій шухляді.

— Замість нервуватись краще спокійно повтори оту чаклунську формулу,— весело радить дружина і підказує, ніби в грі, скоромовкою: «Віддай, куций, бо вдавишся! Віддай, куций, бо вдавишся!»

— Стоп! Віддав, заклинання помогло,— сміється Заболотний, вдоволений, що касета знайшлась.

Звичними, точними рухами він налаштував магнітофонну стрічку, ввімкнув звук, і ось у цій тиші, де ми, примовкнувши, ждемо, раптом виникають тоненькі, дивні якісь позивні, що, здається, долинають до нас із далеких світів, десь із найвіддаленіших галактик...

В кімнаті сталося щось, і це щось подібне чуду:

К о н и к с т е п о в и й с ю р ч а в!

Я помічаю, як Заболотні змінились, обличчя в нього і в неї враз проясніли, наче опинились обоє десь-десь і наче інше повітря наповнило кімнату, і вже й ті молоді льотчики зі стіни, що стояли обійнявшись, у фронтових аеродромних бур'янах, стали до цієї музики дослухатись...

— Хобі його,— влучивши паузу, кивнула Заболотна на чоловіка.— Якось привіз записаного перепела, іншим разом — тьохкання солов'я із тернівщанської балки... а це ось, будь ласка, коник виступає...

Ми слухали. Недосяжна галактика тернівщанського степу дарувала нам зараз свою ледь чутну, з гарячого повітря зіткану музику.

— Це тепер модно,— відгукнувсь Заболотний від магнітофона.— Мелодії коників, різних цикад сьогодні успішно тут конкурують навіть з платівками бітлзів... Тобі подобається? — звертається до мене.

— Ще б пак. Нашу південну ніч просто не уявити без музики коників та цикад... Але чим би ти пояснив, що з'явилася мода на цих крихітних музикантів?

— Думаю, що в нехитрій цій музиці нервовий наш вік шукає для себе заспокоєнь. Та й раніш люди щось у ній для себе знаходили. Анакреон чи хтось із античних навіть оду склав на честь ось такого, мабуть, найменшого в світі музики. В багатьох країнах Сходу і в античному світі навіть звичай існував: коників та цикад, ніби співучих птахів, спеціально тримали в маленьких солом'яних чи очеретяних кліточках, щоб слухати їхні голоси вечорами... А я ж записав того, що на волі, це вільний співець! Чекайте, чекайте, зараз ось буде...

Пауза досить довга, степ мовчить, несе нам лише свою жнив'яну тишу, потім знову голосок, і ми спрагло вслухаємось в дивне, ні на що не схоже сюрчання-цвірчання... Таке воно незвичайне зараз для нас, це коникове сухе, сповнене жаркого тріску сюрчання, так чимось торкає душу, затиснуту серед цих опущених жалюзі, серед навислих десь із темряви нічних хмарочосів. Крихітний житель степів, створіння найменше з малих, а який у ньому дух невтомності, дух життя.

— От вам і коник,— сказав Заболотний, коли стрічка скінчилась.— Малий-малий, а схоче, то й океан перескоче!..

XXVIII

Цей коник-стрибунець дав себе записати Заболотному десь там, далеко звідси. В тих степах, де небо чисте, аж сяюче, вражає вам душу своєю незбагненною блакитною неосяжністю, де ночі темні, як у тропіках, і лиш по обріях, ніколи не гаснучи, багрово червоніють бунчуки заводських димів...

Там вони мчали у чудові дні середліття. На одній із зупинок Заболотний запитав місцевого пастуха-інваліда, що, однорукий, пас свою корівчину на налигачі попід лісосмугою:

— Чи це тут були колись Фондові землі?

— Можливо. Не чув про такі.

— А траса ця відколи з'явилась?

— Після війни одразу німці полонені її клали.

— Так змінився весь край: де були дикі трави, зараз хліба, хліба...

— Життя йде, аякже.

І вони мчали далі.

Троє їх, подорожніх, вільних, як птиці, людей. Після тривалого перебування в далеких краях, після виснажливої напруги того життя, де все було інше (і люди, і небо, й дерева!), де багаторукі череваті будди упродовж довгих, тягучих літ посміхалися їм з незмінною загадковістю, нарешті мають відпустку, їдуть до моря. До моря, в якому не буде акул!

А поки що бистрінь автостради, мигтіння придорожніх дерев і в усі краї степове роздолля, що простором своїм аж п'янить. Розляглося хлібами до самих небес і десь далі, за виднокруг.

Троє, що в машині, настроєні весело, безжурно. Їх радує світ. Приємний для них навіть цей пучечок сріблястої трави, що стирчить над лобовим склом, прилаштований замість амулета. Заболотний десь нащипав цієї травки у лісосмузі і ото приткнув над собою, на рівні очей. Запевняє, буцімто літописне євшан-зілля, навколо якого дослідники досі ламають списи, найпевніш і було не чим іншим, як оцією степовою мітличкою, котра має такий міцний, терпкуватий дух.

— Сентиментально й сумнівно, та хай буде по-твоєму,— виявляє терпимість Дударевич, господар машини.

По службі вони, буває, конфліктують, доходить подеколи до гострих сутичок, а зараз між ними сама злагода. Тамара каже, що це їх поєднала дорога, швидкість, насолода відпустки.

Обидва приятелі сидять попереду поруч — один за кермом, другий у ролі радника біля нього, Тамара зручно вмостилась за спинами в них, на заднім сидінні, обтягнутім квітчастою — золотаво-оранжевою із синім — тканиною, що Заболотному буйністю кольорів нагадує розпущений хвіст павича.

Їдуть швидко, однак жадають ще більшої швидкості. Тішаться, мов діти, коли вдається когось перегнати.

— Ану, обженем оцю блоху!

— А цей сарай на колесах — чи довго він чадитиме перед нами?

— З дружньої держави, а так чадить, ха-ха-ха!

— Обганяй його, смолокура! — підбадьорює Тамара свого Дударевича.— Жени сміливіше, серденько!

— Жену, моє золотко. Не має собі рівних наш «мустанг»... Недаремно два роки ми збирали на нього сертифікати.

Незграбний дизель, стріляючи кіптявою, зостався позаду, обігнали й напхану пасажирами малолітражку з валізами, прив'язаними зверху, розітнуте повітря, обтікаючи «мустанга», пругко свистить за вітровим склом.

— Мчати отак з вітерцем,— каже, вільно відкинувшись на сидінні, Тамара,— це в природі сучасної людини. Мабуть, і в генах їй уже оселився дух динамізму, жадання швидкостей. Дорога наелектризовує, тут просто молодієш! Ви як гадаєте, Заболотний?

Та не встигає він відповісти, як гонитва їхня, сягнувши межі, кінчається — кінчається тим, чого, власне, й можна було чекати...

— В авіаторів це зветься вимушена посадка,— каже Заболотний, оглядаючи з Дударевичем спущене колесо.— Діставайте домкрат, товаришу аташе! Чи в багажнику у вас ніяких знарядь, крім ластів для підводного браконьєрства?

— Ми завбачливі, маємо й домкрат.

Доки приятелі пораються з колесом, Тамара, залишивши їх, блукає серед придорожніх шовковиць. Шовковиці натрусилось, нападало, ногою ніде ступити, і на дереві кожна гіллячка обліплена плодами. Білі й чорні, м'які, соковиті, вони самі просяться до губів, кинеш — тануть у роті. Ах, смакота!.. Чиє воно? Кому належить?

Віддалік хтось сидить під лісосмугою. Якщо то сторож, то, певне, в нього треба дозволу питати? Така значуща композиція: сидить край шляху людина, а перед нею — хліба, хліба, хліба. Колись Тамара навчалась у художній студії, хотіла б вона зобразити це. Нічого більше: тільки людина притомлена в темному, й перед нею в сонячнім мерехтінні безмір хлібів. Хіба не могло б це бути символом самої планети? Хіба не в цьому її сила і сенс?

Той невідомий, присутулившись, сидить спиною до руху, до траси, зовсім не цікавлячись нею: задивився кудись у поля, задумався чи просто куняє? Плечі й картуз незворушно темніють серед сивизни бур'янів.

Тамара, наблизившись, запитала:

— Пробачте... Чиї це шовковиці?

Плечі ворухнулися, як із сну, голова на міцних в'язах, в кашкеті з захисними комбайнерськими окулярами, що поблискують у незнайомця на лобі, повернулась невдоволено в Тамарин бік:

— Що?

— Я дозволила собі посмакувати... А вони ж, ці шовковиці, мабуть, чиїсь?

Обличчя в комбайнера аж темно-сизе від пилюки й щетини. А серед цієї пилюки й щетини два клаптики чистої, ну просто небесної блакиті, в якій після промайнулого невдоволення з'являється щось доброзичливе.

— Всіхнє це добро: збирайте на здоров'я — шовковиця для того й родить... Наші не встигають за клопотами й збирати... Дітям, коли їх везуть автобусами до моря, отим є тут робота. Позаїдаються, не знають потім, як і відмитись.

Тамара уважно розглядала цю людину — людину, що від хлібів. Сила і зморені́сть. Тиха, мужня статечність. Бруд поту на посрібленій скроні, сіра пилюка на сірих бровах, а під ними небесна блакить очей, щойно перед цим сторожких, а зараз чимось звеселених,— видно, його вже не дратує, як першої миті, ця блукаюча дамочка у джинсах, в цяцькованих браслетах особа із траси... Яку душу таїть у собі ця коструба́та закіптюжена постать, що так природно вписалась в розлите світло степів, в цю прозорість повітря?

— Чого ви так дивитесь? — спитав незнайомець, відчувши на собі вивчальний Тамарин погляд.— Живого комбайнера не доводилось бачити? Так оце він перед вами, натуральний, як є. Напарник пішов у загінку, а я вирішив: дай трохи посиджу, дух переведу.

— Творець хліба... А я ваш спокій порушила... Пробачте.

— Нічого. Ми звичні. Оджнивуємось, тоді відіспимось, а зараз... Треба ж встигнуть позбирати вчасно — бачите, скільки ото білих паляниць розкидано по степу.

Тамара кинула звеселілий погляд у простір, мовби й справді сподівалась там побачити оті його паляниці... Величезний лан, аж наче припалений, гущавінню чистої пшениці тиснеться до самої лісосмуги. Лита мідь колосків стоїть сухо, безшерхітно. Де-не-де в глибині лану пшеницю покрутило пасмами-косами, намертво звихрило й прибило до землі, як її там і взяти комбайном...

— Скажіть, вас нікуди звідси не тягне?

— А куди? За довгим карбованцем? Декому подобається бути літуном-перекотиполем — діло його. А котромусь більше до душі триматися кореня. І син мій

такої ж думки. Вчиться в Кременчуцькому училищі льотчиків цивільної авіації, але й він збирається повернутись — підживлюватиме хліба. Звісно, не завжди тут рай, надто ж як взяти це літо. У нас ще нічого, ото тільки подекуди покрутило в куделі пшеницю, наче відьми там танцювали, а на третій бригаді цілий лан «аврори» за ніч буря поклала... Отам з комбайнами намучимось... Буря з градом, та ще град нічний — ви чули коли-небудь про таке?

— А що — це рідкісне явище?

— Щоб град уночі? Та ніколи такого не бувало! Навіть старі люди не пригадують. Голова наш і в академію запит подав: звідки цей град уночі? Які причини? Невже що в космосі дірок наробили?

За безміром хлібів, за мерехтючим від сонця океаном повітря ледь помітно проступають з глибини обрію хмари, купчасті, сріблясто-перламутрові, до краю наповнені світлом.

— А там он знову хмари,— застережливо кивнула в той бік Тамара. Вона щойно їх помітила.

— То не страшні. Ті лиха не несуть. То добрі хмари... Отак стоять собі і стоять та тихо світяться до степу...

— Мов гірські вершини... Ваші степові Арарати...

— Ми їх у дитинстві називали «діди»,— зненацька почувся голос Заболотного, що, продершись крізь лісосмугу, саме наближався до них.

Механізатор здивовано озирнувся на прибульця і чомусь навіть зрадів його репліці.

— А в нас їх і зараз називають «дідами»,— приязно сказав до Заболотного.— Земних дідів мало тепер, на фронтах поляглі, а там ще зостались,— кивнув він угору.

— Славні «діди»,— не приховував захоплення Заболотний і, зупинившись поруч з Тамарою, задивився на ті біліючі за розливом хлібів хмари. Обличчя його було зараз якесь просвітлене, наче й на нього падали сяйвини від тих далеких степових Араратів.

— «Діди» і «діди»,— посміхнулась Тамара своїм співбесідникам.— От уже ви й знайшли спільну мову.

Якась пташина, сівши на вершку шовковиці, крикнула звідти неприємно, сердито.

— Чого ти нервуєшся? — обернулась до неї Тамара.— І як тебе звати? Чи не зозуля?

— Ракша,— пояснив Заболотний.

— Тепер і зозуль поменшало,— знов перевівши погляд у степ, мовив механізатор.— Торік одна поселилась у наших плавнях, так до неї з траси цілі екскурсії: скільки навіщує, скільки кому літ накує? Збирались навіть кемпінг біля тієї зозулі відкрити...

— І, звичайно ж, поряд з кемпінгом ресторан «Куку!»? — додав Заболотний, і обидва вони засміялись.

Підійшов Дударевич, діловито доповів Тамарі, що «мустанга» її вже підковано, все о'кей, можна рушати далі. Однак вона ще пристояла, стежачи, як щось схоже на величезну цикаду, з'явившись з-під обрію, поволі, з віддаленим гуркотом рухається в цей бік... Комбайновий агрегат дедалі виростав, наближаючись, з сухим дзвоном ішов загінкою.

— Оце ж мій,— сказав до Тамари механізатор і, спустившись з горба, досить легко, як на свою огрядність, рушив агрегатові навстріч.

— Хай щастить,— побажала Тамара йому навздогін.

— І вам,— кинуто було у відповідь на ходу. Відчувалось, що вже увесь він зараз там, біля агрегату, а ці подорожні люди, хоч хто там вони є, від цієї миті одразу мовби перестали для нього існувати.

— Я на нього не справила враження,— сказала Тамара.— Або, точніше сказати, справила невигідне враження.

— Ви можете й помилятись,— заспокійливо мовив Заболотний.— А взагалі, хто ми йому?

Сіли в машину і тільки рушили, Заболотний — раптом до Дударевича:

— Зупини.

— Що сталося?

— Стороння пасажирка заблукала.

Він опустив скло, щоб дати можливість вилетіти заблукалій звідкись до салону бджолі.

Коли випустив її, Дударевич, давши хід, докірливо похитав головою:

— Ну, знаєш! Це ти справді такий сердобольний? Чи боявся, що вжалить?

— І те, й те. А загалом повчитись би нам у цього племені. Ось чиї звичаї та етикети студіювати б нам, дипломатам. Уважніше придивитись би до цього «крилатого народу».

— Ні, це не для мене,— скривився Дударевич.— Я дитя міста. Зросло на камені, як у вас кажуть. Вперше мав

зустріч із бджолою, коли вже сидів у службовому кабінеті: залетіла в кватирку і здорово вжалила — фізіономію рознесло, як від боксерського удару... Тож мені не до жалощів. Та й тобі... Ти ось випустив бджолу, пожалів її, а вона ж загине. Бо звідси хіба втрапить на пасіку?

— Втрапить. Своїх вона знайде, будь певен.

— Яким чином? — зацікавилася Тамара.

— А вусики-антени? Уявіть собі, на кожній антені п'ятсот тисяч чутливих пор, і кожна пора має нервові закінчення...

— Фантастика!

— Саме так.

— О, скільки ще тієї фантастики у житті,— сказала Тамара.— На сеансах гіпнозу, скажімо, спостережено: спроби навіяти гіпнотизованому аморальні вчинки викликають раптовий вихід його з гіпнотичного стану! Хіба ж не дивно?

— Дивно.

— І хіба це не свідчить про чистоту, закладену в самій природі людини. Тільки диявольськими зусиллями вдається спотворити істинно людське в людській душі...: чи навіть зламати її. Знівечити. Жалюгідний покруч, ляльку чи кар'єромана з неї зробити... Але ж при найменшій можливості вона знов воскреса! На те вона й душа!..

— Люба моя, ти знову витаєш в емпіреях,— зіронізував Дударевич.— Якщо ти в рожевих окулярах, скинь їх... і озирнись: чи не посіріють твої ландшафти?

— Не посіріють, будь певен.

— На дуже високу, видно, хвилю настроїла тебе зустріч з тим польовим атлантом,— додав Тамарин ревнивець, маючи на увазі комбайнера.

— А що? Одразу видно: чудова людина! Чиста. Надійна! На таких тримається життя. Правда ж, Заболотний? Поясніть хоч ви цьому моєму цинікові, що він цинік. Дружину свою тільки за те, що вона здатна захоплюватись, Талейран мій ладен вважати ледве чи не хвойдою... Ви не знаєте, як він мене ревністю дошкуляє, звичайно, потайки від колег...

— Невже ревнує? — запитав Заболотний.

— О, ще як! Просто дивно. Бо взагалі ж він у мене страждає на емоційну недостатність.

Дударевич видивився на дружину з ображеним докором, зітхнув глибоко.

— Ось ви мене вважаєте недостатньо емоційним,— заговорив він неголосно, тоном навмисно сухуватим,— і це по-вашому неабиякий гандж, а власне — що в емоціях? Всі лиха здебільшого від них! Злі пристрасті, пиха, заздрість, підступність — це все вони, ваші емоції, ваша так звана лірика! І глобальні конфлікти, зрештою, від них... Бо війни — це теж пиха, егоїзм, владолюбство, прагнення когось розчавити, підтоптати... Інакше кажучи, логіка, практицизм, розрахунок не таке вже й зло, як декому уявляється. Мислити, мислити холодно, прагматично, хай навіть жорстоко, але далекоглядно — в цьому порятунок! Мислити стратегічно — ось чому треба навчитись. Принаймні я — за диктатуру мислі. А якщо вже ви хочете рятувати планету,— а я ж знаю, ви хочете саме цього і ніяк не менш,— тоді мисліть розважно, не будьте смішними й наївними.

— Смішна й наївна — це в нього я,— пояснила Тамара Заболотному.

— Факт відомий, до речі, всьому дипломатичному корпусові,— зауважив Дударевич.

— Зате ти в мене сама розважність, сама доцільність і ніяких відхилень. В чому я була справді наївною, так це в тому, що піддалась на твої умовляння, згодилась прийняти від тебе весільну каблучку... І ось маю: такий ти в мене правильний, далі нікуди! А я б хотіла, щоб мій благовірний викоїв коли-небудь якусь дурницю, утнув би щось бешкетне чи навіть коханку завів би... Може б, вам тоді обом було веселіше? Ну ж бо, поринь у мрії...

Дударевич раптом нахмурився:

— Ти от верзеш всяку всячину, Томко, навіть слухати ніяково, а мені чомусь пригадався той день, коли ми вперше з тобою відвідали Хіросіму. Не зайве й тобі перенестись би думкою туди... Ось ми стоїмо, недавно одружені, ще закохані, і мовчки дивимось на сходи банку «Сумімото», де відбився силует людини, тієї, ще недавно живої, можливо, навіть прекрасної, що за якусь атомну мить випарувалась, перетворилась у міраж, у ніщо. Зоставила нам лише свій негатив — homo sapiens на гранітнім папірусі віку... І ти хочеш після цього, щоб я вірив у твій виідеалізований світ, поринув у мрії?

— А ви знаєте, що в Хіросімі того дня,— присмутнілим голосом сказав Заболотний,— крім японців, гинули і американські військовополонені з тамтешнього табо-

ру — білі, негри... І навіть там, на краю життя, де, здавалось, кінчається самий рід людський, самознищуючись так безглуздо й кошмарно,— навіть там природа людська, про яку оце говорила Тамара, виявляла себе з кращого боку... Люди, конаючи, підтримували одне одного, це ж таки факт. Напівживі, обгорілі, рятували інших таких самих, подавали допомогу старим, вихоплювали з киплячої ріки дітей, побожеволілих від болю й жаху,— хіба це все, зрештою, не промовляє на користь людини?

— От-от, саме це й мала я на увазі,— гаряче відгукнулась Тамара.

— Людська солідарність — це взагалі найбільша цінність, яку ми винесли з війни,— в задумі сказав Заболотний, і одвернувшись, поринув поглядом у степи.

Траса — через дитинство! Через тихі, майже нездвижні світанкові літа — цей лет, свист, скажений кілометраж...

Не раз і йому зі своїми однополчанами доводилось у цім степовім небі літати, і досі бачить він, як проводжають їх у політ, зовні мовби й безтурботних, друзі-механіки, зброярі, мотористи та ще дівчата з їдальні льотного складу... «Не запізнюйтеся ж, хлопці, на вечерю!» З удаваною веселістю мовилось це, з глибоко затамованою тривогою й вірою в льотчицьке щастя, бо дівчата, проводжаючи вас, здається, й сумніву не мали, що замовлять від лиха вас своїм словом, відводять найстрашніше,— безперечно, вони вірили в магічну силу своїх побажань... Одначе часто виходило так, що й магія напутніх слів не спрацює і до вечері — серед похмурих, лютих та зморених — когось таки не буде, чиясь ложка так і лежатиме не торкана, і тільки важкі думки про того, котрий не повернувся, ще довго єднатимуть вас, живих, уцілілих. Оті ночі-максимум (ночі з максимальним числом бойових вильотів)... Заболотного й досі часом подив бере, що він є, просто є, існує і знову мчить ось тут степами, випадково вцілівши після всього, що було... Вернешся з польоту, метал весь у пробоїнах, а ти живий... Чудо ж?! Чи як те назвати? Десь у цих степах похований найближчий друг Заболотного. Перед тим незаслужену підозру було кинуто на того славного хлопця, і коли він з польоту не вернувсь, сказано було з торжествуючою злістю: «До ворога перелетів, не інакше...» А що тільки один Заболотний бачив, як

друга його було збито в бою, що тільки він єдиний міг посвідчити, де сталось і як, то і йому було кинуто: «А чим доведеш?» Обурений недовірою, він тоді сам собі клятву дав: «Хоча б для цього маю жити! Мушу! Мушу!» Після війни він побував у цих степах і при допомозі людей таки розшукав те, що мав віднайти, і з'явилась серед степу могилка з пропелером на дощаній піраміді. Чесне ім'я друга очистилось від наклепу та обмови, і хоч другові твоєму вже однаково, мертві з могили не підводяться, а втім... Скільки разів доводилось пробиватись крізь вогняні заслони, щоб вийти до цілі. Переживати напругу отих вирішальних секунд, що лишаються до початку атаки. Ніч крізь ніч на висотах, де ні неба, ні зірок, лиш кинджали прожекторів та зенітки...

— Чому, Заболотний, ви ніколи не розповідаєте про своє льотчицьке життя. Ви ж із тих, кого в нас називають то соколами, то лицарями неба. Нам під час евакуації дивитись було страшно на ворожі літаки, а ви ж їх збивали?

— Він їх лущив, як горіхи,— зауважив тоном іронічним Дударевич.— Хіба по ньому не видно: натурою він камікадзе, людина-торпеда.

Тамарі його жарт не сподобався, видався безтактним.

— Ще тобі на цю тему іронізувати. Скажи спасибі, що недолітком був, коли інші й для тебе здобували Перемогу... Той, кому з пелюшок було забезпечене тепле амбасадне існування, краще помовчав би в таких випадках... Вундеркіндом ріс, під крилом у папи-мами, а чиясь юність тим часом на фронтах згорала.

— Кожному своє,— кинув від керма Дударевич.— Не всім же ставати героями.

— А я й не герой,— нахмурився Заболотний.

— Я вже помітила,— звернулась Тамара знов до Заболотного,— що фронтові люди чомусь неохоче розповідають про свої подвиги. Ухиляєтесь ви також і від розповіді про свою вірну Соню, про те, яку боротьбу ви за неї витримали. А я ж знаю! Мені з достовірних джерел відомо, з якою гідністю відстояли ви свою любов проти натиску декотрих наших чорнильних душ чи, як мій Дударевич сказав би, окремих чорнильних душ, які ще подекуди мають місце. Знаєм, який натиск був на вас: «бери дружину «з мовою», «з доброю анкетою», «навіщо тобі окупаційна, вона буде тільки гальмом для просування по службі»... Мій Дударевич теж довгий час не

схвалював вашого вибору. Хіба ні? — зиркнула вона на чоловіка.

— Це вже в минулому,— відповів Дударевич.— Соня-сан переконала нас, що вона гідна свого Заболотного. Її почуття зрозуміле, а ось чому ви, посторонні жінки, всі від нього в такому захваті, цього я ніяк не збагну.

— А це ж ясніше ясного,— вигукнула Тамара.— Мужчина, який у найскладнішій ситуації міг так постояти за свою любов, хіба не вартий захисту? Заболотний справді повівся як лицар неба, пробачте за комплімент... А як би мій Дударевич учинив, коли б довелось вибирати між мною і його постійною коханкою на ім'я Кар'єра, це ще питання.

— Не мели дурниць,— розсердився Дударевич.

— Ба, лютиться, бо правду кажу,— усміхнулась Тамара.— А вам, Заболотний, може, цікаво буде знати, як цей Дударевич мене ошукав, зіграв колись на моїй дівочій довірливості. Ось я бачу себе зовсім юною в училищі. Захоплюється мистецтвом дівчисько це, хай екстравагантне, але ж таки здібне, сам професор казав: подає надії... Пригадуєш, Дударевичу, які я статуетки рубала з граніту?

— Ще б пак, надіне танкістський шолом, щоб не глухнути, і, як дятел, з самого ранку довбе й довбе... Тільки все чомусь трійки хапала...

— Не в п'ятірках щастя. Звичайно, бурхлива вдача, та ще ота влюбливість, якою ти й досі мене докоряєш. Але ж не те основне. Прагнулося безпомильно знайти себе, своє покликання, тим-то й опинилася згодом в іншому навчальному закладі, запалилася новою мрією — будувати мости... Так, так, мости! І хіба ж не могло це бути реальністю? Тамара-бріджкий-небудь, може, навіть і вашу гоголівську ріку прикрасив би, від берега до берега перекинувся б, ажурний, сріблястий... Було б, якби не цей Дударевич. Не дав довчитися. Вирішив, що молодому, перспективному дипломатові потрібна жона-оздоба!

— Жона-оздоба? Це щось нове,— здивувався Дударевич.

— Ошукав, спокусив, забив памороки. Поїдемо на край світу, зусібіч планету побачиш... Подруги заздрили: поліглот! Дипломат, син дипломата. Майже як Асурбаніпал, син Асурбаніпала...

— Не було такого,— кинув незлобиво Валерій.

— Нічого не скажеш, зумів захопити,— вискаржувалась вона далі.— Та як було й не піддатись спокусі? Поїдеш, де вічне літо, орхідеї цвітуть круглий рік, знайдеться й тобі місце в амбасаді, станеш серед наших першою дамою...

— А хіба й не стала?

— А що з того? Люди шукають щастя, а що я знайшла? Тумани Нової Зеландії? Смердючі канали Джакарти? Різанину фанатиків, коли вони в одну ніч винищили стількох наших знайомих, всю річку загатили трупом. Дударевич каже: контрасти. Збожеволіти можна від ваших контрастів! — вигукнула Тамара, крекнувши у бік чоловіка гнівним поглядом.

— Минулося,— сказав заспокійливо Заболотний.— Маєте передишку. Ніяких стресів, дихайте степом, радійте буттю...

— Доки відділ кадрів не покличе в нове загранвідрядження,— осміхнувся Дударевич.

— Тут справді гарно,— стишивши запал, роззирнулась Тамара в степове роздолля.— Вам, Заболотний, можна позаздрити. Ви син цього степу, ви під цим небом виростали... Які простори, скільки тут світла! Степ, як і океан, дає відчуття безмежності. Тут краще почуваєш планету.

— Це точно вловлено,— згодився Заболотний.

— Уявляю, Заболотний,— вела далі Тамара,— як це вам, людині степів, після всіх ланчів, прийомів, хитромудрих ваших дипломатських поєдинків повернутися знову сюди, в рідну стихію! Адже ви нарешті вільні від усіх умовностей, від нещирих усмішок та застольних двозначностей, що їх потім до ломоти в лобі розгадуй... Мабуть, тільки тут можна оцінити, яка це перевага, коли слово і погляд синхронні, мають значення цілковито правдиве, ясне, істинне, як оте небо, як повітря, що так сліпучо мерехтить до самих небокраїв... Чи, може, я помиляюся?

— Ні, сонечко, ти не можеш помилятися,— зробив спробу пожартувати Дударевич.

— Спасибі,— нехітьма кинула дружина й далі звертalась до Заболотного: — І ось все це перед вами, Заболотний, ви знову в своєму степу, в його обіймах! Ваші незрадливі небесні «діди» знов поглядають звідти на вас, щось мудре, нам невідоме, виповідають... Я певна, що в душі у вас вирує зараз ціла буря емоцій, ніж-

ностей, спогадів юності... Те, що для нас із Дударевичем просто бур'янинка придорожня, гіркий полин, що не викликає ніяких асоціацій, для вас, немає сумніву, то цінність, творіння природи чи, як ви кажете, євшан-зілля, в якому для вас таїться щось особливе...

— Він зараз як магометанин,— підкинув жарт Дударевич,— мов індус у тюрбані, що боїться на якусь тут свою травинку наступити, бо вона для нього священна.

— Маєш рацію,— згодився Заболотний, як їм здалося, без усякого жарту.

Надвечір вони зробили привал. Дозволили собі розкіш, оскільки мають намір їхати цілу ніч, коли й спека спаде, і рух, сподіваються, буде менший. Звернувши з траси, відділені від неї лиш смугою закіптюжених придорожніх дерев, влаштувались лицем до степу біля купи запашної, щойно скомбайнованої соломи,— щодалі на південь скошених полів стає більше, свіжі стерні з розкиданими по них ось такими солом'яними купами підступають до самої дороги. Тільки звернули з траси, і відкрився їм зовсім інший світ — сповнений тиші, злагоди, світ бджоли і квітки, світ гармонії! Так принаймні сформулювала Тамара своє відчуття, першою опустившись на сріблясту травичку під лісосмугою, де, не зачеплені комбайном, дружно співіснують духмяні васильки, й будяк, і навіть падалішній соняшник, до якого прилипло кілька бджолят...

Поруч солома, пухка, ще наповнена духом сонця, на ній незабаром і розпласталися горілиць Дударевич та Заболотний. Зараз у них ніяких дискусій, їм навіть перемовлятися нехіть, тут чуєш лише, як тобі заспокоюються нерви, як поступово з тіла виходить втома й напруга дороги.

Падає захід. Сонце сідає у винно-червоні моря імли, степ кутається в куряву, і в тій червоній куряві комбайни ходять десь аж на краю землі. Звідти, з безкраїх стерень, на Тамару віє теплом полів, у повітрі чаду зовсім не чути, хоч траса шкварчить десь зовсім поруч за лісосмугою. Там, за деревами, летить і летить потік машин, лишаючи по всій трасі бензиновий гар, а тут це здорове польове повітря саме пливе в груди, і чуєш, як суха земля після денної спеки дихає до тебе гарячим, майже тілесним теплом. Тамара, перебуваючи просто в блаженстві, щиро й схвильовано каже:

— Друзі, нікуди я звідси не хочу... Заболотний, акре-

дитуйте мене при ваших степах! Кожного вечора, кожного ранку відчувати ці простори, бачити це світло небес... Яке щастя... А ми його десь-інде шукаємо... Ні, тут відроджується душа!

Дударевич стежить за дружиною з ревнивою гордістю: він любить, коли Тамара ось так розхвильована... Це про жінок такого складу кажуть: пристрастю жагтить! Але до кого, до кого? В цьому він ніколи не певен...

— Тільки не думай, люба, що тут самі свята,— застеріг дружину Валерій.— Бачила комбайнера? Спитала б його про щастя. Такий у жнива як викроїть для сну годину чи дві, то й добре.

— Зате людина має міцний, здоровий сон. А ми на нембуталах... Ні, тут чудово! Тут би я в когось могла б закохатись!

Супутники до неї не відгукуються, вони ніби поринули в нірвану, в стан повного спокою; здається, примирившись зі всім на світі, мовчки споглядають над собою небо високе, ніби вперше ними побачене, вперше для себе відкрите...

— Що таке людина в степу, та ще й розпростерта отак горілиць? — по якомусь там часі стиха запитує Заболотний мовби сам себе.— Це людина наодинці з вічністю.

— А нам з Дударевичем серед вашої вічності знайдеться місце? — доцікавлюється Тамара жартливо.

— Прилаштуємо.

— І який ми в ній матимем вигляд?

— Цілком респектабельний. Двоє благополучних людей, котрі мають усе, щоб бути щасливими..

— Ви так вважаєте?

— А чому ж ні?

— Легко сказати — щасливі. А якщо людина не зреалізувала себе, своїх природних можливостей? Тоді що?

— Іноді ми женемося за примарним, перебільшуєм значення речей неістотних, без яких людина може обійтися... А натомість полишаємо поза увагою те, чому, власне, немає ціни... Щоденно папери, сейфи, портфелі, коктейлі, а ви чуєте, он коник цвірчить? Коли ми чули його?

— Крім трав, наш Заболотний в однаковій мірі не байдужий ще до комашні всякої,— розморено каже Дударевич у своєму іронічному тоні.

— Можете сміятись, а я справді маю сентимент до різних малих створінь...

— Це інтересно! — вигукнула Тамара.— Досі не помічала за вами такого. Просто зворушливо: Заболотний-крига, Заболотний-кремінь — і раптом...

— Ні, серйозно... з дитинства люблю, скажімо, ось таку тріскотняву коників — сам не знаю чому. Для мене в їх цвірчанні ну, як би сказати, є щось ніби неземне. Звуки їхні мовби від сонця... Згодьтесь, це таки рідкість. Божественна рідкість!

Лагідністю надвечірньою віяло від степу, небо тішило зір. Тамара задивилась угору, в блакить.

— В якихось племен Океанії блакитний колір вважається символом безсмертя... Он і ластівка з'явилась... дивіться, як вона віражує в повітрі... Скільки пластики в тому польоті.

— Здобич ловить на льоту,— пояснив Заболотний.— А мистецтво маневру справді незрівнянне... Ас!

Сонце зайшло, тихо пірнуло в червоні імли за небокраєм, але степ все ще залишався повен світла, і білі незрушні хмари по обрію, «степові Арарати», проступили зараз ще немовби виразніше.

— Як то він гарно сказав: добрі хмари,— мовила стиха Тамара.— І так вдало названо: «діди». Мов сиві патріархи сіли попід юртою неба й поринули в задуму... Сивочолі, спокійні, велично споглядають звідти свою планету. Ану, які ви там є? Чим зайняті, чим заклопотані? Чи не надто здрібніли, потонувши в житейських марнотах?

— Це правда, все вони бачать,— в тон їй додав Заболотний.— І наші правди, і наші кривди, і цю нашу трасу, по якій стільки нас летить, розшарпаних стресами, очманілих від справ, часом до смішного, до сумного суєтних... Все, все їм видно звідтіля... Одначе дорога, як кажуть поети, кличе!

Заболотний ривком звівся на ноги, за ним встав і Дударевич, старанно обтрушуючи з себе солому.

— Побули дикими, й годі. А ти? — звернувсь Дударевич до дружини.

Він стояв перед Тамарою, мовби красуючись, підтягнутий, причепурений, хіба що краватки-метелика на шиї бракувало йому. Професійно гострий, трохи іронічний погляд з-під брів. Вольове, боксерське підборіддя й — контрастом до нього — ямочки на щоках. Коли во-

ни з'являються, разом з ними з'являється у виразі обличчя щось миле, майже дитяче. Хто-хто, а Тамара знає про оманливість його виразу, який так розчулював декотрих посольських дам. «Наш денді з ямочками»,— грайливо відгукувались вони про Тамариного обранця.

— Люба, яку зволиш нам дати вказівку? — Дударевич запитально глянув на Тамару.

— Їдьте без мене!..

І йому аж здалося, що дружина не жартує.

Дударевич узяв її за руку, погладив плече: так робив завжди, коли хотів приспокоїти дружину.

Заболотний тим часом вже з кимось розмовляв неподалік. Тамару це зацікавило: з ким то він? Веде мову з якоюсь, видно, місцевою бабусею, що збирає попід лісосмугою траву, для корови, мабуть... Дударевичі теж підійшли до них. Бабця, сухенька, безтілесна, як тінь, з назбираним зіллям у кошику привітним оком спозирнула на Тамару і першою заговорила до неї, пояснюючи:

— Лікарські трави збираю... Колись тут ромашок було повно, а зараз, бачите, лише де-не-де... А деревій ще є, не весь повитоптували.

Вона якось делікатно ковзнула цікавим поглядом, однак не осудливим, по Тамариних джинсах з мідними кнопками. А перевівши погляд на Заболотного, лагідним тоном висловила засторогу, щоб не дуже гнали їдучи, бо дорога, бачите ж, яка... Особливо взимку, в ожеледицю,— машини тоді купами лежать у кюветах догори колесами. Для більшої застороги нагадала бабуня навіть випадок позаторішній, коли на цій дорозі нібито цілу сім'ю прохромило в «Москвичі» сталевим прутгям, що звисало з відкритого заднього борту якогось ваговоза, а водій «Москвича», закунявши, в темряві їх не помітив.

— Тихіше їдьте, то встигнете,— порадила бабуня, коли подорожні вже сідали в машину, і Тамарі її напутнє слово припало до душі, вона помахала бабусі рукою:

— Спасибі, матимем на увазі.

Тепер вони помінялись місцями: за кермо сів Заболотний. Доскіпливим озирком окинувши своїх супутників, мовби перевіривши їхню готовність, плавно вивів машину на трасу.

Дударевич, влаштувавшись на заднім сидінні поруч з дружиною, відчував явну полегкість. Коли машину

випадало вести Заболотному, Дударевич був за нього певен більше, ніж за себе. Власне, він запропонував Заболотному їхати на південь найперше з тих міркувань, щоб була в дорозі підміна. Перед тим Заболотний збирався скористатися послугами Аерофлоту, бо, до останнього дня затриманий справами, й так уже запізнився, дружина, телефонуючи звідти, від моря, квапила, швидше вибирайся, бо тим справам кінця не буде... Соня поїхала на південь раніше, щоб провести старшого сина в далеке плавання, а провівши, там уже й залишилася з меншим. Оскільки ж сам Заболотний на проводи сина не встиг, то можна було дозволити собі хоч цю розкіш — промчатись дорогами рідної землі, відчуваючи кермо в руках, відпустивши нерви, купаючись у хвилях польового повітря.

— Їхатимемо цілу ніч,— каже Тамара.— А що? Ніч має свої переваги: не жарко, зате зоряно буде, поетично... А там, о, краса: зустрінем у степах і вранішню зорю!..

Тамарі приємно було дивитись, як Заболотний веде. Колишній льотчик, він і на землі зберіг свій вояцький азарт, льотчицьку віртуозність. Всім їхнім колегам відомо, що Заболотний справді водій екстракласу, на всіх марках ганяв, полісмени по обидва боки екватора йому козиряли... Козиряють та ще й усміхаються, бо чимось він їм симпатичний, цей сов'єт ас, цей містер Заболотний!..

Для Дударевича досі лишається загадкою рідкісна здатність Заболотного знаходити спільну мову з будь-ким, без видимих зусиль прихиляти до себе людей зовсім різних, гамувати пристрасті, здавалось би, непримиренні. Де виникає тонка ситуація, куди іншого не пошлеш, бо тільки дров наламає, там, ясна річ, справу доручають Заболотному, адже він з тих, кому такі місії вдаються найкраще. Заболотний самою своєю присутністю впливає на інших заспокійливо, він мовби наснажує довкола себе атмосферу флюїдами щирості й злагоди. Та більше всього дивує Дударевича, що все це в його колеги виходить само собою, легко, без напруги, ніби напівжартома,— чи, може, в цьому й полягає справжній дипломатичний хист? Може, саме на таких людей і робитиме ставку епоха в цей вік наростаючих дисгармоній?

— Найкращий дипломат той, котрий завжди гово-

рить правду... Здається, Заболотний, вам належить цей афоризм? — запитала згодом Тамара.

— О, ні, відкриття це зроблено задовго до нас,— заперечив він.— Однак я охоче користаюсь цим принципом.

Був час надвечірньої прозорості, коли степ бузковіє, наливається синявою і зрідка де-не-де вже запалює зірочки вогнів. Ще видно далеко, все повите в м'які, пастельні тони. Добре розгледиш і силует комбайна десь аж на виднокрузі, і шлейф пилюки, що довго тане вподовж польового шляху, яким промчали машини-зерновози, розгледиш і хмарочос елеватора в далеких, підобрійних імлах, і ще якісь будівлі, ферми, токи, що знов і знов виринають у плавких вигинах ландшафту.

Ця тепла бузковість розлеглих обіч траси степових просторів навіювала зараз Тамарі щось таке ніжне, в чому вона й спутникам не посміла б признатись. Було для неї щось майже інтимне, звабливе в отих польових доріжках в тих невідомо ким протоптаних стежинах, що, відгалужуючись від траси, в'ються кудись у простори, в млисту бузкову далеч... Ще вчора не знане, бентежливе почуття обіймало її зараз, аж хотілося б їй вивільнитись з цієї заданої автострадної швидкості, чудом якимось перенестись в той інший плин часу, зануритись в тишу полів, де на узбічних доріжках шлейфи пилюки тануть цілу вічність, а за розлогою долиною, густо налитою бузковими сутінками, проблискує розсипами вогнів селище чи, може, механізований тік,— що там за люди? Як вони живуть?

— Це ж ті степи,— озвалась Тамара із заднього сидіння,— де колись проїздив Тарас Бульба з синами? Коні їхні по гриви пливли у диких квітучих травах... Ах, скільки було на світі такого, за чим можна пошкодувати!

— Якось я пробував розтлумачити одному маорі, моєму доброму приятелеві, що таке степ, і не зміг,— заговорив Заболотний.— Просто нібито, але так мені й не вдалося це йому до пуття пояснити... Ну як, скажімо, поетом не бувши, відтворити грозову ніч у степу, коли все небо вирує в голубих спалахах і гоготить своїми глибинами надпотужний небесний орган?! Одного літа така гроза застала мене вночі у польовому вагончику механізаторів — у брата я там гостював... Ох, як гриміло! Ото була музика, ото Бах! Чи що давно не чув

грому в степах, чи тієї ночі справді гриміло якось надпотужно, тільки я... ні, не передати того словами. Кажуть, після грози навіть хліб краще росте — стільки в атмосфері збирається життєвої сили, якоїсь лише йогам відомої прани... Принаймні тієї ночі я це на собі відчув. Стоїмо з братом на дверях його вагончика, а перед нами все небо вирує сяйвами, і музика сфер довкола така, що відчуваєш, як вона й тебе виповнює, наснажує своєю могутньою силою...

— Слухай уважно, серденько,— торкнув за плече дружину Дударевич.— Незгірш якого-небудь лірика заговорив наш товариш дипломат. Відкриває нам нарешті свою запломбовану душу...

— Більше не буду, каюсь,— посміхнувсь Заболотний і примовк, весь поглинутий трасою.

— Я б теж хотіла пережити нічну грозу,— мрійливо сказала Тамара і потім додала: — Заболотний, а доводилось вам бачити нічний град?

— Вночі граду не буває.

— А от і буває. Комбайнер казав...

— Виходить, я відстав... Взагалі складається враження, що в природі теперішній багато що переплуталось...

— Як там не є, одначе я тут справді відроджуюсь,— мовила Тамара.— Цей ваш степ, Заболотний, він має дивовижну властивість повертати людині щось втрачене, напівзабуте. Без зусиль виникає в тобі відчуття єдності з природою, з пахощами полів, з вічністю неба... Тягнешся до людей, але чи кожен тут тебе зрозуміє? Для стороннього ока, для когось місцевого, хто я? Проїжджа курортниця, екстравагантна особа в джинсах, а що ця особа теж може бути змордована, що нерви її до краю виснажені, це хіба кого-небудь торкне?

Машин помітно поменшало (десь потроху влаштовується на нічліг подорожній люд), дорога стала вільніша, тож можна було наддати швидкості. Заболотний наддав, увімкнувши перед тим фари. По тому, як він рівно, розкуто веде, відчувалось, що він у доброму настрої. Вдома нарешті. Після стількох літ розлуки знов під тобою степова улюблена траса, твоя безконечна злітна смуга, яка відчутно створює для тебе ілюзію лету. Взявши розгін крізь ці теплі бузкові простори, дорога лягла кудись аж під обрій до самих зірок. Комашня, налітаючи, б'ється, заліплює скло, знов буде Дударевичу робота. Як і личить ідеальному автовласникові,

він уже не раз виходив з машини із своєю заморською замшею.

Подружжя стиха перемовляється на заднім сидінні, дорога, видно, заколисує Тамару. Чути, як чоловік пропонує, підставивши дружині плече:

— Схились, подрімай.

Дударевич уміє бути дбайливим, ось і зараз прокидається в ньому теплінь турботливості до дружини, перехвильованої, змореної за дорогу. Супутниця життя, скільки з нею пережито разом, скільки труднощів ділила вона з Дударевичем за час його нелегкої, відповідальної служби! Таки ж справді вихопив її з інституту, не давши довчитись, завіз на край світу, і хоч Тамара молодша за нього і спеціального вишколу не проходила, проте не раз дивувала його, кадрового дипломата, тонким тактом, розторопністю, вмінням блискавично реагувати, не раз вона виручала його, вражаючи силою своєї суто жіночої інтуїції, якістю просто незамінною в їхньому становищі людей амбасадних. Ніколи не нарікала, не заскніла його бойова подруга серед тих тягучих заекваторних буднів, де стільки незвичних умовностей, обмежень та засторог супроводять кожен твій крок. Якщо коли й здавали в неї нерви, то перед Дударевичем дружина старалась не виявляти цього, навпаки, вміла ще і йому подарувати свою підбадьорливу ласку, розвіяти якусь службову прикрість. Для жіноцтва амбасади Тамара виявилась просто знахідкою, її товариськість, весела, хоч іноді й надто розбурхана, екзальтована вдача там ставали особливо в пригоді. Найбільше здружилась Тамара з «місіс Заболотною», щоправда, пізніше довелось розлучитись — опинились в різних місцях, в різних країнах, служба чоловіків вимагала цього, бо, як у людей кочової професії, дороги їхні то схрещувались, то знову розходились. Не сподівались, скажімо, цього літа бути разом, а ось домівка поєднала.

В Дударевича з Заболотним завжди були стосунки складні. На багато речей вони дивились по-різному і репутацію серед колег мали далеко не однакову, про що, до речі, їм обом було добре відомо. Клімат їхніх взаємин знав періоди і похолодань, і потеплінь — чи не від активності процесів на Сонці залежали подібні перепади? — як жартували з приводу цього колеги.

Нинішня поїздка проходить рівно, Дударевича цілі-

ком влаштовує, що Заболотний більшу частину дороги сидить за кермом, і взагалі в дорозі він терплячий і покладистий, а ось Тамару свою Дударевич просто не може впізнати, хоч ніби давно б уже мав призвичаїтись до її часом нестерпних дивацтв. Ну хай в інших, напружених ситуаціях вона, буває, нервується, але чим пояснити її сьогоднішні примхи, скажімо, оту раптову незрозумілу різкість: «Не хочу! Їдьте без мене!» Невже, що опинилася вдома, на рідній землі, де можна собі нарешті все дозволити, відпустити всі гальма? Наче й справді сп'янили її ці простори, що своїм повітрям, безперечно, збудливо впливають на психіку декотрих натур. Недарма ж у цих степах колись гуляла ота розхристана вольниця... Чи, може, це в Тамари реакція на все пережите, на її заекваторне, таке скуте існування, де весь час доводилось тримати себе в стані крайньої нервової напруги й настороги. Там вона вміла володіти собою, лише зрідка він та й то випадково, помічав, що вона буває пригнічена. Повернеться з відрядження і одразу до неї: що в очах? Смуток? Як ти тут, люба? Виявляється, бачила сьогодні в порту рикшу старого, впряжений у візок, мало не падав від виснаги, одначе так благав, пропонуючи свої послуги. Тепер уже там прогрес, на зміну традиційним рикшам-пішохідцям майже всюди прийшли так звані бечáки, рикші-велосипедисти, а тоді ще, бувало, бідняк який-небудь навіть похилого віку впряжеться й подавсь із своїм пасажиром,— Тамара вбачала в такому транспорті щось принизливе, вона ніяк не могла змиритись, як це людина людину везе!.. Іншим разом — теж у перші дні їхнього перебування там — глибоко була вражена нашестям із сільських місцевостей дівчаток-повій, що мали звичай табунитися на одному з нічних бульварів, скупо освітленім, що, певне, саме поганим освітленням їх і приваблював, та ще, може, своєрідним захистком — смугою кущуватих заростей, які тяглися обабіч магістралі кудись у темряву тропічної ночі. Там, в гущавині узбічних заростей, дівчаткам зручно було ховатися від полісменів, там їх для маскування чекають найняті рикші зі своїми візками, і звідти ж, із сутіні, ці юні магдалини із щебетом зовсім пташиним вискакують цілим з'юрмиськом на лови, тільки з'явиться на трасі бульвару якась вечірня машина. Пригальмуй бодай на мить, одразу налетять цілим табунцем, дівочі личка облипають скло, як оця

комашня. «Ах, сов'єт!» — і з сміхом безжурним так і сипонуть урізнобіч, розскочаться знов у кущі своєї задушної тропічної зелені... Тамара зіткнулась з таким уперше в житті, сцени з бульвару болісно її вразили, вона довго тієї ночі не могла заснути: «Такі юні, такі молоденькі, такі беззахисні у своєму падінні... Гублячи себе, вони ще й сміються... Навіть не розуміють свого нещастя».

Траса шумить. Темрява розлилась, і небо визорилось, навіть крізь жнив'яну куряву далекі галактики світять над степом.

Білих «дідів» по видноколу не стало, вже їх поглинула ніч.

Тамара, здається, задрімала у свого законного на плечі. Дударевич намагався не ворухнутись, щоб не розбудити її. Хоча й шкодував, що не бачить вона, як зблиснула внизу, в долині, якась зоряна тиха вода, і вже гуде під ними ще один місточок, чийсь невідомий степовий «Тамара-бріджж». Між очеретами на самому плесі озера видніється човен, в ньому на мить змигнула, черкнута світлом фар, закохана парочка.

— Чим не ідилія,— каже від керма Заболотний.— Як це місіс Тамарі подобається?

— Вони придрімнули,— шепоче через сидіння Дударевич.

Стрічка траси знов випрямилась, вибігши на кряж, і далі покотилась рівно, десь праворуч, у відстороні, пропливає місто в бунчуках заграв, у кудлатих багряних димах, що по всьому обрію розтяглись, розжеврілись над заводами.

Ще вдень Заболотний признався:

— Чого не терплю на трасі, так це причепів, що бовтаються перед тобою, як телячий хвіст... Та ще об'їздів, особливо нічних...

І ніби передчував... Перед ними якраз ось і виникає з темряви диктова дошка з недбало накльоцаним написом «ОБ'ЇЗД». Нестерпна для водійського ока стрілка владно спрямовує весь рух убік, кудись у прірву скубленої нічної куряви.

Тільки з'їхали з полотна дороги в ту куряву, їх одразу затрясло, як на центрифузі, від зустрічних машин вдарило хмарою густої пилюки.

— Де ми? — сполохано прокліпнулась Тамара.

Дударевич кинувся мерщій піднімати скло, з триво-

гою поглядаючи на Заболотного, який пішов крізь хмаровиння сліпим польотом. Вони дедалі глибше занурювались у скушпелену хмару, в сірий вируючий хаос, навстріч їм сунули якісь незграбні автоколимаги, на одному з кузовів заздріли величезну клітку з худобою, услід за рогатими пасажирами прогув величезний рефрижератор, він пройшов майже впритул. Тамарі аж душа затерпла від близької небезпеки, здавалось, цей незграба так і продере по них бортом. Об'їзд все не кінчався. Аж дивно було, як Заболотному в цім розвированім хаосі кушпели вдається пройти незачепленим, неушкодженим. Мов рибина, вив'юнюючись, уникаючи зустрічних, він пробивається все далі, далі... «Тут справді допомогти може тільки інтуїція, невловне водійське чуття»,— подумки захоплено відзначила Тамара.

Та ось загерметизований від пилюки їхній лімузинчик зрештою подерся узвозом, знов видобуваючись до полотна траси. Вже вони мали вискочити на асфальт, як Заболотний зненацька круто вихнув кермо вбік, і машина різко стала, вискнувши гальмами.

У світлі фар тьмаво блищав нікелем повалений серед пилюки велосипед, неподалік нього розпласталося непорушною сірою купою тіло людини.

Приголомшені, всі троє вихопилися з машини, підбігли до місця нещастя. Купа лахміття, купа масивного темного тіла лицем у пилюку,— як упав, так і лежить долілиць, руки безжиттєво розкинуті... Хто він?

— Труп,— глухо сказав Дударевич.

Заболотний, присівши навпочіпки над незнайомцем, торкнувся рукою його плеча. Ніякого відруху. Жодних ознак життя.

— Він мертвий? — злякано нахилилась Тамара поруч Заболотного.

— Певно, той рефрижератор збив,— висловив припущення Дударевич.— Тут потрібна міліція, не руште його.

Все ж Заболотний обережно повернув важке тіло незнайомця лицем догори. Огрядний, могутньої комплекції степовик. Обличчя темніє щетиною, воно в якихось саднах, у плямах мазуту чи крові. Куртка-спецівка і майка під нею — все прокипіло потом. Не інакше — механізатор. Чимось схожий на того, що зустрівся їм удень на іншім відтинку цієї траси. Кепка з розтроще-

ними комбайнерськими окулярами валяється в пилюці,— по них уже чиєсь колесо пройшлось... Чуб на голові злипся, очі приплющились, як у тих, що — назавжди. Заболотний приклався вухом до грудей, послухав. Нічого не почувши, взяв важку, зів'ялу руку потерпілого, став шукати пульс.

— Ну що? — ще ближче нахилилась Тамара.

— Не знаходжу.

— Треба люстерко! — Й вона прожогом кинулася до машини. В дитинстві чула, що в таких випадках прикладають люстерко до вуст, по ньому нібито можна визначити, чи є в людини дихання.

Коли прибігла з сумочкою, хапливо достаючи з неї люстерко, Заболотний, не обертаючись, відсторонив її:

— Не треба. Він живий.

І, мовби на підтвердження його слів, з грудей механізатора видихнувся ледь чутний неначе підземний стогін.

— Так, так, він живий! — скрикнула Тамара.

— Що ж із ним робити?

Заболотний, підклавши руки долонями під плечі потерпілого, видно, ждав підмоги з боку Дударевича.

— Бери ж, підсоби... Його треба в лікарню.

— Та ти що? Ти в своєму умі? — остовпів Дударевич.— Тут кримінал! Він у нас умре по дорозі!

— Та будь же людиною... Бери!

— Все, все впаде на нас! — метушливо нервуючись, викрикнув Дударевич.— Ми будемо винні, тільки ми! Ніяких-бо ж свідків!.. Ми і він. Безумцем треба бути, щоб встрявати в таке!

— Ти правий, сто разів правий,— мовив Заболотний.— Але що йому з твоєї правоти?

— А що мені від цієї кримінальної історії?

— Ну годі, бери ж...

— Я сказав! Не буде цього!

— Буде!— викрикнула, шарпнувшись уперед, Тамара.

Кидьма кинувши сумочку чоловікові, вона нахилилась над збитим і стала невміло вовтузитись біля його ніг, пробуючи якось так взяти, щоб допомогти Заболотному. Ноги були величезні й важкі, мов колоди... Одна ступня боса, на другій ледь тримається на пряжці розбита, неймовірних розмірів сандаля. Ну, як їх взяти? Вони були непіддатні, все їх не вдавалося охопити, підважити як слід. Падають розслаблено, роз'їжджають-

ся, здавалось навіть, що вони поламані, може, зовсім потрощені, може, по них проїхався ваговоз,— тож, підважуючи їх, Тамара робила це з крайньою обережністю. Нарешті удвох їм вдалося оволодіти цим незграбним, безжиттєвим тілом, що його так недоречно підкинула їм дорога, і вони мовчки, ніби аж сердито,— Заболотний обхватом попід пахви, а Тамара, підтримуючи ноги потерпілого,— натужки потягли-поволокли його до машини. Чи не найбільше обурювало Дударевича, що й дружина його силкується, тягне, забувши про все, не боячись покривавити новісіньку машину, про яку стільки мріяла...

Сам він, Дударевич, що досі з кам'яним обличчям стояв збоку (і все, видно, ждав, чи не випурхне із-за пагорба рятівний мотоцикл автоінспектора), тепер, метнувшись попереду, ще раз спробував отямити своїх безтямних супутників:

— Ви ж розумієте: все впаде на нас! Ми будем винні, тільки ми! Треба ж їм буде на когось звалити!

Вони тим часом мовчки робили своє, далі волокли потерпілого поузбіч дороги до машини.

— Та отямтесь ви! Не терзайте нещасного, залиште його в спокої!..

Переконавшись, що ніякими аргументами їх не проб'єш, Дударевич перший підскочив до свого сертифікатного й, пірнувши тулубом у дверцята, щось там став лаштувати в салоні,— то він завбачливо розстеляв для механізатора плащ-болонью, щоб не заплямити сидіння, якщо в того в дорозі почнеться кровотеча. Мовчки, з почуттям навіть від самого себе прихованої обриди стежив, як вони, силкуючись, намагаються підняти і втиснути в машину цю багатопудову безвольну масу огрядного тіла, брудного мотлоху, забитого пилюкою і кров'ю. Незнайомець не подавав ознак життя. Тіло ніяк не слухалось, не влазило в машину, ноги звисали, холоші закотились, оголивши волохаті, темні від пилюки литки. Тамара намагалася якось прилаштувати їх, одначе не могла дати їм лад. Дударевич очам своїм не вірив, як вона, така чепуруха, котра за екватором все остерігалася азіатської холери, уникала користуватись водою з каналів Джакарти, хоч місцеві тієї води не бояться, надійно перекипілої в тропічному сонці, ця ось його Тамара, в якої завжди були напоготові махрові прокип'ячені серветки, такі гарячі, що не вхопиш їх рукою, тут

зовсім без відрази порпається біля чиїхось брудних ніг, з невмілою старанністю запихаючи їх до машини. Що з ними коїться? Звідки цей напад фальшивої, показної співчутливості, нікому не потрібної філантропії? Та ще невідомо, чим вона для вас обернеться, мої дорогі! Побачимо, як будете викручуватись, намагаючись довести своє алібі... Та тільки навряд чи повірять вам, якщо опинитесь у капкані, нічиїм не вірить сльозам траса нічна!.. Ось поруч розумніші, засліплюючими фарами джухають мимо вас сюди й туди, ті, що не бажають встрявати в історію, а ви? Та, власне, ким він вам доводиться, цей невідомий? Та й взагалі — хто він? Може, п'яний був? Може, сам підліз під чиїсь колеса, по дурості вискочивши з поля на трасу?

Та хоч як там було, а потерпілий уже в машині. Тамара, боком вмостившись біля підібраного, руками підтримувала його розбиту, мокру від крові голову в себе на колінах і зляканим голосом повторювала: «Їдьмо, їдьмо!»

Заболотний без слова опинивсь за кермом. Дударевич, повагавшись якусь мить, сів поруч нього, сердито грюкнувши дверцятами.

— Ви божевільні,— сказав він тихо, членороздільно, коли машина рушила.— Побачите, чим все скінчиться. Це ж суд! Кримінальна справа... Веземо труп! Не забудь запитати першого зустрічного, де тут найближчий морг!

Заболотний, не відповідаючи, розвивав швидкість. Звернувши з траси, вони чимдуж помчали на вогні далекого міста, на ті його велетенські, аж грізні бунчуки заграв.

Тут для Заболотного ніяких правил уже не існувало. Обганяв машину за машиною, обходив зліва й справа, засліплював фарами, летів, здавалось, на неминучий удар. Багрові сполохи попереду над степом росли, розростались на очах, ніч від них світлішала, та все ж місто мовби не наближалось, воно виявилось далі, ніж спершу Тамарі здалось. На якомусь бакаї машину підкинуло, і знепритомнілий знову застогнав. Тамара відчула аж полегкість від почутого стогону. Та чи не передчасно? Коли потерпілець перестав стогнати, тоді не чути було навіть, щоб він дихав, і враження було таке, що він уже вмер. Вмер на колінах у неї, у їхній власній новенькій машині,— це жахливо, і що їм скажуть десь

там, куди вони його привезуть? Згарячу, в збудженні, в потрясінні Тамара піддалась першому гуманному порухові душі, кинулась допомагати Заболотному, не замислюючись про наслідки, а тепер ось з'явилась непевність, в душу прокрадається сумнів, чи так уже й безпомильно вони вчинили, чи так уже й не мав слушності Валерій у своїх засторогах, у закликах до здорового глузду? Когось би розшукати, покликати зі сторони, десь же тут, мабуть, чергує міліція або й швидка допомога? Звичайно, зовсім інша була б ситуація, якби службові особи огледіли все на місці, обміряли, чи як це там у них робиться в таких випадках... Бо що, коли бідолаха справді не витримає? Можливо, він цієї миті вже чує, як ото мовиться, спів ангелів, і вже й допомога йому ніяка не потрібна? Стараються, ризикують, а привезуть лиш бездиханне тіло?! Хто повірить у їхні найкращі наміри, в те, що вони зовсім випадково на нього натрапили, а не самі збили його? Хіба ж не логічно припустити, що привезли власний гріх, що в руки правосуддя сам себе віддає тут злочин, щоб тільки уникнути кари? Дивно, але Заболотний не захотів порахуватися з таким цілком імовірним витлумаченням цього трагічного випадку, хоч для Тамари не був він людиною, яка керується в своїх вчинках лише велінням власних емоцій,— таким у джунглях дипломатії нема чого робити... Почуття совісті в ньому розвинуте, це так, на допомогу людині він іде безоглядно, але ж не можна не зважати й на залізну логіку обставин! А тут, на нічній трасі, вони, здається, дужчі й суворіші, ніж будь-де, і врешті обертаються проти тебе, проти твоїх найблагородніших порухів серця... Враховувати доводиться все, і водночас дико було б навіть припустити в думці, що вони могли не підібрати нещасного, проскочити мимо, не зупинившись. Зрештою, всі ці траси, швидкості, гонитви, дорожні пригоди, може, тільки й мають якийсь конечний глузд у тому, що ось у таких миттєвостях, у самотніх вирішеннях перевіряють дорожній люд, піддають його найвищим амбіціям — хто є хто?

І все ж... Добре, коли не вмре, а якщо?.. Здається, він не дише! Свист вітру чути за склом, а дихання не вловлюється... Та ні, таки дише, ще там є скількись життя в його могутніх грудях.

Валерій сидить спиною до Тамари, застиг поруч із Заболотним випростаний, очужілий, як німий докір їм

обом. Іноді, бувши в доброму гуморі, він мав звичку підсміюватись над собою, запевняв, що володіє «мистецтвом осклянілих очей», і Тамара справді мала нагоду спостерігати, як її Дударевич під час розмови з особою вельми впливовою, де важливо було не виявити раніше за інших своєї позиції, не розкрити завчасу свого ставлення, сидів просто-таки з ніби скляною, замерзлою в очах бурштиновою речовиною: дивиться людина, дивиться відкрито, а що думає, ніякий маг, ніякий ясновидець не розгадає! Такий, мабуть, і зараз у нього погляд, і навіть у широких, круто піднятих плечах відклалась ніби зневага, принаймні усвідомлення своєї внутрішньої зверхності й правоти. Ну, а раптом виявиться, що він має рацію? Спершу його поведінка щиро обурила Тамару, здавалось, його незламний егоїзм і черствість, виявлені щойно так одверто, ніколи не знайдуть прощення в ній, а зараз, коли почуття гострого потрясіння трохи вляглося й можна було зважувати тверезо те, що сталось, Тамара могла зрозуміти й Валерія з його невідпорною логікою, розсудливістю, вмінням оцінювати будь-яку подію всебічно, в усіх її можливих наслідках. Знала, це був один з його важливих життєвих принципів: не піддавайся спалахам пристрастей, бурям емоцій, хоч які там вони будуть красиві в дану хвилину, бери кожне явище не тільки таким, яким воно зараз є, а й таким, яким буде, яким постане в перспективі,— адже вона повинна бути для тебе понад усе!.. Можна порізному ставитись до життєвих правил, що їх Валерій сам для себе виформулював, проте в послідовності суджень йому не відмовиш, навіть і цього разу. Тамара відчула в собі щось схоже на співчуття. Ось він сидить перенервований, розбухлий від досади, до краю обурений тим, що вони йому нав'язали. Стільки ждали відпустки, щоб тепер з дурного розуму встряти в цю халепу! Комусь доведеться пояснювати, будете перед кимось шукати виправдань, може, і вся відпустка лясне, страчена на ходіння по слідчих та прокурорах!

Тепер, коли їх обвіває, охолоджує вітерець тверезості, певне, й Заболотний сприймає поведінку свого колеги інакше, не так, мабуть, непохитно почуває перед ним свою правоту, безкомпромісну владність своєї рішучості. У вчинку Заболотного Тамарі далеко не все було ясно, їй і зараз ще важко збагнути, чому він не вагався, чому від першої миті Заболотний уже знав, як

йому повестись перед лицем нещастя, і робив усе так упевнено, наче його спрямовувала якась непохибна магічна сила. Які в таких випадках діють мотиви? Ну, хай би рятував родича чи приятеля, а то ж перед ним був ніхто, один з чотирьох мільярдів живущих, просто невідомий співбрат по планеті!.. Можливо, значення для Заболотного мав той факт, що розпластаний у пилюці виявився саме степовик-механізатор, чимось схожий на того, що вдень зустріли, чи, може, якось нагадав він Заболотному його рідного брата з Тернівщини, бригадира механізаторів? З людьми такого типу Заболотний почуває внутрішню контактність, з ними він сходиться з півслова, всі ці степовики йому як рідня, кожен із них для нього — як брат. Хоч скільки доріг за ним, хоч знав джунглі тропіків і тонув у смогах та неонах найдальших столиць, однак відчувається, що своїм глибинним, найзаповітнішим він закорінений тут, у цих хліборобних степах, як і цей його невідомий побратим, котрий все ще ніяк не опритомніє.

Скільки їхали, стільки й мучилась Тамара сумнівами й непевністю, борсалась серед тривожних вагань, хоча соромно було самій собі признатись, що вона піддає зараз сумніву те, на що пішла за першим покликом душі, пішла так безоглядно.

— Хлоп'ятство... Піжонство... Фальшива гра в гуманізм,— доймав їх час від часу Дударевич.— Та хто він для вас? Він для вас нуль, як і для мене, одна абстракція, а таку заварили кашу!.. Самі, сподіваюсь, зараз бачите власну дурість, а все ж...

— А все ж у кювет його не викинем,— відгукнувся Заболотний і погнав ще швидше.

— Лицеміри! Ханжі! — аж зубами скреготнув Дударевич.— Оця ваша гра в чуйність, кому вона тут потрібна? Йому? Та він уже слухає спів ангелів!

— Перестань! — прикрикнула на чоловіка Тамара, і він одразу вмовк.

Коли потерпілий хрипом чи стогоном засвідчував, що він живий, хоча й непритомний, Тамару одразу це збадьорювало, гнітюча її тривожність миттю змінювалась проблиском надії: може, таки він не підведе, вирине з пітьми безпам'ятства, повернеться в цей нічний світ, щоб посвідчити, перед ким треба, за себе й за них? Може, якраз ваш вчинок, котрий Дударевичу здається безглуздим, і ці небезпечні обгони, недозволена швидкість,

розвинута Заболотним, принесе людині порятунок, збереже дітям батька, чоловіка дружині? Адже вихопили ви з пилюки людину, яка комусь дорога, яку десь і зараз, о цій пізній порі, мабуть, виглядають, очікують... Тож геть сумніви, перевір себе на істинно людське, підіймись над собою, над усім суєтним і минущим, хай відступиться воно перед першим порухом душі, бо ж чи місце суєтному там, де людина опиняється на вирішальній межі, на тій, де сходяться віч-на-віч смерть і життя? Може, це якраз та ніч, де вас усіх — і не чимось, а людською долею — буде перевірено: хто є хто?

Звичайно, могли б ви лишити його там, на узбіччі дороги, в пилюці, підібрав би — живого чи мертвого — хтось інший, а ви, уникнувши клопоту, уже мчали б собі далі, а ким би ви були після цього навіть у своїх власних очах? Уникли б розслідувань тут, але хіба не переслідував би вас до кінця ваших днів образ цього нещасного, хіба втекли б від власного сумління, хай би опинились навіть і в найдальшому пункті планети?

Влетіли нарешті в передмістя. Біля тролейбусної зупинки Заболотний круто пригальмував і, не кидаючи керма, запитав тутешніх, де в них тут найближча лікарня. Якісь хлопці з гітарою відгукнулись охоче, пояснили коротко й чітко, ніби відчуваючи, яка невідкладна потреба жене туди цих людей із траси, і він знову погнав. На світлофори не хотів зважати, не зупинивсь і тоді, коли ззаду почувся свисток. «Інспекція женеться! Зупинись!» — нервово шарпнувся Дударевич, а Заболотний ніби не чув. Незважаючи на пізній час, на зупинках пасажирів було багато, видно, роз'їздились на роботу люди нічних змін; Заболотний, пригальмувавши ще в одному місці, уточнив, що йому треба, і незабаром машина влетіла на подвір'я лікарні.

Тут мовби ждали їх: повискакували сестри в білому, з'явилися ноші, тепер і Дударевич ревно взявся допомагати медперсоналові витягти потерпілого з машини.

— Просто з поля,— шепнула одна із медсестер до товаришки.— Перший цього літа механізатор...

Механізатора понесли на ганок, у навстіж розчинені двері. Тамара у своїх розцяцькованих мідними кнопками джинсах теж ішла услід за цим сумним шестям, мимохідь вловлюючи на собі короткі, сторожкі погляди медсестер, погляди, в яких безпомильно читалося те, чого вона найбільше боялася: «Як же це ви його? Чому

ганяєте без пам'яті? Життя нема на трасі від цих курортників!»

Внесли потерпілого в прийомну, в білу, переповнену світлом кімнату. Ноші поклали просто на підлогу. І яким чужорідним серед цього світла й білосніжності було те, що лежало на ношах: масивне темне тіло в одежі, забитій пилюкою, просякнутій потом і кров'ю. Суворе щетинясте обличчя, зовсім застигле, без тіні життя... З'явився черговий лікар, щуплявий юнак у халаті, з борідкою під різночинця, з гострим поглядом очей, де не було цікавості ні до чого і ні до кого, окрім пацієнта. Сівши на підставлений сестрою стільчик, лікар послухав пульс потерпілого, взявся оглядати рану на голові. Сіре липке волосся збилось, переплуталось, довелось його від самого чола простригти ножицями, після чого лікар ще раз оглянув рану, розкривавлену, запилюжену. Коли її почали дезинфікувати, почувся глухий стогін, механізатор якось погрозливо повів туди-сюди головою, але на лікаря це не справило враження, так само як і на решту осіб медперсоналу, що стовпились над степовиком. Чиїсь спритні руки вже розпорювали одежу, оголювали мускулясте комбайнерове тіло з могутньою грудною кліткою, дебелий торс у розплилих кривавих синяках — слідах удару. Лікар і синяки обмацав з виглядом невдоволеним, весь час мовби на когось сердячись,— виявилось, що зламано кілька ребер.

— Здорово ж ви його потовкли...

— Не ми,— різко й поспішно заперечив Дударевич, проте лікар полишив його слова без уваги.

Потерпілець перебував у стані глибокого шоку.

— Серйозний стан? — спитала Тамара.

— Навіть критичний,— не удостоївши її поглядом, миркнув лікар і розпорядився:

— На стіл!

І далі тут уже набирав чинності свій розпорядок. Лікар, не виявивши ніякої цікавості до тих, хто привіз сюди потерпілого, хто рятував його на трасі, вийшов з кімнати услід за санітарами в халатах, за ношами, що здавалось, аж вгинаються під важким тілом степовика. Всі вони, ці медперсональці, котрі живуть тут у постійній готовності, звичні будь-коли приймати на себе перші стогони й скрики чиїхось нещасть, за короткий час порання біля пацієнта вразили Тамару якоюсь безпристрасністю, мовби притупленим сприйманням людсько-

го болю, хоча це й поєднувалось у них з фаховим бездоганним вишколом та розторопністю. «Чи, може, воно поверхове, це моє враження,— майнуло Тамарі,— бо хіба ж можна коли-небудь звикнути до мук людини, до болю, до чиїхось страждань?»

У кімнаті тепер залишилось тільки їх троє та чергова сестра, огрядна, з подвійним підборіддям особа, в окулярах, з виразом непідкупності на обличчі, службової суворості в кожному жесті. З німим докором витерла кров'яну пляму на підлозі, помила неквапно з милом руки під краном і сіла за стіл, з глибокодумним виразом уткнулась у свої медичні папери. Тамара не раз помічала, як багато бюрократичної писанини розвелося в медичних закладах, кожне чиєсь нещастя тут одразу ж обростає купами казенних паперів, якщо кому й потрібних, то хіба лиш відомчим формалістам для перестрахування, а хворому від тих паперів ні холодно, ні жарко... Мабуть, і ця така ж бюрократка, напустила на себе міну неприступності, явно ж перебільшує роль своєї особи в історії. Замість діла сидить, як скіфська баба, намурмосена, на слово людське не спроможеться,— надула щоки й шкрябає пером.

— Нам можна їхати? — звернувся від порога до чергової Дударевич, дивлячись на неї, мов на жабу, скляними очима.

Перо шкрябає далі, явно випробовуючи самовладання цих, що на гарячому попалися, дипломатів.

— Громадянко, ви не відповіли. В нас зайвого часу нема.

Лиш після довготривалої інквізиторської паузи прорікається:

— А все ж вам доведеться почекати.— І якась у цьому зловтішна багатозначність.

— Чого чекати? — знизав плечима Дударевич.— Ми поспішаємо.

— Воно й видно.

Дударевич глянув на дружину, сердито занишклу в кутку, поруч із Заболотним, що, понурений, сидів на застеленій цератою кушетці, де кладуть хворих. Він, здається, відсторонений зараз був від усього. «Вам ясно? — запитав їх поглядом Дударевич.— Нас уже не відпускає ця мегера... Ми затримані».

Виходило, що так. Вони дійсно затримані, не мають права вийти звідси за поріг. Сталося все так, як Дударе-

вич і передбачав. І якщо той вмре під ножем хірурга, то вмруть разом з ним і всі ваші надії виправдатись, довести своє алібі, свою безвинність. «Дипломати і їхня жертва» — так це, очевидно, буде сформульовано, під таким шифром піде гуляти ваша справа в хащах судочинства. Як до нестерпності безглуздо все обернулося! Могло ж зовсім не бути цієї ночі на трасі. Могла вона спокійно для них минути десь на пахучому сіні або в якомусь дорожньому готельчику, де за вікном небо зоряне і тихо шелестять тополі під подмухом польового вітерця... А вас не вітерцем, а диявольським ураганом збило з шляху й занесло аж ось куди, загнало в безглузду пастку, де вас недремно стереже ця злорада мегера в окулярах... Нема сумніву, що для неї, удавано заглибленої у свої нікому не потрібні папери, ви всі троє — носії злочину, ви привезли сюди вами ж знівечену жертву й ось-ось, може, будете оголошені вбивцями її.

— То хто ж нам може дозволити вийти звідси? — знову запитав Дударевич, стримуючи дражливість.

— Ніхто не дозволить,— не підвівши голови, сказала чергова спокійно і владно, потім з притиском додала: — Ви, до речі, не стійте отам на порозі, пройдіть і сядьте, місце ж є,— і кивнула на білу лікарняну табуретку в протилежнім кутку біля рукомийника.

Хоч як дивно, Дударевич одразу ж послухався владного тону цієї диктаторки, пройшов і сів на вказаний йому, безперечно ж, електричний стілець.

— Рятували, везли і така ось віддяка,— мовила Тамара ображеним тоном у бік чергової, і та, відклавши папери, глянула на неї, мов на потенціальну, хоча ще й не викриту до кінця злочинницю, неприязнь до якої вже можна було й не приховувати. «Типова тунеядка, гультяйка-курортниця, хіба ж не видно?.. Джинси нап'яла, жене на курорт, а вже така циганкувата, ніби з курорту. Смага круглий рік з неї не сходить. Кварцом, мабуть, ще кварцується...»

Чергова обвела всіх трьох вивчальним, наметикованим поглядом. Вона навіть не вважала за потрібне втаювати своє невисловлене, але тверде звинувачення їм. Вона таки стерегла їх, взяла під варту, відповідала за них перед кимось, як за цілком можливих убивць. З такими не піде вона ні на який компроміс, ні за якого хабара не випустить звідси! Можна було подумати, що все

життя ця особа мала справу не з хворими, а з підсудними, з підслідними і добре знає, як із ними повестись; бо навіть коли б і хотіла, не має вже права випустити їх з-під нагляду, доки не передасть у руки правосуддя.

Лише Заболотний не звертав на чергову ніякої уваги. Втомлений, з посрібленими скронями, з темними підковами під очима, сидів, схилившись, у глибокій задумі. Тамара до цього мовби й не помічала, що скроні йому вже іскряться сивиною, і що така незникаюча складка горя пролягає між насуплених брів.

— Ви шкодуєте? — нахилившись, запитала його стишено.

Заболотний не відповів, ніби не зовсім і збагнув суть запитання. Бо, власне, за чим він міг шкодувати? Що вибрав саме цей варіант в ситуації, яка склалась? Що не послухався волань Дударевича? Справді, там він не хотів чути голосу застороги, хоча з самого початку ясно було, які можуть виникнути складнощі в цій історії... Але ж як можна було повестись інакше, коли значення мала кожна мить! Якісь секунди могли вирішити долю потерпілого! Спрацював там у тобі, мабуть, просто інстинкт, потреба душі, добре знайома тобі з фронтових літ, коли без роздуму приходиш на скрик, на стогін, коли, навіть смерть зневажаючи, підбігаєш до щойно приземленого, наскрізь прорешеченого кулями літака, в якому сходить кров'ю твій непритомний товариш. Було ж таке, а чим це відрізняється від того? І, власне, нема чого так уже фіксувати увагу на своєму вчинку. Хай для Тамари є в ньому щось мало не геройське, а по суті звичайнісінька річ — людина людині подала руку в нещасті. Той комбайнер, якого ви оце рятували, так само повівся б у подібній ситуації, без пози, без самовтіхи зробив би що слід,— Заболотний чомусь був певен цього. Він справді не вважав себе вартим захоплення і не хотів би ніякого морального зиску з цієї історії, хотів би одного, щоб той, кого він привіз сюди, витримав, не сконав на операційному столі.

— Невже шкодуєте? — знов перепитала Тамара.

Він заперечливо похитав головою. Якщо й шкодував зараз, то тільки за тим, що, сам того не бажаючи, вплутав і її з Дударевичем у цю прикру історію, та що й зараз десь на трасі безкарно гуляє негідник, до того ж боягуз, який, збивши механізатора, полохливо кинув його конати край шляху. Адже не міг він не почути уда-

ру, не помітити збитого, коли той відлетів убік із своїм велосипедом, але, замість того щоб зупинитись, підібрати людину — це ж святе правило водія! — погнав далі, мов нічого й не сталось. Рве десь кілометри, рятуючи свою підлу шкуру, і навряд чи до такого озивається голос сумління... Набачився Заболотний жорстокостей у житті! В сонячний день Перемоги здавалось, що ось тепер нарешті жорстокостям буде кінець, запанує всесвітня гармонія між людьми... Ах, як то було наївно! Як ще до того далеко, та й взагалі, чи буде це коли реальністю? Іноді йому здається, що жорстокостей навіть більше на планеті... Про це зараз думалось, і вже не вперше такі роздуми вганяли Заболотного в смуток.

Тим часом до лікарні — чути було — під'їхала ще якась машина, і чергова, підвівшись, сторожко спрямувала погляд на двері. Нікого не вносили, ніхто не заходив, обливаючись кров'ю й шукаючи допомоги. Потім нарешті почулися кроки на східцях, і в дверях з'явився... міліцейський кашкет! Поріг упевнено переступив молоденький, безжурний лейтенант, що, видно, бував тут не вперше, бо піснолиця чергова йому несподівано всміхнулась, хоч перед цим важко було навіть уявити, що вона вміє всміхатись.

Лейтенант, привітавшись, по-службовому зірким поглядом окинув подорожніх. Очі представника закону якусь мить затримались на Тамарі, на її аж голубій зачісці, зробленій ще десь там на інших широтах далекими звідси перукарями, після цього лейтенант одразу перейшов до діла:

— Прошу документи!

Першим подав свої права Заболотний, те ж саме зробив Дударевич, простягнувши особисте посвідчення з виглядом підкреслено незалежним і зовсім невинуватим. А коли їхні вірчі грамоти було переглянуто й черга дійшла до Тамари, вона рішуче підхопилась, виструнчено стала перед лейтенантом і з нервовим, недобрим усміхом простягла назустріч представникові закону китиці рук, засмаглих, плавких, граціозних:

— Надівайте!

Хлопець оторопів:

— Що надівати?

— Наручники, що ж іще.

Аж тепер лейтенант осягнув цей незвичний жарт.

— Ви, по-моєму, вже й так у наручниках,— він мав на увазі браслет старої індійської роботи, що тьмавим сріблом грав у Тамари на правій руці.

— Ні-ні, я без жартів,— вигукнула вона.— Для вас ми злочинці! Ви маєте готову, я певна, версію щодо нас. Це ми його збили, такі ось бездушні варвари,— ви ж думаєте про нас саме так?!

— Ми зайвого не думаєм,— лейтенант спохмурнів.— Порядок знаєм — машину вашу, до речі, вже оглянуто...

— І що ж? — рвучко схопився з місця Дударевич.— Який висновок?

— Скажемо.

І лейтенант повернувся до чергової, яка досить спритно, з надмірною готовністю подала йому злипок пропотілих, засмальцьованих документів, що були знайдені в потерпілого. «Коли вони й опинилися в неї!» — здивувалась Тамара, знов відступивши у куток після розіграної сцени.— Оце спритність рук. Ну й особа!»

Лейтенант, всівшись у кріслі на місці чергової за столом, взявся уважно переглядати документи.

— Таку людину вивели з ладу,— мовив він згодом.— Один з найкращих комбайнерів нашої області. Правофланговий... А домашні його ще нічого й не знають...

— Одначе з нами ж як? — тамуючи нетерплячість, нагадав Дударевич.— Невже вам не ясно, що ми самі його підібрали, хоч могли й не робити цього? Йдучи на ризик, старались як швидше допровадити його сюди, і ось маємо за те... Наша машина чим-небудь посвідчила проти нас?

— На щастя, нічим. Слідів удару не виявлено.

— То в чому ж річ? — одразу підвищив голос Дударевич.

— Акта, як належить, складем. Ви люди культурні, мусите розуміти: порядок є порядок... Вперше, між іншим, бачу живих дипломатів. Що ви там хоч робите? — запитав він раптом зі зворушливою безпосередністю.

Заболотному це, видно, сподобалось, він посміхнувся.

— Ми, дипломати, теж люди, хоча «немножко и лошади». Самою специфікою служби покликані нести гармонію в світ, та поки що, як бачите, це нам не дуже вдається.

— Ні-ні, за поведінку на трасі я вас хвалю. Так і на-

чальству доповім. Але спершу все-таки, вибачте, складемо акта.

Медсестра, доки казенний папір складався та обставини з'ясовувались, мінялася просто на очах. З'явилося в ній навіть щось улесливе, що знову ж таки нагнало сум на Заболотного, прикро йому було бачити таке раптове перетворення в людині: з диктаторки в лакизницю — сумна яка метаморфоза...

Вони саме ставили підписи під актом, коли до кімнати вбігла молоденька сестра, оповістила дзвінко:

— Все пройшло добре! Він житиме... Просто-таки в сорочці вродився!

Вже схід яснів, розгорявся зорею, коли вони знов вискочили на трасу, щоб далі мчати на південь. Сизо даленіла дорога. Світло фар більше не було потрібне, саме світання відкривало їм шлях крізь степи. Змордовані пережитим, не мали навіть бажання перемовлятись. Після кількадцяти кілометрів скаженого лету Заболотний, не питаючись згоди, раптом звернув убік, на такі ж, як учора, скомбайновані стернища. Зупинився машиною віддалік траси, коло однієї з кучугур свіжої, залишеної комбайном соломи. Вийшов з машини, полегшено потягнувся, мов йог, у бік палаючої за лісосмугою ще зовсім червоної скибки сонця. Дивлячись просто на сонце, зробив кілька дихальних йогівських вправ.

— Ну що, великий гуманісте? — кинув йому примирливо Дударевич.— Зігрів благородним вчинком свою честолюбну душу?

Заболотний не одразу відгукнувсь. Все ніби дослухався до чогось стороннього чи до чогось в собі, потім сказав несподівано, кинувши у бік траси:

— Ото вам, друзі, хайвей: фугуйте далі без мене...

— А ти?

— Я залишаюсь.

Підійшов до копи соломи, зволоженої вранішньою росою, й, по-хлоп'ячому розкинувши руки, впав долілиць,— незабаром він уже спав мов убитий.

Спав і не бачив, що його сон тут звідусіль стережуть, сторчма ставши на чатах по обрію, чоласті сяючі хмари-гіганти, ті самі, що по-тутешньому звуться «діди».

...За кілька годин по цьому на трасі з'явились автобуси — цілою кавалькадою летіли на південь «Ікаруси»

з дітьми. Хоч день був сліпучий, величезні машини мчали всі при засвічених фарах, і це вражало: вдень, при сонці, а мчать з повними фарами світла! На лобі кожного з автобусів червоніє полотнище з написом: «ДІТИ», «ДІТИ»... Отже — всі розступайтесь, зминайте, всі будьте уважніші, бо це мчить до моря, кудись на Арабатську Стрілку, маленький і, може, найнадійніший у світі народець — заводська дітвора!.. Юні пасажири, наелектризовані нетерпінням, квапили себе, вони, якби їхня змога, квапили б самий біг часу! Дорога аж свистить від потужних «Ікарусів», в автобусах чути музику й співи, визирають звідти дитячі веселі обличчя, радуючись власному летові, а на узбіччі розпеченого полотна траси, під вкритими сірим пилом придорожніми деревами, стоїть висока, з блідим обличчям, сивочола людина: голосує! А втім, здається, марно... Промелькнуть мимо неї «Ікаруси» зі свистом ракетним, із сонцями фар, неприродно сліпучих серед цього білого степового дня, пролітають з музикою та співами всередині, повні веселощів, здається, навіть не здатні когось помітити край шляху, проджухують, не зупиняючись, і таке враження, що їх зараз би не спинила в цім леті ніяка сила на світі, не те що чиясь там рука, піднята в голосуванні... «Гуси, гуси-гусенята, візьміть мене на крилята!» — «Хай тебе задні візьмуть...» Всі мимо, мимо, все хутчій та хутчій, бо десь там, попереду, як образ з їхньої мрії, вже мерехтить море й далеко тануча серед його синяви, сонячною млою повита Арабатська Стрілка...

Той, що голосує, здається, й надію вже втратив якось вплинути на цю пролітаючу кавалькаду, та ось раптом останній з «Ікарусів»... зупиняється!

— А вам куди? — з веселою цікавістю накинулись на Заболотного діти, коли він зайшов до автобуса. Синьогубі, заїдені шовковицею, сміливо допитувались: — Хто ви? Звідки?

Заболотний, зайнявши вільне місце, вказав дітям на ледь помітно біліючі попід небом хмари Арарати:

— Я звідти.

— О, то ви снігова людина?

— Можливо,— відповів Заболотний дітям у тон, не маючи сумнівів, що серед цієї публіки він завжди знайде тих, хто володіє достатнім почуттям гумору.

— Сніговій людині ура! Ура! Ура!..

За хвилю їхній «Ікарус», наздоганяючи кавалькаду, знову летів щодуху на південь, світячи величезними сліпучими фарами сонцю навстріч.

XXIX

Ніколи про той випадок мови між ними не було. Лише одного разу Ліда, видно, щось перечувши від матері, несподівано запитала Заболотного під час вечірньої телепередачі:

— Кириле Петровичу, що там у вас сталося в степу?

— В якому степу? — знизав він плечима, хоч одразу догадавсь.

— Ну, тоді, під час відпустки, коли я в піонерському таборі була... Кого ви там із моїми підібрали на трасі? Рятували вночі когось?

— Мало що буває на трасах... Дорожній ексидент.

Дівчинка подивилась на нього з суворою пильністю:

— Батько мій у тій історії повівся достойно?

Заболотний не одразу спромігся на відповідь.

— В дусі часу,— сказав потім.— Ніяких до нього претензій.

Дівча, здається, вдовольнилося відповіддю.

Не став би ж розповідати Ліді, як уже в санаторії, там, де «ніч лавром і лимоном пахне», поважний похилого віку товариш з їхнього дипломатичного племені одного разу під час прогулянки запитав Заболотного:

«А це правда, що Валерій наш на трасі знаменитого якогось механізатора врятував? На висоті виявився?»

«Правда».

«Хто б подумав... Такий себелюб, кар'єрист-першорозрядник і раптом...»

«Треба вірити в людей, Іване Маркеловичу»,— весело сказав тоді Заболотний. На цьому, власне, й вичерпано було тему. Цікаво, що з часом Дударевич і сам цілком вжився в цю версію з подвигом на трасі, так вжився, що, здається, й самому повірилось, нібито діяти випало йому, а Заболотний, вважалось, при тому був просто... присутній. Тамару це обурювало, а Заболотного більше розважало: хай... Переставлено трохи акценти — що такого? Виявлене колегою вміння його навіть веселить.

Хвиля часу багато що змиває, і ось тепер їхні сім'ї знов співіснують досить злагоджено, серед колег вважається, що вони навіть дружать. Та ніби й схоже на те...

Наступного дня після коникового концерту був вихідний, офіси всюди зачинені, тож вирішено було обома сім'ями їхати на берег океану, провентилювати себе, як висловився Дударевич, після цілотижневого смогу.

— Приєднуйся й ти до нас,— запрошує і мене в цю поїздку Заболотний.

Кілька десятків миль швидкісної, цілком приємної їзди — і вже на нас війнуло простором...

Попереду висяював океан!

Білі хмари стояли далеко по обріях незрушно й спокійно, і Ліда Дударевич звернула увагу, що обоє Заболотні, зупинившись на дерев'яній естакаді, прокладеній уздовж океанського берега, затрималися на тих хмарах поглядами більше, ніж звичайно. Хоча хмари як хмари, тільки що високі й до самих вершечків налиті світлом. А втім, самий процес сприйняття світу, здається, тут зазнає змін. Звідси, з океану, тобі, незвиклому, здається, мовби сонце ходить десь не з того боку, що воно взагалі світить десь ніби на півночі...

Заболотна, дивлячись у той бік, мовила стиха:

— На чужині й сонце менше, ніж вдома...

Проміння його зараз уже по-осінньому непекуче й спокійне, проте все небо над океаном повне сяйва-мерехтіння (можливо, світла йому якраз додає океан), очам незвично, тож ми навряд чи здивувались би, якби побачили в тому мерехтінні щось схоже на «літаючі блюдця». Тамара Дударевич, сміючись, запевняє, що одного разу вона звідси справді бачила оте «щось», хоча то було влітку, в день особливо сліпучий...

Всюди по цьому узбережжю тягнуться поселення із стандартних будиночків, їх тут безліч однаковісіньких, безбарвних, зараз напівзаметених піском, бо місце таке, де вітри в сезон осінній чи передосінній майже ніколи не вщухають, і сьогодні теж вітер дме пругкий, ганяє, крутить у повітрі чайок, наче паперових... Влітку докотрі з наших дипломатів орендують на цьому белебні для своїх родин ось такі будиночки, хоча нелегко уявити, як люди тут рятуються від спеки та вітрів, бо ж усе відкрите вітрам океанським, а на суші жодного дерев-

ця, самі піски, гофроване залізо та ці стандартні житла-котеджики під колір піску, збудовані з пресованої тирси. Зараз більшість будиночків позамикані наглухо, мешканців не буде в них до наступного сезону, коли океанський берег знов покличе сюди змучених задухою городян. Хоч і не сезон, а всюди рябіють реклами, функціонує, як і влітку, містечко розваг з атракціонами, різними технізованими забавами, приймає відвідувачів також дельфінаріум, облаштований просто неба,— звідти, з його яскраво розфарбованого амфітеатру, аж сюди, на берег, долинають вибухи реготу, гуки підбадьорень, то дельфіни саме демонструють свій розум і хист, нам на естакаду видно, як вони раз по раз, високо вискакуючи з води, пролітають у повітрі через кільця, мов першокласні акробати.

Виступами дельфінів керує, стоячи на узвишші, дресирувальник, увесь у червоному, за його знаком вихохані в океанських водах артисти цілком охоче показують людям своє вміння, красу пластики, поєднану з дивовижною добротою та кмітливістю.

— Помінятись би їм ролями,— зауважує Заболотна.— Хай би ще тренер їхній крізь кільця пострибав, а дельфіни подивились, чи добре в нього виходить...

Ліда, аж навшпиньки стаючи, стежить, хай і з відстані, за сеансом напружено, з хвилюванням; усмішки дельфінів, що весело літають у повітрі, видно, зваблюють дівчинку більше, ніж ця дороговартісна іграшка, якою Дударевич вирішив зацікавити доньку. Я спершу навіть не зрозумів, чим то він так уперто намагається Ліду розважити, і дружина Дударевича, помітивши мою необізнаність, зі сміхом пояснила, що в руках у її технократа мініатюрний японської фірми комп'ютер,— в напливі батьківського почуття Валерій за неабияку ціну придбав його для доньки, але поки що тією дитячою іграшкою частіше бавиться він сам.

— А що? Всі ми перед вічністю діти,— каже Дударевич і запевняє, що його мінікомп'ютер, то штуковина винятковых здібностей: вона здатна миттєво виконувати безліч найскладніших розрахунків, в ній сила логіки, і йому, Дударевичеві, навіть приємно побавитись на дозвіллі цим портативним створінням. Електронний розумник цей уміє ділити, множити, добувати корені, він оперує астрономічними цифрами, тож із ким Дударевич краще міг би тренувати свій інтелект? Вже йому

нібито вдалося з допомогою цього пристрою визначити відстань до Місяця і навіть до Марса.

— А спитайте його: для чого? — сміється Тамара.

— Як — для чого? — дивується чоловік.— Треба ж перевірити, чи астрономи нас не обманюють, там всякі є...

— А сьогодні ти зміряй ним ще відстань до отих он «дідів» на обрії,— звертаючись до чоловіка, киває дружина на хмари, що біліють вершинами десь аж ніби по той бік океану.

Дударевич на її жарт не відгукується, в нього саме там щось заїло в комп'ютері, і він, зосереджено насупившись, намагається полагодити свою забавку.

— Татку, ти скоро? — нетерпеливиться Ліда.

— Ідіть гуляйте, я дожену.

Впродовж берега на багато миль потяглася дерев'яна естакада, побудована спеціально для прогулянок, і Ліда, по-дитячому ожвавівши, що опинилася на цій гулкій, піднятій на опорах дерев'яній дорозі, побігла горою доганяти Заболотних, котрі пішли й пішли собі понад океаном, ніби намірившись іти кудись, хоч і за виднокрай.

Ліді, видно, подобалось бігти за ними, окликувати їх на бігу.

— Бачите, кинула своїх законних і подалася уздогін Заболотним! Я іноді просто ревную,— з легким усміхом нарікає на доньку Тамара.— Ходімте й ми,— звертається вона до мене.— Тільки не естакадою, а краще низом, я люблю берегом, щоб ближче до хвилі... Тут, якщо ви щасливий, то океан якусь і рідкісну мушлю під ноги на згадку вам викине. Хоча останнім часом він, здається, частіше викидає клубки сміття та мазуту...

Йдемо поволі, тихо схлюпує хвиля, дихається легко.

— А Ліда як ожвавіла!..— Стежить поглядом за донькою Тамара.— Ви знаєте, вона просто в захваті від вашої подорожі до Мадонни! Встала вранці — втоми як не було, ніякої дражливості, вся якась просвітлена й до нас ласкавіша... «Ой, скільки я начулася, мамо, в дорозі!» Цікаво, якими там історіями ви її чарували?

— Просто нам дещо згадувалось...

— Вам просто, а їй... «Ай, мамо, я й не думала, що дорога мені так багато відкриє»,— і оченята аж сяють,— переповідає Тамара.— Побувала, каже, там, де світ ніби інакший, і люди наче добріші, і нікуди ніхто не спі-

шить... Мені здавалося, каже, що я чую, як невидимі хори наді мною співають «Аве Марія» і якісь дзвони в небі радісно дзвонять весь день, а навкруги садки цвітуть і сонце, сонце... А потім, каже, я в степу побувала, блакитні дощі купали мене... Отак зачарувати дитину...

— Не думалось, що Ліда так близько все те прийме до серця.

— О, це дуже вразливе дитя... І хоч того шедевра й не пощастило вам побачити, однак, уявіть собі, в Ліди зосталося дивне почуття: мовби вона все-таки бачила її, ту вашу степову Мадонну під яблунею... Зараз можу признатися: це ж я навмисне нав'язала малу свою мізантропку вам у поїздку, хай, думаю, трохи розвіється. А то останнім часом таке дражливе, нервове стало... Між нами кажучи, трагічний той випадок не минув для дитини безслідно,— тут і дорослому нелегко було б витримати такий нервовий струс... Якось дзвоню з міста: «Як ти там, донечко?» — «Все гаразд, мамо, уроки готую», а потім раптом: «Якби ж тільки не оці мухи! Звідкись, мамо, налетіли до кімнати мухи цеце!» Боже, я думала, що вмру. «Лідо, Лідусько,— своя не своя волаю в трубку,— які цеце? Що ти говориш, донечко?» А вона знов зовсім спокійно: «Так, так, мамо, тут мухи цеце». Нічим не передати той жах, який охопив мене. То було страшніше від смерті!..

Недавно пережите горе, видно, ожило зараз зі всією силою в Тамариній душі, сколихнуло її материнське почуття, і сльози так і бризнули їй із очей. Ідучи, вона не дивилась під ноги, не помічала, як хвилею все частіше їй обхлюпує туфлі. Йшла і без стриму виливала мені, малознайомій людині, своє материнське горе. Який то справді моторошний, ні з чим незрівняний жахливістю стан, коли зненацька твоє рідне дитя, яке щойно щебетало цілком логічно про уроки, про корнфлекс та банани, за одну мить, за жахливу мить потьмарення рве з тобою зв'язок, зникає в іншу реальність, без жалю віддаляється в пітьму нерозуміння, самоти й очужілості... Віддалилось, відчужилось, на іншу мову перейшло, у сферу, де матері місця нема, де панує щось інше, кошмарне...

— Заспокойтесь,— казав я їй, а жінка ніби вже й не до мене, кудись у бік океану виповідала про той стан незмірного жаху, про шматуючий біль, з яким вона мчала після розмови з донькою додому, і як втратило для

неї будь-яку цінність усе довколишнє, перетворилось у ніщо порівняно з її донечкою, і яким в сто крат прекраснішим стало її дитя — страшно й сказати — саме в горі, в нещасті!

Вигляд океану, чайки, що, граючи з вітром, біло завихрилися поблизу, видно, впливали заспокійливо на цю розшарпану горем жінку. Сліз уже не було. Вона поступово стишилась, пошкодувала, дивлячись на чайок, що не захопила нічого, щоб погодувати птахів.

— Ви собі не уявляєте, що ми з Валерієм пережили,— сказала згодом.— Якби не Заболотні, невідомо, чим би це кінчилось. А так все обійшлось для дитини тільки коротким нервовим зривом... Ох, нікому не побажаю того, що ми пережили... Чоловік мій, дарма що на вигляд він твердокамінний, а як сталося нещастя, зовсім занепав, зліг, думали, що буде інфаркт. Усі клопоти з поліцією та з лікарями довелось взяти на себе Заболотному... Ні, це рідкісна людина, і можна лише позаздрити вам, що ви маєте такого друга! Скажіть: невже ваша дружба ніколи не знала суперечок, сварок?

— Всього бувало... Головне, що потім мирились... Заболотний завжди знаходив в собі мужність — першим подати руку, коли бачив, що завдав, хай навіть ненароком, товаришеві образи... Все так виходило, що душею товариства ставав саме він...

— Авжеж, з ним цікаво: він багато думає, тонко почуває...

— А в дружбі вірний, як небагато хто. І ще одне є в ньому: це людина, що творить енергію,— енергію добра. В ньому розвинутий, сказати б, інстинкт справедливості, потреба людяного вчинку...

— О, я згодна з вами... При зовнішній деколи аж ніби розхристаності, безжурності насправді він дуже послідовний у житті, він такий надійний!.. А для моєї Ліди Кирило Петрович просто ідеал, лицар без страху і докору... Дехто, правда, вважає, що Заболотному іноді бракує якраз характеру, що він не в міру відкритий, всюди, як візитку, виставляє своє правдолюбство, свою плебейську привітність. Але тут, по-моєму, підмінюються поняття. Чому характер неодмінно має виявлятись у службовій похмурості чи в умінні працювати ліктями, рвучись до кар'єри із затятістю, часом аж тупою? Характер, як мені здається,— це передусім прин-

циповість, внутрішня стабільність, а цього Заболотному не позичати. Та ще є в ньому — ну це, мабуть, тільки жінкам дано помітити — якась душевна чистість, цнотливість, що її навіть дивно, як йому вдалось зберегти серед усього пережитого від юності й до сьогодні... Уявляю, як нам буде тут без Заболотних, адже вони мають незабаром повертатися в Союз. Ми всі почуватимем їхню відсутність, а надто ж Ліда, вона дихнути не може без своєї Соні-сан...

— Як до неї прикипіло це «Соня-сан».

— Отак із жарту й пішло... «Місіс Заболотна» — це ніби холодніше... Найбільше ж нам подобається, коли Кирило Петрович називає її Софійкою... Так, вона достойна його. Це, скажу я вам, свята жінка! Недарма вся дипломатська дітвора так лине до неї, малеча найкраще відчуває — хто є хто. Про Соню-сан при дітях слово накриво не смійте сказати, бо якесь і найменше так одразу і дасть одкоша. Ми з Сонею досі без сміху не можемо згадати одного випадку: якось летимо з нею на Париж, самі, без чоловіків, ще й Ліда з нами, а сусідом у нас жевжик з торгпредівських наших поліглотів — всю дорогу він тоді докучав нам своїми плоскими дотепами і навіть спробував лицятись! Помітивши, що обидві ми не досить вільно володіємо французькою, кавалір той, щоб виказати над нами перевагу й похизуватись с в о ї м, як він, видно, вважав, ідеальним прононсом, особливо в'язне саме чомусь до Заболотної: «Так що: Антон — теля — пасе, Мар'яна льон — тре?» — аж поки Ліда, що сиділа поруч із Сонею, так відрізала йому по-англійському, з такою шекспірівською соковитістю, що сусіди по салону сміялись потім до самого Парижа, а зальотник наш, скиснувши одразу, більше не демонстрував свій ідіотський прононс...

Коли ми порівнялись із Заболотними, які йшли з Лідою по естакаді, супутниця моя миттю змінилася, сліз як не було, на устах заграла усмішка, сонячна, просто чарівна!

— Ви не сердитесь, що я вашого друга умкнула? — грайливо подала вона голос на естакаду.— Люблю поговорити з людьми науки, а тут така нагода: професор і доктор в одній особі, еколог міжнародного рангу! Екологія — це ж сьогодні наймодніша з наук!

— Сподіваюсь, Тамаро, ви щось корисне встигли почерпнути з професорського красномовства? — усміх-

нувсь з естакади Заболотний, маючи на увазі мою мовчкуватість.

— В кожному разі, не нудьгували без вас. Вірно я кажу? — І вона з підкресленою увагою обернулася до мене.— Дударевич мій з нагоди нашого приїзду спеціально читав в англійському журналі вашу статтю про синьо-зелені водорості, і він мене просвітив... Це ж так важливо, чим ви займаєтесь! Невже ті синьо-зелені справді здатні рости з такою фантастичною швидкістю? Виходить, дай їм волю, то вони заб'ють собою всі земні ріки й моря? Навіть весь оцей океан здатні перетворити в драглисте, смердюче гнитво!

— Не лякайте дитини,— сказала Заболотна, коли ми теж піднялись на естакаду.— А наука ж навіщо? Скільки розумних людей сушать над цим голови... От і наш друг не один рік веде боротьбу з тими синьо-зеленими...

— Хоча боротьба йде, здається, з перемінним успіхом,— підкинув шпильку Заболотний.

— Можете собі жартувати, а якщо серйозно, то на науку вся надія,— сказала Тамара роздумливо.— А то що ж робиться... Тут смог, там когай, танкери нафтою запоганили океан, мабуть, скоро й на цих пляжах мазут чорнітиме, всіх чайок передушить... Ось ви прибули на цей ваш конгрес,— знов запалюючись, вона обернулась до мене,— з усього світу зібрались світлі уми на захист природного середовища, радитесь, дошукуєтесь, як лихо відвернути, а скажіть нам по правді: шанси є? Не пізно ще запобігти біді? Чи цього ви й самі не знаєте?

— Знає, але не скаже,— в своєму тоні докинув Заболотний.

Ліді, видно, хотілось чогось цікавішого, і вона, повиснувши в матері на руці, зазирнула їй у вічі:

— Мамо, ти підеш з нами до дельфінів? — Ми ось йдемо,— кивнула дівчинка в бік Заболотних.

— О, вже змовилися,— вдавано образилась мати.— Звичайно ж, ідемо всі.

Невдовзі ми опинились в дельфінаріумі, де нас розшукав і Дударевич, озброєний тепер замість комп'ютера фотоапаратом, яким взявся зробити кілька знімків для слайдів на теми: Ліда з мамою, Ліда з дельфіном, Ліда всміхається дельфінові, а дельфін усміхається їй.

Потім Заболотний завів нас до павільйону з напоями, де в нього виявився за прилавком знайомий німець — добродушний товстун родом із Гамбурга, котрий і при-

гостив усіх нас білопінними шипучими коктейлями зі свіжого кокосового молока.

Щоб упевнити наше товариство, що маємо справу з продуктом натуральним, не синтетичним, господар при нас взявся сам і розколювати горіхи, робив це він безпомильно, влучними ударами спеціальної сокири.

Не вдовольнившись кокосовим молоком, Тамара попросила чоловіка замовити для дорослих ще й коктейлі з шампанським, і розмова після цього помітно набула жвавості. Дударевич став перелічувати, які способи приготування коктейлів існують на світі,— їх виявилось безліч, навіть Тамара була приємно здивована його знаннями в цій галузі.

— Перепрошую, але я вас на хвилинку маю залишити,— сказав згодом Заболотний, і коли він вийшов, Соня пояснила, що в нього й тут призначена якась ділова зустріч.

Тамара, перехопивши сповнений турботливості погляд, яким Заболотна провела чоловіка, несподівано запитала приятельку:

— Соню, за що він вас так любить, цей ваш Заболотний? Чим ви його заполонили? — І, пахкаючи сигаретою (вона деколи палить), стала пильно і досить безцеремонно розглядати Заболотну. Мимоволі й ми вдались до розглядин. Бліде, безкровне, хоча й з тонкими рисами обличчя, манери скромної сільської вчительки, над високим чолом акуратна зачіска, присинена, аж голуба, щоб приховати сивину. Все в цій жінці звичайне, на ефект не розраховане, була б, можливо, навіть особою безбарвною, якби не оті очі, що просто купами світла стають, так і повняться сяйвом, якщо після розлуки загледять спрямований навстріч веселий погляд свого Заболотного.— Не робіть секрету, Соню, признайтесь: чим? — доскіпувалась Тамара.— Щоб так ось — раз і назавжди? Чому після стількох літ він ще й досі без пам'яті від вас?

Трохи зніяковівши, Заболотна всміхнулась кутиками губів на цю дружню безтактність, однак не образилась:

— А ви його самі спитайте,— мовила своїм чистим, сріблястого тону голосом, що його тутешні друзі Заболотних часто називають співучим.— Спитайте, я дозволяю.

— По-перше, Соня йому землячка,— втрутився Дударевич з поясненнями, вважаючи, певне, що саме йому

належить відповісти на це делікатне питання.— А Заболотний до таких речей, як відомо, чутливий... Окрім того, Софія Іванівна співає гарно, особливо своїх степових — в ній, без сумніву, губиться талант! А головне, що свого часу вона цьому асові після одного з чергових його падінь буквально життя врятувала, розумієш?

— Надто сильно сказано,— нахмурилась Заболотна.— Люди всі наші його врятували. А найперше діти...

— Героїчна особа — це ви,— Дударевич не шкодував лестощів.— Найбільше ви ризикували собою!

— Хто тоді не ризикував... Усім діставалось.

— Хай усі, хай колективно, але ж ваше життя, Соню, постійно було під смертельною небезпекою? — схвильовано мовила Тамара.— Хіба не завдяки вам наш «літаючий барс» згодом зміг повернутися в полк, щоб знову ринутися в небо... Ні, Соню, не применшуйте своєї ролі! Я добре пригадую вашу розповідь — оту картину в дусі сюрреалістів: сніги, побоїще, ніде ні душі, і лиш троє жінок-рятівниць тягнуть кудись санчата з льотчиком, як цятка життя рухаються серед тих суцільних володінь смерті... Чи думалось вам тоді, що доля вас назавжди з ним поєднає?

— Все це надто інтимне,— сказала Соня, мимовіль пригортаючи до себе Ліду, що, як завше, тулилася біля неї.

— Здається, мила, ми дозволяємо собі надмірну цікавість,— з докором зауважив дружині Дударевич.— За що Заболотний любить Соню, за що Соня любить Заболотного,— кому яке діло?

— Ну, а як мені цікаво,— заперечила Тамара манірно.— Що, коли, припустімо на хвильку, і я небайдужа до вашого Заболотного, Соню?

— Це я давно знаю.

— Ах, Соню, Соню! Знаєте також і те, що почуття моє безодвітне. Так, так, безодвітне. І Дударевич мій знає, таємно ревнуючи... Але ж я з цим і не криюсь! Може, і гріх, але хіба я винувата, що захоплююсь, що мені імпонує людина такого складу?! Повсякчасна, певне, ще льотчицька, готовність до самопожертви і ця, що й досі якимось дивним чином збереглася в душі дипломата, юнацька його соколиність,— звідки це? І чому багатьом іншим цього не дано?

— Співати хвалу Заболотному ти здатна без кінця, вся ООН знає твій репертуар,— сказав Дударевич не-

дбало.— Однак не думай, що й решта людства мре від захвату, коли йдеться про нашого друга. Чи такий уже він бездоганний? Хіба мало на його шляху об'єктивне око могло б спостерегти всяких емоційних дурниць?

— Що ви маєте на увазі? — насторожилася Заболотна.

— Ну, хоч би той зовсім не дипломатичний ляпас, що він його відпустив на дипломатичному банкеті якомусь типові, хай навіть і заслужено... Чи варто було з нікчемою зв'язуватись? Відомо, чого це Заболотному коштувало... Чи візьміть той фронтовий випадок, коли він, підмовивши товариша, гайнув із ним на «кукурудзнику» у щойно визволену Тернівщину, зробив там для шику віртуозну посадку ледве що не на даху батьківської хати та, певне ж, на радощах і почаркувався із земляками: аякже, сокіл прилетів!.. А на похмілля — гауптвахта, низка неприємностей і йому, й другові його, й старшому командирові, як і належить... І це в той час, коли, за всіма даними, він на Героя йшов. Реляція була вже готова! Втратити такий шанс лише ради того, щоб на «кукурудзнику» покружляти над своїми незрівнянними глинищами, показати своє молодецтво — нічого собі соколиність. Хочете, щоб це в мене викликало захват? А по-моєму, такі витівки якраз і є з ряду емоційних дурниць, і свідчать вони, скоріш, про невміння зважувати обставини, про хлоп'яцтво, що стає аж надто затяжним... Хіба не про це свідчить, до речі, і його вчорашня бездумна подорож до Мадонни, що, власне, кінчилась нічим...

— Чому нічим? Чому бездумна? — суворо звернулась до Дударевича донька.— Ти, батьку, не поспішав би. Краще зважував би свої слова.

— О, я й забув: тут ще одна захисниця,— одразу пом'якшав батько.— Маленька богиня совісті — в такому ви, здається, ранзі?

— І зовсім не смішно,— відрізала Ліда.

Дударевич пильно видивився на неї, потім сказав із скептичним осміхом до всіх:

— Звичайно, готовність до самопожертви, голос сумління, диктат духу — речі дзвінкі, але для нашого часу, запевняю вас, це не звучить...

— А що звучить? — так і накинулась на нього Тамара.— Жити днем? Дертися по щаблях? Ждати і ждати вищого рангу, так ніби в ньому все щастя?

— Всі ждуть, моє золотко, нічого в цьому поганого,— креснув по ній Дударевич своєю маленькою усмішкою.— Діло житейське.

— Діждетесь рангу, а потім? — запитала Соня простодушно.

— Потім ждатиму вищого.

— Ну а далі?

— Далі — ще вищого! Ще-ще-ще! — І він аж очі приплющив, «зашторив» їх, як це називала Тамара.— Вгору і вгору! Ad astrum! [1]

— А там,— зітхнула Тамара,— комедія фініта...

Повернувся Заболотний. Сів поруч із Сонею і, окинувши допитливим поглядом товариство, сказав не досить гречно:

— Ну, чого понадималися, як сичі? Пересваритися встигли? Я ж вас залишив в атмосфері миру й безжурності...

— Тужимо за втратою людських контактів,— сказала Тамара без тіні жарту.— Та й ви повернулись не в найкращому настрої. Маєте якусь прикрість на душі? Чи це мені здається?

— Що за слідство? — зауважив дружині Дударевич.

— Не чіпляйсь, батьку,— відсікла його донька.

— Чому, Соню,— звернулась згодом Тамара до Заболотної,— у вашого чоловіка, навіть коли він сміється, очі завжди сумні?

— Засмучений від пізнання,— невесело пожартував Заболотний і глянув на Соню так, мовби мав намір з нею чимось поділитись, але при людях стримався, не хотів, видно, нікого, крім Соні, у своє втаємничувати.

У відстороні, замовивши собі теж кокосових коктейлів, сиділи троє юнаків, можливо, студенти якогось коледжу. Світловолосі, задумливі, з волоссям до пліч... Тамара затримала погляд на них.

— Іноді мені здається, що я опинилась серед нового людства,— сказала вона до своїх.— Видно, кожна епоха, навіть зовнішньо, ліпить свій тип. Скажімо, в очах, у виразі обличчя фронтовика завжди помітиш якісь майже невловні сліди пережитого... Є, по-моєму, щось спільне в людях фронтових. А ці хлопці,— зауважила вона в бік юнаків,— для мене за сімома печатями, емоції приглушені, загнані вглиб. І постійна ця задума та

[1] До зірок! *(Латин.)*

спокій, схожий на прикриття... Не вгадаєш, що під тим спокоєм: чи здатність на самопожертву заради всіх, чи, може, настроєність на зріючий злочин, витончений, холоднокровний, в дусі сучасного тероризму... Так, так, виникло нове людство, і ми з вами серед нього,— глянула вона на Заболотних.

— Все ви перебільшуєте,— відгукнулась на це Заболотна.— Звичайно, хотілось би бачити їх веселішими, цих юнаків.

— Для веселощів планета мало устаткована,— спробував декламувати Дударевич, але зупинився, засперечавшись з Лідою за якесь неточне слово. Тамара тим часом все дивилася, мовби аж суворо, на Заболотного, наче скульптор, вивчаючи його обличчя. Скільки літ знає його, а знову дозволяє собі дивитись вивчально, майже безтактно... «Чим це обличчя з першої зустрічі викликає довіру? Відкрите, мужнє спокійною, природною мужністю. Часто привітне і завжди чомусь бліде... Певне, про людей такого типу на фронті казали: «З ним би згоден і в розвідку йти!..» І хоч людина знає собі ціну, проте ні в чому ніякої пози, ні крихти хвастощів... Душа відкрита до людей, самим отим поглядом, що десь у глибині прижурений і водночас зігрітий, сказати б, теплом правди,— так для себе це визначила Тамара.— Погляд, в якому присутня совість».

— Ми без тебе все тут аналізували невичерпну твою позитивність,— звернувсь до Заболотного Дударевич з силуваною веселістю.— Захоплювались, зокрема, подвигом аса, котрий свого часу на «кукурудзнику» з'явився в небі над улюбленою Тернівщиною, робив віртуозні кола пошани над рідними своїми глинищами, а на сучаснім етапі виказує іншу віртуозність, уже в ролі невтомного діяча ЮНІСЕФу... Міжнародний дитячий фонд, і серед перших його завзятців,— колишній льотчик-винищувач, хіба це не зворушливо?

— Ти, татку, сьогодні не блискучий у дотепах,— зауважила Ліда.

— А це не дотепи, лише констатація факту. З мільйонними фондами має справу наш Кирило Петрович... Дбає, щоб риб'ячий жир постачали дітям Африки. Порошок молочний та різні вітаміни для немовлят Бангладеш...

— За це теж комусь треба дбати,— невдоволено зауважила Заболотна, вловивши в словах Дударевича не-

доречний відтінок іронії.— Без вітамінів у тих бідних країнах діти сліпнуть, а ви... Та ще й страшна посуха лютує в Африці...

— До речі, нам завтра ж до африканців на прийом іти,— згадала Тамара.— Ви йдете, Соню?

— Обійдуться,— сказала Заболотна.— Ще в люб'язностях розсипатися перед тим катюгою...

— А протокол? — нагадав Дударевич.

— Для вас протокол, а без мене вода освятиться... Та ще хто б запрошував. Кажуть, у того диктатора руки по лікті в крові, і смерть Патріса Лумумби чи не на його совісті... Пришельці-колонізатори гидкі, а хіба менш гидкі вислужники їхні, холуї? Запроданці, що сіли на тих уранах і вичавлюють соки з своїх одноплеменців!..

— О, ви сердита сьогодні, Соню,— підвівся Дударевич.— Ходімо, друзі, ще на океан, там хоч будемо певні, що, крім хвилі, нас ніхто не підслухає...

Вийшовши знов на естакаду, ми відчули, що вітер з океану подужчав, жінки понапинали на себе плащі, і всіх нас, як це буває перед негодою, охопило якесь єднаюче, гуртуюче почуття. Ліда, ожвавівши перед відкритістю просторів, вказувала нам на рухомі цятки в небі,— там з хижою цілеспрямованістю акул відлітали повітряні лайнери та суперлайнери, беручи курс в різних напрямах, в різні сторони світу. Над водами й сушею схрещувались невидимі їхні траси, і весь час було чути, як навіть ті літаки, що ніби й не швидко пропливають у глибинах неба, залишають далеко за собою, мов відлуння грому, свій власний гуркіт.

— Можна уявити, як вони ревуть над Френковим котеджем! Бідний наш Френк,— сказала Ліда про якогось Френка і, мов доросла, взявши попід руки обох дам — матір і Соню-сан,— попрямувала з ними естакадою вздовж океану.

Ми своїм чоловічим товариством, йдучи вслід, охоче слухали Лідине дзвінке щебетання. Знову зайшлося про нашу поїздку до Мадонни, і нам із Заболотним цікаво було слухати, якими постають в Лідиній інтерпретації наші тернівщанські історії, що ми ними ділилися з нею в дорозі, де жартома, а де всерйоз виповідаючи їй під настрій той наш далекий тернівщанський палеоліт.

Здається, дівча виявилось до нас великодушним...

— Ліда неабияк пишається, що ви її маленькою бо-

гинею совісті були обрали,— сказала Тамара, коли ми всі разом зупинились край естакади.

— Совість, совість,— чи не занадто часто я чую це протягом одного дня,— несподівано розсердився Дударевич.

— Тобі це неприємно? — холодно всміхнувсь Заболотний.

— А що ви хочете цим сказати? Для чого призначаються ваші словеса? В епоху вибуху знань, коли кожен вчинок можна виміряти від і до, коли так зване добро і зло можна виважити й переважити з мікронною точністю, ви все товчете мені про якісь напівмістичні вигадки, про те, що колись, можливо, мало значення для пасторів та проповідників, толстих та достоєвських, але сьогодні? Що ці ваші абстракції дають людині сучасній? Від чого вони її зарятували, від чого остерегли? У слововжитку балакунів під псевдонімом совісті часом постає, я вважаю, просто химера, щось надумане, наскрізь ілюзорне!

— Для мене ні,— нахмурився Заболотний.

— Чому ні?

— За цим поняттям для мене стоять завше живі, конкретні люди. І я їх бачив: одні з совістю, другі — без...

— А якщо «без», то чому? — зблиснув аж злісно своєю маленькою усмішечкою Дударевич.— Не закладено в гєнах?

— Навряд чи це генетичне. Це, скоріш, набутнє. Таке, що можна людині прищепити. А можна й відщепити...

— І що ж тоді?

— А тоді що завгодно! Тоді розгул цинізму. Культ речей. Нічого святого. Пристосуванство до всього, навіть до найгіршого... Чинодральство. Кар'єроманія. Шукання протекцій. Тоді «після мене — хоч потоп». На почесному місці тоді замість Мадонни ставлю набитий стейками холодильник... Ось так. І якщо ти впав — я через тебе переступлю. Піду далі, й жоден на мені нерв не здригнеться! Кричатимеш — не почую. Не обернусь. І дедалі більше буде плюсових знаків в анкеті, і щораз менше буде довкола мене друзів та всього того, що для батьків наших вважалось святим!

Заболотна заспокійливо взяла чоловіка під руку:

— Ну, годі тобі... Це ж ваша вічна тема, ніколи, мабуть, вам тут згоди не дійти...

Вітер з океану пругкішав, тіпав нашими плащами, над головою загуркотіло раптом сатанинським гуркотом — лайнер котроїсь з авіаліній, мовби заблудившись, низько проорав небо над нами.

— Пропав би ти,— аж вухо затулила від гуркоту Тамара.— Зараз від реактивних у голові дзвенить, а що далі буде? — Випроставшись, вона нервовим рухом повернула обличчя в бік океану, якось дивно схвильована.— Ждали життя на Венері, шукали розумних істот на Марсі, тепер нам кажуть — десь далі є, в інших галактиках... А може, це тільки ілюзії, може, від них звільнитись пора? Якби дали мені змогу дістатись на якусь найвищу трибуну планети, звернулась би разом до всіх, закричала б щодуху: гей, ви! Даровано вам планету унікальну, дублікатів нема — так розпорядіться ж нею достойним чином! А не вмієте — передайте планету дельфінам, може, вони мудріше нею розпорядяться! Принаймні собі подібних вони не винищують!..

— Ще й потопаючих пляжників рятують залюбки,— додала Заболотна.

Тамара ніби й не відчула підтримки.

— Богорівні чи звіроподібні — від вас залежить довести це! — цаленіла вона кудись у простір.— Перетворите планету в смердючу клоаку чи збудуєте в ній рай земний — теж залежить від вас, самовпевнених нащадків Адама... А чи здатні? Чи стачить духу піднестися над чварами, над амбіціями, над своїми згубними пристрастями? Чи зумієте приборкати у власних душах зміїв егоїзму, крокодилів честолюбства! Колиска ж єдина, і як можна не бачити, яка вона тендітна й прекрасна! Ці води, це небо, цей вітер — усе ж це для нас! Маємо змогу володіти, втішатися, відчувати це все, відчувати радість життя... А ми? — Вона обернулась до нас, сповнена докору й пристрасті, наче ми були винні в усіх лихах планети,— очі її збуджено блищали, налиті слізьми.

— Ти маєш рацію,— взяв за руку Дударевич дружину.

Він був збентежений і занепокоєний, що Тамара рознервувалась більше звичайного, ми спільними зусиллями стали її приспокоювати, і довелось виявити чимало такту й терпіння, доки вона знов усміхнулась зболено, якось винувато...

— Не знаю, що це зі мною...

Нашу увагу невдовзі привернула гарна молода пара, видно, подружжя, що, прогулюючись, саме проходило берегом із своїм хлопчиком, трохи більшим за того маленького страйкаря, що був так засимпатизував Заболотному біля Арт-музеуму. Хлоп'я, золотокудре, мов купідон, в розстебнутій, з блискавками курточці, забіякувато марширувало поперед батьків, порівнявшись з нами, хоробро щось гукнуло до нас на естакаду, а молоді батьки, обоє обкинувшись од шмагкого вітру одним плащем, ідуть за малим своїм вожаком, вдоволені, їх він собою тішить. Нам чути сміх молодої матері, в неї в руці багряніє цілим віялом яскравий набір осіннього кленового листя, назбираного десь у неблизьких звідси місцях, бо тут на багато миль довкруг ніде не побачиш жодного деревця. Та ось з океану війнуло, поривом вітру вишарпнуло з букета лапатий, палаючий багрянцем листок, і він, підхоплений повітряним струменем, уже полетів попереду в молодого подружжя, і хлоп'я, щось радісно скрикнувши, щодуху кинулося за ним навздогін. Кілька разів воно майже наздоганяло, ловило його, та все ж не вловило, листок тікав і тікав від маляти по піщаному пагорбу, між дюни, де з кожного гребеня вітром зривало пісок. Батьки голосно сміялися, радіючи наполегливим синовим гонам, а нам із Заболотним знов змигнула перед очима Тернівщина, степ, вітер осінній ошарпує Романів садок, смагло-червоне листя жене й жене перед нами по стернях, хвилею вітру розвіює їх по степу, а ми, пастушача дрібнота, з радісним галасом довго біжимо за тим своїм, що втікає найдалі, вишневим листочком, ладні бігти за ним по колюччю стерні хоч і на край світу!..

XXX

Живе на березі океану людина. Вдень і вночі ревуть над нею літаки — поруч аеродром. Рівно що дві хвилини з громовим гуркотом проносяться над самим дахом будиночка, то йдучи на посадку, то, навпаки, відірвавшись від злітної бетонної смуги, беруть курс на океан. Та хай яке тут стоїть ревіння й гуркотнява в небі, а господар будиночка заклопотаний своїм ділом. Він у цей час лагодить човна, або розбирає сіті рибальські, або, схилившись, слухає інший гул, зовсім не схо-

жий на той, що розламує небо,— це тихий і загадковий гул вулика, хвилі музики його золотої... Бо тут пасіка! Тут бджоли! Прижились під цим гуркітливим небом. Кудись і звідси літають вони й знаходять квіти і, можливо, навіть з того чадного аеродромного поля також беруть нектар... Дерев'яний стандартний будиночок господаря на відміну від інших — утвір фантастичної яскравості, весь він обмальований величезними квітами-медоносами, зображенням вуликів різних систем, уквітчаний величезними бджолами, крилатими, радісними, що то кубляться в пелюстках, то линуть у польоті... А перед будиночком коло в'їзду, мов своєрідний тотем, вмуровано білий камінь, і на ньому теж намальовано бджолу, що мовби сама себе рекламує й запрошує до будиночка люд:

«Пліз, якщо хочете придбати баночку меду...»

Досить вдала думка — розмалювати котедж до самого даху квітами та бджолами. Реклама найпоетичніша, мабуть, на весь континент.

Мешкає тут Френк, бджоляр і рибалка. Старий негр, товстий, огрядний, з лицем глянцювато-темним, аж сизим, вдачею не дуже привітний, не схильний до марних розмов. Та ще, здається, трохи й недочуває, хіба не оглухнеш під цими вічними аеродромними гуркотами. Людина діла, колишній корабельний механік, крім того, що має пасіку, ще й лагодить двигуни до човнів та яхт, у нього можна дістати свіжих лобстерів і копчених вугрів, завдяки чому невеличка Френкова ферма зажила на узбережжі широкої слави, і городяни, зокрема й працівники дипломатичних служб, котрі приїздять влітку на океан відпочивати, добре знають дорогу до цієї декоративної бджоли на білому камені біля Френкового котеджу.

Ніколи автомобіль Заболотних не промчить мимо Френка, хоч на хвильку, а зупиняться наші друзі перед подвір'ям самотньої людини. Навіть якщо їм від нього нічого й не треба, вони й тоді заїдуть, а цю безкорисливість старий найбільше цінує. Просто можна перекинутись словом, жартом, всеохопним отим о'кей, постояти маленьким товариством біля обмальованого квітами та бджолами котеджу, звернувши разом з господарем погляди в бік океану, де навіть у білий день з'являються дивні вогні: сліпучо-білі, алмазні, виникають розіскрені навстріч сонцю, а за ними два хвости чорного диму...

На перший погляд, вогні блищать наче непорушно, наче зависнувши на місці, та все ж вони помітно ростуть — то просто на вас, знижуючись, іде гігант-літак! Ось він реве до нестями над головою, проноситься над вами важким маслянистим черевом, з уже випущеним шасі, з рубіном сигнального вогника знизу... Сто тонн летючого ревучого металу! Виповнив гуркотом небо, стрясонув шибки, пішов на смугу... І так що дві хвилини несхибно, все по тій же невидимій, але чітко прокладеній повітряній трасі, що якраз прокладено її через ваші нерви, прямісінько через Френкове життя, через бджолиний його котедж. А потім напрям ревіння різко зміниться — тепер уже з боку протилежного, від аеродрому розженеться такий самий або ще більший гігант, супергігант, і піде на океан. Заболотний довго проводжає його очима, а жінки, приголомшені новим гуркотом, досадливо щуляться, вуха затуляють,— у Френка це викликає добродушну посмішку. Бо він до цих неботрусів призвичаївся, обвикся,— людина, виявляється, багато до чого здатна принатуритись. От слона були торік привезли з Таїланду до тутешнього зоопарку, що від аеродрому неподалік, гість із джунглів не витримав, так оскаженів від цих нестерпних йому гуркотів, що довелося вуха йому затуляти звукоізоляційними, спеціально для слонів зробленими навушниками. Френк розповідає все це, звертаючись, головним чином, до Ліди, певне, вважаючи, що такий персонаж, як слон у навушниках, найбільше підходить для дитячого сприймання.

Проревів реактивний, пішов, тане в блакиті, і тоді ви знов біля котеджу почуєте звук — інший, не травмуючий, а навпаки, заспокійливий... Почуєте на хвильку тиху музику бджоли.

На пасіці тридцять вуликів, один із них триповерховий, контрольний, він стоїть на вагівниці. Тут і папірець: щодня робиться запис, скільки грамів чи фунтів меду додалось у вулику. Поблизу пристрій, схожий на парник, тільки поставлений похило: непосвячений навряд чи зрозуміє, що це й для чого.

— Новинка, в мене в першого це ви побачите: сонце витоплює віск,— пояснює господар не без гордощів.

Оскільки Френк сьогодні в доброму гуморі, він дозволяє собі пожартувати, розповідає про якусь пані мільйонерку, що привозила сюди своїх бебі, котрі об заклад побилися, чи справді Френка бджоли не жалять. «Тож

гляньте,— переконувала вона їх,— не жалять! Бджоли його знають! Впізнають серед інших людей!»

— А воно більше я їх знаю,— всміхається Френк,— знаю, в якому стані не жалять: коли меду в них повно...

Небо над нами тим часом знову реве, здригається, стугонить усе, ніби металеве, а потім на якусь коротку часину стихає первісно, стихає блакитно...

— Слава твоя росте, друже Френк,— плеснувши друга по плечу, скаже Заболотний.— Ось мій співвітчизник, вчений-еколог, теж зацікавився твоїм промислом, більше навіть твоєю особою, ніж медом та лобстерами.— І, обернувшись до мене, Заболотний відрекомендовує господаря за всіма правилами: — Оце і є той легендарний Френк, що, подібно до свого фольклорного пращура, перегнав рій бджіл через увесь континент! Від океану до океану перегнав, не втративши жодної!

Френкові, видно, похвала до душі, він ніяковіє вдоволено. Руки в нього важкі, селянські. Не лише довколишні люди, а й кожна Френкова бджола могла б посвідчити, скільки цими руками перероблено протягом життя, яке в них, на вигляд грубих, є ласкаве, делікатне уміння...

Натуральні, без домішок меди Френкові, так само як і його океанські лобстери, популярні в цілій окрузі, від покупців відбою нема. Щоправда, не кожному відпускає старий із свіжого улову чи з дарів своєї загартованої гуркотами пасіки. Іноді скаже не криючись:

— Трохи є, але це я лишаю для містера Кирика. І тут уже не просіть, не наполягайте: Френк від свого не відступиться, зрештою, він має право віддати перевагу друзям, тим, кому хоче зробити приємність. Дружба за його поняттям — понад усе. Ні Френк, ні «містер Кирик», мабуть, не могли б сказати з певністю, чому вони, власне, заприязнилися між собою, чому після випадкової зустрічі коло цього білого каменя з рекламною бджолою виникли між ними довірливі людські стосунки, що перейшли в оце дружнє приятелювання. Отак: виникли, і все. Просто ніби з нічого. Бджоляр під боком в аеродрому та дипломат, що час від часу проїздить тут на берег океану та знову до міста,— начеб що могло бути спільного між ними, яка душевна нить могла б їх єднати? А втім, Френк чогось тужить, коли знайомець його довго не з'являється: нема містера Кирика, чогось давно за лобстерами не приїздив. Спершу Френк навіть

не знав, звідки родом цей сивий джентльмен, яке в нього заняття, яке ім'я. Знав тільки, що любить він їздити на великих швидкостях, надто ж коли сам, без нікого в машині,— жене, мало в повітря не злітає! Та якесь інтуїтивне почуття підказувало Френкові, що перед ним людина приязна й некорислива, а це для Френка найвища атестація, про кого б не йшлось.

Коли на подвір'ї чи коло білого «тотема» з'являється подружжя Заболотних, у Френка — дивна річ! — ніби й глухота зникає, він стає охочим до слова, показує Заболотним, хай і вкотре вже, свою пасіку, бо відчуває до себе з боку подружжя щиру, не вдавану прихильність.

— Маловигідне заняття,— скаржиться Френк, звертаючись більше до «містера Кирика», дає зиску в середньому десять центів на годину, такий це нектар, але ж...

— Отож-бо й воно! Хіба виміряєш, скільки це заняття дає нектарів для душі? — весело вигукує Заболотний.— Скільки і яких саме... Чи не так, Френку? Не самими ж зисками наш брат на світі живе!..

— Ми ось ніяк не діждемося, дорогий Френку, доки й наш колега Заболотний стане бджолярем,— звернеться Дударевич до негра.— Вам відомо, що це його хобі, вірніше — майбутнє хобі, якому він вирішив присвятити решту життя?

— А що, так і буде. Правда, Соню? Повернемось додому, і я одразу ж переключаюсь на бджіл!

Пісеньку про те, як Заболотний, опинившись десь там, на хуторі біля Диканьки, віддається цій своїй омріяній, хоча й недостатньо оціненій в сучасному світі професії, Тамара Дударевич чує не вперше, тим-то вона з поблажливим усміхом нагадує майбутньому пасічникові:

— Ви ж там і про нас не забудьте... З усіх своїх медів на нашу долю прибережіть найзапашнішого, квіткового! Та ще маточного молочка для косметики!..

— О! Як би мені хотілось побачити дядю Кирика в бджоляній кольчузі,— всміхається Ліда.— Неодмінно провідаєм вас на пасіці. Ми ж домовились, правда?

— Там ти його навряд чи впізнаєш,— застерігає Ліду батько.— Кирило Петрович там до невпізнання опроститься, сиву бороду відпустить, уподібнившись тим східним мудрецям, що йшли колись у гори й роками непорушно сиділи серед скель, заглиблені в самоспоглядан-

ня... Обличчя їм, як сказано в давніх книгах, обмивали дощі, вітер розчісував бороди, а руки їхні спокійно лежали на грудях, обвиті травами й квітами... Таким ось, Лідо, й Кирило Петрович перед тобою постане в незабарному часі... Чим не перспектива? Тренуватиме бджіл, шкрябатиме мемуари, сидячи, ніби якийсь маг бородатий, серед степу широкого на Вкраїні милій... Образ містера Кирика так і проситься засяяти сивиною в небесній колегії поряд із його степовим товариством — отими небесними хмарами «дідами»...

— Ловка казочка,— кидає Заболотна, здається, трохи ображено.— Слухаю вас і думаю: скільки років ви разом з Кирилом Петровичем в одній упрязі, а, по суті, крім служби, що вас єднає?

— Тьотю Соню, татко жартує,— Ліда цього разу стала на захист батька.

— Сумнівні жарти,— вже не приховувала образи Заболотна.

— Соню, ви мене не так зрозуміли,— заперечив Дударевич.— На своє виправдання можу сказати, що я навіть заздрю Кирилові Петровичу в його майбутній діяльності на ниві бджолярства. Але глядіть, люба Соню-сан,— знову вдався до жарту Дударевич,— щоб ваш чоловік, захопившись, та не розвів і вдома отих агресивних покручів бразільсько-африканської породи...

— О, то велика необачність,— догадується Френк, про що мова.— Сто разів треба було подумати, перш ніж іти на такий експеримент.

Тамара Дударевич сказала, що вона не обізнана з суттю цього експерименту, і їй спільно стали пояснювати, що у Бразілії шляхом схрещування виведено нову породу бджоли — гібрид місцевих бджіл і диких африканських. Був розрахунок різко збільшити медозбір, однак виявилось, що нововиведені відзначаються нечуваною агресивністю і до того ж плодючістю. Швидко поширились по країні, стали нападати на худобу й на людей,— зареєстровано ряд випадків, коли розлючені гібридні рої зажалювали людину до смерті!

— У Бразілії цих бджіл тепер бояться більше, ніж алігаторів,— ті хоч не літають.— Дударевич не обійшовся без дотепу.— А найгірше, що крилаті ці орди хай і поволі, та все ж неухильно рухаються з південної півкулі сюди, на нас, атакуючи все живе на своєму шляху. Нещодавно вони вчинили напад на якесь там провін-

ційне містечко і цілий день тримали в облозі його жителів. Так тривало, доки прибули в азбестових костюмах пожежники і пішли на бджіл з вогнеметами!

— Ти жартуєш? — з неспокоєм у голосі сказала Тамара.

— Я викладаю з преси почерпнуті факти,— холодно відповів Дударевич, а Заболотний, звертаючись до господаря, повів мову знов на веселій хвилі:

— Друже Френк, чи не доведеться нам з вами вирушати на переговори до тих агресивних бджіл? Треба ж комусь залагоджувати цей нечуваний в історії конфлікт людини з бджолою...

— Цього тобі тільки бракувало,— невесело усміхнулась Заболотна,— ще не навоювавсь...

— Френк, я певен, уміє с л о в о м замовляти,— сказав до Ліди Заболотний,— отже, все буде о'кей...

— А поки що, друже Френк,— звернулася до господаря Тамара Дударевич,— просимо прийняти від нас замовлення на лобстерів, якщо, звичайно, наловите. Погано ловляться? Так чи інакше, майте на увазі на наступний уїкенд... На прийомі, що нас жде, африканці теж, мабуть, частуватимуть лобстерами, але ті, що від вас, незрівнянні!

Доки ми розмовляємо, Ліда весь час тримається біля Заболотної, вслухаючись у важкі гуркоти літаків, що раз у раз розламують небо над Френковим котеджем.

Вже коли ми зібралися виїздити, Френк з помітною зацікавленістю подивився на дівчинку.

— Це та сама? — запитав він неголосно Заболотного.

Тамара поспішила відповісти, що справді це вона, ота, що «про неї нота була»...

Френк, насупившись, бубонить щось про те, що якби від нього залежало, то він знайшов би спосіб приборкати всю оту гангстерську нечисть, яка тероризує місто, парки й метро, а тепер, знахабнівши, нападає вже й на дипломатських дітей... По якійсь хвилі, звертаючись до Ліди, старий стиха радить їй бути обачною в місцях паркування, надто ж коли сама лишається в машині, щоб не забувала одразу защіпатися на всі кнопки зсередини, бо ж і там може з'явитися який-небудь психопат...

— Наша Ліда обачна,— каже до Френка Заболотна.— Тільки ось за домом дуже скучає... Та й решта всі... Коли настає день пошти, так малеча наша за годи-

ну вже товпиться біля того столу, де «Листи з Батьківщини»... А вони не щоразу ж бувають...

Дівчинка все ще слухає мовчки, а я дивлюсь на її русяву голівку з двома кісками й акуратно заплетеними в них кісничками (так були колись заплетені кіснички в Настусі-Анастасії), і мене чимось проймає тужливе почуття втрати...

Знову прогуркотів над нами низько літак, пробуривши небо ревом турбін.

— Мені шкода неба,— сказала Ліда до нас з якимось скривленим, ніяковим осміхом. Видно, це неспокійне, вздовж і впоперек облітане небо, щойно продерте летючим металом, викликало в дитячій вразливій душі щось і справді схоже на співчуття.

А Френк тим часом, відлучившись на хвильку, повертається до нас, тримаючи в руці баночку меду, на якій наліплена етикетка з ромашковою квіточкою — знак його скромної бджолярської фірми. Старий негр з доброю усмішкою вручає Ліді презент, пожартувавши, що нектари ці хоч і поруч з аеродромом добувались, однак пахощі мають все-таки нектару, а не петролеуму, тобто бензину...

Ліда, прийнявши дарунок, питає, чим би вона могла віддячити йому, людині, що без втрат провела рій бджіл через увесь континент?

— Коли поїдеш додому,— каже Френк дівчинці,— глянеш на вашу Дніпро-рівер, згадай тоді, що живе десь там, під вічними гуркотами, такий собі дідусь Френк чорношкірий, який, однак, добре розуміється на дружбі. Згадка твоя, дитино, буде йому найкращим віддарунком життя...

XXXI

Прийоми такого нагріву Тамара між своїми жартома називала: єгипетські ночі.

Як тільки вона із своїм Дударевичем вийшла з висотного ліфта на якомусь там стонадцятому поверсі, назустріч їй вдарили звуки тамтамів.

— Де ми? — звернулася вона до чоловіка.— Здається, нас тут чекають сюрпризи нечувані... Нарешті я побуваю в Африці!

Ноги їй одразу потонули в килимах, буйно пухнастих, ними встелено весь хол, переповнений світлом, залитий

ніби справді стосильним африканським сонцем. Бачила Тамара всього в житті, а от по таких килимах ступала вперше. Світлі, волохасто-ворсисті, вони сягали своїм волоттям трохи не до колін, тонути в них було приємно до лоскоту, хотілось брести й брести по цих сивих травах розкошланої ілюзорної савани.

В холі нікого, потужні канделябри освітлюють порожнечу, і лише здоровенний негр у золотих аксельбантах самотою стоїть серед своєї савани, досвідчено й мовчки оцінює вас: хто ви? Пускати вас до раю чи завернути геть? Широкі двері напіввідхилено, видно безкраїй притемнений зал, повен людей, звідти, з печерно низької глибини його, якраз і долинають звуки тамтамів. Всю просторінь залу виповнює гомін; у штучних лісових хащах, у відблисках червоного полум'я, що б'є від вогнищ, вдало імітованих чи, можливо, й справжніх, снують декольтовані дами в діамантах, чоловіки з келихами в руках, а згори плетиво ліан, гірлянди квітів звисають над цим збориськом чорних і білих бенкетарів. Зроблено все, щоб створити цілковиту ілюзію млостивої тропічної ночі, що мовби сама народжує пристрасть, збурює плоть, ночі, де довкола лісового кострища жителі джунглів, чорні оголені люди якогось тамтешнього племені, час від часу самі себе підбадьорюючи гортанними викриками, старанно звершують під бухкання барабанів свій ритуальний танець. Дійство відбувається, треба гадати, після вдалого полювання. Скільки фантазії, розмаху, шику!.. Десь аж у підхмар'ї, на головах ваших сталевих білдінгів — розблиски вогнищ, джунглі, гульба під звуки тамтамів, ось так!

Опинившись у цьому екзотичному залі, Тамара, дарма що їй не звикати було до прийомів різного рівня, відчула, як їй перехоплює дух від такої приголомшливої пишноти, гамірності, якихось мовби натужних невеселих веселощів цього понадхмарного вігвама. Їй стало жарко від пахощів живої тропічної рослинності й від безлічі поглядів, що, як Тамарі здалося, зацікавлено, а то й безцеремонно, зовсім не цнотливо звідусіль спрямовувались на неї,— тож, навіть не пригубивши хмільного, вона вже хмеліла від збудливих ритмів цієї незнайомої дикої музики, що нею сьогодні тут частує гостей заїжджий африканський диктатор. Де ж він? Треба з'явитись перед його очі, так велить етикет...

Швидко опанувавши себе, Тамара в супроводі Дударевича ступала по залу вільно, якось аж підкреслено вільно й ніби знехотя, ціною внутрішньої напруги здобуваючись на легкість, линула в повітрі, мов сама грація, для сторонніх поглядів ні натяку скутості чи остраху не було в ній — вона вміла в такі хвилини пропливти залом з виглядом королеви! Хай кожен нерв мов напнута струна, а зовні Тамара — самий спокій, безжурна чарівність, у ній, як нерідко в таких випадках, з'являється внутрішнє зухвальство,— гаразд, дивіться, обстрілюйте поглядами, я ж бачу вас наскрізь, бачу, в кого захват, а в кого заздрість викликає стрункa моя постать, і ці пругкі перса, і вруна вільно розпущеного волосся, котре так гарно спадає на мої плавкі плечі, що їх Дударевич називає античними. Я йду, недбало похитуючись, усміхаюсь до всіх і ні до кого, очі мої сповнені блиску й чарів жінки, що вміє кохати, і хто скаже, що ця блискуча місіс Дударевич, смаглява красуня, чиї усмішки, можливо, навіть сприяють її чоловікові у здобутті кар'єри, хто скаже, що ця шляхетно-тендітна жона дипломата знала колись таке трудне воєнне дитинство, з ночі коцюрбилась по чергах на зимових вітрах, тислася з картками за пайковим хлібом, а опинившись з матір'ю в степах Кулу́нди, вже тоді, бувши міською дівчиною, опанувала мистецтво одягання важкого хомута коняці на шию, навчилася сіяти й волочити, а при нагоді могла і лайнутися по-хлоп'ячому, коли той клятий трактор ніяк у тебе заводитись не хотів!..

— Ото їхня ексцеленція,— загледівши крізь публіку господаря прийому, шепнув Дударевич дружині.— А поруч — то старша дама з його гарему, кажуть, вельми впливова особа... Сподобайся їй!

В оточенні численної челяді, слуг та тілохранителів, освітлений зловісно червоними відблисками кострищ, чорношкірий можновладець стояв у парі із своєю маленькою дружиною в глибині залу під пальмовим віттям, полум'я хвилями відблисків грало на ньому, в'язи його темно лисніли, за спиною ексцеленції щось там шкварчало на величезних жаровнях, Тамара не здивувалась би, дізнавшись, що то смажать для гостей антилоп чи навіть справжніх носоро́гів! І хоч було відомо, що цей чорний велетень зовсім не простак, яким хоче себе подати, роз'їхавшись перед подружжям Дударевичів в білозубій усмішці до вух, хоч знала Тамара, що

стоїть навпроти неї не чорний лідер з відкритою світлою душею, а жорстокий убивця, віроломець і зрадник свого народу, «чорна маріонетка в руках білих монополій», як висловився про нього сьогодні, збираючись на прийом, Заболотний,— все ж Тамара змушена була, дотримуючись правил, відповісти і йому усміхом на усміх, більше того, навіть удати, що потиск його м'ясистої, пітливої, в діамантах на всіх пальцях руки вона приймає з приємністю, хоч насправді в цій комедії не було для Тамари нічого приємного, скоріш навпаки, їй довелось тамувати в собі щось схоже на відразу. А супутниця життя цього владики, маленьке, змучене створіння, що тулилось поруч свого узурпатора, безсловесно роздаючи гостям завчені усмішки, збудила в Тамари зовсім інше почуття, ця чорна африканська леді чимось одразу викликала до себе симпатію, може, що в розумних її очах крізь завісу благополуччя прозирав глибоко прихований смуток. Жалем і співчуттям перейнялася Тамара до цієї чорношкірої мініатюрної жіночки, коли, обмінявшись звичними, усталеними для такого випадку формулами люб'язності, вони на якусь мить зустрічно затрималися поглядами — віч-у-віч. «Яка, мабуть, ти щаслива — щось таке чи подібне, як здалося Тамарі, промовляли її прижурені очі,— хай не маєте ви ні алмазних копалень, ні фантастичних капіталів, що їх зберігають для нас іноземні банки, але ж не знаєш ти й тієї дикої сваволі, утисків душі, постійних принижень, серед яких минає моє африканське, знівечене цим тираном життя...»

А тиран був зараз сама люб'язність, в усмішці до вух, розгодований, спливаючи жиром, він поїдав Тамару масним своїм поглядом:

— Мадам, чи подобається вам наша музика?

— О, йєс!

— А джунглі наші вас не лякають?

— О ні!..

— Раджу скуштувати тієї он смаженини... Молода антилопа.

— Дякую, але я вегетаріанка!

Формальності прийому для Дударевичів, власне, на цьому й скінчились, глибокий діалог відбувся, після чого Тамара з Валерієм пірнули в людський вир, між дерева, перевиті квітами та ліанами. Тамара одразу відчула себе полегшено й нітрохи не образилась, коли Ду-

даревич її залишив, зачепившись біля котрогось там араба, бо й саму її одразу підхопили знайомі поляки, запропонували вибрати щось із напоїв, і вона взяла собі джин-тонік. Взагалі тепер можна було повестись вільніше, можна було, нарешті, відгукнутись до тих і до тих, комусь кивнути, з кимось пересміхнутись, а потім знов, опинившись у колі своїх дотепних польських друзів, дати собі волю насміятися всмак, вислуховуючи їхні добре приперчені каламбури, на які тільки згодом натрапиш десь у варшавських «Шпильках». Ось так поточити ляси, з кимось кокетуючи злегка, весело потовкти воду в цій дипломатичній ступі — це, одверто кажучи, Тамарі завжди було до душі. Давно минув той час, коли вона, щойно ставши дружиною дипломата, перед кожним прийомом хвилювалась, нервово тремтіла щоразу, з жахом уявивши, що зробить якийсь промах, порушить протокол, або з нею щось станеться конфузне в товаристві, щось скаже невлад і стане для всіх посміховиськом... Ні, тепер вона тут як риба у воді. І навіть цією екзотикою її не приголомшити, навчилася орієнтуватися блискавично, друзі знають цю її якість — з півслова, з півпогляду пані Дударевич визначить, хто є хто!

Однак ці невщухаючі гуркотливі тамтами, сповнені чуттєвості танці напівоголених людей у відблисках вогнищ, чиїсь веселі, заохотливі погляди, розсипи компліментів — все це збуджує, збурює в тобі гарячу, молоду кров. Джин-тонік, звичайно, хмелить, але ти лиш злегка захмеліла, думка працює ясно і гостро, ніщо не лишається для твого ока непоміченим, ти на льоту схоплюєш усмішки, розшифровуєш мигцем кинуті погляди, за словом нейтральним читаєш підтексти й двозначності, ти зараз так певна себе й жіночої своєї приваби, що, здається, тобі під силу зачарувати когось найвродливішого, будь-кого ти могла б завабити тут під ці збурливі, жагучі тамтами! Не страшать тебе й ці величні твої африканські суперниці, смаглошкірі молоді дружини багачів чи просто чиїсь коханки, наложниці, що, понад міру декольтовані, ревниво позираючи на тебе, з виглядом чорних королев пропливають сюди й туди по залу, викрутисті, сміливоокі, проносячи у вухах цілі маєтності, виблискуючи сяючими купами каратів на шиях, на своїх розкішних персах... Ні, їм тебе не затьмарити сяйвом каратів, ти сьогодні в блиску своєї чарівності, язик твій мов бритва, до того ж ти любиш

перед сном читати «пльотки о панях», дещо й звідти беручи на своє веселе озброєння. Всі знають: де ти — там весело! Вдало пожартувала тут, а тобі вже подають знаки звідтам, бо ти всюди бажана, перекинутись словом з тобою кожен вважає для себе мало чи не за честь. Мимохідь пустила бісики тонкобровому мексіканцеві, затрималась на хвильку із знайомим новозеландцем, та найдовше випало перебути в товаристві з японським подружжям, бо ця мила, в райдужному кімоно японочка (Тамара забула, як її звати) виявилась такою щебетухою, що слухати її вистачило б весь вечір, японочку цікавить, як там поживає дружина містера Заболотного і чи не забула вона своїх японських друзів, котрі досі згадують милу Соню-сан і завше їй будуть вдячні за той її великодушний, такий гуманний вчинок! Можна подумати, вся Японія тільки тим і живе, що співає хвалу Софії Іванівні за те, що колись їй вдалося добути ліки для кількох японських дітей, хворих на поліомієліт... Якщо вірити цій щебетусі, то японські матері ще й зараз підносять Заболотну-сан до небес!.. Розшарівшись, як квітка, японочка й далі щебетала б, однак, помітивши не без допомоги свого супровідця, що для Тамари ця тема стає надокучлива, вона чемно вклонилась, і те ж саме зробив її коректний, безмовний, захований у маску загадковості супровідець.

Беручи з піднесеної кельнером таці ще один джин-тонік, Тамара вловила на собі через голови застережливий, зовсім тверезий погляд свого Дударевича, який, поправляючи чорний метелик на білосніжному комірці, тим самим давав Тамарі знак, щоб вона не захоплювалась, щоб не забувалась, де ти є й серед кого... Одначе Тамара була певна себе, джин-тонік її тільки веселить, гріє душу, а голова залишається ясна, і язик зайвого не бовкне, бо вдачею і вишколом Тамара з тих, хто вміє говорити про все і ні про що, серед Тамариних приятельок вважається, що це саме їй належить веселий афоризм, котрий усім їм подобається: «Маємо все і не маєм нічого!..» Отже, все йде о'кей, Тамара в настрої, і хай які тут крутяться вири, а вона, мов добрий плавець, почувається впевнено на цих бурунах, весь цей людський крутіж її навіть розважає. Перед знайомими й незнайомими вона сьогодні постає такою, як і хотіла, вільною, розкутою, магнетично привабливою у своїй жіночності. Хоч встигла вже з багатьма тут обмінятись усміш-

ками й перекинутись словом, вона інтуїтивно відчуває, що очі її мовби самі шукають серед присутніх ще когось... Чи не отого сивого джентльмена, що з відстані всміхається тобі вітально й підбадьорливо? Заболотний з келихом у руці, якось молодо сивий, і сьогодні чомусь особливо елегантний, з виразом доброзичливості на блідому обличчі, саме розмовляє під навислими ліанами із жвавим кругловидим французом, що в минулому, як і Заболотний, теж був льотчиком, і це їх особливо зближує.

— Ось перед нами людина, «п'яна юнощами й надіями»,— сказав Заболотний, коли Тамара підійшла до них.— Ви, Тамаро, сьогодні просто в ударі!.. Всіх — наповал. Не тільки звичайні смертні, а навіть їхня ексцеленція, як було помічено, не залишилась байдужою перед силою ваших чарів...

Француз охоче підтримав Заболотного в його жарті:

— Дозвольте дізнатись, мадам, як вам удається полонити нас з першого погляду? Якою таємною зброєю користуєтесь?

— Трохи легковажності, трохи зухвальства та джинтонік на додачу — тільки й усього... А ви що п'єте?

— Ми, за звичаєм предків,— віскі з льодом,— сказав Заболотний,— тільки з роками доводиться трохи змінювати пропорції: менше віскі — більше льоду... Правда, Жане? — посміхнувся він другові.

— Я теж хочу випити віскі,— забажала Тамара, і тут, мов з-під землі, виріс кельнер з підносом, і вже наповнений кришталевий келих з чималою льодиною був у Тамари в руці.

— Сто лят! — глянула вона на Заболотного.— За всіх, хто нам дорогий...

— За дружбу,— сказав француз тихо й задумливо.— За все, що єднає... У нас з мосьє Заболотним виявились спільні друзі з полку «Нормандія — Німан»...

— І до того ж, друзі дуже близькі,— ствердив Заболотний.

На якусь хвилю між ними запанувало мовчання, кожному, видно, перемайнуло в думці своє, і в синіх очах Заболотного Тамара вловила той вираз, який не раз у ньому помічала,— крізь веселість проступав нерозвійний туман зажури... Щоб змінити цей настрій, вона жваво, майже на манір тієї японочки защебетала, як ще школяркою мріяла, щоб у неї закохався льотчик, висо-

кий юнак із сусідньої вулиці, що приїздив із свого небесного полку до матері у відпустку. І хоч Тамари він, здається, й не помічав, бігає якесь там дівчисько неповнолітнє, проте коли настала весна і бузок так розкішно цвів у їхніх палісадниках, Тамара пережила незабутнє, досі пам'ятає, як, задихаючись від хвилювання, від збуреної пристрасті, шукала в кетягах бузку квіточки на щастя, тобто з п'ятьма крильцями-пелюстками, схожими на ті познаки, що були в нього в петлицях. І таки знайшла, і з'їла, щоб задумане сповнилось!.. Однак дарма, що п'ятикрилу пелюстку з'їла, а льотчика того з сусідньої вулиці вона так більше ніколи й не зустріла в житті...

На Заболотного й на його французького друга Тамарина розповідь, здається, справила саме те враження, на яке вона сподівалась, обидва вони, либонь, вловили, що хоч і ділилась Тамара мовби з грайливості, мовби між іншим, давніми своїми інтимнощами, одначе щось і зовсім не грайливе відчувалось в її словах.

— Vouloir c'est pouvoir [1],— сказав Жан.

— О ні, не завжди,— заперечила Тамара, і якась хмарка раптом набігла на її чоло.

Дивлячись на Заболотного, Тамара вперше задумалась над такою важливою для себе річчю: чи вона колинебудь знала кохання? По-справжньому кохала когонебудь — чи ніколи й нікого? Були школярські захоплення, флірти студентських літ, випадкові спалахи, а потім отой скороспішний шлюб і звикання, звикання. Звиклась, призвичаїлась, співіснує, а де ж оте палке, всепоглинаюче? І враз, як від блискавки, сяйнуло їй: той єдиний, кого вона справді могла б кохати, ба навіть давно вже кохає, віддано й безодвітно, ось тут він, перед тобою! Єдине твоє кохання зараз за крок від тебе і водночас далеке й недосяжне, мов зоря...

— Сьогодні ви розгулялись,— чує вона знайомий голос за спиною. Це Дударевич, нечутно випливши з натовпу, вже стоїть тут як тут над її душею.

Тамара навіть не озирнулась на нього.

— А я і впитись би не проти,— сказала вона, звертаючись до француза, з викликом, весело.— Давайте за яку-небудь зорю!..

---

[1] Хотіти — означає могти *(фр.)*.

— Зоря зорею, люба, а нам пора,— нагадав Дударевич дружині, а Заболотному сказав, що вони зараз їдуть до них, щоб забрати доньку.— Може, й ти з нами?

— Ні,— і Заболотний послався на те, що він має ще тут побути, в них ось із Жаном розмова ще не докінчена...

— Я хочу поцілувати вашого друга! — засміялась раптом Тамара до Заболотного, й не встиг він нічого сказати, як вона уже чмокнула подивованого Жана в щоку, міцно й жагливо, і аж тоді дозволила Валерієві взяти себе під руку й рушила з ним до виходу.

Дударевич знав за Тамарою ці напади пустощів, бурхливих веселощів, навіть безпричинних, як йому здавалося, знав і трохи побоювався їх. Саме тому він і поспішив забрати від товариства свою, за його жартливим висловом, «хуліганку». Бо в такі хвилини Тамара могла витіяти щось зовсім непередбачене, екстравагантне, таке, що його не узгодити ні з яким протоколом. Зараз його «хуліганка» була саме в такому стані. Він бачив, що їй хочеться щось утнути, подражнити свого благовірного, пограти йому на нервах. І щонайдивніше, Тамара чи не найбільше йому й подобалась саме в такому ось своєму пустотливому збудженні. Дударевич намагався в душі навіть виправдати її, пояснити для себе Тамарині витівки, адже це, можливо, в неї своєрідна реакція на ті безлічі протокольних приписів, невідь-коли й і невідь-ким витворених умовностей, якими так багата дипломатська служба, котра в силу своєї специфіки, як Дударевич вважає, й не може бути інакшою. В кожному разі, нічого йому не лишалося, як тільки запастись терпінням та витримкою затискати нерви в кулак, коли бачив, що Тамара «завелась» і ладна була пуститися берега, пірнути в розкіш утіх, а далі хоч хай там що!

У холі вона, підібравши в присутності того здоровенного негра-портьє свою вечірню, всю в блискітках, сукню, навмисне заходилась бродити по неймовірної пишності килимах, бродила по них, пухнастих, мов по диких сріблястих травах своєї далекої Кулунди, весело пояснюючи негрові, що добре було б у цих степових ковилах впасти та ще й покачатися, тільки б знати їй, чи протокол щось подібне дозволя... Опинившись у ліфті, вона замість кнопки «даун» (вниз) намагається натиснути «ап» (угору), бо, бачте, воліє, щоб її понесло звід-

си в самісінькі небеса, кортить їй побувати на самій маківці цього сталевого білдінга, відчути, який вітер гуляє зараз там, на найвищій точці планети, і яким звідти видається людині це створене нею урбаністичне пекло, його нічна безодня з тріщинами вулиць, де навіть цілому легіонові сміттярів не вдається підтримувати чистоту. Зрештою Дударевичу після борюкняви таки вдалося дати ліфтові потрібний хід, і, доки їх несло вниз, він все не випускав Тамару з обіймів, щоб ця його навіженка не могла скористатися кнопками.

Коли вони, відшукавши свою запарковану в сусіднім кварталі машину, опинилися в ній, Тамара виставила нову забаганку:

— Поїдемо дивитися наркоманів!

Дударевич пробував отямити її, що за дурниці, що, мовляв, за нездорова пристрасть...

— Ні, їдьмо! — наполягала вона.— До того ж це якраз у твоєму дусі!

— Що ти вигадуєш?

— А за екватором чим ти мене розважав, коли ми тільки побралися? Поїдем та поїдем, люба, дивитись контрасти! А це хіба не контрасти? Їдьмо, бо пішки піду!

Сперечатися з нею в таких випадках марно. Тож нічого Дударевичу не лишається, як їхати в район тих сумнівної слави місць, де вечорами виповзають на світло неонів різні невдахи, всілякого роду віщуни, засліплені містичними видіннями, фанатики, психопати, покидьки, а то й просто шахраї, пройдисвіти, що спекулюють на почуттях людей знівечених, змучених самотністю, охоплених тугою за втраченим чи й незвіданим ніколи людським теплом... В районі хмарочосів біля будинку, що тьмаво вилискує при нічному освітленні чорним алюмінієм та бронзовим склом, Тамара велить своєму водієві пригальмувати, бо тут цікаво, на тлі хмарочосу виділяється чималий гурт молодих людей в довгих жовтих одежах, з-під яких видно босі ноги... Ці дивні, мовби неземні, люди сходяться тут вечорами, щоб разом наспівувати санскритські молитви-мантри, вони й зараз, ритмічно похитуючись, приплескуючи в долоні, саме тягнуть якийсь духовний гімн, звернувши збуджені погляди в небо, що десь там їх нібито чує і жде. Нараз перед ними з'являється бритоголовий, з акулячим ротом віщун, він теж у жовтому балахоні, це, вид-

но, кумир, ось він уже щось проповідує, раз у раз пристукуючи піднятим над собою бубном, сердито кличе присутніх в геть інший світ...

— Гуру чи просто шаман? — мовила Тамара й, звелівши зовсім спинити машину, стала прислухатись.

В проповіді йшлося про «невідомий порт», що десь існує в горах, в Андах чи Гімалаях, і до якого на зустріч з пришельцями з космосу ці молоді люди мають добутись в надії вблагати, щоб «ті» взяли їх «на борт»... Бо ж незабаром має з'явитись з позаземних цивілізацій армада НЛО спеціального призначення — врятувати біологічний вид, близький до зникнення, і, якщо хто врятується на літаючих дисках, то тільки найправедніші та найдосконаліші — атланти сучасних атлантид, всього кілька тисяч позначених породою юнаків та дівчат... Відібраних буде відправлено в іносвіти, де вони перебуватимуть тисячу літ в стані анабіозу, повернуться ж на свою планету аж тоді, коли вона після спопеління й самоотруєння заново вкриється буйними квітами й зазеленіє свіжими, незайманими лісами...

— Ну, годі, все ясно! — твердо сказав Дударевич і повів машину далі.

Просуваючись між ущелинами білдінгів, він незабаром вивів авто на ту розкішну, мовби юпітерами освітлену вулицю, що в усьому місті вважається найяскравішою, ця стріт справді зустріла їх невтомним танцем-буянням реклам, мигтючим хаосом вигадливих комерційних вогнів. Дударевичі опинились наче на якійсь ярмарковій шаленій магістралі, де все наввипередки закликало їх, заманювало, кричало й умовляло, змагаючись у винахідливості своїх спокус, обіцяючи море насолод. Звідти вас гукають, заманюють своїми делікатесами східні ресторани, а з того завулка світляні табло сповіщають про вихід на екрани нового порнографічного фільму, а з величезних, наповнених сяйвом вітрин, скільки їдеш, все тобі усміхаються елегантні діви-манекени, чиї стрункі ноги, оголені плечі, здається, дихають життям і теплом незгірше від справжніх, людських... Вуличний художник з бородатим страдницьким обличчям, кінчивши роботу, збирає своє причандалля та намальовані за день етюди, декотрі з них Тамара бачить не вперше — зовсім непогані роботи, а придбати їх чомусь ніхто не поспішає... Під вітриною, просто на тротуарі, на ошматті газет лаштується до сну старий

безпритульний у лахмітті, нуждар, приреченець, заживо викреслений із життя... Дударевич кривився, не приховуючи від дружини свого невдоволення, його аж млоїло від спертого духу вентиляторів, що гнали звідкись перегоріле повітря та неприємні запахи кухні...

Тамара все наче ждала чогось.

— Наркоманка! — раптом схопила вона Валерія за плече... — Пригальмуй! Їдь поволі!

Послухавшись, він повільно вів машину понад самим тротуаром, а Тамара з жадібною цікавістю і водночас з жахом дивилась на ту високу, випростану, що якось гордовито йшла уподовж вітрин. Не звертаючи ні на кого уваги, йде величаво, в дорогій шубі нарозпаш, з каштановим, красиво розпущеним на плечах волоссям, ступає така струнконога, зверхньо байдужа до всього довкіл. Робить кожен крок сягнисто, красу грудей несе ні для кого, бо ж нема ніде тут гідних її! Хода вольовита, в широко відкритих очах відстороненість, незмигна спрямованість кудись уперед, до інших світів, до якихось, може, райських видінь, героїном нафільмованих візій...

— В неї шуба з канадської норки! — скрикнула з жахом Тамара.— Точнісінько, як у мене!.. Який збіг... Ні, з мене досить! Додому! До Заболотних!

Ніби видихнувшись, Тамара знеможено відкинулась на спинку сидіння й мовчала всю дорогу, озвалась, аж коли вже піднялись до мешкання Заболотних.

— Як Ліда? — запитала Соню, тільки переступивши поріг.

— Не хвилюйся,— сказала Заболотна, перехопивши повний тривоги Тамарин погляд, яким вона гайнула по кімнаті.— Спить, вмостившись на канапі в Кирила Петровича... «А дитиночка — мов зориночка», ба, як розшарілася,— додала вона, коли обидві зупинились над Лідою.— Недавно заснула, все ждала вас... Як там хоч було?

— Потім, потім,— Тамара, не скидаючи шуби, стояла, дивилась на доньку, а за якусь хвильку, вернувшись до вітальні, так у шубі й сіла до столу.— Ні, я таки погана мати. Знову підкинула вам дитя, як зозуля, а сама гайда розважатись... Грішна мати!

«Аж ось коли прокидається в тобі материнський інстинкт»,— порадувався в душі Дударевич і, загледівши

на канапі розкриту валізу, в іронічній своїй манері звернувся до Заболотної:

— Вже в Союз пакуєтесь, Софіє Іванівно? Чи не рано?

Для Дударевича не було несподіванкою, що колега його має терміново відбути у відповідальне відрядження, одначе йому захотілося чомусь вдати, що для нього це новина.

— Куди і в яку дорогу — ви ж знаєте,— з досадою відповіла Заболотна згодом.— І що дорога ніяк не додому...

Схилившись над валізою, вона стала знов перебирати дорожні речі — напрасовані чоловікові сорочки, улюблені його краватки, потертий несесер, колись кимось йому подарований і з яким Заболотний все не може розлучитися, та ще томик «Кобзаря», що його господар завжди бере з собою в далеку дорогу.

До Тамари мовби тільки зараз дійшло, чим то Заболотна заклопотана... Вона аж скинулась:

— Як? Знову в дорогу?

— Виходить, що так,— глухо відгукнулась Софія Іванівна.— Меншого не знайшлось...

— Звідки це виникло? Чому? — метнула гнівний погляд Тамара на Дударевича.— Знову замість когось?

— Як завжди,— ображено мовила Заболотна.— В останній момент хтось там за станом здоров'я не зміг чи просто вважав за краще для себе ухилитись, то кому ж летіти? Звісно, Заболотному.

Дударевич підійшов до телевізора, знехотя увімкнув,— на екрані з'явилося якраз те, на чому він знається: авторалі! В диких швидкостях, здіймаючи кушпелу, шаленіють на якихось пустирищах ще одні автомобільні гонки... Влаштувавшись на стільці перед телевізором, Дударевич сказав Софії Іванівні:

— Зв'язався він з тим ЮНІСЕФом... Я ж йому говорив... Міжнародний дитячий фонд всіх, Соню, не зарятує. Там посуха, там голод, там урагани, а на алмазних копальнях та в уранових руднях, за деякими даними, використовується навіть праця дітей. Найдешевша, по суті, рабська праця маленьких чорних невільників... А верховоди компаній, концернів не люблять, коли хто пробує зазирати в їхні справи. О, як вони не люблять сторонніх очей!..

— Таж треба комусь за дітей заступитись? — здивовано звела на нього очі Заболотна.

— При бажанні він міг би цілком законно уникнути відрядження.

— Не з тих він, що уникають! Це ж вам добре відомо.

— Запевняю вас, Софіє Іванівно, для нього цей політ такий же не обов'язковий, як, до речі, і ота їхня подорож до Мадонни...

Заболотна випросталась, примружилась гнівно:

— І саме тому, що цей політ для нього є продовженням т і є ї подорожі, він летить.

— Софіє Іванівно, як треба вас розуміти?

— А так. Що він вирішив, то вирішив. І не будемо більше про це.

— Тільки хай не летить над Бермудами,— задумливо сказала Тамара, не зводячи погляду з фотокартки молодих усміхнених льотчиків на стіні. Сиділа в шубі нарозхрист, у позі недбалій, мовби перебувала зараз у якомусь сомнамбулічному стані.— Річ у тім, що над Бермудами... з у п и н я є т ь с я ч а с. Він там просто зникає...

XXXII

Після африканського прийому Заболотний заїхав до мене в готель. І ось ми сидимо на тридцять п'ятому поверсі цього урбаністичного щільника в одній із його тісних, з низькою стелею кліток, де тебе оточує зручна й практична синтетика, де все ніби для людини є і все ж чогось найістотнішого бракує. Є холодильник з різними соками, і біленький телефон на столі, і біблія, і кондишен, що жене потрібне для ваших легенів повітря, є навіть віконце, до того ж не зашторене спущеними жалюзі, бо ж по той бік ніхто по тобі не вистрелить, адже там, за вікном, зовсім ось близько, глуха, закопчена сторічною сажею стіна, крізь яку ні сонце не проблисне, ні вітер не продме. Ніколи не побачити звідси, як блакитніє небо, як на зорю вранці займається чи як надвечір під обрій лягає густо-червона вишнева стяга.

— Ти щасливий,— каже Заболотний, влаштувавшись на канапі й дістаючи сигарети з незмінними пірамідами та верблюдом, хоча при мені не раз обіцяв Соні кинути палити, запевняючи, що цілком свідомий того, що коли відмовиться від сигарет, то стане безсмертним.

— Що я щасливий, це, звичайно, приємно почути, але чим же я такий щасливий? — запитую друга.

— А тим, що за кілька день будеш уже вдома. Дніпро-рівер під крилом тобі сяйне, а ця готельна клітка з її невитравним духом синтетики тільки в згадці вирине, коли писатимеш мемуари.

Заболотний чимось помітно збуджений, внутрішньо схвильований,— я давно його не бачив таким. Розповідає, що він тільки-но оце з прийому, був на гостині в одного диктатора з джунглів. Тепер і ці, розгодовані біля корит монополій квіслінги, скороспечені вельможі навчились подавати себе публіці досить ефектно: ось і для цього прийому вибрано готель найфешенебельніший, де мають звичай зупинятися мультимільйонери та президенти, в залі створено цілковиту ілюзію джунглів з криваво-червоними, якимись аж зловісними вогнищами, з несамовитим гуркотом тамтамів... Вся ця екзотика, дикунський шик, вульгарно-розв'язна поведінка напівоголених чорних красунь, обсипаних діамантами, і їхній самовпевнений диктатор, оточений блюдолизною тубільською знаттю, повторно розбагатілою на алмазних копальнях та уранових рудах,— не це, виявляється, найбільше вразило Заболотного, такими речами його не здивуєш, вразило інше. Адже прийом було влаштовано — такий збіг! — саме в тому залі, де свого часу тутешня знать вшановувала учасників бомбування Хіросіми, даючи банкет на честь матері старшого з офіцерів, іменем котрої — теж який цинізм! — було названо той апокаліптичний літак з атомною бомбою на борту.

— Ти цього не знав? А їх не посоромились вітати тоді, як героїв,— повільно розповідає Заболотний,— хоча ті, охоплені містичним жахом, «герої» з молитвами й прокляттями тікали від власного злочину, від ударної вибухової хвилі, яка гналася в хіросімському небі за ними, мов розплата самої судьби... «Боже мій! Що ми наробили?..» — записав один із тих, що перед самим вильотом так ревно слухали в тропічній темряві напутню, безмірно блюзнірську месу із уст свого армійського капелана... «Що ми наробили?» Йому не ясно — що? Найбільша руїна світу була створена за мить! Пекло розверзлось під вами палаюче, що аж кабіну вашу виповнювало гидким багровим світлом, можливо, навіть схожим на те, що тільки-но багровіло нам у залі дикунського цього прийому... З усіх прийомів сьогоднішній для мене виявився найтяжчим,— Заболотний дихав незвично схвильовано.— Намагався забутись, відволікався,

реагував на чиїсь дотепи, а воно потім знов накочується, терзає душу: та що ж це таке? Чому цей збіг? Чому так швидко забуто жертви, живі «огарки» людей, чому? Ніби й нема вже отих довічних калік, що ми їх бачили з тобою в японському атомному лазареті?

— Цих «чому» та «чому»,— кажу до нього,— можна б називати без кінця. І в різних сферах...

— Ти маєш на увазі свої екологічні проблеми?

— Їх теж. Хоча вони такі ж мої, як і твої.

— Це правда. Планета неподільна, кожен із нас за неї відповіда. Хіба не торкаються й нашої психіки оті токійські електронні табло, які зараз десь-там оповіщають людей про ступінь забрудненості повітря, силу шумів міських та кількість аварій на трасах. Соня моя, скажімо, не може чути навіть мисливського пострілу... Вважає дикістю, що він узаконений. Уявляєш: вечір-казка, зоря цвіте на півнеба, а на озерах пальба, канонада...

— Що їм Червона книга? А це ж книга звинувачень... І щодалі вона росте й росте...

— Потрібне щось кардинальне, повсюдне,— нахмурює чоло Заболотний.— Ліси планети, хіба такого вони потребують догляду? Ріки, що колись їх називали пречистими, а тепер... Є вчинки, котрі сьогодні мають сприйматись як колективний гріх людства, тільки так! І кожен з нас має взяти на себе частку покути, кожен має пройнятися думкою, що ти вартовий планети, відповідаєш на ній за всіх і за все, інакше... інакше...

Я подав йому склянку води. Мене стривожила надмірна його блідизна і ця збудженість, теж надмірна і йому не властива... Лише зараз я помітив, як у ньому нуртує все, і подумалось: які в мого друга вкрай розшарпані нерви, якщо вже він дозволив собі тут скинути з себе свою постійну зовнішню стриманість, майже безжурну оту о'кейність. Надпив води, і з обличчя його зійшла гримаса страждання, яку він, мабуть, тільки у цій сірій клітці тридцять п'ятого поверху дозволив собі не приховувати. Я сказав, що пора б йому справді подумати про відпочинок, розпружинитись, зміцнити нерви, і він при цих моїх словах так раптово, знайомо й тепло всміхнувся: знову переді мною був Кирик Заболотний!

— О'кей,— мовив він уже веселo, ніби перед цим замить і не був таким, яким був.— Справа в принципі ви-

рішена, сподіваюсь, наступного літа зустрінемось вдо ма. Будь певен, що побачиш і мене, як Романа Винника, в бджоляній кольчузі.

І все ж мені було чимось щемливо, аж боляче на нього дивитись. Бо влада літ — це таки влада... Не той і Кирик. І лише з його юної, нестаріючої усмішки деколи проблискувало до мене те, що було і що ніколи більше не вернеться...

Запаливши сигарету, він несподівано вдарився в лірику:

— Гай-гай, аж де вони зустрілися, пасльонові діти! Вже й верби ті наші старезні по балках порубано, де солов'ї гніздились... Колючу акацію насадили по глинищах та яругах... В Чернечій балці навіть лисиць бачили, так її всю заліснили...

— Заліснили, щоб ерозію припинити,— кажу я.— Ще якби припинити ерозію в стосунках людських, не дати руйнуватись тому, що дороге... Мабуть, не даром в людині виникає бажання час від часу занурюватись у світ дитинства... Бо там світ совісті й чистоти.

— А як ми тоді залишали Тернівщину... Пригадуєш, як бабуся з Ялосоветкою стояли коло млина...

Цього вечора згадав він чомусь робітфак, нашу студентську юність в парусинових черевиках. О, як ми їх нафабрювали зубним порошком перед тим, як іти в гуртожиток до дівчат!.. Згадав і той день, коли ми, здаючи норми ГПО, пішли стрибати з парашутної вишки.

— Як я ждав того дня! — ожвавлюється мій друг.— Стою на вишці, весь у лямках, зібрався з духом... Готовий до стрибка, роблю крок назад, щоб розігнатись, і раптом чую: «Пішов!» — і стусан у спину! Це той інструктор-мурло вирішив, що я злякався, тож і турнув іззаду, щоб піддати хоробрості! На очах у дівчат зробив мене страхополохом!.. Образи тієї досі не можу йому забути. Ох і мурло ж, дуб дубом! — з усмішкою лається Заболотний.— До нього навіть не дійшло, що позбавив мене щастя з власної волі, не з чиєїсь принуки, кинутись у повітря, пережити свято духу, перше блаженство польоту...

— Чи не на зло йому й льотчиком став? — з жартом запитую Заболотного.

— А що ти думаєш? Може, й це мало значення,— не прийнявши жарту, відповідає він.— Принаймні, саме після того конфузу я негайно записався до аероклубу.

— І ось відтоді все ще перебуваєш у польоті... Гадаю, ти ж не нарікаєш на те, як склалось у тебе життя?

— На долю не скаржусь... Пройти крізь жорна літ, витримати всі перевантаги, о, друже, ми з тобою знаємо, що це таке... І мене дивує не те, що буває людина знівечена, викривлена, збита з ніг, дивує інше: як, незважаючи ні на що, всупереч всьому тому, людина зрештою знаходить в собі силу знову піднятись, видобутись з-під тих жорен, зводиться, випростується душею й тілом і знову припадає до того істинного джерела, чистого й світлого, яке тільки й робить її людиною...

— Всього, всього нам дісталося від життя, це правда,— кажу.— Багато чим можна гордитись, а про щось би хотілось, може, й забути... О, якби молодість знала!..

Заболотний мовчки дивиться в стелю, заглиблений у власні думки.

— Це так,— чую згодом його,— і польотів було, і приземлень... Часом сміялись над тим, над чим не треба було сміятись. Вклонялись тому, що було не варте поклонів. Крізь які хащі блукань, засліплень доводилось продиратись людям нашого покоління, а що не кажи, рух ішов таки ж по висхідній! До прозріння, до істини вів, чи, образно кажучи, до відкриття кожним своєї Мадонни...

— Снаги додає пізнання. Та тільки літа біжать... Бачу, й ти втомився?

— «Жить на пределе» — ти чув такий вислів? — після мовчанки поглянув на мене Заболотний.— Було таке motto в ужитку серед хлопців нашої ескадрильї. Весь час перебували в найвищій напрузі, на грані, на межі.

— Десь я читав, що ні в кого з фронтових льотчиків під час польоту не зафіксовано інфаркт... Ти як вважаєш — це відповідає істині?

— Принаймні, я не пригадую в нас жодного такого випадку... Навіть тяжкопоранений, навіть поранений смертельно — і той кінець кінцем дотягував до аеродромного поля... Вмирали після, але не в польоті.

— Отже, наука могла б сказати, що в польоті людина межує з безсмертям?

— Жарти жартами, а доки летиш, напруга нервів справді, видно, така, що її не просто здолати... І загалом у людині багато загадкового... Якщо вірити йогам та льотчикам фронтовим,— посміхнувся Заболотний,—

людина має в собі потенціал можливостей просто-таки фантастичних, до глибини ще ніким не досліджених...

— Соня казала, що після тієї японської аварії тобі було заборонено літати? Навіть у ранзі звичайного пасажира?

— Торік під час відпустки вперше прорвався в небо! Можеш уявити, як це льотчикові після тривалого нелітання знов опинитися на борту, хай це всього лиш АН-24... Так себе відчув — ну, справді ніби вперше. Співати хотілось, ей же ей... Ще й не злетіли, а вже струменем повітря погнало, бачу, як вітер жене, хвилює під крилом аеродромну траву... «Соню! — кричу.— Дивись!»,— а вона тільки сміється... До речі, як це вона там, вірна моя Хранителька?.. Дозволь потелефонувати.

Розмовляючи з Сонею по телефону, Заболотний час від часу хмуриться:

— Знаю, знаю, голубко... Все буде гаразд. Про зміну рейсу мені ще вдень в секретаріаті сказали.— І, поклавши трубку, різко обернувся: — Лечу ж! Замість би додому, лечу на чорний континент.

Для мене це була цілковита несподіванка. Адже останні дні тільки й мови було, що Заболотні, вже вибувши тут своє, ось-ось мають повернутися в Союз, додому, до тих своїх міфічних бджіл, що завжди викликають усмішку присутніх, і раптом...

— Це остаточно?

— Обговоренню не підлягає. Місія конче важлива. Мені, зрештою, не звикати: політ так політ, а от Соню жалко,— каже Заболотний,— вона зовсім уже настроїлася додому. Дружинам нашим взагалі дістається... А через них уже й нам... Коли довго доводиться перебувати у відлучці, у якомусь відрядженні, то найбільш дошкуляє тобі все-таки це: а як вона там? А що з нею? Надто ж коли в таку яму попадеш, що й зв'язатися з домівкою неможливо, ніякої звістки не маєш... Ось тоді, мабуть, найгостріше відчуваєш себе моральним боржником перед нею, перед найближчою для тебе людиною. Все життя вона присвятила тобі! І здібності, й сили, і щедрість душі, вміння, турботливість — все віддала тобі й дітям, на все пішла, від чогось, може, омріяного відмовилась, щоб кочувати з своїм вічним мандрівником, ділити все, що на його долю випада.

Мені аж дивно було чути його, завжди стриманого, закутого в захисну оболонку гумору, в цих несподіва-

них, навіть інтимних відвертощах, у звіряннях про те, як часом винуватим почувається перед Сонею, бо ж далеко не завжди бував достатньо уважним до неї, прикрощів завдавав, навіть не помічаючи цього,— такі речі чомусь найчастіше й зринають перед далекою дорогою... Скільки разів забував на роботі за своїми службовими клопотами навіть зателефонувати їй, запізнювався, десь сміявсь, жартував за коктейлями з людьми, по суті, сторонніми, а вона, людина найближча, найвідданіша, в цей час все ждала тебе і навіть не завжди вважала за потрібне потім тобі дорікнути... Є люди ніби одного-єдиного почуття, і були б вони, може, навіть примітивні у своїй одноемоційності, якби це почуття не було любов'ю!.. Він говорив про це самозаглиблено, ніби вперше така змога йому з'явилась,— вдивитися в себе, поза метушнею буднів спробувати докопатись до суті, і ось тут, у цім випадковім готельнім номері, він мовби відкриває для себе самого ж себе і всю неоціненну цінність близької для нього людини, матері його дітей,— відчувалось, як повінь гарячої ніжності, несподівано нарінулої подружньої вдячності зараз переповнювали його всього...

— Жаль,— говорю,— що Соня не чує зараз цих твоїх покут...

— Хочеш, поїдемо до нас пити чай? — запропонував він, встаючи.

— Ні, дякую: час пізній.

— Ну, дивись... А для нас пізнього часу нема. Не забувай, що ми зараз перебуваємо від Тернівщини на протилежнім боці планети, а там ще сонце світить щосили...

Випростаний, підібраний, навіть повеселілий, він поклав мені руку на плече, на мить затримавши її так.

— Вітай Тернівщину. Кожну стежку, кожну травинку вітай... Зорі наші вранішні і вечірні....

— Що за мінор? Ти ж скоро й сам вдома будеш?

— Буду, буду, але вітай...

І, всміхнувшись, рушив до виходу...

XXXIII

Ранок погожий, погода літня, біля будинку місії друзі проводжають Заболотного. Приємно було бачити, що в нього тут стільки людей близьких і приязн-

них, здебільшого молодих, але таких, що побували в світах і знають ціну старшому сивому колезі, і якщо й дорослі, а особливо діти, бажають зараз Заболотному щасливого польоту, то це не просто з чемності, відчувається, що йде це в них від самої душі. День робочий, і в аеропорт можуть поїхати не всі, хто хотів би. Крім дружини, яка нічим не виказує перед нами смутку розлуки, Заболотний дозволяє проводжати його до аеропорту й мені, як «представникові Тернівщини», та цій мудрій, зараз на якихось думках зосередженій Ліді разом з її жвавою матусею, котра жартома запевняє, що без неї аеродромна служба дозволу на виліт не дасть.

Отже, Заболотний летить!

Уже й плащ перекинутий через руку, аташе-кейз у руці, і сам він, наш містер Кирик, у доброму гуморі, то з тим, то з тим із малечі жартує, вирізняючись зростом — високостеблий, як петрів батіг,— цвіте сивиною над усіма, хто його біля місії проводжає.

За кермо б'юїка сідає Софія Іванівна, це вона робить уперше після тривалої перерви, спричиненої дорожньою травмою, і друзі її поздоровляють: нарешті авто в руках справжнього водія, що має належну пошану до правил! Поруч з дружиною сідає Заболотний, ми втрьох —на задньому сидінні, і вже за якусь там хвилю опиняємось у потоці машин, у каньйоні вулиць, де сьогодні панує безвітря і низько висить смог, цей темний туман, що до нього, певне, і за сто літ не звикнеш.

Б'юїк наш ледве повзе, вулиці запруджені безліччю машин, Заболотна дивується:

— Ще більше їх стало, чи що? І до годин «пік» ще ж далеко...

Автомобілі йдуть крилом до крила, упритул, здається, ми ось-ось когось тернемо, притиснемо чи, навпаки, нас хтось притисне, і тільки захрущать наші фари й підфарники, одначе Заболотна справді виявляє тут водійський хист, є в неї чуття, необхідне саме для таких ситуацій: кожен звільнений сантиметр вона одразу ж використовує, авто в її руках з якоюсь грацією уникає, здавалось би, неминучого зіткнення, поволі, але неухильно просовуючись далі й далі.

Ці раз у раз виникаючі затримки, раптові зупинки, що здаються безконечно довгими, і ще довші стояння перед світлофорами потребують сталевих нервів, і вони, безперечно, у Софії Іванівни є, сталь і ніжність, без

сумніву, в ній поєднались. Від Тамари Дударевич вже чуємо прокляття цій дорожній тисняві, а з уст водійки ні слова докору чи невдоволення, ніби так і повинно бути,— що ж на обставини нарікати? Через тунель не їде, щоб Ліда не зомліла, як це одного разу сталося з нею торік, коли в котромусь із тунелів було утворилась величезна пробка і рух довго не вдавалося відновити, тож від вихлопних газів навіть декотрі з дорослих людей стали в тій тунельній норі чадіти й непритомніти. Однак і по цій верховій дорозі рух нам коштує нервів, все ніяк не вдається видертися з тисняви, потік, диктуючи свої закони, несе нас зовсім не з тією швидкістю, якої нам треба, щоб вчасно прибути в аеропорт.

А в передмісті, де, здавалось би, повинно було попросторішати, перед світлофором у центрі площі весь цей пливучий сталевий льодохід і зовсім спинився, незрозуміло завмер в усіх напрямках, наче натрапивши на якусь непробивну запруду. На самому розхресті доріг це несподіване: стоп! Чого? Яка причина? Різне можете думати, але факт той, що пробка! Та ще яка! Водії виглядають з кабін в цей і в той бік — кінця-краю машинам не видно, самі сталеві їхні спини блищать.

— Не пробка, а суперпробка! Ось вам привид майбутнього,— зауважує Тамара Дударевич, а доня її додає, що це щоразу так, надто ж коли поспішаєш... Застряли, здається, надовго. І це вже коли до аеропорту рукою подати...

— Що ж буде? — запитує Ліда невідомо кого.

— Що буде, те й буде,— відповідає Заболотна з терплячим спокоєм.— З судьбою не напозиваєшся... Ждатимем.

Та хіба ждати — це для Заболотного, хіба ви не знаєте його вдачі?

— Треба, братці, розвідати...

Не встигла Соня й заперечити чи схвалити, як він уже шугнув між машин, цибатий, сягнистий, подався за своїм звичаєм вперед з'ясовувати: що там? Таке враження, що він пішов просто по машинах, по різнокольорових лакованих отих залізах — бачимо у віддаленні осяйну його сивину й бліде, з виразом цікавості обличчя, коли він, роззираючись, знайомо гукає комусь: «О'кей! О'кей!», хоча який там о'кей у цьому намертво зупиненім залізному вавілоні...

Отже, знов випроб нервам, знов нерухомість, чад, духнява розпечених на сонці лаків, металу... До цих речей тут маєш звикати.

— Краще було б таки їхати через тунель,— розмірковує вголос Ліда.— Який гарний він, той білий, аж сяючий Діоген-тунель, надто ж коли влітаєш в нього з темряви ночі... з дощу! Могли, а замість того...

— Ніколи не шкодуй за тим, чого не повернеш,— зауважує їй матуся.— Вважай, що випала нам саме ця дорога, а не інша...

Доки Заболотний десь там розвідує ситуацію, ми сидимо в машині й слухаємо музику. Тамара, запаливши сигарету, довірливо звертається до Заболотної:

— Треба було вам, Соню, таки наполягти... Справді — чому не інший хтось? Відмовився б — і квит. Знайшли б заміну!

— Щоб це він та відмовився? — Соня сказала це іронічно, з погордою якоюсь, навіть шляхетною.— Що ви, Тамаро? Ви ж начебто його знаєте не перший рік... Відмовитись, ухилитись, та ще коли про долю дітей ідеться? Добре ж ви собі його уявляєте!

Вона й не приховувала зараз своєї зверхності над Тамарою, давала відчути, що є речі, які їй елементарно ясні, але недоступні приятельці.

— А ти, Лідо, як вважаєш? — закликала вона дівчинку на роль арбітра.

— Я за вас, тьотю Соню,— підтримала її Ліда.— Підписуюсь під кожним вашим словом...

І, нахилившись до Заболотної, дівча щось шепоче їй аж над вухо,— їхнє секретничання, видно, неприємне Тамарі.

— Нечемно при людях перешіптуватись,— каже вона доньці, але це торкається обох.— Краще гляньте, небо яке... Небо, воно таки скрізь гарне... Справді, як у поета: «Цвітуть осінні тихі небеса...»

Цвітуть, цвітуть... А пробка тим часом ніби закам'яніла, нічим її, здається, не зворухнути. Більше того й десь далі там, куди око звідси не сягне, на всіх напрямах ця суперпробка з кожною хвилиною тільки росте й росте. Юнак-водій із сусідньої машини жартує: чи не виросте аж така, що весь континент перетне?..

— Гелікоптер! — вигукує Ліда, вказуючи на східний сектор неба.— Не інакше, як поліцейський: спробує ще звідти регулювати!..

З потужним гуркотом вертоліт продеренчав над нами, ось він, знижуючись, уже кружляє над площею, де, певне, сталося щось серйозне, бо навіть гелікоптер, мовби нервуючись, докидає до нас звідти свої гуркоти сердито, аж згрізна.

— Ну, де він там забарився, от натура,— вихоплюється в Софії Іванівни зігрітий гордістю докір, що, звичайно, стосується Заболотного, котрого за стовпотворінням вже й зовсім не видно.— Всюди йому найбільше треба...

Ліда уважно глянула на неї:

— Але ж і цим Кирило Петрович вам також подобається?

— Дивись, яка проникліва,— усміхнено покосилась на неї Заболотна.

— Таку небайдужість до всього в людині можна тільки вітати,— пустилася в міркування Тамара.— В цьому, зрештою, виявляє себе душа, характер, сила пристрасті... Мене, гадаю, підтримає ось і доктор наук, небагатослівний еколог наш,— посилається сусідка на мене.— Тільки хай у вас, товаришу доктор, не складається враження, що, виступаючи в ролі звеличниці Заболотного, мадам Дударевич тим самим ніби принижує власного чоловіка... В мого стільки заслуг! Він, скажімо, в мене тенісист міжнародного класу, ніхто з наших у нього не виграє, крім мене, звичайно. Найскладніші йогівські вправи опанував, куди там вашому Заболотному... Мій на голові по півгодини може стояти! Навіть оту робить асану, що зветься «замок»,— власну ногу на шию собі закидає, ви уявляєте?.. Одного разу закинув, «замкнув себе», я поїхала шопінгувати, повертаюсь, а він усе сидить, посинів, замкнутись замкнувсь, а розімкнутись без мене не може!..

— Мамо! — з докором глянула Ліда на матір, яка, заходячись сміхом, видно, й не шкодувала, що вибовкувала зайве, суто фамільне.

Стоїмо глухо, ані руш.

Ніби ніщо й не горить, диму не видно, одначе звідкись з'являється, ледь просуваючись у тисняві, червона пожежна машина з командою пожежників, що, серйозні, напружені, почіплялися по бортах у своїх блискучих, мов у римських воїнів, касках. За ними, безупинно сигналячи, пробиваються поліцейські машини і все в той бік, на площу, де перед світлофором не припиня-

ється якась незрозуміла для нас метушня... Поліцейський вертоліт, як і раніше, кружляє над майданом, над місцем найбільшого скупчення, гуркоче, вишукує, певне, яким чином би зарадити ситуації. Неабищо, певне, там сталося, коли так одразу, раптово, за мить, ніби невидимим чарівницьким жезлом, зупинено всю цю звідусіль ринучу сталеву армаду, з її, здавалось би, надмогуттям, з блиском нікелю, з мигтінням лаків та скла, з безліччю звираних бажань, устремлінь, збурених чиїхось пристрастей, воль, темпераментів... Стоп! Зупинись! — звелено кимось всьому потужному рухові, що день і ніч бурунив тут і ось так нагло завмер, створивши зону нерухомості в самому вирі трас, біля самого осереддя цих вузлом зв'язаних бетонних артерій... Мовби магічною силою хтось зупинив, звелів усім швидкостям завмерти, зникнути, але хто і чому?

Гелікоптер знову прогуркотів зовсім низько над нами, з пташиного польоту оглядає цей, в усі кінці разгалужений, нечуваний затор, оглядає, мов лікар, що бачить лихо, однак нічим не в спромозі його відвернути. Усіх, що стоять, саме це, здається, діймає найбільше: звідки він, чим викликаний таких величезних масштабів затор, що мовби назавше заклинив металом дороги? Невідомість багатьох дратує, нетерплячка водіїв, нервозність досягають межі, хтось натиснув на клаксон, за ним другий, і пішла перекличка — приєдналась, для солідарності, і наша Соня-сан, і ось уже всі сигналять, сигналять — веселий бунт клаксонів шаленіє в нетерплячці, водійське плем'я дало собі волю, всюди виповнює повітря суцільний вереск, какофонія наростає нестерпно — до сміху, до одуру, до очманіння!

Нарешті докочується звістка від попередніх: причина вся в світлофорі, щось непередбачене сталося з ним. Видно, як пожежники прилаштовують біля світлофора розкладну металеву драбину, схожу на одну з тих, якими користуються в садках, щоб здіймати плоди з верховіть. Тут ця залізна драбина сама, ніби з землі, вискакує вгору, і вже по ній поволі підіймається огрядний негр у білім халаті, тримаючи в руці якусь білу торбину невідомого призначення; ось він, той чудодій, ставши вгорі, неквапом починає чаклувати над світлофором... В якому ділі він фахівець, яке вміння вивело його на те узвишшя? Зблизька й здалека всі стежать за ним напружено, виття автомобільних сирен при його з'яві

водночас примовкло — всі погляди зараз схрестились на ньому, цікаво, що ж він там лагодить, над чим там без поспіху чаклує, мов який-небудь досвідчений годинникар на середньовічній ратушній вежі, де раптом відмовив химерний хитрющий годинник з зозулями або з фігурками апостолів... Може, це такий майстер, що здатен полагодити і самий час, прискорити або уповільнити його біг? Здатен, може, зрушити ріку часу, якщо вона зупинилась, здатен узгодити її плин з плином людського життя? Це була просто фантастика — тисячні потоки сліпучих під сонцем машин стоять, ждуть, залежачи, може, від поруху чиєїсь руки, ця знемагаюча у вимушеній нерухомості суперпробка, залізна Дунайріка, що витяглась мовби через увесь континент, вона зараз напруженими поглядами водіїв стежить за незрозумілими маніпуляціями тієї загадкової людини, що з чимось там клопочеться на світлофорній вежі. Сталеві табуни швидкостей, всі вони застигли й нетерпляче ждуть, чим це закінчиться, а той, в білім халаті, нікуди, видно, не кваплячись, не звикши нічого робити абияк, хапкома, все ще порається біля світлофора, щось там мудрує й мудрує...

Та ось чорношкірий майстер, зробивши своє діло, став неквапом спускатися по залізній драбині, повагом ступаючи зі щабля на щабель, і тепер видно було, що в руці він обережно тримає ту ж таки білу свою, але вже чимось наповнену торбу, схожу на звичайнісіньку наволочку,— вона тепер наповнена мовби повітрям, та чи повітрям?

Щось, однак, сталося, далеко попереду з'явились ознаки руху... Чаклун поміг, зарадив усім нам, відкрив дорогу, бо ось машини вже й неподалік від нас з місця зрухнулись, почали рушати, і до нас, швидко пробираючись між кузовами, поспішає Заболотний, він чомусь аж сяє блідим своїм довгобразим обличчям, він — сміється!

— Що з тобою? — полегшено спитала дружина, коли Залоботний вскочив до машини, і ми рушили.— Що тебе так розвеселило?

— Знаєте, хто нас тримав? Нізащо не догадаєтесь!

— Хто?

— Бджоли!

— Не розігруйте,— засміялась Тамара.

— Цілком серйозно. Рій бджіл сів на світлофор, пе-

рекрив усі драйви, усі магістралі! — збуджено розповідає Заболотний.— Ні зеленого, ні червоного, ані якого вам не даю! Стійте на місці, гей, усі містери-твістери, і ви теж, люба місіс Заболотна! Дух переведіть, на небо подивіться, на ясне сонечко! Про істотне подумайте, про сутнє! — З нього аж бурхало збудження, енергія, радість хлоп'яча.— Треба ж таке утнути! Ні, вони таки створіння унікальні!

— Точно, вони звідкись, із антисвіту, ми ще їх просто не знаємо,— підтримала Тамара його захват.

Соня тим часом зірко тримала в полі зору переповнену рухом дорогу, всі ми розуміли, що дорожити зараз маємо кожною миттю, тож Соня, пам'ятаючи про це, економлячи кожну часину, вміло маневрувала в потоці машин, і Заболотний, радий за неї, ще охочіше розповідав, яка там, біля світлофора, буча була зчинилась, як спершу не знали, що діяти, навіть поліція розгубилась — ніколи ж не траплялось такого, випадок, мабуть, в історії перший: бджола перекрила весь рух! Пожежники спочатку намірялися пустити в діло шланги, змити той рій водою, але одразу й з'ясувалося — ні, не мають такого права! Бо той рій — чиясь власність, отже, бджола, згідно із законом, створіння недоторканне. Та ще й страх бере: може, бразільські, оті агресивні?

— О, тих тільки роздражни! Вони за себе постоять! — сміялась Тамара.— Комедія, та й годі!..

— Довелось викликати — кого б ви думали? Нашого друга Френка! Оце ми й чекали, доки він з'явився та бджолят у торбу оббирав із світлофора... Всіх полісменів здивував, що бере бджіл голими руками і жодна його не жалить.

— Може, це той легендарний рій, що він його через океан перегнав? — жартома запитала Тамара, а Ліда, ледь ніяковіючи, поправила матір:

— Не через океан, мамо, а через континент...

— Яка різниця,— відмахнулась Тамара,— міг би й через океан теж!..

Всі ми весело збуджені, їдемо з жартами, що їх викликав цей дивовижний рій бджіл, котрий заволодівши світлофором, зумів перекрити такої сили рух.

— Ось так, Лідусю,— звертається Заболотний до юної своєї проводжальниці.— Дякуймо бджолятам, що, не впавши во гнів, послухались Френка й відкрили нам світлофор... Хто стане тепер заперечувати, що во-

ни мудрі створіння, що перед нами ще одно диво природи, «диво з крильцями»!

— Кириле Петровичу, чому вони сіли саме на світлофор, як ви гадаєте? — запитало дівча.

— Важко сказати,— зморщив лоба Заболотний.— Може, світлофор вони за вулик прийняли... та ще вулик нової дивовижної конструкції, і вони вирішили, що тут буде їхній дім?

— А може, він здався їм квіткою? — фантазувала Ліда.— Бо ж різноколірний, цвіте, грає серед площі барвистими пелюстками світла...

— І таке може бути, хто знає...

Думай, хто як хоче, але випадок справді винятковий.

Надовго запам'ятається Ліді цей епізод. Десь і згодом, хоч де опиниться, та, коли виникатимуть затори, пробки на дорогах, погляд її щоразу шукатиме бджіл на світлофорах: чи не бджолосім'я обліпила його, чи не рій завис там цілою гірляндою, чи не його втручанню слухняно скорився нескінченний цей рух?

— Так чи інак, а щось таки в цьому є,— каже Тамара.— Чому не припустити, що це всім нам від чогось застерога? Як знати, може, якраз бджола обрана природою для такої ролі... Може, якраз їй даровано здатність краще за інших живих створінь проникати у саму суть, у смисл життя, у вічність, як проникає вона в красу росою налитої квітки...

— Здорово ж, Тамаро, розгулялась ваша уява,— усміхнувсь Заболотний, а Соня додала:

— Вважатимем, що бджоли, як і дощик, коли він пилюку прикропить, добра прикмета перед дорогою...

Їдемо, а дорожня пригода все ніяк не забувається, вона й веселить, і чомусь бентежить думку. Що ж все-таки було? Той світлофор, обліплений кетягом бджіл, він, безперечно, сприймався багатьма водіями як знак ч о г о с ь, мов якийсь химерний ієрогліф, що несподівано виник на розхресті доріг перед людьми, що вічно жадають швидкостей, що до очманілості заклопотані, поглинуті суєтою суєт... Знак, символ? Але як його розшифрувати? Пересторога швидкостям, смогам, димам, пануванню заліза і чаду? Чи найперше нагадування нам самим про цінності, яких ще не поцінували і які можемо втратити легковажно, безповоротно?

До самого аеропорту вистачило нам цих бджіл. Десь там Френк їх прилаштовує, і завтра вони вже полетять шукати квіття, життєдайні нектари, не знаючи ні втоми, ні страху, погудуть у простори, у свій бджолиний всесвіт.

Та ось уже й ми наближаємось до мети: літаки виблискують по аеродромному полю, і океан з'явився широко, безміром світла висяйнув перед нами.

До літака ми ледве встигли. Рев турбін, блиск та гуркіт сучасного аеродрому, зльоти й приземлення крилатих гігантів — постань тут раптом із небуття якийсь індіанець в орлиному пір'ї на голові, безстрашний абориген тутешніх місць, він, певне, при одному погляді на це стовпотворіння збожеволів би від стресу, втратив би присутність духу, а Кирик наш тут як риба в воді: швидко зробив те й те з необхідних формальностей і, на бігу прощаючись, поспішає до літака, бо звідти вже кваплять, кваплять... Пасажири на місцях, Заболотний збігає по трапу останній, опинившись нагорі, озирнувся ще раз, усмішкою зблиснув до нас. На мить поруч стюардеси затримався, стоїть високий, легкий із своїм плащем та кейзом, голова, як завжди, відкрита, океанський вітер чи вітер турбін розвіває, куйовдить його сріблястий чуб, і ми, дивлячись на нього, відчуваємо, що то вже людина польоту, людина небес. Ще він встиг звідти, згори, щось весело гукнути до нас, але що? Усмішку видно, а слів не розібрати за вітром та гуркотом.

Трап відкотили, літак, важко похитуючись, вирушає на злітну смугу.

— Що він гукнув? — перепитуємо одне одного.

Ніхто не розчув, навіть Ліда, хоча у неї й музикальний слух, теж тільки плечима знизує. Справді — що?

Лайнер блищить далеко на злітній смузі. Там сліпуче. Все переповнено світлом неба та океану. Не встигли ми ще й хвилювання потамувати, як той сріблястий, облитий сонцем гігант уже був у повітрі: взявши розгін із бетонної смуги, з ревінням промчавшись над Френковим дахом, пішов на океан, швидко набираючи висоту, доки й розтанув у сяйвах блакиті...

Розшуки нічого не дали. Чи над Бермудами, чи над відкритим океаном, від якого-небудь «тік-так», чи зовсім випадково, може, десь над пустелями, найжаркі-

шими на планеті, збезвістився він, а де саме, так це й зостанеться вічною таємницею.

Минають літа, «стікають, наче вода у ярочку», а Соня-Софійка все жде та жде. Як той, що на трасі нічній вірив, нібито рано чи пізно, а зустріне десь свою Кет, так і вона, Заболотна, стоячи з Лідою в рідним степу серед колосся, повитого березкою та горошком польовим, все виглядає свого вічного мандрівника. Дивиться на далекі, налиті сяйвом хмари-оболоки, що, час від часу з'являючись, біліють по обріях, і наче вловлює деколи в них, в тих сяючих «дідах» степових, і його образ, веселий усміхнений, що з висоти небес наче щось каже їй, але за вітром — нічого не чути.

1976—1980

Примітки

До сьомого тому ввійшли романи «Собор» (1968) та «Твоя зоря» (1980).

СОБОР

Ще задовго до першої публікації роману фрагменти з нього на своїх сторінках вміщували газ. «Правда» — «Рассказ сталевара» (21.01.1966) і «Ночь признаний» (23.12.1967), «Литературная газета» — «Черный костер» (22.11.1967), газ. «Радянська Україна» — «Заводчанка» (17.11.1967), журн. «Україна» — «Бхілайське вогнище» (1967, № 49) та інші періодичні видання.

Вперше роман «Собор» був надрукований у журн. «Вітчизна», 1968, № 1; в тому ж році він вийшов окремими виданнями у вид-вах «Дніпро» (серія «Романи й повісті») та «Радянський письменник». «Собор» був перекладений німецькою (переклад Е. Котвіра та І. Костецького, Гамбург, «Гофман унд Кампе», 1970) та польською (переклад К. Трухановського, Варшава, «ПІВ», 1971) мовами. Про роман прихильно писав у газ. «Жицє Варшави» Я. Івашкевич.

З перших днів появи «Собор» був доброзичливо зустрінутий критикою і читачами. З'явилися позитивні рецензії на нього, зокрема М. Малиновської та О. Лупія («Літературна Україна», 19.01. і 29.03. 1968), В. Іванисенка («Вітчизна», № 4, 1968), Д. Гринька («Сільські вісті», 7.02.1968), В. П'янова («Робітнича газета», 22.02.1968), Т. Костецької («Молода гвардія», Київ, 9.02.1968), П. Симоненка («Индустриальное Запорожье», 21.02.1968), С. Широкова («Зоря», Дніпропетровськ, 5.03.1968), О. Дяченка («Друг читача», 27.02.1968), П. Мисника («Українська мова й література в школі», 1968, № 4), П. Ребра («Прапор», 1968, № 4), О. Бабишкіна («Радянське літературознавство», 1968, № 4), Л. Новиченка і С. Шаховського («Литературная газета», 20.03.1968) та багато інших.

М. Малиновська писала про «Собор» як про «визначний літературний документ об'єктивної прози», Л. Новиченко і С. Шаховський визначали роман як «твір великого інтелектуального наповнення, пошукового, дискусійного плану, гостропроблемний і полемічний». Новий роман письменника, відзначав М. Бажан в «Литературной газете» (3.04.1968), «великий успіх письменника, глибокий, багатоплановий твір. Його герої живуть... в тій складності людського життя на-

ших днів, яка змушує звучати всю клавіатуру почуттів». Д. Гринько, П. Симоненко, П. Ребро та інші виділяли в романі боротьбу проти духовного браконьєрства і пасивності, за збереження природи й людської особистості. О. Лупій писав: «1968-й рік почався із «Собору». Сьогодні в нашій літературі свято. Риштування з будови знято. «Собор» відкрито для всіх. Не одного навчить і виховає він, не одному поверне приспалу мужність, не одному поверне чистоту, підійме, змусить оберігати собор своєї душі».

Та свято тривало недовго. Починаючи з квітня, несподівано з'явилися статті зовсім іншої тональності, гостро негативні. Газети заряснілі публікаціями в дусі вульгарно-соціологічної критики: «Я бачу життя не таким», «Ні, не про нас цей роман», «Реалізм навиворіт», «Не те тепер селище, завод не той», «У кривому дзеркалі», «Бій з тінню» та ін. Жоден твір української літератури досі не мав такої уваги, як «Собор» Олеся Гончара. М. Шамота в «Радянській Україні» (16.05.1968), заперечуючи попередні позитивні відгуки про твір, звинувачував їхніх авторів у поблажливості, необ'єктивності, і мовилося це таким тоном, що не лишалося ніякого місця для дискусій. Навколо «Собору» було штучно створено атмосферу замовчування, а то й цькування. Майже на двадцять років твір українського письменника, лауреата Ленінської премії Олеся Гончара був викреслений з його творчості, зі всієї української радянської літератури.

І тільки історичні рішення партії — квітневий (1985) Пленум ЦК КПРС і XXVII з'їзд — повернули роман Олеся Гончара «Собор» до читачів, до життя.

Про глибоко гуманістичне спрямування «Собору» переконливо повів мову Б. Олійник 24 червня 1986 р., виступаючи на VIII з'їзді письменників СРСР: «Ще в кінці 60-х Олесь Гончар у відомому романі «Собор» не фрагментарно, а комплексно будирував проблеми охорони природи, мовного середовища і пам'яті, суворої підзвітності висуванців перед тими, що їх висувають. Він одним з перших вказав на небезпеку кар'єризму не тільки в морально-етичній, а й у суспільно-політичній площині. Нині цей аспект знайшов відображення і в основоположних документах партії. Нагадаю, що «Собор», незважаючи на всі складності для автора, був все-таки опублікований на Україні... Роман став тією реальністю, яка впливала на стиль художнього мислення не тільки в межах України. І якщо уважніше придивитися до романів прекрасного російського письменника Юрія Бондарєва, то ми відчуваємо в них ті ж тривоги, за які уболівав і його український побратим».

Перед цим Б. Олійник писав про роман у журн. «Литературное обозрение», 1986, № 4).

«Багатостраждальний» роман, як назвав його М. Алєксєєв на пленумі Спілки письменників СРСР у квітні 1987 р., вперше, через два-

дцять років, побачив світ російською мовою у видавництвах «Известия» (бібліотека «Дружбы народов», переклад І. Новосельцевої) та в «Роман-газете» (№ 7, 1987, тираж 2,5 мільйони примірників). «На щастя,— писав про «Собор» С. Баруздін в післямові до видання в «Роман-газете»,— він не втратив своєї гостроти, злободенності і чисто художніх вартостей. Більше того, хто не знає долі роману, можуть подумати, що роман написаний тільки-но — вчора чи сьогодні. Така особливість, певно, кожного справжнього літературного твору».

В «Литературной газете» (13.05.1987) відомий критик Л. Теракопян відзначив: «Для українського читача «Собор» — твір другої половини шістдесятих років, для всесоюзного — другої половини вісімдесятих. Хтось тоді вважав, що О. Гончар згущує фарби, кидає тінь на наші досягнення... І поповзли сумніви чи кривотлумачення. А роман між тим продовжував жити в українській словесності хоч і підспудним, але інтенсивним життям. Майже не згадуваний публічно, він тим часом мав вплив і на письменницьку і на читацьку свідомість, підвищував громадянський тонус прози». В цій же статті критик відзначає, що в романі є «біль художника, його тривога, його турбота про духовне здоров'я людей... Більше того, тепер виразніше розумієш, як далеко дивився письменник...»

До роману «Собор» через двадцять років прийшло нове покоління численних читачів, почалося нове його життя.

ТВОЯ ЗОРЯ

Роман вперше опублікований у журн. «Вітчизна», 1980, № 1—2. Потім вийшов у вид-вах «Дніпро» (серія «Романи й повісті») і «Радянський письменник». Українською мовою видавався також в 1982, 1983, 1985 рр. 1981 р. відзначений Державною премією СРСР.

Російською мовою в авторизованому перекладі М. Котенка та К. Григор'єва (главу «Художник ранкової зорі» переклав автор) виходив у журналі «Дружба народов», 1980, № 11—12, в «Роман-газете» (№ 15—16, 1980), у вид-ві «Советский писатель» (1982, 1983).

Роман «Твоя зоря» видавався також латиською (переклад Валентини Кіри, Рига, «Лієсма», 1984), білоруською (переклад Вячеслава Рагойші, Мінськ, «Мастацкая літаратура», 1985), молдавською (переклад Григорія Кригана, Кишинів, «Література артистике», 1986) мовами. Роман публікувався в журн. «Радянська література» іноземними мовами — англійською, французькою, німецькою, іспанською, чеською, словацькою та угорською. Окремими виданнями він виходив у Болгарії (переклад Христо Ралева, Софія, «Народна култура», 1983), в Німеччині (переклад Йоганна Варкентіна, Берлін-Веймар, «Ауфбау-Ферлаг», 1985), в Китаї (переклад Дун Ке та ін., Пекін, «Ваньго веньсуе чубаньше», 1985).

На сьогодні роман «Твоя зоря» прозвучав чотирнадцятьма мовами.

Зі статтями і відгуками про нього виступали М. Стрельбицький, Є. Ісаєв, Б. Олійник, М. Пархоменко, В. Озеров, Л. Коваленко, М. Малиновська, Л. Новиченко, В. Фащенко, М. Наєнко, М. Братан, Р. Іваничук, А. Погрібний, В. Дончик, Д. Затонський і В. Кисельов, Ю. Бурляй, О. Овчаренко, В. Новиков, Д. Шлапак, М. Медуниця, П. Мах, П. Карась, В. Біленко, Л. Федоровська, Н. Черченко та ін. По роману відбулися великі читацькі конференції з участю автора в Олександрії на Кіровоградщині, у Колодяжному на Волині, в Українській сільськогосподарській академії, на Дарницькому шовковому комбінаті та ін.

«Зі сторінок роману,— відзначав В. Озеров,— постає ціла епоха. Ми — сьогоднішні. Історична біографія народу. Наше місце на планеті. Наша відповідальність перед людством. Відповідальність всіх і кожного». «Роман «Твоя зоря»,— писав В. Фащенко,— охоплює з життя героїв майже півстоліття на просторах різних континентів і в неоднакових способах буття — доби перехідної, воєнних літ, зрілого соціалізму та в умовах буржуазної машинізованої гонитви, якій протистоїть нездоланний рух комуністичної культури, що являє собою вищий щабель у духовному розвитку людства». Найзначнішим досягненням твору, як відзначали його дослідники, є створення позитивного героя, сильних і яскравих характерів.

В «Літературній Україні» (1.04.1982), зокрема, були опубліковані відгуки на роман зарубіжних читачів. «Порушені в ньому проблеми,— писала американська вчителька Марселла,— мають вирішальне значення для сучасного світу. Його слід обговорювати, і якомога старанніше! Це, безперечно, одна з найкращих книжок, які я прочитала за два останні роки. Мені особливо подобається її правдивість і відсутність цинізму й песимізму. Світ потребує якомога більше Заболотних!» Індійський читач Субрата Кумар Четтержі писав: «Цей роман для мене — свято, шедевр, який подолав усі бар'єри державних кордонів і часу і досяг висоти вічності. «Твоя зоря» надихнула мене на пильне дослідження моєї власної душі, аби я міг відповісти, чи ж люблю я мою країну так, як Заболотний любив свій степ, аби переконатися, що природа і я — єдині у всьому, і, нарешті,— що є не менш важливим,— віддатися прагненню до гуманізму і загального братства людей...»

ЗМІСТ

Собор. *Роман* 5
Твоя зоря. *Роман* 273
Примітки. *Віталій Коваль* 652

ОЛЕСЬ ТЕРЕНТЬЕВИЧ ГОНЧАР

СОЧИНЕНИЯ В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ СЕДЬМОЙ

Собор. *Роман*

Твоя заря. *Роман*

Киев, издательство художественной литературы «Днипро», 1988
(На украинском языке)

Редактор *Н. М. Кравченко*
Ілюстрації художників *В. М. Дозорця, М. І. Стратилата*
Художнє оформлення *І. М. Гаврилюка*
Художній редактор *В. С. Войтович*
Технічний редактор *С. М. Величко*
Коректор *З. П. Шкода*

ИБ № 3479

Здано до складання 13.07.87. Підписано до друку 27.11.87. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Друк високий. Гарнітура балтика. Умовн. друк. арк. 34,44. Умовн. фарбовідб. 34,44. Обл.-вид. арк. 37,233. Тираж 100 000 пр. Зам 7—2239. Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Гончар О. Т.

Г65 Твори: В 7-и т. Т. 7: Собор: Роман; Твоя зоря: Роман /Приміт. В. Коваля.— К.: Дніпро, 1988.— 656 с.

ISBN 5—308—00057—3
ISBN 5—308—00266—5

До сьомого тому ввійшли романи «Собор», у якому порушуються важливі проблеми моралі, етики, духовної спадщини, культурних цінностей, і «Твоя зоря», удостоєний Державної премії СРСР В центрі твору образ нашого сучасника, патріота й інтернаціоналіста, людини з глибоко розвинутим почуттям гідності й честі, здатного життям пожертвувати в ім'я високих гуманістичних ідеалів.

Г 4702590200—071
М205(04)—88 передплатне

84Ук7